

SARRERA

Euskarazko prentsaren analisia, prentsa bera hizkuntzaren manifestapen bat denez gero, neurri haundi batean euskararen egoera eta garapena ezagutzeko datza. Euskal kazetagintzaren lehen pausuak XIX. mendean eman ziren, hala ere aurreko mendeetan euskararen egoera eta garapen historikoa zein zen jakin behar dugu.

Dakigunez, historikoki euskarak beste hizkuntza batzurekin bezi behar izan du: latina-rekin, gaztelarekin, frantsesarekin... Berauen eraginez, euskarak atzera egin behar izan du etengabe. Administratiboki, euskaldunon hizkuntza, hizkuntza idatzia behintzat, aipatu hizkuntza horiek izan dira. Agirietan euskararen presentzia murrizta da. Ertaroan, Nafarroa entitate aske bat bazen ere, erresuma bat, gaztelera eta frantsesa Administrazio hizkuntza ofizial bihurtu ziren, latinaren ordeiz. Nafarroako Foruan euskaraz hitz bakan batzuk baino ez dira aurkitzen. Berdin Gipuzkoa, Araba edo Bizkaiko hirietako foruetan. Are gehiago, XV. mendetik aurrera hirietako agintariek erdara jakin dezaten presioak haundiagotu ziren¹. Euskarazko ekoizpen literario inprimatua hasten denean, XVI. mendean (Bernat Dechepareren *Lingua Vasconum Primitiae* liburuarekin, 1545.ean), Ertaroan euskarak ez zuen inolako tradizio idatzirik, ahozko balada zahar batzuk izan ezik². Gaztelera, katalanez, gailegoz badago Ertaroko literatura bat (Administrazio-hizkuntzak izan zirenak), baina euskaraz, idatziz behintzat, ez. Euskaldunentzat hizkuntza ofiziala eta kultur-hizkuntza gaztelera edo frantsesa izan zen. XIX. mende arte, euskal kontzientzia bat esnatu arte, euskara ez da kultur-baliabidetzat hartua izan (XVIII. mendean aurrekin batzuk badaude ere, halanola Larramendirena). Iraultza Frantsesak, liburu honen lehen partean aztertuko dugun bezala, hasiera batean *patois*, eta euskara ere, errespetatu bazituen ere, gero, Estatu zentralista bat ezartzeko nahian, frantsesa ere hizkuntza bakartzat inposatu zuen.

XVIII. mendean, Espainiako tronura Felipe V.a iristen denean, Penintsulan zentralismo administratiboa ezartzen da. *Nueva Plantako* Dekretuak Aragoiko erresumako lege eta ohiturak galerazten ditu: Katalunak, Mallorcak, Valenciak, Aragoik bere erakunde eta foruak galdu zituzten. Ez zen horrela gertatu Euskal Herriko lurraldeetan, haiek errege berria lagundu bait zuten Suzesio Gerran. Lehen aipatu lurraldeek, bere hizkuntza Administrazioan erabiltzen zutenak, erdara erabiltzen hasi behar izan zuten. Euskal Herrian, aldiz, nahiz eta Foruak ez galdu, Administrazioan, lehen bezala, erdara zen nagusi. Elizgizonek ia bakarrik erabiltzen zuten euskara kultur-hizkuntza bezala:

XVII. mendean argitaratutako liburu guztiak, bat izan ezik, erlijiosoak ziren. XVIII. mendean, argitaratutako 29 liburuetatik, 27 erlijiosoak ziren. XIX. mendean ere, 1800 eta 1879 urte bitartean, argitaratutako 59 liburuetatik, 51 erlijiosoak ziren³.

Beraz, esan daiteke gizatalde elizkoiak euskarazko ekoizpen idatzia kontrolatzen zuela. Euskarazko kazetagitntzan ere berdin gertatuko da, Iparrean eta Hegoan, XIX. mendearen lehen erdian. Kazetaritza hasten denean, 1834.ean Hegoan (lehen Karlistadaren garaian, alegia) eta 1848.ean Iparrean (hauteskunde garaian), hau da, polarizazio politikoa haundiko garaietan, hauxe zen euskararen egoera: bi administrazio oso desberdinetan (Espainian eta Frantzian) kokatutako lurraldeetan erabilia, euskalki batzutan banatua, ia ia gizatalde bakar batek kultur-hizkuntzat hartua, eta Administrazio-hizkuntza bezala inoiz ez erabilia. Nahiz eta XVI. mendetik iparretarrak (batez ere lapurtarrak) hizkuntza idatzia gehien landu zutenak izan (lapurtar klasikoa, Sarako mintzairan oinarritua, lanabes nagusia zelarik), XVIII. mendetik Larramendiren eskutik gipuzkerak hartzen du nagusitasuna euskalki literarioen artean: XVIII. mendean gipuzkeraz 16 liburu argitaratu ziren, bat bizkaieraz, eta Iparrean aldiz, bakarrik lau liburu, hiru lapurteraz eta beste bat zubereraz. XIX. mendean egoera hori areagotzen da.

Lan honen lehen partean, euskarazko kazetagitntzari buruzko ikerketak oraindik urriak direnez, euskal prentsa aztertu dugu bere sorreratik 1919. urtera arte. Liburu honen ardatza, hala ere, XX. mendeko 20. eta 30.eko hamarkadetakoz kazetaritza da, garai hartan, Munduko I. Gerra bukatuta, masa-komunikabideen laugarren belaunaldia hasten bait da, Jesús Timoteo Alvarezek dioenez⁴. Euskarazko prentsa ere, aldaketa kualitatibo askorengatik (teknikoki, politikoki, hizkuntz-ereduei dagokienez) modernitateruntzako behinbetiko pausuak ematen hasi zen. Abiapuntu ideologikoa kasu askotan tradizionala bazen ere, derrigorrez laukia gizarte modernua zen. Nolabait, liburu honen ardatza 1921.eko *Argia* astekaria da, garai hartako euskarazko prentsaren arketipo bihurtzen dena: informatzailea neurri handi batean, elizgizonen bultzatua (baina ez bakarrik apaizek sortua), euskara hutsezkoa, irakurleko oso bat sortzea lortu zuena, eta egitasmo askotan parte hartu zuena: Euskal Herriko lehen komiki-aldizkarian, euskarazko irratigintzan, euskara hutsezko lehen egunkariaren egitasmoan, Errepublikaren atarian, eta, hori egin ezinean, magazine bat bihurtzeko egitasmoan. Pentsamoldeari dagokionez ere, Argiaren kasua ezin esanguratsuagoa iruditzen zaigu: politikatik urrundak hasieran (azken finean foruzaleak baziren ere), Primo de Riveraren Diktaduran bizirik irauteko ahaleginen ondoren, Errepublikan abertzaletasun jeltkidera hurbildu ziren, sindikalismo nekazal jeltkidearen bozeramaile bihurtuz.

Hurrengo orrialdeetan, beraz, kazetagitntzan euskara erabili zuten guztien ahaleginak, pentsamoldea, egitasmoak eta ezaugarriak aztertuko ditugu: Iparrekoak eta Hegoakoak, Ameriketakoak ere bai (batez ere XIX. mendekoak), eliztarrak eta laikoak, abertzaleak (jeltkideak eta ez jeltkideak), abertzaleak ez zirenak, karlistak, xuriak eta gorriak, Donostiako liberalek 1834.ean euskarazko lehen kazetaritza-testuak bere *El Correo del Norte* argitaratu zenetik 1937.ean, Gerra Zibilean, Eusko Jaurilaritzak antzinako nahia errealtate bihurtu arte, euskara hutsezko lehen egunkaria zen *Egunarekin*.

Dударik gabe, gureak egiten ditugu Joseba Intxaustiren hitz hauek:

«Aldizkarion historia, aberatsa ezezik, oso adierazgarria ere gerta liteke, batzutan lantalde oso baten jitea erakusten dutelako, bestetan banakako langile porrokatuaren baten ahalegin miresgarriak erakusten dituztelako. Oro har, liburuak liburu, aldizkariak izan dira joan den mendetik hona familia euskaldunetan gehiena zabaldu ohi diren argitalpenak»⁵.

Guzti hori aztertzen saiatuko gara hurrengo orrialdeetan: Nola, zergatik eta nortzuk argitaratu zituzten euskarazko aldizkariak, zertarako, zer eragin izan zuten euskaldunon hizkuntzan eta pentsamoldean. Alde batetik, euskarazko komunikabideen garapen historikoa aztertu dugu, giro historikoan kokatuz, euskarazko kazetagitza eta politika, kultura, ekonomia, sindikalismo eta edonolako giza-mogimenduren arteko erlazioak zeintzuk izan ziren argitzen saiatuz. Kontutan hartu ditugu, modu laburrean bada ere, hizkuntza idatzien ereduak, batez ere gipuzkerazkoak eta bizkaierazkoak. Eredu idatzien arteko harremanak eta lehenetsun-mailak ere aztertu ditugu. Iparreko egoera ere arakatu ditugu, hor lapurtera-nafarrera literarioa nagusi zelarik. Ezin dugu ahaztu zenbait erakunderen garrantzia, bereziki 1918. eta 1919.ean sortu ziren Eusko Ikaskuntza eta Euskaltzaindia, euskara eta euskal kulturarentzat hain garrantziatsuak izan zirenak.

Ez dugu sarrera hau bukatu nahi lan hau burutzerakoan lagundu gaituzten guztiei gure eskerronak eman gabe: liburu honen oinarria den tesia hasterakoan, Euskal Herriko Unibertsitateko Garaiko Historia Saileko gure tutorea zen Santiago de Pablo irakasleak ezin hobeto bideratu zituen gure pausuak, eta testua osatu ahala, aholku ezin baliagarriagoak eman dizkigu. Karmelo Garitaonaindia katedratikoak ere laguntza handia eman digu. Garaiko Historia Saileko irakasleek, batez ere doktorego-ikastaroetakoek, bibliografia, aholku eta laguntza baliotsua eman dizkigu. Bereziki aipatu nahi genuke Javier Fernández Sebastián irakaslea, berari esker ezagutu bait ditugu euskarazko kazetagitzaen sorrerako zenbait argitalpen. Beñat Oyharçabal irakasleari ere, gure eskerrik onenak Chahoren *Uscal Herriko Gasetaren* kopiak erabiltzen uzteagatik, argitaratu baino lehenago. Horretarako, Enrike Knörr euskaltzain eta irakaslearen laguntza ezinbestekoa izan zen, baita Patri Urkizu Donostiako E.U.T.G.ko irakaslearena ere.

Bibliotekaz biblioteca eta hemerrotekaz hemerrotekako gure ibilbideetan ere laguntza handia jaso dugu. Neurri handi batean, lan hau posible da Euskaltzaindiaren liburutegiaren arduraduna den Jose Antonio Arana Martijari esker: Euskaltzaindiak utzi zigun kontsultatu behar genituen aldizkari guztiak mikrofilmaz, Azkue Biblioteka Bilboko Ribera kaleko egoitza zaharrean, publikoari itxita zegoenean. Ohore handia izan da leku beneragarri hartan, non Azkuek berak garai batean euskal hizkuntza eta kulturara hainbeste emaitza ondu zuen, Arana Martijarekin batera lan egin ahal izatea. Eskertu behar ditugu, nola ez, Nerea eta Josune bere laguntzaileak. Pablo Setién E.H.U.ko Hemerrotekako arduradunaren laguntza ere oso garrantzitsua izan da. Aipatu behar dugu Juan Carlos Alonso, E.H.U.ko Garaiko Historia Saileko mikrofilmazte-zerbitzuko arduraduna. Labayru liburutegian pazientzia amaituezina erakutsi dugu Jon Elorriagak, liburutegi haren zuzendaria den Ander Manterolak paperetan agertzen ez diren zehazkizun batzuk ezagutarazi zizkigula ahaztu gabe. Eskerrik asko ere Gasteizko Sancho el Sabio erakundeko arduradunei, Baionako Euskal Museokoei (bereziki hango liburutegiaren arduraduna den Manex Pagolari eta artean bere laguntzailea zen Marie-Hélène Deliait-i, Ipar Euskal Herriko aldizkariak aurkitzen lagundu eta frantses hizkuntzarekin genituen

arazoak erraztu zizkigutenak), Lazkaoko beneditarren komentuko liburutegiko Juan Jose Agirrerri eta, oro har, bisitatu ditugun liburutegi eta hemeroteka guztietakoei, nahi gabe ahaztu ditugunak.

Ezin genuke inolaz ere ahaztu 1991.eko udan Inazio Eizmendi *Basarri* bertsolari eta kazetariarekin mantendu genuen elkarrizketa, Gerra aurreko kazetaritzari buruzko zehazkizunak eta bere gizatasun haundi eta sakona ezagutarazi zizkiguna.

Lan hau aberastu da 1992.eko ekainak 4ean Leioako E.H.U.ko Grado Aretoan gure tesia eskuzabalez epaitu zutenen ekarpenekin. Mila esker Euskaltzainburu eta epai-mahai hartako presidentea Jean Haritschelharri; Manuel González Portilla, E.H.U.ko Garaiko Historia Saileko katedradunari; E.H.U.ko Kazetaritza Saileko Karmelo Garitao-naindiari; Deustuko Unibertsitateko Rafael Mieza doktoreari; eta Jose Mª Garmendia E.H.U.ko Garaiko Historia Saileko doktoreari (epai-mahaiko idazkaria izan zena).

Eta, nola ez, *last but not least*, gure eskerrik onenak liburu honen oinarri den gure doktorego-tesiaren zuzendaria izan zen Joseba Agirreazkuenaga doktoreari, zeren urte guzti hauetan zehar, bere pazientzia eta lanari esker burutzen bait da euskarazko kazetagintzari buruzko ikerketa hau.

Azkenik, eskertu nahi genuke Arabako Foru Aldunditik, eta batez ere Kultur Diputatua den Pedro Ramos Calvoren gandik jaso dugun laguntza liburu hau argitaratzeko.

Zer esanik ez, liburu honek ekar litzazkeen ekarpen eta emaitzak aipatu guztienak ere badira, akatsak aldiz, gure-gureak bakarrik.

OHARRAK

¹ Siguan, M.: *España plurilingüe*, Alianza Editorial, Madrid, 1991, pág. 24.

² Ikus Lakarra, J.A.; Urgell, B.; Biguri, K.: *Euskal Baladak. Antologia eta azterketa*, Hordago, Donostia, 1983.

³ Sarasola, I.: *Euskal literatura, numerotan*, Kriseilu, Donostia, 1975.

⁴ *Historia y modelos de la comunicación en el siglo XX*, Ariel, Madrid, 1987.

⁵ «Eliztarrak eta euskal kultura», *Euskal Herriko Historiaz III*, Euskal Herriko Unibertsitatea, 1986.

I. PARTEA
EUSKAL PRENTSAREN HASTAPENAK
(1834-1919)

Sarrera

Euskarazko kazetaritza, Europakoarekin gonbaratuta, (eta batez ere Frantzia eta Espainakoarekin), oso beranta da Euskal Herrian⁶. Orokorrean, Euskal Herriko kazetaritza, euskaraz zein erdarazkoa, oso berandu hasi zen, Hego Euskal Herrian batez ere. Horren arrazoiak ezin hobeto adierazi ditu bere *El Bascongadore*n argitalpen faksimilean Javier Fernández Sebastián irakasleak: horietako bat, dudarik gabe, demografia da. XVIII. mendean, esate baterako Bilbok ez du 10.000 edo 11.000 biztanle baino, nahiko gutxi Espainiako beste hiri batzurekin gonbaratzen baditugu⁷. Inprimategiak ere nahiko atzeratuta omen zeuden, Fernández Sebastiánen ustez, eta beraz, Bilboko eta Hego Euskal Herriko burgesia ia gehiena, erantsiko genuke guk, kanpoko aldizkarien bidez informatzen zen. Gainera, euskarari dagokionez, Bilbo hiri ez euskalduntzat jo behar dugu, edo behintzat, euskara galduz zihoan hiritzat. Gaur egun bezala, XVIII. mendean (prentsak bultzada haundi bat jasotzen duen garaian, alegia) Hego Euskal Herriko hiriburu euskaldun bakarra Donostia dugu⁸. Penintsulako beste hizkuntzek, aldiz, beste garapen bat izan zuten. Katalanek, esate baterako, XVII. mendean argitaratu zuten beren lehen kazeta, *Gazeta vinguda a esta ciutat de Barcelona, per lo Ordinari de Paris, vuy à 28 de Maig, any 1641. Traduida de francés, en nostra llengua catalana*, Jaume Romeuk, lehenago ere lau Novas *Ordinarias* ere idatzi zituen⁹, kaleratua. Espainiako XVIII. mendeko prentsak honako ezaugarri hauek zituen:

«Era minoritaria, selectiva, y no se transforma en medio de comunicación de masas hasta el siglo XIX. Aunque existían publicaciones de periodicidad diaria, semanal o mensual, el pueblo en general sólo conocía los almanques y pronósticos»¹⁰.

Almanakek, gero aztertuko dugun bezala, izugarrizko garrantzia izan zuten euskarazko prentsaren hastapenetan, nahiz eta Frantzia eta Espainiakoekin, hau da, frantsezko eta gaztelerezkoekin gonbararata, beranduago sortu, XIX. mendearen erdialdean. XVIII. mendeko egunkari eta aldizkariak «tenían un campo de difusión reducido, pero sus protagonistas eran precisamente los grandes protagonistas de la vida política, económica y cultural de la época»¹¹. Baina Euskal Herriko gizatalde nagusiek erdaraz irakurtzen zuten.

Ipar Euskal Herrian —administratiboki Frantzia kokatua— gauzak ez dira mugaz bestaldean baino hobekak¹²: Iraultzak, espero izandakoaren kontra, Euskal Herriaren eskubideen kontra jokatu zuen, euskara bera galtzaile suertatu zelarik¹³.

Nahiz eta euskarazko kazetaritza berant samarra izan, horrek ez du esan nahi Europako beste hizkuntza gehienetan bezala prentsaren aitzindariarik ez egotea; urriak izan arren, baditugu adibide batzu: esate baterako, XVII. mendean Tolosan agertu ziren pasakinak¹⁴. Antzeko gauza bat aipatzen digu José Mª Satrustegik *Iker* aldizkarian, «Lasarteko bertso paper zahar bat (1716)» artikuluan. Bertso paper haietan pertsona baten kontrako zirikada eta irainak botatzen zituen egile ezezagunak. Dirudienez, bertso paper haiek bertsolaritza, gaur egun ezagutzen dugun moduan behintzat, baino zaharragoak dira. Eta bertsolaritza aipatzen dugu bertsolaritzak informazioarekin zerikusirik baduela uste dugulako. Artxibategietan holako adibide gehiagorik aurkituko genituzkeelakoan gaude, baina hala ere, oso adibide isolatuak direla aitortu beharra dago. Publizismoari dagokionez, Aro Garaikidean —Iraultza Frantsesaren ondoren, hain zuzen ere— behin sartuta adibide gehiago eta sendoagoak, asko ez badira ere, aurkitzen ditugu.

1789.eko Iraultzaren lehen momentuetan —eta data hau azpimarratzen dugu euskal kazetaritza, beste gauza asko bezala, ondo ulertzeko ezin garrantzitsuagotzat jotzen dugulako— iraultzaileek legezko testuak *patois* eta Frantziako hizkuntza guztietara itzultzea erabakitzen dute. 1790.eko urtarrilak 14ean Nazio Asanbladak Frantziako leku guztietako hizkuntza eta *patoisetara* itzultzea agintzen du. Dugas-ek, Barere-ren *Point du Jour* aldizkariko idazle bat, bere gain hartu zuen Nazio Asanbladaren erabaki guztiak itzultzea. Horretarako, Parisen bulego bat muntatu zuen, 1791.ean eta 1792.ean izugarrizko lana —*industriel*, batzuren ustez¹⁵— eta ehundaka itzulpen egin zuena. 1795.ean ere dokumentu elebidunik aurkitzen dugu¹⁶.

Saiakera hark ez zuen askorik iraun. José Manuel Fernández Cepedal-ek erakusten duenez¹⁷, arazo linguistikoak agertu ziren: *patois* eta frantsesa ez ziren Frantziako beste hizkuntzek ez zuten ez ortografiarik ez idazkerarik, edo behintzat, beren garapena ez zen oso haundia (euskararen kasua). *Patois* eta hizkuntza haiek, bestalde, oso banatuak ziren (eta euskararen kasura atxikiturik, Ipar Euskal Herrian behintzat hiru euskalki desberdin ikus ditzakegu), eta, nahiz eta borondate oneko saiakerak egin (*patois* batentzako hizkuntza *moyenne* bat ere asmatu zuen Bernadauk Giza Eskubideen deklarapena gaskonera itzultzeko, *gascon mitoyen entre tous les jargons*¹⁸), egoera linguistikoak nahasiegia ematen zuen.

Arazo linguistikoak ezezik, politikoak ere sortu ziren: Iraultzaren lehen urteetan Barère eta Grégoire abatearen informeak aurkeztu ziren *Comité de Salut Public sur les Idiomes* batzarrean lehena eta Instrukzio Publikoaren Konbentzio Nazionalen bigarrenai. Barèrek uste zuen Iraultzaren ideiak zabaltzeko lanen kontra zihoazela frantsesa ez ziren beste hizkuntzak. Askotan errepikatu dira Barère-ren hitzak:

«Le fédéralisme et la superstition parlent bas-breton; l'émigration et la haine de la République parlent allemand; la centre-révolution parle l'italien, et le fanatisme parle le basque. Cassons ces instruments de dommage et d'erreur»²⁰.

Frantsesa ikasi erazteko, hezkuntza zuten biderik hoberena. Hala jarraitzen du Barèrek:

«Le comité a pensé qu'il devait vous proposer, comme mesure urgente et révolutionnaire, de donner a chaque commune de campagne des départements désignés un instituteur de langue française, chargé d'enseigner aux jeunes personnes des deux sexes, et de lire, chaque décade, à tous les autres citoyens de la commune, les lois, les décrets et les instructions envoyés de la Convention»²¹.

Barère, gainera, bi zutabetan oinarritzen zen: *Sociétés patriotiques* eta aldizkarietan (*rapport* hartan bi aipatzen zituen bereziki: *Le Journal Universel* eta *Le Journal des Hommes Libres*). Grégoire-ren pentsakera berdintsua zen:

«On peut assurer sans exagération qu'au moins six millions de Français, surtout dans les campagnes, ignorent la langue nationale (...). Ainsi, avec trente patois différents, nous sommes encore, pour le langage, à la tour de Babel, tandis que, pour la liberté, nous formons l'avant-garde des nations»²³.

Are gehiago, Grégoire ez zen itzulpenen alde ageri, zeren eta «vous multipliez les dépenses, en compliquant les rouages politiques, vous en ralentissez le mouvement: ajoutons que la majeure partie des dialectes vulgaires résistent à la traduction ou n'en promettent que d'infidèles». Euskararekiko kezka berezia ere agertzen zuen:

«Ceux qui se trouvaient aux Pyrénées-Orientales en octobre 1792 vous écrivent que, chez les Basques, peuple doux et brave, un grand nombre était accessible au fanatisme, parce que l'idiome est un obstacle à la propagation des lumières»²⁴.

Nazio Konbentzioak, Grégoire-ren informea entzun ondoren, inkesta bat burutzea erabaki zuen, gero frantses hizkuntzaren gramatika bat egiteko. Dakigunez, inkesta hori *l'Enquête Grégoire* deitzen da²⁵. Bere helburua gauzatzeko, gure abadeak Frantziako herri askotan urgazle edo korrespontsalak bilatu zituen. Ondorioa ez zen beti Grégoire-k nahi zuena, urgazle horietako asko beren hizkuntza edo *patoisen* balioaz jabetu ziren, eta testu, liburu eta nolana hiko testigantzak bilatzen ari zirelarik, zaletu egin ziren. Ezin izan dugu, hala ere, Euskal Herriko eta euskararen urgazleen izenik jakin, baldin bazegoen.

Badakigu, ordea, nora begirutzen ari ziren bai Barère eta bai Grégoire frantsesa hedatzeko helburua aldarrikatzen zutenean: prentsa bait zen, argi da, xedea lortzeko biderik garrantzitsuenetariko bat. Ikusi dugu zer zioen Barèrek horretaz, eta Grégoire ez zen atzera geratzen, honako lerroetan irakur dezakegunez:

«De bons journaux sont une mesure d'autant plus efficace, que chacun les lit (...). Les journalistes (qui devraient donner plus à la partie morale) exercent une sorte de magistrature d'opinion propre à seconder nos vues, en les reproduisant sous les yeux des lecteurs: leur zèle à cet égard nous donnera la mesure de leur patriotisme»²⁶.

Gogoratzen zuen Grégoirek *Magasin des enfants et des adolescents* izeneko aldizkariaren arrakasta. Baina lan honen alde gehien egin zuen aldizkaria, dudarik gabe, *La Feuille Villageoise* izenekoa izan zen, 1790.ean sortua. Certeauk, Juliak eta Revelek kontatzen digutenez, «explicitement pédagogique» zen. Zuzendaria jesuita ohi bat zen, Cerutti, Torinon jaioa, baina Lorrainen denbora luzez bizi izandakoa. Herrietako *notable* edo —Larremendik esango zukeenez— jauntxoaren eragina aprobetxatuz, nekazariengana heldu nahi zuen. Arrakasta ez zen txantxetako gauzarik izan, 16.500 harpidedun izatera heldu bait zen. Hala ere, ez zuen *patoisen* mundura ailegatzea lortu, Euskal Herrian ere irakurle gutxi izanik²⁷. Ikusten dugunez, Iraultza Frantsesetik bai iraultzaileek eta bai erreakzionariak *herria* edo, lehenengo euskal kazetetan agertuko den bezala, *populua* bereganatzen saiatu ziren, herrietako jende hura, nekazari edo laborariak, *patois* batez mintzatzen ziren haiek. *Ancien Régimetik* modernitaterantzako bide horretan sortuko da, hain zuzen ere, euskarazko prentsa Ipar Euskal Herrian, Grégoirek berak aipatzen zuen era batez: almanakak²⁸.

Baina itzul gaitezen Bidasoaz beste aldera, Hegoaldean hasi bait zen euskara bere lekua bilatzen prentsa idatzian 1834.ean.

I.1. Lehenengo pausuak eta almanakak

Gure ustez almanakak dira euskarazko kazetaritzaren hastapenak ikertzerakoan ezinbesteko abiapuntua. Arazo metodologikoak planteatzen badituzte ere, euskal almanakak ez dira, kasu gehienetan, egutegi hutsak, informazioa bait da haien helbururik nagusieneratariko bat. Horrek ez du esan nahi, noski, egutegi hutsik ez zegoenik. Eta lehenengo bi adibideak badira horrelakoak.

Egia esan, ezin dugu euskaraz idatzi eta argitaraturiko lehenengo almanaka edo, egilearen beraren terminologia erabiliz, *Kalendrer*a sartu ikertzen ditugun aldizkari eta almanaken artean. Arrazoi nagusi batengatik: egutegi unibertsal hark ez zuen aldizka agertzeko gogorik. Joannes Leïçarragak 1571.ean izkribatuaz ari gara, noski. *Kalendrer*a hura²⁹ ez zen *Testamentu berria* lehen aldiz euskarara itzuli zuenaren obrarik inportantea. Egutegi unibertsal hura argitaratu zen Leïçarragaren beste obra txiki batzurekin batera eta, esan bezala, egutegi hutsa baino ez zen. Dena den, eta lan honen ikerkuntz-gaitik kanpo badago ere, gogorarazi nahi genuke ez zaigula kasualitatezko gauza iruditzen euskaraz argitaratutako lehenengo liburuetariko bat egutegi bat izatea. Askotan errepikatu da inprentak guztientzako idazkiak dakartzala, eta Europako hizkuntza gehienetan bi liburu mota, batez ere, kaleratzen direla: Bibliak eta egutegiak³⁰. Gogora ekarri nahi genuke, baita ere, letra inprimatuaren hedatzaile eta bultzatzailearik sutuenak protestanteak izan zirela. Beraz, Leïçarragaren kasua bere garaiko Europako egoeran kokatu behar dugu: argi dago apaiz kalbinista hark literatura —uler dezagun *literatura* hitza zentzu zabalean— herrikoia nahi zuela, herriarentzako literatura hain zuzen ere. Badakigu nola hildo hura moztu egin zen, eta nola euskara apaiz katolikoaren menpe geratu zen mende luzeetan zehar³¹. Baina ez gara askorik luzatuko gai honetan, arras interesgarria bada ere³².

Gehiago interesatzen zaigu gure lanerako, ordea, Jose Paulo Ulibarri arabarraren egutegia. Tamalez, ezin izan dugu alerik ikusi, eta, guk dakigunez, ez dago inon haren arrastorik. Badakigu 1815.ean Bilbon bizi zen al baitari euskaltzale sutsu hark, apostu bat zela medio, *Egutegi euskerascoa* kaleratu zuela³³. Egutegi hark, jakina denez, ez zuen jarraipenik izan arazo ekonomikoak zirela eta.

Garai hartarako, esan dezakegu euskaldunek informazioaren beharra sentitzen hasiak zirela, eta, aldi berean, euskaraz idazten zekitenek ere —Fishman-en terminologia erabiliz *custodios linguae* zirenak— euskaraz informatzeko komenigarritasuna ikusten zuten. Eman ditzagun adibide batzu:

Goiko lerroetan esan dugunez, gure ustez bertsolaritzak badu zerikusirik informazioarekin edo, behintzat, informazio mota batekin. Antonio Zavalak, bertsolaritzan adituena, esaten digu bertsolaritza, gaur egun ezagutzen dugun moduan, XVIII. mendeko azken urteetan eta XIX. lehenengoetan hasi zela, hau da, Iraultza Frantsesa suertatu baino urte batzu lehenago eta Gerla Napoleonikoetan. Bertso haietan, Bidasoaz haruntzako soldadu euskaldunek Iraultzak Euskal Herrira ekarritako kalteen berri eman ziguten. Badaude beste bi gai inportante: Konbentzio Gerla (1793-1795), Harisperen soldaduek kontatua, eta Espainiako Independentzia Gerlaren berriak (1808.etikakoak³⁴). Independentzia Gerlan, hain zuzen, sortzen dira Hego Euskal Herrian, frantsesen eraginez, lehenengo aldizkariak³⁵. Kazeta haiek elebidunak ziren, frantsesez eta gazteleraz idatziak alegia:

«En los territorios dominados por los franceses existieron pocos pero interesantes periódicos, bien escritos, ya que fueron muchos los hombres de pluma que la pusieron al servicio del invasor (...). Sin duda Napoleón quería reservarse el derecho de controlar la prensa, de cuya importancia propagandística, como es sabido, fue agudamente consciente»³⁶.

Euskararen arrastorik ez dago, Kataluinan argitaratueta ez bezala. Bartzelonan, Frantziako agintariak 1792.ean sortutako *El Diario de Barcelona* eskuratu zuten, eta hasi ziren frantsesez, gazteleraz eta katalanez idazten, *Diari de Barcelona y del Govern de Catalunya*³⁷ izenburupean. Agian, Fernández Sebastián irakasleak bere lanean dioenez, «la alfabetización en castellano de la población preferentemente urbana adicta a la lectura de periódicos explica suficientemente esta ausencia»³⁸. Ukaezina da prentsa idatzia hirietan hasten dela, eta ordurako Hego Euskal Herrian Donostia bakarrik hiri euskalduntzat har dezakegu. Peñaflorida kontea eta Azkoitiko zalduntxoek euskara bultzateko saiakerak Frantziatik etorritako gertakizunen oihartzunek isileraziak, apaizak ziren, batez ere, euskara idatzi eta landuaren giltza eskuartean zeukatenak. Egia izan daiteke, baina ez egia osoa, geroxeago ikusiko dugun moduan. Frantziako Iraultzak, hasiera batean, Espainian sorpresa sortu zuen. Ilustratu batzuk hasi ziren pentsatzen komenigarria izango zela politikan aldaketa bat egitea, Frantziako gertakizunak Europako politikan eragin ona izan zitezkeelakoan³⁹. Baina Espainiako egoera txarragatik, 1791.eko otsailak 24ko erabaki baten bitartez, Floridablancak aldizkari guztiak, ofizialak izan ezik (*La Gaceta de Madrid, El Mercurio Histórico y Político* eta *El Diario de Madrid*, alegia), debekatu zituen. Horrezaz gainera, «durante el siglo XVIII la prensa de provincias es escasa, está mal elaborada y en general imita a los periódicos madrileños; sólo de cuando en cuando surge alguna publicación importante, como el *Diario Pinciano* de Valladolid, o ya en los últimos años del siglo, el *Diario de Barcelona*»⁴¹. Probintzietako kazetaritza-ekoizpenaren pobreziaren arrazoien artean, «el centralismo borbónico, que sofocaba el

desarrollo cultural al margen de la Administración, el monopolio informativo del *Mercurio* y la *Gaceta*, la facilidad de acceso a la prensa extranjera en algunas zonas periféricas, la falta de lectores suficientes para sostener las publicaciones, las dificultades creadas por las autoridades locales en la concesión de licencias, el éxodo de los intelectuales de provincias hacia Madrid y, desde luego, la dificultad de los medios de comunicación»⁴². Euskara idatziaren kasuan, garapen eskasia, eta ordurarte hizkuntza ofizial bezala inoiz erabilia ez izana, gainontzeko arrazoiak ditugu. Espainiako Independentzia Gerlan gauzak are korapilatsuagoak izan ziren. Hala ere, urte haietan, «el periodismo, al servicio de la más fugaz actualidad, como todo periodismo (...) obra, por otra parte, de personas que no habían pensado ser escritores, pero que creían tener algo que decir sobre las cuestiones políticas o militares (...) transformó en breves años el estilo literario español»⁴³. Zeregin hori bete zuten euskarazko prentsan urte batzueko geroago euskaldunon hizkuntzaz almanakak eta aldizkariak idazten hasi zirenek.

XIX. mendea aurrera joan ahala, Gipuzkoa eta Bizkaian beste komunikazio mota batzuek ere agertzen dira, Karlistadekin batera. Antonio Mª Labayenek bertso haiek aztertu ditu.⁴⁴ Hemen adibide bakan batzuek baino ez dugu aipatuko: Iturriagaren bertsoak eta Muñagorriren kantak irakurtzeak zehazkizun asko emango dizkigu. Ukaezina da bertso haiek leku eta bazter guztietan kantatu eta ezagutzen zirela, eta beraz, propaganda egiteko bide egokia zirela. Are gehiago, bertso propagandistak egiteaz gain, informatiboak ere agertu ziren, esate baterako R.M. Azkuek *Cancionero Popular Vascon* jasotzen duena, 761.-762. orrialdeetan. Labayenek berak, bere liburuaren eranskinetan sartzen dituenen, «coplas de propaganda» deitzen die⁴⁵. Azpimarragarria da, gainera, nola ahozko bertsoetatik idatzietara, inprimatueta pasatzen den. Guztiok dakigunez, bertso paperak merkatu, feria eta herri guztietan saltzen ziren. Badago, orduan, faktore oso inportante bat: irakurle baten agerpena —euskararen egoerak uzten zuen neurrian, noski—, publiko gero eta alfabetuagoa, galdakizun edo esijentzia berriak zituen irakurle bat, audientzia modernu bat alegia. Honekin batera, gizarte berriak masa behar zituen. Euskarazko prentsa agertzeko ordua zen. Bat gatz Fernández Sebastián irakaslearekin diotenean:

«En tiempos de controversia y agitación, cuando las opciones se polarizan y los grupos políticos pugnan por lograr la mayor penetración social de sus postulados, se recurre a todos los medios para tratar de captar y dirigir la opinión»⁴⁶.

1.1.1. Euskararen agerpena prentsan

Euskaraz idatzitako prentsari dagokionez, liberalak arduratu ziren horretaz, eta lehenengo euskal aldizkariaren proiektua liberalena da. *Prensa y publicística vasconavarra en la crisis del Antiguo Régimen* tesian horren berri ematen zaigu Javier Fernández Sebastiánek⁴⁷. 1834.eko otsailean (I. Karlistadan, beraz), Gerla Ministeritzak Fomento ministroari gutun bat bidaltzen dio, Donostian argitaratuko zen aldizkari bat lehenbailehen kaleratzea eskatuz, «cuyo principal objeto sea el desvanecer las falsas noticias que propalen los rebeldes, inspirar la justa confianza que se merece el maternal Gobierno de S.M. y la seguridad de las ventajas que todos los españoles deben prometerse con el Reynado de su augusta Hija». Erantzuna baiezkorra izan zen. Karlisten propagandaren arra-

kasta ikusita, Fomento Ministraritzako idazkaria zen Antonio Remón Zarco del Valle komunikatzen du urte hartako otsailak 10eko gutun batetan «que la publicación del indicado Periódico se verifique lo más pronto posible». Astebete geroago Gerla Ministraritzak beste gutun bat bidaltzen dio Gipuzkoako Foru Aldundiko arduradunei proiektu gauzatu zedin⁴⁸. Baina, arraroa badirudi ere, ez dago aldizkari haren arrastorik. Agian agertu zen eta ez zaigu alerik ailegatu, baina gure iritziz, aldizkari hura ez zen agertu. Hala ere, egitasmoa ez zen guztiz ahaztu, 1834.ean bertan aldizkari batetan lehenengo euskarazko testuak aurkitzen bait ditugu, *El Correo del Norte* agertuak hain zuzen ere.

Gure hipotesia indartzera dator, lehendabiziz, aldizkari hori euskarazko aldizkariaren proiektuaz hitzegin zen momentutik aste batzu barru bakarrik, *El Correo del Norte. Periódico político, literario y comercialen* bigarren aroko lehen zenbakia 1834eko martxoak 7koa delako. Donostiar liberalen aldizkari hau Ignacio Ramón Barojaren inprimategitik astelehenere eta ostiralero irtetzen zen. Atzerriko berriak eta gerrari buruzkoak ere ekartzen zituen. Guri gehien interesatzen zaizkigun testuak 18. eta 25. zenbakietan agertu ziren⁴⁹. Lehenengoa alokuzio bat da:

«Erritar maiteac, Zuben biziyac eta zubez dezuten guzia galdutzero zuazte, ez sinistu esan disquitzen gaucic (...). Gure guizon maitia D. Gaspar Jauregui (Artzaya) ezagutzen dezute nic bañon obeto; badaquizute zembat estimatcen gaituben escaldunac, au degu orain gure Erreguiñac eguin digun aguintari principala provincia eta ejercitua aguintceco; atozte veriala onengana edo bere beste oficiliengana, zuben escopeta edo fusillac uztera, zuben echietara juateco (...). Orra non dezuten zuben Guibelalde, igues eguiteco dabil aspaldian; Francian jarriac ditu oguei eta amar milla ezcutu (...). ¡Viva gure Erreguiña aur maitia eta inocentia! Viva gure Gobernua, eta viva apaiz onac!»⁵⁰.

Agi denez, liberalak saiatzzen ziren Gipuzkoako nekazariak beren ideietara hurbiltzen. Testuan apaizak aipatzen dira. Baliteke karlistak euskarazko prentsaz ez arduratzea, kontutan izanik karlistetan euskaldun asko eta asko bazeudela: Erro famatua⁵¹, esaterako, Don Carlos-en ministraria izatera iritsi zen. Herrietako apaiz asko ere asaldatuen alde zeuden. Haien propaganda biderik printzipalena pulpitoa zen, hartatik nekazariei karlisten aldeko proklamak bidaltzen bait zizkieten. Bestalde, kontutan hartu behar dugu apaiz eta eskribauei interesatzen zitzaizkien testuak nekazariei jakinerazi zizkietela, herrietan bahe edo filtro moduan jokatzuz⁵². Dena den, María Cruz Seoanek dioenez,

«la prensa carlista durante esta primera guerra es prácticamente inexistente, lo que no es extraño si tenemos en cuenta la dispersión del territorio ocupado por el carlismo en tres núcleos de difícil comunicación, la pobreza ideológica del movimiento en esta primera etapa, así como el desprecio por la prensa que esa misma ideología comportaba y sus bases primordialmente campesinas y por ende analfabetas»⁵³.

Ziur aski, euskarazko saiakera haiek ez zuten eragin handirik izan Gipuzkoako nekazariengan. Aldizkariaren beraren argitalpena ere eten behar izan zuten ekainean, banatzeko arazoak zirela eta:

«Desde el prócsimo [sic] número se suspende la publicación del Correo del Norte, hasta tanto que se halle expedita la comunicación de correos (...). Nos hallamos después de siete meses tan aislados como á los principios y teniendo que tomar las mismas precauciones para asegurar nuestra correspondencia apocas leguas de aquí, como si fuera para los puntos más remotos de América»⁵⁴.

El Correo del Nortek ezin zuen bere helburu nagusienetarikoa behar bezela bete. Helburu horixe —gure hipotesia indartzen duena— izango zuen gure ustez *non nato* geratu zen euskarazko liberalen aldizkari hura, «un Periódico en Vascuence [en la Ciudad de San Sebastián], el cual deberá hacerse correr con profución [sic] en todos los Pueblos de las mismas Provincias»⁵⁵. Hego Euskal Herriko lehenengo urratsek zera erakusten digute: euskarazko prentsa momentu historiko zehatz batetan sortzen dela, lurraldeetako modernizazioa, gizarte berria hasten den momentuan. Ideien polarizazioak eramaten ditu euskaldunei publizitate, propaganda eta informazio baliabide guztiak erabiltzera, bai Ipar Euskal Herrian, bai Hego Euskal Herrian, nahiz eta bi aldeetako egoera desberdina izan. Apaizlego katolikoa —xuriak politikoki, *reactionaires*, Vinson-en hitzetan—, ordurarte hizkuntzaren zaindarien, liberalismoaren aurka agertzen dira. Eta liberalak —*beltzak* karlistentzat, *gorriak* Frantziakoentzat— bere lekua betetzeko ahaleginak egingo zituzten. Dударик gabe, azken hauen presentzia murriztua izan da. Baina Euskal Herriaren historian zehar —eta konkretuki, euskal kazetaritzaren historian, lan honen xedea dena alegia— zentzu zabaleko liberalak une zehatz batzuetan euskararen erabilpena berreskuratzen saiatu ziren, lan honen orrialdeetan ikusiko dugun bezala.

*El Correo del Norte*n agertzen badira prentsan idatzitako lehen euskarazko testuak, lehenengo euskara hutsezko kazeta Joseph-Augustin Chahoren *Uscal Herrico Gaseta* da. Oraintsu arte ezezaguna, halere, Beñat Oyharcabalek Pariseko Biblioteka Nazionalen aurkitu artesc. 1848.ean agertua⁵⁷, *L'Arielen* antzekoa zen. Jakina denez, Chahok bultzatu eta idatzi zuen aldizkari hark izen batzu izan zituen: *L'Ariel* eta *Le Républicain de Vasconie*, besteak beste. Gure ustez, eta arazo metodologikoak sortu arren, aldizkari bakartzat hartu behar dugu: itxuraz berdina zen, numerazioa ere jarraitua da, eta, nahiz eta izen desberdinekin agertu, lehen orrialdeko frontispizioa beti berdina da (*Ariel* aingerua agertzen da, izena eta guzti). Gure *Uscal Herrico Gasetan* ere berdin gertatzen da⁵⁸. Arrazoi batzurengatik —frontispizioa, egoitza eta inprimategi berdinak, mamia ere antzekoa— *L'Arielekin* batera aldizkari bakartzat har dezakegu. Baina, beste aldetik, *L'Arielen* bilduma ikusita, konturatu gara *Uscal-Herrico Caseta* agertu zen egunetan *L'Ariel* ere kaleratu zela; beraz, euskarazkoa ez da frantsesezkoaren eranskin edo gehigarririk, ez eta lehena bigarrenaren itzulpen edo moldaketarik. *Uscal-Herrico Gasetan*, gainera, aparte saltzen zen, salneurria begibistan bait dago⁵⁹. Argi eta garbi erakusten du bere bultzatzaileak nor den kazetaren arduraduna, frontispizioan bertan «Redactore, Augustin Chaho» dela esaten bait digu. Bertan azpimarratzen zaigu noizero kaleratu nahi zuen «Uscal-Herrico Gasetan aguertzen da astian-behin» esaten duenean. Aldizkaria birritan bakarrik agertu zen, hilabetero. Informatiboa ere bazen, Frantziako zein Espainiako berriak bait zekartzan, baina eritzia (garai hartako aldizkari gehientsuenetean bezala) nagusia zen.

Hala ere, eta aurrera jarraitu baino lehenago, esan dezagun beste gauza bat: *L'Arielen* azken zenbakia (ar-tean *Le Républicain de Vasconie* izena zuelarik), 1852.eko otsailak 19koa alegia, euskara hutsez agertu zen, tankera berdinarekin. Alde batzu, ordea, aurki ditzakegu: *Uscal-Herrico Gaseta* txikiagoa zen, bi zutabetan banatua, eta lau orrialdez osatua, *Le Républicain de Vasconieren* azken zenbaki hura haundiagoa (*L'Arielen* neurrikoa, hain zuzen ere), lau zutabetan banatua eta bi orrialdez osatua⁶⁰. Biak agertzen dira —hau berdintasuna izanik— Chaho hauteskundeetara aurkezten denean. Chahoren gogoia —Ipar Euskal Herriko garai hartako ezaugarria— nekazarienganako eragina bilatzea zen, nekazarien iritzia apaizen —xuri-en— menpe bait zegoen. Bigarren zenbakiaren lehen testua «Herrietaco eletcionéz» ari da:

«(...) Popoulia, haouta-cac hire mera, hire adjoueintia eta hire conseïla, errealqui hire intressac maïte-tousten guiçonetari; hire centçou honac eçagoutaraci-daouc çoïn diren guiçon lanyerossac, basterrerat ousquic handicari diren guiçonac eta pouchanten borondatiari jarraïqui doutenac.

Hec hire etsaiac ditouc (...).

Erranic-douc Errepublica hountan oro libro guirela, oro igoual guirela, oro anaye guirela (...).

Icoussiren-touc eletcionetaco denboretan hiri oumilgui hourrantçen, hihai guero çangopetan atchiqui nahi-douten guiçon hec; heen lengouaye tronpaçaliaz ez-hadila fida (...).

Hiri conseïlou emëile haou içan-douc atacatia, Bayonaco *Popoulouco* eta *Internacionaleco* gassetetan, hiri abiz gaïchtouac emanez (...)⁶¹.

Hau da, beste aldeko aldizkarietan (*El Correo del Norten*, esaterako) aurkitzen ditugun mezu eta tono berdinak. Zenbaki horretan badaude beste testu interesgarri batzu Chahoren antikerikalismoaren adibide denak, «Apez-bati arrapostu» izenekoa esate baterako, «jaon-apez bat, sorthia Petharrin, Maüle khantin, gaïzqui escolatia Bayonaco hirin, doctor handi ignoranten artin, ignorant urguillutsu-bat funtsin» baten kontrakoa:

«Bakhotçac bere oficio: apheça eliçan, redactorea bere gasetan. Etcitiala ocupa goure mundu hountaco aferez, nahi ezipaduçu çoure beste mundu eta Erreligioneco sinhestiaz ocupa guitian. Caseta eguile jalkhitcen bacira, ni pheredicari bilha niteçu, eta beharbada, nour nahic beçain ountsa erran dioquçut noun den Ifernia, noun den Pharadusia (...)

Eta, lerro batzu beheagotan, Chahoren hitz bortitzak bortitzago bihurtzen dira:

«Nourc caüsatu-du goure ulhunpe eta miseria, lece barna hountara erortia? Erreguetiarréc, Apehecéc (...).

Eta Gincouac detsala Erreguetiar traïdore hoïec profeïta eztitian, beréc erakharri-diën ez-tatu miserable hounez, berriz populiaren inganateco».

Bukatzen du Chahok inspirazio mistikoz idatzitako lerro hauekin:

«Jerusalemeco profetac oïhu eghiten-cian becala, oïhu eguiten-du *Arielec*: Counberti-bite lurreco tyranouac, abaricious-urguillutsiac, ezti-bite bihotz-gogorrac; edo berriz jeïtchi behar-duque lurrialia Gin-

couaren ainguru guerlariac, berriz içanenda gaichtouen artian guiçon-ep-
haïle eta odol-ichourte içigarribat.

Ginco Jaona! ukhaçu pietate çoure populu triste hunez, eta eman-iça-
gucu, çoure eta goure, barneco eta canpotico etsai-ororen benticitceco in-
darra!»⁶².

Dudarik gabe, *Paroles d'un voyant* eta *Azti beguia* liburuen egileari ondo dagozkion
hitzak ditugu. Bestalde, aztertzen ari garen aldizkari honetan Chahok ematen dizkigun
Espainiako berriak tonu ezin bortitzagoz eginak dira:

«Isabel segonda, Espainaco erreguina, bere hemeçortci ourthetan, lohi-
queriaric handienian içulicatcen-da. İçorra-bada ere eztaqui norçganic,
baïnan, segourda eztele Don Francisco erregue senhar gachoa ganic,
coïneç berre erreguetarçunian emaztiarequin etçatceco permissioneric ez-
peitou»⁶³.

Urrunago doa, gainera, eta Euskaldunen Errepublika aipatzen du, eta baita «independ-
dentzia» hitza ere:

«(...) bertce guisaco çuten Cantabre çaharrec bere bandera çaharrena,
Laüburua deïtçen-çutena, eta arte-demboraco bandera berria, Irurac-bata,
bere irour escuequin, Escualdunen Errepublika famatua errerepresentatcen-
çuenena. Norç-oïhu eguinen-du, azquenian, erregue-erreguiñac eta heïen
partidario tontoac edo ambiciosac açaçatu ondoan: Biba Independencia!
Biba Errepublika! Biba Escual-Herria?»⁶⁴.

Guk dakigunez, 1848.eko Iraultzatik zetorren oihartzunaren babespean agertutako
Gaseteta honek ez zuen berriro argia ikusi, eta bere egileak ez zuen deputatu hautatua
izatea lortu⁶⁵. Esanguratsua da nola Chahok, berriro hauteskundeetara aurkeztu zenean,
euskarazko kazetatxo bat atera zuen, *Le Républicain de Vasconie* aipatutako azken zen-
baki hura, aldi honetan, hautatua izan zenez, botua eman ziotenei eskerrak emateko:

«(...) herritar ecinago-maïtiac, seculaco adio-bat beçala, hil lilibat
beçala, jin-ceitan ohera, hogueï milacaz cien sufragén noumbre ouhoura-
garria. Esquerrac-deïtçiet cien amistatiaz eta fideltarçunaz! Uduri-caït
egun Gincouac deitçen-naïala Pariserat. Eta Biarnoco bidetan erori eta
hil-abantçu-nintçan beçala, behar dudala aldi-hountan hiletaric phiztu eta
jeïki, Uscal-herriac eni bere esku azkarra emanez eta hogueï-eta-bedera-
tçu-guerreneco eleccioniaren berthutez!»⁶⁶

Uscal-Herrico Gasetaz eta Chahok idatzitako aldizkariak esandakoarekin bukatzeko,
gauza bat azpimarratu nahi genuke berriro: euskal prentsa sortzen dela momentu histo-
riko konkretu batetan, polarizazio politikoa haundiagotzen denean, modernitatearen
ezaugarriak bereganatzen ari den gizartearen baitan. Baina, gure ustez, polarizazio hori
ez dapolitiko bakarrik, azken batean, bi aldeetako protagonistek —baina batez ere erlijio-
aren aldekoak— hiri-herrien arteko gatazka sortzen bait dute. Ez hori bakarrik, *Ancien Ré-
gimeko* gizarte batetik besterako zubia den garai hartan antzinako egoera eta berriaren
partaideen arteko borrokaren islada ikusi ahal izango dugu almanaka eta kazeten orrial-
deetan. Horrek adieraziko luke, lehen momentuan, zergatik euskarazko prentsaren hasta-

penak Ipar Euskal Herrian, hau da, Frantses Estatuan —eta estatua hitza azpimarratu nahi dugu— ematen diren, non Estatu berri (eta modernu) bat sortzen den, Iraultzak proposatutako ereduari jarraituz. Hegoaldean liberalek estatu berriaren eredurantzako pausuak ematea erabakitzen duenean, horrek ere bere islada du prentsan. XIX. mendeko Ipar Euskal Herriko prentsa, beraz, —eta, neurri txikiago batetan, Hego Euskal Herrikoa ere bai— gatazka horien lekuko eta bozeramailea izango da.

Chahoren *Gaseta* izango da beste aldizkari batzuren aintzindaria, bai xurien aldekoak, bai gorrien aldekoak. Ordudanik, almanakak izango dira iritzi publikoa joera baterako zein besterako eskuratzeko ahaleginak egingo dituztenak.

I.1.2. Ipar Euskal Herriko almanakak

Uscal-Herrico Gaseta agertzen den urte berean, 1848.ean alegia, argitaratzen da lehenengo aldiz Jean-Baptiste Etcheberry apaizaren *Escualdun laborarien adiskidea* almanaka⁶⁷. Lehen tutean —gogora dezagun 1848.erako almanaka urtebete lehenago inprimatu zela— aldizkaria egutegi hutsa da, eta ez luke arreta handirik mereziko hurrengo urteetan oso mami politikoa hartu ez balu⁶⁸. Agian Chahoren Gasetaren eraginez, Etcheberryk haunditzen du bigarren urteko bere almanakan honen orrialde kopurua, eta informazio eta iritziak ematen hasten da:

«Libertate sobrac libertatea bera hil dezake (...). Libertatea eta legue onac behar ditugu gucien descantsuaren eta bakearen gatic ere (...). Duela hirur hogoi urthe hurbil erlijionea eta legue on guciac aurthi cituzten bazterrerat; galdeguizue zaharrei orduan cer nahaskeriac eta cer pena ikharagarriac izan ciren herrietan eta familietan⁶⁹ Orai ere badira gauza berac beritu nahi lituzketenac. Jaincoac beguira gaitzala! (...)⁷⁰.

Eta xeheak argiki azaltzen zituen 1851. urteko alean:

«Egunari edo almanak hunen eguileac ez du berce chederic baicen ongui eguitea escualdun populu ainhitz maite duenari, guciei ahalaz conseilu onen emaita. Dembora nahasi eta ilhumpez bethe hautan, nahi lituzke jakitate guti dutenac arguitu; onac curaiestatu, gaizki dabilzanac ez-tiki bide onerat deithu, penan biciderenac consolatu, bere aisean direnei adiaraci nola behar duten izan bertcentzat bihotz bera eta urricalmendutsu.

Chede horietan publicatu izan du juan diren hirur urthetan escuarazco egunaria (...). Batbederac beguiratcen balitu urthegucietaco egunariac, balue demboraren buruan escuetan gauza onezco bilduma bat, bethi iracurtececo on litakena⁷¹.

Hasieratik, beraz, argi eta garbi uzten zuen Etcheberryk zein zen bere jarrera. Hurrengo adibideetan ikusi ahal izango dugu nolako gorrotoa eta urruntasuna zeuden xuri eta gorrien artean⁷². XIX. mendean almanaka mordo ikaragarri bat sortu zen. 1852.ean, Paben, *Egunari berria edo conseillu oneco almanaca* sortu zen, errepublikazalea, Frantziako hiri hartan euskal errepublikanoen nukleo bat bait zegoen. Beste bat aterako dute

errepublikazaleek 1879.ean, Baionan inprimatzen zen *Almanaca berria edo egunaria*. Ziur aski haren jarraitzaileak *Almanaka berria, 1885eco urthecoa, Almanaca berria edo escualdun egunaria* eta *Almanach* [edo *Almanak*, beste urte batzutan] *berria* izenekoak⁷³. Chahoren Gasetan bezalaxe, *Almanaca berria edo egunarian* «Cer den errepublica» izeneko artikulua bat agertzen da, helburua nekazari edo laborariei Errepublikaren abantailak adieraztea izanik, xuriek kontrakoa egiten zuten eta:

«(...) Errepublikaren lehembicico artha da ez daquienari icastea, ilhumbetan bici direnen argitcea, ceren eta batequin izpirituac arguitcearequin batean, bacotchac bere baitharic icusico duela errege edo emperadore bat nahi luzqueten guçonon malecia; ceren eta baitaqui Errepublikac, ongui eçagutua bada, hura iganen dela hautatua, hura delacotz bacarric gobernamentu yustua eta leiala, handiac eta chumeac lerro berean eçartcen dituen, guçoneri elcar maitharazten duena; hitz batez Yesu-Cristoren eban-yelioaren araberacoa (...).

Populuaren argitceaz, guc, errepublicanoec, aditcen dugu iracustea haur gucier: lehenic, frencesez mintçatcen, iracurten, isquiribatcen eta chifretan; bigarrenecoric, hartu behar duten officioan gostuz haritzeco yaquin behar diren gauça berequi batçuec; hirugarrenecoric, bacoctchac, frances gisa, giçon gisa, bethe behar dituen bicico egimbideac (...).

Bertce icigarriqueria bat oraino cembaitec erraten dutena da: Errepublikanoec nahi luquetela eceztatu erreligionea (...). Ez! badaquite aphecek nor nahik beçain ongui, edo hobequi, Yesu-Christok erran cuela: nere erre-suma ez da mundu huntacoa, bainan bai bertcecoa; eta bertce toqui batean: bihur çaçue Cesari çor çañona, eta Jaincoari Jaincoarena (...). Aphez bat, bere egimbideac ahantcirik, gobernamentuaren contra althatchen denean, batcuetan gerthatchen den beçala, gobernamentuaren egimbidea da aphez honen bide çuçenean sararaztea, bertce edo cein giçon beçala, ceren eta legeac guçientcat eginak baitira (...)⁷⁴.

Hitz batetan esanda, Estatu laiko bat proposatzen zuten. Testu hau, luze samarra den arren, hautatu dugu bertan badaudelako xuri eta gorrien arteko lehiak nolabait ulertzeko giltzarriak: lehenik eta bat, Estatuaren eredia, edo, are gehiago, gizartearena: *Ancien Régimekoa*, erregetiarra, erlijioak ordurarte bete zuen lekua eta garrantziarekin jarraituz, herritarra, ez hiritarra, etabar. Hor barruan beste gatazka batzu agertzen dira: hizkuntzari dagokiona, eta horretaz beste kapitulu batetan hitzegingo dugu (hemen Frantziako Iraultzari buruzkoa esandakoa bakarrik gogoratuko dugu, nola, arrazoi ideologikoak zirela medio, aginte publiko berrien jarrerapatois eta, oro har, frantsesa ez ziren beste hizkuntza guztiak kontutan ez hartzea zen); beste bi puntu aipagarrienak erlijioa eta hezkuntza dira. *Armanak Uskaran*, adibide moduan, horrela zioten:

«Oraiko eskola publikoak zer diren jakin nahi badugu, aski dutugu irakortzia inspetur gehien batek M. Dequaire Grobel izenekoak bere peko inspetur errejent era errejentser egin gomendioak: «L'école laïque a pour but de former du libres-penseurs».

Noula buhurt etsaiari guduka izigarri hortan? Badira hirour bide: lehena, aita-ama familiazkoak orekek, herri bakhotchian, bat egitia errejent

eta errejentsen erakaspenen behar den heñian eta erreligionearen errespetian egonerazteko (...), aita-ama familiatzkoen juntak, frantsesez «associations du Péres de familie», horra nun lehen bidia.

Houna bigarrena: Nourk bere herrian, edo alharren hullan diren, bi, hirour, lau, bost herriek, behar diren sakrifizioen egitia eskola khiristi eli baten eraikitako eta haietako errejent edo errejentser bizigarriaren segurtatzeko (...).

Hirourgexren eta azken bidia hau da: Bozka egunetan, ala ditian herriko, ala kantonadako, ala arrondissementuko, ala departamentuko bozkatziak, bethi eta zer nahi izanik, oraiko lege tzar hoiien sustengazalen kontu botzaren emaitia eta emaneratzia (...)⁷⁵.

Xurientzat, «societatea eri da, arras eri da», eta Euskal Herria inpioengandik eta beren doktrinengandik urrun mantendu nahi zuten. Ikus dezagun, adibide moduan, nola ikusten zituzten Ipar Euskal Herriko xuriek Frantziazi hasiak ziren beste ideologia politikokoak:

«Badira Francian ainhitz sistimetaco guizonac. Batzuec deitzen dira comunistac. Hech nahi dute ontasun guciac, bai eta emazteac eta haurrac oro comun izan ditene, batere bereciric gabe, batere ezcontzatic gabe; guciac nahas mahas, familia bakhar bat baliz bezala mundu gucian. Orduan buhameac eta salbaia bezala, ez, orduan ahmaleac bezala guinitazke (...).

Berec batzu onheskichago dohatzi, eta deitzen dira zocialistac. Hauc nahi lukete eguin dadin herri bakhotchean granier comun bat, batera bilditezen herrico bihi eta probisione guciac. Gobernamentuac izan dezan ondasun gucien conduita (...). Idurizaut buhame edo salbai airebat behar dela gauza horren gustatecco (...)⁷⁶.

Sozialistei are gorroto handiagoa diete zeren eta «hasteko, mintzaira bat baizik ez omen litake behar Frantzia guzian, eta hura: frantsesa»⁷⁷.

Xurien ideologia beraiek argitaratutako almanaken orrialdeetan eten gabe isuritzen da. 1888ean (80.eko hamarkada ezinbestekoa izan zen Ipar Euskal Herrian komunikabideen sorrerari dagokionez⁷⁸) sortutako *Armanak Uskara* (hau ere xuria, baina Zuberoan agertua⁷⁹), 1789.eko Iraultzaren bertsio partikularra ematen zaigu. Luzaroegei ez aritzearen, laburbilduz Michel Elissamburu bere *Frantziako bigarren eta hirugarren errepublikaren ixtoria bitxia* (1891) liburuan ematen diguna da. *Armanak Uskaran*, xurien beste almanaketan bezalaxe, Errepublikaren agintariak egiten zituzten legeen kontra doaz⁸⁰. Behin eta berriro deputatu gai xurientzako botua eskatuko dute, batez ere Etcheverry familiakoentzat⁸¹. Aukera politikokoak zabalak izan arren, Euskal Herrian behintzat oso polarizatuta zeuden, bonapartistak (napoleontiarac) xurien alde jartzen zirelarik⁸². Haiak ere beren almanaka atera zuten. «Gucia frantses populuarentzat. Napoléon 1en ordeinua» zuten lema. Dakigunez, haien almanaka, *Escualdun almanaca edo egunari berria*, 1885.ean eta 1886.ean agertu zen, Lamaignéren inprimategian, Baionan⁸³. Hona hemen beren pentsamoldearen lerrorik garrantzitsuenak:

«Yincoac, aski gaztigatua cela Frantzia estimatu zuen, eta guizon bat igorri, handia, azcarra, Frantziazi urricalmendu ukhanen zuena. Aguertcen

da Napoleon lehen (...). Cer Emperadorea! Harec ibili du Frantciaren izena, Europaco erresuma gucietan, ohorez, loriaz bitoriaz betheric (...).

Bainan lehen Errepublica aurthikitzeo altchatu bacen Napoleon bat, bigarrenaren eceztatceco aguertcen da oraïno Napoleon III, Napoleon handiaren iloba (...). Cer izan den haren dembora, denec badakigu, nihorc ez du ahantzi (...).

Erori da ere Napoleon III, traidokeriaz faltsukeriaz, eta berriz ere, hirugarren aldico, errepublican guira. Oraïnac ez du oraino odolic ichurtcen, lehenac bezala, bainan emeki, emeki, libertate gucien iresten ari da (...).

Baïna Yaincuac badauca bethi Napoleon bat errepublicaren contra. Napoleontarren obra da errepublicaren eceztatcea (...), eta orai ere esperantza dut, errepublicac lurrerat yuan behar badu, yuänen dela Napoleon batec botaturic, eta ez dela guchiago altchatuco»⁸⁴.

Dirudienez, Jean Duvoisin bera (beste Bonaparte baten laguntzailea, Louis Lucien printzearena) almanaka napoleontiar honen zuzendaria genuen. Jakin badakigu Duvoisin eta Chaho ez zirela elkarrekin oso ondo moldatzen, eta 1848.ean (euskarazko lehenengo aldizkari hura agertu zen urte berean, alegia), Chaho kanpainia politikoa egiten herriz herri zebilelarik, Heletako plazan (herri hartan bizi omen zen orduan teniente zen Duvoisin) eztabaida sutsu bat mantendu omen zuten⁸⁵.

Nahiz eta errepublikazaleek ahalegin guztiak egin erizpide gutzi haiek ezeztatzeo, polarizazio politikoa haundiagotu egin zen. XX. mendean ere almanaka xuriak aurkitzen ditugu, edo antzeokoakse. Polarizazio horren hildotik *Le Réveil Basque* errepublikazalea eta *Eskualduna* xuria, biak astekariak, sortuko dira XIX. mendeko 80.eko hamarkadako azken urteetan. Baina horretaz beste leku batetan hitzegingo dugu.

I.1.3. Hego Euskal Herriko almanakak

Ataltxo hau bukatzeo, gainbegiradatxo bat botako diegu Hego Euskal Herriko almanakei. Lehenengoa, Ulibarri arabarraren hura, alde batera utzita, hartaz aritu bait gara lehenago, XIX. mendean mugaz honantzako aldean aurkitzen ditugunok ez dute Iparrekoen garrantzi politikoa. Hego Euskal Herrikoak egutegi hutsak izaten dira, eta beste batzu (Serafin Barojarenak, batez ere), literarioak dira.

Bizkaian argitaratzen ditu Josef Gorosabelek, 1858.ean eta 1859.ean, bi almanaka edo, bere hitzak erabiliz, *pronosticuac*. Bat bakarrik (bigatrena) ailegatu zaigu eskuetara, *Eusquerasco pronosticua milla ta zorcireun ta iruro gueiraco Vizcairaco, Guipuzcuaruco ta Aravaraco. Eta dá ateria icusbide luce batzuc daucazan Mendi altu batetic, derichona herrnita bat Santa Eufemia. Eta da Medicua Arlabanco erditic. Aurtengo urteraco dauca epactida zazpi*. Hain titulu luze duen pronostikua ez da, pentsa litekeen moduan, astrologiarekin zerikusia duen almanaka horietako bat. «Ferija principalac celebretan dirianac iru Provencijac onetan dira onechec», hona hemen pronostiku honen gairik inportanteena, egutegia aparte utzita⁸⁷.

Horrelakoa ere dugu *Euscaldun necazarien adisquidea eta guiaria*, Tolosan 1865 eta 1866. urteetan Tolosan argitaratua. «Demboraldi sonatuac», «Festa mudacorrac», «Temporac», «Arguigueac edo eclipsea», «Egutegua eta campo-lanac», «Feriatic eta mercatuac», «Euscal-Errietan urte barrumban izaten diren Feriatic eta Mercatuac», «Necazaritza (Lur-ongarria eguiteco modus)» eta «Trenac» ziren bere atalak, hau da, «gaztelaniazco pronosticoac ecarri oi dituzten becelaco berri edo noticiac»⁸⁸ Seriotasun piska bat ere bazen bere helburua, «pronostico onetan ez dezu icusico, ez urteco iritzi edo juicioa, ceñean pronostico-guilleac esaten duten ez urte barruan guertatuco dana, ez pada beren iriticia eta burura datorquien gucia». Xederik garrantzitsuena, nekazariak euskaraz irakurtzen ohitzea zen.

Hego Euskal Herriko almanakei buruzko pasarte hau amaitzeko, Serafin Barojarenak ekarriko ditugu gogora⁸⁹. Honenak are kurioso eta bitxiagoak dira: *Santo Tomasco Ferriya* (1877) eta *Almanaque bilingüe (erderaz eta eusqueraz) para el año de 1879*⁹⁰. Bietan bere lan literario bana agertzen da. Azkenengoan erromatarren garaian kokatutako euskarazko opera bat, Almadeneko mehatzetan garatzen zena⁹¹. Horretaz aparte, egutegi hutsa baino ez dugu aurkitzen. Baroja, familia liberal batekoa eta bera ere liberal sutsua izan arren, ez zuen bere pentsamoldean almanaka honetan isladatu. Benetako almanaka elebidunak, esan dezagun bide batez: egutegian erderaz zeuden egunen izenak eta santorala, jaiak izan ezik (hauek euskaraz). Euskaraz ilargiaren faseak ere bazekartzan. Are elebidunago zen almanakan agertzen diren bi olerkarietako bat, «Mercurio» izenekoa. Hona hemen:

«MERCURIO
 Cillar bicia eusqueraz,
 azogue en buen castellano,
 da metal bat, denetan,
 el más importante y raro.
 Ura becela izanic,
 sin embargo es más pesado
 beruna ta zinc baño
 y que el hierro y el estaño.
 Au da Mercurio bada,
 un dios en tiempos pasados,
 gaur metal esan dana,
 que se saca del cinabrio,
 ta eguzquiaren giran
 el planeta más cercano...
 Batzuec an ta gu emen
 el Romance se ha acabado».

Umore oneko gizona, dudarik gabe⁹². Hego Euskal Herriko eta Ipar Euskal Herriko egoerak arras derberdinak ziren, begi bistan dago. Bitartean, Ameriketarako emigrazio eskergak ere bere eragina izan zuen prentsan. Hurrengo lerroetan, Europako Euskal Herri itzuli baino lehen, Ameriketean zein Ameriketarako euskarazko prentsa aztertuko dugu.

1.2. Ameriketako prentsa

XIX. mendean euskaldun askok eta askok, Iparraldekoak zein Hegoaldekoak, Ameriketara joan ziren. 1825. urtetik, euskaldunak Río de la Plata aldera, Montevideora batez ere, joan ziren. XIX. mendearen bidarren erdialdean, frantses gobernuak euskaldunen emigrazioa bultzatu zuen: 1848.etik 1855.era Ameriketara joan ziren euskaldunen kopia bikoiztu egin zen, 672tik 1.942era. 80.eko hamarkadako urteetan, Ameriketarako emigrazioa gailurrera iritsi zen: 1880.ean bazeuden Bordelen Río de la Plata-rako bidaia egin nahi zuten euskaldunentzako 23 agentzia. Urte haietan —Hego Euskal Herriak bi karlistadak nozitu ondoren— Gasteiz eta Iruineako biztanlegoa bikoiztu egin zen, Bilbo eta Donostiakoa aldiz bider lau multiplikatuz zelarik. Euskal prentsa sortu zenerako, bazeuden Montevideon, Argentinan, Cuban eta Estatu Batuetako zenbait tokitan euskaldun nukleo oso garrantzitsu batzuek, beren nortasuna ongi gordetzen zutenak. Lurralde haiekoko prentsa eta komunikazioaren egoera hain desberdina zelarik, laister hasi ziren euskaldunak beren aldizkariak argitaratzen.

Guk dakigunez, Ameriketako euskaldunek kaleratu zuten lehenengo aldizkaria Buenos Aires-eko *Laurac Bat* elkarteak izen berdineaz argitaratutako aldizkaria dugu, 1878.ean⁹³. Montevideo-ko *Laurak Batek* ere beste bat atera zuen 1881.ean, eta 1912.ean bazegoen Uruguay-ko hiriburuan *Euskal Erria* izeneko beste bat. Guk dakigunez, oso osorik erderaz, edo behintzat euskararen presentzia oso murrizta zen. 1893.ean Buenos Aires-en *La Basconia* sortu zen, magazine bat, José R. de Uriartek bultzatu eta zuzendua. Beste batzuek aurkitzen ditugu: *Euskal Herria* (1898), *Vasconia* (1898), *Haritza* (1898), *Irrintzi* (1904), etabar⁹⁴.

Hala ere, euskara hutsez idatzitako prentsa Estatu Batuetan sortzen da, Ipar Euskal Herriko euskaldunen eskutik, *Escualdun Gazeta* (1885-1886) eta *California-ko Eskual Herria* (1893-1897) astekariekin. Lehenago ere —emigrazioaren arazoek lekuko— Hego Euskal Herriko aldizkari eta egunkarietan euskaraz idatzitako testuak aurkitzen ditugu, euskaldun emigranteentzako eginak⁹⁵. Gogora dezagun baita ere Colá y Goiti arabarraren *La Emigración Vasco-Navarra* liburua, Marcelino Soroak itzulia⁹⁶.

Baina joan gaitezen Estatu Batuetako Pazifikoko itsasoko kostaldean euskaraz argitaratutako aipatu bi astekarietara. 1885.eko Gabonetan agertzen da lehen aldiz oso bizitza laburra izan zuen *Escualdun Gazeta* hura. Zorionez, ikusi ahal izan ditugu agertu ziren hiru aleetatik gordetzen diren biak, 1. eta 3.a alegia⁹⁷. Lehenengoa abenduak 24ean kaleratu zen. Bere egilea —bakarra, guk dakigunez— Martin V. Biscailuz abokatua izan zen. Haren ustez, «munduko lehemisikoko escualdun gasetak» idazten ari zen, eta, harroa iruditzen baizaigu ere, 1848.ean Chahok beste bat argitaratu zuela bait dakigu, ziur aski egiatan zioen. Hona hemen bere helburua:

«Gazeta hunen eguileak iskiriartcen du Gazeta hau, erakhisteko beste nasioner Escualdunak ser diren eta ser eguiten ahal duten eta posible dela Escuaras ere gazetaren eguitia edosoin beste lenguayas besen (...). Gazeta hunen eguileak eguiten du gazeta hau kurjositates, seren eta frango aldiz errana isanis Escuarasko Gazeta bat es othesen eguiten ahal herri huntan. Orai eguiten dut hau modeletsat. Ikhusten badut pagatuko duela imprimat-

ceko gastuyak astean behin eguinen dut bat eta herriko berri gusiak emanen tut eta ere Estado Unidocoak eta Europacoak (...)»⁹⁸

Beraz, informatiboa dugu Los Angeles-eko astekari hura. Aldi berean, publizitateak aldizkariaren %25a, gutxigorabehera, betetzen zuen. Iragarkietan abokatua, sendagile eta negoziante frantses, euskaldun eta amerikarrak agertzen dira. Euskaldunen artean, M.V. Biscailuz bera alde batera utzita, Martin Hirigoyen (hotel baten jabea, euskaldunen hotelak arras famatuak bait ziren, eta dira ere, Estatu Batuetan), Jean Arroqui (Hirigoyenek bezala, Alameda Street-en beste hotel bat zeukana) eta Jose Olaechea, «bolanyer» edo ogile bat. Dirudienez, euskaldunek oso harreman merkatal onak mantetzen zituzten bere auzokoekin, *Escualdun Gazeta* iragarkiz josirik bait zegoen. Euskaldunak, amerikar gizartean nahiko ongi finkaturik daudenak, politikan ere sartuak ziren. Herriko hauteskunderen berri ematen zaigu lehehengo zenbakian. Biscailuz, dirudienez, demokrata zen, «chef de police» berri izendatzen dutenean «republicano cafe hotz edale horietarik bat nombratuya isan dala» bait dio⁹⁹. Biscailuz-ek, oso pozik ez zegoelarik, mehatxuak ere egiten dizkie errepublikanoei, «Conciluyan espadiot idas publicatuko ditut heren bekhatuyak publienak yakindesan cer eta nola eguiten duten». *Escualdun Gazetak* garai hartan Los Angeles-en eta Ameriketara bizi ziren talde askoren berri ematen digu, halanola txino eta indioena, gaur egun irakurtzerakoan ezin bitxiago iruditzen zaizkigun istorioak:

«Hombeste urthe hotan Apache indio horiek [Arizonakoak] harritceko da sombat malur eta crima eguiten duten eta hala ere governuyak estu deusik eguiten», kontatzen zigun Biscailuzek. Eta haien basatikeriak adierazten jarriatzen zuen: «Indiuek nehor harrapatzen dutelarik estute beste nacionek besala hiltzen. Indiuek harrapatuta buruko larruya kensen dute bisik direlarik eta emastekiak igual tratatzen diuste berek nahi dutena eguin ondutan. Batzutan buruco larruya kenduta arboler estakaturik ustentuste. Haur tipiak berris, sangotic har eta lurrari yoka hilsen tuste»¹⁰⁰.

Aldizkariak hain bizitza laburra izan arren, bazuen denbora «Arisonaco Apatchiem istorioaren amaiera kontatzeko:

«Askenian hasi dira Washingtonen behien pushkapat arghitzen (...). Hombeste urthe hotan, General Crook isenaduen imbecil, cobarde bati beha egon gira orai arthan (...). Espero dugu oraico aldiari Gobernuyak sanyatuco duen eta sarrico duen norbeit bere nacionia errespetatzen duena»¹⁰¹.

Los Angeles-eko gizartean bazegoen beste talde bat oso garrantzitsua. Haiek ere aipatzen zituen Biscailuzek. 1885.ean Ameriketara «Anti-Chinese Union» izeneko elkarte bat osatu zen, «Chinuen Amerikatik camporat igorseko». Biscailuz, interes ekonomikoak zirela medio, «Chino carrica» bat irekitzearen alde agertzen zaigu, zeren eta «badira sombeit Escualdun carrica hortan lurrak diustenak eta esperantza da estutela contrarik eguinen». Baina, noski, kazetaren protagonistak euskaldunak ditugu. Bertan kontatzen zaizkigu beren lanbideak, beren etorrerak, hildakoak, gaisorik zeudenen berri zehatza dugu. M.V. Biscailuz lurralde hartako eta bere garaiko semea dugu: gizon praktikoa, kultura zuena, negoziotetan interesatua. Bazuen artean bere jatorrizko herriarekiko maitasun

izpirik, agian bere bezero gehienak euskaldunak zirelako. Hori ez da batere eragozpenik euskaldunei amerikar nazionalitatea eska zezaten esateko:

«Certako etcieste Americano naturalisatcen? Menturas bada condada huntan 2,000 Escualdun eta horietarik menturas esta 20 Americano naturalisatuyak direnik. Saiste ene ganat, nik sarasiko siustet Americano. Deusik esta pagatcen. Escualdunak naturalisatcen badira sombat voto eskinuke gafe edale horien contra? Saiste bat! Saiset denak eta naturalisa siste Amerikano! Etcistela sosuak isan»¹⁰².

Martin V. Biscailuz oso pertsonaia bitxia dugu¹⁰³. Hala ere, ezin dezakegu esan kazetari txarra zenik. Bere astekariak ez zuen iraupen haundirik lortu, baina benetako kazeta informatibo bat osatu zuen. Bere inguruko —eta bere herrikoen— berriak emateaz gain, Estatu Batuetako beste leku askotako berriak ere ekarri zituen bere astekarira: Portland, Cleveland, Oregon, Filadelfiakoak. Baita, agindu bezala, Europakoak ere: Parisekoak aurkitzen ditugu, Baionakoak, Biarritzekoak, Bordelekoak, Erromakoak, Madridekoak, Londresekoak, Edimburg-ekoak. Eklipseen, ferien, burnibidearen berri eman zigun. Eta bidea prestatu zuen arrakasta haundiagoa izango zuen Ameriketako beste euskarazko astekarirako: *California-ko Eskual Herria*. Hirugarren alea kaleratzerakoan, 1886.eko urtarilak 16a, hala zioen Biscailuzek:

«Segitu behar duta?.- (...) Nahi dusia Escualdun Gasetac segi desan ala es? (...). Nahi dauciet erran sombat gostatcen sautan Gazetaren imprimacia bera, batere ene lana khondatu gabe. Lehemicua gosta isan sot \$29. Denek badakigu lehemicua bethi dela cariuena. Hemendic aiticina gusta isanen saut astian \$16. Hilabethian \$64 (...). Asthe huntan behardut yakin hea nahi dusien Gazeta hartu edo ez (...). Aste huntan espaciste bildu, adios Escualdun Gazeta. Pascal Balldec, Juan Arrokkik, Martin Hiri-goyenek eta Simon Glessek hartuco dute sosa eta emanen tuste erreceitac. Hilabethian peso bat sarri isan dut ene Gazetaren precia bainan iduritu sautei sombeiteri sobera dela. Hilabethian peso bat emanen ere behartut isan 64 abonatu eta hilabethian launa erreales behartut 120 abonatu (...). Egun hotan errecibitu ditutan sosac turnatuco ditut bere yaber, eta eginen dut Brok eta erranen dut, debruyek yuandesatela munduco lehemicico Escualdun Gazeta, California baino lekhu hoberat. Menturas beste norbeitek erreusituco du nic baino hobeki»¹⁰⁴.

Urte batzuren buruan, J.-P. Goytinok, beste abokatu euskaldun batek, testigua hartu eta Ameriketako bigarren astekari euskarazkoa kaleratu zuen. Bitartean, European ere beste saiakera bat prestatzen ari zen. *Gure Izarra. Euscalerrico berriac astean bein* izeneko astekariak ari gara, 1888.ean Parisen agertua. Bi zuzendari zituen astekari hark, bat Europarako (Jean-P. Lengoust) eta beste bat Ameriketarako (Francois Buquet). Ezer gutxi dakigu proiektu horretaz, nahiz eta agertu ziren bi aleak eskuartean eduki¹⁰⁵. Zero zenbakiak lau orrialde zituen; 1. aleak, berriz, 8. Bi ataletan banatuta zegoen, Espainiako berriak eta Frantziakoak. Euskal Herriko lurralde bakoitzeko herrietan bazituzten korrespondentsalak. Zoritxarrez, sinadurarik gabe, edo inzialekin bakarrik, izenpetuta daude aste-

karian agertzen diren artikulua. Korrespontsal horietarik bat bakarrik ezagutzen dugu: Marcelino Soroa donostiarra, euskal letretan —antzerkian, itzulpenean zein kazetaritzan— aritua. Denetarik berriak zekartzan frontispizioan Iparragirreren poesia bat zeukan *Gure Izarra* hark: herri txikietako eguneroko gertakizunak, merkatuak, ganadu feriak, ipuiak eta poesiak, euskal festak, udaletxeko gauzak... Hitz bitan esanda, geroagoko euskarazko kazetaritzan konstante bihurtuko den informazioa, hau da, lokala, herri bakoitzeko biztanleei interesatzen zaiena. Gainera, bi «folletoi»ri hasiera ematen zitzaien: Juan Vicente Araquistainen «Etumeta-co baso-jauna», Gregorio Arruek euskaratua, eta J.-B. Dasconaguerreren «Atheke-gaitzeko oihartzunak». Ezin dugu esan zer pentsamolde politiko zeukan astekari hark, ziur aski, bere bultzatzaileek politikan ez sartzeko asmoa zuten, irakurleko zabalago bat lortzeko esperantzarekin edo. Beraz, denbora laburreko argitalpena badugu ere, esan dezakegu benetan informatiboa izan zela. Arazo ekonomikoak zirela medio —Parisetik Euskal Herri osora, eta Ameriketara banatzeko gastuak oso handiak bide ziren— edo bestelako arazoak —korrespontsalen berriak garaiz ailegatzea, Hego eta Ipar Euskal Herriko berriak euskaldun guztiei interesatzea, astekariari behar bezalako batasuna ematea, irakurlearen prestaketa eta trebezia eskasa— laister desagertu zen anbizio handiko proiektu hura.

San Francisco-ko *California-ko Eskual Herria* astekaria arrakastatsuagoa izan zen. Bere egilea J.-P. Goytino izan zen, esan bezala beste abokatu bat, Biscailuz baino errealistagoa, baina hau ez bezala errepublikazalea eta ez demokrata¹⁰⁶. Lehenengo zenbakia 1893.eko uztailak 15ean agertu zen, eta handik aurrera, larunbatero kaleratuko zen 1897.eko abenduak 18rarte (behintzat, hori da ezagutzen dugun azken alea). Hona hemen zer esaten zuen Goytinok lehenengo alean:

«Bertze nazione guziek beren gazetak badituzte eta gu haimbertze garelarik hedatuak Pacifico-ko kostan ez da yustu baizik yunta guiten denac berrikerari baten medioz. Gure intresak —hemen bederen— igualsuak dire eta gure mintzo ederraren medioz bat bertzen herriak yakiten ahal ditugu gure lekhotik hihuitu gabe (...)»¹⁰⁷.

Informatiboa zen, beraz, bere helbururik garrantzitsuena. Goytinori momentu egokia iruditzen omen zitzaion, «Ameriketako gazeta eskualdunak sortzen ari dire» bait dio, eta gainera, «baguira Californian berean bortz mila Eskualdun bederen»¹⁰⁸. Gizon landua, Goytino konturatzen da Europako euskara jakitunen begirunea jasotzen hasia zela, «Alemania-ko hiri nausian, Berlin-en, Eskualdun paper bat *Euskara* deitzen dena agurtzen da hilabete guzietan. Europako sabant famatuenean iskribatzen dute paper hortan eta hekiek artikulua leituak dire, plazerekin, erresuma guzietan»¹⁰⁹. Goytino ziur omen zegoen, eta bere kazetaren banaketa hobeto egiteko, inguruko hirietan banatzaileak bilatu zituen¹¹⁰. Lehen zenbakitik Goytino Estatu Batuetako informazioaz gain, Europako (Espainia eta Frantziakoak, baina logikoki, Ipar Euskal Herrikoa izanik, azken honetako informazioak Espainiakoak baino leku gehiago betetzen zuelarik) eta Ameriketako beste lurralde batzuetako berriak ere ematen zituen. Publizitatea ere bazeukan, *Eskualdun Gazetan* beste leku betez. Bere albisteak laburrak izaten ziren, euskara garbiz idatziak, iritzi gutxiarekin, lehen orrialdean ez bada. Literaturarentzako lekurik ere bazuen Goytinok, bera ere olerkari izanik. Zer esanik ez, banatzaileak zeuden herrietako berriei inpor-

tantzia handia ematen zaie (agian banatzaileek berek idatzi eta bidaliak). Hala ere, Douglass-ek eta Bilbaok dioskutenez, azpimarratzekoa da nola Río de la Platan ere irakurtzen omen zen, eta Mexican ere bai¹¹¹, baina Nevada eta Idahoko berririk ez zekarren, han euskaldun asko egin arren, beharbada haiek Hegokoak zirelako gehienbat, eta California-koak berriz, Iparrekoak¹¹². *California-ko Eskual Herriaren* informazioan ere baporeen berriak agertzen ziren.

Esan dugu Goytino errepublikazale zela, eta ez bakarrik Ameriketako errepublikazaleen aldekoa, baita Frantziakoen aldeko ere, hango hauteskudeen berri zehatzak ematen dizkigu astero. 1893.ean, adibidez, errepublikazaleak garaile suertatu ziren 27 hiritan, Frantziako Ganbarara 313 deputatu errepublikazale joan zirelarik, 25 katoliko eta 65 erradikal¹¹³. Goytinori Euskal Herriko emaitzak interesatzen zitzaizkion (kontutan hartu behar dugu Henri Berdoly, *Le Réveil Basque* astekariaren bultzatzailea, eta Louis Etcheverry *Eskualdunaren* bultzatzailearen arteko lehien garaia zela, hurrengo atalean ikusiko dugun bezalaxe). 1893.ean Baionan Etcheverryk 540 botu eta Berdolyk lortu zituztelarik, Iholdin 923 eta 660, Maulen 1027 eta 1458, Donibane-Garazin 1091 eta 774, Donapaleun 1091 eta 1884, Atarratzen 645 eta 1228, eta Baigorri 1376 eta 644. Berdolyren astekariarekin harreman ezin hobeak zituen *California-ko Eskual Herriak*, eta bere artikulua (baita *Eskualdunarenak* ere, egia esan) sarritan transkribitzen zituelarik. 1893.eko urriak 28an, 16. zenbakian, *Le Réveil Basque* agerturiko artikulua bat argitaratu zuten, «komplimentuz kargatua gure paperendako». Eskualdunarekiko harremanak, aldiz, ez ziren hain onak izaten:

«Le ‘Réveil Basque’ prône un journal basque de quis voeux pour son patron. Nous voudrions savoir si ce journal n’est pas l’oeuvre d’un ancien correspondant de l’Eskualduna’ avec qui nous avons dû rompre toute relation n’ à la suite de démêlés qu’il avait eus avec les tribunaux des Etats-Unis»¹¹⁴,

zioen *Eskualdunak*. Goytinoren erantzuna berehala heldu zen:

«Paper hunen buruzagiak ez du egundaino zangorik sarthu Estados Unidos-etako tribunalean. Paper frantsesaren yabe gisa [*Le Progres*], azken zazpi urthe hautan, izan ditugu kitzikatzaile frango, «bainan gure hirur auziak ez dire egundaino bakezko-yuyea baino urrunago izan» eta aldi guzietan athera gare tribunaletik bitorios eta satisfos!».

Eta gehitzen zuen:

«Untsa orhoitzen balinbagira Donapaleuko tribunalak —eta ez bakezko-yuyek— kondenatu zuen 1889an, Mr. Louis Etcheverry bezala deitzen zen Yaun faltadun bat. Bainan, egia erraiteko oso-oso, Paueko korteak hautsi zuen yuyamendu hori erranez borthitzegi zela. Guk, hala hala, ez dugu sekulan yuyamendu hauste beharrik izan, Yainkoari esker!»¹¹⁴.

Hurrengo zenbakietan, Berdolyren defentsan agertuko da *California-ko Eskual Herria*. Carnot Frantziako presidentea hil zutenean zenbaki berezi bat egin zuten, marraz-

kiak eta inkorporatuz¹¹⁶. Berdin egingo du Cánovas del Castillo erahiltzen dutenean¹¹⁷. Politikak kezkatuak, Goytinok Estatu Batuetako hauteskudeen berri zehatza ematen digu¹¹⁸. Bitartean, astekaria bi bidetatik abiatzen da: Ipar Euskal Herriko berriak emanez, alde batetik, eta California inguruko berriak beste alde batetik, hau da, informazio lokala —Ameriketara zegoen Frantziako euskaldun batek egin zezakeena, alegia— garrantzitsuen izanik. Korrespontsalak ere erakarri zituen, bi aipagarrienak zirelarik, «Fermin» («eskualdun missionest bat») eta «Manech». Haiek, gutun erara, artzain euskaldunen bizitzaren gorabeherak kontatzen dizkigute. Literatura ere ekartzen digu, eta 1894.etik aurrera folletoiak argitaratzen hasi zen, «Atheke-Gaitzeko oihartzunak», «Erroma eta Jeru-Salem, J.B. Ducq, Hazparneko aphez misionestaz moldatua», «San Franxes Xavier, Indietako Apostulua», besteak beste. Goytinok ere bere olerkiak argitaratzen jarraitzen du, bai bere kazetan, bai beste aldizkari batzutan ere. Eta bertsolarika ere agertzen dira¹¹⁹.

Gauza bat argi dago: J.-P. Goytinoren astekariak zeregin garrantzitsu bat bete zuen, eta ongi egin ere, 1893.etik 1897.era (behintzat). Hurrengo belaunaldiek ez zuten euskaraz idatzitako aldizkari beharrik, amerikar gizartean gero eta sartuago bait zeuden —gogora dezagun nola Biscailuzek, eta gero Goytinok ere, gomendatzen zieten amerikar nazionalitatea lortzea. Euskarazko aipatu bi astekariak agertu ziren han non kazetaritzak izugarritzako bultzada jaso zuen. Ikerlarien ustez, 1880.eko hamarkadan salto kualitatibo bat ikus daiteke Ameriketako prentsa, Pulitzer-en egunkariaren aurrerarekin, «un salto a la fase superior del capitalismo informativo». Estatuak informazioa arautzen dute, agentzia haundiak (Havas, Reuter, Wolff) sortzen dira¹²⁰. Pulitzer bere karrera egiten hasi zen 1883.ean, *Eskualdun Gazeta* sortu baino hiru urte bakarrik lehenago. 1892.ean bere *The World* egunkariak 375.000 ale kaleratzen zituen egunero. Are gehiago, eredu bat osatu zuen¹²¹, zeinen ezaugarriak *Eskualdun Gazetan* eta, batez ere, *California-ko Eskual Herri*an ikus daitezkeenak: salneurri merkea (Goytinoren kazetak bost zentimo kostatzen zituen, *The World*ek aldiz bi); hizkera xehea, eta ukalezina da Biscailuzek eta Goytinok euskara erraza, guztiak konprenitzeko modukoa, eta modernua, frantsesetik, gaztelatik eta inglesetik hartutako maileguak erabiliz konplexurik gabe, oso luzeak ez ziren albisteetan; irakurleen eta argitaratzaileen intereseak lotuta zeuden (Goytinok jasotzen ditu bere irakurleen gutunak, bertsoak, haiei interesatzen zitzaizkien berriak ematen zizkien, etabar.); pentsamolde argi eta garbi bat (esan dugu Goytino errepublikazalea zela, bai EE.BB.tan, bai Frantzian); eta sensazionalismoa. Biscailuzek eta Goytinok (biak legegizonak, behin eta berriro azpimarratu behar dugu) erahilketak, litigioak, lehiak, tirabirak ekartzen dizkigute beren astekari orrialdeetan. Aldi berean, informazioa kontu haundiz erabiltzen zuen Goytinok, agentzietatik edo Europa eta Ameriketako beste aldizkari eta egunkari batzuetatik lortua, nazioarteko informazioaren kasuan, edo bere korrespontsalengandik, ingurukoaren kasuan. *Eskualdun Gazetak* eta *California-ko Eskual Herriak* batipat hasiera eman zieten euskaraz idatzitako genero informatibo, Europako euskal aldizkariak —Kontinente Zaharreko beste hizkuntzezko aldizkariak bezala— ideologikoagoak izaten bait ziren. XX. mendean sartuta, Estatu Batuetako euskaldunen eraginez, Boise-ko egunkari batek ataltxo bat atera zuen. Nazionalistek ere, zirkunstantziak bultzatuta, aldizkaritxoren bat ere kaleratu zuten. Baina horretaz beste atal batetan hitzegino dugu.

I.3. Xuri-gorrien arteko lehiak eta Ipar Euskal Herriko lehenengo astekari iraunkorrak

I.3.1. Aldizkari errepublikazaleak

Aurreko atal batzutan (1.2. eta 1.3. ataletan, zehazki) ikusi dugun bezala, nahiz eta lehenengo euskara hutsezko aldizkaria astekari bat izan (Chahoren *Uscal Herrico Gaseta*), haren iraunkortasun ezagatik beldurrik gabe esan dezakegu Ipar Euskal Herriko prentsa, eta baita Euskal Herri osokoa ere, almanakekin hasi zela. haiek dira Frantziako eta Euskal Herriko jarrera politiko polarizatuaren ispilu, batzuk xuriak edo erreakzionarioenak, eta besteak gorri edo errepublikazaleenak. J.-A. Chahoren *Gaseta* errepublikazalea izan zen, nahiko erradikala gainera. Baina ahalegin anekdotiko honen ondoren, euskarazko kazetagintza urteroko almanaketara mugatu zen, XIX. mendeko 80.eko hamarkada arte hain zuzen ere. Lehenengo pausuk, aurreko atalean (1.4.) erakutsi bezala, Ameriketara eman zituzten hara joandako ipar-euskaldunak.

Baina Ipar Euskal Herriari dagokionez, errepublikazale edo gorriak ahalegindu ziren urteroko prentsarik beste aldizkatasun batera pasatzen. Zehazki, ahalegin hori Paben zegoen errepublikazale-nukleoari zegokion, zeinak *Le Réveil Basque* astekari elebiduna argitaratzeari ekin zion 1886.ean. Ipar Euskal Herriko kazetagintzari buruzko testuetan¹²² behin eta berriro esaten zaigu *Le Réveil* Basqueren garrantzia *Eskualdunaren* sorrerarako akuilu izatean bakarrik datzala. Ez dugu hemen *Eskualdunaren* garrantzia gutxietsi, ezta gutxiago ere, bai bait dakigu, beste gauza askoren artean, orain arte euskaraz idatzitako aldizkaririk iraunkorrena dugula, mende erdi luzez agertu bait zen alegia, baina errepublikazaleen ahaleginak, askotan ahaztu samarrak, gogoratu nahi genituzke. Azken batean, *Le Réveil Basque* frantsesez eta euskaraz idatzitako lehen astekari iraunkorra dugu, *Uscal Herrico Gaseta* eta *Eskualdun* Gasetaren ahaleginak hutsalak izan bait ziren. *Le Réveil Basqueren* argitaratzaile eta sortzailea politiko bat izan zen, Martial Henri Berdoly, *Eskualdunaren* antzera alegia, beste politiko batek, Louis Etcheverryk, sortu zuena. Lehen zenbakia 1886.eko uztailak 11koa dugu. Igandero agertzen zen Paben, Bearn-en kokatutako hiria baina Mauleko arondissementuan sartua, ez bait dugu ahaztu behar zonalde hura Behe-Piriniotako departamentuan zegoela¹²³. Astekaria Behenafarra eta Zuberarori begira zegoen. Paben, gainera, bazegoen errepublikazale-nukleo bat, *L'Indépendant* egunkaria argitaratzen zuena. Egunkari haren inprimategian egiten zen *Le Réveil Basque*, Garet-en etxean hain zuzen ere (Garat egunkari haren jabea zen). Hortik ere almanaka gorri batzu agertu ziren, bat zuzen-zuzenki *Le Réveil* Basquerekin ezin erlazionatuagoa. *Le Réveil Basqueren* lehenengo zenbakietan argi eta garbi agertzen da astekariaren zeregina: tute hartako abuztuak Iko hauteskundeak zirela eta, Berdoly-ren alde eta Diriart hautagai erreakzionarioaren aurkako lana egin. Bata gorria eta bestea xuria, argi dago. Zehatzago, Diriart bonapartista zen —Etcheverry bezala— eta Berdoly errepublikazale oso moderatu bat. Kontutan har dezagun astekariaren azpitimlura: *Jainkoa, Familia, Hontasuna*. Baina utz diezaiegun *Le Réveil Basquekoei* beren ikuspuntua erakusten:

«(...) Dans le canton de St.-Palais, deux candidats se trouvent en présence:

D'un côté, M. Diriart, réactionnaire, partisan du régime d'Assemblée nationale a déclaré 'responsable de la ruine et du démembrement de la France'.

De l'autre, M. Berdoly, ancien Sous-Préfet de Mauléon, conseiller municipal de St.-Palais, candidat désigné pour le Congrès aux élections législatives du 4 octobre dernier (1885). M. Berdoly est soutenu énergiquement par tous les républicains du canton, au nombre desquels Mr. Baratchart, maire de St.-Palais, Président du Comité républicain, et Mr. Posper Pradet-Balade (...).

Ez sinhets diotenac Murde Berdoly erreligionaren etsaya dela. **Gezurra diote!(...)**.

Ez sinhets erreiten dutenac Mürde Berdoly erreboluzioneco gizona dela, familiaren eta hontasunaren etsaya. **Gezurra diote! (...)**¹²⁴.

Are gehiago, *gorria* hitza ez litzateke batere egokia zenbait errepublikazale izendatzeko, Berdoly ere barne, garai hartan oso banaketa estua egiten bazen ere (xuri eta gorrien artekoa). Berdolyk behin eta berriro azpimarratzen du bera ez dela gorria, horrek erlijioaren eta jabetza pribatuaren aurkakoa esan nahi badu. Baina, hori bai, errepublikaren guztiz aldekoa da:

«Ez, Murde Berdoly ez da gorrietaric: zeren Murde Berdoly aberatsa da, ontasun haundic dituen; Murde Berdoly milionera da eta milionerac ez dire secular izan gorriac (...).

Ez, Murde Berdoly ez da gorrietaric, zeren errespetatzen du erreligionea eta ez da batere aphezen etsaya, nahiz menturaz hala dioten Murde Dirarten adizkidec (...).

Ez, Murde Berdoly ez da gorrietaric: zeren aborritzen ditu erreboluzionec eta Gerla Zibilac, eta hartacotz sostengatzen du Gobernamentua eta nahi du Contserbatu Errepublica (...)

¹²⁵

Izan ere, banaketa manikeo hori mantentzen zutenak besteak ziren, hau da, xuriak. Haietan ere, eta *Eskualdunaren* historia aztertzerakoan argi eta garbi ikusiko dugu, bazegoen ezberdintasunik. Baina polarizazio politikoa nabaria zen: alde batetik, Antzinako Errejimenaren aldekoak (bonapartistak, apaizak) eta beste aldetik Errepublikaren aldekoak. Xuriei, noski, errepublikazale guztiak erlijioaren kontrako zirela esatea komeni zitzairen, eta baita haien hautagaiak ez zirela benetazko euskaldunak aldarrikatzea:

«Diriart yuduac dio Berdoly ez dela escualduna. Diriart yuduac gezurra dio!

Berdoly escualduna da, haren aita escualduna zen (...)

¹²⁶

Guztiek laborari edo nekazari euskaldunen botoak eskuratu nahi zituzten, jakina¹²⁷. 1886.eko abuztuak lean Conseil Général delakorako hauteskundeetan Berdoly izendatua izan zen, «badu majoritatea 29 herrietaric 20 herrietan, Donaphaleu conprenituric». 1814 boto lortu zituen Donapaleun (St. Palais), eta Diriartek aldiz 1143. Errepublikazaleak nagusitu ziren Euskal Herriko kantoi ia guztietan: Paben, Baionan, Oloronen, etabar. *Le Réveil Basqueren* lehenengo asmoak beteta zeuden.

Baina aldizkariak jarraitu zuen: «*Le Réveil Basque* n'est pas destiné à disparaître après les élections. Il est appelé, au contraire, à devenir, comme son titre l'indique, l'organe des intérêts de l'arrondissement de Mauléon», zioten, eta jarraitu egin zuen 1894 arte.

Badakigu zenbatek irakurtzen zuten, eta aldizkarian bertan eskeintzen zaizkigun datuen arabera, bazegoen irakurlego finko bat:

«Gure *Réveil Basque* gasetak egiten ditu urthe berriaren okasionean egiten diren konplimentuak, bere sei ehun errezibizaler eta bertzalde irakurtzen duten guziet (...)»¹²⁸.

Lehen tutea igarota, beren asmoak zeintzu ziren adierazten zuten:

«*Réveil Basque* da jurnal bat sinheste guziak errespetatzen dituen, erreljioneari batere gerlarik egin gabe. Nahi du bakea eta unioea; nahi du Frantziaren handitasuna ta fortuna; ezin gehiago da atchikia Frantziari eta Eskual Herriari (...)»¹²⁹.

Hona hemen beren pentsamoldearen ardatza, behin eta berriro errepikatua: Errepublikak da gobernu erarik hoberena, aurrerapenak ekari ditzakeen bakarra; eta horrek ez du esan nahi erlijioaren edo euskalduntasunaren etsaiak izatea.

Dirudienez, lehen urte hartan jarraitzeko behar zuten adinako arrakasta lortu zuten. Iragarriki bazituzten, 0,15 libera bakoitzak. Hamar bat izaten zuten, beraz astero libera t'erdi lortzen zuten. Astekaria frantsesez eta euskaraz idatzia zen, erdibana gutxigorabehera. Lehen orrialdeko mezu politikoa, astekariak zituen lau zutabetatik bizpahiru betetzen zituenak, euskarazkoa izaten zen, eta barruko zenbait testu ere bai, normalean laborarientzakoak, nekazaritzari buruzkoak. Bigarren eta hirugarren orrialdeetan ere euskarazko testu politikoak agertzen ziren, Errepublikaren abantailak, batez ere nekazarientzat, adierazten zituztenak. Berri laburrak ere bazeuden, gehienak frantsesez eta kutsu politikokoak. Baten bat, ordea, euskaraz idatzita zegoen.

1887.ean beste hauteskunde batzu izan ziren. Bertan Berdoly ez zen aurkeztu, Louis Vignancour Orthezekoa baino. Berdolyren kazetak haren aldeko botoa eskatu zuen. Izendatua izan zen. *Le Réveil Basquen* hala idatzi zuten:

«La revanche de la République dans les Basses-Pyrénées. En Octobre 1885, la République était en minorité de 6000 voix dans le département. En Février 1887, elle triomphe à une majorité de 12.000 voix»¹³⁰.

«Frantzian ez Eskual herrian ez dute gehiago nahi churirik», dio 1887.eko martxoak 13ko titularrak. Urte hartan sortzen da Baionan *Eskualduna* astekaria, nolabait *Le Réveil Basqueri* aurre egiteko asmoz. Errepublikazaleek beren etsaia aipatzen dute lehen aldiz 1887.eko martxoak 27ko zenbakian: «*Eskualduna* deitzen den kasetan, M. Berdolyz mintzo zirelarik, nahi zinduke ttipitu horren handitasuna eta fama ona». Horrez geroztik, bien arteko lehia oso bortitza izango da. Baionakoak Berdolyz gaizki mintzo baziren, Pabekoak ere berdin Louis Etcheverryz:

«M. Etcheverry n'aime pas la République (...). M. Etcheverry explique que ses préférences sont pour les Bonaparte; c'est-à-dire pour l'impérialisme représenté par le gros Jérôme, **pour le gouvernement de la défaite, des taus invasions et du démembrement de la patrie française** (...).

M. Etcheverry dédie son journal aux 'Etcheco-Jaunac'.

Et les autres?

Le *Réveil Basque* a, aussi, le plus grand respect, la plus vive sympathie por les *Etcheco-Jaunac*, mais le *Réveil Basque* ne déclare pas non plus les petits, les travailleurs, les nekhazaliac. Tous sont électeurs, tous ont les mêmes droits, tous sont français (...).

Nous serions bien aises de savoir comment l'*Eskualduna* comprend la triple autorité nécessaire au Pays Basque:

1°) L'autorité sociale des chefs de famille.

2°) L'autorité religieuse du clergé.

3°) L'autorité politique d'un gouvernement stable protecteur de la famille et de la religion (...).

Qu'est-ce que a donné aux **Etcheco-Jaunac** leur **nausitasouna**? Qu'étaient-ils avant 1789? La religion n'est-elle pas libre?»¹³¹.

Dirudienez, erlijioa zen giltzarria. Edo hobe esanda, elizgizon euskaldunen jarrera:

«Nos lecteurs savent combien notre attitude a toujours été réservée à l'égard des curés et desservants du Pays Basque. Respectueux de la religion, nous ne demandons qu'à honorer et respecter ses ministres. Et pourtant nous n'ignorons pas que ceux-ci se montrent généralement peu bienveillants à l'égard du *Réveil Basque* et ne lui ménagent pas les épithètes les moins aimables (...)»¹³².

Errepublikazale ospetsuak batzen dira *Le Réveil* Basqueren proiektura. Jean Baptiste Elissamburu, esate baterako. Bere *Piarres Adame* argitaratu zen Pabeko astekarian 188.eko ekainak 26tik, folletoi gisa. Urte berean, haren lehengusua zen Michel Elissambururen *Hirur Errepubliken xtorioa laburzki* liburuan agertzen ziren Jraulza Frantsesa eta Errepublikaren bertsio txarra gaitzesteko edo, *Le Réveil Basquen* 1887.eko uztailetik Errepubliken historiari buruzko artikulua sorta bat argitaratzeri ekin zioten, errepublikazaleen bertsioa eskeiniz. Are gehiago, xurien bultzadari aurre egiteko, almanaka bat argitaratu zuten 1888.ean eta 1889.ean, hau da, 1889 eta 1890. urtetarakoak: *Almanach Berria edo Ziberouko eta Basa-Nabarreco egunaria*, astekaria bezala Pabeko Ecoles plazan egiten zena. *L'Independant* egunkariarekin batera, *Le Réveil Basque* aurre egin behar die bere bi etsaiei: *Le Républicain Bayonnais* eta *Eskualdunati*.

Urte hauek Errepublikarentzat onak dira: 1887.ean Sadi Carnot, 1871 .etik deputatu errepublikazalea, eta 1880.etik ministraria, hautatzen dute Frantziako presidente. 1889.eko uztaileak 28ko hauteskundeetan errepublikazaleak nagusitu ziren Frantzia osoan, Boulanger jeneralaren kaltez. Maule eta Donapaleuko deputatu hautatuak izan ziren hautagai errepublikazaleak, Baratchart eta Etchart-Lobiol. Abuztuan «Boulanger, Dillon eta Rochefort kondenatuac izatu dira Frantziatic kampo bizi direno egoterat gobemamenduac erranen dioten murriz zerratua den herri batean»¹³³.

1889.eko urte hartan, Martial Henri Berdoly Frantziako Ganbara edo Parlamenturako irailak 22ko hauteskudean deputatu irten da Mauleko Arrondissementuan. Baina Louis Etcheverry ere hautatua izan zen Maulen. Xurien gorakada hasia zen.

Hurrengo urteak ez ziren errepublikazaleentzat hain onak izango. 1891 .ean Carnot presidentea Pabe eta Baiona bisitatu zituen. Xurien harrera ez zen batere ona:

«M. Etchevetry, député de l'arrondissement de Mauléon, n'est pas venu saluer le Président de la République à son passage dans les Basses-Pyrénées (...). M. Etchevetry est un ennemi **irreconciliable** du gouvernement»¹³⁴.

Hala ere, *Le Réveil Basque* ondo mantendu zen. 1891 .ean hala zioten:

«Le tirage du RÉVEIL BASQUE dépasse, en moyenne, 1.000 numéros et il pénètre **dans toutes les communes, sans exception**, du deux arrondissements de Mauléon eta de Bayonne»¹³⁵.

Mendearen 90.eko hamarkadan, *Le Réveil Basque* eta *Eskualdunaren* arteko tirabirak gero eta latzagoak izan ziren. Baionako xurien aldizkariak arrakasta lortu ahala, errepublikazaleen aurkako irainak areagotu ziren. 1893.ean Berdolyk —abokatua zena— Louis Etcheverry auzitegira eramatea deliberatu zuen:

«N'ayant pas obtenu de la loyauté de *l'Eskualduna* la rétractation de l'article diffamatoire publié contre lui le 5 mai dernier, M. Berdoly va poursuivre ce journal devant les tribunaux correctionnels»¹³⁶.

Epailearen erantzuna 1894.ean iritsi zen:

«(...) *Eskualduna* gasetaren eguitatez berme zena gastigatua, gachtaguin bat bezala, hirur egunen presundeguiaz, bortz ehun libera amandaz eta milla liber domaya-intresez (...). Presundegui atheratzen dakote, bainan bortz ehun libera guehiago amanda aritchikiz lehen gatziguari»¹³⁷.

1894.ean uztailak 25ean Carnot presidente erahil zuten. Urte haren amaikaldean, agian *Eskualdunak* nekazariengan lortutako arrakastaren aurka joan ezinik, desagertu zen:

«Nous avons cependant le regret de vous annoncer la cessation provisoire du RÉVEIL BASQUE pour un temps indéterminé à partir du 1er Janvier 1895. Cette suspension ne veut pas dire abandon du journal, puisque nous entendons conserver haut et ferme le titre du RÉVEIL BASQUE pour nous en servir courageusement suivant et pour défendre les candidatures républicaines qui se présenteront dans le Pays Basque (...)»¹³⁸.

Horretarako sortu zen *Le Réveil Basque*, horretarako kaleratu zuten Henri Berdolyk eta errepublikazaleek. *Eskualduna* ez bezala (Baionako astekariak Euskal Herriko berrriak, eta ez bakarrik gai politikoak, argitaratzen zituen), *Le Réveil Basque* aldizkari politiko moduan mantendu zen. Beren helburuak beteta, ez zen berririo agertu.

XX. mendean agertu zen Ipar Euskal Herrian beste aldizkari errepublikazale bat: *Argitzalea. Organe Républicain Hebdomadaire du Pays Basque-Français*. Astekaria, Baionan argitaratu zen 1910.etik 1914. urterarte. Guk ale bat bakatrik ikusi dugu, Baionako Musée Basquen dagoena (9. zenbakia, 1910.eko azaroak 4koa). *Le Réveil Basque* bezala, igandero agertzen zen. Pierre Charritonek aipatzen du aldizkari hau bere liburu batean¹³⁹. Lehen zenbakia 1910.eko uztailak 16an agertu zen. 1914.ean desagertu zen, Baionako beste aldizkari batekin bat egin ondoren, bere aldeko zen *Le Pays Basque-Eskual Herria*. Zuzendaria J.-B. Mora zen, eta gehiena euskaraz zegoen, gauzatxoren bat frantsesez izan ezik. Lau zutabetan banatuta, lau orrialde zituen, *Eskualduna* eta *Le Ré-*

veil Basquek bezala, eta publizitatea ere bazeukan, azken orrialdea ohizko zenez. Lehen orrialdean artikulu politikoren bat eta «Azken berriak» izeneko atala zeuden. Bertan mundu guztiko albisteak aurki ditzakegu. Bigarren eta hirugarren orrialdeetan bi atal ditugu, «Laborarier» eta «Eskual Herriko Berriak». Besteak beste, Lapurdiko, Zuberoako eta Behe-Nafarrako herri hauetako berriak zekartzan: Baiona, Miarritze, Donibane Lohitzune, Ziburu, Getaria, Hasparne (Pierre Broussain doktoreak, artean herriko alkate edo auzapeza zena, idatziak), eta Hendaia (Lapurdi), Ligik, Atarratze, Arrast eta Sohuta (Zuberoa), eta Donapaleu, Estereinzubi eta Ispara (Behe-Nafarra). Beren hautagaia J.-L. Bonnet zen.

Argitzaleak ere ezin izan zuen xurien eta *Eskualdunaren* bultzada jasan. *Eskual Herria* aldizkari errepublikazalearekin bat eginda, Ipar Euskal Herriko gorriek euskarazko aldizkariak argitaratzeari utzi zioten. Handik aurrera, bere komunikabide guztietan frantsesa nagusi izan zen. Xurien aldizkari eta almanakek, aldiz, bizitza iraunkor eta oparoa izan zuten, batez ere *Eskualduna*.

I.3.2. Eskualduna

Le Réveil Basqueren ondoren, Baionako xuriek, eta konkretuki haien hautagaia zen Louis Etcheverryk¹⁴⁰, beren kazeta kaleratzea erabaki zuten, errepublikazaleei aurre egiteko. Salto kualitatibo bat dugu hemen, almanaketatik astekarira, errepublikazaleek egin zuten bezalaxe. Baina, azkenean, xurien proiektuak bere etsaienak baino askoz ere gehiago iraun zuen. Egia esan, *Eskualduna* dugu orain arte euskara hutsezko aldizkaririk iraunkorrena, 1887.etik 1944. urterarte: 57 urte guztira. Dударik gabe, *Eskualdunaren* presentzia eta eragina Ipar Euskal Herriko biztaleengan, batez ere laborariengan, oso handia izan zen, pentsamolde oso bat osatu eta finkatu ere egin bait zuen.

Euskaldunen parte hartzea hauteskundeetan bearniarrena baino haundiagoa omen zen¹⁴¹. Arrazoa, edo arrazoiatariko bat behintzat, elizgizonen jarreran datza, haiek nekazariak boto ematera bultzatzen bait zituzten. Beraz, hemen dugu Ipar Euskal Herriko politikaren zenbait elementu: polarizazioa (xuri-gorrien arteko lehia), pertsonalismoa (aukerak pertsona bakar batengan, denbora luzez gainera, zeuden, horra hor Berdoly, Etcheverry edo Jean Ybarnegarayren adibideak) eta erlijioa eta elizgizonen eragina. Erlijioaren garrantzia nabariagoa omen zen kostaldean barnekaldean (hau da, Mauleko arrondissementuan) baino. Beraz ez da harritzekoa 1887.eko martxoak 15ean Baionan xurien aldeko astekari bat sortzea, *Eskualduna*¹⁴². Hasieran frantsesez eta euskaraz idatzia, *Le Réveil Basque* bezala, astekari hau, esan bezala, Euskal Herriko kazetagintzaren historian iraunkorrena dugu. Lehenengo hamahiru aleak hamabostean behin agertu ziren *Journal Basque-Français* azpitituluekin. 1887.eko abuztuak 20tik, formatoa, aldizkatasuna eta azpititulua (*Journal Basque-Français Hebdomadaire*, handik aurrera mantenduko zuena) aldatuta agertzen da. Bere bigarren zuzendaria izango zen Jean Hiriart-Urruty kallonjeak bere gailurrera eraman zuen, 10.000 bat irakurle lortuz.

Lehenengo zuzendaria Arnaud Pochelou izan zen. Aihartarra, Donibane-Lohitzunen bizi eta «xuri amorratua zen»¹⁴³. Bere karguan 1905. urtera arte egon zen, «Etcheverry

bere nausiari letraz aipatzen ziozkan *Eskualdunaren* gora-beherak»¹⁴⁴. Idazle ugari bazuen, hala nola Curutchet, Irigoyen, Daranatz, Juvenal-Martyr fraidea, Michel Elissamburu (frère Innocentius), apaiz sorta bat (Jaret, Bidart, Ithurri, Berho, Larre, Giron, Dolhagaray, Oyhenart), Berdeco, Fourcade, Minjonnet, eta baita bonapartista sutsu bat: Duvoisin kapitaina. Hilean behin, gehigarri bat (orri batekoa) argitaratzen zen, non Duvoisinen testuak (*Revue des Basses Pyrénées et des Landes* aldizkaritik hartutako alegiak normalean) irakur zitezkeen *Eskualdunak*, *Le Réveil Basque* ez bezala, hasieratik herrietako informazioari oso leku inportantea utzi zion. Atal hau, lehengo urte haietan «Nouvelles du Pays» izena zuena, denboraren poderioz astekariaren oinarririk inportanteentariko bat bihurtuko zen. 1887.ean honako herri hauetako informazioa biltzen zuen: Baiona, Maule, Bidart, Ziburu, St. Jean de Luz, Espelette, St. Jean de Pied de Port, St. Jean le Vieux, St. Palais, Ascain, Guéthary, Hasparren, Irissarry, Suhescun, Mendionde, Biarritz, Barcus, Ispoure, Labastide-Clairence, Hendaia, Sara, Lacarre, Orthez, Behobia, Aussurucq, Hélette, Arbonne, Larressore, Uhart-Cize, St. Michel, Ossés eta Esterencuby. Lapurdi, Behe-Nafarra eta Zuberoako herri gehienetako berriak, alegia. Atal hau, «Labe-rarier» izenekoarekin (hau ere aldizkariaren bizitza osoan mantenduko zena), astero agertzen zen. Euskal Herriko berriak ezezik, bestelakoak ere jasotzen zituen astekariak, gehienak bere ideologiaren antzekoa zen *Le Courrier de Bayonne* egunkaritik.

Zeintzu ziren konkretuki *Eskualdunaren* asmoak? Ikus ditzagun lehenengo zenbakian agerturiko «Gure iracurtzaler» agurrean:

«Lehen lehenic defendiatuco ditu, indar guciez, Eskual herrico eracuspun zaharrac eta gucien gainetic Escual herriaren ecin hautsico estecamendua Erlijione catholicoaren aldera.

Nahico dugu Erlijionea osoki libro bere dretcho eta pratica gucietan.

Bereciki, omino, gure gaseta ocupatuco da laborantchaz; laborantcha da Eskualdunen intres lehena, crudelki egun colpatua dena.

Eskualdunac ez duelatic sobera maite bena bano goragocoa, nahi du bizkitartean autoritatea. Bi sentimendu horien arabera establituco dugu gure casetaren politica.

Escualdunac nahi ditu hirur autoritate:

Aita familicoarena, bere etchean;

Aphezarena, erlijioneari behatcen diren kestione gucietan.

ETCHECO YAUN ESKUALDUNAC!

Zuentzat da caseta berri hau. Horren egilec zuen artean bizi dire, badazkite zuen akhidurac, zuen penac, zuen atseginac (...)»¹⁴⁵.

Fedea eta nekazaritza, horiek ziren beren bi ardatzak, hau da, gizarte tradizional bat mantendu nahi zuten. Eta horretarako, autoritatea behar zen. Horregatik hitzegin dugu polarizazioaz, xurien artean (gorrien artean bezalaxe) denetariko jendea bait zegoen:

«Baziren erregetiarrak, bonapartixtak, bai eta errepublikano girixtinoak. Erregetiarrak ez zuten erregai bera sustengatzen, ez eta bonapartixtek inperadore-gai bera. Errepublikano girixtinoek kontra zituzten gorriak, hauek erlisionerik ez baitzuten nahi; bai eta bertze xuriak, haiek ez baitzuten uste izan zitakela errepublika onik.

Kazetak nahi ala ez nahi, lanak zituen korrale berean hoinbertze ardi mota bakean atxiki beharrez»¹⁴⁶.

Beraz, amankomuneko osagaia Errepublikaren aurka egotea zen. Antzinako Errejime-nera itzultzea proposatzen zuten xuriek, errege edo enperadorea, baina buruzagi bat:

«Europaco populu guciac gidatiac izan dira Erregez edo Emperadorez (...). Ochala! Guc ere Errege edo Emperadore bat bagindu gidaritaco! Bainan, ehun bat urthe huntan, Frantzia gaichuac ikhusi ta hirur errebolu- zione izigarriez bere Erregue edo Emperadore maiteac desterratuac, eta heien plazan hirur Errepubica.

Betbi eta bethi Frantziaren caltetan izan da, ezic Errepublicac ez daucu ekharri nahaskeria, inyustizia eta miseriaric beizic (...)»¹⁴⁷.

Bi hautagai zeuden garai hartan: Napoleon Bonaparteren ondorengoa zen Victor Na- poleon eta erregetiarren partetik Louis-Philippe Pariseko kontea. «Horiataric bat beharco dugu hautatu Frantzian, orena yindengan», zioten *Eskualdunakoek*. Gauzak horrela, ez da harritzekoa beren etsai nagusia errepublikazaleen astekaria, *Le Réveil Basque*, izatea. Pa- beko aldizkariatzko atalean ikusi dugu *Eskualdunaren* jarrera bortitza eta iraintsua zela, eta behin baino gehiagotan auzitegitara joan behar izan zuten:

«Ikusten dut Piarrech gorri egin dena Sous-Prefet izateagatik, Antton ba- kezko juie izan nahiz, Manech goarda izateko, Pettan bere semea soldado- gotik libratzeko, Jakes erreient, Kaiet tabako saltzaile izateko, etc. Ez ditu ez intres jeneralak gidatzen gorriak, bainan bai beren intres bakharrak (...)»¹⁴⁸.

Errepublika eta erlijioa etsai ezin haundiagoak omen ziren:

«Aisa ageri da zer diren Errepublicanoen chedeac: Hauyec nahi dute Er- lijioea osoki kasatu; eta gure haurrer, beren escoletan, beren gustuko es- colak emanez jenerazione berri bat altchatu berac idurikoa»¹⁴⁹.

Lehenengo urte haietan, *Eskualdunak* gero eta irakurle gehiago lortzen zuen. Estatu Batuetan ere bazeuden irakurleak¹⁵⁰. Lehenengo urtea betetzerakoan mila ale saltzen zi- tuztela zioten, eta bi mila saltzeko esperantzarekin abiatzen ziren bigarren urtera. Laf- fittek ematen dituen xifren arabera, 1889.ean 950 erosle zituen, 1890.ean 1.200, eta 1891 .ean 1.300. Louis Etcheverryk aldizkaria uzten duenean, 1904.ean, 1.700 erosle zi- tuen. Hiriart-Urrutyk hartu eta *Eskualdun ona* izenburua eman ondoren, 1905.ean 5.000 zituen. Hiru urteren buruan bere gailurrera ailegatu zen 7.000 erosle izatera¹⁵¹.

Jean Hiriart-Urrnty, *Eskualdunari* bultzadarik haundiena eman ziona, astekarian sartu zen 1891.ean, Louis Etcheverryk deitua. Ordurarte Hiriart-Urrutyk *La Semaine de Ba- yonne* astekarian idazten zuen, frantsesez. *Eskualdun*an sartu zenean, bakarrik hirur aldiz irakurria zituen, eta hogeitalau urte besterik ez zuen¹⁵². XIX. eta XX. uztarteko urte haietan, *Eskualdun*an apaiz asko sartu ziren, azken finean astekariari norabide ideolo- gikoa emango ziotenak: Arnaud Abbadie eta Jean-Blaise Adéma, besteak beste. Urte ga- tazkatsuak euskaldun apaiz eta xurientzat, Leon XIII. Aita Santuak Frantziako katolikoei Errepublika onar zezaten eskatu bait zien, «errepublikano gisa errexkiago ihardokiko ziotela lege gaixtoeri». Larresoroko apaizek Aita Santuaren aholkua onartu zuten¹⁵³,

baina zenbait erregetiar eta bonapartistak ezin zuen hori irentsi. Horietako bat Louis Etcheverry zen:

«Haatik noizetik noizerat piko bat edo bertze eskapatzen zitzaion bere astekarian, apezpikuek gobernuarekin zituzten akordio batzuen kontra: hala nola Mgr. Jauffret [Baionako apezpikua] ‘Loi des Associations’ delakoa gutun batean aipatu duelarik. *Bulletin du diocese de Bayonne*, 1901-eko maiatzaren 12-an, mintzatu zen piko hoiatz. Etcheverry jaunari biziki gaitzitu oharpen labur hori, eta kolpez nahi izan zuen *Eskualduna* itzali»¹⁵⁴.

Larresorokoek orduan, Hiriart-Urruty buru zelarik, 1904.ean astekariarekin jarraitzea erabaki zuten. Baina izenbuaren jabe Etcheverry zenez, ezin zuten *Eskualduna* erabili, eta astekariari *Eskualdun Ona* izena eman zioten. Neurriak ere aldatu zituzten, 32 x 50 zentimetro (*Eskualdunak* 26 x 49 zentimetro zituen). Hiriart-Urrutyk mamiaiari ere haize berri bat eman zion, euskarari nagusitasuna emanez:

«Ez zen, ez, usu kontent Pochelouren lanaz: sartzan omen zen kazetan erdara sobera, erreklama sobera; aldiz ez aski laborantza-solas, ekonomia-solas, haurren ontsa altxatzeko kontseilu, urrongo berri baliros»¹⁵⁵.

Erlijioa egiten du Hiriart-Urrutyk astekariaren pentsamoldearen habe nagusia, nekaritzarekin batera, alderdietatik urrun politika bat eramanez, Frantzian alderdi politikoak antolatu eta sendotzen diren momentuan. Louis Etcheverryk aldizkaria sortu bazuen, Hiriart-Urruty benetako sortzailetzat har dezakegu, lehen hauteskunderatarako eta momentu historiko zehatz batetarako jaiotako astekaria benetako Euskal Herrirako komunikabide bihurtu bait zuen. Aldatze hori argi eta garbi ikus dezakegu Jean Hiriart-Urrutyk berak idatzitako dokumentu batetan, hamar puntutan banatua: bertan, lehenengo aldiz, agertzen dira Ipar Euskal Herriko komunikabide sendo baterako oinarriak: irakurleentzako errespetua, «beti gizonki mintzatuz eta ez sekulan goien-barren behatzen baginio bezala»; eguneroko bizitzari buruzko gaiak, eta batez ere nekazaritza-koak, ukitu; komunikabide kristau bat egin (apaizek egina eta, azken finean, Baionako apezpikutzaren gero eta menpekoagoa zen), baina klerikalegia izan ez zedin; Etcheverryren tonu bortitza leundu («etsaieri buruz, ez gaiten ahalaz gure onetik ateraz»); hizkuntzaren aldetik, erraza eta ahalik eta gehienek ulertzeko modukoa («eskuara garbiz izkiria dezagun»); eta, aldizkaria egiteko kezkarekin batera, hedapena ere zaindu, «bila beraz hedatzaileak, ahalaz apezpez kanpo». *Eskualdunak* beti, 1944.ean Frantziako agintari berriek *vichysoise* desagertarazi zuten arte, erlijioa, laborantza eta familia defendatuko zituen. Errepublikako agintariak zenbait ordenu erlijiosoren aurkako politikak sortutako giroa aproposa zen *Eskualdun Onak* bere mezua igor zezan: 1903.ean Euskal Herriko leku batzutan betharramitei, Lamennais-en anaiei, dominikoei, beneditarrei, kaputxinoei eta frantziskotarrei beren etxeak eta ikastetxeak jartzea debekatu zitzairen. Elizgizon asko eta askok herbestera joan behar izan zuten. beneditarrek Lazkaoko komentua eratu zuten. Beste alde batetik, 1889.etik 1911.era Frantzia gerran egon zen. Politikan Berdoly etsaia da oraindik:

«Guk Eskualdunak, Xuberoko eta Baxenabarreko boz-emailek igorria da Pariserat Berdoly zenator. Ez dugu zeren uka. Gurea da; gure izenaren emaiten du boza beti lege tzar guzien alde, guk manatua balitz bezala»¹⁵⁶.

Gero eta irakurlego gehiago lortu nahian, zuberotarrak ere ekarri nahi izan zituen, eta horretarako astekarian lekua ere utzi zien:

«Nous avons eu, avec Monsieur Hiriart-Urruty, un échange de nombreuses lettres, très amicales et tres vives. J'ai conquis, à la pointe de mon opiniâtreté et de mon incorrection, la place qui revenait à la collaboration souletine et qu'il lui faut absolument, pour faire quelque bien ici: deux ou trois colorines qui nous avaient été promises à Cambo. Nous avons actuellement une existence presque autonome et envoyons directement notre copie a Lamaignère [*Eskualdun Onaren* argitaratzailea]»¹⁵⁷.

Constantinekin batera, Espil, Armagnague, Michel Iriart, Julien Héguy, Gombault, Etchegaray, Bidegaray, Jean Etchepare sendagilea, Harispe, Landerretche, Lacombe eta Daranatz, besteak beste, hasi ziren *Eskualdun Onaren* orrialdeetan idazten¹⁵⁸. 1907.ean Louis Etcheverry hil zen, eta bere alargunak antzinako izenburua berreskuratu eta erabilzeko baimena eman zuen. Astekaria ez zen horrez goerotik izenburuz aldatuko.

Jean Hiriart-Urrutyk, esan bezala, astekariaren pentsamoldea finkatu zuen. 1914. urtera arte. Urte hartan hil zen. *Eskualdunaren* zuzendaria aurkitu ezinik edo, 1915.etik 1918. arte, I. Munduko Gerlan (gogora dezagun Frantzia sartuta zegoela) askoren artean zuzendu zuten. Sasoi latzak: Gerlak ekarri zuen egoera ekonomikoak bultzatuta, aldizkariaren neurriak txikitu behar izan zituzten, lehen, eta gero orri bat bakarrik kaleratu ahal izan zuten. Gerla bukatutakoan, garai hartan Baionako apezpikua zen Mgr. Gieurek 1918.ean Jean-Blaise Adéma, *Zaldubyren* iloba, zuzendari izendatu zuen¹⁵⁹. Baina 1919.etik 1944. arteko historiak beste leku batetan hitzegingo dugu.

I.4. Kultur-aldizkariak

Hego eta Ipar Euskal Herriko beste ildo bat hasten da XIX. mendearen azken partean aldizkari kulturekin, askotan kulturaren ezezik politikan ere sartu zirenak. Nolabait, hegoan batez ere, aldizkari horiek hasiera eman zioten mugimendu bati, fuerismoarekin lotua, vasquismorekin zerikusia bazuena, gero foruzaleen aldizkariekin eta baita Azkue-renekin ere zerikusia izango zutena. XX. mendearen hasierako Hego Euskal Herriko zenbait mugimendu politikoren sustraiak (fuerismo, euskalerrriakoena eta Aranaren abertzaletasuna) talde eta aldizkari kultural hauetan aurki ditzakegu.

Honekin batera, hasten da XIX. mendearen 80.eko hamarkadan, (oso hamarkada oparoa euskal kazetagitzaizarako, ikusten ari garenez) Berlineko *Euskara* aldizkariarekin euskara eta euskal kulturarekiko benetako interes zientifikoa, kazetagitzaizaren ere bere islada izango duena (horra hor, adibiderik aipagarrien moduan, Julio de Urkixoren *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, hemendik aurrera, ohi den bezala, *R.I. E.V.* deituko duguna), 1907.ean sortua, esan bezala Euskal Herriatik kanpoko aldizkari bat (Berlineko *Euskara*) aintzindaria izan zuena. Julio de Urkixoren aldizkaria, gero Eusko Ikaskuntzarena izango zena, euskal kultur-aldizkari zientifikoen gailurra dugu.

Kronologikoki, eta aintzindari moduan (esan bezala, zenbait mugimendu abertzalerekin, azken terminu hau *sensu lato* hartuta, eta aldizkari kultural andana batena), aipatu

behar dugun lehenengo aldizkaria Iruñean sortu zen: *Asociación Euskara de Navarra* edo *Nafarroaco Euscarazko Elcargoa*ren *Revista Euskara*. Arturo Campión izango dugu haien sortzaile eta bultzatzaile nagusia¹⁶⁰. Dударik gabe, 1876.eko uztaileak 21ko legeak (Canovas del Castillok Fornak neurri haundi batetan deuseztatu zituen) berpiztu zuen Euskal Herrian bere nortasun propioarekiko maitasuna, gero abertzaletasun jelkidea sortuko duena. Lehen momentuan, Elorzak dioen bezala¹⁶¹, lege horren ondoren «se integran definitivamente con el fuerismo dos corrientes ideológicas acuñadas en los años centrales del siglo, y aparentemente sin contenido político. Una, el ruralismo que desde fuentes diversas como Antonio de Trueba o Fermín Caballero acaba por fijar un estereotipo sumamente útil al servicio de una conciencia nacional surgida como rechazo del proceso de industrialización. Otra, la literatura historicista y legendaria de sesgo postromántico que cubre para Euskal Herria un papel similar, aunque algo más tardío en el tiempo, que en otras culturas nacionales europeas». Chaho dugu azken korrante honen aintzindaria. Ikusi dugun bezala, Chaho oso publizista garrantzitsua izan zen, eta euskara hutsezko lehen aldizkaria kaleratu zuen. Lehenago ere Louis Napoléon Bonaparte printzearen ikerketak eta Antonie d' Abbadieren euskal festak (1852.etik Ipar Euskal Herrian antolatuak) kontutan hartu behar ditugu euskararenganako maitasun giro hori ulertzeko. Baita ere 70.eko hamarkadan gauzatu ez zen egitasmo bat, «una asociación conservadora del vascuence» bestek beste Nicasio Landak, Obanos apaizak, Juan de Iturralde eta Pablo Ilarreguik sortu nahi izan zutena¹⁶². Lauki eta giro honetan kokatu behar dugu *Iruñeko Euscarazko Elcargoa*ren ekintza.

Euskararenganako kezka urte haietan agertzen da. Campión-ek ezezik, beste batzuk ere horretaz dihardute: José Manterola (*Euskal Erria* aldizkaria sortuko zuena), Ricardo Becerro de Bengoak, S. Mantelik, Fermín Herránek....¹⁶³ Gehienak erdaraz, jakina. Euskara izango zen, momentu haietan, euskal izakeraren islada eta sinbolorik nagusia, baina oraindik ez nazio baten muina. Nazio bati baino gizarte bati (antzinako gizarte bati, galtzen ari zen edo galduta zegoen gizarte tradizional bati) zegokiona. Gauzak horrela, 1877.eko maiatzak lein Juan de Iturralde y Suit-ek gutun bat bidali zion Campióni eta proposatzen dio elkarte bat eratzea.

Elkartearekin batera, 1878.ean aldizkari bat, hilabetekari bat, argitara eman zuten: *Revista Euskara*. Bertan aurkitzen ditugu elkartearen zergatia eta zereginak:

«Nafarroaco ume cembaitec, elcar adituric, eraguin dute bilgura bat 'Nafarroaco Euscarazco Elcargoa' icendatzen dena. Untaraco eguin diren araudeac ontzat eman ditu Gobernari jaunac (...)

Euscarazco Elcargoaeren asmoac dire, gordetzea, galtzera utzi gabe, ta edatzea aldaitequen gucian euscarazco mintzairoa; ongui ezagutzea gure aurrecoac itzcunza eder onequin erran eta eguin dituzten gauza on guztiac; alic onguiena icastea nola dembora gucietan bere indarte, ta legue jaquint-suequin anitu cituzten bazter guziac, bizquitartean oitura garbiac beren lan, eguiteco, ta cantuetan eracusten zutela; eta azquenean Euscal-errian onac aleguin guztiaz obeagotzea (...)¹⁶⁴.

1878.eko urtarrilak 6an egindako agiri hura Elkargoaren presidente zen Esteban Obanosek, Florencio Ansoleagak, Estanislao Aranzadik, Salvador Echaidek, Ramón Imrozquik, Fermín Iñarrak eta Juan Iturraldekin sinatu zuten. Elkargoaren bazkide izateko

«Euscal-enian jayoa izatea» esijitzen zen, eta «Euscal-errian jayotzat artuac izanen diré Euscaldunen umeac, vici lecutic campo bide navar jayoac izanic ere»¹⁶⁵. Aldizkarian gehiena gazteleraz idatzia zen, %25 gutxigorabehera euskaraz (testu literarioak batez ere: *Altabizkarko kantua*, *Orreaga*, poesiak, ipuiak, leiendak eta errefrauak). Elkargoa eta aldizkaria planu kulturallean mantendu baziren ere, bere bazkideek politikan parte hartu zuten. Elorzaren ustez, euskarok porrot egin zuten politikan, eta bere jokabide nagusia zera izan zen:

«Precursores en la medida que sus planteamientos surgen de una realidad social —Navarra en la década de 1880— situada al margen de la industrialización y con un juego de intereses ajeno en buena medida a ella. Ahora bien, en el curso histórico del nacionalismo su presencia se mantendrá, sosteniendo la vigencia de los aspectos culturales de la ideología»¹⁶⁶.

Euskara zen pentsamolde horren zutabe kultural nagusia, gero Aranarengan izugarriko garrantzia jasoko zuena —nahiz eta arrazaren menpeko eta osagarria izan. Euskarok ez dute Euskal Herria nazio bat bezala formulatzen, baina erroak hor daude:

«Por su definición del idioma como eje de la personalidad colectiva vasca y por la supervivencia de una conciencia histórica peculiar»¹⁶⁷.

Euskal kazetagitzaari dagokionez, *Revista Euskara* dugu aldizkari kultural multzo bateko lehena: hurrengoak, kulturalak baziren ere, askotan kutsu politiko bat ere izango dute, eta pentsamolde zabal bat, abertzalea zentzu orokorrean, eratzeko ezinbestekoak izango dira. 1883.ean aldizkaria desagertu zen.

Euskal Erria dugu bigarrena. 1880.ean José Manterolak sortua, Villasantek laburbiltzen digu haren garrantzia:

«Se inicia en la literatura vasca una nueva época (...). Don José Mantrola fue el hombre que vino a dar forma, a aunar y a encarnar este movimiento y estas inquietudes. Sobre todo, con la fundación de la revista *Euskal Erria* consiguió coordinar los esfuerzos de los cultivadores de las letras vascas. Hasta esa fecha (1880) estos esfuerzos han sido más o menos aislados; apenas se nota ningún esbozo de coordinación y equipo entre los escritores vascos. La revista *Euskal Erria*, al agrupar en torno a sí a los vascófilos, dará un gran paso en este sentido»¹⁶⁸.

Aldizkaria, beraz, literarioa dugu. Lehengo urteetan Juegos Florales delakoak antolatzen hasiak ziren, eta euskarazko liburnen argitalpenak ere gero eta gehiago ziren, batez ere Isaac L. Mendizabalen aita zen Eusebio López inprimatzaile tolosarraren eraginez. Manterolak berak 1877.etik 1880.era arte oso garrantzi handiko obra argitaratu zuen: *Cancionero vasco*, folklore ezezik, garaiko autoreen kantak ere zekartzanak (*Bilintx*, *Elissamburu*, *Iparragirrenak*, etabar). Aldizkaria, hilabetekaria, euskaraz eta gazteleraz idatzia zen. Noizbehinka ere frantsesezko testuren bat agertu zen. Bere garrantzia literarioa izan zen, baina kontutan hartu behar dugu literaturaren bidez Euskal Herriko kulturarenganako kezka eta maitasuna berpiztu zela, Foruen galera askotan oinarrituriko testuak aurki ditzakegularik, horrela giro egoki bat sortuz gero etorriko ziren mogimendu

kultural eta politikoetarako. Hor ditugu, esate baterako, Felipe Arrese y Beitiaren olerkiak, Foruen galerak sortutako ideologia oso baten erakusle, aldizkari honetan beren hedapenerako baliabideak aurkituko zituztenak. Arrese Beitiaz aparte, beste idazle askok eta askok ere besen lanak argitaratu zituzten *Euskal Erriaren* orrialdeetan: Julien Vinson, Eusebio Mª Azkue, Serafin Baroja, Carmelo Echegaray, Antoine d' Abbadie, Jean Duvoisin, José Guisasaola, Antonio de Trueba, Marcelino Soroa... Manterolak berak ere euskarazko obra bat argitara eman zuen bere aldizkarian: *Post tenebras spero lucem*. Bertan «canta su esperanza de que al país vasco, sumido en la desgracia con la abolición de los Fueros, le aguarda, no obstante, un risueño porvenir si sus hijos saben ser fieles al país, a su lengua y a sus esencias eternas»¹⁶⁹. Honek erakusten digu nolako pentsamoldearen bozeramaile zen Manterolaren *Euskal erria*.

José Manterola oso gazte zelarik hil zen, 34 urterekin. Honen ondoren, eta 1918. urtera arte, Antonio Arzac eta López Alén bihurtu ziren aldizkariaren zuzendariak. Aldizkaria, ia 40 urte euskal literatura eta kulturaren alde lan eskerga egin ondoren, 1918.ean desagertu zen.

Baina euskal kultura eta euskarari buruzko ikerketei benetazko asmo zientifikoa eman ziona Julio de Urkixo izan zen, *R.I.E.V.* bere aldizkariaren bidez. Aintzindari bat izan zuen Alemanian, *Euskara* izeneko aldizkaria. Dakigunez, Alemanian zientzia filologikoa oso aurreratuta zegoen. XIX. mendeko lehen urteetan Wilhelm von Humboldt jakitun prusiarra Euskal Herrira etorri eta euskarai buruz idatzi zuen. Ez da beraz harritzeko Alemanian euskararekiko zegoen interesa, euskara bait zen Europako hizkuntzarik zaharretarikoa bat, eta filologoek ikerketen xedea. 1886.eko apirilak lein sortu zen *Baskische Gesellschaft*. Karl Hannemann eta Thomas Linschmannen bultzadaz, araudiak otsailean osatu ziren, alemanez eta frantsesez. Linschmannek, Hugo Schuchardt-ekin batera, 1900.ean Leizarragueren obren argitalpen bat argitaratu zuten. Alemanian, hain zuzen ere, hasi ziren euskarazko testu zaharren faksimilak argitaratzen, geroago Euskal Herrian Urkixok egingo zuen bezalaxe. Elkarre haren bozeramailea *Euskara* aldizkaria izan zen¹⁷⁰. Beren lema *Chipitasunan anditasuna lo eguiten du*. Artikuluak batez ere frantsesez eta alemanez idatziak dira (gaztelera, ingelesez eta euskaraz ere baten bat dago), garai hartako Europako filologo eta euskaristak hoberenek sinatuak: Van Eys, Vinson, Dodgson... Aldizkariaren garrantzia asmo zientifikoan datza, dudarik gabe:

«Interes handia, materiale bilketari dagokio: alde guztietatik biltzen dira komunikatuak, norbaitek Bordelen pastoralen batzu ikusi dituda, kaximaren bat Londonen...»¹⁷¹.

Esan bezala, euskarazko antzinako testuak eta euskarari buruzkoak ere berreskuratu eta argitaratzen dira: Leizarragueren pasarteak, Vulcaniusek 1597.eko hiztegitxo bat, Scaligeroren latinezko testu bat, euskaldunei buruz, XV. mendeko peregrino bat, Arnold von Harffen kontaera, non euskarazko hitz eta esaldi batzu agertzen diren, etabar.

Aldizkaria 1896.ean desagertu zen. Karl Hannemann hilda, Linschmannek erabakitzen du uztailek 1ko alea azkena izango dela. Azkenengo zenbaki hartan, Euskal Herriak bere hizkuntzarekiko maitasun gutxi erakustez damu da. Handik urte batzutura, ordea, Bizkaiko karlista batek, euskal kulturari buruzko ikerketan izugarritzko garrantzia izan duena, ekingo dio orain arte euskal aldizkari literario-zientifiko iraunkorra eta ho-

berenetarikoa argitaratzeari: Julio de Urkixo eta *R.I.E.V.* ez ari gara, zer esanik ez. Gaur egun ere, frankismoaren urte ilunak pasa ondoren, argitaratzen da aldizkaria.

XIX. mendearen azken urte haietako Bilboko gaztedian bazegoen euskararekin kezkatuak: Urkixo ezezik, hor ditugu Unamuno eta Arana Goiri. Abertzaletasun jeltkidearen sortzaileari buruz hurrengo atal batetan hitzegingo dugu, baina Miguel de Unamunoren euskararekiko jarreraz piska bat hitzegitea komenigarria iruditzen zaigu, aurrera jarraitu lehenago eta modu laburrean bada ere.

Bere gaztaroan Unamuno oso euskaltzale izan zen. 1884.ean Filosofian doktoratu zen euskarari burnzko tesi batez. 80.eko hamarkadan Unamunok euskara landu zuen, eta bere zenbait lan (poesiak, batez ere), Manterolaren *Euskal Errian* agertu ziren, hala nola, 1888.ean «¡Agur, arbola bedeinkatua!» izeneko irakur dezakegu, bizkaieraz idatzia. Bertan Manterolaren ortografia («k», «ge», «gi», «gue» edo «gui»ren ordez, -je, -be eufonikoak, «y», «ñ» eta «rr») erabili zuen¹⁷². Poesia hori Miguel Unamuno-koak sinatua dugu:

«Yo también lo uso [euskara] algunas veces (...). Individualmente cultivo el idioma vasco, no me empeño en propagarlo, porque tengo otras cosas que hacer y porque considero esta propaganda infructuosa e inútil. Me importa poco que hablemos vascuence, castellano o lapón; lo que deseo es que nos entendamos, cosa que por desgracia no sucede»¹⁷³.

Horrela pentsatzen zuen Unamunok 1886.ean. Denboraren poderioz Salamancako Unibertsitateko erretore bihurtuko zenak euskal ikasketarako kritika eskatzen zuen:

«Si Dios me da salud y tiempo, quisiera barrer, con la ayuda de todos aquellos que no tienen la venda de la pasión ante los ojos, la máquina formidable de quimeras y fantásticas invenciones con que han echado a perder una historia sencilla de un pueblo cuya gloria es el ser pacífico, morigerado, laborioso y libre. Aitor, Lelo, Beobide y hasta Juan Zuria y la batalla de Arrigarriaga son, o hechos totalmente desprovistos de fundamento, o hechos muy problemáticos que no se pueden dar por rigurosamente históricos.

¿Cuándo entraremos en el período crítico? (...). Ante todo y sobre todo, más historia y menos leyenda, más crítica y menos poesía (...)»¹⁷⁴.

Bistan dago, Unamuno Arana eta bizkaitarren sinbolen aurka zihoala. Arana eta Unamunoren arteko ezin ikusiak areagotuko ziren 1888.ean biok sortu berria zen Euskal Katedra galdu zutenean (Unamunok ez zuen esijitzen lana edo memoria aurkeztu), R.M. Azkuek eskuratu zuena¹⁷⁵. Balíteke galera horregatik Unamunok euskararen aurkako iritziak aldarrikatzea, askotan errepikatu denez. Baina guk, aldiz, ez dugu uste iritzi horiek hain kontrakoak zirenik, eta gainera, ikusten ari gara nola iritzi horiek lehenagotik zetozen. Dena den, 1901.ean, Bilboko Joko Floraletan epaile izendatua, Miguel de Unamunok kritika gogorak bota zituen, euskaldunen artean oso mingarriak izan zirenak. Zeintzu ziren bere arrazoiak?:

«Era y es preciso agitar el bizkaitarrismo y ponerle en tensión, obligándole a vivir vida agitada e intensa, porque cuanto más tirante viva, antes se le acabará la cuerda.

Fue muy legítima la protesta del sentimiento herido en contra de lo que de el vascuence dije; si no hubiera protestado, habríanse formado triste idea del estado de mi pueblo (...).

Si se me propusiera la cuestión general de la conveniencia o inconveniencia del mantenimiento de las lenguas regionales, no sé cómo la resolvería; probablemente la dejaría sin resolver (...). Pero en el caso concreto del vascuence estoy profundamente convencido de que se pierde, y que se pierde de pronto y sin remedio, y por su índole misma, por ser un idioma inapto para la cultura moderna»¹⁷⁶.

Unamunok aurrerantzean iritzi berbera mantenduko zuen bizkaitarra eta euskarari buruz. Aranari «jelkide metido a filólogo de batalla» deitu zion, «Euzkadi» hitza bortizki gaitzetsi¹⁷⁷ eta 30.eko hamarkadan ere, mogimendu abertzale osoa (baita A.N.V. ere) umekeria bat zela esan zuen¹⁷⁸. Euskararen lantzea ezinezkoa zela zioen, eta euskalki guztien batasuna ere, bumtugaitza:

«Es éste un idioma rural, sin tradición literaria, y el hacer con sus materiales y valiéndose de su capacidad de formar derivados un idioma de cultura nos costaría muchísimo más esfuerzo que el adoptar el castellano nos ha costado. Además, esa labor puede hacerla mejor o peor un individuo o un grupo de ellos, pero no un pueblo. El pueblo vasco ni conoce apenas los esfuerzos de esos euzquizantes o vascófilos empeñados en resistir el proceso vital. Es más, ni aun puede apenas leer sus producciones, pues las escriben en una ortografía —o más bien en distintas ortografías— que no es aquella a que están acostumbrados los vascos que saben leer (...).

Hay que tener además en cuenta que es el idioma vascuence un conjunto de dialectos que llegan a diferenciarse tanto, que para poder entenderse un vizcaíno y un navarro, verbigracia, les es más cómodo hablar en castellano (...)»¹⁷⁹.

Jarrera desberdin batzu ikusten ditugu hemen: bata, benetan zientifikoa, Unamuno, Urkixo eta Azkuek jarraitu nahi zutena, bakoitzak bere irtenbidea proposatzen zuelarik: Unamunok hobe zela euskara alde batera uztea, eta beste biak landu beharra zegoela; Urkixok ez zuen oso garbi ikusten batasunaren aukera, baina bai Akademia bat sortzeko beharra¹⁸⁰, eta Azkuek, Urkixorekin Akademiaren ideiarekin bat zetorrena (esan daiteke biak eratu zutela), euskararen batasunaren alde jokatu zuen beti. Beste alde batetik, euskarari ikuspuntu politikotik begiratzan ziotenak ditugu, Arana esaterako. Guztien arteko lehiak gero eta gehiago izango ziren, eta Aranaren jarraitzaile bat, Ebaristo Bustintza alegia, Akademiaren aurka azalduko da beti, Urkixo eta mespretxatuz¹⁸¹.

Bustintzaz hitzegiteko nahikoa denbora izango dugu aurrerantzean. Oraingoz, Akademiaz edo, hobe esan, Akademia edo behintzat euskararen batasun ortografia lortzeko ahaleginei buruz zertxobait hitzegingo dugu. Hego eta Ipar Euskal Herriko euskaltzaleak gutxieneko batasunaren premiaz oharturik, 1901.ean Hendaian bilera bat egitea erabaki zuten. Lehenago Iparrekoak nolabait bilduta zeuden *Association Basque des Jeux Floraux* delakoan, Abbadiek, Guilbeauk eta Vinsonek 1869.ean sortua. Politika ere hor sartu zen, eta Vinsonek eta Guilbeau errepublikazaleek beren jai propioak antolatzeari ekin

zioteni¹⁸². Beraz, lehenengo saiakera hark porrot egin zuen. 1900.ean Jules Vinson *Congrès International des Etudes Basques* delakoaren lehendakaria izan zen, *Exposition Universalle* zela eta. Hortik sortuko ziren Hendaiako euskal festak, uztailek 15tik 18ra. M. Guilbeauk presiditzen zuen *Association Basque* beren Hegoko auzokoei gonbidapena luzatu zien, eta irailak 16an bilera egin zen¹⁸³. Behin behineko komitean parte hartu zuten Iparreko errepublikazale eta kontserbadoreek, eta Hegokoek ere: Gratien Adéma *Zalduby* lehendakaria zen, Arturo Campi6n eta Sabin Arana Goiri lehendakariordeak, M. Guilbeau idazkaria eta diruzaina L. Hiriart zen. Hurrengo bilerak Hondarribian egin ziren, 1901.eko urrian eta azaroan. Jean Hiriart-Urrutyk *Euskaltzaleen Biltzarra* izena proposatu eta bilerak onartu egin zuen. Baina azkeneko bileran, azaroan 11an, Guilbeauk (Azkuek eta Campionek lagunduta) eta Arana Goirik eztabaida gartsu bat izan zuten. Azken finean, bi eskola oso diferente elkarren aurka zeuden:

«Pour M. Guilbeau, l'unification du basque doit 6tre r6alis6e par des sp6cialistes (linguistes, grammairiens, 6rudits, etc.) (...). Pour Arana Goiri, l'association est avant tout 'une ligue patriotique'»¹⁸⁴.

Ondorioz, eta Aranak hirurehun bat partaide ekarri zuela eta Ad6ma presidentea konponbide emateko nahiko epel zegoela ikusita, 1902.eko apirilean saiakera deuseztatzen da. Proposamenen artean, guri asko interesatzen zaigun bat: Euskal Herriko aldizkari guztiak ortografia amankomun bat erabil zezatela.

Iparreko euskaldunek, hala ere, urte hartako irailak 11an beste bilera bat egin zuten Hondarribian. Bertan, eztabaida baten ondoren, *Eskualzaleen Biltzarra* sortzen da. Bere asmoa, «favoriser par tous les moyens en son pouvoir la conservation de la langue basque et sa diffusion»¹⁸⁵. Goyhenetcheren ustez, *Eskualzaleen Biltzarrak* asmo nostalgiko samarra bazeukan, *basquisant*:

«Le discours d'Eskualzaleen Biltzarra est la juxtaposition, sinon la synth6se, d'opinions complexes qui pr6tendent d6fendre 6 la fois la politique fran7aise eta la pens6e basque(isante). Il est influenc6 6 la fois par le moralisme r6actionnaire ambiant et par le r6publicanisme fran7ais qui reste jacobin et centralisateur, tandis que la droite fran7aise l'enferme dans le provincialisme. C'est vrai que le centralisme et le nationalisme fran7ais conqu6rants ne permettaient pas d'autre exutoire 6 la conscience de l'identit6 basque. Sa fondation co6incide avec la mont6e des nationalismes franco-allemand, avec le colonialisme militaire agressif, avec l'essor d'une bourgeoisie fran7aise nationales dans laquelle se fonde notre bourgeoisie rurale capable d'elaborer seulement une m6diocre pens6e provincialiste.

Face 6 l'6mergence du monde moderne, Eskualzaleen Biltzarra s'enferme dans la nostalgie du temps pass6 (...))»¹⁸⁶.

Egia esan, Iparrean euskararen aldeko ahaleginak eta pentsamoldea planu kultural batetan, eta politikoan baita ere, baina alderdi batetan antolatatu gabe, geratu baziren (eta pentsamolde hori gero eta kontserbadoreagoa izango da¹⁸⁷), Hegoan sortua zen alderdi politiko bat, Euzko Alderdi Jeltzalea alegia, euskaldun (edo euskotar) guztiak bildu nahi zituen. Hasieran lehiak gertatu baziren ere, denboraren poderioz, eta batez ere Errepu-

blikan, apaizen eskutik, euskararen munduan neurri haundi batetan abertzaletasun jelkidera hurbilduko da, lan honen bigarren partean ikusiko dugun bezala.

Baina ez gaitzen sahies gure bidetik. Eskualtzaleen Biltzarrak bere aldizkaria ere argitaratu zuen 1911 .etik. Urtekari bat zen, eta behintzat 1936.era arte agertu zen. Zuzendaria Martin Landerretche, Biltzarreko idazkaria zen¹⁸⁸. Urtekarian agertzen dira Biltzarraren erabakiak, haren bazkideen gorabeherak, eta baita beren pentsamoldeari buruzko testuak ere. Bazkideen artean bazeuden Hegoko batzu, jelkideak ez zirenak, noski, hala nola Campión, Estanislao Aranzadi, José Eizagirre, Isaac López Mendizabal edo Julio Urkixo. 1935.ean, guztira 270 bazkide ziren. Bada garaia Urkixoz piska bat hitzegiteko. Deustun 1871 .ean jaioa, familia karlista batekoa (bera ere karlista zen), José Mª Urquijo *La Gaceta del Norteren* zuzendariaren anaia, Deustuko Unibertsitatean Julio Cejador irakasle eduki eta bere zientifismo eza leporatu ondoren, gazte-gaztetandik euskara landu eta ikertzen aritu zen. Gizon aberatsa, Manterolaren liburutegia erosi eta hortik gaur egun ere euskal gaietan libumtegirik hobenetariko bat osatu zuen. Zientifismo ezaz oharturik, Urkixok erabaki zuen 1907.ean, agian Berlineko *Euskara* aldizkariaren adibidea jarraitzeko asmoz, aldizkari serio bat argitaratzea: *Revista Internacional de los Estudios Vascos*. Lehenengo urteetan, Urkixo zuzendari eta jabea zelarik, Georges Lacombe laguntza izugarria egin zion idazkari moduan¹⁸⁹. Edozeinek argitaratu zitzakeen bere testuak, gutxieneko seriotasuna erakutsi ondoren, berdin zen teoria baten edo besten aldekoa izan. Euskaraz, frantsesez, gaztelarazko testuak argitaratu zituen, eta baita beste hizkuntza batzutan ere: alemanez, ingelesez, portugesez eta arabieraz testuren bat ere aurki dezakegu. Euskararen portzentaia jeitsi zen %15etik (1907-1912) %5era (1912- 1936). Urkixok maila zientifikoa eman zien euskarari eta euskal kulturari buruzko ikerketei, jelkide batzuren kritika zorrotzak jasanez, eta Eusko Ikaskuntzako eta Euskaltzaindirako bidea prestatuz baita ere. 1922.ean *R.I.E.V.* Eusko Ikaskuntzaren organu bihurtu zen, beti ere Julio Urkixoren zuzendaritzapean. Artikulak argitaratzeaz gain (batez ere giza-zientziei buruz), euskarazko antzinako liburuak berreskuratu eta faksimilean edo jatorrizko forman argitaratu zituen, hala nola Axularren *Guero*, Dechepareren *Lingua Vasconum Primitiae*, Peñafloidako kontearen *El Borracho Burlado* opera elebiduna edota Jean Etcheverry Sarako medikuaren lanak, Arantzazun aurkitu zituenak. Horretaz aparte, ikerketa sakonak ere idatzi zituen, hala nola paremiologiaz (Garibayren errefracuez), historiaz (Azkoitiako zaldunei buruz), literaturaz eta bibliografiaz.

Iparrekoek *Eskualtzaleen-Biltzarra* antolatu zuten bitartean, Hego Euskal Herrian ere antzeko elkarte bat sortu zen, urte batzu geroago. 1907.ean Gregorio Mujikak, euskarazko kazetaritza behar bezala ulertzeko ezinbesteko figura, *Euskal Esnalea* elkartearen sortarazi zuen. 1882.ean jaioa, Gipuzkoako kronista izan zen Serapio Mujikaren semea, Gregorio Mujika ormaiztegitarrak, nahiz eta lanbidez injiniaria izan, gazte zelarik euskararen munduan buru belarri sartu zen. Urkixoren *R.I.E.V.eko* 1907.eko lehenengo zenbakian, hain zuzen ere, artikululu luze eta gartsu bat idatzi zuen, euskaldun gaztediari euskara lantzerantz animatuz:

«Jóvenes vascos, ¿amamos o no el euskera? (...). Sí y cien veces sí. Pero no basta decirlo. hay que demostrar que es así: para eso tenéis que hablar en euskera y escribir en euskera (...). Si no, estamos perdidos: si la gente vasca de ahora duerme, ¿adiós el euskera! Y vosotros, los jóvenes, que po-

déis despertar el euskera, cuando lleguéis un día a saber que el euskera se ha perdido, ¿no os avergonzaréis de decir que fuisteis vascos?»¹⁹⁰.

Euskaldun gaztedia iratzerteko sortu zen urte hartan *Euskal Esnalea*. Mujika haren behin betirako idazkaria izan zen¹⁹¹. 1908.ean elkarteak aldizkari bat kaleratu zuen, izen berdinekoa. Lehenengo zenbakian *R. I. E.V.* en agertutako izpiritua eta elkartearen sormena gogoratzen ziren:

«El Euskera se va, nuestra lengua desaparece por momentos, dentro de poco tiempo se habrá ido; estas y otras frases parecidas corrían de boca en boca (...). Era necesario reunir a éstos [euskaltzaleak] (...). Amanmtes del mismo [euskara] acudieron en gran número al Palacio de la Diputación de Guipúzcoa, en la desde entonces memorable fecha del 21 de diciembre de 1906. El entusiasmo, que caldeaba el ambiente en aquella reunión, se tradujo en la formación de una gran sociedad que tuviera como fin único la conservación y propagación del euskera, y nació la Sociedad ‘Euskal-Esnalea’, que se manifestó a la vida en la magna junta que tuvo lugar en Zumárraga el día 1º de abril del pasado año de 1907 (...)».

Araudiek argi eta garbi uzten zuten zeintzu ziren elkartearen asmoak:

«Art. 1º. Se constituye esta Sociedad con el exclusivo objeto de fomentar entre los vascos el amor al Euskera, procurando que se conserve y difunda el uso de esta lengua y se depure, hasta donde sea posible, de las formas incorrectas y de los vocablos extraños que actualmente la inficionan»¹⁸².

Hala ere, *Euskal Esnaleak* oso erakunde irekia izan nahi zuen, denetarikoa euskaltzale eta iritziak biltzeko gauza, oreka bilatu nahian:

«Euskera eroriyaz aspaldichotik dator: gure aurre-aurrekoetatik. Len zituén itz asko galdu ditu (...). ¡Esnara gaitezen! Antziñako izen-itz zarren batzuek dakizkienak bildu beitzá, eta ezarriko ditugu; artarako gai danak, berriyak sortu beitzá (...). EUSKAL-ESNALEA euskaldunekiko auztura ez dator (...). Jakiña da Euzkadi-Euskalerraren (bat eta beste berdín zaizkigu) aldeko guziyak ez degula neurri batez neurtuko; bañan... au onela dalako Lasi al-gintezke erdalduen eta erdalzaleai geren umekeria atsegiñik betienak eman nairik bezela? (...) Zerbaitean gure iritzikoa ez danak bidea zabalik dauka, ta leyalki betor: emenche arkituko gaitu gauzak arduraz neurtu nayeán»¹⁸³.

Akademia bat sortzeko beharra garbi ikusten zuten. Honela, euskara mundu berrian, modernitatean, sartu nahi zuten:

«Evolución y movimiento son vida: hagamos, pues, que el euskera entre de lleno en la evolución de las ideas, en el movimiento general de las cosas todas, y le veremos bajar de los montes al llano e invadirlo todo encarnando las ideas últimas, las teorías nuevas.

Para conseguirlo, una institución se hace necesaria. La Academia de la lengua vasca»¹⁹⁴.

Elkarte honen zeregina praktikoa zen, hau da, euskara landu eta landu eraztea, Hego Euskal Herriko euskaltzale guztiak bilduz. Argi eta garbi utzi zuten araudian:

«No cae dentro de la competencia de la Sociedad el planteamiento y resolución de problemas que la lingüística vasca estudia por lo que en su propaganda de depuración del idioma, se limitará a preferencias entre los hechos existentes, inspirándose siempre en un amplio criterio que mantenga la apetecida armonía armonía entre los socios (...). El lema de la Sociedad es ¡GORA EUSKERA MAITAGARRIA!»¹⁹⁵.

Aldizkarian hauexek dira atalak eta bertan lantzen diren gaiak: lehenengo hizkuntza da, «emen mintzatuko gera Euskerazko itz, eta batez ere itzen joskeraz»; bigarrena «Anima-janaria», hau da, gai erlijiosoak; hirugarrena «antziñako gauzak», hau da, historia, «batez ere euskerari ta Euzkadiri zerbaiten dagozkienak»; laugarren atala «Euskaragatik» zen («zati ontan esango degu Euskeraren alde zeñek, zer, non lan egin duen, eta egiten ari dan»); boskarren atala irakurgai zahar eta berriak ditugu; seigarrena ipuiak; zazpigarrena «Nasketa», han hemendik hartutako berriskak; eta zortzigarrena «Alper-lanak». Aldizkaria Iruña eta Gasteizko gotzainen baimenarekin agertu zen, eta horrela apaizek parte hartzea izan zuten.

Lehenengo urteetan, *Euskal Esnalearen* lana etengabea izan zen, euskara kultur hizkuntza bihur zedin neurri ofizialak ere eskatuz. 1908.eko gutun batean, zera eskatzen zieten bazkideei: gehiengoak euskaraz hitzegiten zuen herri batetan izendatzen zen apaiza euskalduna ez bazen, erretoreak euskaldun herrietan dotriña eta sermoiak erdaraz egiten bazuen, edota maisuak eskolatik kanpo euskara debekatu eta eraztuna erabili arazten bazuen, salatzea. 1910.eko uztailak 29an egindako bilera, erabaki zen Gobernuari legeek agintzen zuten notarienzako «idioma vernáculo» delakoa jakin beharrari jaramonik egiten ez zitzaiola salatzea, eta Gipuzkoako Foru Aldundiari Fraisoroko «Casa Cuna»ko umeei euskara irakas ziezaian eskatzea.

Hasieran Tolosan, gero Irunen, eta gero Donostian argitaratua, *Euskal Esnalea* 1911.ean beste aldizkari baten euskarazko gehigarri bihurtu zen: *Euskalerraren alde*. Honen zuzendaria Gregorio de Mujika zen. 1931. urtera arte kaleratu zen, berrogei liburuki osatuz: hogeitaz liburu erdaraz («que no contienen un solo artículo que no se relacione en algún modo con nuestro país»¹⁹⁶), eta beste hogeitaz euskaraz (*Euskal Esnaleari* dagozkionak). Aldizkari horiek argitaratzeaz gain, Mujikak eta bere adiskideek Euskal jaiak, artikulatu lehiaketak eta liburu argitaralpenari ekin zioten hogeitaz urtetan. Mujika, gainera, bere kazetaritza lana egin zuen beste aldizkari batzutan: *Euzkadi* egunkarian, *R.I.E.V.* en, eta *Argian*, euskal kazetaritzan horrenbesteko garrantzia izango zuena, eta zeinen zutaberik nagusienetariko bat bera izan zena. 1931 .eko uztailak 22an hil zenean, euskal kulturaren euskarri eta laguntza eskerga desagertu zen¹⁹⁷.

Ikusi dugunez, XIX. mendearen azken urteetan eta XX. mendearen lehenengoetan euskal kulturak modernitatean sartu behar zuela aldarrikatzen zuten ahotsak gero eta gehiago ziren, eta euskara eta euskal kultura maila zientifiko batera, euskaldunek berek lortua gainera, iritsi ziren, besteak beste Arturo Campión, Gregorio Mujika eta Julio de Urkixoren eskutik. Eusko Ikaskuntza eta Akademiarako bidea ere prestatzen hasia zenigs. Bitartean, zer gertatzen zen Bizkaiko Foru Aldundiaren Euskal Katedra eskuratu

zuen apaiz harekin, Unamuno eta Aranaren garaikidea, 1919.ean Euskaltzaindiaren lehen presidentea bihurtuko zena, Resurrección Mª de Azkue? Berak ere izugarritzko garrantzia izan zuen euskarazko kazetagintzan, bi aldizkariren sortzailea izan bait zen, kulturalak (euskararen berpizte giro horretan kokatuak) eta aldi berean euskaleniakoekin lotuak. Euskalerrriakoei buruz eta Azkueri buruz (eta baita berarekin lanean hasi eta gero araristen buru bihurtu zen Ebaristo Bustintza *Kirikiñoz* ere) hurrengo atal batetan mintzatzeko gara.

1.5. Prentsa abertzale-jelkidearen sorrera

1.5.1. Sabino Arana, kazetaria

Ez dagokigu guri lan honetan Sabino Arana Goiriren garrantzia azaldu beharra, ez politikoki, ez euskal hizkuntzalaritzari dagokionez. Bera eta bere pentsamoldea, nahiz eta bakarra ez izan, ezinbestekoa zaigu euskara berpiztearen bilakaera behar bezal ulertzeko. Ibon Sarasolak azpimarratu duenez, Arana Goiri —bere burua hala hartzen bazuen ere— ez zen hizkuntzalari bat izan, politiko bat baizik, eta beraz euskarari buruzko bere ideiak bere pentsamolde politikoaren argitan aztertu behar ditugu¹⁹⁹.

Sabino Arana Goiri kazetari edo, bere garaiko terminologia erabiliz, publizista ere izan zen. Hasiera hasieratik, euskal abertzaletasunaren sortzaileak ulertu zuen bere ideiak zabaltzeko tresna hoberena kazetagintza zela, eta kementsu ekin zion aldizkariak argitaratzeari. Sabino Aranak argitaraturiko aldizkarietz beste batzu aritu dira, zeinen lanak orrialde hauetan aipatuko ditugunak; horregatik gu hemen Arana Goirik euskaraz egin-dako kazetari lanaz gehienbat arduratuko gara.

Garrantzitsua iruditzen zaigu hemen berriro gogoratzea hainbestetan errepikatua: Arana Goirientzat euskara inportantea da Iberiar Penintsulako latindarra ez den hizkuntza bakarra delako, eta beraz, euskaldunen —edo, haren hitzetan, *euzkotarren*— ezberdintasun eta singularitatearen froga ukazina delako. Besteak beste Larrondek²⁰⁰ eta Corcuera²⁰¹ diotenez, pentsamolde araristan hizkuntza zen arraza definitzen zuen elementu edo osagarri bat, hau da, arrazaren menpe zegoena. Horregatik Aranak *Euzkadi* eta *euzkotar* hitzak asmatuko ditu, betiko *Euskal Herria* eta *euskaldun* hitzen aurrean, azken hauek esanahi linguistikoa bait zuten.

Hizkuntzak, euskarak, beste zeregin bat ere beteko zuen: babespena izatekoa. Maketoaren erasoari aurre egin ahal izateko, Arana Goiriren ustez, euskara arma ezin hobea izan zitekeen. Beraz, lehenengo aldiz ikusten dugu nola euskaldunen hizkuntzaren betebeharra planu batetik beste batera pasatzen den: komunitate linguistikotik (*Euskal Herria*, hau da, euskaldunen edo euskara dutenen herria) kontzeptu politikora (*Euzkadi*, hau da, *euzkotarren* antolaketa politiko propioa). Beste modu batez esatemen, Aranak proposatzen du antolakuntza politiko bat, lurraldetasunean oinarritua, ezaugarri kulturalak alde batera utzi gabe, haiek aprobetxatuz garai modernuetara moldatzen zen beste kontzeptu komunitario bat finkatuta.

Ez gara asko luzatuko horretaz. Bakarrik gogoratu nahi izan ditugu kontzeptu hauek Sabinoren euskarazko kazetaritza lana hobeto aztertu ahal izateko. Euskarazko kazetaritza lana esan dugu, baina hala ere kazetaritza lana bakarrik aipatu beharko genukeen, Sabino Arana Goirik bere kazetagitza osoa euskaraz eta erdaraz (batez ere erdaraz) egin bait zuen. Hemen ere, euskarari menpeko zeregin bat eman zion. Aurrera jarraitu baino lehen, berriro gogoratu behar dugu Arana abandotarra zela, Bilbo ondoko Elizatekoa baina Bilbok irentsiko zuena, bere hasierako proiektua *bizkaitarra* zela eta XIX. mendearen azkenaldean Bilbo iadanik ez zela hiri euskaldunik. Bizkaian euskaraz hitzegiten zuten herritarrek, baseritarrek, ez hiritarrek —Gipuzkoako hirietan ez bezala. Beraz, ez da harriztekoa Aranak, zentzu praktikoaz, euskara *hizkuntz nazionaltzat* hartu bazuen ere, bere propaganda lan gehienak elebidunak izatea. Azken batean, Aranak bere mezua Bilboko hiritarrei bidaltzen zien, eta hauek erdaldunak ziren gehienbat. Beste zera hau azpimarratu nahi genuke, gure-gurea den gaian sartu aurretik: Aranaren mugimendu politikoa, herri, baserri eta mendietako bizitza ideialari buruz erreferentzia ugari egin arren, eta gizarte tradizionalari begira egon nahi bazuen ere, hiritarra, modernua, gizarte industrializatu baten emaitza zela azken batean. Gizarte modernu haren beste emaitza bat kazetaritza zen, eta ondotxo zekien Aranak horretaz baliatu behar zela bere ideiei ahalik eta zabalkunde haundiena emateko.

Sabino Aranak berak sorturiko lehen aldizkaria *Bizkaitarra* izan zen. Izenburua hauxe zen, honelaxe idatzia, Sabinok proposatzen zuen ortografia «-»t» eta «l» arraiadunak, «r» kakotxodunak— ezina zen garaiko inprimategietako baliabideekin, berak 6. zenbakian azpimarratzen duenez. Aldizkaria 1893.ean sortua zen, baina argi dago lehenengo lau zenbakiak «orri bolanteak» baino ez zirela izan. Hala baieztatzen digu Engracio Arantzadi *Kizkitzaren* testigantzak²⁰²: lehenengoa Sabinoren jaioterrian egina zen, «Abando 8 de junio de 1.893» jartzen bait du. Hurrengoa datarik gabe agertu zen, baina Arantzadiren ustez, 1893.eko abuztuaren azkenaldian kaleratu zen. Hirugarren orri bolantea urte hartako irailak 14ean argitaratu zen. Laugarrena berezixeagoa da, lehenengo aldiz Arana eta bere ondorengo jeltkideen aldizkari guztietan agertuko zen lema bait zekarren (*Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra*) eta aldizkako argitalpen itxura bazeukalako²⁰³.

Bizkaitarra hasi zen benetako aldizkari moduan argitaratzen 5. zenbakitik, 1894.ean. Urte hartako urtarrilak 28ko zenbakian «illabete bakotxan urteten da bein» esatean Aranak iragarri zuen 1895.eko irailak 5 arte kaleratuko ziren 32 zenbakien aldizkatasuna. Hilabatekariaren «artezkari eta jaubea» Arana bera zen; baita idazle ia bakarra:

«Sépanlo, pues, todos: el único responsable ante las autoridades, el público y los individuos, de cuantos escritos aparezcan en este periódico, es su director Arana eta Goiri'tarr Sabin (...)»²⁰⁴.

Isolatuta sentitzen zen pertsona baten hitzak, eta baita borrokan jarraitzeko asmoa azaltzen zuenarenak ere:

«Es bien claro que, encontrándonos, al aparecer en la prensa, sin un periódico amigo, ni una sociedad que persiga nuestros ideales, ni un miembro de corporaciones autoritarias adicto á nuestras ideas, y con un buen número de bizkainos que no leerán con buenos ojos nuestras páginas y un sin número de españoles que son verdaderos parásitos de nuestra vida

moral y física, es patente, decimos que nuestra misión ha de ser de lucha, de lucha porfiada y continua»²⁰⁵.

Aldizkaria, zer esanik ez, politikoa zen, Arana Goiriren ideien biozeramaile. Euskarentzako lekua aldakorra zen zenbaki batetik bestera. Hori bai, idazkerak ere Arana Goiriren ideia filologikoen ispilu zen:

«Si alguno escribiere *zubia* (...) permanecerá la misma forma al transcribir el vocablo en BIZKAITARRA, por más de que, según el sistema fonético de este periódico, sea *zubija* en vez de *zubia*; pero si se dijere *chori*, nosotros cambiaremos su ortografía, escribiendo *txori* (...). No podemos aceptar los diferentes sistemas en que se ofrezcan los originales porque, usándose en la actualidad seis u ocho clases de ortografía euskérica, sería preciso que el lector conociera todas para entender la parte euskérica del periódico»²⁰⁶.

Aldizkariak, Aranari berari kasu egingo badiogu, 1.500 bat ale saltzen zituen. *Bizkaitarraren* laguntzaile izan zen Engracio Arantzadik 1.000 bat saltzen zituela dio. Hamargarren zenbakitik, hala ere, harpidedunei bakarrik saldu zitzaizen. Hurrengo zenbakian Bilbotik kanpo bizi ziren eta ordurarte dohainik jasotzen zutenei harpidetza erretiratuko zietela zioten. *Bizkaitarra* argitaratzeko lanetan ezezik, beste gauzetan ere aritzen zen Arana Goiri. *Euskeldun Batzokija* sortzeko asmoan eta teste batzu idazten ematen zuen bere denbora. Testu edo *opúsculo* horien artean *Etimologías Euskéricas*, *Pliegos Euskera-filos*, *Pliegos Euskeralógicos* eta *Pliegos Histórico - Políticos* zeuden. Aldizkarian ere argitaratu zituen Aranak bere lan filologikoak, hala nola *Análisis filológico de un sermón euskérico* (sermoia, hau ere azpimarratu nahi genuke, Aranaren pentsamolde linguistikoan eragin handia izan zuen J.A. Mogelena zen).

Euskaraz agerturiko testurik garrantzitsuenetakoa «jEuskeldunek, izertu gaitien!» izenekoa izan zen, *Maitetsea* delako batek sinatutako artikulu sorta bat, 11., 12. eta 13. zenbakietan argitaratuak. Aranak berak itzuli zituen «La escuela en Bizkaya» izenbumarekin. Bertan azaltzen dira euskararen garaipenerako oztoporik nagusienetarikoko baten zioak: hezkuntza erdalduna. Hona hemen *Bizkaitarran* ematen zen adierazpen ezin beltzagoa:

«Ihazoten da Bizkaijen erri batzuetara etortie maixu erdera bakarrik dakijenenak (...). Ezpadago barriz ume erderaz dakijenenik, gogue bete gure badau maixuek, emon bierko dau eskuez edo bestela berezko agiriren bat, edo jhun daguen tokire (...). Barriz, ezin esan neike ikusi dodala itzek eta alkarregaz batu edo araukidetuten ikesten dabekin ikestegi orretan, eta ezta erderien ezaupidie artu leikienik, berak gure dabena esateko bestien, laguntseun gejjego ezpadauko».

Eta jarraitzen zuen:

«Aituko dan edonok, lelengo euskeraz ikasi biar litzekeiala, eta gero sustraijak artutakoan, nai etsian bada bere, izketa orretan erderazko ikastegikua ikasiko dabe euskeldunak»²⁰⁷.

Arana eta sortu berri ziren abertzaleentzat, lehenago eta geroagoko euskaldunentzat bezala, hezkuntza kezka nagusienatariko bat zen, oso loturik euskararekin. Baina jarrai dezagun Bizkaitarrarekin eta bukatuko dugu esaten bi ale bereziak argitaratu zirela. Biak R.M. Azkueren *Vizcayatik Bizkaira* opera goraiatzeko ziren (21. eta 22. zenbakiak). Sabinoren izakera sutsuaren froga, urtebete lehenago Azkue eta Aranaren arteko harremanak ez bait ziren oso onak, lekeitiotarrak Bizkaiko Diputazioko Euskal Katedra lortu bait zuen, Aranak ere nahi zuena. Hala ere, Arana beti Katedraren alde agertu zen, *Bizkaitarraren* 28. zenbakian esaten denez:

«La Cátedra de Euskera no sólo no es inútil, como algún diputado se atrevió a decir en plena sesión en época ya lejana, sino que llena satisfacción y cumplidamente el patriótico fin para que está fundada»²⁰⁸.

Azkue, dirudienez, Euzko Alderdi Jeltzalean egon zen, denbora gutxian bazen ere: sei hilabete. 1895.eko ekainean alderdia utzi edo bota zuten. Sabinok, Corcuerak aipatzen duen gutun batetan²⁰⁹, leporatzen dio Euskeldun Batzokijakoetan baino alderditik kanpoko batengan konfiantza izatea, ziur aski Sota buruan zeukalarik. «Solamente en cosas particulares me tienes, pues, a tu disposición», bukatzen zuen Sabinok. Hala ere, Aranak bazekien euskara eta euskal kulturaren zenbaiterainoko pisua zuekan Azkuek. Bitxia da nola Sabinok ez zuen Azkuerengan konfidantza politikorik, baina kulturalki begirune handia zion; eta aldiz, Azkuek Arana politikoki errespetatzen bazuen, kulturalki eta batez ere hizkuntz gauzetan ez zuen inoiz ere kontutan izan. Esan daiteke Azkue beti abertzalea izan zela, hala ere, Arana eta aranistengandik —Bustintzarekin berarekin gertatutako bilakaera lekuko— oso urrun mantendu zen.

Urte horretan, 1895.ean, *Bizkaitarra* desagertu zen. Haren jarratzailea *Baserritarra* astekaria izan zen. Lehenengo zenbakia 1897.eko maiatzak 2an kaleratu zen. Lehentxeago Arana Goiri anaiek bi proiektuz hitzegiten zuten: *Baserritarraz* eta aldizkari batez, elebiduna²¹⁰. Azken hura, guk dakigunez, ez zen atera. *Baserritarren* lehen zenbaki hartan euskarari buruzko pentsamolde abertzale argi eta garbi agertzen zen:

«Euskereari eutsi egixube zeuen Abenda ta odolaren izkerea dalako, zeuen asabak arrotzagaz guda egitten ebenian, euren askatasunen aldez, euskeraz itz egitten ebelako, zeuen zanetan izkera ori daukazubelako eta Euskeldun ixenen duin ixan gura badozube Euskera mattia jakin biarr do-zubelako»²¹¹.

Cánovas del Castelloren gobernuaren zentsuratik ihes egiteko edo (gogora dezagun nola Bizkaiko Gobernadore Zibilak 1895.eko irailean *Bizkaitarra* galerazi zuen *Bizkaitarra*, *Kizkitzaren* artikulua batengatik²¹²), *Baserritarren* zuzendaria ez zen Sabino Arana, bera sortzailea bazen ere, noski, Teófilo Guiard Larrauri baino. Ez luzerako ordea, 1897.eko ekainean dimititu bait zen²¹³, Sabino eta Luis Aranarekin ideologikoki gutziz bat ez zetorrelako (Guiard *euskalerrriakoen* aldekoa omen zen), eta orduan Sabino bera zuzendari jarri zen. Aldizkaria karlisten aurka borrokatzeko sortu omen zen, Luis de Arana Goirik zioenez. Dirudienez, berak bazekien astekariak gutxi iraungo zuela,

«saldrán los números que parezcan necesarios [karlistei erantzuteko]. De todos modos no durará más que unos siete u ocho números»²¹⁴.

Gehiago iraun zuen, baina arazo ekonomikoak hor zeuden. Hiru mila ale inprimatzen omen ziren, baina saldu askoz gutxiago saltzen ziren. Arantzadik berak aitortzen du hamargarren zenbakia kaleratzerakoan (18 atera ziren) 235 harpidedun baino ez zutela. Kasik 200 Bizkaian zeuden, erdia Bilbon eta beste erdia probintzian; bost harpidedun Araban (baina bat ere Gasteizen, non abertzaletasunaren sarrera geroago gertatuko zen, batez ere Luis Eleizalderen eskutik); Donostian 23 eta Gipuzkoan beste 12; Nafarroan hogeitabi (bi Iruñian); besteak zeuden Espainian (bi), Alemanian (beste bi), Filipinasetan (beste bi) eta Ipar Euskal Herrian (lau):

«Doscientas sesenta y cinco suscripciones tras cuatro años de durísima brega; tras cuatro años de cárceles, suspensiones, destierros, con 32 números de *Bizkaitarra*. Razón tenía D. Luis de Arana-Goiri al lamentarse de que la gente no respondiese más de lo que respondía al enorme esfuerzo realizado».

zioen Arantzadik²¹⁵. Euskarari dagokionez —kontutan hartu behar dugu *Baserritarra oso* politikoa zela, eta gainera karlisten aurka aritzeko sortua— han hemenka azaltzen bada ere, garrantzitsuena erdaraz idazten da. Hala ere, ez da falta lerro azpimarragarriren bat: behin eta berriro errepikatzen da zein den euzkotarren Aberria, eta baita euzkotarren hizkuntza: euskara («Zeure Aberrijaren izkerea ezpa-dozu mattetan, eztozu mattetan zeure Aberrija bez»²¹⁶), eta euzkotarra eta abertzalea izateko, ez da nahikoa euskaldun izatea («Ezta ezebez euzkelduna ixatia, aberrtzalia ixan ezik»). Aranatarrentzat, hobe zen euzkotarra izatea, euskalduna ez bazen ere, euskalduna eta *maketoa* izatea baino («Asko dira euzkerea ezta kijen euzkotarrak. Au txarra da. Batzuk dira euzkerea dakijen maketuak. Au txarragua da»). Ez da falta karlisten aurkako esaldirik, hau gure ustez nabarmenena. «Arratia da Bizkayan karlistaena dan zatija. Arratia da euzkerea geyago aitzuten dagona. Erdelerritiko alderdijak zabaldu dira geure Aberrijan, eta euren aurretik euzkerea igesten da». Sabinok euskararen berpiztea abertzaletasunaren sortzearekin lotzen zuen nahitahiez. Baita erlijioa euskaraz zabaltzearekin ere, eta hortik apaizei botatako kekak

«No fueron los oradores sagrados los que, por no ponerse á calcular el mal que podían causar, contribuyeron menos, á nuestro juicio, á conducir al euskera al borde de la extinción en que hoy se le encuentra»²¹⁷.

Kexa horiek, noski, erdaraz idatzi zituen. Batzu bakarrik salbatzen zituen: Bermeoko apaizak, Gernikaldekoak, Arratzua, Nabarniz, Kortezubi, Gauteigiz-Arteaga, Legendika, Gabika, Ea eta Elantxobekoak, zeinak «parece que andan como á porfía por ver de conseguir el tan apetecido renacimiento». Kexak ere Azkuere ngana zuzentzen ziren, Lekeitioko apaiza eta bere *Euskaltzale* zuzenean aipatzen ez bazituzten ere. Kexa horien zergatia ez zen, argi dago, euskararenganako maitasun gutxi erakusteagatik, Sabinok proposatzen zuen eredia jarraitzen ez zuelako baino:

«Euzkera garbijak zerbait ikurtzeko itz egokija daukanian, itz auxe eutsi biarr da. Baña estalduta dagon artian, obia da barri bat egittia erderatikorik arrtzia baño. Ezta txarra itz barrijak sortzia: txarrena da txarro sortzia ta erderatik datozean arrtzia»²¹⁸.

Goiz hasi ziren abertzaleak, aranistak, *maixuaren* diskurtsoa aldarrikatzen. Gatazka horrek XX. mendeko 30.eko hamarkadaraino ailegatuko zen, Aranaren eta, harrigarria

badirudi ere, Azkuerekin hasi zen beste kazetari, euskaltzale eta idazle oso ezagun baten ideiei tinko eutsiz. *Kirikiñoz* ari gara, esan beharrik ez. Hala ere, ideia horiek ez ziren beti euskaraz aldarrikatu, eta jarrera aranstaren gailurra izango zen aldizkaria bera ere, *Euzkerea*, elebiduna zen, euskaraz eta gazteleraz idatzia. Hasiara hasieratik beraz, Sabino Aranaren abertzaletasunak bere sortzailearengandik berarengandik hasita euskararekiko eta euskarari buruzko jarrera oso ondo finkatuta utzi zuen: euskara arrazaren ezaugarri bat zen, ezaugarri nagusia agian, baina arrazaren menpekoa. Euskarak zeregin politiko bat zeukan: hizkuntza nazionala zenez, euzkotar guztiak jakin beharko lukete, baina ez euzkotarrak izateko —doktrina abertzalean, garrantzitsuena ez zen euskalduna izatea, euzkotarra izatea baino— *euzkotarragoak* izateko baino. Abertzaletasunaren propaganda gehiena, eta dudarik gabe inportanteena, erdaraz egin zen. Euskarak piskanaka piskanaka Euzkadiko gizartean berreskuratu beharko zuen bere lekua, baina beti abertzaletasunaren aldetik, inolaz ere bere kabuz. Eta abertzaleek ez zuten nolana hiko euskara, baizik eta besteengandik ezberdintasunak nabariagoak egiten zituena, euskara *berri* eta *garbi* bat. Abertzaleen prentsa guzti honen islada izango dugu: beraz ez dugu euskara hutsezko aldizkari abertzalerik aurkituko XX. mendean ondo sartu arte (*Euzko Deya*), eta hori ere ez zen informatiboa izango, kulturala baino. Abertzaleen aldizkari eta egunkarietan euskarak leku bat izango zuen, baina ez leku haundia. Zeregin menpeko bat beti, ikusten dugunez.

Hala ere, esan dugun bezala, ezin diegu ez Aranari ez bere jarraitzaileei beren garrantzia kendu, neurri handi batetan haiek berpiztu bait zuten euskararenganako kementa. Akatsak eta guzti, euskararen garapena XX. mendean ez zitekeen berdina izango haiek gabe. Baina itzul gaitezen kazetaritzara.

Gauza guzti hauek Bizkaian gertatu ziren. Eta Gipuzkoan? Han bizkaitar jeltkideen laguntzailerik hoberena Engracio Arantzadi zen. Berak kontaktzen digu nola 1897.ean jeltkideak kezkatuta zeuden Donostian hamar urte lehenagotik argitaratzen zen *El Fuerista* egunkariarengatik, integrista espainiarra bait zen. Baina foruzale gipuzkoarrek (haien artean Ignacio de Lardizabal eta Aniceto Rezola) alderditik eta Nocedalengandik alde egin eta abertzaleengana jo zuten²¹⁹. Tirabira galantak gertatu ondoren (Arantzadi aipatu liburuan berri zehatza ematen du) 1898.eko Berpizkunde Igandean *El Fuerista* agertu zen *Jaungoikua eta Lege Zarra* lemapean. Euskararentzat ere lekutxo bat erreserbatu zuten: erlijioari buruzko atal osoa euskaraz idatzia zen, eta bazetorren baita ere Sabinoaren beraren Loiolako Inazioari egindako otoitz bat. *El Fueristak* bizitza laburra izan zuen, hogeitau egun besterik ez egunkari abertzale moduan. Cubako gerra piztu zen eta giroa ez zen hoberena abertzaleentzat. *El Fuerista* desagertu zen 1898.eko maiatzak 6an, eta jeltkide gipuzkoarrek beren ideiak zabaltzeko bozeramailerik gabe geratu ziren, 1907.ean *Gipuzkoarra* astekaria lehenengo aldiz argitaratzeari ekin zioten arte.

Bizkaian, aldiz, Sabinok eta bere jeltkideek *El Correo* Vascoren inprimategia erosi zuten, elkarte anonimo bat eratu eta 1901.ean. *La Patria* argitaratzen hasi ziren, Felipe Zabala Suárezen zuzendaritzapean²²⁰. Sabino zentsorea besterik ez zen. *La Patria* aldizkari ofiziala izanik, *Euskalduna* gero eta baztertuago geratu zen. Abertzaleek beren propaganda egiteko seriotasuna behar bezala finkatu nahiean, entpresak ere eratzen ziren. Izen batzuekin (*La Patria*, *Patria*, *Aberrri* eta *Aberrija*) ia eten gabe agertuko zen aldizkari hori. Guztieta euskarak zeregin txikia izango zuen, lekutxo bat bazeukan ere. Horrela, abertzaletasunak Sabinoren heriotzaren ondorengo urte haietan bozeramaile ofizial

bakar bat izan zuen. Hil baino lehenago, bazuen aldizkari kultural bat bultzatzeko astia izan, 1901.ean: *Euzkadi*. 1898.ean, ikusi bezala, bazeukaten arantzarrek aldizkari elebidun bat kaleratzeko asmorik, eta dirudienez ez zuten 1901. arte gauzaterik izan. Lehenengo garai hartan gutxi iraun zuen, urtebete eskasa. 1902.eko irailean, diru arazoak zi-rela medio, Sabinok itxi behar izan zuen, lau zenbaki bakarrik argitaratu ondoren. Dirudienez, harpidedun gutxi zeukan, 130 inguru²²¹. Urte batzu geroago berriro agertu zen, lehenengo zenbaki haietan idatzi zuen gazte baten eskutik: gazte hura Luis de Eleizalde zen, denboraren poderioz Euzkadi Buru Batzarreko lehendakari, euskal abertzaletasunaren teoriko garrantzitsu eta baita euskal kazetari nabari bihurtuko zena.

I.5.2. Sabino Arana hil ondorengo prentsa

Abertzaletasuna eta bere prentsa Bizkaian nahiko ondo finkatuta, bigarren urratsa Gipuzkoa izan zen. Euskal Herri osorako —hau da, garai hartan Bizkaia eta Gipuzkoa soilik, Araban, Nafarroan eta Ipar Euskal Herrian jeltkideak oso gutxi sartuta bait zeuden— abertzaletasunaren bozeramaile bakarra *La Patria* (1901-1903), Sabinoren heriotzaraino, eta *Patria* (1903-1906), *Aberri* (1906-1908) eta *Aberrija* (1908.eko azaro eta abenduan) beren jarraitzaileak izan ziren. Astekari guzti hauen bizitza ere ez zen erraza izan; *Aberriren* zuzendaria zen Santiago de Meabek bere kargua utzi behar izan zuen 1906.eko abenduan, zeren eta «a pesar de la prohibición expresa de esta Diputación [Euzko Alderdi Jeltzalearena] publicó en el número 32 el artículo *Hablemos claro*, reflejo sin duda de su opinión particular respecto al actual concierto económico, que no la del PNV»²²², 1907.eko urtarrilean berriro astekarira itzuli bazen ere. Agintariekin ere arazoak izaten zituzten, horregatik horrenbeste izen aldaketak. Euskaraz ere, gutxi. *La Patriarekin* hasitako aldizkari sorta hura desagertu zen 1908.eko abenduak 26an *Aberriaren* azken zenbakia kaleratu zenean, bere lekua Euzko Alderdi Jeltzaleak argitaratuko zuen beste astekari bati utziz: *Bizkaitarra*:

«*Aberrija* desaparece; ha sido una vida breve, de transición, para que a primero de año, unificada la prensa y dada al Partido una marcha uniforme, aparezca *Bizkaitarra*. La campaña que el nuevo semanario ha de seguir será igual á la que siguió *Aberri* y *Aberrija*: netamente nacionalista (...)»²²³.

Ez dago, beraz, mozketarik pentsamoldeari dagokionez, propaganda egiteko modua bakarrik aldatzen dute, lurralde bakoitzean aldizkari abertzale ofizial bat argitaratuz. Politika hori hasia zuten urtebete lehenago, Gipuzkoako jeltkideek *Gipuzkoarra* kaleratzeari ekin ziotenean. 1907 .eko maiatzak 18an astekari horren lehenengo zenbakia argitara eman zuten. Urte batzu geroago *Arabarra* eta *Napartarra* agertu ziren. Guztiak (*Napartarra* izan ezik) kaleratu ziren E.A.J.ren kazetal egitasmo nagusia 1913.ean gauzatu arte, *Euzkadi* egunkaria, eten gabe 1937. urte arte argitaratuko zena. Hala ere, *Arabarra*, *Gipuzkoarra* eta *Bizkaitarra*, denbora laburrean izaten bazen ere, berriro agertuko ziren hurrengo hamarkadetan. Ameriketan ere aldizkari bat argitaratu zen, oso bizitza laburra baina mugitua izan zuena. 1907.eko azaroak 15an agertu zen lehen aldiz Mexikon (D.C.) *Euzkotarra*. *Jaun-Goikua* eta *Lagi-zarra*. Zortzi orrialde zituen hilabetekari honen lehe-

nengo hiru zenbakiak (1907.eko azaroka 15koa eta abenduak 15koa, eta 1908.eko urtarilak 15koa) Mexiko hiriburuan kaleratu ziren, gaztelera eta euskaraz. Laugarren zenbakia Mexikoko Chihuahuan argitaratu zen, 1908.eko azaroak 30an, ezaugarri berdinekin. Agintariek behartuta *Euzkotarra* ateratzeari utzi zioten, zeren eta «el señor Gobernador del Distrito Federal (...). suplica y ordena la suspensión de nuestro vocero por instigaciones del Ministro de cierta nación, porque según el criterio de dicho ministro (pobre criterio ciertamente) ofendía e insultaba EUZKOTARRA al Estado por él representado»²²⁴. Bigarren aroan Estatu Batuetara joan ziren. 1909.eko apirilean New Orleans-en beste zenbaki bat agertu zen, neurri txikiagokoa, ingelesez, gaztelera eta euskaraz. Dohainik banatzen zen eta dirudenez Juan de Argote delako batek zuzendua zen. Zortzi orrialdeetan Nemesio de Olariaga, Berroeta-Aldamar, Engracio Arantzadi, Luis de Arana Goiri, Florencio de Arana, León Vanda de Zafra, Francisco Maíz eta beste abertzale batzuren testuak agertu ziren. Euskaraz *Atxondo* eta *Ogoñobe* ziren irakur daitezkeen bi testuen egileak. Abertzaleek Ameriketara argitaraturiko aldizkari hau ez zen berriro agertu. Izen berdineko beste aldizkari bat agertu zen 1913.ean (lehenengo zenbakia ekainak 1koa dugu) Buenos Aires-en. Ia osorik erdaraz idatzita, testuren bat euskaraz zegoen. Abertzalea, sabindiarra, lau orrialde zituen, azkenengoa publizitatez bete. Lau ale ikusi ditugu. *Euzkotarra* izenarekin beste aldizkari bat kaleratu zen 1922.ean, Gipuzkoan kasu honetan. Gera gaitezen oraingoz Gipuzkoan. Esan bezala, lurralde bakoitzeko aldizkari abertzale sortari hasiera eman zion *Gipuzkoarrak*. Arantzadiri kasu egingo badiogu, sei mila ale astero egiten egoera ekonomiko onean mantendu zen²²⁵. Arazo politikoak itsasoa ere nolabait baretzen ari zen, *Gipuzkoarrak* Gobernu Zibilararen salaketa bakar bat jasan behar izan zuelako. Euskarari leku eskasa ematen zioten, agian *Kizkitzak* berak aipatzen duen euskaraz gaizki idazteko beldur horregatik

«(...) Falta de preparación, la mayor eficacia de la divulgación erdérica nacionalista (...), por el temor de dar armas a una crítica euskerista implacable, he usado casi siempre del español en mi apostolado. Fueron malos bajo este aspecto, como tantos otros, los días en que surgió el nacionalismo. No se escribía en euskera y por ello no había lectores euskéricos»²²⁶.

Beste arrazoi bat bazegoen: agintariek (erdaldunak, noski) mesfidantza haundiz begiraten zituzten euskaraz, ulertzen ez zuten hizkuntza batez, idatzitako testuak. 1911 .eko urriak 7ko *Bizkaitarraren* 145. zenbakian egoera hori salatzen zuen artikulua bat kendu zuten agintariek. *Gipuzkoarraren* ale bat, 173.a, bahitu zuten agintariek euskaraz argitaratutako artikulua batengatik²²⁷. Horregatik, euskaraz %7a, gutxigorabehera, idatzita zegoen. Ez da asko, kontutan izanik Donostia zela Hego Euskal Herriko hiriburu euskaldun bakarra. Ogoñopek, Iturrietak, Azkainek eta, aipatu dugun bere beldur hura gaindituz, *Kizkitzak* ere euskaraz idatzi zuten. Lau orrialde zituen, lau zutabetan banatuta zegoen, eta egoitzaz hiru aldiz aldatu zen: Moraza kaletik Esterlines kalera, eta hortik Donostiako alde zaharreko beste kale batera, Embeltranera. Gipuzkeraz idazten zuten, eta kriterio ortografiko sabindiarrek, hau da, Eleizalde gogoratuko zuenez, Sabinok bizkaierarako bakarrik finkatutako horiek (kriterio horien artean, bizkaieraren fonetikarako bakarrik egoki ziren asko) onartzen zituzten itsu itsuki, napartar eta arabar jelkideek ez bezala. Esanguratsua iruditzen zaigu 1915.ean, Comución eta Alderdiaren arteko banaketa sortu zenean, nola arabar eta nafartar gehienak (lehenengoek Eleizalde gidari zutela) C.N.V.ra

pasatu ziren, Araba eta Napar Buru Batzarren bozeramaileak ziren *Arabarra* eta *Napartarra* bezalaxe. *Kizkitzak* Gipuzkoan, euskaraz oso gutxi idatzi arren, eta *Kirikiñok* Bizkaian ezarri zuten, arrazoi politikoak erabiliz, bizkaiera eta gipuzkerarako pentsamolde sabindiarra. Jarrera hori defendatuko du baita ere abertzaleek euskara kontuetaz arduratzeko *sortu* zuten elkarteak, *Euzkeltzale Bazkuna*, *Euzko Deya* aldizkaria argitaratu eta *Kirikiñoren* gidaritzapean euskararen batasunaren aurka jarriko dena. Abertzaletasunaren barman, ortodoxia politiko estuan mantentzen ziren batzu, hala ere, batasunaren aldeko izan ziren, hala nola Eleizalde bera eta F. Belaustegiota.

Ebaristo Bustintza *Kirikiñok* bere lekua aurkitu zuen *Bizkaitarraren* orrialdeetan. Dagigun bezala, Azkuerekin ibili eta kazetari lanetan trebatua, sabindiar amorratua —politikoki eta linguistikoki— *Kirikiñok* ezarriko zuen 30.eko hamarkada arte bere iritzia, ortodoxia linguistiko sabindiarra finkatuz. *Bizkaitarra* 1909.eko urtarrilak 2an argitaratu zen lehenengo aldiz. Lau orrialdeko astekaria, 214 zenbaki ateratzea lortu zuen, 1913. arte. Inprimategi propio bat bazuen, Bidebarrieta kalean (bulegoa ere hor zegoen), *Gipuzkoarrak* ez bezala. Euskararen aldeko borroka abertzaletasuna zabaltzeko kanpainiaren barruan sartzen zen, euskararen bidez abertzaletasuna ere zabaltzen zelakoan. Ikusi dugunez, abertzaleentzat euskara eta abertzaletasuna lotuta daude eta lotuta egon behar dute gainera. Prentsan, *Kirikiñok* bere gain hartuko zuen zeregin hori hil zen arte, *Bizkaitarraren* orrialdeetan lehendabiziz eta *Euzkadin* gero. Hizkuntzalaritza sabindiar ortodoxo horren bozeramaileak *Euzko Deya* 10. eta 20.eko hamarkadetan, eta Errepublika garaian —*Kirikiño* bera hil ondoren— *Euzkerea* izan ziren. Horiei buruz luzeago hitzegiteko aukera izango dugu, beraz utz dezagun oraingoz haien azterketa.

Gipuzkoarra eta *Bizkaitarra* garrantzitsu baziren, geroagoko beste proiektu batzuren ataria bait ziren, haiek bezain garrantzitsuak izan ziren gure ustez Nafarroa eta Arabako aldizki abertzaleak, politika jeltkide nahiz euskararen ikuspuntuetatik begiratuta, beraiek izan bait ziren prentsa abertzale eta euskaldunaren sartaileak, beren emaitzak irakurle eta erosleen aldetik urriak iruditzen bazaizkigu ere. *Napartarra*. *Jaun-Goikoa* eta *Lege-Zarra* lehenengo aldiz 1911 .eko urtarrilak 8an azaldu zen²²⁰. Lehenengo zuzendaria Salvador Garijo izan zen, 1917.ean hil zena, eta sortzailea Joaquín San Julián, 1931.ean hila²²⁹. Bigarren zuzendaria (1919. arte) José Agerre Santesteban izan zen, Iruñan 1889.ean jaioa, euskalduna, euskaltzaina hasieratik, 1932.ean Nafarroako egunkari abertzalearean zuzendaria izan zen 1932.etik. 1934.ean Napar Buru Batzarraren lehendakaria izan zen. 1962.ean hil zen Iruñan. Martínez-Peñuelak dioenez²³⁰, 1909.ean gertatu ziren Nafarroako abertzaleak biltzeko lehen ahaleginak, eta 1910.eko ekainean Iruñeako Centro Vasco eratu zen. Nafarroako beste leku batzutan jeltkideak poliki poliki sartu ziren, batez ere 1912.ean²³¹. *Napartarra* bihurtu zen Napar Buru Batzarraren bozeramailea.

Garaiko egunkari gehienek bezala, eta aldizkari abertzale guztiek bezala, *Napartarrak* lau orrialde zituen. Artikulu doktrinarioak nagusi dira, euskaraz beti testuren bat agertzen zelarik, *Gipuzkoarran* eta *Bizkaitarran* baino gehiago. Zaila da jakitea norenak ziren bai erdarazko eta bai euskarazkoak, sinadurak ez baino goitizena agertzen direlako. Hala ere, *Amilgaine* —beste aldizkari abertzaleetan agertzen ziren testu berberak— eta Fermin Irigarai *Larrekok* (1916.etik) idazten zutela badakigu. *Olaxen*, *Aspaldikua*, *Eutzale*, *Araudi*, *Goyerri*, *Ibardi* eta beste hainbeste goitizenen atzean nor zegoen ez dago asmatzerik. Ezagutzen ditugun izenen artean euskaltza batena, oso ezaguna, agertzen bada ere,

Napartarran beti erdaraz idatzi zuen: Arturo Campión. Emakumeak ere agertzen ziren, «Lili-arteak» izeneko atalaren arduradunak hain zuzen ere: *Mirentxu* eta *Sornetxu*, nafar emakume abertzaleentzako testuak idazten zituztenak. *Napartarrari* zor zaio, beraz, emakumeentzako eta emakumeek egindako ataltxo bat sortzea. Azpimarratzekoa da nola emakume abertzaleentzako atal horiek euskarazkoak izaten ziren.

Euskarari dagokionez, erabilitako euskalkia nafarrera da. Neologismoak ere erabiltzen zituzten, eta 60. zenbakitik «Euskeraren alde» atala argitaratu zuten, non hitz berrien zerrenda ematen zen. Euskarazko atalak iraunkorrak izan ziren, hau da, ez ziren noizbehinka bakarrik agertu: «Etxeko idazkayak» izenekoan irakurleen gutunak argitaratzen ziren, eta «Ikasgai laburrak» izena zuen atalean Nafarroako euskarari buruz iharduten zuten, haren atzerakada aztertuz. 1913.ean beste atal bat argitaratzeari ekin zion *Txangoa* delako batek, «Aezkoa eta aezkoarrendako» izenekoan. Euskarazko ataletan behin eta berriz errepikatzen zuten euskara euskotarren hizkuntza zela. Eskualdunatik ere zenbait testu hartu eta argitara eman zuten, 1916.etik, hau da, *Larrekoren* presentzia nabaria den momentuan.

Zer esanik ez, Irigarai sendagilearen eragina ederki sentitzen da *Napartarraren* orrialdeetan. Berak sinatutako testuak ezezik, beste ekintzetan ere parte hartu zuen. Esate baterako, 1916.ean bertan Axularren *Gero* liburuko zenbait pasarte argitaratu zituen, eta baita «Asteko berriak» izeneko atalari hasiera eman ere, bertan Gipuzkoako zenbat herritako berriak irakur zitezkeelarik, Zumarragoako adibidez. 1869.ean jaioa, Nafarroako herri-riska batetan sendagile gaztea zelarik ikasi zuen euskara. Hizkuntza herritarrek, klasi-koen irakurzaiek eta astekari batek (*Eskualduna*, hain zuzen ere) izugarritzko eragina izan zuten berarengan; Irigaraik berak kontatu zuen bezala, Aingeru bere semeak *Diario de Navarra* 1969.ean argitaratu zuen idazki batetan, aitzak berrogei urte lehenago, 1929.ean, idatzi omen zuena:

«Berehala ikasten hasi nintzen, salde modu zenbeit egiteko bederen. Herri hartan bazen emakume aberats bat, saratarra, eta andere huni Baionatik ESKUALDUNA astekaria bialtzen zioten. Ikasi agertu beharrez, edo neri lagundu naiez, astero ematen zidan ESKUALDUNA. Egia errateko, leenbizian guti irakurtzen nuela adigaitza baitzitzaidan. Baiño ni ere, euskara ikasteko gai nintzela edo aski erne, ikasiago agertzeko andere haren aurrean, egin ahalak egin nituen kazeta hura irakurtzera, eta ikasteko (...). Jarraikitzen nitzaioren ESKUALDUNAREN irakurtzeari, arriturik nindagon ikusiz, edozein gaiari buruz nolako erreztasunarekin zerabilaten euskara, ez bakarrik kazetaren idazle nagusienek, baizik herrietako berrielzale guztiek (...). Bereziki hiru idazlez oroitzen naiz: Iriart-Urruty, Abaddie, eta Adema, apez-kalonjeak iruak (...).»²³².

Ordurarte kazetagitza tradizio-rik finkoena zena ondo ezagutzen zuen gizona bereganatu zuten *Napartarrakoek*. Ez hori bakarrik: Irigarai, abertzale porrokatua, oso gizon landua zen, euskal idazle gehienak, garaikideak zein zaharrak, ezagutzen zituen:

«AXULARREN GVERO liburua, nik eztaikit zenbat aldiz irakurturik nagon (...). Zein politikak Elissanburu handiaren ipuin eta olerkiak. Ipuinetan politena PIARRES ADAME. Gero daude ADEMA bi anaien olerki

ederrak; DARANATZ oroitulariarenak, SAINT PIERRE, OXOBI, Elisalde ZERBITZARI, DIHARASSARRY, LAFFITTE, SOUBELET eta beste askoren irakurgai mamitsuak.

Ez pentsa gero, mugaz hunaindian ezdugula euskar-idazle onik; huna hemen, MOGEL, LIZARRAGA, Gregorio ARRUE, AGIRRE, MENDIBURU, oberenetarik eta azken denboretan, Azkue, Altube, Olabide, Urruzuno, Kirikiño, Orixe, Lauaxeta, Zamarripa, Enbeita, Aranzadi, etc. (...)»²³³.

Hala ere, bere idazlerik maitatuena Axular zen:

«Euskalki guztien gainetik eta euskal idazle guztien buruan AXULAR huandia dugu; eta bere omen handiko GVERO liburua da maitsuena eta aberatsena euskaraz denen aburuz»²³⁴.

Hain zuzen, euskalki eta idazleen emaitzak ezagutzen zituen Irigarai Sabinoren ortodoxiatik urrundu zen, Euskal Herriko aldizkari askotan egingo zuen lan oso garrantzitsuari hasiera emanez: *Eskualdunan*, *Argian*, *Euzkadin*, eta beste hainbeste aldizkari informatibo, kultural, erlijioso edo politikotan.

Larreko ez zen Sabino Aranak markatutako bidetik urruntzen zihoan bakarra, hizkuntz ereduari zegokionez behintzat: Eleizaldek ere gehiegikerietan ez jausteko aholkuak han hemenka errepikatzen zituen. Baita *Napartarraren* orrialdeetan, 1916.ean bertan Kepa Amillagararekin mantendu zuen eztabaida lekuko. Amillagararik Euzkeltzale-Bazkunaren jarrera defendatzen zuen, hau da, sabindiar porrokatuena: euskara batzearen aurka, norbaitek bere euskalkiaz hitzegin eta idatzi behar bait zuen, haren ustez. Eleizaldek, bere aldetik, 1916.eko martxoak 18an argitaraturiko erantzunean, bere jarrera argi eta garbi uzten zuen:

«Ahora queremos, con nobilísimo empeño, crear una literatura vasca, euzkeldun (...). pero, dejando toda su fuerza al mal de diversificación que precisamente padecemos por falta de literatura tradicional, tendemos a crear, no una literatura auténtica e íntegramente *nacional*, sino literaturas fragmentarias, dialectales: en suma, «tres» literaturas vascas, por lo menos»²³⁵.

Eleizaldek, Amillagararik eta Euzkeltzale-Bazkunakoek —euzkeltzale gehienek, azken finean— euskararen iraupenerako euskal eskola edo ikastolak beharrezkoak zirela ulertzen zuen, baina kontuz ibiltzeko gomendatzen zuen, bestela,

«ocurrirá inevitablemente que la escuela bizkaina radicalizará cada vez más sus diferencias dialectales, en la fonética, en el léxico, en la conjugación, en los modismos, en todo, que la escuela vascona hará lo propio, y que de la escuela pirenaica obtendremos dos o tres cuartos de lo mismo»²³⁶.

Eleizaldek, azken batean bera ere jeltkidea, ez zuen Sabinoren ideietatik alde egin, bere lekuan utzi nahi baino²³⁷. Hona hemen gure ustez abertzaleen euskarazko prentsa, garrantzitsua bazen ere, beste aldizkari mota batzuk beste arrakasta ez lortzearen arrazoia. Eta bereizi egin behar dira jeltkide bizkaitarren prentsa —Sabinoren ideiak eta ortografia defendatzen zuena, *Kirikiñoren* gidaritzapean— eta beste lurraldeetako jeltkideen jarrera,

neologismo, idazkera eta hizkuntz ideiei dagokienez bestea baino askoz ere samurragoa, Eleizalderekin bat zetorrena:

«Pero en suma, ¿qué es lo que se pide ahora a los escritores euzkeldunes? Sencillemente, ésto: *que no se radicalicen en sus respectivos dialectos*, que tiendan a poder ser leídos, con un esfuerzo *mínimo* por el número *máximo* de lectores»²³⁸.

Hauxe izan zen *Napartarra* hartu zuen bidean, eta ez da arraroa Eleizalderen iritzia zekarren zenbakian bertan «eskual-itza zaarrak bildu eta biztu» proposatzea, neologismo sabindiarren zerrendak ere argitaratzen ziren arren. Hurrengo zenbaki batetan, sinatu gabeko artikulua batetan, *Napartarraren* zuzendariari, ortografiari buruz Amillagarainen iritziarekin bat ez zetorrela adierazi ondoren, aldizkarian agertzen ziren euskarazko testuetarako idazkera baturatu bat erabakitzeke eskatzen zion. Nafarroan ere euskalki edo sub-euskalki batzu erabiltzen zirelako. Horrek ez du esan nahi neologismorik erabiltzen ez zutenik, hala ere oreka bat bilatuz:

«(...) Guk egiten dugun euzkera Naparrako euzkera dala uste dugu, itz *berriyakaz* nasturik egona gatik. ¿Itz oyek etuzula *entenditzen*? Asteoro bi orduz *pasatzen* badituzu, baster ikasiko dituzu, baster oituko zera, ta oitu orduko gure izkuntzara, ikastolara juan bearrak eztuzu. Gañera euzkera edertu, garbitu, osatutzekotan ¿ez ote deritzazu zatiyak euzkera bertatik, artu biar dirala, eta prantzera edo españerako itzak usai txarrekuak dirala?»²³⁹.

Laburbilduz, Bizkaian Sabinoren kontzeptu federala (politiko eta linguistikoa) onartzen zuten bitartean, beste lurraldeetan zalantzan jartzen zuten:

«Es incomprendible que inteligencia tan luminosa como la del gran bizkaino pudiera ser oscurecida por los prejuicios federalistas hasta el punto de proponer la construcción de tantos dialectos como regiones hay dentro de Euzkadi que han sido políticamente distintas en la historia (...). ¿A cual dialecto se agarran el valle de Leintza y toda la cuenca del Deba? ¿Al bizkaino o al vascón? ¿Y el valle de Aramayona? ¿Y el de Ayala? ¿Y la Burunda? ¿Y el valle de Oyartzun? (...). Lo razonable hubiera sido, siquiera, adaptar las divisiones políticas de Euzkadi a las tres grandes divisiones dialectales, en lugar de querer adaptar, ahora, al cabo de los años mil, sin obtener el más mínimo provecho de las enseñanzas históricas, los dialectos a divisiones regionales completamente arbitrarias (...)»²⁴⁰.

Sabino Aranaren ondorengo batzu konturatu ziren, begi bistan dago, nola *maixuak* proposatutakoa²⁴¹ errealtate linguistikotik oso urrun zegoela. Gainera, aplikaezina zen euskalki bat baino gehiago zegoen lekuetan, eta, esan bezala, jeltxide bizkaitar batzuren euskara ulergaitza zen euskaldunentzat, beste euskalkietatik bizkaiera desberdinena erabiltzen bait zuten, erdaratik (eta bide batez latinetik) zetozen hitz guztiak kendu eta haien ordeztu asmatutakoak jarritz. Eztabaida guzti hauek sortu ziren Sabino hil ondoren bere abertzaletasun *bizkaitarra* (hau da, lehendabiziz Bizkairako bakarrik pentsatua, eta hizkuntzari dagokionez, bizkaieran bakarrik pentsatuz egina) Euskadiko beste lurraldeetara

hedatu zenean. Eztabaida hauek —hau azpimarratu nahi genuke— erdaraz egin ohi ziren, nahiz eta euskara gaia izan.

Napartarrak bere anaiak *Gipuzkoarrak* eta *Arabarrak* baino gehiago iraun zuen. Ez zion larunbatero kalera irtetzeari utzi 1913. ean *Euzkadi* egunkaria argitaratu zenean, eta 1919. arte agertu zen. Etenaldi bat pairatu zuen, Salvador Garijo bere lehen zuzendaria 1917.ean hil zenean. Urte hartako ekainetik azaro arte kaleratu egon gabe, azaroak 10an berriro agertu zen. Bigarren garai honetan bere neurriak haundixeagoak izan ziren, 32 x 44 zentimetrotatik 35 x 50,5 zentimetrotara pasatuz. Lehen bezala lau orrialde, lau zutabetan banatuak, zeuzkan. Pentsamolde editoriala berdina zen. *Napartarra* berriro argitaratu zenean, udal hauteskundeak gertu zeuden. Comución Nacionalista Vascak izugarritzko arrakasta lortu zuen, aurkeztutako hiru hautagaiak (Francisco Lorda, Santiago Conchillos eta Larrache) hautatuak izan bait ziren. *Napartarra* 1919.ean desagertuta, nafar jeltkideek ez zuten beste bozeramaile izango 30.eko hamarkada arte, *La Voz de Navarra* egunkaria eta *Amayur* aldizkari politiko-kulturala sortu zirenean. Bietan —batez ere *Amayurren*— euskarak leku bat izango zuen.

Sabinoren doktrina beranduen onartu zuen lurraldea Araba izan zen. Santiago de Pablok gogorarazten digunez²⁴², 1897.ean *Baserritarrek* bost harpidedun baino ez zuen Araban, eta haiek Gasteizetik kanpo. 1907.ean, Leoncio Galdosen eskutik, susmatzen dira Araban jeltkideen lehenengo oihartzunak. Urte hartan eratu zen Gasteizko Centro Vasco, Luis Eleizalderen lehendakartzapean. Bergaran 1879.ean jaioa, Eleizalde, ikusi dugunez, oso jeltkide sutsua izan zen, Araban eta Euskadi osoan abertzaletasuna zabaltzeko oso garrantzitsua, 1912.ean Euzkadi Buru Batzarreko lehendakaria zelarik. Euskara kontuetan ere berdin, eta kazetaritzari dagokionez, aldizkari askotan idatzi ezezik, bi zuzendu zituen, *Euzkadi* aldizkaria ta *Arabarra*. Gasteizko Institutoan irakasle zela, Eleizalde ezinbestekoa da Araban Euzko Alderdi Jeltzalea eta Comución Nacionalista Vasaren zabalkundea ulertzeko. 1908.ean bere lehen urratsak egin bazituen ere, bere ahulezia zela eta, Arabako Euzko Alderdi Jeltzaleak ez zuen lurralde honetan bere lehenengo lorpen politikoak lortu 1911. arte, udal hauteskundeetan lehenengo aldiz bere hautagaiak aurkeztu zituenean, haien artean Eleizalde bera. Hurrengo urtean beren bozeramaile kaleratzea erabaki zuten.

Arabarra 1912.eko urtarrilak 12an sortu zen. Denbora luzean, garai batzutan —batzu oso laburrak— argitaraturik bere arrakasta, kuantitatiboki behintzat, eskasa bazen ere, *Arabarra* izan zen Gerra aurrean Arabak izan zuen komunikabide abertzale bakarra eta euskara hedatzen zuen ia bakarra²⁴³. Bere garrantzia askoz ere azpimagarriagoa da, kontutan izanik Araban euskaraz apenas hitzegiten zela, eta Gasteizen batere ez:

«A fines del siglo XVIII el euzkera se hablaba en toda la llanada de Gazteiz viniendo á ser un cincuenta por ciento de las hermandades alabesas, euzkeldunas todavía. De entonces acá ¡hemos bajado tanto! Una esperanza consoladora se cierne sin embargo en el cielo de mis ilusiones. El nacionalismo ha hecho saltar todos los resortes del alma vasca y de un modo especial el del entusiasmo por la lengua de Aitor(...)»²⁴⁴.

Arabán, Nafarroan ez bezala —abertzalea berandu samar bereganatu zuen beste lurralde bat aipatzearen— ez dago euskalkirik, beraz egoera sozio-linguistikoa ere desber-

dina da, eta Gasteizko aldizkarietan —*Arabarran* azken finean— konponbide linguistikoak ere desberdinak izango dira.

Arabarra, goiko lerroetan aurreratu bezala, garai batzutan ateratako aldizkaria dugu, jarraipen finkorik gabe. Arabako jeltkideek kaleratu zuten 1912-1913, 1918-1919, 1922.ean, 1932-1933 bitarteko urteetan, eta Gerra ondoren ere, 1972.eko martxoko ziklostilezko ale bat ikusi dugu. Gure egunotan ere beste *Arabarra* bat agertu da, E.A.J.tik jeltkide batzu bereizi zirenean Eusko Alkartasuna sortzeko. Bertan boskarren garai dela eta aldizkaria bihilabetekaria izango zela ere esaten zuten. Zenbaki zerotik aparte, ez zen beste alerik agertu. Atal honetan lehenengo bi garaiez hitzegingo dugu, Gerra aurreko beste biak beste atal baterako utziz²⁴⁵.

1912.eko urtarrilak 12an agertutako *Arabarrak* hogeian behin kaleratu nahi omen zuten, baina bere aldizkatasuna irregularra izan zen. Gipuzkoa eta Bizkaiko langile asko etorri ziren Gasteizko Katedral berriaren lanetan parte hartzeko, eta abertzaletasuna pizten hasi zen. *Arabarrak* beraz, egoera egokia aurkitu zuen, Euzko Alderdi Jeltzalea hasia bait zen Arabako politikan zerbait esaten. Aldi berean, beste alderdietatik irainak eta erasoak jasotzen ere hasia zen, esate baterako karlismotik. Egia esan, *Arabarra* karlistarren *El Jaimista* aldizkariaren aurka borrokatzeko sortu zen. Luis de Eleizalderen zuzendaritzapean —berak idazten zituen, *Mattin* goitizenean, euskarazko artikulu gehienak— aklizkariak abertzaletasunaren ideiak lau haizetara zabaltzeko prest agertzen zen:

«Euzkeldunak Araba'n gutxi bazarie, be, geure lenengo agurra seuentzat dijoa. Zeuek euzkeldunak eta baita neu be; arabarrak zeuek, eta neu be ARABARRA; irakurri nagizube. Ez dautzuet iñoz be gezurrik esango, egi utsa baño, egi garbija, nozbait mingotsa izan arren. Araba'n eskubide ta izakera garbijaren aldez ekitera natorr; euzkeldun ta arabarr onak zarien ezkerro, nere aizkideak izango zarie, nik aizkidetzat euzkeldun on zintsu guztijak nai dodazalako. Gezurrezko politika zitalak ondatu zaituzte; baño zeuek errija goratu nai ba-dozue, artu egizube benetako politika ona, *Jaun-Goikua eta Lege Zarra'ren* pean dagona (...)»²⁴⁶.

Lehen garai hartan kaleratu ziren 27 zenbakietan kazetaritza oso ideologiko bat egiten da, informaziorik gabe. 16. zenbakitik aurrera izenburuari «Organo oficial de Araba-Buru-Batzarra» esaldia eranstean zaio, eta 17.ean udal hauteskundeak zirela eta bi behigarri argitaratu ziren, biak erdaraz. Euskarari dagokionez, lehenengo etapa hau dugu euskarazko testu gehien argitaratu zuena, dudarik gabe Eleizalderen eraginez. Bere izena erabiliz, Eleizaldek poesiarren bat ere argitaratu zuen *Arabarran*, hala nola 12. zenbakian agertutako «Arantzazu'ko Ama Garbijari Abestijak» izenekoak.

Euskarari buruz beste testu batzu argitaratu ziren; erdaraz, ordea: karlistarren aurka-koak («Verdugos del euzkera», 14. zenbakian), hizkuntzalaritzari buruzkoak (16. zenbakian, adibidez) edota euskarazko inskripzioei buruzkoak. Ez dira falta Aranaren omenezko artikuluak, eta baita Astarloaren omenezko bere poesia bat ere. Euskaraz San Prudentziori buruz bat aurkitzen dugu («Araba'ren Zaindari Deunari», 21. zenbakian) edota euskal izenei buruz («Euzkel izenak», normalean azken orrialdean agertzen zirenak, Sabino Aranek proposatutako izen berriak jasotzen zituzten umei buruz). *Bizkaitarran* agertzen zen «Nazkaldija» ataltoa *Arabarran* ere argitaratzen zuten. Berri edo albisterik

ez dugu aurkitzen, ez genero informatiborik. Euskararen erabilera nahiko testimoniala izan zen. hala ere, badirudi artikulu «euzkerikoak» argitaratzeagatik arazoak izan zituztela Gobernadore Zibilarekin. Anekdota moduan, aipa dezagun eskela bat argitaratu zela euskaraz eta baita iragarki bat, erdaraz idatzitakoan artean agertzen dena:

«Egaña'tar Estepan'an OSTATUBA
DEBAN
Itzaz ertzeko eta erri polit ontako tokiric
onenian, dago oztatu eder au
Debara juan ezkeru
oztatu au gogoan euki.
EGAÑATAR ESTEPAN'EN
Ostatuba Deban
Guztis leku alayan ta itxas aurrian
Au ipiñi lan aldiz».

Hemen aipatu dugu Hego Euskal Herriko aldizkarietan iragarkiak ia beti erdaraz agertzen zirelako, hau lehenetariko bat izanik.

Ezer gutxi esan dezakegu *Arabarraren* lehenengo garai honi buruz, oso hutsala izan zelako (Arabako aldizkari honen berpizaldi guztiak bezalaxe). Diru arazoak zirela medio, ziur aski, *Arabarra* 1913.eko abuztuan desagertu zen, *Euzkadi* egunkaria argitaratzeari ekin ziotenean.

Bost urte geroago agertu zen berriro, 1918.eko abuztuak 31an. Garai honetako 19 zenbaki ezagutzen dugu; gehiagorik egon bazen, ez zaigu gure egunetara iritsi. Ordurako Euzko Alderdi Jeltzalea bitan banatu zen, 1915.ean «aberrianoak» (E.A.J.-P.N.V. izenarekin geratu zirenak, Luis de Aranaren ortodoxiaren jarratzaileak) eta Comución Nacionalista Vasca sortu zirelarik. Arabar gehienak Comución-era pasatu ziren, Eleizalde buru izanik. 1912.etik gauza batzu ere aldatu ziren: 1918.ean C.N.V.k antzinako etsai ziren jaimisten hautagai lagundu zuten urte hartako otsaileko hauteskunde orokorretan, hautagai abertzalea zen Luis Eleizalde alde batera geratu zelarik. Gasteizko Euzko Gaztedia ere sortu zen. Garai hartako etsaia ez zen *El Jaimista* izango, *La Libertad* baino. Horrek ekarriko zion Gobernadore Zibilak 8. zenbakia bahitzea.

Euskarari dagokionez, *Matxinek* (Eleizaldek berak) zenbaki guztietan (aldizkaria hamabostean behin agertzen zen) lehen orrialdeko zutabe bat idatzen zuen, bere betiko bizkaieraz. Bertan aldizkariaren norabide eta printzipio politikoak azaltzen ditu; baita aktualitatearen zenbait gai ere, atzerriko berrietan oinarriturik batez ere. Laugarren zenbakitik 2. orrialdean ataltxo bat argitaratzen hasi ziren, «iniciación euzkérica.- Euzkel -Ikastaskuntza», euskararen hastapenak irakasteko asmoz. Eleizalderenak ezezik, apenas agertuko zen euskarazko artikulurik. Euskarari buruz Murua delako batek sinatutako «El euzkera en la Facultad de Letras» aurkitu dugu. Garai honetako ezagutzen dugun azkenengo zenbakia 1919.eko ekainak 7an kaleratu zen. Esan bezala, 1922.ean eta Errepublikan berriro agertuko zen *Arabarran*, baina ez Eleizalderen zuzendaritzapean, 1923.ean hil bait zen.

I.5.3. Euzkadi, egunkari abertzale jelkidea

Hego Euskal Herriko lau lurraldeetan aldizkari abertzale jelkide barra ezarri ondoren (*Bizkaitarra, Gipuzkoarra, Napartarra eta Arabarra*), eta abertzaletasunaren arrakasta gero eta haundiagoa ikusita, Euzko Alderdi Jeltzalearen agintariek, 1907 .etik 1914.era arte Luis de Arana Goiriren Euzkadi Buru Batzarreko presidentea zelarik, erabaki zuten egunkari jelkide bat argitaratzea. Prestakuntz-lanak 1910.ean hasi ziren²⁴⁷. Bi entpresa eratu ziren horretarako: Euzko Pizkundia eta Tipográfica General, bi diru-iturritatik zetorren diruarekin: alde batetik, jelkide aberats batzuk 150.000 pezeta jarri zituzten, eta beste 100.000 pezeta obligazio txikietatik etorri ziren. Jabea Euzkadi Buru Batzarra zen, Engracio Arantzadi zuzendari izendatu zuena. Momentu hartan, Bilbon bazeuden beste bost egunkari, baina, esan bezala, Euzko Alderdi Jeltzalea gero eta afiliatu gehiago lortzen ari zen: 1909.ean 380 zituen, eta 1915.ean mila paseak. Egunkaria 1913.ean hasi zen argitaratzen, P.N.V. C.N.V. (Comunión Nacionalista Vasca) izatera pasatzen denean²⁴⁸. Bilboko eta Euskal Herriko egunkaririk nagusienetako bat izatera iritsi zen, momenturik onenetan 10.000 ale kaleratzen zirelarik.

Egunkaria, non euskarak lehenengo aldiz eguneroko prentsan leku bat aurkituko zuen, hasi zen kaleratzen 1913.eko otsailak 1ean. Euskal atalean gure ezagun batek zuzentzen eta, lehenengo momentuetan behintzat, egiten zuen ia bakarrik: Ebaristo Bustintza *Kirikiñño*. *Kirikiñok* berak zuzentzen zuen ataltxo —hasieran lehen orrialdeko zutabe bat bakarrik— euskaraz idatzi nahi zuten abertzaleen guztien bilgunea egin nahi zuen:

«Etorri on ba euzkerea maite dozuben euzkotar guztijen emengo atiak zabalik daukozubez euzkeraz idazteko»²⁴⁹.

Aldi berean, Bustintzak Aranaren eredia gauzatzeko aukera izango zuen:

«Euzkeregaganako maitetasuna sortzen da jakitetik geure odolari yagokon ele edo berbetia dala, guk geure Aberrija daukogula ta geure Aberri orretako ele berbetia dala, ta ezpañerea eztala geure odolari yagokona ondo ixan arren jakitia. Dana dala, gure eretxikuak ixan ez arren be, guk beti txalokatuko doguz geure euzkera kutunaren alde zerbait egiten daben guztijak»²⁵⁰.

Are gehiago:

«Con su gran obra euzkerizadora ha prestado el nacionalismo en su corta y agitada vida grandes servicios. Ha señalado con su aparición el límite de la decadencia de la lengua nacional, para iniciar, lentamente, es verdad, mas con movimiento firme su feliz resurgimiento (...). Pero ha hablado la patria por boca del nacionalismo, mostrándose como madre de los vascos, y mostrando al euzkera como su lengua nacional y su muerte como afrenta sin nombre (...). El eco de sus palabras ha llegado al alma nacional para despertarla, y á la conciencia de la raza para hacerla estremecer en su prema crisis»²⁵¹.

Eta, egia esan, E.A.J.k ere euskara ikastaroak antolatzen zituen²⁵². Donostian ere ikastolaren bat eratzeke asmoa zegoen, zehazki Evaristo Txurrukak 1913.ean euskara irakas-

teko eskola bat antolatu nahi izan zuen²⁵³. Argi dago jeltkideek —ez horiek bakarrik, jakina— neurri haundi batetan euskara ikasteko zaletasuna eta, era berean, euskararen berpizte bat sortzen lagundu zutela. Hizkuntza arrazaren osagarria zelarik, eta kontutan izanik abertzale jeltkideek zenbaiterainoko garrantzia ematen zioten, ez da beraz harrizkera *Euzkadi* egunkarian euskarari buruzko testuak euskaraz ezezik erdaraz ere argitaratu zirela, askotan egunkari jeltkidearen orrialdeak euskaltzaleen zenbait eztabaidaren topaleku bihurtuz.

Hala ere, *Kirikiñok* oso lan haundia egin zuen *Euzkadi* egunkariaren orrialdeetatik. Bere euskarazko atala, «Egunekua»²⁵⁴, 1929.ean hil arte zuzendu zuena, euskal kazetaritza zarako ezinbesteko zutabe eta oinarri dugu. Haren ondoren, beste bi idazle funtsezko zuzendu zuten: Nikolas Ormaetxea *Orixek* eta Esteban Urkiaga *Kirikiñok*. Dakigunez, Bustintza kazetaritza lanetan ibilia zen, Azkuerekin batipat. Ondo ezagutzen zuen, gainera, euskal prentsa, hala nola Baionako *Eskualduna*²⁵⁵. Bere jarrera linguistikoa, halere, desberdina izango da: nahiz eta euskara garbia erabiliko zuela aldarrikatu, berak ere neologismo asko eta asko erabiltzen zituen. Ezin ukatu, ordea, Ebaristo Bustintzak hizkuntza idatzi eredu oso bat finkatu zuen.

Kirikiñoren emaitza euskal kazetaritzan ez dago hizkuntz-ereduan bakarrik. Bere eguneroko testutxoarekin batera, Bustintzak bere euskarazko atalean Euskal Herriko berri labur batzu eskaintzen hasi zen, piskanaka piskanaka urgazle edo korrespontsale sare bat antolatu arte. Informazio lokalari, beraz, garrantzi haundia eman zion, *Eskualdunak* egiten zuen bezala (*Euzkadiren* euskal atalean, noski, neurri txikiago batetan), gero euskal prentsa osoan eredutzat hartuko zena. Zer esanik ez, erdaraz egunkarian bazeuden berri lokal batzu. Beraz, esan daiteke *Kirikiñoren* ereduak bi zirela: bata, kanpoko eta euskarazkoa, eta bestea, barrukoa eta erdarazkoa.

Euzkadik arrakasta lortu zuen lehenengo urte haietan, eta 1915.eko otsailak 15ean, egunkariaren bigarren urtemugan, *Kirikiño* pozik baino pozikago ageri da garai hartan egunkariaren bi euskarazko atalekin, *Egunekoa* eta *Euzko Abendaren Elez*:

«Urte bi oneetan, bide andia eragin jako geure ele maite oni. Gomutau baño ez da bear zenbat eta zenbatek bidaltzen dauskuezan euskal idazkiak Euskalerriko alde guztietatik, baita erdal errietatik ere (...). Idazle geien-geien oneek, izparringi auxe argitaldu arte ez eben itzik idatzi euzkeraz urrean, bururatu be etxaken olakorik (...). Izparringi auxe da gure sutabo edo kañoi lodia; berau zaindu ta euki daigun beti gertu ta ondo, beronegaz bunbada garratzak jaurtiteko gure arerio dan erdereari»²⁵⁶.

Euzkadiren euskarazko atalak irakurle berri bat sortzen ari ziren nonbait. Euskaldun askok, askotan beren hizkuntzan ez alfabetatuak, zailtasunak omen zituzten euskaraz irakurri ahal izateko, eta euskara eguneroko prentsan agertzeak dudarik gabe laguntza haundia ekar ziezaikeen:

«Txikitatik asi ta geiago, nagusi egin arte, beti erderaz irakurri ta ikasi dauan euskalduna, erdalduna geiago izaten da euskalduna baño»²⁵⁷,

aitortzen zuen Bustintzak. Orduan, nola idatzi, zer euskara erabili behar zen? Hor zegoen gakoa. *Kirikiñoren* ustez —eta hor zeuden Urkixo eta Gregorio Mujikarekiko eztabaidak— posible zen «euzkera garbijaz» idaztea, hau da, Aranaren ereduari jarraitzea, euskaratik erdarazko hitzak kenduz eta hitz berriak ezarriz. Bat zetorren honetan Imanol Arriandia-garekin, 1912.ean *Umiak aitortuten eta jaunartuten* liburuxka argitaratu eta askok irakurri omen zutelako:

«*Asko* esan dot», azpimarratzen zuen Ebaristo Bustintzak, «onez gahiera, neuk dakit ondo euzkera garbidun idazkayak askok irakurten dabela, poz-pozik gero irakurri be»²⁵⁸.

Eta jarraitzen zuen:

«Oker dago orretan José María de Ojarbide ori [Mujikaren goitizena], ta berak lez orixe esaten daben asko be bai».

Mujikak zera defenditzen zuen: euskera erraza erabili behar zela, ahalik eta gehienek, eta batez ere euskaldun zaharrek, uler zezaten. Hau da, 1921.etik *Argiak* proposatuko duen eredu. Hona hemen bada bi eredu oso derberdinak: bata, Ebaristo Bustintza eta aranistena, euskara «garbia»ren aldekoa, *Euzkadikoa*, eta bestea, Mujika, Garitaonaindia eta euskara errazaren aldekoena, *Argiakoa*.

Urkixorekin ere ez zen tirabirarik falta. *Kirikiñok* kritikatu zion antzinako euskal tes-tuak berrargitaratzeagatik, «kirtenkeriak» zirela omen zion:

«Nik, benetan diñot orrelako idaztirik (libururik) iñin aurkituko baneu, apurtu egingo neuke ta iñok ez leuke jakingo, lotsagarriak diralako»²⁵⁹.

Urkixok (*Kirikiñok* aipatzen du, eta hor dago arazo nagusia) zera esan omen zuen: «soy partidario de la purificación (relativa, claro está) del léxico vasco; lo que desapruebo es que ejerzan de *purificadores* y de etimólogos, los que carecen de preparación suficiente para tan difícil labor». *Touché*. Ebaristo Bustintza minduta sentitu zen, eta Sabin Arana Goiri eta Imanol Arriandiagaren estalpean, Mañarikoak ere beraiek «asmatu-riko itz eder egokiak, euskerearen sustar-sustarretik sorturikoak», onartzen bait zituen. Bi eredu zeharo desberdinak, bistan dago, eta *Kirikiño* aranisten bozeramaile eta sinbolo bihurtzen ari zen. Denboraren poderioz, eskola aranistaren buru izan zen, hil ondoren baita ere, eta Euzkeltzale Bazkunak lehen (*Euzko Deya* aldizkaria lekuko), eta *Euzkerea* aldizkarikoek geroago, Euskaltzaindia sortu ondoren (30.eko hamarkadan), haien *mai-xutzat* hartuko zuten.

1914.ean I. Munduko Gerla piztu zen. E.A.J.ren —eta batez ere E.B.B. eta *Euzkadiren*— jarrera aliadofiloa izan zen. Luis de Arana eta beren jarraitzaileena, aldiz, germanofiloa. Aranaren iritzia, Meesek dioenez, merkatal kriterioen aurka ere bazihoan²⁶⁰. Engracio Arantzadi, aldiz, oso moderatu ageri zen:

«El viejo sueño de los Euskalerrriakos del nacionalismo vasco, como partido de orden social y refugio para los intereses de las ‘Fuerzas vivas’, dominó la estrategia nacionalista durante los años de la Guerra totalmente (...). Con esta incorporación al nacionalismo de una parte importante de la clase obrera vasca por un lado y de sectores socialmente más elevados a

consecuencia del giro burgués del partido por otro, se habían sentado las bases del enorme avance electoral del nacionalismo vasco entre 1917 y 1919»²⁶¹.

Aurreko hamarkadetako bi korrante nagusien (jelkide eta euskalerrriakoak) hurbilketa dugu, 20. eta 30.eko hamarkadetan abertzale moderatu gehien, eta apaizlego euskaldunaren atxekimendua lortuko duena, horra hor Ariztimuño, Onaindia, Larrañaga eta «apaiz propagandisten» lana bai kultural, bai sindikalismoan, bai kazetagintzan ere. 1916. urtez geroztik, alderdiaren barruan demokratizazio handia gertatu zen, organu zentralak bultzatuz (lurreldekoek beren indarra neurri handi batetan galtzen zutelarik). XX. mendeko 20. eta 30.eko hamarkadetan erabat indartuko zen mikrogizarte abertzale jelkidea hasia zen iadanik: 1911.ean, esate baterako, Solidaridad de Obreros Vascos sortu zen. Euzko Gaztedia ere eratuta zegoen, eta euskararen aldeko lana berarekin lotuta agertuko zen Euzkeltzale Bazkunari zegokion²⁶². 1916.ean *Euzkadik, Kirikiño* noski hor atzean zegoela, «Euzkel Laguntza» deituriko kanpaina bati hasiera eman zion, «euzkerei indarra emongo dautsoen bideak edegi ta zabaltzeko»²⁶³. Euzkeltzale Bazkunaren ideia hor non-bait zebilen. Gero Emakume Abertzale Batza sortu zen. 1917.ean eta 1918.ean jelkideek, eta batez ere haiek kontrolatzen zuten Bizkaiko Foru Aldundiak, lehenengo kanpaina autonomistari hasiera eman zioten²⁶⁴. Bainan 1919.eko apirilean Maura, Romanonesen Gobernua krisialdian sartu ondoren, itzuli zenean, ezperantzak desagertu ziren. Berrero Mees-en teoria onartu behar dugu hemen: abertzaletasun jelkidearen etapa bat bukatu zen puntu honetan, eta 1919.ean bi joera hasi ziren: bata, «el comienzo de un largo proceso de concienciación política, al final del cual, ya en los últimos años de la Segunda República, llegarían los nacionalistas a la convicción de la imposibilidad de conseguir la autonomía con los partidos de la derecha y se produciría, por lo tanto, el giro del PNV hacia los partidos de la izquierda. La segunda tendencia que en seguida se haría notar consistiría en la radicalización de las bases nacionalistas y la crítica al modelo nacionalista conservador y burgués»²⁶⁵, 1921.ean Comución eta aberrianoen (PNV) bereizketa ekarriko zuena. Baina piskanaka piskanaka, abertzaletasun jelkidea hurrengo bi hamarkadetan, eta batez ere Errepublikan, hain arrakastatsua izango zen egitura, joera eta norabideak ezartzen hasia zen. Baita euskal kazetagintza jelkideari zegokionean ere.

I.54. Kultur aldizkari abertzale-jelkideak

Orain arte aipatutako aldizkari eta egunkari abertzaleak politiko hutsak ziren, Sabino Aranas-en ideologia zabaltzeko sortuak. *Bizkaitarratik Euzkadi* egunkarira, guztiek pentsamolde abertzalea hedatzea zuten helburu. Haien mamia, haien iritziak, Aranak hasitako ideologiaren postulado politikoak ziren. Azken finean, Sabino Arana politiko hutsa zen, baita hizkuntza edo historiari buruz hitzegiten zuenean ere. Haren pentsamoldean, kulturak bazuen oso balio handia, diskurtso politikoaren lagungarri, osagarri eta euskarri bilakatu bait zen. Euskal kultura euskotar nortasunaren islada eta emaitza zenez, ezin zen inolaz ere ahaztu, alde zurretik lau haizetara zabaldu behar zen. Arana eta bere ondorengoek ikuspuntutik, noski.

Zabalkunde lana egiteko ezin baliotsuagoak ziren komunikabideak, aldizkariak alegia. Esan bezala, Aranak berak sortu zuen lehenengo kultur aldizkari abertzalea, *Euzkadi* izenekoa. Aranisten ikuspuntutik begiratutako euskal kulturak ez du derrigorrez esan nahi euskarazko kultura, eta aldizkari abertzale guztiak ez dira euskara hutsezkoak. *Euzkadin*, zehazki, testu gehienak erdarazkoak ziren, nahiz eta gaia euskara izan. Berdin gertatzen zen aldizkari politikoan, eta aurrerantzean ere berdin gertatuko. 1901.ean sortua, lehenengo garai edo aro hartan lau zenbaki bakarrik kaleratu ziren, Sabino Arana artean bizirik zegoela. Hiru hilabetetan behin agertzen zen (*Revista trimestral de ciencias, bellas artes y letras* zuen azpiztitulua) eta, Sabino Aranaren aldizkari guztiak, Bilbon egiten zen. Martxoan agertu zen lehen zenbakia baina, esan bezala, handik gutxira desagertu zen. Etnologiaz, historiaz, hizkuntzalaritzaz (Aranaren «Análisis y reforma de la numeración euzkérica», adibidez, *Euzkadin* agertu zen), literaturaz aritzen zen.

Bigarren aroa iraunkorragoa izan zen, 1905.etik 1914.era. Luis de Eleizalde gure eza-guna izan zen zuzendaria, eta gero José María de Goya. Esan bezala, testu gehienak erdarazkoak zirenez, ez gara luze mintzatuko aldizkari honetaz. Badago ordea bere orrialde-etan lan aipagarriak, esate baterako Mingolarra apaizaren Virgilioren «Egloga» baten itzulpena, 1907.eko urrian (12. zenbakian) argitaratua. Arlo guztietako lanak, linguistiko zein historikoak zein etnografikoak, Sabinoren pentsamoldea laguntzeko ziren, haren euskarri bat. Zientifismo eta objetibitatearen gainera helburu politikoa zen nagusi. Zer esanik ez, euskarari buruzko artikuluetan Aranaren teoria guztiak itsu-itsu onartu eta go-raipatzen ziren. 1907.eko urriaren zenbakian argitaraturiko «¿Euzkera ala Euskera?» artikuluan, M. Arriandiagak sinatua²⁶⁶ eta *R.I.E.V.en* agerturiko beste bati erantzuna (Campionena) zera esaten zuen: «debe preferirse la forma *euzko* á la *eusko*: a) porque su probable etimología es *eguz* + *ko*; g) porque aparece con *z* en las cuatro voces dichas, *Amezkoa*, *Orozko*, *Gipuzkoa*, *Bizkaya* (...)».

Zergatik utzi zuen Eleizalde aldizkari honen zuzendaritza? Baliteke adierazpena Arana eta aranisten ideia linguistikoekiko bere jarreran egotea, Eleizalde, esan dugun bezala, ez bait zetorren bat Arana Goirik esandako guztiarekin. Bere *Metodología para la restauración del euzkera* liburuskán, Eleizalde, Aranak ez bezala, zera hau dio:

«El Euzkera ha descendido de ser la lengua del pueblo en el sentido ét-nico de esta palabra, a ser el habla del pueblo en la significación pùramente social de este vocablo»²⁶⁷.

Fr. Luis Villasantek ondo dioenez²⁶⁸, Eleizalde ez zen Urquijo edo Campionen aldekoa, haiek «de la derecha euzkeralógica, muy conservadores del habla tradicional»²⁶⁹ direla esaten bazuen ere, aldi berean Soloeta-Dima eta Arriandiagaren teoretatik urrun ere bait zegoen. Aranisten artean, Eleizalde zientifikoena zen, oinak lurrean ondo finkatuta zeukana. Ortodoxia politikoa eta linguistikoa beste batzuren eskuetan zegoen. Hizkuntzari dagokionez, *Kirikiño* hasia zen urte haietan euskara kontuetan jeltkideen bozera-mailea. Hona hemen, luze bada ere, *Euzkadin* agertutako testu bat, ezin adierazgarriagoa iruditzen zaiguna:

«Eutsi daiogun bai gaurrko euskereari txarra izanarren; beragandik eus-kera garbira igaroten neke gitxiago eukiko dogu errderatik edozein euske-rara igoten baño.

Eutsitzera ez eze, garrbitzera bere lotuta dagoz aberrtzale guztiak, atorr, katxatua ya ezpau bizarra darabilgunok batez bere, bada gure arretkoa erruz dagoz galduta gure aberriaren oñak, euzkerea lenengo dala. Gaur bere ¿nun egiten da euskerarik garrbiena? Zaldun autakorik bizi etzan mendí basterretan (...). Jakitun arretkoen bidez lortu da euzkerea, bada jakitunak garrbitu bearr dabe (...). Arazo onetan, itz barriak asmatzen, oso errimea izan zan Albia'ko seme arrgi ta aberrtzale andia, Arana' tarr Sabin jauna (...).

Euzkadin sakabanatuta dagoz itz garri asko, erritxuetan basterrtuta, errdi aitzuta. batu eskero itz orreek, garribitasun andia egingo litzakio euskerari. Batze onetan jarndun dau urrte askotan Bizkaiko beste seme arrgi batek, euskalzale bikaña. Azkue abade jauna. Lerro oneek irazten diarrdugun aldian Tours Prantziako urian dago bera, baturiko itzak arrgitalduten itzegi andi baten (...).

Oraintsukoa da Mogel abadea, *Peru Abarka-ren* egillea. Liburu au da, nire eretxian, onenarikoa euskerea ondo ikasteko, euskalzale gustiak sarri irakurri ta ederro jakin bearr leukena (...)»²⁷⁰.

Begibistan dago nortzuk ziren Bustintzaren maisuak: lehenengoa, denboraren poderioz bere maisu bakarra bihurtuko zena, Sabino Arana zen. Bigarregoa, eta artean bere eraginik haundiena, Resurrección Mª de Azkue zen, dakigunez, Sigüenzatik ekarri eta *Ibaizabal* aldizkariaren zuzendari egin zuena. Eta azkenik, aranisten eredu klasikoa, gure ustez korronte honen pentsamoldearen sustrairik garrantzitsuena: Mogel. *Euzkadin* testu gehienak erdarazkoak baziren, 1907.etik 1908.era agertu zen beste aldizkari kultural abertzalean ere berdín. *JEL (Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra)* hasi zen argitaratzen 1907.eko apirilak 16an. Hamabostekaria, izaten zituen 16 orrialdeetatik bat euskaraz idatzia zen. Luis Maria de Urkixok zuzentzen zuen. Idazleen artean, zenbait izen ezagun: Federico Belaustegigoitia, Adrián de Loyarte, Engracio Arantzadi, eta euskaldunen artean, euskaraz idazten zutenen artean, Nemesio Mendizabal (ipuilari bat), Z. Mingolarra (Virgilioren beste egloga baten itzulpena 7. alean, 1907.eko uztailak 16an) eta Andoni Araluze. Luis de Eleizalde ere hor idazten zuen, etimologiari buruz gehienbat. Sabinoren beraren testuak ere ez ziren falta: hor dugu, esaterako, 1907.ean zehar argitaraturiko «La protohistoria de la Nación vasca deducida del Euzkera». Filologia, erlijioa, geografia eta historia, soziologia, medikuntza, literatura eta kulturaren beste zenbait alor sartzen ziren bere orrialdeetan. Kulturala eta politikoa, hasieratik *JEL* aldizkariak Arana Goiriren *Bizkaitarra*, *Baserritarra* eta *El Correo* Vascoren jarratzailea izan nahi zuen²⁷¹. Abertzaleen ideien aldarrikatzaileak, zientzia eta arteak nazionalizatzearen aldeko ahotsak bazueden (Belaustegigoitiarena, adibidez), sozialismoaren aurkako testuak ere agertzen ziren, eta Irlanda eta Hungriako mugimendu abertzaleak sarri aipatzen ziren, beste lurralde batzuetakoak ere aipatzen zirelarik: Ejiptokoa, Filipinasetako, Islandiakoa, Dinamarkakoa. 1908.ean «El nacionalismo social» izenburu esanguratsua zeukan atala argitaratzeari ekin zioten.

Euskarari buruzko berriak ere aurki daitezke, erdaraz idatziak badira ere: badakigu, esaterako, euskarazko hezkuntza bideratzeko ahaleginak egiten zituztela abertzale horiek, Bilbo Centro Vascon eskola bat bait zegoen:

«La escuela de Párvulos Vasca tiene por objeto enseñar a niños de ambos sexos a hablar, leer, escribir, contar y rezar en Euzkera y castellano. Las demás asignaturas se les enseñarán en castellano»²⁷².

Euskarazko testuak, berriro esango dugu, gutxi. Ipuiren bat, Mingolarraren aipatu itzulpena, eta apenas besterik. Abertzaleen lehen euskara hutsezko aldizkari kulturala urte batzu geroago sortuko zen, 1916.ean *Euzko-Deya*. *Euzkadi* eta *JEL* bezala, Bilbon sortu zen, han bait zegoen abertzaleen talderik garrantzitsu eta haundiena. Bilbon sortu zen Euzkeltzale Bazkuna, euskara landu eta bultzatzeko 1904.eko otsailak 4ean sortutako Euzko Gaztediarekin loturiko erakundea²⁷³. E.A.J.rekiko lotura organikoa edo kuasi-organikoa argi dago, *Euzko-Deya Euzkadi* egunkariaren tailerretan inprimatzen bait zen. Euzkeltzale-Bazkunako batek, *Euzko-Deyan* sarritan idatzi zuena, Ceferino Jemeinek ekintza haren berri eman zigun urte batzu geroago, *Euzko-Gogoa* aldizkari 1956.eko iraila/urriko zenbakian:

«(...), Gure ‘Euzkeltzale-Bazkuna’ Bilbao’n jayo zan eta bere bazkide gustiyjak euzkel-ikasliak ixan ziran. ‘Instituto Vizcaino’ eritxon Bizkai’ko Aldundijak irasitako Ikastetxe Nagusijan, Aldunak eurak euzkel-ikastola bat jarri eben, Azkue ta Bustintza jaunak irakasle zirala. Euzkel-ikastola onetara bilbaotar asko erduten ziran, mutil eta neskatil. Mutillen artian talde bat sortu zan, alkarrekin beti euzkeraz egiten ebenak, naiz-ta billin-bolonka eginda be (...). Orduban baten bateri euzkeltzale-bazkun bat eratutia otu yakon. Eta danok ontzat artu eban. Orretarako areto bat biar eben eta euzkeldun-barri arek ‘Bilbao’ko Euzko-Gaztedi’ko bazkidiak ixanik, Batzoki areri eskatu eutsoen eta onek emon (...))»²⁷⁴.

Euzkeltzale-Bazkunak, nahiz eta Jemeinen hitzetan koordinazio haundirik gabeko erakunde bat izan, bere lekua bete eta bere zeregina bazuen mikrogizarte abertzalean, euskara kontuetan arduratzen zen erakundea bait zen. Bi aldizkari argitaratu zituen, *Euzko-Deya* 1916.etik 1923.era arte, bi arotan, eta, Primo de Riveraren Diktadura gainditutakoan, *Euzkerea*, biak hizkuntzari buruzko teoria sabindiarren bozeramaileak, bata euskara hutsez eta bestea erdaraz eta euskaraz. Gidari teorikoa Bustintza zen, logikoki, bera euskaldun berri horien maisu edo irakaslea zelako²⁷⁵.

Garrantzitsua iruditzen zaigu, aurrera jarraitu baino lehenago, zera hau azpimarratzea, euskaldun berri batzuk euskara hutsezko aldizkari bat sortzea, eta kolektibo berri honek lehen aldiz euskal kulturaren zenbait pisu edukitzea. Lehenago, jakina, euskaldun berri batzu egon ziren euskal kulturaren (adibidez, Sabino Arana bera), baina norberaren ahalegina zen, eta Euzkeltzale-Bazkunarena, aldiz, ekintza amankomun bat zen, talde batena. Euskaldun berriaren ezaugarriak definitzerakoan, motza bada ere Villasanterenarekin geratuko gara, ezin egokiagoa iruditzen bait zaigu Euzkeltzale-Bazkunakoentzat:

«La psicología del euskaldun berri se caracteriza por su radicalismo. Quiere borrar del euskera todo cuanto de cerca o de lejos recuerda influencia castellana, sea que se trate de influjos reales o imaginarios y supuestos por él. Como el nuevo movimiento tiene a su favor la fuerza de una nueva ideología y la de la acción política, se propaga rápidamente y amenaza con inundarlo todo. Pero, con todos sus defectos, este movimiento

aporta una fuerza formidable, que se traduce en un notable incremento de la preocupación vasquista y de la producción en lengua vasca»²⁷⁶.

Definizio honen lehenengo zatia Aranari —eta bere jarraitzaile askori, egia esan— ego-kitzen zaio, baina bigarren parte ezin dugu ahaztu, euskararen zabalkunde lana ere izugarria izan bait zen. Lan hori Euzkeltzale-Bazkunak egingo zuen. Bazkunakoek, Lino Akesolok dioenez²⁷⁷, lau maisu zituzten: Sabino Arana Goiri, Arriandiaga, Eleizalde eta *Kiri-kiño*, *Euzko-Deyaren* lehenengo zenbakian ziotenez.

Lehenengo zenbaki hura 1916.eko otsailak 15koa dugu. Hamabostekariaren sortzaileak Josu Telletxea bermeotarra eta Arsenio Beazkoetxea izan ziren. Aldizkariaren subtitulua *Jaungoikua eta Lagi-Zarra* zen:

«*Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra* da geure buru ta nagosija (...). EUZKO DEYA, ba, *Jel-aldez* egitteko natorr. Eztan ezere bide onetatik atarauko. *Euzkera bidez*, *Jel-aldez*, auxe da gura doguna, auxe da asmua»²⁷⁸.

Aldizkariak hamabi orrialde izaten zituen, bi zutabetan banatuak. Publizitatea ere ba-zeukan, eta osagai grafikoak garrantzitsuak ziren. Hor ditugu komikiak, atzeritarren itzulpenak edota Euzkeltzale-Bazkunakoek berek sortuak. *Euzko-Deyaren* orrialdeetan agertu zen euskarazko lehen komiki-sorta, «Teles eta Niko», zeini buruz lan honetan komikiei buruzko atalean hitzegingo dugun. Argazkiak ere noizbehinka agertzen ziren, gehienbat gai erlijioekin batera. Aldizkariaren atalak hauexek izaten ziren: «Goizparki edo ebanjeliua», olerkiak, «Lugintza - gayak baserritarrentzat», «Itxaskuntza - gayak», «Osasun - gayak» (Joseba Zinkunegi osagilearen ardurapean), eta «Euzkadi'ko izparrak», denboraren poderioz gutxitu zena eta «Amabosteunoroko gora-berak» izena hartu zuena. Ebaristo Bustintzak ere atalxo bat idazten zuen, «Barriketak», elkarrizketa gisara egina. Atal politikoak ere agertzen ziren, hala nola «Jel-Azija», beste aldizkari abertzale-etan ere argitaratzen zena, eta «Idazki aberkoyak», lehen orrialdean argitaratzen zirenak. Arana Goiriren testuak eta baita *Libe* antzerki-lana ere argitaratu zituzten, azken hau folletoi moduan. Ipuiak eta kontakizunak ere ez ziren falta, ezta Fernando Amezketarrenak ere.

Idazle batzu aipatu ditugu. Beste batzu ere ezagunak ditugu: Luis de Eleizalde bere olerki batzu argitara eman zituen, Kepa Enbeitaren bertsoak ere agertzen ziren. Emakume batzu bazeuden: Robustene Mujika *Tene* eta Irene Gorosabel olerkariak. Ander Aranburu nekazaritzari buruzko gaiez arduratzen zen, Txomin Arruti *Mendi-Lautu* «Euzko-oiturak» atalaz. Pablo Fermin Irigarai *Larrekok* 1918.ean hasi zen Nafarroatik bere testuak bidaltzen. Joseba Altuna *Amilgain*, Mikel Arruza, Ceferino Jemein, Zabala-Arana, Eneko Argain, Mikel Urrestarazu, Karmel Omabeitia eta *Zarautz'tar Sabin* sinatzen zuen bat ere *Euzko-Deyaren* idazleak ziren. Zarautz hark hasiera eman zioten horrela beste ezizen bat erabiliz euskal letretan hain inportante izango zen bere karrerari: Xabier Lizardi. Lino Akesolok ederki gogoratzen zuenez,

«idazle onek bertsozko lan pillatxoa dauka Euzko-Deya orretan, eta bai prosazko beste batzuk be. Euzkaltzale-Bazkunak ba ekian beste euskal-eskola batekoak zireanen aldera askok uste daben baiño barru-zabalagokoa izaten»²⁷⁹.

Euzkeltzale-Bazkunak beste proiektu batzu ere bultzatu zituen: liburuak argitaratu zituen, *Elenetxu* esate baterako, abertzaleek sortutako argialetxe baten bidez. *Pizkundia* zen argialetxe hura, gero *Euzko-Deyaren* nolabaiteko jarraitzailea izango zen *Euzkerea* kaleratuko zuena. Argialetxe hura «euzko-liburuak egittek» sortu zen, «liburu edo idaztijok batzutarikuak, ikastoletarakuak, Jeltzaletasuna zabaltzekuak, euzkerezazkoak eta abarr, euzkeraz ta errderaz»²⁸⁰. Kapitala 250.000 pezetatakoa zen, 250 pezetatako txaritel edo akziotan banatua. *Euzkel-Laguntza* deitutakoa sortzen lagundu zuten, «Bazkun edo Batz bat, euzkera matte dabenak egin daben bazkuna (...) euzkel-ikastolak irasi, liburu edo idaztijak egin, gauza guztijetan Euzkerea zabaldu ta lagunduteko dirua bildu edo batuteko»²⁸¹. Euzkeltzale-Bazkunakoei jaramonik egingo badiegu, lehen aste-etan mila laguntzaile baino gehiago bildu zuten²⁸², eta 4.000 pezeta inguru²⁸³. Euzko Gaztediarekin batera euskara ikasteko ikastaroak antolatu zituzten Getxon, Barakaldon, Zorrotzan, Bilbon, Gasteizen eta Iruñean²⁸⁴. 1916.ean bertan Euzko Gaztedikoek *Aberri* astekaria argitaratzeari ekin zioten.

Euzko-Deya bi arotan argitaratu zen: 1916-1920 eta 1921-1923, Primo de Riveraren Diktaduran desagertu zelarik. Lehenego aroan ere, 1919.ean, bost hilabete atera gabe egon zen, Gobernadore Zibilarekin arazoak zirela medio:

«Bide bi geukazala: edo izparringi onek iñuana gustiz-gusti geronek erederaz ipiñi ta geure aizkidetxu arei eruan biarr-geutsela, edo euzkeraz idatzija erderaz be albuana ipiñita EUZKO-DEYA atara biarr-gebala. Baña geuk, eyuzkeraz bakarr-bakarrrik argittalduteko EUZKO-DEYA irasi gendubanok, eta geure areyo orrei ederr-egittek jayo ezkaranak beste bide bat aurkittu geban: EUZKO-DEYA ez argittaldutia, eta orixe egin geban»²⁸⁵.

1919.ean berriro argitaratzeari ekin ziotenean, Euskaltzaindia eratuta zegoen. Euskaltzaindiaz lan honen bigarren partearen hasieran hitzgingo dugu, eta *Euzko-Deyak* eta Euzkeltzale Bazkunak hartu zuten jarreraz ere bai.

Ezin dugu atal hau bukatu abertzale jeltkidearen haize berrien islada izan zen *Hermes* aldizkaria, gaur egun oso estimatua eta bi berrargitalpen faksimil izan dituen. Aurreko atalean esan dugun bezala, 1917.ean jeltkideen automiaren aldeko lehengo kanpainari hasiera eman zioten, Romanones Gobernu burua prest zegoelakoan. Momentu egokia ematen zuen abertzaletasun irekiago baten alde ageri zirenentzat, haien artean Koldo San Sebastiánek «heterodoxos nacionalistas» deitzen dituenak: Esteban de Isusi, Ramón de Belaustegigoitia —Federiko Belaustegigoitia euskaltzalearen anaia— eta Jesús de Sarria:

«Los tres citados son la heterodoxia. Plantean un nuevo nacionalismo, inspirado, en un primer momento, en las ideas renovadores de Eleizalde»²⁸⁶.

Hirurak euskalerrrikoengandik zetozen. Beste bi heterodoxo, aldizkarian parte hartu zutenak ere, badaude: Eduardo de Landeta y Aburto eta Esteban de Isusi. Eleizalderen eragina ere nabaria izan zen, batez ere hiru puntu: hizkuntzaren berreskurapena, foruen berreskurapena eta abertzaletasun ez-independentista. Pentsamolde irekia, azken finean. Oñatiko Kongresua gertu zegoelarik, heterodoxoek egitismo kultural zabalago bat eskini nahi zuten antza. Horren emaitza nagusia *Hermes* aldizkaria izan zen.

Hermes 1917.ean jaio eta 1922.ean bukatu zen. «Su existencia coincidió, por tanto, con uno de los periodos de más profundas y duraderas transformaciones económicas, políticas y sociales que haya registrado la sociedad española contemporánea», dio Juan Pablo Fusik²⁸⁷. Euskal Herrian ere, eta Bilbon bereziki, garai on eta oparoak. Gatazka sozialak ere ez ziren falta (grebak, adibidez). Berpizkunde garaia, azken finean²⁸⁸. *Hermesek* Euskal Herriko gizartearen islada berri bat eman nahi zuen, alderdi eta kutsu anitzeko islada. Abertzaleek sostengatua (Sotatarrek konkretuki, euskalherriakoak, lehenago ere Azkueren proiektuei laguntza eman zietenak), *Hermesek* «ecléctica, integradora y no exclusivista» izan nahi zuen²⁸⁹. Erdaraz zein euskarazko kultura onartzen zuten; baita frantsesez edo ingelesezko testuak agertzen dira. Ezin dugu *sensu strictu* aldizkari elebiduntzat hartu, euskarazko testuak noizbehinka bakarrik agertzen direlako, ez ale guztietan. Baina ezin ukatu dugu aldizkariak euskal kulturari izan zuen garrantzia.

Nor zen bere zuzendari eta asmatzailea? Jesús de Sarría Cubako La Habanan jaio zen 1887.ean, baina gazte zelarik, aita hil ondoren, Algortara joan zen bere bi izeba euskaldunekin bizitzera. Giro euskaldun hartan sortu zen euskal kulturarako grina Sarriarengan. Deustun Zuzenbidea ikasi ondoren, Inglaterrara joan zen, eta han ziur aski Manu de la Sota y Aburto ezagutu zuen. 1916.ean itzuli zen Bilbora, abokatu lan egitera, eta Comuniónean sartu zen 1917.ean. Nortasun xelebrenko gizona, 1922.ean bere buruaz beste egin zuen²⁹⁰.

Hermes, eragin murriztekoa bazen ere —azken batean, neurri handi batetan Bilboko burgesiaren emaitzat hartu behar dugu—, Euskal Herriko gizartearen zerbait aldatzen ari zenaren seinale dugu: Fusik ederki azpimarratzen duenez, 1918.eko Eusko Ikaskuntzaren Lehen Kongresuan ere euskal kulturari buruzko oso interpretazio desberdinak zituzten gizonak bildu ziren. Gure ustez, 1919. urteaz geroztik, Fusik aipatzen dituen euskal kulturaren hiru arloak (kultura etno-euskalduna, kultura moderno eta gehienbat liberala eta masa-kultura) ez ziren hain berezita agertuko: euskal kulturari dagokionez, eta batez ere euskarazko kulturari dagokionez, modemitaterantzako bideetatik abiatzen hasi zen, bereziki Oñatiko Kongresuaren ondoren (gogora dezagun hor sortu zirela Eusko Ikaskuntza eta Euskaltzaindia), eta baita masa-kulturaren ezaugarriez hornitzen hasi zen. Euskarazko kazetaritzan ere berdin geratu zen, lan honen II. partean erakusten saiatuko garenez. Polarizazioa II. Errepublikan berriro agertu zen, baina euskarazko kulturari dagokionez lehen emandako pausuak ordurako atzeraezinak ziren.

I.6. Resurrección Mª Azkue eta Euskalherrikoen prentsa

I.6.1. Euskalherrikoen enborra. Euskalduna

Fuerismo eta abertzale jeltkidearen artean, badago beste korrante politiko bat, hizkuntzari dagokionez ere bere islada izango duena: euskalherriakoak. Fuerismotik haruntzago doazenak, baina Araren diskurtso politikoaren bezain erradikalagoak ez direnak. Resurrección Mª de Azkue, XIX.-XX. mendeen arteko zubian kazetaritza lana ere egin zuena (*Ibaizabal* eta *Euskalzale* aldizkariak sortu zituen, politikoak ez baino kulturalak zirenak, kutsu politikoa izan arren) korrante honen barruan koka genezake. Arana Goiri hilda,

euskalerrriakoak abertzaletasunera joko dute, jeltkidetasunean beren zenbait ezaugarri sartu zirelarik. Zer esanik ez, euskalerrriakoek bere komunikabideak bazituzten, eta haietan euskarak leku bat bazuen. Azkueren aldizkariak ezezik (euskara hutsezkoak, Hego Euskal Herriko lehenengoak, geroagoko euskal prentsari ate asko ireki zizkiontenak) badago beste aldizkari bat, oso garrantzitsua —hau bai, politikoa— eta elebiduna: *Euskalduna*.

Bere izenburuak dioskunez, *Euskalduna Periódico fuerista* bat zen, behintzat hasieran, baina foruzaletasunetik abertzaletasunera joko du, nahiz eta abertzaletasun hori jeltkidea ez izan, Aranaren alde-aldekoa ez izan. Hasieran astekari hori Sagarmingak 1876.ean eraturako *Sociedad Vascongadaren* bozeramailea zen. Corcuera eta bestek erakusten dutenez, elkarte hori Aranaren abertzaletasunaren arbasotzat har dezakegu. Lemak ere Euzko Alderdi Jeltzalearena burura dakarkigu: *Jaungoikua eta Foruak*. Corcuera berak azpimarratzen du:

«De todas las agrupaciones o partidos fueristas existentes en Vizcaya, va a ser la vieja Sociedad Euskalerrri (...) donde se produzcan transformaciones más interesantes y con mayor repercusión en el futuro político del País Vasco»²⁹¹.

Sagarmingaga 1894.ean hilda, Sota nagusitzen da talde horretan. Aberatsa eta landua, Ramón Mª Sotak, abokatua eta itsasuntzigilea, Felipe Arrese Beitia eta, guri gehiago interesatzen zaiguna, Resurrección Mª Azkueren laguntza bereganatu zuen. Azkue urrundu zen Arana Goiriren alderditik 1895.ean. Urte batzu geroago, euskara hutsezko aldizkari bat sortuko zuen, *Euskalzale*. Sotak eta beren jarraitzaileek, Tomás Epalza esate baterako, baliabide ekonomikoak eman zizkieten Azkueri *Euskal Ikastetxea* sortzeko. *Sociedad Euskalerrriakoek* (Sotak azken finean) *Euskaldun Biltokia*, *Euskeria* abesbatza eta *Alkartasuna* elkarteak sortu zuten. Sabino Aranaren pare-pareko lana egiten zuten, baina beren jarrera ez zen beti oso garbia izan. Aranistak bezala, euskalerrriakoek ere abertzaletzat zuten beren burua. Fuerismoa erabat utzi gabe, bestalde. Beste gauza bitxi bat: euskalerrriakoek kritika gutxi —eta askotan begirune handia— eman zioten Sabinori, berarengandik eraso latzak jasotzen zituzten bitartean.

Esan bezala, *Euskalduna*, 1896.ean sortua, *Sociedad Euskalerrriaren* bozeramailea zen, hau da, Sotaren euskalerrriakoena. *Baserritarra* sortu zenean, bertan karlistentzako irainekin batera, ez zen falta euskalerrriakoentzako baten bat. Azkuerentzat ere berdin: 1897.ean sorturiko *Euskaltzale* —Epalza euskalerrriakoaren diruaz, gogora dezagun— ez bait zettorren bat Arana Goiriren pentsamolde linguistikoarekin. 1888.ean, Unamunok eta Aranak ere nahi zuten Bizkaiko Foru Aldundiko Euskal Katedra bereganatu zuen Azkuek. Unamunoren jarreraz hitzegin dugu. Aranarentzat sekulako porrota izan zen Katedra hori ez lortzea, bere ideia linguistikoak zabaltzeko tribuna ezin egokiagoa zelako. Azkuek berak kontatzen zuen Aranak behin proposatu ziola klaseak ematea, dohainik, lekeitiarrak bitartean, katedraduna bait zen, soldata eskuratuko zuela. Azkuek, noski, ezetz esan zion. Sabino Arana, hizkuntzari dagokionez behintzat, garaiko beste korronteetatik gero eta urrunago zegoen, 1901 .ean, ikusi dugun bezala, Hego eta Iparreko euskaldunen arteko elkarte bat sortzeko —gero Eskualzaleen Biltarra izango zena— egitasmoa deuseztatu zelako, bere erruz hein handi batetan. Denboraren poderioz, aranisten eskola linguistiko bati hasiera eman zioten.

Denbora gutxian, Sotaren aldekoek lortu zuten euskal kulturaren sakonki murgiltzea, Arana Goirik baino askoz gehiago. *Euskaldunan* Telesforo de Aranzadi, Felipe Arrese Beitia eta R.M. Azkueren izenak aurki ditzakegu. Euskarari dagokionez, Sabinoren aldikarrietan baino gehiago zegoen euskaldunon hizkuntzaz idatzita, zenbaki bakoitzaren % 15a inguru. Gainera, euskara ez zuten gauza marginal edo garrantzi politikorik gabekorako uzten; testu politikoak ere badaude euskaraz. *Jaungoikoa eta Foruak* lematik *Jaungoikua eta Lagi-Zarrara* pasatzen da. Euskarazko testu politiko gero eta gehiago agertzen dira euskaleriako eta sabindiarren akordioa lortzen denean, 1898.ean:

«Emen gustiok ustedogu Jaungoikuaren Legia eta gure Lege Zarra bizi izandirala beti bat egiñik Jaungoikua izan da beti geure Lege Zarragaz gure nagosi. Danok biardogu ba iarrantu, arduraz, geure Lege zarren garai-pena eta beragaz Jaungoikoarena. Betor ba Euskaldun guztien alkartasuna, bada, oiñ onen ganian. Euskaldun benetako guztiak dauke lekua bere barruan (...). Geure Ama Euskal-errian zori ona geuk egiñ al izan ezkerok zertarako kanpotarren laguntasuna eskatu? Bakotxa berentzat eta Jaungoikua guztientzat»²⁹².

Bistan dago hizkuntz eredia ere ez zela aranista, euskara garbiago bat, zokokerietatik urrunagoa, eraboltzen bait zuten. Ez da harritzekoa: Azkue hortik zebilen, eta badakigu bere eta Aranaren ideiak oso ezberdinak zirela idazkerari dagokionez. Euskarti buruzko jarrera ere leunagoa zen *Euskaldunan Baserritarren* baino:

«Euskaldun arteko askok dauke alper edo ezer ezetako gauzatsak euskeraz berba egitia, eta kaltarkizun arteraiño be (...). Ama euskalerriarren seme onak diriala daukenak egiñik euren buruak, egiñ biar leuke egitiarren berak itz egin eban itzkuntzan. Baña euskalerrriak orain be euskeraz itz egiten dau, eta bere semiak egin biar dabe beti euskeraz, dakienak, eta ez-takienak biar dabe ikasi (...). Ez dakite lege zarra ta euskeria egon diriazala alkarturik beti, ez dabelako auskeriak sartzen itsi geure mendietan izkune ta gogamen tsarrrik»²⁹³.

Bientzat, euskalerrrikoentzat eta sabindiarrentzat, euskara arma politiko bat zen Euskal Herria edo Euzkadiren nortasuna frogatzen zen heinean; baina Sotaren aldekoentzat —Azkue ere hor zegoela azpimarratu behar dugu— euskara ezinbestekoa zen, euskal nortasun eta izakeraren funtsezko oinarria, eta Aranarentzat aldiz, nahiz eta euskararik gabeko Euzkadirik ezin esistitu, euskararik gabeko euzkotarra (eta ez, haatik, euskalduna) bazitekeen. agian euskalerrrikoek (teorian behintzat) lehenagoko gizartea berreskuratu nahi zutelako, eta aranistak aldiz etorkizunerako bat proposatzen zutelako. Biak antzinako legetan oinarriturik, baina Aranaren aurkikuntza hortik abiatuz beste kontzeptu modernoago batera iritsi nahi izatea izan zen: nazioa. Agian horregatik euskalerrrikoak bat egin ziren sabindiarrekin:

«Nuestras simpatías en la lucha electoral para diputados provinciales están al lado de los señores don Sabino de Arana y Goiri, candidato por el distrito de Bilbao, y don Angel de Zabala y Ozamiz, por el de Guernica. Estos candidatos representan, en nuestro concepto, en lo político la tradición vizcaína, en lo administrativo la moralidad más severa, y en sus circunstancias personales la absoluta independencia de carácter (...).»²⁹⁴.

Euskalerrikoek eta jeltkideek urruntze eta elkartzeko momentuak izango dituzte. *Euskalduna* XX. mendeko lehen hamarkadetan ere argitaratzen zen. Baina XIX. mendeko azken urte haietan, bi talde haiek batu ziren, eta Arana Goiriren lehenengo egunkaria Sotaren diruaz argitaratu zen: *El Correo Vasco*. Arana hil ondoren, eta *Euskaldunaren* orrialdeetatik, abertzaletasun jeltkidaren barruko ideologi-korrante euskalerrikoa, korrante kritikoa, XX. mendearen lehen hamarkadetan oso garrantzitsua izango zena.

Baina utz dezagun tirabira politiko haiek eta murgil gaitetzen euskalerrikoek ordaindutako Azkueren kazetaritza- proiektuetan.

1.6.2. Azkue, kazetaria

Ez dugu hemen euskararen ikerketetan eta euskal kulturaren berpiztean Azkuek izan zuen garrantzia azaldu behar. Hizkuntzalari, kanta, ohitura eta ipui zaharren biltzaile, musikari, Euskaltzaindiko lehenengo lehendakaria, Bizkaiko Foru Aldundiak eratutako Euskal Katedraren lehenengo irakaslea, Euskal Herriko kulturaren interesik duen edonork badaki bere lan eskergak zenbaiterainoko garrantzia duen euskararen garaipenerako. Bere obra eta bizitzaren alderdi nagusiak ondo aztertu dituzte, besteak beste, Jose Antonio Arana Martijak, Antonio Tovarrek, Koldo Mitxelenak edota Julio Caro Barojak²⁹⁵. Ez gara gure aldetik asko luzatuko haietan, baina gehixeago arituko gara, ordea, askoz ere gutxiago ezagutzen den Azkueren bere alderdi batez, guri bereziki interesatzen zai-guna eta inork (sakonki behintzat) aztertu ez duena: kazetaritza lanaz ari gara, noski.

Azkueren lana eta bizitza ezagutzen dituenak badaki Euskaltzaindiko lehen presiden-teak euskara hutsezko bi aldizkariren sorreran parte hartu zuena: *Euskalzale* (1897-1899) eta *Ibaizabal* (1902-1903), Hego Euskal Herriko euskal kazetaritza kunplutuki ezagut-zeko ezinbestekoak direnak. Haien sorreran parte hartu zuela diogu, eta are gehiago, bien zuzendaria ere bazen. Ondo asko dakigu *Euskalzalaren* kasuan, ez horrenbeste *Ibaizabalenean*. Azken honetan hasi zen Evaristo Bustintza —arteon *Kirikiño* goitizena erabiltzen ez zuena— bere kazetaritz lanean, Azkuek horretara bultzatuta. Ordurako Euskal Katedran zegoenak Euskal Herrira ekarri zuen Bustintza, eta euskara lantzeko gogoia piztu ere egin zuen, bien arteko gutunetan ikus daitekeenez.

Resurrección Mª de Azkue, 1864.eko abuztuak Sean Lekeition jaioa, Eusebio Mª de Azkue olerkariaren semea, Miguel de Unamuno eta Sabino Arana Goiriren garaikidea —hainbestetan azpimarratu den bezala— Teologian doktorea, musikan aritua —Köln-eko kontserbatorioan goi mailako ikasketak burutu zituen—, euskal idazlea, aipatutako bere garaikide haiek ere lortu nahi zuten Euskal Katedra eskuratu zuen²⁹⁶. 1891 .ean *Euskal Iz-kindea* euskaraz eta gazteleraz idatzitako euskal gramatika. *Bein da Betico* elaberria 1893.ean agertu zen, eta *Vizcayatik Bizkaira* opera ere idatzi eta estrenatzeko astia ere bazuen, 1895.ean, *Euskalzale* astekaria kaleratu baino lehenago. Bitartean, *Método prác-tico para aprender el vascuence guipuzcoano y vizcaíno* eta *Jesus Biotzaren Illa* libu-ruak, zarzuela batzu eta bere hiztegi eskerga ere prestatzen hasia zen. Kazetaritzan ere aritua zen, 1888.eko *El Vasco* egunkariaren *Apis* literatur gehigarrian eta 1889.eko *La Abeja*. *Revista mensual científico literaria* aldizkarian. Bietan bazegoen zertxobait eus-

karaz, halanola lehenengo aldizkarian Felipe de Arrese Beitiaren olerkiez gain, 23. alean agertutako *Antonio Rosmini Abadiaren berrogei aipamen, Erroma-co Eginkizun-santuco billera Goyenen-guandic debecaubac, eta 1888-co martiyaren 7an argitaratuac*, Durangoko Garitaonaindia abadeak itzulia «como una prueba más de que no carece [euskarak] de voces científicas y abstractas, como alguien ha supuesto».

La Abejan ere euskarazko zenbait testu agertu ziren, esate baterako *Peru Matraka ta Pedr'Anton*, «Ezti-Abaua» delako batek sinatua, eta *Eztenak. Jolas aldia (Sección recreativa)*. Batzuren ustez Azkuek berak bi aipatu aldizkariak zuzendu bazituen ere, guk ezin izan dugu datu hori baieztatu.

Dena den, Azkuek lanerako izugarritzko kemena zuen, horren adibide Tomás José de Epalzak 1896 eta 1902 urteen artean bidali zizkion gutunak, zeinen pasarte batzu hemen ikusiko ditugunak. Tomás José de Epalza y Palacio, Banco de Bilbao sortu zuen familiakoa (bere aita Domingo de Epalza y Larraondok, honen lehengusua zen Pablo de Epalza y Lecandak eta Tomás José de Epalza y Zurbaranek eratu zuten), bilbotarra, 1854.ean jaioa, bera ere Bankuko kontseilaria izan zen 1895.etik 1913.erarte. Azkueren proiektuak bideratzeko dirua eman zutenetarikoa bat, Lekeitioko abadearen ikaslea izan zen, bere obra bat halaxe sinatu bait zuen (1896.ean argitaraturiko *El euskara o el bascuenze en 120 lecciones*)²⁹⁷, beti diru laguntza eman zion Azkueri, lehenengo aldiz, guk dakigunez, 1895.ean, bere *Método práctico para aprender vascuence guipuzcoano y vizcaino* argitaratu nahi zuenean:

«He sabido que V. piensa publicar una gramática vascongada práctica», dio Epalzak Azkueri idatzitako gordetzen den lehenengo gutunean, «y si por acaso fuese su idea hacer una tirada popular y económica, tendría mucho gusto en contribuir a ella para que V. pudiera venderla á dos reales ejemplar. Mi deseo de que V. pueda hacer una buena tirada y de que no se pierda el idioma de nuestros mayores, es lo que me mueve á ponerme á su disposición(...)»²⁹⁸.

Dirudienez, Azkuek bazuen 1896.ean astekari bat kaleratzeko asmoa, inprimatzeko makina bat erosteko ahaleginak egiten bait zituen. Horretarako, Epalzaren laguntza behar omen zuen, eta bilbotarrak aholku hau eman zion:

«(...) No haga V. el desatino de comprometerse con la máquina de imprimir (...). Dentro de un año ó año y medio, por la mitad de dinero de lo que cuesta una máquina Escudet, podrá V. comprar una pequeña maquina eléctrica cuyo gasto de sostenimiento no será la mitad. Ya comprenderá V. que todas las actuales imprentas están llamadas a desaparecer ó transformarse»²⁹⁹.

Azkueren izakera gogorrek ezin zuen jasan bere obrak euskaraz ez zekitenek inprimatzeagatik akatsez josita agertzea, 1889.ean gertatu zitzaion bezala³⁰⁰, beraz bere inprimatzeko makina edukitzea deliberatu omen zuen. Bertan egingo zen *Euskalzale*. Astekaria (*Astean asteango albistaria*, jartzen zuen izenaren azpian) 1897.eko urtarrilak 3an agertu zen lehen aldiz, Bilboko Jardines kaleko egoitzaatik. Bertan *moltagintzea* eta *liburutegia* zeuden, urtebete lehenago Azkueren beste eginkizun bat, euskal eskola, ireki

zuen leku berean, eta han non antzoki txiki bat zegoen³⁰¹. Azkuek berak zuzentzen zituen eskola eta aldizkaria. *Euskalzale* kaleratu baino lehenago, Azkuek —euskal prentsan maiz gertatuko zen bezala— propagandazko orri bat eman zuen argitara, Epalzak ordaintzen duena:

«Amigo Don Resurrección:

Adjunto le envío las cincuenta pesetas que le prometí para gastos de propaganda del *Euskalzale*, y deseo que los ejemplares que remite de muestra le proporcionen cuando menos un suscriptor [sic] nuevo por cada amargeiak (...))»³⁰².

Orritxo hartan agertzen ziren Azkuek bere aldizkarirako nahi zituen zutabeak:

«(...) Elizgizonak izango dira paper onetan onetan iratsi edo eskribiduko daben geienak, R.M. Azkuetar artezkari dala (...). Erderazko gauzarik ezta ezer agertuko, guztia izango da euskeraz egina. Onetarako alik garbien da errazen agertuko dira euskerazko berbaak. *Bentanea, sillea, pareta, confesinoia, primerako billetea, ferrocarrileko estazinoia, habitazinoiak, fondak, jardinak* eta euron antzeko berba guztiak oraindik pilotuten axiko dira; ta iru urte barru, lenagao ezpada, euron ordezeko berba garbi ederrak zabaldu daizanean, su emongo iako erderakada-pilo orreri»³⁰³.

Azkuek, euskara kontuetan jakintsutzat hartzen hasia, bere teoriak azaltzeko baliabide bat behar zuen, huraxe *Euskalzale* izan zen. Hasiera hasieratik azaltzen du Azkuek lexiokari buruzko bere jarrera, hitz bitan esanda, erdarazko hitzik ez erabili euskararen altxorretikoak nahiago zituelarik, nahiz eta alderdi geografiko oso murriztean erabiliak izan. Ortografia ere (gogora dezagun artean ez zegoela finkatuta) berezia zen. Guzti horretaz ere Epalzak aholkuak ematen dizkio:

«Ya siento que, salvando los principios, no hubiera V. empezado por escribir Bizkaya, ogiya, chakurra, etc., pues el Vulgo (que somos la inmensa mayoría de los hombres) hubiera facilitado mucho la lectura del *Euskalzale*; ahora ya es tarde (...))»³⁰⁴.

Zenbait neologismori buruz ere iritzia ematen dio:

«A mi juicio no hallo tan lógico el que V. haya adoptado en Euskera los nombres de ‘pájaro grande’ y ‘pájaro chico’ aun cuando algunos los llamen así sin más lógica ni razón que ‘por que sí’. Creo que sería más Euskaldun, propio y lógico ampliar á este caso las tan usuales y castizas voces de *amarreko* y *bosteko* (...))»³⁰⁵.

Horrelako gauzetaz arituko da Azkue *Euskalzen Vascofillok Euskalzaleri* izena duen atal batetan, astero agertuko zena. Baliteke gaur egun txantetako gauza iruditu eta «z» edo «c»z, «tx» edo «ch»z idazteak inolako garrantzirik ez izatea, baina garai hartan ortografia bata ala bestearen aldekoen artean sekulako eztabaidak eta konpongaitzeko arazoak sortu ziren. Mende bat lehenago Juan Antonio de Moguelek —XX. mendeko euskalzale askorengan, Aranarengan berarengan ere bai, hizkuntza kontuetan ezezik ideologikoki ere izugarrizko eragina izango zuena— bere *Peru Abarca* idazterakoan, «los bas-

congados franceses llenan de esta letra *h* todas sus obras (...). Se valen también mucho de la letra *k*, y es mucho embarazo para los demás bascongados que no la usamos en voz alguna» dio. *Euskalzale* agertzen zen garaian, euskaraz irakurtzen zekitenek oso gutxi ziren, Azkuek berak zeraman Katedra sortu arte nork ia bere modura irakurtzen ikasten bait zuen. Ortografien sakabanaketak ez zuen askorik laguntzen euskara hedatzeko orduan. Azkuek eta Arana Goirik, nork bere liburu eta aldizkarietan, ortografia bana —baina antzekoa— proposatzen zuten.

Euskaldunen analfabetismo handia —euskaraz, noski, ez erdaraz— kontutan harturik, nora jo zuen Azkuek? Batez ere apaizengana, haiek bait ziren hizkuntza idatzia aspaldidanik hobeto zaintzen zutenak:

«(...) Batez bere abatatxeetan (euskeraz maiteen dabenak, elizgizonak irutarik bitan izaten direalako) atek zabal zabal eginaz abegi ona egingo dautsela gure anaiak *Euskalzaleri* (...)»³⁰⁶.

1897.eko martxoak 25ko alean berriro aztertzen ditu Azkuek gaia *Elizgizonak eta euskerea* izeneko testuan, apaizei hitzaldiak euskaraz egitea gomendatzen dielarik:

«(...) ¿Euskeraz, erderaz baizen ondo, ezin leikezala gauzak azaldu? Euskereak erderak beste esakera ta geiako daukaz. Euskereak daukana da: irakurle gitxi ta sasi-iakitun asko»³⁰⁷.

Are ghiago, hurrengo alean proposatzen du:

«(...) Esan daiela sarri-sarri iardulariak *perfeziño*, *konfesiño*, *komuniño*, *dolore*, *plazo*, *soltero* (...) ta burua erdi-galduta daukan zaarren batek esango dautz aurrerantzean *osotasun* edo *ornidutasun*, *autortute*, *laun-artute*, *garbae*, *damu*, *epe*, *eskontzaga* (...)»³⁰⁸.

Hau dena zeren eta Azkueren uestez «elizgizonak dira gaur-egunean erri geien geienetan dagozan irakasle bakarrak»³⁰⁹ Esan bezala, *Euskalzale*, beste gauza batzuren artean, Azkueren hizkuntzari eta batez ere neologismoei buruzko ideien igorle bihurtzen da. Zer esanik ez, Bizkaiko Foru Aldundiko Euskara katedraren lehen irakasleak erdaratik hartutako hitz guztiak euskararen altxorrekoen truke aldatzea proposatzen zuen, nahiz eta azken hauek oso leku gutxitan erabiliak izan. 17. alean batez ere elizgizonen zera hau eskatzen die:

«Bialdu daiezala EUSKALZALEN agertuko direan berben ordekoak. Onetarako ezdago gauza obarik, bakotsak beren errialdekoai dakiena edo dakientsua ataratea baiño»³¹⁰.

Honekin batera Azkuek bere konfiantza guztia irakaskuntzan jartzen du:

«Egunik txarrenak ikusita daukaz gure berbeta eder onek. Aurrerantzean beren egunak eztira izango gaur-arteoak baizen odaitsoak eta illunak. Sortuko dira or da emen umeentzako ikastetxeak, Bitoriako Abade-Ikastetxean (bearren dan tokian) euskerea oparo ta gogoz ikasiko dabe gazteak, gero eurak izan daitezcan errietan euskera garbi garbia irakatsi daienak; eta azkenez zelanbait, nunbait, nortzukbait eta noizbait sortuko dabe Ikasola edo *Akademia* on on bat»³¹¹.

Aldi berean, Azkue kezkatu agertzen zen erdal eskoletan euskarak nozitzen zuen atzerapenarengatik. Hala adierazi zuen, esate baterako, 1898.eko uztailak 14ko *Euskalzalean* «euskerea galtzen deuskuela» dioenean.

Epalza eta beste lagun batzuri ezker, *Euskalzale* bigarren urtera ailegatzeko da. Epalzak, zehazki, hala zioen Azkueri 1897.eko urriak 8ko gutun batetan:

«Amigo Don Resurrección: Adjunto un anteproyecto de portada, para que V. lo redacte como mejor le parezca.

Está puesto con la idea de interesar á los que poseen el baskuenze y hacer desaparecer el temor de que Euskalzale está próximo á morir. No conviene por lo tanto que nadie imagine de donde salen las 75 pesetas para los premios, sino mas bien que piensen que son parte de las ganancias de la Revista (...).».

Hala eta guztiz ere, Azkuek kementsu jarraitzen zuen lanean. Proiektu askorekin, gainera. 1898.eko lehenengo hilabetetan, Azkuek, *Euskalzale* kaleratzeaz gain, eta Euskal katedraren arduratu ezezik, beste gauza batzutan sartuta zegoena, aldizkarian gauza berriak martxan jarri nahi omen zituen. Bere ekintza nekaezinaren berri ematen digu berriro ere Tomás José de Epalzak 1898.eko apirilak 29ko gutunean. Banco de Bilbao-ko kontseilariak aholku ekonomikoak ematen zizkion Azkueri. Azken finean, dirua Epalzarenan zen. Luzetxo bada ere, merezi du gutun hura ia osorik aipatzeak:

«Amigo Don Resurrección. He pensado en la sección especial de Música Euskera de que me habló V. ayer, y como le dije me parece en principio una idea muy laudable, pero los peros que yo le puse los hallo de muchísima trascendencia (...). No se trata de que dé V. esa idea al olvido, solo de que la aplase para mejor ocasión. Está V. hoy muy atareado, pues además de su Ministerio, de la clase de Euskera y de la redacción de la Revista, tiene V. una porción de cuitas muy importantes (...).

El número extraordinario de Navidad no admite espera (...). Además tiene V la impresión del Peru-Abarka (...). Además el Diccionario Manual, que me temo que en vez de manual va a resultar Monumental (...). Además tiene V pendientes la impresión de la Historia Sagrada, de la Geografía, y no faltará alguna otra cosita más; y quien mucho abarca poco aprieta.

Además que en la parte económica tiene V unos cuantos déficits y no debe V exponerse a sumarlos con otro más, aunque éste sea pequeño. No le quepa a V la menor duda de que la impresión de la sección musical le dará déficit, por lo menos el primer año; y esto contando con que algunos buenos amigos (entre cuyo número me cuento) al fin propuesto hagamos algún sacrificio en su obsequio y por amor al país (...).

¿Y cómo va la cuestión de la subvención de la Diputación? Debe V procurar que no se escape otro semestre como el anterior (...).».

Ikusten dugunez, Azkue ez omen zen oso ona diru kontuetan. Hala ere, denborak arazoia eman zion: Hiztegia, *Peru Abarkaren* edizioa eta *Euskalzalaren* musika atala (partiturak eta guzti) argitara eman zituen. Epalzaren laguntza ez zen falta:

«Amigo Don Resurrección» —esaten zioen 1898.eko azaroak 10ko gutu-nean—, «he encargado que hagan una tirada de dos mil Peru-Abarca y les pongan el precio de 2 pesetas, para que den más importancia al regalo y pueda Euskalzale sacar algo con los números que se vendan (si se venden (...))».

Saldu ala ez saldu, *Euskalzale* hiru urtetan kaleratu zen, eta argitaratzeari utzi ziotenean ere, Bizkaiko Gobernadore zibilaren aginteak euskaraz eta erdaraz idaztera behartzen zuelako zen: Azkuek ezin izan zuten jasan.

Hiru urte haietan, Azkuek Hego Euskal Herriko euskaraz egindako lehenengo aldizkari modernua ateratzea lortu zuen: aurrekoak kulturalak ziren, batipat, baina Azkuerena bestelakoa zen. Kulturala ere bai, noski, ehundaka testu zahar, olerki, ipuin, partitura, kanta argitaratu bait zituen. Baina informatiboa ere bazen. Iritziak —linguistikoak, batez ere— eta irudi eta *argazkiak* ere *Euskalzalen* nonnahi aurki daitezke, garaia hartako eta georogoko euskarazko aldizkari askotan ez bezala. Komikiak —edo behintzat komikien aitzindarien antzerako historieta bat— ere azaldu ziren *Euskalzalaren* orrialdeetan, hala nola 1898.eko irailak 22ko alearen azken orrialdean agertzen dena, testua B. Mokoroak eta marrazkiak Xandaro delako batek egin zituztelarik³¹². Azkueren genio unibertsalak hala lortu zuen, idazle askoren laguntzarekin, noski: hor dugu Karmelo eta Bonifacio Etxegaraireren testua, Urruzuno, Unamunzaga, Campión, Zamarripa, Iturrioz, J. Artola, Azkunaga, Madinabeitia, Dodgson, B. Mokoroa eta beste abar luze batenak, garaikideen artean. Ezin falta Emeterio eta Felipe Arreseren olerkiak, Eusebio Maria Azkuerenak, eta Domingo Agirrearen euskal elaberriaren sortzailearen nobelak. Idazle zahar eta urte haietako askorentzako ezezagunen artean hor ditugu Iztueta, Cardaberaz, Larramendi, Iturriaga, Mendiburu, J. B. Elissambururen testuak, besteak beste, eta ezin ahaztu Azkueren aldizkarian agertu zela lehen aldiz Pedro Ignacio Barrutiaren *Acto para la Nochebuena*, euskaraz ezagutzen dugun lehehengo antzerki testua, Azkuek 1897.eko Gabonetan argitaratzerakoan *Gabon gaberako ikuskizuna* deitu zuena, *erderakadak* zuzendu gabe —nahiz eta bere iritzia normalean guztiz bestelako izan. Honetan, beste gauza askotan bezala, Resurrección Mª de Azkue aitzindaria izan zen.

1899.eko irailak 27tik (aurreko 37 zenbakiak euskara hutsezkoak ziren), Bizkaiko Gobernadoreak agindu bide zuen *Euskalzale* euskaraz eta gazteleraz ager zedila. Hala egin zuen Azkuek: aldizkaria bi zutabetan banaturik zegoelarik, ezkerrekoan euskarazko testua eta eskubikoan erdarazkoa jarri zituen. Urriaren Gobernadore Zibilak ehun pezetaketako diruzigorra ezarri zion aldizkariari, *Euskalzaleen* lagunek ordaindu zutena. 1900.ean ez zen Azkueren aldizkaria agertu, baina horrek ez du esan nahi Euskaltzaindiko lehen presidentea izango zenaren kazetaritza ekintzak hor bukatu zirenik. Diruzigorra ordaindu zutenetarik baten laguntzaz beste aldizkari bat kaleratu zuen 1902 eta 1903.ean: *Ibaizabal*. Gizon hura —*Euskalzalen* ere zenbait testu argitaratu zuena— Ebaristo Bustintza zen.

Azkue eta Bustintzaren arteko harremanak 1896.ean hasi ziren, J.A. Arana Martijak dioenez³¹³. Urte hartan Bustintza Almansan zegoen maisu. Euskaldun zaharra bazen ere, Ebaristo Bustintzak ez omen zuen euskara kontuetan bere buruarengan konfiantza haundirik

«(...) Nik, beste askok leguez, umettatik ikasi neuan euskara entzutez bakarrik», aitortzen zion Ebaristo Bustintzak Azkueri egindako ezagutzen dugun lehen gutunean³¹⁴. «Beti euki daut guraria ondo neure iaio-itzkera iakiteko».

Bere euskara hobetzeko, Bustintzak, hamabi urte zituenetik Euskal Herritik kanpo bizi zena, Azkueren «izkindea» erabili zuen. Horrek piztu zion euskararenganako maitasuna:

«Zerbait izkinde onetan irakurri neuanian asmoa artu neuan, iztegui bat, biurgaiak eta beste libururen batzuk erosteko (...). Esan eistazu, bada, [eskatzen zion Azkueri] ze liburu neugandu biar daudan, euskara ondo ikas-teko daukatan guraria betetako»³¹⁵.

Lehenengo gutun hartan Bustintzak Azkueri galdetzen zion ona izango ote zen «or Bilbon ‘Euskalzale’ deritson periodico bat» irakurtzea. Esan bezala, Ebaristo Bustintzak zenbait testu bidali zuen Euskulzalera 1899.ean, *Maiñari* izengoitiaz sinatuak. Laguntzaile izateaz gain, Azkueren aldizkariaren irakurle ezin hobea zen. 1900.eko otsailak 3an bidalitako gutunean, Mañarikoak falta zitzaizkion aleak eskatzen dizkio Azkueri. Hori ez da, ordea, garrantzitsuena gutun hartan, Bizkaiko Gobernu Zibilaren presioak zirela eta aldizkaria ixteko erabakiarekin bat zetorrela beste proiektu batzutarako prest zegoela esaten bait dio Azkueri. Luzeegia ez denez, uste dugu Bustintzaren lerroak hona ekartzeak merezi duela, Azkuek —gero ikusiko dugun bezala— oso kontutan hartu bait zituen:

«Recibí el volante en que se anunciaba la desaparición de *Euskalzale*. No tengo necesidad de expresar lo que lo he sentido, pero ya que se veían en la necesidad de publicar la revista en la forma impuesta por el Gobierno, han hecho perfectamente en suprimirla y les felicito por ello (...).

Sólo digo (pero de veras) que V. para empresas como la de Euskalzale (...) que tiendan a emancipar á nuestra raza de la injusta opresión en que se halla, me tiene y me tendrá siempre é incondicionalmente a su disposición, dispuesto a todo con los cuatro ochavos que haya en mis bolsillos, con mis brazos y con mi pobre inteligencia (...)

José Antonio Arana Martijaren hitzetan, «hainbat arazotan sartuta zegoen Azkue eta hiztegia ere burutzen ari zen. Laguntzaile bat behar zuen bai katedrarako eta bere lanetan ardura pixka bat beste baten eskuetan uzteko»³¹⁶. Azkue berehala interesatu zen artean Sigüenzan zegoen gazte hargatik. Goian aipatutako gutuna jaso eta egun batzuetara, 1900.eko otsailak 9an, Azkuek datu gehiago eskatu omen zizkion. Hona hemen Bustintzaren erantzuna:

«Soy hijo de un maestro cantero de Mañaria; á los doce anos de edad fui a Almansa á casa de un tío mío natural de Abadiano, é hice allí los estudios del bachillerato; más tarde estudié en Madrid la carrera de ciencias físico-matemáticas, licenciándome en el año 1895; entonces vine á este Colegio-Seminario encargado de la enseñanza de Ciencias, y aquí estoy»³¹⁷.

Osaba eta anai-arrebekin bizi zen lehen, gero, osaba hil zenean, aita eta ama ere Almansara joan ziren. Etxean guztiek euskaraz hitzegin zuten, «y solo con esto compren-

derá usted que no hay nada de particular en que yo haya resultado, á pesar de tan larga ausencia de esa tierra, en bizcainazo tan auténtico y tan castizo como el pastor que con más garbo zarandee las abarcas por entre los peñascales de Mañaria». Gutun hartan Bustintzak eskertzen dio Azkueri «por su ofrecimiento de trabajar por mi repatriación, en el caso de que me viniera bien», katedra bat lortzeko aukerarik zuenik ez bait zuen uste Mañarikoak, eta horregatik «estoy decidido á dedicarme á cualquier profesión adaptable á mis alcances y á mi instrucción, siempre que me proporcione de una manera estable ó permanente lo necesario para vivir modestamente como yo acostumbro». Ebaristo Bustintzak 33 urte zituen, frantsesa eta ingelesa piska bat bazekien, eta berdin zitzaion «la índole del trabajo con tal que yo pueda realizarlo». Ziur aski, gero *Kirikiño* izango zenak ez zuen ezta pentsatu ere lanbide hori kazetariarena izango zenik.

Baina Azkuek bai. Artean bazuen beste aldizkari bat argitaratzeko asmoa, eta halaxe esan zion Bustintzari 1900.eko apirilak 6ko gutun batean. Azkuek gauza batzu galdetu zizkion: nolako euskara erabili beharko zuten, aldizkariaren izena, eta, garrantzitsuenak, ea zuzendaria izan nahi zuen:

«Pero no puedo aceptar por la sencilla razón de que no he sido nunca periodista, ni de cerca ni de lejos, ni sé con qué se guisa eso»³¹⁸.

Baina Resurrección Mª de Azkue ez zen aise errenditzen direnetarikoak, eta insistitu egin zen, Bustintzaren ezetak errepikatu baziren ere³¹⁹. Azkueri Bustintza Euskal Herriatzea interesatzen zitzaiola garbi zegoen: aldizkariarena ezezik, beste gauza batzu ere proposatu zizkion: Sotaren semeen irakasle moduko bat izatea, esate baterako, Bustintzak onartu ez zuena zeren eta «umezaiña zan irakaslea baiño geiago»³²⁰, edota Azkuek prestatzen zuen hiztegi eskergarako laguntzaile izatea. Hasieran ezetz esan bazion ere («usted cree que yo domino el idioma y no hay tales carneros»³²¹, dio artean Sigüenzan bizi zenak), gero hiztegian (eta aldizkarian) parte hartzea onartu zuen. 1901.ean Bilbora joateko prestakuntzak hasiak ziren, eta urte hartako gutunetan behin eta berriro aipatzen da aldizkariaren asmoa. Kazetak badu izena: *Eguna*, Bustintzak proposatu zituen beste guztiak alde batera utzita³²²: *Ze barri?*, *Barrizale*, *Barridun*, *Or emen*, *Azal-dari*, *Batzaille*, *Agerkari*, *Euskalzale* eta *Geutarra*, garai hartan modan zeuden erderazko izenak itzultzea, «como la Voz de tal, ó el Eco de cual» ez bait zuen batere gogoko.

Arazo batzuk atzeratu zuten Azkueren aldizkari berriaren agerpena: lehena Bustintzarek zango batean nozitu zuen istripua izan zen. Argi dago, ordea, benetako zuzendaria Azkue bera zela. Ikus dezagun zer dioen Bustintzak Azkueri 1901 .eko urtarrilak 6ko gutunean:

«(...) Escribi a V. el [1900.eko abenduak] 27 dándole noticia de lo que sucedía, y le encomendaba que me enviase el periódico, dirigiéndolo a mi hermano Paulino, el cual ha de ser suscriptor; no lo hemos recibido, y esto unido a que en el Noticiero Bilbaíno no he visto la noticia de su publicación, me hace temer si a última hora habrá habido alguna dificultad por parte de la autoridad que haya hecho fracasar el proyecto».

Hurrengo gutun batetan, Azkuek baieztatzen dio agintarietik oztupoak jartzen dituztela aldizkariaren bidean. «Era de temer», dio Bustintzak 1901 .eko urtarrilak 29ko gutunean,

«sabiendo cómo las gastan en esta tierra en achaques de libertad». Osasun arazoak behin konponduta, 1901.eko uztailak 26an Bustintzak ezagutarazten dio Azkueri Bilbo doala. *Eguna* agertzeaz zegoen, nahiz eta arazo politikoak egon: Azkuek kaleratu nahi omen zuen urte hartako martxoak 6rako.

Ez zen egun hartan agertu, ez urte hartan ere. Azkueren euskarazko bigarren aldizkariaren lehen zenbakia 1902.ean argitaratu zen, urtarrilak 5an. Handik bi urtetara igandero agertu zen, «bizkaitarrez eta guipuzkoarrez eguiña», *Bloak* (Bustintza Lasuen Olaso Aguirreren akrostikoa) zuzendua, izenez behintzat. *Ibaizabal* kaleratu ahal izateko, Azkuek berriro Tomás José de Epalzaren laguntza izan zuen, 1902.eko urriak 30ko gutunean ikus daitekeenez.

Ibaizabalek Euskalzaleren bideari jarraitzen zion, eta Azkueren asmoa euskarari aldzikari bat ematea zen³²³. Beste gauza batzu bezala, Azkuek argi eta garbi ikusten zuen komunikabideek hizkuntzei bultzada handia egiten zietela munduko bazterrik izkutuean ere:

«Gaur Boerrak eta Inguelesak eztabaidan darabilen errialdeko guizon baltzak be, euren izkuntzetan periodikuak daukez (...)»³²⁴.

Hala ere, bazegoen *Ibaizabal* eta *Euskalzaleren* arteko ezberdintasunik: idazkera horietako bat zen. Azkuek Bustintzaren aholkua kontutan hartu zuen: *Bloak*, kazetaritzan berria izan arren, ederki susmatzen zuen ahalik eta irakurlego haundienera ailegatzeko, hizkuntzak ere ahalik eta errazena izan behar zuela. Ikus dezagun zer esaten zion Azkueri lekeitiarrak bere aldzikari berriaren zuzendaria izatea proposatu zionean:

«Sobre la ortografía creo que será mejor no chocar con el pueblo, y escribir de modo que la mayoría pudiese leer de corrido o sin esfuerzo,, porque habrá muchos, sin duda, que desmayaran si les cuesta trabajo enterarse de lo que leen»³²⁵.

Bustintzak, aldi berean, gogoratzen dio Azkueri *Euskalzale* irakurtzen zuten askok esaten zutela Azkuek erabilitako hizkera zela «vascuence (...) *sui generis*, no el que habíamos todos, sino uno inventado para su uso particular por los que tenían afición a estudios filológicos»³²⁶. Bustintzak tarteko idazkera bat proposatzen du, «zezena» eta ez «cecena», adibidez, edo «katua» «catua»ren ordeaz, baina «guizon», eta ez «gizon»; «rr» bikoitzak ere mantendu behar zirelakoan zegoen. Hala egitea deliberatu zuten «Hendaya-ko Batzarrak berari jagokazan frutuak emon arte»³²⁷.

Ortografia edo idazkera ez zen *Ibaizabalen* berrikuntza bakarra. Bizkaiera eta gipuzkera elkarrekin bizi behar izango zuten. Orduan ez zuen Azkuek bere gipuzkera osotua proposatu, eta bizkaieraz idazten zuen gehienbat. Mamia ere, nolabait, berria zen. Edukin literarioek, mantentzen baziren ere neurri handi batetan, beren lekua uzten zihozten edukin informatiboei. Hala definitzen zuten Bustintzak eta Azkuek beren aldzikaria:

«Abegui on bat euki bear leukela IBAIZABAL-ek uste izan leike, daroazan kondeziño edo baldintasunakaz: erreza irakurtea, erreza adituten, albisteduna (gaur albiste edo barriari gora andia emoten iake), euskalerrian gaur entzute guien dauken izkiralari edo eskritoreen bertso ta irakurkizunakaz, eta ganera ondo merkea (...)»³²⁸.

Lau zutabetan banaturik, *Euskalzalek* ez bezala ez zeukan irudirik³²⁹. Nolabait esateko, *Ibaizabalek* garaiko egunkarien antza zeukan, bai kanpoko ezaugarriei, bai edukinei dagokienez. Atal fijo batzu bazituen, hala nola lehen orrialdean ezkerreko bi edo hiru zutabetan sinadurarik gabeko artikulua (ezizen batzu agertzen ziren: *Bloa* —Ebaristo Bustintzarena—, *Eketa* eta *Akordagoitia*, batez ere), ziur aski Bustintza edota Azkuerenak. Olerki edo ipuiren batek betetzen zuen lehen orrialdearen gainontzekoa.

Bigarren orrialdean astero agertzen zen «Baserritarrentzat» izeneko atala, nekazal gaiekin noski, Zumelaga delako batek idatzia. *Ibaizabalen*, hurrengo euskal aldizkarietan bezala, baserritarra ondo zaintzen zuten. Horrelako nekazal atalak ia euskal aldizkari guztietan agertuko ziren. Nekazarietzako eskolak, apaizek gidatuak, proposatzen zituzten, haiek «izan litezke gauz ontan maisuak», eta Madrilera *La Industria pecuaria* eta *El progreso agrícola y pecuario* eta Parisera *Journal d'Agricultura Practique* irakurtzea gomendatzen zuten³³⁰. Ez da batere harritzekoa, beraz, *Gipuzkoako Nekazaritza* aldizkaria sortu zenean harrera ezin hobea izatea *Ibaizabalen* aldetik³³¹.

«Adiskide bi autuan», «Euskaldun erdalzalea» edo beste atalen batek osatzen zuen bigarren orrialdea. «Asteko berriak» (Bizkaia eta Gipuzkoakoak, batez ere), oso motzak, «Izkirimiriak», «Igarkizunak» aurki zitezkeen hirugarren eta laugarren orrialdeetan, folletoiarekin batera.

Idazleen artean, Ebaristo Bustintza eta R.M. de Azkue izan ezik, beste izen ospetsu batzu ere aurki ditzakegu: *Ibaizabalen* beren olerkiak argitaratu zituzten, esate baterako, Emeterio Arresek, Felipe Arrese Beitiak, Ramon Guelbenzuk, Victoriano Iraolak, Enrique Elizacheak, Eugenio Urrozek, Jose Artolak eta Pedro Enbeitak. Poesia asko agertu ziren *Ibaizabalen*, 1902.eko otsailean «Bertso-batzaldi» bat antolatu bait zuten, «Tabernaren bizimodua» gaia zelarik. Saria Eusebio Mª Azkueren *Parnasorako bidearen* ale bat zen. Paulo Zamarridak, F. Arriolak, Basilio Joannateguyk, Jenaro Elizondok eta K. Amonarriek beren artikulua argitaratu zituzten. Ezin ahaztu, bestalde, geroagoko euskal kazetaritzan oso garrantzi handia izango zuen Gregorio Mujika.

Ibaizabalen folletoiak ere agertu ziren, gero La Editorial Vizcaínak (aldizkaria bere argitaratzen zuen argitaldaria) liburu moduan kaleratu zituenak: Moguelen *Berbaldiak: Eguen Santu. Arratsalderakoa* eta B. Mokoroa tolosarraren *¡¡Aitortu eguin bear!! edo guraso baten eztuamenak. Eguintza bakarreko jostirudi edo komedia* 1902.ean agertu ziren. *Pachiko Cherren* eta Jose Artolaren *Bissente. Jostirudia bi eguintzetan* 1903.ean agertu ziren.

Idazleak aztertuta, irakurleagoaz ere zerbait esan beharko genuke. Ezin esan zehatz-zehazki nortzuk irakurtzen zuten *Ibaizabal*, baina jakin badakigu aldizkariaren egileek norengan jartzen zuten beren konfiantza: apaizengan, hain zuzen ere, nekazariengana heltzeko baliabide bezala. Horregatik, ez da apaizei eta Euskal Herriko goiko gizataldeei gaitzetsipenik falta:

«Gure ustez, euskeraren barrenko gaitza, euskerazkoa da, guk guerok sortua. Euskalherriak gaur bere izkera gauza guchitzat daduka. Ona zeññ dan onen gaitza izugarria. Apaizak, aundikiak, ezpañetan bizarra ta eskuetan makilla darabilten guizonik guiein gueienak erderaz ari dira elka-

rren artean. Au badakite nekazariak; eta guero uste dute euskera, mendiko belarrak kaleetako arritarrean bizi ezin diran bezela, uri aundietan jende-artean ezin bizi litekela (...). Gañera, elizarako liburu bat edo beste izan ezik, beste liburu ta paper guztiak erderazkoak dirala ikusten da (...))»³³².

Ez da kausalitateko gauzarik Azkueren aldizkariak Bilbon agertzea. Bizkaiko hiriburu kaleetan entzuten zen euskara ez zen bilbotarra, inguruko herrietako nekazaria baina. Euskara galduta zeukan hiri hartan, heziketa ekonomiko eta industrial izugarria rekin, Sabino Arana Goiriren abertzaletasuna sortzen ari zen. *Ibaizabal* ere sartuko zen abertzaletasun hartan, Bustintzaren eraginez. Euskarari dagokionez, hona hemen nola deskribatzen zuten *Ibaizabalgoek* Bilboko egoera:

«Bilboko kaleetan entzuten dan euskera guztia edo gueiena nekezale antzekoak, baserritarrak umezaiñak, iñudeak, arrain-saltzalleak eta onetarrikoak eguiten dabe; Jaun usaiñik daukenen artean guichi edo bapez (...). Zegaitik da, bada, onek euskeraz ez berab eguitea? (...). Askoren artean, oituta dagozalako gazte gaztetatik emen gogamenak arguitara erderaz ateraten, batez bere abade, leguegizon, osaguille, ta ikaskuntzetan luzero ibilli direan guztiak (...))»³³³.

Euskaldunak ez zeuden batere ohituta euskaraz idatzitako libururik eta, are gutxiago, aldizkaririk ikusten. Egoera ori leuntzera etorri zen *Ibaizabal*, ironiaz beteriko elkarrizketa imajinario honetan bere egileek azpimarratzen zuenez:

«-¡Ene! ¿Euskeraz bere eguiten dira *periodikuak*?

-Bai, guizon; euskeraz berba eguiten dogun leguez, bardiñ... edo *obeto*.

-¿Euskeraz eguin leiz ba?

-¿Zegaitik ez?

-Erderaz baño eziñ eguiñ leikezala uste izan dot (...))»³³⁴.

Esajeratua badirudi ere, egia da. Ia mende erdi bat geroago, 1945. aldera, Espainiako Gerra Zibilaren ondoren BBC Londresetik euskarazko irratsaioren bat emititzeari ekin zionean, Bizkaiko kostaldean jasotzen ziren programa haiek. Hango euskaldunak —batzuk lerro hauek idazteko momentuan zaharrak ez direnak— harrিতu geratu ziren, euskara irratiz edo telefonoz hitzegiteko gai ez zela uste bait zuten³³⁵. Baina itzul gaitetzen 1902. urtera, Azkue eta Bustintzarekin batera.

Urte hartan, Sabino Arana Goiriren heriotza gertu zegoelarik, ez zen batere erraza politikatik at egotea. *Ibaizabalgoek* hala agindu zuten:

«Ez, guizonak, eztago ta ezta egongo IBAIZABAL partidu onen edo bestearen alde, ta gaur arte, alde batzuetatik eta besteetatik, berba onak eta zorion opaketak baiño eztoguz artu, kontuz ibilli garealako politikaz urrundik bizi izateko (...). Orisse da ta izango da gure azalkaria, ¡Gora Euskera! ez besterik»³³⁶.

Euskararen defentsa hartan, politiko batzuren alde eta beste batzuren kontra jarri behar izan zuten. Romanones gorrotatuena zen, zeren eta ministro zela «agindu eban ez irakas-

teko euskeraz kristiñaren dotriña eskolaumeai»³³⁷. Aldi berean, Jose Mari Urkijo diputatua goraiatzan zuten Madrileko Kongresuan botatako hitzengatik, Romanonesen aginduen kontra zihoalako hain zuzen. Sozialistak («sosolistoak» deituak) ere ez zituzten oso begiko.

Garrantzitsuena, gure ustez, Bustintzaren jarrera zen. Arana Goiriren abertzaletasunetik gero eta hurbilago zegoen³³⁸. Geroago, jakina denez, Aranaren euskarari buruzko tesien defendatzaile sutsuenetariko bat izan zen, eta Akademiaren kontrakoa (Euzko Alderdi Jeltzaletik gertu zegoen Euzkeltzale Bazkunakoak eta 30. urteetan *Euzkerea* aldizkaria urrunago ailegatu ziren gatazka hartan). Azkue, bere aldetik, Aranaren ideia politikoaren alde egon bazen ere, hizkuntzari dagokionez nahiko urrun zegoela esan daiteke. Bustintzari dagokionez, ikus dezagun nola defendatu zuen 1902.ean gartzeleratu zuten Arana Goiri:

«Euskerea maite eban guztia adiskidetzat ezagutuko ebala esan ebanetz IBAIZABAL-ek bere lenengo guebian, da Sabino Arana jauna euskerazalea dala edonok dakianez; euskera-zalea dan aldetik, guk be atsekabe dogu bere katigutasuna, ta ainbat lasterren zabalduko al deutsez atekak, bai berari ta bai Damaso Arana-rio be»³³⁹.

Euskararenganako maitasunak eraman zuen abertzaletasunera. Berrito azpimarratu behar dugu Bilboko egoera berezia, gero eta industrializatuagoa zen hiri hark Euskal Herrietik kanpo jaiotako pertsona pila jasotzen zuen hiri hartako euskaldunak egoera berriak euskararen aurka jokatu zuelakoan bait zeuden:

«Zeiñek sinistu bear zuen emen onenbeste euskerazko paper saltzen ziralara ikusirik kale guziak gallegoz, naparrez, andaluzez, frantzezez, eta itz batean bukatzeko, euskalerritik kanpoko jendez beteak, emengo fabriketan eta burnibidetan lana eguitera etorriak?»³⁴⁰.

Jarrerarik gogorra Bustintzarena berarena zen:

«Herbestekoa, guciagoko barik eta herbestekoa dalako bakarrik, iñok ezta charto artu bear; bada ezin izan daike guizon guztiak bizi izatea jaiogarean tokietan, bizimoduaren billa joan bear izaten dogu herbestera sarritan gosean illgo ezpagaitu. Orregaitik, gure lurrera kanpotar asko datozkigu leguez, euskaldun asko dago zabaldua oguia irabazten herbestean (...). ¿Euskaldunak herbestean eguiten dabeena eguiten al dabe emen maketoak? Banaka banaka bat alde batera kendu ezker, beste guztiak urrik emon bere ez. Euskereari gorroto andia deutse (...). Bertako semeari goitik begiratuten deutse, uste izanik eurak baño askozaz guichiago dala; gaztelako erdera ondo berba eguiten eztablelako, basati edo *salvaje-tzat* dauke (...). Emengo baserritarra dala esaten dabe animalien artean guizonen antzik andiena daukana. Au ezta neuk asmaua, au neuk irakurri dot Bilbon maketoak maite edo estimau dauken albistari batek (...). Emengo Legezar edo Foruen kontrakoak dira (...). IBAIZABAL-ek ezta gaur besterik eguiñ jazoera onen sustarrak aguirian ipiñi baño: Bere aldetik, eztauko maketoen gorrotorik, deskuilla gueiago dauko euskaldun charrakaitik, bada

guk ondo maite baguenduz gueure Euskerea ta gueure gauzak, ezken-
dukez galduko, munduan direan belarrimotz guztiak baletorkiguz bere»³⁴¹.

Konponbide bakarra erdaldunek euskeraz ikastea zen³⁴². Esan bezala, denboraren poderioz Ebaristo Bustintza eta R.M. Azkue euskarari buruzko bi ideologiaren buru bihurtu ziren.

Ibaizabal Euskalzale baino informatiboagoa zen. Honek ez du inolaz ere esan nahi edukin literarioak alde batera utzi zituztenik, baina poesiak, ipuiak eta bestelako literatur testuak edukitzeaz aparte, bazeukan oso informatiboa zen beste atal bat, «Asteko berriak». Ez zen oso ideia berria, lehenagoko beste euskarazko aldizkariren batetan egon bazegoelako horrelako atal bat, hala nola Pariseko *Gure Izarra* hartan. Hego Euskal Herrian, ordea, *Ibaizabalek* hasiera ematen dio geroagoko euskal aldizkari ia guztietan errepikatuko den informazio mota oso garrantzitsu bati, herrietako informazioari, informazio lokalari. Atal hori osatzeko, Azkue eta Bustintzaren aldizkariak bazeukan korreponentsale sare bat, 22 urgazle edo korreponentsalek osatua. Gehienak gipuzkoarrak ziren, hamabost zehazki. Besteak (zazpi) Bizkaikoak ziren. Uste izatekoa da, beraz, *Ibaizabal*, Bilbo alde batera utzita, Gipuzkoan Bizkaian baino gehiago saldu eta irakurtzen zela, aldizkaria egiten zutenek ere uste zuten bezala:

«Eta ziur eztaikit, baiña neure buruko ule zuri guztiak bere jokatu
neukez, Guipuzkoan Bizkaian baiño euslari edo suskritore, ta irakurlari
gueiago daukazala. ¡Oker egongo al naz onetan!»³⁴³,

zioen A.L. Aranbeazkoak, eta *Ibaizabalgoek* baietz erantzun: «Ez jauna, zuzen zagoz». Aranbeazkoaren beraren ustez, Bizkaian ez zen behar aina irakurtzen «politika madarikatutik, (...) euskera utsean dagoalako, *bizkaitarrista-tzat* artutea. Ausse beñiñeñ esaten eben Euskalzale-gaitik nik dazautazan bizkaitar batzuk». Hori zela eta, hizkera zela eta edo Gipuzkoa eta Bizkaiko egitura soziolinguistikoen arteko ezberdintasunak zirela eta, Gipuzkoan gehiago saltzen zen: Bilbon ezezik, Bizkaiko zazpi herritan ere banatzen zen (Bermeon, Lekeitio, Lemoan, Plentzian, Mungian, Markinan eta Durangon), eta Gipuzkoan hamabitan (Donostian, Azpeitian, Bergaran, Tolosan —Baleriano Mokoroa ardura-duna zen—, Irunen, Deban —banatzailea ostatuko jabea zen, Esteban Egaña, abertzale sutsua, *Arabarra* aldizkarian argitaratu zituen iragarkietan ikus daitekeenez—, Zumaian, Zarautzen, Oñatin, Arrasaten, Eibarren eta Erreterian). Erreterian asko saltzen omen zen, Bustintzak berak aitortzen zuenez:

«IBAIZABAL-ek Erreterian aiña irakurle daukan uririk eztago ez Bizkaian ez Gipuzkoan, Bilbo alde batera kendu ezker; eun da berrogueta-marretik eun da irurogueira lagunek artzen dabe Erreterian euskerazko al-bistaria, euskerazkoa dalako (...)»³⁴⁴.

Hona hemen euskal aldizkariaren gaitza, beren sortzaileek nahi adinako irakurle ez izatea. Ezinezkoa da *Ibaizabalek* zenbat erosle izan zituen jakitea; ziur aski, bi mila baino gutxiago. Dena den, ez aldizkariak sortzen zituen zorrak ordaintzeko behar zituztenak:

«Aitortu bear dogu igaz IBAIZABAL-ek ezebala irabazi bera bizi izateko lañ, ez gichiago bere; asko galdueban, ta aurtan beste ainbeste guertatzeko bidean goaz. Argui dago bide ori eriotzakoa dala»³⁴⁵.

Ez zeuden oker. 1904.ean ez zen *Ibaizabal* agertu. Azken zenbakia 1903.eko abenduak 27koa da. Resurrección Mª de Azkuek eta Ebaristo Bustintzak 103 ale kaleratu zituzten. *Ibaizabalek* eredu bati hasiera ematen dio, *Argiak*, adibidez, gauza askotan jarraituko duena.

I.7. Euskara jeltkide ez ziren beste aldizkarietan

Abertzale jeltkideak, dudarik gabe, euskara gehien landu zuen alderdi politikoa izan zen, askotan hizkuntza baliabide propagandista bihurtuz. Baina horrek ez du esan nahi Sabino Aranaren jarraitzaileek bakarrik erabili zutenik. Baita beste mota bateko abertzaleak, XX. mendearen 30.eko hamarkadan esate baterako A.N.V.koek ere euskaldunon hizkuntzaz aritu ziren. Lehenago ere, beste abertzale batzuk, ezagun samarrak, euskara erabili zuten bere aldizkarian. Partido Republicano Nacionalista Vasco edo Euzkotar Erkal Abertzale Alderdija dugu alderdi hori, 1910.ean sortua. Ludger Mees-ek dienez³⁴⁶, lehenengo zurrumuruak 1909.ean sortu ondoren, 1910.ean jeltkideen betiko etsaia zen *El Liberal* sozialisten egunkarian abertzale liberal batzuk E.A.J.ren erlijioarekiko menpetasuna kritikatzan zuten. Agian Kataluiniako egoera plurala erreproduzitzea posible zelakoan, eta batez ere Unión Federalista Nacionalista Republicana koalizioaren adibideak bultzatuta, talde hark 1911 .ean aipatutako alderdia sortu zuen. Dirudienez, bultzatzaile nagusia Francisco Ulacia y Beitia dugu, 1901.ean Bilboko Udaleko zinegotzi jeltkide izana, gero euskalerrrikoen tesietara hurbildu zena. Ulaciaren proiektuak, E.A.J.tik batez ere liberalismo erlijiosoan bereizten zena, ez zuen asko iraun, 1912.ean E.E.A.A.k ez bait zuen esistitzen.

Profesional liberalek osatua, haien artean Pedro Sarasqueta kazetari eta idazle eibartarra zegoela, E.E.A.A.k bere aldizkaria argitaratu zuen. Bizitza laburrekoa, *Azkatasuna* 1911.eko otsailak 5ean kaleratu zen lehen aldiz. Zazpi zenbaki ikusi ditugu, José Luis de la Granjak ezagutarazi dizkigunak. Ezagutzen dugun azkena apirilak 9koa da. Egunkari itxurakoa, Bilbon argitaratu zen (alderdia ere Bilbon zegoen bakarrik), lau orrialde zituen eta euskaraz testuren bat aurkitu dugu. Euskarazko artikulua urriek ez dute garrantzi berezirik, eta beraz, ez dugu hemen beste aipurik egingo. Abertzale liberalen partidu honi buruz Ludger Mees irakasleak luze hitzegin du aipatutako artikuluan, beraz gu hemen ez gara gehiago arituko.

Abertzaleek ez ezik, beste alderdiek ere noizbehinka euskaraz idatzi zuten beren aldizkarietan. Ez dago, esate baterako, sozialisten euskara hutsezko aldizkaririk aurkitzerik, baina euskararekiko haien jarrera bortitza izan arren, badago arrastoren bat Gipuzkoako aldizkari sozialista batzutan. Ez ordea Euskal Herriko P.S.O.E.ren organu nagusia zen *El Liberal* Bilboko egunkarian, non euskararen aurkako testuak maiz aurkitzen dira, Unamunoren iritzietan oinarrituak batez ere, baina bai Eibarko aldizkarietan. Horietako bat, gaur egun ezagutzen duguna³⁴⁷, *¡Adelante!* dugu.

¡Adelante! hamabostekariaren lehen zenbakia 1901 .eko urtarrilak 1ean agertu zen. XX. mendearen lehenengo urte haietan eratu zen Eibarko Elkarte Sozialista. Eibarko sozialistak Bizkaikoak ez bezalakoak ziren: eibartar gehienak euskaldunak ziren. *¡Ade-*

lante!-ren zuzendaria Esteban Barrutia zen, 1903.ean Eibarko zinegotzi bihurtuko zena³⁴⁸. Eguigurenek dioenez, 1905.ean 1.200 ale argitaratzen zituzten. Saiz Valdivielsok³⁴⁹ dio Barrutia ezezik, Aquilino Amuategui, José Guisasola, León Pildain eta Martín Erquiaga ere, besteak beste, bazeudela. Saiz Valdivielsok ere dio bigarren garaian Tomás de Meabek, 1904.ean Bilbotik Eibarrera joan zena, zuzendu zuela. Testuak Eduardo Varela, Timoteo Orbe, Enrique Madrazo, Tomás Meabe, Pablo Iglesias, Miguel de Unamuno eta beste sozialista famatu batzurenak dira. Guri gehien inportatzen zai-guna, ordea, euskaraz idatzia zen. Ale gehienetan José Guisadolak testu labur bat argita-ratzen zuen, normalean poesia bar:

«Languilleac alcarrequiñ
 bear degu batu,
 ez beste partidutan
 iñor ere sartu;
 guc gueure partidua
 beardegu indartu,
 guere lanen frutua
 nai badegu artu»³⁵⁰.

Nahiko anekdotikoa izan badaiteke ere, honek erakusten digu Eibarko sozialismoa desberdina zela. Langileak ez ziren beste tokietatik etorriak, bertakoak baino, eta ez en-trepreneur haundikoak, tailer txikikoak baino. Soziologikoki, sozialista eibartarra berezia zen, eta kasu gehienetan, euskalduna. Hor dugu, esate baterako, Toribio Etxeberria, eus-kaltzain ere izan zela. Etxeberriak berak kontatzen digu bere *Viaje por el País de los re-cuerdos* (Mexico, 1968) liburuan nola Eibarko beste aldizkari batzutan, esate baterako *El Motín* izenekoan, euskarazko testurik ere bazegoela. Ezin izan dugu haren alerik ikusi. Toribio Etxeberriak *¡Adelante!-ri* buruz informazio gehixeago ematen digu: dirudienez, Meabe ere zuzendaria izan zen, eta gero kazetari profesional bat kontratazea erabaki zuen, Evaristo Bozas Urrutia. Ez dakigu gauza gehiagorik aldizkari honi buruz, ezta noiz arre iraun zuen ere. Dirudienez, 1914.ean ez zen kaleratzen.

Dakigunez, Eibarren beste aldizkari batzuek agertu ziren, nahiz eta haien alerik aurkitu ez. 1915.ean aldera aldizkari errepublikazale bat agertu zen, Francisco Gascue federalista eta Pedro Sarasquetaren bultzadaz, *País Vasco*³⁵¹. Baliteke testuren bat ere euskaraz agertzea. Izen berdineko beste egunkari bar kaleratu zen Donostian 1923.etik, errepubli-kazale eta autonomista. Bertan ia egunero euskarazko poesia bar agertzen zen. 1930.ean desagertu zenean, bere ordez *El Día* kaleratuko zen, abertzalea. Egunkari honek, biga-rren partean ikusiko dugun bezala, bazeukan euskarazko atal bat, Ander Artzeluzek zu-zendua.

Badago beste aldizkari sozialista bar, Donostian argitaratua, batzuren ustez, Félix Luengorentzat adibidez, elebiduna zela. Guk ikusitako aleetan (1934.eko 53-64. aleak, hau da, Pablo Iglesias Erakundean daudenak) euskara noizbehinka bakarrik agertzen zen. *La Voz del Trabajo. Organo de la U.G.T. y del Partido Socialista de Guipúzcoa* 1901 .ean argitaratzen hasi zen, eta 1920.ean astero 3.000 ale kaleratzen zituen³⁵². 1934.eko aleetan badaude hiru euskarazko testu: lehenengoa martxoak 3koa, bigarrena martxoak 17 eta hi-rugarrena martxoak 24ean. Lehenengoa, «Socialismoa egi ederrak eta zintzoak», *Er-*

nani'ko Sozialista Gaztediako-batek sinatzen du. Bigarrena ere Hernanitik dator, «Euskal-erriko langillientzat», *Eiñatzu* delako batek firmatua. Bertan Tomás Meabe eta Aquilino Amuateguiren goraiamenak agertzen dira, «Gernikako Arbola»ren estrofa batzurekin amaitzen delarik. Hirugarrena Eibarretik dator, José Guisasolaren eskutik eta, ohizkoa zenez, olerki bat dugu, «Mundu baten askenak»:

«Erroman dago antekristua:
akabatzen da mundua:
illtzen da kapitalismua ta
jayo Sozialismua».

Eibarren ere jeltkideek aldizkari bat argitaratu zuten, *¡¡Jaiki!!*, 1920.ean eta gero, isilaldi luze baten ondoren, 1932.ean berriro agertu zena. Elebiduna zen, eta horretaz lan honen beste atal batetan hitzegingo dugu, luze ez bada ere, ale gutxi ezagutzen bait dira.

Eibarretik alde egin gabe eta ataltxo hau bukatzeko oraindik beste aldizkari bat aipatu behar dugu, politikatik urrun zegoena, oso aldizkari bitxia. Ale bat bakarrik ezagutzen dugu, bigarrena. *El Kantabriko. Revista de Ciencias* zuen izenburua, eta izen bat bakarri aurkitu dugu: Juan José Ugalde. Ez dakigu nor zen Ugalde hori —ez eibartarra, erabiltzen zuen euskaragatik, gipuzkera alegia—, baina badirudi bera zela aldizkariaren egile bakarra. Aldizkaria, 1910.ean argitaratzen hasia, zortzi orrialderekin kaleratzen zen, eta elebiduna zen, erdara nagusi. Larunbatero agertzen zen eta bertan zientzietaz eta batez ere meteorologiaz aritzen zen. Ezin izan dugu jakin noiz arte agertu zen.

I.8. Prentsa erlijiosoa

Aldizkari informatibo edo politikoekin batera, sortzen dira Euskal Herrian ordenu erlijiosoen aldizkariak. Ikusi dugu nola lehenengo almanaken sorreran apaizek izan zuten beren indarra. Aldizkari erlijiosoek, batez ere Hego Euskal Herrian, oso garrantzitsuak izango dira XX. mendeko 20. eta 30.eko hamarkadetan, batez ere azken honetan, Espainiako II. Errepublikaren aurkako iritziak aldarrikatzen hasi zirenean, mami erlijioso zehatza gaingiduz interes politiko eta sozialeko beste gai batzutat aritzeko.

Lehen euskal aldizkari erlijiosoa Ipar Euskal Herrian sortu zen: *Fedearen Propagacioneco Urtecaria*, edo *Fedearen Propagacioneco Berriac urteca ematen dituen* Baionan argitaratzen hasi zen, «Lasserre baitham, 1877.ean. XX. mendearen 30.eko hamarkada arte iraun zuen. Bihilabetekaria zen, urte bateko aldizkari guztiek liburu ki bat, zenbakitze korrelatiboarekin, osatzen zutelarik. Itzulpen edo, hobe esanda, bertsio bat dugu, frantsesez argitaratzen zenarena alegia. Euskarazkoaren zuzendaria Maisonnave Baionako kalonjea dugu. Aldizkari hartan, tarteka kalitate oneko marrazki edo grabatuak ikus daitezkeelarik, Asia eta Afrikako misioetako berri luzeak ematen zaizkigu. Kolonizazio haundien garaian, aldizkariak bidai eta ibilaldi esker gen bertsio erlijiosoa dakarkigu. Argitaratzailea *Fedearen Propagacioneco Obra* dugu³⁵³.

Ordenu erlijiosoak ere beren aldizkariak argitaratzen hasi ziren XX. mendearen hasieran. Frantziakoak ditugu lehenengo biak: *San Frances Terziaren hilabete karia*

(1911), eta *San Francesen Deia* (1912). Hego Euskal Herriko frantziskotarrek ere beren aldizkariak kaleratu zituzten: *Irugarrengo Prantzisko 'tarra* dugu lehena, 1913.ean hasi zena³⁵⁴. Iruñeako kaputxinoen inprimategian egiten zen, gipuzkeraz. bere azpitolua da *Abe'ko Ama Birjiña 'tar kapuchino'en Lekaiderkiko illeroko idazkia*. Bertan, Jaitzualdek, Kalparregik, Arbelaitzek, Osinburuk eta Larregik, besteak beste, berri erlijiosoak bakarrik ematen dizkigute.

Aipatu bigarren aldizkari erlijiosoa *Irugarrengoen Irakaslea* dugu. Aurrekoa bezalakoa, hilabetekaria, Gipuzkoako frantziskotarrek Zarautzen argitaratua³⁵⁵. Bi aro izan zituen, bigarrena 1935.-1936. urteetan kaleratzen zelarik.

Baina hemen gehien inporta zaizkigunak *Jaungoiko-Zale* eta *Jesus'en Biotza'ren Deya* ditugu. 1912.ean *Jaungoiko-Zale* agertu zen (lehen zenbakia *Jaungoiko-Zale* izenarekin kaleratu zen), izen berdineko Zornotzako apaiz elkarteak sortua, *Euskaldunei euskera* azpitoluarekin. Beren hiru zutabeak erlijioa, euskara eta hezkuntza ziren³⁵⁶. Liburu erlijiosoak ere argitaratzen zituzten. Euskara, nazionalistentzat bezala, arrazaren ezaugarri bat zen:

«Euzkeldunok geure ixakera ta ekandubakaz poztu, asetu ta baita zertxubait arrotu gaitezantzat gomutauko dautzubet euzkeldunak enda, erritegi ta lurralde guztijetan dirala ospetsubak eta maitiak auxe beraugaitik: *euren ixakera zintzo ta ekandu garbijakaitik*»³⁵⁷.

1913.etik «Eskola-umien alde» izeneko artikulu sorta bat argitaratzen hasi zen Zornotzako aldizkarian, Zirilo Arzubiaga abadeak egina, irakaskuntza laikoaren aurkako ahaleginak erakutsiz:

«Baña JAUNGOIKO-ZALE'n lenegoko izki (letra)'tik azkenerañoakua Erlijioñuaren alde idatzitten da, Abadiak egitten dogu-ta Jesukristoren irakatzijak zabaldu ta irakasteko euzkeldunen artian», azpimarratzen zuen Arzubiagak, «beraz ingitxu onen atal bakotxak berarizko beste irakurburu bat biar dau, ziatzago bere gaya adierazoko dabena, ta alan eztago ain txarto ipinitta nik neure idazkun onei ipini dautsedana, ta berorixegaz jarrattuko dot aurrera»³⁵⁸.

Gauzak horrela, Zornotzako elkarteak otoitz egiteaz gain, guraso-elkarte bat osatzea proposatu zuen. Beraiek tramitatzen bide zuten elkarte hartan sarrera³⁵⁹. Bi aldeen desberdintasunak garbi-garbi ikusten omen zituzten:

«Arerijuak egin dabena:

1° Abadia eskoletatik urrindu.

2n. Euzkeraz irakastia eragotzi.

3n. Maisuai ez eroan-azo umiak elexara.

4n. Ikaskizun geyegi ipini, ta orregaz dotriñarako astirik itxi ez.

5n. Maisuak leusindu, alogerak geituta.

6n. Maisu barri askori dotriña gaiztoak irakatsi.

7n. Gurasuen eskubidiak gitxitu.

Sn. Geure aldeko legiak auzi.

Guk egin biar doguna:

- 1° Abadiak ez urrindu eskolatik.
- 2n. Alegindu euzkeraz irakatsi dagijoen umiai dotriña.
- 3n. Elexara maisuak eruan dagijezen alegiña egin.
- 4n. Egunion bein beintzat dotrinia eskolan irakastia lortu arte ez gelditu.
- 5n. Au egiten daben maisuak saritu iñundik al bada, edo goratu ta euren aldez ein.
- 6n. Maisu-geyak billatu euzkeldunen artian, eta lagundu ikasi dagijen.
- 7n. Edegi euzkerazko ikastolak geuk zuzentzeko.
- 8n. Legiak emoten dauskuzan eskubide guztijak jagon»³⁶⁰.

1918.ean (geroago bezalaxe) horri buruz hitzegiten jarraituko zuten, eta Bizkaiko Foru Aldundiko euskal ikastolak lagutzen³⁶¹. Dena lotuta zegoen: euskara, erlijioa eta hezkuntza. Euskararen aurkako erabakien kontra agertuko zaizkigu *Jaungoiko-Zale* elkarte-koak, esate baterako Bizkaiko gobernadoreak Mundakako alkateari pregoiak euskaraz aldarrikatzea debekatu zionean³⁶². Era berean, euskararen aldeko batzar guztiei laguntza emateko prest ageri ziren. Baita Euzkeldun-Bazkunak (Euzko Alderdi Jeltzalearen Euzko Gaztedijarekin zerikusia zuen euskalduntzeko erakundea) proposatzen zuenarekin bat zetozen³⁶³. Seigarren urtea bete zutenean, insistitu egin zuten: «Gure asmoetatik bat, geyen arduratzen gaituana, euzkel ikastolak erri askotan ipintia da»³⁶⁴. Gabriel Manterola, *Jaungoiko-Zalaren* jarraitzailea *Ekin* astekariaren arduraduna eta Gerra Zibilaren ondoren euskararen aldez Frantzia eta Ingalterrako komunikabide batzutan lan egin zuen apaiza, hasi zen «Euzkeldunei Euzkeraz» izeneko artikulua sorta bat idazten. Gai guzti horiek garapen haundiagoa izango zuten 1919.etik aurrera, batez ere Errepublikaren garaian, 30.eko hamarkadan, *Jaungoiko-Zale* hilabetekaria *Ekin* astekaria bihurtuta.

Bitartean, 1915.ean *Busturi'ko Kistar Ikastia* umeentzako aldizkaritxo argitaratzen hasia zen Bermeon³⁶⁵. Bertan, Busturialdeko neska mutilek idazten zuten. 1919.ean Iruñeako kaputxinoek *Zeruko Argia*, euskararentzat eta euskarazko kazetaritzarako hain garrantzitsua izango zen aldizkaria sortu zen arte, beste aldizkari erlijioso batek ere argia ikusi zuen 1917.ean: *Jesus'en Biotza'ren deya, Otoitz-apostolauen zabaltzalle*. Bi edizio omen zituen, bizkaierazko eta gipuzkerazkoa. Lehenago ere *El Mensajero del Corazón de Jesús* erdarazko hilabetekaria ateratzen zuten Bilboko Josulagunek 1883.etik. Ramón Laskibarrek zuzendua, bertan hasi ziren idazten P. Lardizabal, Joakin Azpiazu eta, batez ere, Nikolas Ormaetxea, artean jesuita eta geroago, *Orixe* ezizenarekin; euskal kultura orokorrean eta kazetaritzarako zehazkiago hain lan eskerga egingo zuena³⁶⁶. Aldizkari erlijiosoek euskal kazetaritzan oso garrantzitsuak izan ziren, euskaren aldeko lanagatik. Ideologikoki ere oso garrantzitsuak izan ziren, eta euskaldunen pentsamoldea finkatzeko ahalegin guztiak egin zituzten. Haien garrantzia batez ere XX. mendeko 20. eta 30.eko hamarkadetan nabaritutako da.

I.8. Nekazal aldizkariak

Mendearerkin batera, beste mota bateko aldizkariak sortzen dira: nekazaritza gaiei buruzkoak. Noski, almanakak eta egutegiak beren aintzindaritzat har ditzakegu. Hala ere,

haiek ez bezala, Hego Euskal Herrian sortzen diren nekazal aldizkariak ez dira, alde batetik, urtekariak, beste aldizkatasun batekoak baizik, eta ez dira inolaz ere egutegiak. Nekazaritza gaiak sakonkiago aztertzen dira aldizkarietan almanaketan baino, eta, aztertu ditugun egutegietan ez bezala, ez dugu Bidasoaz honuntzako nekazal aldizkarietan politikarekin zerikusirik duen gairik. Mende hasierako nekazal aldizkariak oso argitaralpen espezialduak ditugu, alegia.

Esan daiteke nekazal aldizkariak euskaldun irakurlego bati zuzenduak zirela, ez irakurlego hori sortzeko, beren eskariak betetzeko baino. Ipar Euskal Herriko euskaldun irakurlegoa bestelako gaiak irakurtzeko aina bazen, hau da, Hego Euskal Herrian baino politizatuago bazegoen, hemengo euskaldunak, euskaldun arruntak, nekazariak azken batean, bere lanbideko gauzak bakarrik irakurtzeko prest omen zeuden. Ipar Euskal Herrian, noski, bazegoen nekazari edo laborari ugari, Hegoan baino gehiago ziur aski, baina hemen bazegoen honelako aldizkariak sortzeko faktore oso garrantzitsu bat: Foru Aldundiak.

Egia esan, atal honetan aztertuko ditugun nekazal aldizkari guztiak, Gipuzkoa edo Bizkaiko Foru Aldundiak sortuak ez baziren, momentu batetan beren babespean egon ziren. Aztertuko ditugun bi aldizkariarekin horixe gertatu zen: lehenengoa Gipuzkoako Foru Aldundiak sortua zen, *Gipuzkoako Nekazaritza*. *Gipuzkoako Nekazaritza* argitaratzen hasi zen 1903.ean, irailak Sean, zehazki. Izen osoak argi eta garbi ezagutaratzen digunez, *Gipuzkoako Nekazaritza - Agricultura Guipuzcoana* elebiduna zen, erdibana erdaraz eta euskaraz: aldizkariak bi zutabe zituen, bata erdarazko bertsio eta bestea euskarazko bertsiorako. Ignacio C. Núñez y Arizmendiren zuzendaritzapean, lau urtez agertu zen hamabostean behin Gipuzkoako Foru Aldundiaren inprimategitik. Gauza teknikoez bakarrik aritzen zen, aldizkariaren atal batzuren izenek erakusten digutenez: *Baserri eche inguruetako garbitasunaren gañean*, *Belardiak*, *Fruta-arbolentzako simaurrak*, *Baserri ukulluak*, etabar.

Aldi berean, Ignacio C. Núñez y Arizmendik beste aldizkari bat zuzentzen zuen: 1904.ean sortu zen *Baserritarra*³⁶⁷. Nekazari Elkarte Anaitasunaren babesa hasieran zuela, aldizkari hau euskara hutsez idatzia zen. Victoriano Iraolaren inprimategian, hasieran, eta gero *El Pueblo* Vascorenean argitaratzen zen. Iraolak berak, inprimatzailea izateaz gain, idatzi ere sarritan egiten zuen. 1907.eko abenduak 7an, 83. zenbakian, eta 1908.eko urtarrilak 4an, 85. zenbakian, bi komiki-istorioak ere argitaratu zituen. *Gipuzkoako Nekazaritzak* ez bezala, *Baserritarrak* nekazaritzarekin zerikusi haundirik ez zuten gaiak ere onartzen zituen: poesiak, ipuiak eta istorioak. Ez da beraz harritzekoa *Baserritarraren* orrialdeetan Pepe Artola, Xenpelar, Juan Ignacio Uranga edota Emeterio Arrueren sinadurak ikustea. Gero *Argia* eta beste euskal komunikabideen sorreran izugarritzko garrantzia izango zuen Ramon Intzagaraik ere poesia bat argitaratu zuen 103. zenbakian, 1908.eko abuztuak 12an. *Baserritarran* nekazaritza gaiak arinagoak izaten ziren, albisteak kasu askotan. Beldurrik gabe esan dezakegu *Gipuzkoako Nekazaritza Baserritarra* baino askoz ere teknikoagoa zela eta, azken finean, biek lan osagarria egiten zutela.

Baserritarrak nekazarien sindikatuen aldeko lana ere egiten zuen. Argi eta garbi uzten zuten 1908.etik:

«Sindikatuak indartutzen du asko nekazariyaren izaera; arrazoizko eskaera bat egin biar duanian gora nekazariyak, bakarrik badago, indar guchi

dauka baña sindikato batek, bosteun nekazariren izenian asko lezake eta geyago lezateke larogei Sindikatok probintzi guziko nekazariyen izenian eta geyago oraindik España guziko Sindikato duen izenak (...).

Ez edonolako sindikatuak noski, katolikoak baino:

«¡O zer sorionekua [sic] nekazaritza, erlijiyo santuan zimendatua dagonian! Eta milla bider zorionekuak Sindikatuak dutenian Eleiz ama santa, karidadea sabaltzeko, beren bidian ipintzeko eta jarraitzeko eta berak ematen duen gosotasun eta berotasunakiñ beriala aunditzeko eta indartzeko»³⁶⁸.

Urte hartan, 1908.ean alegia, nekazal sindikato bat eratzeko ideia proposatu zuten. Apirilean hasi ziren, eta maiatzean Caja Rural Donostiarra sortzen da, Donostiako Sindikatoak emandako 10.000 pezetekin. Aretxabaletan, Gatzagan eta Eskoriatzan sindikato bana sortu zen urte hartako lehenengo hilabeteetan, maiatzean beste sindikato bat Oñatin, ekainean Elgetan eta Antzuolan, Urnietan, uztailean Eibarren. Abuztuan dena prest zegoen:

«Realizados los trabajos preliminares de constitución de sociedades locales y redactados los reglamentos que tanto a éstos como á la Caja de Reaseguros o Compensadora corresponde, la junta de esta última se ocupa de crear las sociedades que han de constituirlos»³⁶⁹.

Urrian beste sindikatu batzu sortu ziren Usurbilen eta Lazkaon, eta abenduan Oiartzunen. Lehenago ere, 1907.ean, Bergaran beste sindikato bat sortu zen. Guztiek *Anaitasuna* izena zuten:

«Berri onak datozkigu alderdi guzietatik alkartasunen-gañ; atsegingarriyak dira eta ongi erakutzitzen dutenak zeñ ona dan alkartasuna alderdi guzietan. Probintzi guzietan ari dira artzen indar aundiya Sindicato catolicuak (...). Or dago Naparra; España guziyaren arrigarri ainbeste ta ainbeste Alkartasunekin; or daude Santander ta Salamanca; ara Zaragozako probintziya; emen bertan Alaba (...). Zer indar ez dute artu Sindikatuak Alemaniyan, Austrian, Belgican eta beste naziyoetan (...)»³⁷⁰.

Sindikatu horiek Foru Aldundiaren laguntza ekonomikoa jaso zuten³⁷¹, eta baita apai-zena ere. hauena bestelakoa bazen ere:

«En el estado actual de estos trabajos, nos es necesaria, imprescindible, una activa propaganda (...). El sacerdote rural, el digno ministro del Señor que necesariamente se encuentra en todos los momentos en contacto con nuestro casero, a quien desde su ministerio, en sus conversaciones particulares y en fin, aprovechando cuantos momentos tiene disponibles, procura inculcarle sus sanas doctrinas unas veces referidas a su cargo, otras a cuestiones sociales interesantes a sus feligreses (...) es a nuestro juicio el elemento más indicado, el más apto para la labor de propaganda que interesa al ganadero en general»³⁷².

Lan honen atal batzutan euskal sindikalismoaren sorreran apaizek izan zuten garrantzia ikusteko aukera izango dugu, eta baita nolako loturak sortu ziren nekazal sindikatuen —zerbitzu-sindikatu bezala aurkezten zirenak—, Eliza katolikoaren gizarteari buruzko pentsamoldearen artean ere. Lotura horiek urrutiago zihoazen, sindikalismo politikoarekin eta, guri hemen gehiago interesatzen zaiguna, euskarazko kazetaritzarekin. Guzti honen adibide nabariagoa *Argia* eta Eusko Nekazarien Bazkuna ditugu, biak, nola ez, Gipuzkoan sortuak. Baina utz dezagun historia hori bere lekuan eta jarrai dezagun ordea 10.eko hamarkadako nekazal aldizkarien historiarekin.

1901.eko abuztuan *Baserritarraren* zuzendaria, Ignacio Núñez Arizmendi, hil zen 29 urte zituela. *Baserritarrarena* izateaz gain, *Gipuzkoako Nekazaritzaren* zuzendaria ere bazen, eta gainera, Aitor ezizenez aldizkari horien atal asko eta asko sinatzen zituen, halanola, «Berrichukeriak» edo «Auzoko hitzak». Nekazaritza munduarekin ederki lotua, Fraisoro eskolako irakasle izan zen, «Basogintza-ko agintari, Sindikato Alkartasuna oyen eginari goyenekua, eta gañera, zituan bere kontu, konferentzi edo itzaldi nekazaritzakoak, erriz-erri ematen ziranak»³⁷³. Hain ekintza ugari egiten zuen zuzendaria desagertuta, ez da batere harriztekoa aldizkaria ere handik gutxira desagertu behar izatea. Nahiz eta agindu betirako izango ez zela, *Baserritarra* ez zen berriro agertu:

«A su reaparición, con factura distinta y apropiada al fin á que creemos deben tender esta clase de publicaciones, contará ya con con una redacción fija de técnicos, asesores de cuantos asuntos atañen a los intereses agrícolas y pecuarios de la provincia»+.

Baserritarrak 167 ale kaleratu zituen, azkena 1911.eko otsailak 25an. 1925.ean Gipuzkoan nekazaritzari buruzko beste aldizkari bat sortu zen, *Alkartasuna*, izenburua euskaraz bazen ere, erdara hutsez idatzia izan zena. Gipuzkoako *Federación Católica Agrícola*ren bozeramailea zen. Dakigunez, 1931. arte behintzat argitaratu zen.

Bizkaian ere euskarazko nekazal aldizkari bat esistitu zen, Foru Aldundiak sortua. Oso teknikoa, *Gipuzkoako Nekazaritzaren* antzerakoa: *Bizkai-Aldundijaren Abeluin-Baso-Ingurtija - Boletín Agro-pecuario-forestal de la Excma. Diputación de Bizcaya* izenekoa. Lehenengo zenbakia, izen horrekin, 1919.eko martxokoa badugu ere, lehenago bazegoen beste aldizkari bat, *Boletín Pecuario de la Excma. Diputación de Vizcaya*, 1909.ean hasi zena eta noizbehinka euskarazko testuren bat zeukana. Ikusitako ale bakarrean, 1911.eko uztailakoa (4. zenbakia), bazegoen testu bat, aldizkariak zituen 16 orrialdeetatik bi betetzen zuena, sinatu gabeko testu bat, alboan erdarazko itzulpena zekarrena. Aldizkari honek, paper onean inprimatua, argazkiak ere bazituen. hilabetekaria zen eta dohainik banatzen zen Bizkaiko luginen artean. Euskarazko testuan ikusitako ortografia ez da Arana Goirirena, eufoniak agertzen badira ere («aldijak», esate baterako) «rr» eta «ll» bezalako grafiak ere aurki bait ditzakegu.

Bizkai-Aldundijaren Abeluin-Baso-Ingurtija ere hilabetekaria zen, baina desberdintasun batzu agertzen ziren: ez zen dohainik banatzen (50 zentimo kostatzen zituen), eta euskararen portzentaia %50koa zen: ezkerreko zutabea euskarazko testua agertzen zen, eta eskubikoan, erdarazko bertzioa. Ez zuen argazkirik, bai marrazki batzu, eta bere ait-zindariak baino orrialde gehiago zituen: 38. Bere asmoa, nekazaritzaren aurrerapen teknikoak zabaltzea, lehenengo alean esaten zuten bezala:

«Lugintza-gayak zabalduko irakurkixuna bide egokija dala-ta, Bizkai-Aldundijaren Abeluin Baso Bazkintzeak, lugintzeari, abelaztari ta baso-gauzeari yagokozan jakin-gai ta jakin biar-guztijak orretaraxe zabaldu gura dauz, lugiñak euren adimenak zurtu ta bizturik eta dakijen baño geyago ikasirik eta aituaguak ixanik, bixibide obia, nasayagua ta ain ezdua eukiteko eran aurkitu daitezantat»³⁷⁵.

Oso aldizkari teknikoa zen. Hona hemen atal batzuren izenak, aldi berean nekazaritza gaietan beharrezko neologismo batzu sortzeko ahalegina ere erakusten dutenak: «Abeluin-Baso-Bazkintza (Junta Agro-Pecuaría-Forestal)», «Bedarlantzea (Herboricultura)», «Mastilantza (Viticultura)», «Abelertija eta Abelosatzea (Zootecnia y Veterinaria)», etabar. Idazleen artean, Abeluin-Baso-Bazkintzaren zuzendaria, José Elorrieta, eta tekniko batzu: Juan de Egilleor, Andres de Arzadun, Agustín de Castro, Miguel Angel Esteve eta izen ezagun bat, Azkueren kazetaritz-entrepresetan zeregin ezin haundiagoa izan zuena: Tomás de Epalza.

1919.eko zenbakiak baino ez dugu ezagutzen. Guk lan honetan ikertzen ditugun urteetan ez zen beste euskarazko nekazal aldizkaririk sortu, baina honek ez du inolaz ere esan nahi nekazaritzari buruzko informaziorik agertzen ez zenik. Nekazariantzako gaiek izugarritzko garrantzia izan zuten euskal prentsan eta euskarazko aldizkarietan, eta hemen berriro *Argiaren* kasua aipatu behar dugu derrigorrez. Baina, irakurleko bat nolabait finkatuta, nekazaritzari buruzko berriak eskeiniz gain, bestelako informazioa eskeini zitzaion baserritarrari 20. eta 30.eko hamarkadetan.

OHARRAK

⁶Hemendik aurrera, Euskal Herria hitzaz hizkuntzari dagokion kontzeptu bat adierazi nahi dugu. Guretzat, ikerketa honetarako behintzat, Euskal Herria euskaraz mintzatzen direnek osatua da, beraz esanahi linguistikoa du. Euskal Herria honela definituz, gure ikerketarako egokientzat jo izan dugun kontzeptu bat erabili dugu, bestelako konnotaziorik gabe.

⁷ *El Bascongado (1813-1814). Edición facsimilar*. Estudio preliminar de Javier Fernández Sebastián. Biblioteca Clásica Municipal, Bilboko Udala, 1989, XXIII. orrialdean. Cartagenak ere, Bilbok baino biztanle gehiago zuen, ia 40.000.

⁸ Bide batez, esan dezagun Donostian argitaratu zela ezagutzen dugun Hego Euskal Herriko lehenengo erdarazko aldizkaria, *Extraxto de Noticias Universales* izenekoa. Ikusi ditugu Madrileko Udal Hemerrotekan gordezten diren aleak, ezagutzen ditugun bakarrak: 1727.eko maiatzak 4ko alea (38.a) 8 orrialdeko gehigarri batekin, eta 1728.eko 10. alea. Ostegunero argitaratzen omen zen Donostian, ez dakigu norik egina. Aipatu aletetan Viena, Londres, Madrid eta Petersburgoko berriak aurkitzen ditugu, guztiak gazteleraz. XVIII. mendean Baionan ere beste aldizkari edo kazeta bat behintzat argitaratzen: *Journal Maritime de Bayonne* izenekoa, 1757. arte gutxienez agertu zena. Dakigunez, 1789.ean Baionak 8.180 biztanle zituen (Pontet-Fournigué, J.: *Bayonne: un destin de ville moyenne à l'époque moderne*, 185.-203. orrialdeak).

⁹ Saiz, M.D.: *Historia del periodismo en España. 1. Los orígenes. El siglo XVIII*, Alianza Universidad Textos, Madrid, 1983, 45. orrialdea.

¹⁰ Saiz, M.D.op.cit. 87. orrialdea.

¹¹ Ibidem.

¹² Frantziako Iraultzak Euskal Herriko foruak eta erakundeak debekatu zituen. Laburdiko noblezia eta apaizgoa Ustaritzen bildu ziren, lehen ladiz, 1789.eko apirilak 19an, maiatzak 18an Zuberokoak, eta ekainak Sean Behe-Nafarrokoak. Euskaraz eta frantsesezko kexa-kahierak osatu zituzten. 1789.eko abuztuak 4ean Estatu Orokorek, Nazio Asanbladan bilduak, noblezia eta apaizgoaren pribilegio guztiak deuseztatzea erabaki zuten, eta baita Laburdi eta Zuberoako araudi partikularrak. 1790.ean Nazio Asanbladak Euskal Herriko lurraldeak Basse-Pyrénées-eko departamenduan, Béarn-ekin batera, kokatzea deliberatu zuten, Uharteko markesa eta Garat anaiek protesta egin zuten, hizkuntzen desberdintasun ezin haundiago, adibidez, argudiatuz. Ordudanik gatazkak eta euskaldunentzako ezbeharrak sortu ziren (Ikus Goyhenetche, E.: *Le Pays Basque. Soule-Labourd-Basse-Navarre*, Société Nouvelle d'Éditions Regionales et de Diffusion, Pabe, 1979, 371.-380., 396:416. eta 427:431. orrialdeak).

¹³ Laburtarren kexa-kahierak euskaraz eta frantsesez argitaratu ziren; baita diputatuek bozemaileentzako gutunak, Sanadon apezpikuaren manamendu bat, zubereraz itzulitako egutegi iraultzaile bat ere (ikus Goyhenetche, E., op. cit., 85. orrialdea).

¹⁴ Ikus Mitxelena, K.: *Textos arcaicos vascos*. 1990.eko berrargitalpena erabili dugu, Gipuzkoako Foru Aldundiak Donostian argitaratua.

¹⁵ Certeau, M.; Julia, D.; Revel, J.: *Une politique de la langue. La Révolution française et le patois*. Éditions Gallimard, Bibliothèque des histoires, Paris, 1975, 287. orrialdea.

¹⁶ Bi adibide baino ez dugu aipatu, biak Antoine Richard-en *Le Gouvernement Révolutionnaire dans les Basses-Pyrénées* liburuan (Harriet, Bayonne, 1984) agertzen dira: 1793.eko urriak 88ko *arresta* bat (*Arrête pris par les Représentants du Peuple Pinet et Monestier à l'encontre des Bayonnais qui se sont réfugiés à Ustaritz*), eta 1795.eko abuztuak 18ko *proclamatione* bat. Gehiagoren berri ezagutu nahi duenak, jo dezake Vinson-en bibliografiara.

¹⁷ Fernández Cepedal, J.M.: «Lengua universal, lengua francesa y patois durante la Revolución Francesa», *El Basilisco* aldizkarian, bigarren aroko 1. alea, Oviedo, 1989,41.-48. orrialdeak.

¹⁸ Certeau-ren eta aipatu liburuan, 42. orrialdea.

¹⁹ Testu osak ikus daitezke Certau, Julia eta Revel-en aipatu liburuan, 291.-317. orrialdeak.

²⁰ «Rapport du Comité de Salut Public sur les Idiomes», aipatu liburuaren 295. orrialdea.

²¹ Ibidem.

²² Ikus aipatu liburuko «Les Sociétés des Amis de la Constitution» izeneko atala.

²³ *Rapport sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser l'usage de la langue française*, Grégoire abateak II. urteko Termidoreak 2an *Convention Nationale*an aurkeztutako txostena. Testu osoa irakur daiteke Certeau, Julia eta Revel-en aipatu liburuan, 300-317. orrialdeak.

²⁴ Aipatu liburua, 304. orrialdea.

²⁵ 1790.eko abuztuak 13an bidalitako inkesta horrek 43 galdera zituen, zeinak aipatu liburuaren 12.-14. orrialdeetan aurki daitezkeen.

²⁶ Aipatu liburua, 310. orrialdea.

²⁷ Datu gehiago aipatu liburuaren 283. orrialdean

²⁸ «Je voudrais des opuscules sur la météorologie, qui est d'une application immédiate à l'agriculture. Elle est d'autant plus nécessaire, que jusqu'ici le campagnard, gouverné par les sottises astrologiques, n'ose encore faucher son pré sans la permission de l'almanach», zioen gure abateak.

²⁹ Thomas Lischmann eta Hugo Schuchardt-en edizioaren faksimila erabili dugu, 1990.ean Euskaltzaindiak argitaratua.

³⁰ «Los primeros impresos periódicos fueron los almanaques, derivados a su vez de los calendarios impresos en Maguncia desde 1448. El primer almanaque francés conocido data de 1468» (Albert, P.: *Histoire de la presse*, Presse Universitaire de France, 1970; gaztelera izulpena erabili dugu, Ediciones Rialp, 1990, 16. orrialdea). Beste batzuren ustetan, lehenengo almanaka, *Le Calendrier des Berges*, 1491.ean sortu zen; 1550.ean, esate baterako, *L'Almanach de Nostradamus* ospetsua agertu zen (Wolgensing, J.: *L'Histoire à la Une. La grande aventure de la presse*, Gallimard, Paris, eta Weill, G.: *El periódico. Orígenes, evolución y función de la prensa periódica*, Uteha, México, 1979, 12. orrialdea). Euskaraz berandu samar hasi baziren ere, Europa osoko lehenengo aldizkariak urterokoak izan ziren, hala nola *Messrelationen*, Machel von Aitzing-ek 1588.ean Francfort del Main-en argitaratu zituenak (Albert, P., op. cit., 16 orrialdea). Euskal almanakek bezala, *Messrelationen* haiek bazuten zerikusirik feriek.

³¹ XVI. mendean —Leicarragueren mendean, alegia— euskal idazle ia guztiak erlijiosoak ziren, bat izan ezik: Arnaud d'oihenart zuberotarra. Hurrengo hiru mendeetan, egoera gutxigorabehera berdintsua da. Datu zehatzagoak daude Torrealdai, J.M. *Euskal idazleak gaur* liburuan eta Sarasola, I: *Historia social de la literatura vasca* liburuan.

³² Aipatu genero guzti hauek, kazetaritzaren aitzindarietan kokatzen direnak, *litterature de colportugetzat* har daitezke. Luzaro iraun zuten. Hona hemen Pierre Albert-ek dioena: «El nacimiento de los periódicos impresos no hizo desaparecer los escritos no periódicos (...). Constituyeron, por lo menos hasta 1789, redes de información que completaban de manera útil los de la prensa impresa. Su importancia política no debería ser menospreciada» (Op. cit., 17 orrialdea). Euskal kazetaritzaren kasua, Albert-en hitzak ezin egokiagoak iruditzen zaizkigu.

³³ Lino Akesolok kontatzen digu *Euskerazaintza* aldizkarian pasarte hori. Dirudienez, Ulibarri eta erdaldun bat egun batetan eztabaidaka hasi ziren, erdaldunaren ustez euskara ez bait zen ezertarako gauza, «egutegitxo bat egiteko bere ez». Arabarrak apostua jaso zuen, eta zortzi egun barru egiteko gauza zela erantzun, besteak inprimatzeko gastuak bere gain hartzea aginduz gero. Egutegia kaleratu bai, baina erdaldunak zorra ordaindu ez, eta jarraipenik gabe geratu zen euskarazko lehenengo egutegia, nahiz eta «Naparroatik eta be eske asko izan aren». Akesolok dioenez, egutegi haren izena zen *Eusquerasco egunaria erderuzcotic itzuliya Vizcaya, Guipuzcoa eta Arabaco probintziarentzat 1815garren urterako. Bilbaon*. José Paulo Ulibarri Okendon jaio zen

1775.ean eta Abandon, al baitari urte askotan lan egin egin ondoren, 1847.ean hil zen. Akesolo, K.: «Euskal egi-tegirik zarrena», *Euskerazaintza*, 1990.eko urtarrila-martxo, 10. zenbakia, 6. orrialdea.

³⁴Zavala, A.: «La guerra napoleónica de España y los bersolaris», II. Euskal Mundu-Biltzerra, Literatura Biltzerra, III. alea, 87.-104. orrialdeak.

³⁵*La Gazeta de la Corte* (1808.eko abuztuak 23an hasia), gero *La Gazeta de Vitoria* bilakatu zena (1808.eko azaroak 11 arte, 24 zenbaki guztira), *Gazeta de Oficio del Gobierno de Vizcaya* (1810.eko apirilak 2an hasia) eta *Gazette de la Navarre*, laister *Gazeta Oficial de la Navarra* bihurtu zena (Ikus Sanchez Aranda, J.J.: «La actividad periodística de la región vasco-navarra a principios del siglo XIX», *La prensa de los siglos XIX y XX. Prentsaaren Historiari buruzko Lehen Ihardunaldiak*, Manuel Tuñón de Larak zuzendua, Euskal Herriko Unibertsitatea, 1986).

³⁶ Seoane, M.C.: *Historia del periodismo en España. 2. El siglo XIX*, Alianza Universidad Textos, Madrid, 1983, 58. orrialdea.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Fernández Sebastián, J.: *Prensa y publicística vasconavarra en la crisis del Antiguo Régimen*, doktorego tesia, 1989, 696. orrialdea. Eskertu nahi diogu Fernández Sebastián irakasleari bere tesia kontsultatzen uzteaz gain, bere indikazio ezin baliagarriagoak eskeintzea, laguntza haundi-haundia izan direlako atal hau idatzi ahal izateko.

³⁹ Saiz, M.D., op. cit., 238. orrialdea.

⁴⁰ Ibidem, 244. orrialdea.

⁴¹ Ibidem, 248. orrialdea.

⁴² Ibidem.

⁴³ Seoane, M.C., op. cit., 76. orrialdea.

⁴⁴ Labayen, A.M^a: *Muñagorri, eskribaua, pakegille eta fuerozale*, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, S.A., Donostia, 1974. Ezin interesgarriagoak dira XII. eta XIII. atalak, eta eranskinak. Ikus baita Agirreazkuenaga, J.: «Antología de versos, canciones y sonetos relacionados con los Fueros, la Guerra y el Convenio de Bergara», *150 años del Convenio de Bergara y de la Ley del 25-X-1839*, Eusko Legebiltzerra, Kondaira-Mailako Bilduma, 3 (J. Agirreazkuenaga eta J.R. Urquijo Goitia argitaratzeleak), Gasteiz, 1990. 1837.eko *La batalla de Andoain* izeneko bertsoek, esaterako, oso mami informatiboa dute.

⁴⁵ Ikus aipatu obraren 9. eranskina, 385. orrialdean: «Bertso berriak-egui garbiak, o sea, coplas de propaganda», azpimarratzen du egileak.

⁴⁶ Fernández Sebastián, J., aipatu tesian, 696. orrialdea.

⁴⁷ Aipatu tesian, 697.-699. orrialdeak.

⁴⁸ Aldizkari horretaz aparte, Euskal Herriko liberalek propaganda eta publizitateko beste forma batzuk ere erabili zituzten. Halanola, 1833.eko azaroak 28an Bizkaiko Foru Aldundiak ezagutzera emandako proklama elebiduna, *Vizcaico erritar armadunac* izenekoa, asaldatu ei barkamena eskatzen zitzaielarik armak alde batera utziz gero; eta Aviranetaren idazkia, *Carta en Vascuence del labriego al hojalatero de Castilla. Euscaldun ne-cazari batec ojalatero bati escribitzen dion carta* izenekoa, in Aviraneta, E. de: *Memoria dirigida al Gobierno español, sobre los planes y operaciones puestos en ejecución para aniquilar la rebelión en las provincias del Norte de España*, Madrid, Imprenta de Narciso Sanchiz, 1844, 24.-25. orrialdeak. Aviranetak berak dionez, «gutun» haren 7.000 ale inprimatu eta banatu ziren.

⁴⁹ 1834.eko maiatzak 30ean eta 30ean, alegia.

⁵⁰ *Suplemento (gratis para todos) al Correo del Norte*, astelehena, 1834.eko maiatzak 5.

⁵¹ Juan Bautista de Erro y Azpiroz (1773-1854), Andoainen jaioa, 1806.ean *Alfabeto de la lengua primitiva de España* eta 1815.ean *El mundo primitivo o Examen filosófico de la antigüedad y cultura de la Nación Bascongada*, biak Madrilén, argitaratu zituen (Villasante, L.: *Historia de la literatura vasca*, Editorial Aranzazu, bigarre argitaldia, 1979, 230. orrialdea).

⁵² «Piénsese que esa masa era analfabeta en su inmensa mayoría», dio Fernández Sebastianek bere tesian, «por lo que difícilmente podrían acceder al conocimiento directo de cualesquiera documentos escritos, fueran en castellano o en vascuence. Por otra parte, es sabido que los clérigos ejercían en el mundo rural las funciones de medio de información y comunicación, antes de la generalización de los medios civiles de difusión; era el cura del lugar el que leía habitualmente desde el púlpito aquellas disposiciones que alas administraciones públicas les interesaba llegarán al conocimiento de la población».

- ⁵³ Seoane, M.C., op. cit., 139. orrialdea.
- ⁵⁴ *El Correo del Norte* 1834.eko ekainak 6,26. zenbakia.
- ⁵⁵ Fernández Sebastián tesian, 697. orrialdea, aipatu gutunean (jatorrizko testua Archivo Histórico Nacionalean dago, Consejos, leg. 11323, 73. zenbakia).
- ⁵⁶ Berak eman zizkigun, Patxi Altunaren omenezko liburuan argitaratu baino hilabete batzu lehenago, haren fotokopiak, eta hemendik gure eskerrik onenak bidali nahi dizkiogu. Aldizkaria Antoine d'Abbadie jaunaren bildumau zegoen.
- ⁵⁷ Urte berean, Pabeko *Mémorial des Pyrénées, Journal politique* aldizkarian euskarazko artikulua bat agertu omen zen, egilea nor zen ez dakigularik: «Jouhane Lestartarra» izena zuen artikulua hark, uztailak 27an agertua (ikus Vinson-en bibliografia, 777. orrialdea).
- ⁵⁸ Hona hemen *Uscal Herrico Gasetaren* lehen zenbakiaren lehen orrialdean Chahok ematen duen adierazpena: «Nour da edo cerda *Ariel*? Ainguru bat (...). Asqui-da jaquitia ainguriéc badutiela erdaraz bere icen curiousac, bere destinouaren eta calitate houn edo gtichtouen marcatceco: *Mikael*, Gincouaren indarra. Arrenberaz, entcun-dianac counpreni-beca: counprenitcen diana ikhous-beca Uscañ-herrico gasetaren ainguria, *Ariel*».
- ⁵⁹ Hala ere, bigarren zenbakian «Supplement a L'Ariel» ipintzen du.
- ⁶⁰ *L'Arielek*, hala ere, lau orrialde izaten zituen.
- ⁶¹ *Uscal Herrico Gaset*a, 1848,eko uztailak 25, 1. orrialdea.
- ⁶² *Uscal-Herrico Gaset*a, 2. zenbakia, 2. orrialdea.
- ⁶³ *Uscal-Herrico Gaset*a, 1. zenbakia, 1848.eko ekainak 30,2. orrialdea.
- ⁶⁴ *Uscal-Herrico Gaset*a, 2. zenbakia, 3. orrialdea.
- ⁶⁵ Michel Renaud, beste errepublikazale bat, garaile suertatu zen. Hector Etcheveny, Baigorriko familia noble eta lurjabe batena ere aurkeztu zen, ezer lortu gabe. Errepublikako lehendakaria hautatzeko orduan, Renaud Cavaignac general errepublikanoaren alde jarri zen, Etcheverry Napoleon III.aren alde eta Chaho Ledru-Rollin erdi-sozialistaren alde (López Adán, E.: «IPar Euskal Herria: 150 urte historiariak gabe», in *Saioak. Revista de Estudios Vascos*, 1978,2. alea, 125. orrialdea).
- ⁶⁶ *Le Républicain de Vasconie*, 1852.eko otsailak 19,1250. zenbakia, 2. orrialdea.
- ⁶⁷ Jean-Baptiste Etcheberry, Michel Garicoitsen lehengusua, Ibarre-Ordokian jaio zen 1806.eko abenduak 2an. Eskolatua izan zen Donibane Garazin, Kanbon, Larresoroko seminarioan, eta ondoren, filosofia ikasketak burutu zituen Betharramen eta Teologia ikasketak Baionan. Apaiz ordenatu zen 1833.ean, eta segidan Heletako bikario izendatua izan zen. Parrokiaz parrokia eta herriz herri urte luzeetan zehar ibili ondoren, Ustaritzeko serra, beltzen komentuan «omonier» sartu zen 1843.ean. Euskal idazlea ere izan zen: 1874.ean *Testament zaharreco eta herrico istorioa*, 1882.ean *Miguel Garicoitz aphezaren bizitzea*, 1863.ean *Maiatzeco hilabete chumea* liburuak argitaratu zituen. Hil arte bere almanaka ere argitaratu zuen, honako helburu honekin: «Lan hunek orhoit-arazten nau, zoin laster doazin urtheak, bata bertzearen ondotik; eta, batetik bertzera, zenbatak duten husten tokia; zenbatak ezeztatzen diren lurraren gainetik, nola neronek, gutien ustean, bertzentzat utzi beharko dutan almanaka moldatzea». Etcheberry hil zen 1898.ean. Gero, Etchepare anaiak arduratu ziren almanakaz (Datuak Laffite, P.: «J.-B. Etcheberry Almanakaren aita (1806-1898)» artikulutik, *Gure Almanaka*, Baiona, 1970, eta *1913garren urtheho Eskualdunaren Almanakatik* atera ditugu).
- ⁶⁸ Frantzesez ere halako almanakak argitaratzen ziren, adibidez *L'Almanach de France*, 1833.ean 1.300.000 ale kaleratu zituena (Jacques Wolgensinger, op. cit., 65. orrialdea).
- ⁶⁹ Dudarik gabe, Iraultza Frantzesak ekarri zuen Lapurdiko erakundeen galeraz eta euskaldun askoren herbertaratzeez ari da. Ikus Larronde, J.-C.: «Protesta de los vascos con ocasión de la creación del departamento de los Bajos Pirineos (1789.1790)» artikulua, *Muga*, 14. zenbakia, 1981,44-53. orrialdeak.
- ⁷⁰ *Eskualdun laborarien adiskidea eta conseilaria...*, 1849.
- ⁷¹ *Eskualdun laborarien adiskidea...*, 1851.
- ⁷² Hona hemen nola definitzen zituen bi ideologiak 1886.ean beste almanaka xuri batek, *Eskualdun Almanaka bonapartistak*: «Cer da churia? Girichtino bat girichtino gira Yincoaren elizaren eta haren minichtruen alde boza eman duena. Cer da gorri? Erljionearen contraco gizonen alde dena (...). Churiac - Yincotiar. Gorriac - Debrutiar».

⁷³ Laffitteren hitzetan, «Berdoly [*Le Réveil Basqueren* sortzailea] eta Vinson sustatzaile» ziren («J.-B. Etcheberry, almanakaren aita» aipatu artikuluaren).

⁷⁴ *Almanaca berria edo egunaria*, 1880.

⁷⁵ *Armanak Uskara* 1909garren *ourthe*ko, 34. orrialdea.

⁷⁶ *Escualdun laborarien adiskidea...*, 1850.

⁷⁷ *Escualdun laborarien adiskidea...*, 1905.

⁷⁸ *Le Réveil Basque* aldizkariaren sorrerak, gure ustez, kalitatezko salto bat izan zena, bultzatu zuen *Armanak Uskara*, beste almanaka batzuren eta, batez ere, *Escualduna* astekariaren agerpena. Baina horretaz gehiago mintzatuko gara hurrengo orrialdeetan. Lehentxeago hasiak ziren beste gorri ospetsuak, halanola Jean-Baptiste Elissamburu *Piarres Adame* liburu entzute haundikoaren egilea, frantzesezko aldizkarietan idazten, gorrietzako botoa eskatuz (ikus, esaterako, «Errepublikak bakea da» eta «Eskualdun batek Eskualduneri» izeneko artikulua, Baionako *L'Avenir des Pyrénées et des Landes* egunkarian agertuak, 1881.eko hazilak 8an eta 1880.eko urriak 2an. Lehenago ere, beste artikulua bat aurkitzen dugu, euskaraz, aipatu egunkariaren orrialdeetan, 1879.eko urriak 21 eta 23an. Izenburua, berriro ere, «Cer den Errepublika?». Bestalde, *Piarres Adame* lehen aldiz agertu zen Baionako *La Nivelle* aldizkarian.

⁷⁹ *Armanak Uskara edo Ziberouko egunaria*. 1906. urtekoan hala diote: «Ziberouko armanaka eginko da bi jartillaz algarreki josirik. Lehen, mehe mehia, hamabi hilabeteren egunaria dena, ourthiaren urhertzian berhezteko dateke nahideneren egiteko. Bigarren kartilla edo phentia. mintzo dena istoriaz, aholku hounez laborarientzako, errezetaz, etc., houra ourthe orbe har date begiratu arrankurareki. Hollakmarkaturik dutu bost ourthez arrount. Laour gerren arraldia orai hirour ourthe hasirik izan da». Ezaugarri horietatik aurkituko ditugu Ipar Euskal Herriko almanaka ia guztietan.

⁸⁰ Ikus, esaterako, «Zer khostatezen den errepublika Frantziari» izeneko artikulua, 1890.ean: «Gorriek aldiz», dio bertan, «iretsi die soberakina, eta orano ourthe oroz 650 miliouko eskaz bat ukhen bere khountietan, nahi bada althatu dien budjeta miliart batez». «Noula erreljionia galerazi nahi dien gorriek» artikulua antze-koak (aipatu hau 1892.ekoa da) baino ez ditugu irakurri behar nondik nora zihoazen xuriak konprenitzeko.

⁸¹ Lehenengoa Jean-Baptiste Etcheveny, «uskaldun katolikoaren deputatua» izan zena urte askotan. Haren ondoren, bere semea Louis de Etcheverry Euskal Herriko katolikoaren deputatu bihurtu zen (ikus *Armanak Uskara*, 1893). Hura izango zen, hain zuzen, Escualdunaren sortzailea. 1886.ean, adibidez, xuriak garaile suertatu ziren hauteskundeetan. Baionako *arrondissementean* xuriek 9.791 botu lortu zituzten, 6.510 gorriek (azken hauek, ordea, Baiona hirian garaileak izan ziren: 1.682 botu, eta xuriek 1.368 lortu zituztelarik). Mauleko *arrondissementean* ere xurien biktoria ukazina izan zen: 7.334 botu, gorriek 3.990 lortu zituztelarik (datuak *Escualdun Almanaca* 1886 urthecotik jaso ditugu).

⁸² Xuriek lortu zuten dirudien ezubiko indar politikoak bereganatzea; gorriek, aldiz, ez zuten bereganatu eskubikoak ez ziren beste talde politikoen laguntza (sozialistena, adibidez).

⁸³ Ipar Euskal Herriko almanaka eta aldizkari asko eta asko ezezik (haien artean *Le Courrier de Bayonne* egunkaria, zeinen almanakan euskarazko artikuluen bat agertu zen), Lamaignénen baitan denetariko euskal liburak ere argitaratu ziren. 1909.ean, esaterako, besteak beste *Solhas egiteko eta letra egiteko gaijak, moldeak eta hetarako irakaspen hautak* eta Gueroico *guero edo arimaren eguitecoen gueroico utzteac cenbat calte eta çorigaitz dakharquen Axular Saraco erretorac bilduac* liburak inprimatu eta saldu zituen (Axularren liburuaren argitalpen hau irakurri zuen, adibidez, Pablo Fermin Irigarai *Larrekok*, XX. 20. eta 30.eko hamarkadetan Geroren defendatzaile sutsuenetariko bat bihurtuko zena).

⁸⁴ *Escualdun almanaka edo egunari berria 1885 urtheco*.

⁸⁵ Laffitte, P.: «Duvoisin kapitainaz ohar purruxka batzu», *Eusker*a, XXIV, Bilbo 1979,735-758. orrialdeak.

⁸⁶ *Eskualduna* astekariaren (*Escualdun Gazetaren Almanaca*, *Eskualdun Onaren Almanaka*, *Eskualdunaren Almanaka* eta *Eskualdunentzat eskuarazko egunari edo almanaka berria*) boteretsuenak ditugu. XX. mendeko 30.eko hamarkadan ere holakoak agertu ziren, halanola *Gauden gu eskualdun*. *Gure Herriaren Almanakaren* kasua desberdina da, bere kutsua ez bait zen politikoa, kulturala baino.

⁸⁷ Pronostiko hura, ezin bitxiagoa denez, hona ekarri nahi izan dugu, luzetxo bada ere: «JUICIO: Milla ta zorcireun ta/irurogueiraco/ondo ifinjia da/aurtengo urteraco./Igaro da urtian/batzuec guzurrac/jentiac esan eban/icusi justubac./Baña neure culpa/gutziz etza izan/impresoren eusquera/ez jaquitia zan./Guizonaren faltia/icusi izan zan/culpante eguitia/erre zoia bazan./Bañan onetarako/bazan utz eguiña/parcatu eguiteco/eguin aleguiña./Juangoico cerucuoac/esatan deuscuna/iñoren pecatuac/galduco ez dabena./Onegaz aritutenda/cer esan gura dan/ascoda esatia/orain asteman./Alperric izan oi da/asco esatian/guichi escribiduta/aitzen emotian./Beste

gauza batera/orainche goiezan/labranza eguitera/zelan izango da./Goizago eguitera/daucat neuc gogoan/labradore guztijec/balegor orretan./Ascori esan neutzan/pasaudan urtian/artuac eriteco/april güenian/Baña onetarako/eranzunac ziran/gauzori sinistzecco/ezgagoz orretan./Icusi eta guero/damutuac ziran/utrenago urteraco/sinistuae alan./Aurtengo urte onec/asco emoteco./Labrancia goxetic/ondo eguiteco./Berandu dabillen/ezdala seguru/neure borondatia/onetara dozu./Egurra ta icatza/gambaran daucanac/ahi ce aundija potza/echian sartubac./Baña onetarako/eguin aleguiña/cergaitic izango dan/guztien premiña./Contuac etarai zus/cer esan nai dodan/aleguiñac eguizus/dempora onetan./Eguiten daberen orrec/potz aundi bategaz/cer contentu aundijac/su aundi gozuaz./Eguin ecin dabena/beti errucarri/sarritan icusten da/guztiz barregarri./Banidade aundijac/acabetan gaitulbaita errenta aundijac/jan eguiten ditu./Oguei urtez emendic/daucagun ponpia/ondo bete bagaric/ascoren tripia./Jaungoico justuari/Vimildauric nago/bere borondatian/esperanzan dago./Amen».

⁸⁸ *Euscaldun necazurien adisquidea*, 1866, «Itz aurrena», 3. orrialdea.

⁸⁹ Haren bizitza eta lanen berri jakiteko, ikus Txertoa argitaldarian bere *Bertsoak*, *Pudente*, *Tormesko lazarratxo*, *kontuak* edizioa, Patri Urkizuk prestatua. Urkizuk ematen digu Pio Barojaren aita zen donostiar liberal eleberraren honen berri zehatza hitzaurrean. Ikus baita ere, liburu berean (Donostia, 1988), Julio Caro Barojaren hitzaurrea.

⁹⁰ *1887 garren urterako egunaria*, Ignacio Ramón Barojaren semeen inprimategian argitaratu zena ere, aipatuko dugu. 36 orrialde zituen, eta egutegia, efemerideak, nekazaritza-gaiak eta sinatu gabeko poesia batzu agertzen ziren: «Astoa eta chimuba», «¿Zerk?», «Oloak eta arrantzak», «Zein da?», «¡Ku-ku!», «Ama eta aurra», «Ziri-biursa» eta «Kukurrukukua».

⁹¹ *Pudente. Iru actoco opera*. Euskarazko izan arren, almanakan badago gaztelarazko itzulpena. Berrargitaratu da 84. oharren aipatu liburuan.

⁹² Serafín Barojak beste bi aldizkari argitaratu zituen, biak *Bai, jauna, bai* izenburuarekin, 1883.ean Iruñean lehenengoa eta 1904.ean Madrilen bigatrena, biak elebidunak eta literarioak. Parte hartu zuen, baita ere, Madrid eta Donostiako beste aldizkari eta egunkari batzutan: *El Tiempo* azken karlistadaren garaian, *El Urumea, periódico no político*, 1879.ean bere anaia Rikardorekin batera argitaratu zuena, *El Eco de San Sebastián* 1880.ean eta *La Voz de Guipúzcoa* 1885.ean. (Urkizu, P., aipatu liburuaeren aitzin solasean, 13. orrialdea).

⁹³ Urte hartako lau ale ikusi ditugu Labayrun: abuztukoa, irailekoa, urrikoa eta abendukoa (8.,9.,10. eta 12ak). Erdara hutsezko hilabetekaria dugu, Juan Mayorak zuzendua (urrian Daniel Lizarralde arduratu zen, Mayorak, abokatua zena, Argentinako beste leku batera joan behar izan bait zuen). Formato handiko aldizkaria, hiru zutabetan banatua, bere azpizburua «Revista de la Sociedad vasco-española de Buenos Aires. Publicación mensual gratis para los socios» zen. Bere egoitza Alsina kalean, 367, Buenos Airesen zegoen. Lau orrialde zituen. Euskaraz gauza bat bakarrik aurkitu dugu: A.P. de Iturriagaren bertso batzu, Fernando Amezkertarri buruzkoak.

⁹⁴ *La Vasconia* (geroago *La Baskonia*) hamabostean behin agertzen zen, 12 orrialde zituelarik. Euskaraz oso gutxi agertzen zen, eta gutxi hori noizbehinka bakarrik. Guk ikusitako alean (1935.ekoa) poesia bakan batzu baino ez.

⁹⁵ Halanola, 1883.ean Donostiako *El Eco de San Sebastián* egunkariak kaleratu zuen gehiagurria, *¡Erne euskaldúnak! Eco de San Sebastián deritzon, Donostiako paper egunari, Guipuzcoako interes guztien eskudatzaileari eraikisun edo osagarria izeneko orria*, 18. alearekin batera banatu zena. Bertan Chilera joandako euskaldunentzako abisuak ematen dira, Isidoro Paisal eta Avilak Montevideo-tik bidalitako gutunaren bidez: «Asmoa da Araukania deritzazun bazter bat betetzea euskaldun prantzez-españolakin, suizo ta alemaniakin (...). Ez bizirik eta ez ondasunik egon daitezke seguru paraje aetan inorenzat (...). Basamortu aundietan dijoaztenak perill aundiak daude indio basati oek ebazteko, iltzecko eta arrapatzen duten guztia eramateko (...). Montevideo-ko euskaldunek ere gorriak ikusi zituzten: «300 gizagaisó baña geiago joan dira engañatuak asko modutara oraindik denbora asko ez dala, vapore batean sartuaz Burdeoson (...). Jainkoari nai dakiola ezagutu dezazutela, gizon eskolatuak ezagutzen duten bezela, zer etorkizun ikaragarria datorkion ara joaten diradenai (...).»

⁹⁶ Colá y Goitiren liburua 1882.ean agertu zen, 1880.ean Ameriketatik itzuli ondoren. Soroaren itzulpena, *Euskal napparren joera edo emigrazioa*, 1885.ean argitaratu zen.

⁹⁷ Gure eskerrik onenak Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekako Jose Antonio Arana Martijari eta Enrique Knörr euskaltzainari, ale horiek ezagutarazteko.

⁹⁸ *Euscaldun Gaset*a, 1885.eko abenduak24, 1. alea, 1. orrialdea.

⁹⁹ *Euscaldun Gaset*a, 1885.eko abenduak 24, 1. alea, 2. orrialdea.

¹⁰⁰ *Euscaldun Gaset*a, 1885.eko abenduak24, 1. alea, 2. orrialdea.

- ¹⁰¹ *Esculdun Gaseta*, 1886.eko urtarrilak 16,3. alea, 1. orrialdea.
- ¹⁰² *Esculdun Gaseta*, 1. alea, 1885.eko abenduak 24,1. orrialdea.
- ¹⁰³ Simon Oxarart aberatsa 1866.ean hil zenean, zurrumurruek ziotenez Martin Biscailuzek -Estatuko abokatua zena- 75.000 dolar lapurtu zizkion. 1890.ean edanari emana zen, gero bi aldiz kondenatua izan eta espetxera ere joan zen (Douglass, W., eta Bilbao, J.: *Amerikanuak*, Euskal Herriko Unibertsitatea, 1986, 418. orrialdea).
- ¹⁰⁴ *Esculdun Gaseta*, 3. alea, 1886.eko urtarrilak 16,1. orrialdea.
- ¹⁰⁵ Biak Pariseko Biblioteka Nazionalean daude: 1888.eko urriak 15an «zenbaki zero» bat agertu zen, eta urriak 30an 1. zenbakia, ezagutzen dugun bakarra. Vinson-ek -astekariaren garaikidea- ez du besterik aipatzen, eta horrek bultzatzen gaitu uste izatera besterik ez zela agertu.
- ¹⁰⁶ Goytino, abokatua izateaz gain, kazetaria ere bazen, berak esaten digun bezala, *Le Progres* izeneko frantzes aldizkari bat argitaratu bait zuen.
- ¹⁰⁷ *California-ko Eskual Herria*, 1. zenbakia, 1893.eko uztailak 15, 1. orrialdea.
- ¹⁰⁸ *Ibidem*.
- ¹⁰⁹ *Ibidem*.
- ¹¹⁰ San Francisco J.F. Yparraguirre, Tehachipin J. Iribarne, San Diegon P. Etcheverry eta Los Angeles-en hiru banatzaile: M. Ordoqui, D. Larronde eta D. Hiriart.
- ¹¹¹ Badakigu, esate baterako, Fresnillo herrian, Zacatecas estatuan, irakurtzen zela, Cayetano Oxandabaratz delako batek idatzitako gutunak ezagutarazten digunez (1893.eko abuztuak 9,9. zenbakia, 1. orrialdea).
- ¹¹² Douglass, W. eta Bilbao, J., op. cit. 419. orrialdea.
- ¹¹³ 1893.eko abuztuak 9,9. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹¹⁴ 1893.eko azaroak 4ko zenbakian erreproduzitua.
- ¹¹⁵ 1893.eko abenduak 4,1. orrialdea.
- ¹¹⁶ 1894/VII/30.
- ¹¹⁷ 1897/IX/14.
- ¹¹⁸ Hona hemen Goytinok Monroe presidentearen pentsamoldeari buruzko eritzia. «Audace fortuna juvat (Fortunak laguntzen ditu ausartak) eta ordu du Amerikanoentzat erakhusterat eman dezaten beren ausartkeria. Nor estonatu behar da orduan berriz errepikatzen badugu Monroe eta Cleveland presidentekin: AMERIKA AMERIKANOENDAKO» (1896/11/15,2. orrialdea). Goytinok, nola ez, Europarentzat eta Frantziarentzat batez ere Monroeren doktrina oso arrisksua zelarik, bere bihotza bi aberritan banaturik zeukan.
- ¹¹⁹ Halanola 1894.eko uztailak 7ko alean Juan H. Aniotzbeherek Monterey-tik bidalitako bertso hauek: «Artzainaren bizia da orai urrikaltzeko/Nehondik dirurik ezin atheratu gastuen egiteko/Ez ahalda bertze holako urt-herik sartuko/Yaun Zerukoa da gutaz urrikalduko».
- ¹²⁰ Timoteo Alvarez, J.: *Historia y modelos de la comunicación en el siglo XX. El nuevo orden informativo*, Ariel Comunicación, Madrid, 1987,27. orrialdea.
- ¹²¹ Ikus aurreko oharran aipatu liburua, 53.-55. orrialdeak.
- ¹²² Esate baterako, Laffitte, P.: «Eskual-astekariaren ixtorioa (1887-1969)», *Gure Herria Almanaka*, Baiona, 1971.
- ¹²³ Joseba Intxaustik gogoratzen duenez (*Iraultzaren hildotik*, Jakin liburu sorta, Ed. Franciscana Aranzazu, 1972, 99. orrialdea), «Euskal Herriko kantonamenduak 15 dira eta 1881.etik honakoan bozaldietarako hiru boz-eskualdetan banatzen dira». Hiru boz-eskualde edo *arrondissements* Baiona I, Baiona II eta Maule dira. Mauleko arrondisamenduak Zuberoko (Maule, Atarratze) eta Behe-Nafarroako zenbait kantonamendu ditu (Iholdi, Baigorri, Donibane Garazi, Donapaleu).
- ¹²⁴ *L e Réveil Basque* 1886.eko uztailak 11, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹²⁵ 1886/VII/18,2. zenbakia, 2. orrialdea.
- ¹²⁶ 1886/VII/1, 1. orrialdea.
- ¹²⁷ Ipar Euskal Herriko biztanlegoa XIX. mendean haunditu zen, 1801.ean 126.493 lagun bizi bait ziren. 159.802 1876.ean eta 182.002 1911.ean (Kanblong, R.: «Gure ekonomiaren hiru pondu», *Ipar Euskal Herria*, Jakin Liburu Sorta, Ed. Franciscana Aranzazu).

- ¹²⁸ *Le Réveil Basque*, 1886.eko uztailak 18,2. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹²⁹ 1887/I/2,1. orrialdea.
- ¹³⁰ 1887/II/27, 17. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹³¹ 1887/IV/10, 23. zenbakia, 2. orrialdea.
- ¹³² 1883/IV/22,24. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹³³ 1889/VIII/16.
- ¹³⁴ 1891/V/31,28. zenbakia, 5. urtea.
- ¹³⁵ 1891.eko azaroak 15.
- ¹³⁶ 1893.eko maiatzak 28.
- ¹³⁷ 1894.eko urtarrilak 21.
- ¹³⁸ 1894.eko abenduak 30.
- ¹³⁹ Charritton, P.: *Pierre Broussain. Sa contribution aux études basques*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique (Centre Régional de Publication de Bordeaux), Paris, 1985.
- ¹⁴⁰ Louis Etcheverry, Baigorriko Etcheverry familia bonapartistakoa, Baionan jaio zen 1853.ean. Saint-Jean-Le-Vieux herrian bizi zen, eta hango alkatea ere izan zen 1907.ean hil arte. 1889 eta 1890.ean Mauleko deputatua hautatua izan zen (Charritton, op. cit., 76. orrialdea).
- ¹⁴¹ Micheu-Poyou, J.: *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la I^e et la IVe République*, Paris, 1965,325. orrialdea.
- ¹⁴² 5. zenbakitik *Eskualduna* izena hartu zuen. Xuriek bazituzten beste aldizkari batzu, frantsesezkoak: *Le Mémorial des Pyrénées*, *Le Patriote* eta *Le Courier de Bayonne*.
- ¹⁴³ Laffitte, P.: «Eskual-astekariaren ixtorioa», *Gure Herria Almanaka* 1971, 17. orrialdea.
- ¹⁴⁴ Ibidem.
- ¹⁴⁵ *Eskualduna*, 1887.eko martxoak 15, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹⁴⁶ Laffitte, aipatu artikuluan.
- ¹⁴⁷ *Eskualduna*, 1887.eko urriak 24,18. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹⁴⁸ 1887.eko azaroak 1, 19. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹⁴⁹ 1887.eko abenduak 2,28. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹⁵⁰ Los Angeles-etik 1887.eko irailak 10ean bidalitako gutuna, *Eskualduna*, 1887.eko urraik 1, 19. zenbakia, 3. orrialdea.
- ¹⁵¹ Aipatu artikuluan.
- ¹⁵² Laffitte, P., aipatu artikulua, 18. orrialdea. Jean Hiriart-Urruty 18859.ean jaio zen Hasparreneko Joanese-derraenea baserrian. 1882.ean apaiz egin zen, eta berehalaxe Larresoroko seminarioan irakasle izendatu zuten. Gratien Adéma Zalduby 1907.ean hil zenean, Baionako kalonje izendatu zuten. 1915.eko azaroak 4ean hil zen Baionan (datu hauek Charrittonen aipatu liburutik atera ditugu, 63. orrialdea).
- ¹⁵³ «Jar gaiten oro Errepublikari, nahi badugu Frantzia erlijionearen etsaien eskuetatik atera, eta gizon auh-ragoen eskuetan ezarri», *Eskualduna*, 1892.eko abenduak 2. Hala ere, 18893.eko uztailak 24ko *L'Indépendant* egunkari errepublikazaleak zera zioen: «Les ralliés, ce sont les hommes des anciens partis et l'Église les conduit au combat aujourd'hui comme hier. C'est une transformation de la politique clérical, mais le cléricalisme est toujours là» (Intxaustik aipatua bere liburuaren 166. orrialdean).
- ¹⁵⁴ Ibidem.
- ¹⁵⁵ Ibidem. Hiriart-Urrutyk 1894.eko azaroak 4ean Pierre Broussaini bidalitako gutunean Louis Etcheverry eta Pochelouren jarrera gaitzesten zuen: «Nahi izan dakote gure Eskualduna gaixoari kendu bere izena eta izaita, kaskoindu behar omen gintazke, jaun batzuen gogora! Nik hitz dautzut Jauna, Jainkoaren eta adiskide onen laguntzarekin begiratuko ditugula, nor ere baitira eta xede hortako, eta hek, holako lanik egitetik. Gutizia dutenak dohazila kaskoierat, gu ez» (Charrittonen liburuan aipatua, 79. orrialdea).
- ¹⁵⁶ *Eskualdun Orza*, 1904.eko abenduak 15.
- ¹⁵⁷ A. Constantin sendagileak Pierre Broussaini egindako gutuna, 1904.eko martxoak 20, Charrittonen liburu-ko 278. orrialdean aipatua.

¹⁸⁸ Laffitte, P.: *Mintzaira, aurpegia: gizon!* liburuko aintzin-solasa, Jakin Liburu Sorta, Ed. Franciscana Aranzazu, 1971,35. orrialdea.

¹⁵⁹ J.-B. Adéma apaiza zen. 1861.ean jaioa, 1895.ean sartu zen *Eskualdunan*.

¹⁶⁰ Iruñean 1854.ean jaio zen eta bertan 1937.ean hil, denboraren poderioz abertzaletasun jeltzidura hurbildu zen. Hasieran foruzale porrokatua zen. eradaraz elaberrri batzu idatzi zituen (*Don García Almoravid, El último tamborilero de Erraondo*, etabar), antzinako euskal lurra kantatzeko eginak. Bestelako liburuk ere idatzi zituen: *Euskariana, Navarra en su vida histórica*, eta batez ere *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara* (Tolosa, 1884). 1918.ean Euskaltzaindiaren sorreran parte hartu zuen (datuok Villasanteren *Historia de la literatura vasca* liburutik atereak, 392. orrialde eta jarraitzen dutenak).

¹⁶¹ *Ideologías del nacionalismo vasco*, Haranburu Altuna, Donostia, 1978,17. orrialdea.

¹⁶² Elorza, op. cit., 31. orrialdea.

¹⁶³ Urte haietan aldizkari batzuk euskarazko olerki edo testu literarioren bat argitaratu zuten, halanok *Revista de las Provincias Bascongadas, Beti bat* (Pera *Abarca* folletoi moduan lehen aldiz argitaratu zutenak), eta Frantzian, besteak beste, *Revue des Basses-Pyrénées et des Landes*.

¹⁶⁴ *Revista Euskara*, 1. zenbakia, 1878.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ Elorza, op. cit. 107. orrialdea.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ Villasante, op. cit., 281. orrialdea.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 283. orrialdea.

¹⁷⁰ Honetaz badago artikulua bat: Azurmendi, J.: «‘Euskara’, XIX. mendeko aldizkari alemana», *Jakin*, 7. zenbakia, 1978.eko uztaila-iraila, 108. eta hurrengo orrialdeak.

¹⁷¹ *Ibidem*, 113. orrialdea.

¹⁷² «En un estado anárquico se hallaba la ortografía vascongada cuando el malogrado Manterola puso orden, proponiendo establecer una ortografía ‘convencional’, pero lógica y sencilla, como basada en el racionalismo principio de dar a cada sonido una letra, a cada letra un sonido (...)». *El Noticiero Bilbaíno*, 1886.eko abenduak 13,783. zenbakia.

¹⁷³ *Revista de Vizcaya*, Bilbao, año I, nº 12, 1886.eko apirilak 15,422. orrialdea.

¹⁷⁴ *Revista de Vizcaya*, Bilbo, 1886.eko apirilak 1, 11. zenbakia, 399. orrialdea.

¹⁷⁵ Cfr. Laka, I.: «Hiperbizkaieraren historiak (I)», *ASJU*, XXI-3.

¹⁷⁶ «El bizkaitarrismo y el vascuence», *Los lunes del Imparcial*, Madrid, 1901.eko irailak 30.

¹⁷⁷ «Terminacho espurio y disparatadísimo», esan zuen Unamunok 1918eko martxoak 1ko Madrilko *Nuevo Mundo* aldizkarian.

¹⁷⁸ «Puerilidades nacionalistas», *Ahora*, Madrid, 1933.eko urriak 9.

¹⁷⁹ «El bizkaitarrismo y el vascuence», *Los Lunes del Imparcial*, 1901.eko irailak 30.

¹⁸⁰ Ikus Urquijo, J. de: *Lengua internacional y lenguas nacionales. El euskera lengua de civilización*, Excma. Diputación de Vizcaya, 1991.

¹⁸¹ «Anbioliziti», edo «hizkuntzaren arkeologoak» deitzen zien, euskal testu zaharrak beren hartan argitaratzen zituztelako, ortografia eta erdarazko kutsua hitzak aldatu gabe uzten bait zituzten (*Euzkadi*, 1914.eko abuztuak 18).

¹⁸² Goyhenetche, J.: «Les origines sociales et historiques de l’association Eskualzaleen Biltzarra», C.N.R.S., Université de Pau et des Pays de l’Adour, 83. orrialdea.

¹⁸³ *Ibidem*, 85. orrialdea.

¹⁸⁴ *Ibidem*.

¹⁸⁵ Goyhenetche, J.: «Idéologies culturelles et espace social en Pays Basque à la veille de la première guerre mondiale», *La Production sociale des espaces*, C.N.R.S., 81. orrialdea.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 90. orrialdea.

¹⁸⁷ «La pensée dominante d'Eskualzaleen Biltzarra renforce l'archetype 'eskualdun fededun' et lui imprime une orientation conservatrice», dio Goyhenetchek aipatu lanean.

¹⁸⁸ Biltzarraren lehendakariak Jean de Jaurgain (1891-1912), Etienne Decrept (1913-1920), José de Eizagirre (1921-1922), Jean Etchepare (1923-1926) eta Louis Dassance (1927-1936) izan ziren.

¹⁸⁹ Villasante, L. op. cit., 378. orrialdea.

¹⁹⁰ *R.I.E.V.*, 1907, 1. zenbakia.

¹⁹¹ *Euskal Esnalearen* lehen lehendakaria Arturo Campión izan zen. Lehendakariordeak Patricio A. orkaiztegi tolosarra eta Julio Urkixo. Batzarrean, beste askoren artean, Isaac López Mendizabal, Carmelo Echegaray eta Luis Eleizalde. Bazkideen artean, Seber Altube, Toribio Alzaga, Victoriano Iraola, Ramon Intzagarai, R. Píkabea, Ebaristo Bustintza, Engracio de Aranzadi, Juan Bautista Eguzkitza, Serapio eta Gregorio de Mujika, etabar.

¹⁹² *Euskal Esnalea*, 1908.eko urtarrilak 15, 1. zenbakia, 2. orrialdea.

¹⁹³ *Euskal Esnalea*, 1908.eko urtarrilak 15, 1. zenbakia, 1. orrialdea.

¹⁹⁴ *Euskal Esnalea*, 1908.eko otsailak 15,2. zenbakia, 12. orrialdea.

¹⁹⁵ *Euskal Esnalea*, 1. zenbakia.

¹⁹⁶ *Euskalerraren alde. Revista de cultura vasca*, 1931.eko abuztua-urria, 332:-334. zenbakiak, 1. orrialdea.

¹⁹⁷ *Euskalerraren alde* eta *Euskal Esnalea* bere euskarazko gehigarria ere desagertu ziren.

¹⁹⁸ Gregorio Mujika 1918.eko Oñatin Eusko Ikaskuntzen lehen Kongresuaren lehendakaria izan zen, eta ondoren sortuko zen Eusko Ikaskuntzaren idazkariordea 19188.etik 1930. urtera arte.

¹⁹⁹ «Su obram fundamentalmente en castellano», dio Sarasolak, «tiene un carácter político y de él parte la instrumentalización de que fue objeto el idioma nacional por parte de la ideología nacionalista» (*Historia social de la literatura vasca*, Akal, Madrid, 1976, 144. orrialdea).

²⁰⁰ Larronde, J.C.: *El nacionalismo vasco. Su origen e ideología en la obra de Sabino Arana Goiri*, Txertoa, Donostia, 1977,136. orrialdea.

²⁰¹ Corcuera Atienza, J.: *Orígenes, ideología y organización del nacionalismo vasco, 1876-1904*, Siglo XXI, Madrid 1979,395. orrialdea.

²⁰² Arantzadi, E. de: *Ereintza. Siembra de nacionalismo vasco*, Auñamendi Argitaletaria, Donostia, 1980 (lehenengo argitalpena, Zarautz, 1935), 15. orrialdea.

²⁰³ «El número 4 trae bajo el título 'Bizkaitarra' el lema 'Jaun-Goikua eta Lege-Zarra' con el aspecto de una publicación semanal, aunque salía cuando lo creía conveniente Sabino», Arantzadi, op. cit., 14. orrialdea.

²⁰⁴ *Bizkaitarra*, 1894.eko urtarrilak 28,5. zenbakia, 1. orrialdea.

²⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁶ 1894.eko otsailak 28,6. zenbakia, 1. orrialdea.

²⁰⁷ 1894.eko azaroak 30,17. zenbakia, 2. orrialdea.

²⁰⁸ 1895.eko uztailak 16,28. zenbakia, 4. orrialdea.

²⁰⁹ Op. cit., 287. orrialdea.

²¹⁰ Arantzadi, op. cit., 50. orrialdea.

²¹¹ *Baserritarra*, 1897.eko maiatzak 2, 1. zenbakia, 2. orrialdea.

²¹² Arana Goiri abuztutik gartzelan zegoen (Elorza, A., op. cit., 149. orrialdea).

²¹³ Corcuera, op. cit., 439. orrialdea.

²¹⁴ Luis Arana Goirik Engracio Arantzadiri 1897.eko apirilak 30an Bilbotik bidalitako gutuna, Corcuerearen aipatutako liburuko 437. orrialdean irakur daitekeena. Arantzadik berak ere beste pasarte batzu aipatzen ditu bere liburuan.

²¹⁵ Op. cit., 54. orrialdea.

²¹⁶ *Baserritarra*, 1897.eko ekainak 6, 1. orrialdea.

²¹⁷ 1897.eko uztailak 18, 12. zenbakia, 1. orrialdea.

²¹⁸ 1897.eko uztailak 20,8. zenbakia, 2. orrialdea.

²¹⁹ «Azpeitiaco Boto-zaleai» izeneko orri bat ikusi izan dugu, *La Semana Católica* aldizkariaren moldiztegia egina. Baliteke aldizkari baten orri bat izatea, *La Semana Católica* edo *El Fueristaren* beraren gehigarri bat. *La Semana Católica* eta *El Fuerista* enpresa berarenek ziren. Orri horretan, oso osorik euskaraz idatzia, Noce-dalen aurkako tesiak zabaltzen dira.

²²⁰ Jabea ere bazen (Corcuera, op. cit., 467. orrialdea).

²²¹ Corcuera, op. cit., 467. orrialdea.

²²² *Aberri*, 1906.eko abenduak 22,34. zenbakia, 1. orrialdea.

²²³ *Aberrija*, 1908.eko abenduak 26,6. zenbakia, 1. orrialdea.

²²⁴ *Euzkotarra*, 1908.eko azaroak 30,4. zenbakia, 12. orrialdea.

²²⁵ «El periódico nunca recurrió al sable para vivir, encontrando en su difusión, sostenida con fortuna, hasta entonces desconocida en este género de publicaciones, cuantos recursos necesitaba». Op. cit., 217. orrialdea.

²²⁶ Op.cit. 333. orrialdea.

²²⁷ *Bizkaitarra*, 1910.eko abenduak 31, 106. zenbakia.

²²⁸ Ikus daiteke zenbaki honen faksimila Araceli Martínez-Peñuela Virsedaren *Antecedentes y primeros pasos del nacionalismo vasco en Navarra* liburuan, Nafarroako Gobernua, Iruña, 1989,95. orrialdea. *Napartarrari* buruz atal bat aurki daiteke bertan. Beraz, gure lan honetan gueuskara kontuetan bakarrik murgilduko gara, nafar jeltkideen lehenengo aldizkariari buruzko xhetasun gehiago nahi duenak liburu honetara jo dezakeela-koan.

²²⁹ *Amayur*, 1931.eko ekainak 6,3. zenbakia, 1. orrialdea.

²³⁰ *Ibidem*.

²³¹ Ekainean eta uztaillean Lukin, Barbari eta Urrotzeko Uri Batzar eta Batzokiak eraiki ziren, adibidez.

²³² Testua Larrea, J.M. eta Diez de Ultzurrun, P.: *Nafarroako euskal idazleak* liburuan agertzen da, 135. orrialdean.

²³³ *Ibidem*.

²³⁴ *Ibidem*.

²³⁵ *Napartarra*, 1916.eko martxoak 18,272. zenbakia, 1. eta 2. orrialdeak.

²³⁶ *Ibidem*. Eleizalde bi euskalki edo euskalki-multzo bereizten zituen: bizkaiera, gipuzkera-goinafarrera (*vascones*) eta Iparreko euskalkiak (*pirenaicos*).

²³⁷ Eleizalde onartzen zuen «la autoridad indiscutible e indiscutida de Arana-Goiri'tar Sabin», baina hurrengo lerroetan zera dio: «No se creyó Arana-Goiri'tar Sabin con representación suficiente para dirigirse a los vascos todos al proponer su reforma lingüística (...)», zeren eta bere *Lecciones de Ortografía* liburua bizkaierari zegokion bakarrik.

²³⁸ *Ibidem*.

²³⁹ *Napartarra*, 1912.eko otsailak 17,59. zenbakia, 3. orrialdea.

²⁴⁰ Eleizalde, K.: «Sobre la unificación del euzkera», *Napartarra*, 1916.eko abuztuak 26,295. zenbakia, 1. orrialdea.

²⁴¹ Arana Goiri, L.: *Formulario de los principios esenciales básicos del primitivo Nacionalismo Vasco contenidos en el lema 'Jaun-Goikua eta Lagizarra'* liburuskun bildua, Bilbo, 1932.

²⁴² Pablo, S. de: *El nacionalismo vasco en Alava (1907-1936)*, Ekin, Bilbo, 1988,15. orrialdea.

²⁴³ Hurrengo atal batetan ikusiko dugunez, 30.eko hamarkadan kultur aldizkiritxo bat agertu zen Gasteizen, *Cinco*, erdaraz eta euskaraz egina. Abertzaletasunari dagokionez, beste aldizkari txiki bat ezagutzen dugu, *Araba*, Euzko Alderdi Jeltzaleak bere gastetuentzako egina. Zenbaki bakar bat ezagutzen dugu, lehenengoa hain zuzen (ziur aski kaleratu zen bakarra), 1936.eko apirilean, hau da San prudentzio Arabako patriaren jaietan argitaratua. Bertan ez da euskararen arrastorik ere agertzen. Errepublikan Arabako jeltkideak *El Herald Alavés* egunkari beren ideietara ekartzen saiatu zirenean eta lortu ezinean *Euzkadi* egunkariak «Euzkadi en Araba» izeneko orrialde bat argitaratu zuten, erdara hutsez. XIX. mendearen Arabako aldizkari batzutan euskarazko tesuren bat agertu zen, olerkiak eta testu literarioak batez ere: 1866.ean argitaratzen hasi zen *Semanario Católico Vasco-Navarron*, 1878.eko Fermin Herráñen *Revista de las Provincias Euskarasen* Iparragirrenen «Galdu guenduan gure Moraza» olerkia, «Alabaren berekiko amodio aundiyoago» olerkia (egile ezezagun batena), Felipe Arrese Beitiaren «Gorbeyako artzain baten cantac» eta Donostiako Euskeldun Bersolari Izkribatzaille eta Soñularien Bilquidaren iragarkia. Ezin ahaztu dugu 1882.ean *El Ateneo* aldizkarian (1870-etik kaleratzen zena)

Mogelen *Peru Abarca* argitaratu zutela (zehazkin gehiago jakiteko, ikus Apraiz y Buesa, O.: *El vascuence en Vitoria y Alava en la última centuria*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 1976).

²⁴⁴ *Arabarra*, 1912.eko abenduak 1,2. zenbakia, 3. orrialdea.

²⁴⁵ Errepublikara garaiari beste *Arabarra* baten berri dugu, baina ezin izan dugu alerik aurkitu. Aipatzen da 1931.eko otsailak 2ko *El Heraldo* Alavésen: «Los trabajos preliminares para la publicación de un semanario que sea órgano del Partido Nacionalista Vasco en Alava van adelantados y es casi seguro que el próximo domingo aparecerá el primer número de *Arabarra*». Handik zazpi egunen buruan Gasteizko beste egunkaria zen *La Libertaden* baietzatzen zuen lehen zenbaki hura agertua zela, «pero ha tenido que ser recogido por deficiencias tipográficas. Dentro de pocos días saldrá *Arabarra* notablemente mejorado». Hala ere, ez zen 1932. arte agertuko. Hala ere, Eusko Abertzale Ekintzaren (A.N.V.) *Nacionalista* aldizkarian beste erreferentzia bat aurkitu dugu, 1931.eko martxoak 13an (21. zenbakian) esanez Arabarraren 1. eta 2. aleak atera zirela (Santiago de Pablo irakasleak jakinarazi digu azken aipu hau).

²⁴⁶ *Arabarra*, 1912.eko urtarrilak 12,1. zenbakia, 1. orrialdea

²⁴⁷ Mees, L.: «El nacionalismo vasco entre 1903 y 1923», *Euzko Ikaskuntza, Cuadernos de Sección, Historia-Geografía 17*, Donostia, 1990, 123. orrialdea.

²⁴⁸ 1915.ean Luis de Arana alderditik kanpo jarri zuten, eta beren aldekoek P.N.V. berriro eratu zuten. Banaketa 1930. urtera arte mantendu zen.

²⁴⁹ *Euzkadi*, 1913.eko otasilak 1,1. zenbakia.

²⁵⁰ 1913/II/17,17. zenbakia.

²⁵¹ 1913/III/24,51. zenbakia.

²⁵² 1913/III/29,56. zenbakia.

²⁵³ 1913/II/17,17. zenbakia.

²⁵⁴ Labayru Ikastegiak Bustintzaren bi artikulu-bilduma argitaratu ditu: *Egunekoa* eta *Edo geuk edo inok ez* (Bilbo, 1984).

²⁵⁵ *Euzkadi*, 1913/V/31,118. zenbakia.

²⁵⁶ 1915/II/1.

²⁵⁷ 1917/XII/7.

²⁵⁸ 1914/II/4.

²⁵⁹ 1914/VII/17.

²⁶⁰ «Durante los años de la Guerra», dio Ludger Mees-ek, «el diario *Euzkadi* vivió un, has entonces y después desconocido, éxito comercial con aumento de suscripciones y grandes beneficios económicos, por lo cual cualquier cambio de la línea editorial hubiera sido contraproducente» (op. cit., 128. orrialdea).

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² Ikus, adibidez, 1916.eko otasilak 6ko *Euzkadin* agerturiko «Euskerearen alde. Bart Euzko-Gaztedijan», *Edo geuk edo inok ez* liburua 133. orrialdean irakur daitekeena.

²⁶³ *Euzkadi*, 1916.eko otsailak 26.

²⁶⁴ Mees, po. cit., 129. orrialdea.

²⁶⁵ Op. cit., 132. orrialdea.

²⁶⁶ Arriandiaga, M.: «¿Euzkera ala Euskera?», *Euzkadi*, 1907.eko urria, 12. zenbakia, 332. orrialdea.

²⁶⁷ *Metodología para la restauración del Euzkera*, 1918.ean Oñatiko I. Euskal Ikasketen Kongresuan eman-dako hitzaldia.

²⁶⁸ *Historia de la literatura vasca*, 332. orrialdea.

²⁶⁹ *Euzkadi*, 1914, Villasanteren liburua aipatua.

²⁷⁰ *Euzkadi* aldizkaria, 1905.eko uztaila, 3. zenbakia, 195.-197. orrialdeak.

²⁷¹ Hala zioen L.M. Urkixok lehen zenbakiko editorialean.

²⁷² *JEL*, 1907.eko uztailak 16,7. zenbakia, 175. orrialdea.

²⁷³ Euzko Gaztediaren araudia Euzko-Deyaren 78. zenbakian (1919.eko azaroak 16) irakur daiteke.

²⁷⁴ *Euzko Gogoia*, 1956.eko iraila/urria, 41.-45. orrialdeak.

- ²⁷⁵ Bitartean, ikastolak sortzen ari ziren. Ikusi dugu Bilboko eskola elebidunaren adibidea, *JELen* aipatua. 1916.ean Mikel Muñoak Donostian bi ikastola antolatatu zituen (*Euzko-Deya*, 1916.eko abuztuak 16, 13. zenbakia, 2. orrialdea).
- ²⁷⁶ Op.cit., 202. orrialdea.
- ²⁷⁷ Akesolo, L.: «Euzko-Deya», Euskerazaintza, 1990.eko uztaila/iraila, 12. zenbakia, 1. orrialdea.
- ²⁷⁸ *Euzko-Deya*, 1916.eko otsailak 15,1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ²⁷⁹ Op.cit., 2. orrialdea.
- ²⁸⁰ *Euzko-Deya*, 1918.eko uztailak 16,55. zenbakia.
- ²⁸¹ 1916.eko martxoak 1,2. zenbakia, 1. orrialdea.
- ²⁸² 1916/III/16,3. zenbakia.
- ²⁸³ 1916/X/16,15. zenbakia.
- ²⁸⁴ 1916/XI/1, 17. zenbakia.
- ²⁸⁵ 1919/XI/1, 77. zenbakia.
- ²⁸⁶ San Sebastián, K.: *Jesús de Sarriá: Nacionalismo y heterodoxia*, Alderdi Argitaraldia, 1985,45. orrialdea.
- ²⁸⁷ Fusi, J.P.: «Hermes (1917-1922)», Orbegozo argitaldarien edizio faksimilaren hitzaurrea, *El País Vasco. Pluralismo y nacionalidad* (Alianza Universidad, 1984) liburuan bildua, 128. orrialdea.
- ²⁸⁸ Fusik «renovación» hitza erabiltzen du. Guk, euskarazko itzulpena ematerakoan, garai hartan erabili ohi zen terminu hau hautatu dugu.
- ²⁸⁹ Fusi, op. cit., 132. orrialdea.
- ²⁹⁰ Datu guztiak San Sebastián-en aipatu liburutik atereak dira.
- ²⁹¹ Corcuera, op. cit. 395. orrialdea.
- ²⁹² Euskalduna, 1898,eko otsailak 6,75. zenbakia, 1. orrialdea.
- ²⁹³ 1898/II/13,76. zenbakia.
- ²⁹⁴ 1898/IX/8,106, zenbakia.
- ²⁹⁵ *D. Resurrección Mª de Azkue, lexicógrafo, folklorista y gramático*. Publicaciones de la Junta de Cultura de Vizcaya, Bilbo, 1966.
- ²⁹⁶ Ikus *Eusker*a, XXIII,2. aldia, eta bereziki Arana Martija, J.A.: «Euskal Katedraren lehiaketa eta eragina», 361:378. orrialdeak.
- ²⁹⁷ Datu guztiak La Gran Enciclopedia Vasca-tik atereak.
- ²⁹⁸ 1895.eko irailak 10eko gutuna, Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekan gordetzen dena, aipatuko ditugun beste guztiak bezala. Ezkerrik beroenak eman nahi dizkiogu Jose Antonio Arana Martijari gutun hauek ezagutarazteagatik, lan hau burutzeko ezin baliotsuagoak.
- ²⁹⁹ 18996.eko irailak 25eko gutuna.
- ³⁰⁰ Urte hartako abenduak 19an Bizkaiko Foru Aldundiko agintariari gutun batetan esan zien «que por aversión de sus funcionarios al euskera no ha conseguido imprimir en la imprenta provincial los opúsculos de Gramática» (J.A. AranaMartija, op. cit., 374. orrialdean aipatua).
- ³⁰¹ Arrien, G.: *La generación del exilio. Génesis de las escuelas vascas y las colonias escolares 1932-1940*, Editorial Onura, Bilbo, 1983,46. orrialdea.
- ³⁰² 1897.eko urtarrilak 16ko gutuna.
- ³⁰³ *Euskalzale*, 1897.eko urtarrilak 3, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁰⁴ 1897.eko urtarrilak 19ko gutuna.
- ³⁰⁵ 1897.eko urtarrilak 16ko gutuna.
- ³⁰⁶ *Euskalzale*, 1897.eko urtarrilak 1, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁰⁷ 1897/IV/1, 14. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁰⁸ 1897/IV/1, 14. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁰⁹ Ibidem.
- ³¹⁰ 1897/IV/22, 17. zenbakia.

- ³¹¹ *Ibidem*. Azkuek ideia aipatzen du Akademia sortu baino bi hamarkada lehenago. Bera izango zen lehen Euskaltzainburua.
- ³¹² *Txakur saltalaria* zuen izena historieta hark. Garai hartako komiki modukoetan bezalaxe, *balloonen* ordeztu didaskaliak (marrazkien azpikaldean ipintzen ziren testuak) agertzen ziren.
- ³¹³ Arana Martija, J.A., op. cit., 376. orrialdea. Arana Martijak berak ezagutarazi dizkigu Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekako Artxibategian gordetzen diren R.M. Azkue eta Ebaristo Bustintzaren arteko gutunak.
- ³¹⁴ 1896.eko abuztuak 25koa.
- ³¹⁵ *Ibidem*.
- ³¹⁶ Op.cit.
- ³¹⁷ 1900.eko apirilak 3ko gutuna.
- ³¹⁸ 1900.eko maiatzak 13ko gutuna, Sigüenzatik bidalia.
- ³¹⁹ «No puede Vd. figurarse lo que siento haber perturbado su proyecto de la creación del periódico con negarme a dirigirlo. ¡Si yo tuviese un barniz siquiera de periodista, con qué gusto me pondría a su disposición!», erantzun zion Bustintzak Azkueri 1900.eko ekainak 27ko gutunean.
- ³²⁰ 1900.eko urriak 21ko gutuna.
- ³²¹ 1900.eko ekainak 27ko gutuna.
- ³²² 1900.eko maiatzak 13ko gutuna.
- ³²³ Ikus 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³²⁴ *Ibidem*.
- ³²⁵ 1900.eko maiatzak 13ko gutuna, Sigüenzatik bidalia.
- ³²⁶ *Ibidem*.
- ³²⁷ *Ibaizabal*, 1902.eko urtarrilak 5, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³²⁸ *Ibidem*.
- ³²⁹ *Ibaizabalek ez zeukan inprimategi propioirik, eta La Editorial Vizcainaren moldiztegiaren egiten zen.*
- ³³⁰ *Ibaizabal*, 1902/III/29,13. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³³¹ 1903/XII/6,100. zenbakia.
- ³³² 1902/I/26,4. zenbakia.
- ³³³ 1902/I/12,2. zenbakia.
- ³³⁴ 1902/VIII/21,31. zenbakia.
- ³³⁵ 1991.ean Ander Manterolak kontatutako pasadizoa.
- ³³⁶ *Ibaizabal*, 1902.eko ekainak 1,22. zenbakia.
- ³³⁷ 1903/V/24,73. zenbakia.
- ³³⁸ Hona hemen Sabin Arana Goiri hil zeneko *Ibaizabalen* argitaraturiko oharra: «Aziak emon dau landarea, ta landara onek bota dauz sustarr sendoak Bilbon, da emendik zabaldu dira ia Bizkaiko ta Guipuzkoako erri askotara, ta gaurko gazteria guizondu daitenean ikusiko dau bizi izanga danak zelango sendotasuna ta indarra artuko daben landara onek (...)). Bustintzaren hitzak dira, 1903.eko azaroak 29an, 99. zenbakian agertuak.
- ³³⁹ *Ibaizabal*, 1902.eko ekainak 22,25. zenbakia.
- ³⁴⁰ Enrike Elizèche: «Beti euskaldun», *Ibaizabal*, 1903.eko martxoak 8,62. zenbakia.
- ³⁴¹ *Ibaizabal*, 1903.eko abuztuak 18,85. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁴² 11903/V/17,72. zenbakia.
- ³⁴³ Aranbeazkoa, A.L.: «Euskaldun motelak», *Ibaizabal*, 1902.eko uztailak 6,27. zenbakia.
- ³⁴⁴ *Ibaizabal*, 1903.eko otsailak 22,60. zenbakia.
- ³⁴⁵ 1903/III/1, 61. zenbakia.
- ³⁴⁶ Mees, L.: «La izquierda imposible. El fracaso del nacionalismo republicano vasco entre 1910 y 1913», *Historia Contemporánea* aldizkarian, 1989,2. zenbakia. E.H.U., Bilbo, 1989,257. orrialdea eta jarraitzen dutenak.

- ³⁴⁷ Madrielko Pablo Iglesias Erakundearen dago bildumarik osoena, eta guk ezagutzen dugun bakarra. 1901 .eko 1-28. aleak, 1902.eko hiru ale eta 1906.eko beste ale bat dauzkate.
- ³⁴⁸ Eguiguren, J.: *El PSOE en el País Vasco (1886-1936)*, Haranburu Editor, Donostia, 1984,31. orrialdea.
- ³⁴⁹ Saiz Valdivielso, A.C.: *Triunfo y tragedia del periodismo vasco, 1900-1939*, Editora Nacional, Madrid, 1977,63. orrialdea.
- ³⁵⁰ ¡Adelante!, 1906.eko maiatzak 1, 8. orrialdea.
- ³⁵¹ Luengo Teixidor, F.: «La prensa guipuzcoana en los años finales de la Restauración (1917-1923)», *Historia Contemporánea*, 2. zenbakia, Bilbo, 1989,240. orrialdea.
- ³⁵² Ibidem., 244. orrialdea.
- ³⁵³ «Fedearen Propagacioneco Obra, bi mundutaco misionen fagoretan, othoitzez eta amoinez, Ebanjelioaren predicatceco cargua duten misionest catolicoen laguntceco da».
- ³⁵⁴ Ikusi dugun azken alea, Labayrun, 1932.eko da.
- ³⁵⁵ F. Muguerza eta Semeen moldiztegiaren. 1920.ean hasi zen Jaungoiko-Zale`ren irarkolan inprimatzen, Zornotzan. 1935.etik Tolosan, Vda. e Hijos de Tapia irarkolan.
- ³⁵⁶ «Gure egikizuna ez da euskerazko idaztita aldizkangijak argitaldu ta saltzia. Dubarik be emon biar doguz ta asko, gero ta geyago. Onez gañera ikastoletan be sartu biar gara, euskel ta kistar-irakaskintzean aurrera eragitek (...).» *Jaungoiko-Zale*, 1922.eko azaroak 15,206. zenbakia, 265. orrialdea.
- ³⁵⁷ *Jaungoiko-Zale*, 1913.eko maiatzak 4, 9. zenbakia, 3. orrialdea. Horretaz gain, beraientzat «euzkerek gorde gaitu fedearen etsayetatik» ç(1916/IV/1, 47. zenbakia, 3. orrialdea).
- ³⁵⁸ 1913/II/6, 11. zenbakia, 2. orrialdea. «T», «r» eta «l» kakotxodunak, Sabino Aranak idaztea gomendatzen zuen bezala, egiten zituzten *Jaungoiko-Zale* aldizkaria idazten zutenek. Guk, aldiz, ezin izan ditugu horrela transkribitu, eta orduan «tt», «rr» eta «ll» jarri ditugu. Aurrerantzean ere, horrela egingo dugu.
- ³⁵⁹ 1913/II/3, 12. zenbakia, 3. orrialdea.
- ³⁶⁰ 1914/I/4, 17. zenbakia, 3. orrialdea.
- ³⁶¹ 1918/XI/1, 105. zenbakia, 139. orrialdea. 1916.ean Mikel Muñoak Donostian eratu zuen euskal ikastolaren alde ageri ziren (ikus 1916/XI/1, 57. zenbakia, 3. orrialdea).
- ³⁶² 1916/II/15,44. zenbakia, 3. orrialdea.
- ³⁶³ 1916/XU/15,58. zenbakia, 4. orrialdea.
- ³⁶⁴ 1917/I/1,65. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁶⁵ Dirudienez, 1922. urtera arte agertu zen.
- ³⁶⁶ Ormaetxeak «Artzai ana» izeneko atala, ideia erlijiosoak banatzen zituena, poesia erlijioso batzu eta itzulpenak ere argitaratu zituen *Jesus`en Biotza`ren Deyan*.
- ³⁶⁷ Zer esanik ez, honek ez du Arana Goirik sortu zuen izen berdineko aldizkariarekin zerikusirik.
- ³⁶⁸ Baserritarra, 1908.eko ekainak 20,97. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁶⁹ 1908/VI/20,97. zenbakia, 2. orrialdea.
- ³⁷⁰ 1909/III/8,120. zenbakia.
- ³⁷¹ 1908/III/28,91. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁷² 1908/VIII/10,155. zenbakia.
- ³⁷³ 1910/VIII/10, 155. zenbakia.
- ³⁷⁴ 1911/II/25,167. zenbakia.
- ³⁷⁵ *Bizkai-Aldundijaren Abeluin-Baso-Ingurtija*, 1919.eko martxoa, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁷⁶ Timoteo Alvarez, J.: *Historia y modelos de comunicación en el siglo XX*, Ariel, Madrid, 1987.
- ³⁷⁷ Tresserras, J.M.: «La sociedad de comunicación de masas en España», in Timoteo Alvarez, J. y otros: *Historia de los medios de comunicación en España*, Ariel, Barcelona, 1989,96. orrialdea.
- ³⁷⁸ Marín i Otto, E.: «Estabilización y novedades en la prensa diaria», aurreko oharran aipatu liburuan, 106. orrialdea.
- ³⁷⁹ Estornés Zubizarreta, I.: *La Sociedad de Estudios Vascos. Aportación de Eusko Ikaskuntza a la cultura vasca (1918-1936)*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 1983.

I. PARTEA
EUSKAL PRENTSAREN HASTAPENAK
(1834-1919)

Sarrera

Euskarazko kazetaritza, Europakoarekin gonbaratuta, (eta batez ere Frantzia eta Espainakoarekin), oso beranta da Euskal Herrian⁶. Orokorrean, Euskal Herriko kazetaritza, euskaraz zein erdarazkoa, oso berandu hasi zen, Hego Euskal Herrian batez ere. Horren arrazoiak ezin hobeto adierazi ditu bere *El Bascongadore*n argitalpen faksimilean Javier Fernández Sebastián irakasleak: horietako bat, dudarik gabe, demografia da. XVIII. mendean, esate baterako Bilbok ez du 10.000 edo 11.000 biztanle baino, nahiko gutxi Espainiako beste hiri batzurekin gonbaratzen baditugu⁷. Inprimategiak ere nahiko atzeratuta omen zeuden, Fernández Sebastiánen ustez, eta beraz, Bilboko eta Hego Euskal Herriko burgesia ia gehiena, erantsiko genuke guk, kanpoko aldizkarien bidez informatzen zen. Gainera, euskarari dagokionez, Bilbo hiri ez euskalduntzat jo behar dugu, edo behintzat, euskara galduz zihoan hiritzat. Gaur egun bezala, XVIII. mendean (prentsak bultzada haundi bat jasotzen duen garaian, alegia) Hego Euskal Herriko hiriburu euskaldun bakarra Donostia dugu⁸. Penintsulako beste hizkuntzek, aldiz, beste garapen bat izan zuten. Katalanek, esate baterako, XVII. mendean argitaratu zuten beren lehen kazeta, *Gazeta vinguda a esta ciutat de Barcelona, per lo Ordinari de Paris, vuy à 28 de Maig, any 1641. Traduida de francés, en nostra llengua catalana*, Jaume Romeuk, lehenago ere lau Novas *Ordinarias* ere idatzi zituena⁹, kaleratua. Espainiako XVIII. mendeko prentsak honako ezaugarri hauek zituen:

«Era minoritaria, selectiva, y no se transforma en medio de comunicación de masas hasta el siglo XIX. Aunque existían publicaciones de periodicidad diaria, semanal o mensual, el pueblo en general sólo conocía los almanques y pronósticos»¹⁰.

Almanakek, gero aztertuko dugun bezala, izugarrizko garrantzia izan zuten euskarazko prentsaren hastapenetan, nahiz eta Frantzia eta Espainiakoekin, hau da, frantsezko eta gaztelarazkoekin gonbararata, beranduago sortu, XIX. mendearen erdialdean. XVIII. mendeko egunkari eta aldizkariak «tenían un campo de difusión reducido, pero sus protagonistas eran precisamente los grandes protagonistas de la vida política, económica y cultural de la época»¹¹. Baina Euskal Herriko gizatalde nagusiek erdaraz irakurtzen zuten.

Ipar Euskal Herrian —administratiboki Frantzia kokatua— gauzak ez dira mugaz bestaldean baino hobekak¹²: Iraultzak, espero izandakoaren kontra, Euskal Herriaren eskubideen kontra jokatu zuen, euskara bera galtzaile suertatu zelarik¹³.

Nahiz eta euskarazko kazetaritza berant samarra izan, horrek ez du esan nahi Europako beste hizkuntza gehienetan bezala prentsaren aitzindariarik ez egotea; urriak izan arren, baditugu adibide batzu: esate baterako, XVII. mendean Tolosan agertu ziren pasakinak¹⁴. Antzeko gauza bat aipatzen digu José Mª Satrustegik *Iker* aldizkarian, «Lasarteko bertso paper zahar bat (1716)» artikuluan. Bertso paper haietan pertsona baten kontrako zirikada eta irainak botatzen zituen egile ezezagunak. Dirudienez, bertso paper haiek bertsolaritza, gaur egun ezagutzen dugun moduan behintzat, baino zaharragoak dira. Eta bertsolaritza aipatzen dugu bertsolaritzak informazioarekin zerikusirik baduela uste dugulako. Artxibategietan holako adibide gehiagorik aurkituko genituzkeelakoan gaude, baina hala ere, oso adibide isolatuak direla aitortu beharra dago. Publizismoari dagokionez, Aro Garaikidean —Iraultza Frantsesaren ondoren, hain zuzen ere— behin sartuta adibide gehiago eta sendoagoak, asko ez badira ere, aurkitzen ditugu.

1789.eko Iraultzaren lehen momentuetan —eta data hau azpimarratzen dugu euskal kazetaritza, beste gauza asko bezala, ondo ulertzeko ezin garrantzitsuagotzat jotzen dugulako— iraultzaileek legezko testuak *patois* eta Frantziako hizkuntza guztietara itzultzea erabakitzen dute. 1790.eko urtarrilak 14ean Nazio Asanbladak Frantziako leku guztietako hizkuntza eta *patoisetara* itzultzea agintzen du. Dugas-ek, Barere-ren *Point du Jour* aldizkariko idazle bat, bere gain hartu zuen Nazio Asanbladaren erabaki guztiak itzultzea. Horretarako, Parisen bulego bat muntatu zuen, 1791.ean eta 1792.ean izugarrizko lana —*industriel*, batzuren ustez¹⁵— eta ehundaka itzulpen egin zuena. 1795.ean ere dokumentu elebidunik aurkitzen dugu¹⁶.

Saiakera hark ez zuen askorik iraun. José Manuel Fernández Cepedal-ek erakusten duenez¹⁷, arazo linguistikoak agertu ziren: *patois* eta frantsesa ez ziren Frantziako beste hizkuntzek ez zuten ez ortografiarik ez idazkerarik, edo behintzat, beren garapena ez zen oso haundia (euskararen kasua). *Patois* eta hizkuntza haiek, bestalde, oso banatuak ziren (eta euskararen kasura atxikiturik, Ipar Euskal Herrian behintzat hiru euskalki desberdin ikus ditzakegu), eta, nahiz eta borondate oneko saiakerak egin (*patois* batentzako hizkuntza *moyenne* bat ere asmatu zuen Bernadauk Giza Eskubideen deklarapena gaskonera itzultzeko, *gascon mitoyen entre tous les jargons*¹⁸), egoera linguistikoak nahasiegia ematen zuen.

Arazo linguistikoak ezezik, politikoak ere sortu ziren: Iraultzaren lehen urteetan Barère eta Grégoire abatearen informeak aurkeztu ziren *Comité de Salut Public sur les Idiomes* batzarrean lehena eta Instrukzio Publikoaren Konbentzio Nazionalean bigarrenaig. Barèrek uste zuen Iraultzaren ideiak zabaltzeko lanen kontra zihoazela frantsesa ez ziren beste hizkuntzak. Askotan errepikatu dira Barère-ren hitzak:

«Le fédéralisme et la superstition parlent bas-breton; l'émigration et la haine de la République parlent allemand; la centre-révolution parle l'italien, et le fanatisme parle le basque. Cassons ces instruments de dommage et d'erreur»²⁰.

Frantsesa ikasi erazteko, hezkuntza zuten biderik hoberena. Hala jarraitzen du Barèrek:

«Le comité a pensé qu'il devait vous proposer, comme mesure urgente et révolutionnaire, de donner a chaque commune de campagne des départements désignés un instituteur de langue française, chargé d'enseigner aux jeunes personnes des deux sexes, et de lire, chaque décade, à tous les autres citoyens de la commune, les lois, les décrets et les instructions envoyés de la Convention»²¹.

Barère, gainera, bi zutabetan oinarritzen zen: *Sociétés patriotiques* eta aldizkarietan (*rapport* hartan bi aipatzen zituen bereziki: *Le Journal Universel* eta *Le Journal des Hommes Libres*). Grégoire-ren pentsakera berdintsua zen:

«On peut assurer sans exagération qu'au moins six millions de Français, surtout dans les campagnes, ignorent la langue nationale (...). Ainsi, avec trente patois différents, nous sommes encore, pour le langage, à la tour de Babel, tandis que, pour la liberté, nous formons l'avant-garde des nations»²³.

Are gehiago, Grégoire ez zen itzulpenen alde ageri, zeren eta «vous multipliez les dépenses, en compliquant les rouages politiques, vous en ralentissez le mouvement: ajoutons que la majeure partie des dialectes vulgaires résistent à la traduction ou n'en promettent que d'infidèles». Euskararekiko kezka berezia ere agertzen zuen:

«Ceux qui se trouvaient aux Pyrénées-Orientales en octobre 1792 vous écrivent que, chez les Basques, peuple doux et brave, un grand nombre était accessible au fanatisme, parce que l'idiome est un obstacle à la propagation des lumières»²⁴.

Nazio Konbentzioak, Grégoire-ren informea entzun ondoren, inkesta bat burutzea erabaki zuen, gero frantses hizkuntzaren gramatika bat egiteko. Dakigunez, inkesta hori *l'Enquête Grégoire* deitzen da²⁵. Bere helburua gauzatzeko, gure abadeak Frantziako herri askotan urgazle edo korrespontsalak bilatu zituen. Ondorioa ez zen beti Grégoire-k nahi zuena, urgazle horietako asko beren hizkuntza edo *patoisen* balioaz jabetu ziren, eta testu, liburu eta nolana hiko testigantzak bilatzen ari zirelarik, zaletu egin ziren. Ezin izan dugu, hala ere, Euskal Herriko eta euskararen urgazleen izenik jakin, baldin bazegoen.

Badakigu, ordea, nora begiratzen ari ziren bai Barère eta bai Grégoire frantsesa hedatzeko helburua aldarrikatzen zutenean: prentsa bait zen, argi da, xedea lortzeko biderik garrantzitsuenetariko bat. Ikusi dugu zer zioen Barèrek horretaz, eta Grégoire ez zen atzera geratzen, honako lerroetan irakur dezakegunez:

«De bons journaux sont une mesure d'autant plus efficace, que chacun les lit (...). Les journalistes (qui devraient donner plus à la partie morale) exercent une sorte de magistrature d'opinion propre à seconder nos vues, en les reproduisant sous les yeux des lecteurs: leur zèle à cet égard nous donnera la mesure de leur patriotisme»²⁶.

Gogoratzen zuen Grégoirek *Magasin des enfants et des adolescents* izeneko aldizkariaren arrakasta. Baina lan honen alde gehien egin zuen aldizkaria, dudarik gabe, *La Feuille Villageoise* izenekoa izan zen, 1790.ean sortua. Certeauk, Juliak eta Revelek kontatzen digutenez, «explicitement pédagogique» zen. Zuzendaria jesuita ohi bat zen, Cerutti, Torinon jaioa, baina Lorrainen denbora luzez bizi izandakoa. Herrietako *notable* edo —Larramendik esango zukeenez— jauntxoaren eragina aprobetxatuz, nekazariengana heldu nahi zuen. Arrakasta ez zen txantxetako gauzarik izan, 16.500 harpidedun izatera heldu bait zen. Hala ere, ez zuen *patoisen* mundura ailegatzea lortu, Euskal Herrian ere irakurle gutxi izanik²⁷. Ikusten dugunez, Iraultza Frantsesetik bai iraultzaileek eta bai erreakzionariak *herria* edo, lehenengo euskal kazetetan agertuko den bezala, *populua* bereganatzen saiatu ziren, herrietako jende hura, nekazari edo laborariak, *patois* batez mintzatzen ziren haiek. *Ancien Régimetik* modernitaterantzako bide horretan sortuko da, hain zuzen ere, euskarazko prentsa Ipar Euskal Herrian, Grégoirek berak aipatzen zuen era batez: almanakak²⁸.

Baina itzul gaitezen Bidasoaz beste aldera, Hegoaldean hasi bait zen euskara bere lekua bilatzen prentsa idatzian 1834.ean.

I.1. Lehenengo pausuak eta almanakak

Gure ustez almanakak dira euskarazko kazetaritzaren hastapenak ikertzerakoan ezinbesteko abiapuntua. Arazo metodologikoak planteatzen badituzte ere, euskal almanakak ez dira, kasu gehienetan, egutegi hutsak, informazioa bait da haien helbururik nagusieneratariko bat. Horrek ez du esan nahi, noski, egutegi hutsik ez zegoenik. Eta lehenengo bi adibideak badira horrelakoak.

Egia esan, ezin dugu euskaraz idatzi eta argitaraturiko lehenengo almanaka edo, egilearen beraren terminologia erabiliz, *Kalendrer*a sartu ikertzen ditugun aldizkari eta almanaken artean. Arrazoi nagusi batengatik: egutegi unibertsal hark ez zuen aldizka agertzeko gogorik. Joannes Leïçarragak 1571.ean izkribatuaz ari gara, noski. *Kalendrer*a hura²⁹ ez zen *Testamentu berria* lehen aldiz euskarara itzuli zuenaren obrarik inportantea. Egutegi unibertsal hura argitaratu zen Leïçarragaren beste obra txiki batzurekin batera eta, esan bezala, egutegi hutsa baino ez zen. Dena den, eta lan honen ikerkuntz-gaitik kanpo badago ere, gogorarazi nahi genuke ez zaigula kasualitatezko gauza iruditzen euskaraz argitaratutako lehenengo liburuetariko bat egutegi bat izatea. Askotan errepikatu da inprentak guztientzako idazkiak dakartzala, eta Europako hizkuntza gehienetan bi liburu mota, batez ere, kaleratzen direla: Bibliak eta egutegiak³⁰. Gogora ekarri nahi genuke, baita ere, letra inprimatuaren hedatzaile eta bultzatzailearik sutuenak protestanteak izan zirela. Beraz, Leïçarragaren kasua bere garaiko Europako egoeran kokatu behar dugu: argi dago apaiz kalbinista hark literatura —uler dezagun *literatura* hitza zentzu zabalean— herrikoia nahi zuela, herriarentzako literatura hain zuzen ere. Badakigu nola hildo hura moztu egin zen, eta nola euskara apaiz katolikoaren menpe geratu zen mende luzeetan zehar³¹. Baina ez gara askorik luzatuko gai honetan, arras interesgarria bada ere³².

Gehiago interesatzen zaigu gure lanerako, ordea, Jose Paulo Ulibarri arabarraren egutegia. Tamalez, ezin izan dugu alerik ikusi, eta, guk dakigunez, ez dago inon haren arrastorik. Badakigu 1815.ean Bilbon bizi zen al baitari euskaltzale sutsu hark, apostu bat zela medio, *Egutegi euskerascoa* kaleratu zuela³³. Egutegi hark, jakina denez, ez zuen jarraipenik izan arazo ekonomikoak zirela eta.

Garai hartarako, esan dezakegu euskaldunek informazioaren beharra sentitzen hasiak zirela, eta, aldi berean, euskaraz idazten zekitenek ere —Fishman-en terminologia erabiliz *custodios linguae* zirenak— euskaraz informatzeko komenigarritasuna ikusten zuten. Eman ditzagun adibide batzu:

Goiko lerroetan esan dugunez, gure ustez bertsoaritzak badu zerikusirik informazioarekin edo, behintzat, informazio mota batekin. Antonio Zavalak, bertsoaritzan adituena, esaten digu bertsoaritzaz, gaur egun ezagutzen dugun moduan, XVIII. mendeko azken urteetan eta XIX. lehenengoetan hasi zela, hau da, Iraultza Frantsesa suertatu baino urte batzu lehenago eta Gerla Napoleonikoetan. Bertso haietan, Bidasoaz haruntzako soldadu euskaldunek Iraultzak Euskal Herrira ekarritako kalteen berri eman ziguten. Badaude beste bi gai inportante: Konbentzio Gerla (1793-1795), Harisperen soldaduek kontatua, eta Espainiako Independentzia Gerlaren berriak (1808.etikakoak³⁴). Independentzia Gerlan, hain zuzen, sortzen dira Hego Euskal Herrian, frantsesen eraginez, lehenengo aldizkariak³⁵. Kazeta haiek elebidunak ziren, frantsesez eta gazteleraz idatziak alegia:

«En los territorios dominados por los franceses existieron pocos pero interesantes periódicos, bien escritos, ya que fueron muchos los hombres de pluma que la pusieron al servicio del invasor (...). Sin duda Napoleón quería reservarse el derecho de controlar la prensa, de cuya importancia propagandística, como es sabido, fue agudamente consciente»³⁶.

Euskararen arrastorik ez dago, Kataluinan argitaratueta ez bezala. Bartzelonan, Frantziako agintariak 1792.ean sortutako *El Diario de Barcelona* eskuratu zuten, eta hasi ziren frantsesez, gazteleraz eta katalanez idazten, *Diari de Barcelona y del Govern de Catalunya*³⁷ izenburupean. Agian, Fernández Sebastián irakasleak bere lanean dioenez, «la alfabetización en castellano de la población preferentemente urbana adicta a la lectura de periódicos explica suficientemente esta ausencia»³⁸. Ukaezina da prentsa idatzia hirietan hasten dela, eta ordurako Hego Euskal Herrian Donostia bakarrik hiri euskalduntzat har dezakegu. Peñafloida kontea eta Azkoitiko zalduntxoan euskara bultzateko saiakerak Frantziatik etorritako gertakizunen oihartzunek isileraziak, apaizak ziren, batez ere, euskara idatzi eta landuaren giltza eskuartean zeukatenak. Egia izan daiteke, baina ez egia osoa, geroxeago ikusiko dugun moduan. Frantziako Iraultzak, hasiera batean, Espainian sorpresa sortu zuen. Ilustratu batzuk hasi ziren pentsatzen komenigarria izango zela politikan aldaketa bat egitea, Frantziako gertakizunak Europako politikan eragin ona izan zitezkeelakoan³⁹. Baina Espainiako egoera txarragatik, 1791.eko otsailak 24ko erabaki baten bitartez, Floridablancak aldizkari guztiak, ofizialak izan ezik (*La Gaceta de Madrid, El Mercurio Histórico y Político* eta *El Diario de Madrid*, alegia), debekatu zituen. Horrezaz gainera, «durante el siglo XVIII la prensa de provincias es escasa, está mal elaborada y en general imita a los periódicos madrileños; sólo de cuando en cuando surge alguna publicación importante, como el *Diario Pinciano* de Valladolid, o ya en los últimos años del siglo, el *Diario de Barcelona*»⁴¹. Probintzietako kazetaritzakoizpenaren pobreziaren arrazoien artean, «el centralismo borbónico, que sofocaba el

desarrollo cultural al margen de la Administración, el monopolio informativo del *Mercurio* y la *Gaceta*, la facilidad de acceso a la prensa extranjera en algunas zonas periféricas, la falta de lectores suficientes para sostener las publicaciones, las dificultades creadas por las autoridades locales en la concesión de licencias, el éxodo de los intelectuales de provincias hacia Madrid y, desde luego, la dificultad de los medios de comunicación»⁴². Euskara idatziaren kasuan, garapen eskasia, eta ordurarte hizkuntza ofizial bezala inoiz erabilia ez izana, gainontzeko arrazoiak ditugu. Espainiako Independentzia Gerlan gauzak are korapilatsuagoak izan ziren. Hala ere, urte haietan, «el periodismo, al servicio de la más fugaz actualidad, como todo periodismo (...) obra, por otra parte, de personas que no habían pensado ser escritores, pero que creían tener algo que decir sobre las cuestiones políticas o militares (...) transformó en breves años el estilo literario español»⁴³. Zeregin hori bete zuten euskarazko prentsan urte batzueko geroago euskaldunon hizkuntzaz almanakak eta aldizkariak idazten hasi zirenek.

XIX. mendea aurrera joan ahala, Gipuzkoa eta Bizkaian beste komunikazio mota batzuek ere agertzen dira, Karlistadekin batera. Antonio Mª Labayenek bertso haiek aztertu ditu.⁴⁴ Hemen adibide bakan batzuek baino ez dugu aipatuko: Iturriagaren bertsoak eta Muñagorriren kantak irakurtzeak zehazkizun asko emango dizkigu. Ukaezina da bertso haiek leku eta bazter guztietan kantatu eta ezagutzen zirela, eta beraz, propaganda egiteko bide egokia zirela. Are gehiago, bertso propagandistak egiteaz gain, informatiboak ere agertu ziren, esate baterako R.M. Azkuek *Cancionero Popular Vascon* jasotzen duena, 761.-762. orrialdeetan. Labayenek berak, bere liburuaren eranskinetan sartzen dituenen, «coplas de propaganda» deitzen die⁴⁵. Azpimarragarria da, gainera, nola ahozko bertsoetatik idatzietara, inprimatuetara pasatzen den. Guztiok dakigunez, bertso paperak merkatu, feria eta herri guztietan saltzen ziren. Badago, orduan, faktore oso inportante bat: irakurle baten agerpena —euskararen egoerak uzten zuen neurrian, noski—, publiko gero eta alfabetuagoa, galdakizun edo esijentzia berriak zituen irakurle bat, audientzia modernu bat alegia. Honekin batera, gizarte berriak masa behar zituen. Euskarazko prentsa agertzeko ordua zen. Bat gatz Fernández Sebastián irakaslearekin diotenean:

«En tiempos de controversia y agitación, cuando las opciones se polarizan y los grupos políticos pugnan por lograr la mayor penetración social de sus postulados, se recurre a todos los medios para tratar de captar y dirigir la opinión»⁴⁶.

1.1.1. Euskararen agerpena prentsan

Euskaraz idatzitako prentsari dagokionez, liberalak arduratu ziren horretaz, eta lehenengo euskal aldizkariaren proiektua liberalena da. *Prensa y publicística vasconavarra en la crisis del Antiguo Régimen* tesian horren berri ematen zaigu Javier Fernández Sebastiánek⁴⁷. 1834.eko otsailean (I. Karlistadan, beraz), Gerla Ministeritzak Fomento ministroari gutun bat bidaltzen dio, Donostian argitaratuko zen aldizkari bat lehenbailehen kaleratzea eskatuz, «cuyo principal objeto sea el desvanecer las falsas noticias que propalen los rebeldes, inspirar la justa confianza que se merece el maternal Gobierno de S.M. y la seguridad de las ventajas que todos los españoles deben prometerse con el Reynado de su augusta Hija». Erantzuna baiezkorra izan zen. Karlisten propagandaren arra-

kasta ikusita, Fomento Ministraritzako idazkaria zen Antonio Remón Zarco del Valle komunikatzen du urte hartako otsailak 10eko gutun batetan «que la publicación del indicado Periódico se verifique lo más pronto posible». Astebete geroago Gerla Ministraritzak beste gutun bat bidaltzen dio Gipuzkoako Foru Aldundiko arduradunei proiektu gauzatu zedin⁴⁸. Baina, arraroa badirudi ere, ez dago aldizkari haren arrastorik. Agian agertu zen eta ez zaigu alerik ailegatu, baina gure iritziz, aldizkari hura ez zen agertu. Hala ere, egitasmoa ez zen guztiz ahaztu, 1834.ean bertan aldizkari batetan lehenengo euskarazko testuak aurkitzen bait ditugu, *El Correo del Norte* agertuak hain zuzen ere.

Gure hipotesia indartzera dator, lehendabiziz, aldizkari hori euskarazko aldizkariaren proiektuaz hitzegin zen momentutik aste batzu barru bakarrik, *El Correo del Norte. Periódico político, literario y comercialen* bigarren aroko lehen zenbakia 1834eko martxoak 7koa delako. Donostiar liberalen aldizkari hau Ignacio Ramón Barojaren inprimategitik astelehenere eta ostiralero irtetzen zen. Atzerriko berriak eta gerrari buruzkoak ere ekartzen zituen. Guri gehien interesatzen zaizkigun testuak 18. eta 25. zenbakietan agertu ziren⁴⁹. Lehenengoa alokuzio bat da:

«Erritar maiteac, Zuben biziyac eta zubez dezuten guzia galdutzero zuazte, ez sinistu esan disquitzen gaucic (...). Gure guizon maitia D. Gaspar Jauregui (Artzaya) ezagutzen dezute nic bañon obeto; badaquizute zembat estimatcen gaituben escaldunac, au degu orain gure Erreguiñac eguin digun aguintari principala provincia eta ejercitua aguintceco; atozte veriala onengana edo bere beste oficiliengana, zuben escopeta edo fusillac uztera, zuben echietara juateco (...). Orra non dezuten zuben Guibelalde, igues eguiteco dabil aspaldian; Francian jarriac ditu oguei eta amar milla ezcutu (...). ¡Viva gure Erreguiña aur maitia eta inocentia! Viva gure Gobernua, eta viva apaiz onac!»⁵⁰.

Agi denez, liberalak saiatzzen ziren Gipuzkoako nekazariak beren ideietara hurbiltzen. Testuan apaizak aipatzen dira. Baliteke karlistak euskarazko prentsaz ez arduratzea, kontutan izanik karlistetan euskaldun asko eta asko bazeudela: Erro famatua⁵¹, esaterako, Don Carlos-en ministraria izatera iritsi zen. Herrietako apaiz asko ere asaldatuena alde zeuden. Haien propaganda biderik printzipalena pulpitoa zen, hartatik nekazariei karlisten aldeko proklamak bidaltzen bait zizkieten. Bestalde, kontutan hartu behar dugu apaiz eta eskribauei interesatzen zitzaizkien testuak nekazariei jakinerazi zizkietela, herrietan bahe edo filtro moduan jokatu⁵². Dena den, María Cruz Seoanek dioenez,

«la prensa carlista durante esta primera guerra es prácticamente inexistente, lo que no es extraño si tenemos en cuenta la dispersión del territorio ocupado por el carlismo en tres núcleos de difícil comunicación, la pobreza ideológica del movimiento en esta primera etapa, así como el desprecio por la prensa que esa misma ideología comportaba y sus bases primordialmente campesinas y por ende analfabetas»⁵³.

Ziur aski, euskarazko saiakera haiek ez zuten eragin handirik izan Gipuzkoako nekazariengan. Aldizkariaren beraren argitalpena ere eten behar izan zuten ekainean, banatzeko arazoak zirela eta:

«Desde el prócsimo [sic] número se suspende la publicación del Correo del Norte, hasta tanto que se halle expedita la comunicación de correos (...). Nos hallamos después de siete meses tan aislados como á los principios y teniendo que tomar las mismas precauciones para asegurar nuestra correspondencia apocas leguas de aquí, como si fuera para los puntos más remotos de América»⁵⁴.

El Correo del Nortek ezin zuen bere helburu nagusienetarikoa behar bezela bete. Helburu horixe —gure hipotesia indartzen duena— izango zuen gure ustez *non nato* geratu zen euskarazko liberalen aldizkari hura, «un Periódico en Vascuence [en la Ciudad de San Sebastián], el cual deberá hacerse correr con profución [sic] en todos los Pueblos de las mismas Provincias»⁵⁵. Hego Euskal Herriko lehenengo urratsek zera erakusten digute: euskarazko prentsa momentu historiko zehatz batetan sortzen dela, lurraldeetako modernizazioa, gizarte berria hasten den momentuan. Ideien polarizazioak eramaten ditu euskaldunei publizitate, propaganda eta informazio baliabide guztiak erabiltzera, bai Ipar Euskal Herrian, bai Hego Euskal Herrian, nahiz eta bi aldeetako egoera desberdina izan. Apaizlego katolikoa —xuriak politikoki, *reactionaires*, Vinson-en hitzetan—, ordurarte hizkuntzaren zaindarien, liberalismoaren aurka agertzen dira. Eta liberalak —*beltzak* karlistentzat, *gorriak* Frantziakoentzat— bere lekua betetzeko ahaleginak egingo zituzten. Dударик gabe, azken hauen presentzia murriztua izan da. Baina Euskal Herriaren historian zehar —eta konkretuki, euskal kazetaritzaren historian, lan honen xedea dena alegia— zentzu zabaleko liberalak une zehatz batzuetan euskararen erabilpena berreskuratzen saiatu ziren, lan honen orrialdeetan ikusiko dugun bezala.

El Correo del Nortek agertzen badira prentsan idatzitako lehen euskarazko testuak, lehenengo euskara hutsezko kazeta Joseph-Augustin Chahoren *Uscal Herrico Gaseta* da. Oraintsu arte ezezaguna, halere, Beñat Oyharcabalek Pariseko Biblioteka Nazionalen aurkitu artesc. 1848.ean agertua⁵⁷, *L'Arielen* antzekoa zen. Jakina denez, Chahok bultzatu eta idatzi zuen aldizkari hark izen batzu izan zituen: *L'Ariel* eta *Le Républicain de Vasconie*, besteak beste. Gure ustez, eta arazo metodologikoak sortu arren, aldizkari bakartzat hartu behar dugu: itxuraz berdina zen, numerazioa ere jarraitua da, eta, nahiz eta izen desberdinekin agertu, lehen orrialdeko frontispizioa beti berdina da (*Ariel* aingerua agertzen da, izena eta guzti). Gure *Uscal Herrico Gasetan* ere berdin gertatzen da⁵⁸. Arrazoi batzurengatik —frontispizioa, egoitza eta inprimategi berdinak, mamia ere antzekoa— *L'Arielekin* batera aldizkari bakartzat har dezakegu. Baina, beste aldetik, *L'Arielen* bilduma ikusita, konturatu gara *Uscal-Herrico Caseta* agertu zen egunetan *L'Ariel* ere kaleratu zela; beraz, euskarazkoa ez da frantsesezkoaren eranskin edo gehigarririk, ez eta lehena bigarrenaren itzulpen edo moldaketarik. *Uscal-Herrico Gasetan*, gainera, aparte saltzen zen, salneurria begibistan bait dago⁵⁹. Argi eta garbi erakusten du bere bultzatzaileak nor den kazetaren arduraduna, frontispizioan bertan «Redactore, Augustin Chaho» dela esaten bait digu. Bertan azpimarratzen zaigu noizero kaleratu nahi zuen «Uscal-Herrico Gasetan aguertzen da astian-behin» esaten duenean. Aldizkaria birritan bakarrik agertu zen, hilabetero. Informatiboa ere bazen, Frantziako zein Espainiako berriak bait zekartzan, baina eritzia (garai hartako aldizkari gehientsuenetean bezala) nagusia zen.

Hala ere, eta aurrera jarraitu baino lehenago, esan dezagun beste gauza bat: *L'Arielen* azken zenbakia (ar-tean *Le Républicain de Vasconie* izena zuelarik), 1852.eko otsailak 19koa alegia, euskara hutsez agertu zen, tankera berdinarekin. Alde batzu, ordea, aurki ditzakegu: *Uscal-Herrico Gaseta* txikiagoa zen, bi zutabetan banatua, eta lau orrialdez osatua, *Le Républicain de Vasconieren* azken zenbaki hura haundiagoa (*L'Arielen* neurrikoa, hain zuzen ere), lau zutabetan banatua eta bi orrialdez osatua⁶⁰. Biak agertzen dira —hau berdintasuna izanik— Chaho hauteskundeetara aurkezten denean. Chahoren gogoia —Ipar Euskal Herriko garai hartako ezaugarria— nekazarienganako eragina bilatzea zen, nekazarien iritzia apaizen —xuri-en— menpe bait zegoen. Bigarren zenbakiaren lehen testua «Herrietaco eletcionéz» ari da:

«(...) Popoulia, haouta-cac hire mera, hire adjoueintia eta hire conseïla, errealqui hire intressac maïte-tousten guiçonetari; hire centçou honac eçagoutaraci-daouc çoïn diren guiçon lanyerossac, basterrerat ousquic handicari diren guiçonac eta pouchanten borondatiari jarraïqui doutenac.

Hec hire etsaiac ditouc (...).

Erranic-douc Errepublica hountan oro libro guirela, oro igoual guirela, oro anaye guirela (...).

Icoussiren-touc eletcionetaco denboretan hiri oumilgui hourrantçen, hihai guero çangopetan atchiqui nahi-douten guiçon hec; heen lengouaye tronpaçaliaz ez-hadila fida (...).

Hiri conseïlou emëile haou içan-douc atacatia, Bayonaco *Popoulouco* eta *Internacionaleco* gassetetan, hiri abiz gaïchtouac emanez (...)⁶¹.

Hau da, beste aldeko aldizkarietan (*El Correo del Norten*, esaterako) aurkitzen ditugun mezu eta tono berdinak. Zenbaki horretan badaude beste testu interesgarri batzu Chahoren antikerikalismoaren adibide denak, «Apez-bati arrapostu» izenekoa esate baterako, «jaon-apez bat, sorthia Petharrin, Maüle khantin, gaïzqui escolatia Bayonaco hirin, doctor handi ignoranten artin, ignorant urguillutsu-bat funtsin» baten kontrakoa:

«Bakhotçac bere oficio: apheça eliçan, redactorea bere gasetan. Etcitiala ocupa goure mundu hountaco aferez, nahi ezipaduçu çoure beste mundu eta Erreligioneco sinhestiaz ocupa guitian. Caseta eguile jalkhitcen bacira, ni pheredicari bilha niteçu, eta beharbada, nour nahic beçain ountsa erran dioquçut noun den Ifernia, noun den Pharadusia (...)

Eta, lerro batzu beheagotan, Chahoren hitz bortitzak bortitzago bihurtzen dira:

«Nourc caüsatu-du goure ulhunpe eta miseria, lece barna hountara erortia? Erreguetiarréc, Apehecéc (...).

Eta Gincouac detsala Erreguetiar traïdore hoïec profeïta eztitian, beréc erakharri-diën ez-tatu miserable hounez, berriz populiaren inganateco».

Bukatzen du Chahok inspirazio mistikoz idatzitako lerro hauekin:

«Jerusalemeco profetac oïhu eghiten-cian becala, oïhu eguiten-du *Arielec*: Couberti-bite lurreco tyranouac, abaricious-urguillutsiac, ezti-bite bihotz-gogorrac; edo berriz jeïtchi behar-duque lurrialia Gin-

couaren ainguru guerlariac, berriz içanenda gaichtouen artian guiçon-ep-
haïle eta odol-ichourte içigarribat.

Ginco Jaona! ukhaçu pietate çoure populu triste hunez, eta eman-iça-
gucu, çoure eta goure, barneco eta canpotico etsai-ororen bencitceco in-
darra!»⁶².

Dudarik gabe, *Paroles d'un voyant* eta *Azti beguia* liburuen egileari ondo dagozkion hitzak ditugu. Bestalde, aztertzen ari garen aldizkari honetan Chahok ematen dizkigun Espainiako berriak tonu ezin bortitzagoz eginak dira:

«Isabel segonda, Espainaco erreguina, bere hemeçortci ourthetan, lohi-
queriaric handienian içulicatcen-da. İçorra-bada ere eztaqui norçganic,
baïnan, segourda ezteza Don Francisco erregue senhar gachoa ganic,
coïneç berre erreguetarçunian emaztiarequin etçatceco permissioneric ez-
peitou»⁶³.

Urrunago doa, gainera, eta Euskaldunen Errepublika aipatzen du, eta baita «independ-
dentzia» hitza ere:

«(...) bertce guisaco çuten Cantabre çaharrec bere bandera çaharrena,
Laüburua deïtçen-çutena, eta arte-demboraco bandera berria, Irurac-bata,
bere irour escuequin, Escualdunen Errepublika famatua errerepresentatçen-
çuenena. Norç-oïhu eguinen-du, azquenian, erregue-erreguiñac eta heïen
partidario tontoac edo ambiciosac açaçatu ondoan: Biba Independencia!
Biba Errepublika! Biba Escual-Herria?»⁶⁴.

Guk dakigunez, 1848.eko Iraultzatik zetorren oihartzunaren babespean agertutako *Gaseteta* honek ez zuen berriro argia ikusi, eta bere egileak ez zuen deputatu hautatua izatea lortu⁶⁵. Esanguratsua da nola Chahok, berriro hauteskundeetara aurkeztu zenean, euskarazko kazetatxo bat atera zuen, *Le Républicain de Vasconie* aipatutako azken zenbaki hura, aldi honetan, hautatua izan zenez, botua eman ziotenei eskerrak emateko:

«(...) herritar ecinago-maïtiac, seculaco adio-bat beçala, hil lilibat
beçala, jin-ceitan ohera, hogueï milacaz cien sufragén noumbre ouhoura-
garria. Esquerrac-deïtçiet cien amistatiaz eta fideltarçunaz! Uduri-caït
egun Gincouac deitçen-naïala Pariserat. Eta Biarnoco bidetan erori eta
hil-abantçu-nintçan beçala, behar dudala aldi-hountan hiletaric phiztu eta
jeïki, Uscal-herriac eni bere esku azkarra emanez eta hogueï-eta-bedera-
tçu-guerreneco eleccioniaren berthutez!»⁶⁶

Uscal-Herriko Gasetaz eta Chahok idatzitako aldizkariak esandakoarekin bukatzeko, gauza bat azpimarratu nahi genuke berriro: euskal prentsa sortzen dela momentu histo-
riko konkretu batetan, polarizazio politikoa haundiagotzen denean, modernitatearen
ezaugarriak bereganatzen ari den gizartearen baitan. Baina, gure ustez, polarizazio hori
ez dapolitikoa bakarrik, azken batean, bi aldeetako protagonistek —baina batez ere erlijio-
aren aldekoak— hiri-herrien arteko gatazka sortzen bait dute. Ez hori bakarrik, *Ancien Ré-
gimeko* gizarte batetik besterako zubia den garai hartan antzinako egoera eta berriaren
partaideen arteko borrokaren islada ikusi ahal izango dugu almanaka eta kazeten orrial-
deetan. Horrek adieraziko luke, lehen momentuan, zergatik euskarazko prentsaren hasta-

penak Ipar Euskal Herrian, hau da, Frantses Estatuan —eta estatua hitza azpimarratu nahi dugu— ematen diren, non Estatu berri (eta modernu) bat sortzen den, Iraultzak proposatutako ereduari jarraituz. Hegoaldean liberalek estatu berriaren eredurantzako pausuak ematea erabakitzen duenean, horrek ere bere islada du prentsan. XIX. mendeko Ipar Euskal Herriko prentsa, beraz, —eta, neurri txikiago batetan, Hego Euskal Herrikoa ere bai— gatazka horien lekuko eta bozeramailea izango da.

Chahoren *Gaseta* izango da beste aldizkari batzuren aintzindaria, bai xurien aldekoak, bai gorrien aldekoak. Ordudanik, almanakak izango dira iritzi publikoa joera baterako zein besterako eskuratzeko ahaleginak egingo dituztenak.

I.1.2. Ipar Euskal Herriko almanakak

Uscal-Herrico Gaseta agertzen den urte berean, 1848.ean alegia, argitaratzen da lehenengo aldiz Jean-Baptiste Etcheberry apaizaren *Escualdun laborarien adiskidea* almanaka⁶⁷. Lehen tutean —gogora dezagun 1848.erako almanaka urtebete lehenago inprimatu zela— aldizkaria egutegi hutsa da, eta ez luke arreta handirik mereziko hurrengo urteetan oso mami politikoa hartu ez balu⁶⁸. Agian Chahoren Gasetaren eraginez, Etcheberryk haunditzen du bigarren urteko bere almanakan honen orrialde kopurua, eta informazio eta iritziak ematen hasten da:

«Libertate sobrac libertatea bera hil dezake (...). Libertatea eta legue onac behar ditugu gucien descantsuaren eta bakearen gatic ere (...). Duela hirur hogoi urthe hurbil erlijionea eta legue on guciac aurthi cituzten bazterrerat; galdeguizue zaharrei orduan cer nahaskeriac eta cer pena ikharagarriac izan ciren herrietan eta familietan⁶⁹ Orai ere badira gauza berac beritu nahi lituzketenac. Jaincoac beguira gaitzala! (...)⁷⁰.

Eta xeheak argiki azaltzen zituen 1851. urteko alean:

«Egunari edo almanak hunen eguileac ez du berce chederic baicen ongui eguitea escualdun populu ainhitz maite duenari, guciei ahalaz conseilu onen emaita. Dembora nahasi eta ilhumpez bethe hautan, nahi lituzke jakitate guti dutenac arguitu; onac curaiestatu, gaizki dabilzanac ez-tiki bide onerat deithu, penan biciderenac consolatu, bere aisean direnei adiaraci nola behar duten izan bertcentzat bihotz bera eta urricalmendutsu.

Chede horietan publicatu izan du juaen hirur urthetan escuarazco egunaria (...). Batbederac beguiratcen balitu urthegucietaco egunariac, baluke demboraren buruan escuetan gauza onezco bilduma bat, bethi iracurtececo on litakena⁷¹.

Hasieratik, beraz, argi eta garbi uzten zuen Etcheberryk zein zen bere jarrera. Hurrengo adibideetan ikusi ahal izango dugu nolako gorrotoa eta urruntasuna zeuden xuri eta gorrien artean⁷². XIX. mendean almanaka mordo ikaragarri bat sortu zen. 1852.ean, Paben, *Egunari berria edo conseillu oneco almanaca* sortu zen, errepublikazalea, Frantziako hiri hartan euskal errepublikanoen nukleo bat bait zegoen. Beste bat aterako dute

errepublikazaleek 1879.ean, Baionan inprimatzen zen *Almanaca berria edo egunaria*. Ziur aski haren jarraitzaileak *Almanaka berria, 1885eco urthecoa, Almanaca berria edo escualdun egunaria* eta *Almanach* [edo *Almanak*, beste urte batzutan] *berria* izenekoak⁷³. Chahoren Gasetan bezalaxe, *Almanaca berria edo egunarian* «Cer den errepublica» izeneko artikulua bat agertzen da, helburua nekazari edo laborariei Errepublikaren abantailak adieraztea izanik, xuriek kontrakoa egiten zuten eta:

«(...) Errepublicaren lehembicico artha da ez daquienari icastea, ilhumbetan bici direnen argitcea, ceren eta batequin izpirituac arguitcearequin batean, bacotchac bere baitharic icusico duela errege edo emperadore bat nahi luzqueten guïçonon malecia; ceren eta baitaqui Errepublicac, ongui eçagutua bada, hura iganen dela hautatua, hura delacotz bacarric gobernamentu yustua eta leiala, handiac eta chumeac lerro berean eçartcen dituen, guïçoneri elcar maitharazten duena; hitz batez Yesu-Cristoren eban-yelioaren araberacoa (...).

Populuaren argitceaz, guc, errepublicanoec, aditcen dugu iracustea haur gucier: lehenic, frencesez mintçatcen, iracurten, isquiribatcen eta chifretan; bigarrenecoric, hartu behar duten officioan gostuz haritzeco yaquin behar diren gauça berequi batçuec; hirugarrenecoric, bacoctchac, frances gisa, giçon gisa, bethe behar dituen bicico egimbideac (...).

Bertce icigarriqueria bat oraino cembaitec erraten dutena da: Errepublicanoec nahi luquetela eceztatu erreligionea (...). Ez! badaquite aphecek nor nahik beçain ongui, edo hobequi, Yesu-Christok erran cuela: nere erre-suma ez da mundu huntacoa, bainan bai bertcecoa; eta bertce toqui batean: bihur çaçue Cesari çor çañona, eta Jaincoari Jaincoarena (...). Apez bat, bere egimbideac ahantcirik, gobernamentuaren contra althatchen denean, batcuetan gerthatchen den beçala, gobernamentuaren egimbidea da apez honen bide çuçenean sararaztea, bertce edo cein giçon beçala, ceren eta legeac guçientcat eginak baitira (...)⁷⁴.

Hitz batetan esanda, Estatu laiko bat proposatzen zuten. Testu hau, luze samarra den arren, hautatu dugu bertan badaudelako xuri eta gorrien arteko lehiak nolabait ulertzeko giltzarriak: lehenik eta bat, Estatuaren eredia, edo, are gehiago, gizartearena: *Ancien Régimekoa*, erregetiarra, erlijioak ordurarte bete zuen lekua eta garrantziarekin jarraituz, herritarra, ez hiritarra, etabar. Hor barruan beste gatazka batzu agertzen dira: hizkuntzari dagokiona, eta horretaz beste kapitulu batetan hitzegingo dugu (hemen Frantziako Iraultzari buruzkoa esandakoa bakarrik gogoratuko dugu, nola, arrazoi ideologikoak zirela medio, aginte publiko berrien jarrerapatois eta, oro har, frantsesa ez ziren beste hizkuntza guztiak kontutan ez hartzea zen); beste bi puntu aipagarrienak erlijioa eta hezkuntza dira. *Armanak Uskaran*, adibide moduan, horrela zioten:

«Oraiko eskola publikoak zer diren jakin nahi badugu, aski dutugu irakourtzia inspetur gehien batek M. Dequaire Grobel izenekoak bere peko inspetur errejent era errejentser egin gomendioak: «L'école laïque a pour but de former du libres-penseurs».

Noula buhurt etsaiari guduka izigarri hortan? Badira hirour bide: lehena, aita-ama familiazkoak orekek, herri bakhotchian, bat egitia errejent

eta errejentsen erakaspenen behar den heñian eta erreligionearen errespetian egonerazteko (...), aita-ama familiatzkoen juntak, frantsesez «associations du Péres de familie», horra nun lehen bidia.

Houna bigarrena: Nourk bere herrian, edo alharren hullan diren, bi, hirour, lau, bost herriek, behar diren sakrifizioen egitia eskola khiristi eli baten eraikitako eta haietako errejent edo errejentser bizigarriaren segurtatzeko (...).

Hirourgexren eta azken bidia hau da: Bozka egunetan, ala ditian herriko, ala kantonadako, ala arrondissementuko, ala departamentuko bozkatzia, bethi eta zer nahi izanik, oraiko lege tzar hoiien sustengazalen kontu botzaren emaitia eta emaneratzia (...)⁷⁵.

Xurientzat, «societatea eri da, arras eri da», eta Euskal Herria inpioengandik eta beren doktrinengandik urrun mantendu nahi zuten. Ikus dezagun, adibide moduan, nola ikusten zituzten Ipar Euskal Herriko xuriek Frantziazi hasiak ziren beste ideologia politikokoak:

«Badira Francian ainhitz sistimetaco guizonac. Batzuec deitzen dira comunistac. Hech nahi dute ontasun guciac, bai eta emazteac eta haurrac oro comun izan ditene, batere bereciric gabe, batere ezcontzariac gabe; guciac nahas mahas, familia bakhar bat baliz bezala mundu gucian. Orduan buhameac eta salbaia bezala, ez, orduan ahmaleac bezala guinitazke (...).

Berece batzu onheskichago dohatzi, eta deitzen dira zocialistac. Hauc nahi lukete eguin dadin herri bakhotchean granier comun bat, batera bilditezen herrico bihi eta probisione guciac. Gobernamentuac izan dezan ondasun gucien conduita (...). Idurizaut buhame edo salbai airebat behar dela gauza horren gustatecco (...)⁷⁶.

Sozialistei are gorroto handiagoa diete zeren eta «hasteko, mintzaira bat baizik ez omen litake behar Frantzia guzian, eta hura: frantsesa»⁷⁷.

Xurien ideologia beraiek argitaratutako almanaken orrialdeetan eten gabe isuritzen da. 1888ean (80.eko hamarkada ezinbestekoa izan zen Ipar Euskal Herrian komunikabideen sorrerari dagokionez⁷⁸) sortutako *Armanak Uskara* (hau ere xuria, baina Zuberoan agertua⁷⁹), 1789.eko Iraultzaren bertsio partikularra ematen zaigu. Luzaroege ez aritzearen, laburbilduz Michel Elissamburu bere *Frantziako bigarren eta hirugarren errepublikaren ixtoria bitxia* (1891) liburuan ematen diguna da. *Armanak Uskaran*, xurien beste almanaketan bezalaxe, Errepublikaren agintariak egiten zituzten legeen kontra doaz⁸⁰. Behin eta berriro deputatu gai xurientzako botua eskatuko dute, batez ere Etcheverry familiakoentzat⁸¹. Aukera politikokoak zabalak izan arren, Euskal Herrian behintzat oso polarizatuta zeuden, bonapartistak (napoleontiarac) xurien alde jartzen zirelarik⁸². Haiak ere beren almanaka atera zuten. «Gucia frantses populuarentzat. Napoléon 1en ordeinua» zuten lema. Dakigunez, haien almanaka, *Escualdun almanaca edo egunari berria*, 1885.ean eta 1886.ean agertu zen, Lamaignéren inprimategian, Baionan⁸³. Hona hemen beren pentsamoldearen lerrorik garrantzitsuenak:

«Yincoac, aski gaztigatua cela Frantzia estimatu zuen, eta guizon bat igorri, handia, azcarra, Frantziazi urricalmendu ukhanen zuena. Aguertcen

da Napoleon lehen (...). Cer Emperadorea! Harec ibili du Frantciaren izena, Europaco erresuma gucietan, ohorez, loriaz bitoriaz betheric (...).

Bainan lehen Errepublica aurthikitzeo altchatu bacen Napoleon bat, bigarrenaren eceztatceco aguertcen da oraïno Napoleon III, Napoleon handiaren iloba (...). Cer izan den haren dembora, denec badakigu, nihorc ez du ahantzi (...).

Erori da ere Napoleon III, traidokeriaz faltsukeriaz, eta berriz ere, hirugarren aldico, errepublican guira. Oraïnac ez du oraino odolic ichurtcen, lehenac bezala, bainan emeki, emeki, libertate gucien iresten ari da (...).

Baïna Yaincuac badauca bethi Napoleon bat errepublicaren contra. Napoleontarren obra da errepublicaren eceztatcea (...), eta orai ere esperantza dut, errepublicac lurrerat yuan behar badu, yuänen dela Napoleon batec botaturic, eta ez dela guchiago altchatuco»⁸⁴.

Dirudienez, Jean Duvoisin bera (beste Bonaparte baten laguntzailea, Louis Lucien printzearena) almanaka napoleontiar honen zuzendaria genuen. Jakin badakigu Duvoisin eta Chaho ez zirela elkarrekin oso ondo moldatzen, eta 1848.ean (euskarazko lehenengo aldizkari hura agertu zen urte berean, alegia), Chaho kanpainia politikoa egiten herriz herri zebilelarik, Heletako plazan (herri hartan bizi omen zen orduan teniente zen Duvoisin) eztabaida sutsu bat mantendu omen zuten⁸⁵.

Nahiz eta errepublikazaleek ahalegin guztiak egin erizpide gutzi haiek ezeztatzeo, polarizazio politikoa haundiagotu egin zen. XX. mendean ere almanaka xuriak aurkitzen ditugu, edo antzeokoakse. Polarizazio horren hildotik *Le Réveil Basque* errepublikazalea eta *Eskualduna* xuria, biak astekariak, sortuko dira XIX. mendeko 80.eko hamarkadako azken urteetan. Baina horretaz beste leku batetan hitzegingo dugu.

I.1.3. Hego Euskal Herriko almanakak

Atalxo hau bukatzeo, gainbegiradatxo bat botako diegu Hego Euskal Herriko almanakei. Lehenengoa, Ulibarri arabarraren hura, alde batera utzita, hartaz aritu bait gara lehenago, XIX. mendean mugaz honantzako aldean aurkitzen ditugunok ez dute Iparrekoen garrantzi politikoa. Hego Euskal Herrikoak egutegi hutsak izaten dira, eta beste batzu (Serafin Barojarenak, batez ere), literarioak dira.

Bizkaian argitaratzen ditu Josef Gorosabelek, 1858.ean eta 1859.ean, bi almanaka edo, bere hitzak erabiliz, *pronosticuac*. Bat bakarrik (bigatrena) ailegatu zaigu eskuetara, *Eusquerasco pronosticua milla ta zorcireun ta iruro gueiraco Vizcairaco, Guipuzcuaruco ta Aravaraco. Eta dá ateria icusbide luce batzuc daucazan Mendi altu batetic, derichona herrnita bat Santa Eufemia. Eta da Medicua Arlabanco erditic. Aurtengo urteraco dauca epactida zazpi*. Hain titulu luze duen pronostikua ez da, pentsa litekeen moduan, astrologiarekin zerikusia duen almanaka horietako bat. «Ferija principalac celebretan dirianac iru Provencijac onetan dira onechec», hona hemen pronostiku honen gairik inportanteena, egutegia aparte utzita⁸⁷.

Horrelakoa ere dugu *Euscaldun necazarien adisquidea eta guiaria*, Tolosan 1865 eta 1866. urteetan Tolosan argitaratua. «Demboraldi sonatuac», «Festa mudacorrac», «Temporac», «Arguigueac edo eclipsea», «Egutegua eta campo-lanac», «Feriatic eta mercatuac», «Euscal-Errietan urte barrumban izaten diren Feriatic eta Mercatuac», «Necazaritza (Lur-ongarria eguiteco modus)» eta «Trenac» ziren bere atalak, hau da, «gaztelaniazco pronosticoac ecarri oi dituzten becelaco berri edo noticiac»⁸⁸ Seriotasun piska bat ere bazen bere helburua, «pronostico onetan ez dezu icusico, ez urteco iritzi edo juicioa, ceñean pronostico-guilleac esaten duten ez urte barruan guertatuco dana, ez pada beren iriticia eta burura datorquien gucia». Xederik garrantzitsuena, nekazariak euskaraz irakurtzen ohitzea zen.

Hego Euskal Herriko almanakei buruzko pasarte hau amaitzeko, Serafin Barojarenak ekarriko ditugu gogora⁸⁹. Honenak are kurioso eta bitxiagoak dira: *Santo Tomasco Ferriya* (1877) eta *Almanaque bilingüe (erderaz eta eusqueraz) para el año de 1879*⁹⁰. Bietan bere lan literario bana agertzen da. Azkenengoan erromatarren garaian kokatutako euskarazko opera bat, Almadeneko mehatzetan garatzen zena⁹¹. Horretaz aparte, egutegi hutsa baino ez dugu aurkitzen. Baroja, familia liberal batekoa eta bera ere liberal sutsua izan arren, ez zuen bere pentsamoldean almanaka honetan isladatu. Benetako almanaka elebidunak, esan dezagun bide batez: egutegian erderaz zeuden egunen izenak eta santorala, jaiak izan ezik (hauek euskaraz). Euskaraz ilargiaren faseak ere bazekartzan. Are elebidunago zen almanakan agertzen diren bi olerkarietako bat, «Mercurio» izenekoa. Hona hemen:

«MERCURIO
 Cillar bicia eusqueraz,
 azogue en buen castellano,
 da metal bat, denetan,
 el más importante y raro.
 Ura becela izanic,
 sin embargo es más pesado
 beruna ta zinc baño
 y que el hierro y el estaño.
 Au da Mercurio bada,
 un dios en tiempos pasados,
 gaur metal esan dana,
 que se saca del cinabrio,
 ta eguzquiaren giran
 el planeta más cercano...
 Batzuec an ta gu emen
 el Romance se ha acabado».

Umore oneko gizona, dudarik gabe⁹². Hego Euskal Herriko eta Ipar Euskal Herriko egoerak arras derberdinak ziren, begi bistan dago. Bitartean, Ameriketarako emigrazio eskergak ere bere eragina izan zuen prentsan. Hurrengo lerroetan, Europako Euskal Herri itzuli baino lehen, Ameriketean zein Ameriketarako euskarazko prentsa aztertuko dugu.

1.2. Ameriketako prentsa

XIX. mendean euskaldun askok eta askok, Iparraldekoak zein Hegoaldekoak, Ameriketara joan ziren. 1825. urtetik, euskaldunak Río de la Plata aldera, Montevideora batez ere, joan ziren. XIX. mendearen bidarren erdialdean, frantses gobernuak euskaldunen emigrazioa bultzatu zuen: 1848.etik 1855.era Ameriketara joan ziren euskaldunen kointa bikoiztu egin zen, 672tik 1.942era. 80.eko hamarkadako urteetan, Ameriketarako emigrazioa gailurrera iritsi zen: 1880.ean bazeuden Bordelen Río de la Plata-rako bidaia egin nahi zuten euskaldunentzako 23 agentzia. Urte haietan —Hego Euskal Herriak bi karlistadak nozitu ondoren— Gasteiz eta Iruineako biztanlegoa bikoiztu egin zen, Bilbo eta Donostiakoa aldiz bider lau multiplikatuz zelarik. Euskal prentsa sortu zenerako, bazeuden Montevideon, Argentinan, Cuban eta Estatu Batuetako zenbait tokitan euskaldun nukleo oso garrantzitsu batzuek, beren nortasuna ongi gordetzen zutenak. Lurralde haiekotako prentsa eta komunikazioaren egoera hain desberdina zelarik, laister hasi ziren euskaldunak beren aldizkariak argitaratzen.

Guk dakigunez, Ameriketako euskaldunek kaleratu zuten lehenengo aldizkaria Buenos Aires-eko *Laurac Bat* elkarteak izen berdineaz argitaratutako aldizkaria dugu, 1878.ean⁹³. Montevideo-ko *Laurak Batek* ere beste bat atera zuen 1881.ea, eta 1912.ean bazegoen Uruguay-ko hiriburuan *Euskal Erria* izeneko beste bat. Guk dakigunez, oso osorik erderaz, edo behintzat euskararen presentzia oso murrizta zen. 1893.ean Buenos Aires-en *La Basconia* sortu zen, magazine bat, José R. de Uriartek bultzatu eta zuzendua. Beste batzuek aurkitzen ditugu: *Euskal Herria* (1898), *Vasconia* (1898), *Haritza* (1898), *Irrintzi* (1904), etabar⁹⁴.

Hala ere, euskara hutsez idatzitako prentsa Estatu Batuetan sortzen da, Ipar Euskal Herriko euskaldunen eskutik, *Escualdun Gazeta* (1885-1886) eta *California-ko Eskual Herria* (1893-1897) astekariek. Lehenago ere —emigrazioaren arazoek lekuko— Hego Euskal Herriko aldizkari eta egunkarietan euskaraz idatzitako testuak aurkitzen ditugu, euskaldun emigranteentzako eginak⁹⁵. Gogora dezagun baita ere Colá y Goiti arabarraren *La Emigración Vasco-Navarra* liburua, Marcelino Soroak itzulia⁹⁶.

Baina joan gaitezen Estatu Batuetako Pazifikoko itsasoko kostaldean euskaraz argitaratutako aipatu bi astekarietara. 1885.eko Gabonetan agertzen da lehen aldiz oso bizitza laburra izan zuen *Escualdun Gazeta* hura. Zorionez, ikusi ahal izan ditugu agertu ziren hiru aleetatik gordetzen diren biak, 1. eta 3.a alegia⁹⁷. Lehenengoa abenduak 24ean kaleratu zen. Bere egilea —bakarra, guk dakigunez— Martin V. Biscailuz abokatua izan zen. Haren ustez, «munduko lehemisikoko escualdun gaseta» idazten ari zen, eta, harroa iruditzen bazaiagu ere, 1848.ean Chahok beste bat argitaratu zuela bait dakigu, ziur aski egiatan zioen. Hona hemen bere helburua:

«Gazeta hunen eguileak iskiriatcen du Gazeta hau, erakhisteko beste nasioner Escualdunak ser diren eta ser eguiten ahal duten eta posible dela Escuaras ere gazetaren eguitia edosoin beste lenguayas besen (...). Gazeta hunen eguileak eguiten du gazeta hau kurjositates, seren eta frango aldiz errana isanis Escuarasko Gazeta bat es othesen eguiten ahal herri huntan. Orai eguiten dut hau modeletsat. Ikhusten badut pagatuko duela imprimat-

ceko gastuyak astean behin eguinen dut bat eta herriko berri gusiak emanen tut eta ere Estado Unidocoak eta Europacoak (...)»⁹⁸

Beraz, informatiboa dugu Los Angeles-eko astekari hura. Aldi berean, publizitateak aldizkariaren %25a, gutxigorabehera, betetzen zuen. Iragarkietan abokatua, sendagile eta negoziante frantses, euskaldun eta amerikarrak agertzen dira. Euskaldunen artean, M.V. Biscailuz bera alde batera utzita, Martin Hirigoyen (hotel baten jabea, euskaldunen hotelak arras famatuak bait ziren, eta dira ere, Estatu Batuetan), Jean Arroqui (Hirigoyenek bezala, Alameda Street-en beste hotel bat zeukana) eta Jose Olaechea, «bolanyer» edo ogile bat. Dirudienez, euskaldunek oso harreman merkatal onak mantetzen zituzten bere auzokoekin, *Escualdun Gazeta* iragarkiz josirik bait zegoen. Euskaldunak, amerikar gizartean nahiko ongi finkaturik daudenak, politikan ere sartuak ziren. Herriko hauteskunderen berri ematen zaigu lehehengo zenbakian. Biscailuz, dirudienez, demokrata zen, «chef de police» berri izendatzen dutenean «republicano cafe hotz edale horietarik bat nombratuya isan dala» bait dio⁹⁹. Biscailuz-ek, oso pozik ez zegoelarik, mehatxuak ere egiten dizkie errepublikanoei, «Conciluyan espadiot idas publicatuko ditut heren bekhatuyak publienak yakindesan cer eta nola eguiten duten». *Escualdun Gazetak* garai hartan Los Angeles-en eta Ameriketara bizi ziren talde askoren berri ematen digu, halanola txino eta indioena, gaur egun irakurtzerakoan ezin bitxiago iruditzen zaizkigun istorioak:

«Hombeste urthe hotan Apache indio horiek [Arizonakoak] harritceko da sombat malur eta crima eguiten duten eta hala ere governuyak estu deusik eguiten», kontatzen zigun Biscailuzek. Eta haien basatikeriak adierazten jarriatzen zuen: «Indiuek nehor harrapatzen dutelarik estute beste nacionek besala hiltzen. Indiuek harrapatuta buruko larruya kensen dute bisik direlarik eta emastekiak igual tratatzen diuste berek nahi dutena eguin ondutan. Batzutan buruco larruya kenduta arboler estakaturik ustentuste. Haur tipiak berris, sangotic har eta lurrari yoka hilsen tuste»¹⁰⁰.

Aldizkariak hain bizitza laburra izan arren, bazuen denbora «Arisonaco Apatchiem istorioaren amaiera kontatzeko:

«Askenian hasi dira Washingtonen behien pushkapat arghitzen (...). Hombeste urthe hotan, General Crook isenaduen imbecil, cobarde bati beha egon gira orai arthan (...). Espero dugu oraico aldiari Gobernuyak sanyatuco duen eta sarrico duen norbeit bere nacionia errespetatzen duena»¹⁰¹.

Los Angeles-eko gizartean bazegoen beste talde bat oso garrantzitsua. Haiek ere aipatzen zituen Biscailuzek. 1885.ean Ameriketara «Anti-Chinese Union» izeneko elkarte bat osatu zen, «Chinuen Amerikatik camporat igorseko». Biscailuz, interes ekonomikoak zirela medio, «Chino carrica» bat irekitzearen alde agertzen zaigu, zeren eta «badira sombeit Escualdun carrica hortan lurra diustenak eta esperantza da estutela contrarik eguinen». Baina, noski, kazetaren protagonistak euskaldunak ditugu. Bertan kontatzen zaizkigu beren lanbideak, beren etorrerak, hildakoak, gaisorik zeudenen berri zehatza dugu. M.V. Biscailuz lurralde hartako eta bere garaiko semea dugu: gizon praktikoa, kultura zuena, negoziotetan interesatua. Bazuen artean bere jatorrizko herriarekiko maitasun

izpirik, agian bere bezero gehienak euskaldunak zirelako. Hori ez da batere eragozpenik euskaldunei amerikar nazionalitatea eska zezaten esateko:

«Certako etcieste Americano naturalisatcen? Menturas bada condada huntan 2,000 Escualdun eta horietarik menturas esta 20 Americano naturalisatuyak direnik. Saiste ene ganat, nik sarasiko siustet Americano. Deusik esta pagatcen. Escualdunak naturalisatcen badira sombat voto eskinuke gafe edale horien contra? Saiste bat! Saiset denak eta naturalisa siste Amerikano! Etcistela sosuak isan»¹⁰².

Martin V. Biscailuz oso pertsonaia bitxia dugu¹⁰³. Hala ere, ezin dezakegu esan kazetari txarra zenik. Bere astekariak ez zuen iraupen haundirik lortu, baina benetako kazeta informatibo bat osatu zuen. Bere inguruko —eta bere herrikoen— berriak emateaz gain, Estatu Batuetako beste leku askotako berriak ere ekarri zituen bere astekarira: Portland, Cleveland, Oregon, Filadelfiakoak. Baita, agindu bezala, Europakoak ere: Parisekoak aurkitzen ditugu, Baionakoak, Biarritzekoak, Bordelekoak, Erromakoak, Madridekoak, Londresekoak, Edimburg-ekoak. Eklipseen, ferien, burnibidearen berri eman zigun. Eta bidea prestatu zuen arrakasta haundiagoa izango zuen Ameriketako beste euskarazko astekarirako: *California-ko Eskual Herria*. Hirugarren alea kaleratzerakoan, 1886.eko urtarilak 16a, hala zioen Biscailuzek:

«Segitu behar duta?.- (...) Nahi dusia Escualdun Gasetac segi desan ala es? (...). Nahi dauciet erran sombat gostatcen sautan Gazetaren imprimacia bera, batere ene lana khondatu gabe. Lehemisicua gosta isan sot \$29. Denek badakigu lehemisicua bethi dela cariuena. Hemendic aiticina gusta isanen saut astian \$16. Hilabethian \$64 (...). Asthe huntan behardut yakin hea nahi dusien Gazeta hartu edo ez (...). Aste huntan espaciste bildu, adios Escualdun Gazeta. Pascal Balldec, Juan Arrokkik, Martin Hiri-goyenek eta Simon Glessek hartuco dute sosa eta emanen tuste erreceitac. Hilabethian peso bat sarri isan dut ene Gazetaren precia bainan iduritu sautei sombeiteri sobera dela. Hilabethian peso bat emanen ere behartut isan 64 abonatu eta hilabethian launa erreales behartut 120 abonatu (...). Egun hotan errecibitu ditutan sosac turnatuco ditut bere yaber, eta eginen dut Brok eta erranen dut, debruyek yuandesatela munduco lehemisico Escualdun Gazeta, California baino lekhu hoberat. Menturas beste norbeitek erreusituco du nic baino hobeki»¹⁰⁴.

Urte batzuren buruan, J.-P. Goytinok, beste abokatu euskaldun batek, testigua hartu eta Ameriketako bigarren astekari euskarazkoa kaleratu zuen. Bitartean, European ere beste saiakera bat prestatzen ari zen. *Gure Izarra. Euscalerrico berriac astean bein* izeneko astekariak ari gara, 1888.ean Parisen agertua. Bi zuzendari zituen astekari hark, bat Europarako (Jean-P. Lengoust) eta beste bat Ameriketarako (Francois Buquet). Ezer gutxi dakigu proiektu horretaz, nahiz eta agertu ziren bi aleak eskuartean eduki¹⁰⁵. Zero zenbakiak lau orrialde zituen; 1. aleak, berriz, 8. Bi ataletan banatuta zegoen, Espainiako berriak eta Frantziakoak. Euskal Herriko lurralde bakoitzeko herrietan bazituzten korrespondentsalak. Zoritxarrez, sinadurarik gabe, edo inzialekin bakarrik, izenpetuta daude aste-

karian agertzen diren artikulua. Korrespontsal horietarik bat bakarrik ezagutzen dugu: Marcelino Soroa donostiarra, euskal letretan —antzerkian, itzulpenean zein kazetaritzan— aritua. Denetarik berriak zekartzan frontispizioan Iparragirreraren poesia bat zeukan *Gure Izarra* hark: herri txikietako eguneroko gertakizunak, merkatuak, ganadu feriak, ipuiak eta poesiak, euskal festak, udaletxeko gauzak... Hitz bitan esanda, geroagoko euskarazko kazetaritzan konstante bihurtuko den informazioa, hau da, lokala, herri bakoitzeko biztanleei interesatzen zaiena. Gainera, bi «folletoi»ri hasiera ematen zitzaien: Juan Vicente Araquistainen «Etumeta-co baso-jauna», Gregorio Arruek euskaratua, eta J.-B. Dasconaguerreren «Atheke-gaitzeko oihartzunak». Ezin dugu esan zer pentsamolde politiko zeukan astekari hark, ziur aski, bere bultzatzaileek politikan ez sartzeko asmoa zuten, irakurleko zabalago bat lortzeko esperantzarekin edo. Beraz, denbora laburreko argitalpena badugu ere, esan dezakegu benetan informatiboa izan zela. Arazo ekonomikoak zirela medio —Parisetik Euskal Herri osora, eta Ameriketara banatzeko gastuak oso handiak bide ziren— edo bestelako arazoak —korrespontsalen berriak garaiz ailegatzea, Hego eta Ipar Euskal Herriko berriak euskaldun guztiei interesatzea, astekariari behar bezalako batasuna ematea, irakurlearen prestaketa eta trebezia eskasa— laister desagertu zen anbizio handiko proiektu hura.

San Francisco-ko *California-ko Eskual Herria* astekaria arrakastatsuagoa izan zen. Bere egilea J.-P. Goytino izan zen, esan bezala beste abokatu bat, Biscailuz baino errealistagoa, baina hau ez bezala errepublikazalea eta ez demokrata¹⁰⁶. Lehenengo zenbakia 1893.eko uztailak 15ean agertu zen, eta handik aurrera, larunbatero kaleratuko zen 1897.eko abenduak 18rarte (behintzat, hori da ezagutzen dugun azken alea). Hona hemen zer esaten zuen Goytinok lehenengo alean:

«Bertze nazione guziek beren gazetak badituzte eta gu haimbertze garelarik hedatuak Pacifico-ko kostan ez da yustu baizik yunta guiten denac berrikerari baten medioz. Gure intresak —hemen bederen— igualsuak dire eta gure mintzo ederraren medioz bat bertzen herriak yakiten ahal ditugu gure lekhotik hihuitu gabe (...)»¹⁰⁷.

Informatiboa zen, beraz, bere helbururik garrantzitsuena. Goytinori momentu egokia iruditzen omen zitzaion, «Ameriketako gazeta eskualdunak sortzen ari dire» bait dio, eta gainera, «baguira Californian berean bortz mila Eskualdun bederen»¹⁰⁸. Gizon landua, Goytino konturatzen da Europako euskara jakitunen begirunea jasotzen hasia zela, «Alemania-ko hiri nausian, Berlin-en, Eskualdun paper bat *Euskara* deitzen dena agurtzen da hilabete guzietan. Europako sabant famatuenean iskribatzen dute paper hortan eta hekiek artikulua leituak dire, plazerekin, erresuma guzietan»¹⁰⁹. Goytino ziur omen zegoen, eta bere kazetaren banaketa hobeto egiteko, inguruko hirietan banatzaileak bilatu zituen¹¹⁰. Lehen zenbakitik Goytino Estatu Batuetako informazioaz gain, Europako (Espainia eta Frantziakoak, baina logikoki, Ipar Euskal Herrikoa izanik, azken honetako informazioak Espainiakoak baino leku gehiago betetzen zuelarik) eta Ameriketako beste lurralde batzuetako berriak ere ematen zituen. Publizitatea ere bazeukan, *Eskualdun Gazetan* beste leku betez. Bere albisteak laburrak izaten ziren, euskara garbiz idatziak, iritzi gutxiarekin, lehen orrialdean ez bada. Literaturarentzako lekurik ere bazuen Goytinok, bera ere olerkari izanik. Zer esanik ez, banatzaileak zeuden herrietako berriei inpor-

tantzia handia ematen zaie (agian banatzaileek berek idatzi eta bidaliak). Hala ere, Douglass-ek eta Bilbaok dioskutenez, azpimarratzekoa da nola Río de la Platan ere irakurtzen omen zen, eta Mexican ere bai¹¹¹, baina Nevada eta Idahoko berririk ez zekarren, han euskaldun asko egin arren, beharbada haiek Hegokoak zirelako gehienbat, eta California-koak berriz, Iparrekoak¹¹². *California-ko Eskual Herriaren* informazioan ere baporeen berriak agertzen ziren.

Esan dugu Goytino errepublikazale zela, eta ez bakarrik Ameriketako errepublikazaleen aldekoa, baita Frantziakoen aldeko ere, hango hauteskunderen berri zehatzak ematen dizkigu astero. 1893.ean, adibidez, errepublikazaleak garaile suertatu ziren 27 hiritan, Frantziako Ganbarara 313 deputatu errepublikazale joan zirelarik, 25 katoliko eta 65 erradikal¹¹³. Goytinori Euskal Herriko emaitzak interesatzen zitzaizkion (kontutan hartu behar dugu Henri Berdoly, *Le Réveil Basque* astekariaren bultzatzailea, eta Louis Etcheverry *Eskualdunaren* bultzatzailearen arteko lehien garaia zela, hurrengo atalean ikusiko dugun bezalaxe). 1893.ean Baionan Etcheverryk 540 botu eta Berdolyk lortu zituztelarik, Iholdin 923 eta 660, Maulen 1027 eta 1458, Donibane-Garazin 1091 eta 774, Donapaleun 1091 eta 1884, Atarratzen 645 eta 1228, eta Baigorri 1376 eta 644. Berdolyren astekariarekin harreman ezin hobeak zituen *California-ko Eskual Herriak*, eta bere artikulua (baita *Eskualdunarenak* ere, egia esan) sarritan transkribitzen zituelarik. 1893.eko urriak 28an, 16. zenbakian, *Le Réveil Basque* agerturiko artikulua bat argitaratu zuten, «komplimentuz kargatua gure paperendako». Eskualdunarekiko harremanak, aldiz, ez ziren hain onak izaten:

«Le ‘Réveil Basque’ prône un journal basque de quis voeux pour son patron. Nous voudrions savoir si ce journal n’est pas l’oeuvre d’un ancien correspondant de l’Eskualduna’ avec qui nous avons dû rompre toute relation n’ à la suite de démêlés qu’il avait eus avec les tribunaux des Etats-Unis»¹¹⁴,

zioen *Eskualdunak*. Goytinoren erantzuna berehala heldu zen:

«Paper hunen buruzagiak ez du egundaino zangorik sarthu Estados Unidos-etako tribunalean. Paper frantsesaren yabe gisa [*Le Progres*], azken zazpi urte hautan, izan ditugu kitzikatzaile frango, «bainan gure hirur auziak ez dire egundaino bakezko-yuyea baino urrunago izan» eta aldi guzietan athera gare tribunaletik bitorios eta satisfos!».

Eta gehitzen zuen:

«Untsa orhoitzen balinbagira Donapaleuko tribunalak —eta ez bakezko-yuyek— kondenatu zuen 1889an, Mr. Louis Etcheverry bezala deitzen zen Yaun faltadun bat. Bainan, egia erraiteko oso-oso, Paueko korteak hautsi zuen yuyamendu hori erranez borthitzegi zela. Guk, hala hala, ez dugu sekulan yuyamendu hauste beharrik izan, Yainkoari esker!»¹¹⁴.

Hurrengo zenbakietan, Berdolyren defentsan agertuko da *California-ko Eskual Herria*. Carnot Frantziako presidentea hil zutenean zenbaki berezi bat egin zuten, marraz-

kiak eta inkorporatuz¹¹⁶. Berdin egingo du Cánovas del Castillo erahiltzen dutenean¹¹⁷. Politikak kezkatuak, Goytinok Estatu Batuetako hauteskudeen berri zehatza ematen digu¹¹⁸. Bitartean, astekaria bi bidetatik abiatzen da: Ipar Euskal Herriko berriak emanez, alde batetik, eta California inguruko berriak beste alde batetik, hau da, informazio lokala —Ameriketan zegoen Frantziako euskaldun batek egin zezakeena, alegia— garrantzitsuena izanik. Korrespontsalak ere erakarri zituen, bi aipagarrienak zirelarik, «Fermin» («eskualdun missionest bat») eta «Manech». Haiek, gutun erara, artzain euskaldunen bizitzaren gorabeherak kontatzen dizkigute. Literatura ere ekartzen digu, eta 1894.etik aurrera folletoiak argitaratzen hasi zen, «Atheke-Gaitzeko oihartzunak», «Erroma eta Jeru-Salem, J.B. Ducq, Hazparneko aphez misionestaz moldatua», «San Franxes Xavier, Indietaco Apostulua», besteak beste. Goytinok ere bere olerkiak argitaratzen jarraitzen du, bai bere kazetan, bai beste aldizkari batzutan ere. Eta bertsolarika ere agertzen dira¹¹⁹.

Gauza bat argi dago: J.-P. Goytinoren astekariak zeregin garrantzitsu bat bete zuen, eta ongi egin ere, 1893.etik 1897.erarte (behintzat). Hurrengo belaunaldiak ez zuten euskaraz idatzitako aldizkari beharrik, amerikar gizartean gero eta sartuago bait zeuden —gogora dezagun nola Biscailuzek, eta gero Goytinok ere, gomendatzen zieten amerikar nazionalitatea lortzea. Euskarazko aipatu bi astekariak agertu ziren han non kazetaritzak izugarritzako bultzada jaso zuen. Ikerlarien ustez, 1880.eko hamarkadan salto kualitatibo bat ikus daiteke Ameriketako prentsa, Pulitzer-en egunkariaren aurrerarekin, «un salto a la fase superior del capitalismo informativo». Estatuak informazioa arautzen dute, agentzia haundiak (Havas, Reuter, Wolff) sortzen dira¹²⁰. Pulitzer bere karrera egiten hasi zen 1883. ean, *Eskualdun Gazeta* sortu baino hiru urte bakarrik lehenago. 1892. ean bere *The World* egunkariak 375.000 ale kaleratzen zituen egunero. Are gehiago, eredu bat osatu zuen¹²¹, zeinen ezaugarriak *Eskualdun Gazetan* eta, batez ere, *California-ko Eskual Herri*an ikus daitezkeenak: salneurri merkea (Goytinoren kazetak bost zentimo kostatzen zituen, *The World*ek aldiz bi); hizkera xehea, eta ukalezina da Biscailuzek eta Goytinok euskara erraza, guztiak konprenitzeko modukoa, eta modernua, frantsesetik, gaztelatik eta inglesetik hartutako maileguak erabiliz konplexurik gabe, oso luzeak ez ziren albisteetan; irakurleen eta argitaratzaileen intereseak lotuta zeuden (Goytinok jasotzen ditu bere irakurleen gutunak, bertsoak, haiei interesatzen zitzaizkien berriak ematen zizkien, etabar.); pentsamolde argi eta garbi bat (esan dugu Goytino errepublikazalea zela, bai EE.BB.tan, bai Frantzian); eta sensazionalismoa. Biscailuzek eta Goytinok (biak legegizonak, behin eta berriro azpimarratu behar dugu) erahilketak, litigioak, lehiak, tirabirak ekartzen dizkigute beren astekari orrialdeetan. Aldi berean, informazioa kontu haundiz erabiltzen zuen Goytinok, agentzietatik edo Europa eta Ameriketako beste aldizkari eta egunkari batzuetatik lortua, nazioarteko informazioaren kasuan, edo bere korrespontsalengandik, ingurukoaren kasuan. *Eskualdun Gazetak* eta *California-ko Eskual Herriak* batipat hasiera eman zieten euskaraz idatzitako genero informatibo, Europako euskal aldizkariak —Kontinente Zaharreko beste hizkuntzezko aldizkariak bezala— ideologikoagoak izaten bait ziren. XX. mendean sartuta, Estatu Batuetako euskaldunen eraginez, Boise-ko egunkari batek ataltxo bat atera zuen. Nazionalistek ere, zirkunstantzietatik bultzatuta, aldizkaritxoren bat ere kaleratu zuten. Baina horretaz beste atal batetan hitzegino dugu.

I.3. Xuri-gorrien arteko lehiak eta Ipar Euskal Herriko lehenengo astekari iraunkorrak

I.3.1. Aldizkari errepublikazaleak

Aurreko atal batzutan (1.2. eta 1.3. ataletan, zehazki) ikusi dugun bezala, nahiz eta lehenengo euskara hutsezko aldizkaria astekari bat izan (Chahoren *Uscal Herrico Gaseta*), haren iraunkortasun ezagatik beldurrik gabe esan dezakegu Ipar Euskal Herriko prentsa, eta baita Euskal Herri osokoa ere, almanakekin hasi zela. haiek dira Frantziako eta Euskal Herriko jarrera politiko polarizatuaren ispilu, batzuk xuriak edo erreakzionarioenak, eta besteak gorri edo errepublikazaleenak. J.-A. Chahoren *Gaseta* errepublikazalea izan zen, nahiko erradikala gainera. Baina ahalegin anekdotiko honen ondoren, euskarazko kazetagintza urteroko almanaketara mugatu zen, XIX. mendeko 80.eko hamarkada arte hain zuzen ere. Lehenengo pausuk, aurreko atalean (1.4.) erakutsi bezala, Ameriketara eman zituzten hara joandako ipar-euskaldunak.

Baina Ipar Euskal Herriari dagokionez, errepublikazale edo gorriak ahalegindu ziren urteroko prentsarik beste aldizkatasun batera pasatzen. Zehazki, ahalegin hori Paben zegoen errepublikazale-nukleoari zegokion, zeinak *Le Réveil Basque* astekari elebiduna argitaratzeari ekin zion 1886.ean. Ipar Euskal Herriko kazetagintzari buruzko testuetan¹²² behin eta berriro esaten zaigu *Le Réveil* Basqueren garrantzia *Eskualdunaren* sorrerarako akuilu izatean bakarrik datzala. Ez dugu hemen *Eskualdunaren* garrantzia gutxietsi, ezta gutxiago ere, bai bait dakigu, beste gauza askoren artean, orain arte euskaraz idatzitako aldizkaririk iraunkorrena dugula, mende erdi luzez agertu bait zen alegia, baina errepublikazaleen ahaleginak, askotan ahaztu samarrak, gogoratu nahi genituzke. Azken batean, *Le Réveil Basque* frantsesez eta euskaraz idatzitako lehen astekari iraunkorra dugu, *Uscal Herrico Gaseta* eta *Eskualdun* Gasetaren ahaleginak hutsalak izan bait ziren. *Le Réveil Basqueren* argitaratzaile eta sortzailea politiko bat izan zen, Martial Henri Berdoly, *Eskualdunaren* antzera alegia, beste politiko batek, Louis Etcheverryk, sortu zuena. Lehen zenbakia 1886.eko uztailak 11koa dugu. Igandero agertzen zen Paben, Bearn-en kokatutako hiria baina Mauleko arondissementuan sartua, ez bait dugu ahaztu behar zonalde hura Behe-Piriniotako departamentuan zegoela¹²³. Astekaria Behenafarra eta Zuberarori begira zegoen. Paben, gainera, bazegoen errepublikazale-nukleo bat, *L'Indépendant* egunkaria argitaratzen zuena. Egunkari haren inprimategian egiten zen *Le Réveil Basque*, Garet-en etxean hain zuzen ere (Garat egunkari haren jabea zen). Hortik ere almanaka gorri batzu agertu ziren, bat zuzen-zuzenki *Le Réveil* Basquerekin ezin erlazionatuagoa. *Le Réveil Basqueren* lehenengo zenbakietan argi eta garbi agertzen da astekariaren zeregina: tute hartako abuztuak Iko hauteskundeak zirela eta, Berdoly-ren alde eta Diriart hautagai erreakzionarioaren aurkako lana egin. Bata gorria eta bestea xuria, argi dago. Zehatzago, Diriart bonapartista zen —Etcheverry bezala— eta Berdoly errepublikazale oso moderatu bat. Kontutan har dezagun astekariaren azpitimlura: *Jainkoa, Familia, Hontasuna*. Baina utz diezaiegun *Le Réveil Basquekoei* beren ikuspuntua erakusten:

«(...) Dans le canton de St.-Palais, deux candidats se trouvent en présence:

D'un côté, M. Diriart, réactionnaire, partisan du régime dit que l'Assemblée nationale a déclaré 'responsable de la ruine et du démembrément de la France'.

De l'autre, M. Berdoly, ancien Sous-Préfet de Mauléon, conseiller municipal de St.-Palais, candidat désigné pour le Congrès aux élections législatives du 4 octobre dernier (1885). M. Berdoly est soutenu énergiquement par tous les républicains du canton, au nombre desquels Mr. Baratchart, maire de St.-Palais, Président du Comité républicain, et Mr. Posper Pradet-Balade (...).

Ez sinhets diotenac Murde Berdoly erreligionaren etsaya dela. **Gezurra diote!(...)**.

Ez sinhets erreiten dutenac Mürde Berdoly erreboluzioneco gizona dela, familiaren eta hontasunaren etsaya. **Gezurra diote! (...)**¹²⁴.

Are gehiago, *gorria* hitza ez litzateke batere egokia zenbait errepublikazale izendatzeko, Berdoly ere barne, garai hartan oso banaketa estua egiten bazen ere (xuri eta gorrien artekoa). Berdolyk behin eta berriro azpimarratzen du bera ez dela gorria, horrek erlijioaren eta jabetza pribatuaren aurkakoa esan nahi badu. Baina, hori bai, errepublikaren guztiz aldekoa da:

«Ez, Murde Berdoly ez da gorrietaric: zeren Murde Berdoly aberatsa da, ontasun haundic dituen; Murde Berdoly milionera da eta milionerac ez dire secular izan gorriac (...).

Ez, Murde Berdoly ez da gorrietaric, zeren errespetatzen du erreligionea eta ez da batere aphezen etsaya, nahiz menturaz hala dioten Murde Dirarten adizkidec (...).

Ez, Murde Berdoly ez da gorrietaric: zeren aborritzen ditu erreboluzionec eta Gerla Zibilac, eta hartacotz sostengatzen du Gobernamentua eta nahi du Contserbatu Errepublica (...)

¹²⁵

Izan ere, banaketa manikeo hori mantentzen zutenak besteak ziren, hau da, xuriak. Haietan ere, eta *Eskualdunaren* historia aztertzerakoan argi eta garbi ikusiko dugu, bazegoen ezberdintasunik. Baina polarizazio politikoa nabaria zen: alde batetik, Antzinako Errejimenaren aldekoak (bonapartistak, apaizak) eta beste aldetik Errepublikaren aldekoak. Xuriei, noski, errepublikazale guztiak erlijioaren kontrako zirela esatea komeni zitzaizen, eta baita haien hautagaiak ez zirela benetazko euskaldunak aldarrikatzea:

«Diriart yuduac dio Berdoly ez dela escualduna. Diriart yuduac gezurra dio!

Berdoly escualduna da, haren aita escualduna zen (...)

¹²⁶

Guztiak laborari edo nekazari euskaldunen botoak eskuratu nahi zituzten, jakina¹²⁷. 1886.eko abuztuak lean Conseil Général delakorako hauteskundeetan Berdoly izendatua izan zen, «badu majoritatea 29 herrietaric 20 herrietan, Donaphaleu conprenituric». 1814 boto lortu zituen Donapaleun (St. Palais), eta Diriartek aldiz 1143. Errepublikazaleak nagusitu ziren Euskal Herriko kantoi ia guztietan: Paben, Baionan, Oloronen, etabar. *Le Réveil Basqueren* lehenengo asmoak beteta zeuden.

Baina aldizkariak jarraitu zuen: «*Le Réveil Basque* n'est pas destiné à disparaître après les élections. Il est appelé, au contraire, à devenir, comme son titre l'indique, l'organe des intérêts de l'arrondissement de Mauléon», zioten, eta jarraitu egin zuen 1894 arte.

Badakigu zenbatek irakurtzen zuten, eta aldizkarian bertan eskeintzen zaizkigun datuen arabera, bazegoen irakurle goi bat:

«Gure *Réveil Basque* gasetak egiten ditu urthe berriaren okasionean egiten diren konplimentuak, bere sei ehun errezibizaler eta bertzalde irakurtzen duten guziet (...)»¹²⁸.

Lehen tutea igarota, beren asmoak zeintzu ziren adierazten zuten:

«*Réveil Basque* da jurnal bat sinheste guziak errespetatzen dituen, erreligioneari batere gerlarik egin gabe. Nahi du bakea eta unioea; nahi du Frantziaren handitasuna ta fortuna; ezin gehiago da atchikia Frantziari eta Eskual Herriari (...)»¹²⁹.

Hona hemen beren pentsamoldearen ardatza, behin eta berriro errepikatua: Errepublikak da gobernu erarik hoberena, aurrerapenak ekari ditzakeen bakarra; eta horrek ez du esan nahi erlijioaren edo euskalduntasunaren etsaiak izatea.

Dirudienez, lehen urte hartan jarraitzeko behar zuten adinako arrakasta lortu zuten. Iragarriki bazituzten, 0,15 libera bakoitzak. Hamar bat izaten zuten, beraz astero libera t'erdi lortzen zuten. Astekaria frantsesez eta euskaraz idatzia zen, erdibana gutxigorabehera. Lehen orrialdeko mezu politikoa, astekariak zituen lau zutabetatik bizpahiru betetzen zituenak, euskarazkoa izaten zen, eta barruko zenbait testu ere bai, normalean laborarientzakoak, nekazaritzari buruzkoak. Bigarren eta hirugarren orrialdeetan ere euskarazko testu politikoak agertzen ziren, Errepublikaren abantailak, batez ere nekazarientzat, adierazten zituztenak. Berri laburrak ere bazeuden, gehienak frantsesez eta kutsu politikokoak. Baten bat, ordea, euskaraz idatzita zegoen.

1887.ean beste hauteskunde batzu izan ziren. Bertan Berdoly ez zen aurkeztu, Louis Vignancour Orthezekoa baino. Berdolyren kazetak haren aldeko botoa eskatu zuen. Izendatua izan zen. *Le Réveil Basque* hala idatzi zuten:

«La revanche de la République dans les Basses-Pyrénées. En Octobre 1885, la République était en minorité de 6000 voix dans le département. En Février 1887, elle triomphe à une majorité de 12.000 voix»¹³⁰.

«Frantziar ez Eskual herrian ez dute gehiago nahi churirik», dio 1887.eko martxoak 13ko titularrak. Urte hartan sortzen da Baionan *Eskualduna* astekaria, nolabait *Le Réveil Basqueri* aurre egiteko asmoz. Errepublikazaleek beren etsaia aipatzen dute lehen aldiz 1887.eko martxoak 27ko zenbakian: «*Eskualduna* deitzen den kasetan, M. Berdolyz mintzo zirelarik, nahi zinduke ttipitu horren handitasuna eta fama ona». Horrez geroztik, bien arteko lehia oso bortitza izango da. Baionakoak Berdolyz gaizki mintzo baziren, Pabekoak ere berdin Louis Etcheverryz:

«M. Etcheverry n'aime pas la République (...). M. Etcheverry explique que ses préférences sont pour les Bonaparte; c'est-à-dire pour l'impérialisme représenté par le gros Jérôme, **pour le gouvernement de la défaite, des taus invasions et du démembrement de la patrie française** (...).

M. Etcheverry dédie son journal aux 'Etcheco-Jaunac'.

Et les autres?

Le *Réveil Basque* a, aussi, le plus grand respect, la plus vive sympathie por les *Etcheco-Jaunac*, mais le *Réveil Basque* ne déclare pas non plus les petits, les travailleurs, les nekhazaliac. Tous sont électeurs, tous ont les mêmes droits, tous sont français (...).

Nous serions bien aises de savoir comment l'*Eskualduna* comprend la triple autorité nécessaire au Pays Basque:

1°) L'autorité sociale des chefs de famille.

2°) L'autorité religieuse du clergé.

3°) L'autorité politique d'un gouvernement stable protecteur de la famille et de la religion (...).

Qu'est-ce que a donné aux **Etcheco-Jaunac** leur **nausitasouna**? Qu'étaient-ils avant 1789? La religion n'est-elle pas libre?»¹³¹.

Dirudienez, erlijioa zen giltzarria. Edo hobe esanda, elizgizon euskaldunen jarrera:

«Nos lecteurs savent combien notre attitude a toujours été réservée à l'égard des curés et desservants du Pays Basque. Respectueux de la religion, nous ne demandons qu'à honorer et respecter ses ministres. Et pourtant nous n'ignorons pas que ceux-ci se montrent généralement peu bienveillants à l'égard du *Réveil Basque* et ne lui ménagent pas les épithètes les moins aimables (...)»¹³².

Errepublikazale ospetsuak batzen dira *Le Réveil* Basqueren proiektura. Jean Baptiste Elissamburu, esate baterako. Bere *Piarres Adame* argitaratu zen Pabeko astekarian 188.eko ekainak 26tik, folletoi gisa. Urte berean, haren lehengusua zen Michel Elissambururen *Hirur Errepubliken xtorioa laburzki* liburuan agertzen ziren Jraulza Frantsesa eta Errepublikaren bertsio txarra gaitzesteko edo, *Le Réveil Basquen* 1887.eko uztailetik Errepubliken historiari buruzko artikulu sorta bat argitaratzeri ekin zioten, errepublikazaleen bertsioa eskeiniz. Are gehiago, xurien bultzadari aurre egiteko, almanaka bat argitaratu zuten 1888.ean eta 1889.ean, hau da, 1889 eta 1890. urtetarakoak: *Almanach Berria edo Ziberouko eta Basa-Nabarreco egunaria*, astekaria bezala Pabeko Ecoles plazan egiten zena. *L'Independant* egunkariarekin batera, *Le Réveil Basque* aurre egin behar die bere bi etsaiei: *Le Républicain Bayonnais* eta *Eskualdunati*.

Urte hauek Errepublikarentzat onak dira: 1887.ean Sadi Carnot, 1871 .etik deputatu errepublikazalea, eta 1880.etik ministraria, hautatzen dute Frantziako presidente. 1889.eko uztaileak 28ko hauteskundeetan errepublikazaleak nagusitu ziren Frantzia osoan, Boulanger jeneralaren kaltez. Maule eta Donapaleuko deputatu hautatuak izan ziren hautagai errepublikazaleak, Baratchart eta Etchart-Lobiol. Abuztuan «Boulanger, Dillon eta Rochefort kondenatuac izatu dira Frantziatic kampo bizi direno egoterat gobemamenduac erranen dioten murriz zerratua den herri batean»¹³³.

1889.eko urte hartan, Martial Henri Berdoly Frantziako Ganbara edo Parlamenturako irailak 22ko hauteskudean deputatu irten da Mauleko Arrondissementuan. Baina Louis Etcheverry ere hautatua izan zen Maulen. Xurien gorakada hasia zen.

Hurrengo urteak ez ziren errepublikazaleentzat hain onak izango. 1891 .ean Carnot presidentea Pabe eta Baiona bisitatu zituen. Xurien harrera ez zen batere ona:

«M. Etchevetry, député de l'arrondissement de Mauléon, n'est pas venu saluer le Président de la République à son passage dans les Basses-Pyrénées (...). M. Etchevetry est un ennemi **irreconciliable** du gouvernement»¹³⁴.

Hala ere, *Le Réveil Basque* ondo mantendu zen. 1891 .ean hala zioten:

«Le tirage du RÉVEIL BASQUE dépasse, en moyenne, 1.000 numéros et il pénètre **dans toutes les communes, sans exception**, du deux arrondissements de Mauléon eta de Bayonne»¹³⁵.

Mendearen 90.eko hamarkadan, *Le Réveil Basque* eta *Eskualdunaren* arteko tirabirak gero eta latzagoak izan ziren. Baionako xurien aldizkariak arrakasta lortu ahala, errepublikazaleen aurkako irainak areagotu ziren. 1893.ean Berdolyk —abokatua zena— Louis Etcheverry auzitegira eramatea deliberatu zuen:

«N'ayant pas obtenu de la loyauté de *l'Eskualduna* la rétractation de l'article diffamatoire publié contre lui le 5 mai dernier, M. Berdoly va poursuivre ce journal devant les tribunaux correctionnels»¹³⁶.

Epailearen erantzuna 1894.ean iritsi zen:

«(...) *Eskualduna* gasetaren eguitatez berme zena gastigatua, gachtaguin bat bezala, hirur egunen presundeguiaz, bortz ehun libera amandaz eta milla liber domaya-intresez (...). Presundegui atheratzen dakote, bainan bortz ehun libera guehiago amanda aritchikiz lehen gatziguari»¹³⁷.

1894.ean uztailak 25ean Carnot presidente erahil zuten. Urte haren amaikaldean, agian *Eskualdunak* nekazariengan lortutako arrakastaren aurka joan ezinik, desagertu zen:

«Nous avons cependant le regret de vous annoncer la cessation provisoire du RÉVEIL BASQUE pour un temps indéterminé à partir du 1er Janvier 1895. Cette suspension ne veut pas dire abandon du journal, puisque nous entendons conserver haut et ferme le titre du RÉVEIL BASQUE pour nous en servir courageusement suivant et pour défendre les candidatures républicaines qui se présenteront dans le Pays Basque (...)»¹³⁸.

Horretarako sortu zen *Le Réveil Basque*, horretarako kaleratu zuten Henri Berdolyk eta errepublikazaleek. *Eskualduna* ez bezala (Baionako astekariak Euskal Herriko berrriak, eta ez bakarrik gai politikoak, argitaratzen zituen), *Le Réveil Basque* aldizkari politiko moduan mantendu zen. Beren helburuak beteta, ez zen berririo agertu.

XX. mendean agertu zen Ipar Euskal Herrian beste aldizkari errepublikazale bat: *Argitzalea. Organe Républicain Hebdomadaire du Pays Basque-Français*. Astekaria, Baionan argitaratu zen 1910.etik 1914. urterarte. Guk ale bat bakatrik ikusi dugu, Baionako Musée Basquen dagoena (9. zenbakia, 1910.eko azaroak 4koa). *Le Réveil Basque* bezala, igandero agertzen zen. Pierre Charritonek aipatzen du aldizkari hau bere liburu batean¹³⁹. Lehen zenbakia 1910.eko uztailak 16an agertu zen. 1914.ean desagertu zen, Baionako beste aldizkari batekin bat egin ondoren, bere aldeko zen *Le Pays Basque-Eskual Herria*. Zuzendaria J.-B. Mora zen, eta gehiena euskaraz zegoen, gauzatxoren bat frantsesez izan ezik. Lau zutabetan banatuta, lau orrialde zituen, *Eskualduna* eta *Le Ré-*

veil Basquek bezala, eta publizitatea ere bazeukan, azken orrialdea ohizko zenez. Lehen orrialdean artikulu politikoren bat eta «Azken berriak» izeneko atala zeuden. Bertan mundu guztiko albisteak aurki ditzakegu. Bigarren eta hirugarren orrialdeetan bi atal ditugu, «Laborarier» eta «Eskual Herriko Berriak». Besteak beste, Lapurdiko, Zuberoako eta Behe-Nafarrako herri hauetako berriak zekartzan: Baiona, Miarritze, Donibane Lohitzune, Ziburu, Getaria, Hasparne (Pierre Broussain doktoreak, artean herriko alkate edo auzapeza zena, idatziak), eta Hendaia (Lapurdi), Ligik, Atarratze, Arrast eta Sohuta (Zuberoa), eta Donapaleu, Estereinzubi eta Ispara (Behe-Nafarra). Beren hautagaia J.-L. Bonnet zen.

Argitzaleak ere ezin izan zuen xurien eta *Eskualdunaren* bultzada jasan. *Eskual Herria* aldizkari errepublikazalearekin bat eginda, Ipar Euskal Herriko gorriek euskarazko aldizkariak argitaratzeari utzi zioten. Handik aurrera, bere komunikabide guztietan frantsesa nagusi izan zen. Xurien aldizkari eta almanakek, aldiz, bizitza iraunkor eta oparoa izan zuten, batez ere *Eskualduna*.

I.3.2. Eskualduna

Le Réveil Basqueren ondoren, Baionako xuriek, eta konkretuki haien hautagaia zen Louis Etcheverryk¹⁴⁰, beren kazeta kaleratzea erabaki zuten, errepublikazaleei aurre egiteko. Salto kualitatibo bat dugu hemen, almanaketatik astekarira, errepublikazaleek egin zuten bezalaxe. Baina, azkenean, xurien proiektuak bere etsaienak baino askoz ere gehiago iraun zuen. Egia esan, *Eskualduna* dugu orain arte euskara hutsezko aldizkaririk iraunkorrena, 1887.etik 1944. urterarte: 57 urte guztira. Dударik gabe, *Eskualdunaren* presentzia eta eragina Ipar Euskal Herriko biztaleengan, batez ere laborariengan, oso handia izan zen, pentsamolde oso bat osatu eta finkatu ere egin bait zuen.

Euskaldunen parte hartzea hauteskundeetan bearniarrena baino haundiagoa omen zen¹⁴¹. Arrazoa, edo arrazoiatariko bat behintzat, elizgizonen jarreran datza, haiek nekazariak boto ematera bultzatzen bait zituzten. Beraz, hemen dugu Ipar Euskal Herriko politikaren zenbait elementu: polarizazioa (xuri-gorrien arteko lehia), pertsonalismoa (aukerak pertsona bakar batengan, denbora luzez gainera, zeuden, horra hor Berdoly, Etcheverry edo Jean Ybarnegarayren adibideak) eta erlijioa eta elizgizonen eragina. Erlijioaren garrantzia nabariagoa omen zen kostaldean barnekaldean (hau da, Mauleko arrondissementuan) baino. Beraz ez da harritzekoa 1887.eko martxoak 15ean Baionan xurien aldeko astekari bat sortzea, *Eskualduna*¹⁴². Hasieran frantsesez eta euskaraz idatzia, *Le Réveil Basque* bezala, astekari hau, esan bezala, Euskal Herriko kazetagintzaren historian iraunkorrena dugu. Lehenengo hamahiru aleak hamabostean behin agertu ziren *Journal Basque-Français* azpitituluekin. 1887.eko abuztuak 20tik, formatoa, aldizkatasuna eta azpititulua (*Journal Basque-Français Hebdomadaire*, handik aurrera mantenduko zuena) aldatuta agertzen da. Bere bigarren zuzendaria izango zen Jean Hiriart-Urruty kallonjeak bere gailurrera eraman zuen, 10.000 bat irakurle lortuz.

Lehenengo zuzendaria Arnaud Pochelou izan zen. Aihartarra, Donibane-Lohitzunen bizi eta «xuri amorratua zen»¹⁴³. Bere karguan 1905. urtera arte egon zen, «Etcheverry

bere nausiari letraz aipatzen ziozkan *Eskualdunaren* gora-beherak»¹⁴⁴. Idazle ugari bazuen, hala nola Curutchet, Irigoyen, Daranatz, Juvenal-Martyr fraidea, Michel Elissamburu (frère Innocentius), apaiz sorta bat (Jaret, Bidart, Ithurri, Berho, Larre, Giron, Dolhagaray, Oyhenart), Berdeco, Fourcade, Minjonnet, eta baita bonapartista sutsu bat: Duvoisin kapitaina. Hilean behin, gehigarri bat (orri batekoa) argitaratzen zen, non Duvoisinen testuak (*Revue des Basses Pyrénées et des Landes* aldizkaritik hartutako alegiak normalean) irakur zitezkeen *Eskualdunak*, *Le Réveil Basquek* ez bezala, hasieratik herrietako informazioari oso leku inportantea utzi zion. Atal hau, lehengo urte haietan «Nouvelles du Pays» izena zuena, denboraren poderioz astekariaren oinarririk inportanteentariko bat bihurtuko zen. 1887.ean honako herri hauetako informazioa biltzen zuen: Baiona, Maule, Bidart, Ziburu, St. Jean de Luz, Espelette, St. Jean de Pied de Port, St. Jean le Vieux, St. Palais, Ascain, Guéthary, Hasparren, Irissarry, Suhescun, Mendionde, Biarritz, Barcus, Ispoure, Labastide-Clairence, Hendaia, Sara, Lacarre, Orthez, Behobia, Aussurucq, Hélette, Arbonne, Larressore, Uhart-Cize, St. Michel, Ossés eta Esterencuby. Lapurdi, Behe-Nafarra eta Zuberoako herri gehienetako berriak, alegia. Atal hau, «Labe-rarier» izenekoarekin (hau ere aldizkariaren bizitza osoan mantenduko zena), astero agertzen zen. Euskal Herriko berriak ezezik, bestelakoak ere jasotzen zituen astekariak, gehienak bere ideologiaren antzekoa zen *Le Courrier de Bayonne* egunkaritik.

Zeintzu ziren konkretuki *Eskualdunaren* asmoak? Ikus ditzagun lehenengo zenbakian agerturiko «Gure iracurtzaler» agurrean:

«Lehen lehenic defendiatuco ditu, indar guciez, Eskual herrico eracuspun zaharrac eta gucien gainetic Escual herriaren ecin hautsico estecamendua Erlijione catholicoaren aldera.

Nahico dugu Erlijionea osoki libro bere dretcho eta pratica gucietan.

Bereciki, omino, gure gaseta ocupatuco da laborantchaz; laborantcha da Eskualdunen intres lehena, crudelki egun colpatua dena.

Eskualdunac ez duelatic sobera maite bena bano goragocoa, nahi du bizkitartean autoritatea. Bi sentimendu horien arabera establituco dugu gure casetaren politica.

Escualdunac nahi ditu hirur autoritate:

Aita familicoarena, bere etchean;

Aphezarena, erlijioneari behatcen diren kestione gucietan.

ETCHECO YAUN ESKUALDUNAC!

Zuentzat da caseta berri hau. Horren egilec zuen artean bizi dire, badazkite zuen akhidurac, zuen penac, zuen atseginac (...)»¹⁴⁵.

Fedea eta nekazaritza, horiek ziren beren bi ardatzak, hau da, gizarte tradizional bat mantendu nahi zuten. Eta horretarako, autoritatea behar zen. Horregatik hitzegin dugu polarizazioaz, xurien artean (gorrien artean bezalaxe) denetariko jendea bait zegoen:

«Baziren erregetiarrak, bonapartixtak, bai eta errepublikano girixtinoak. Erregetiarrek ez zuten erregai bera sustengatzen, ez eta bonapartixtek inperadore-gai bera. Errepublikano girixtinoek kontra zituzten gorriak, hauek erlisionerik ez baitzuten nahi; bai eta bertze xuriak, haiek ez baitzuten uste izan zitakela errepublika onik.

Kazetak nahi ala ez nahi, lanak zituen korrale berean hoinbertze ardi mota bakean atxiki beharrez»¹⁴⁶.

Beraz, amankomuneko osagaia Errepublikaren aurka egotea zen. Antzinako Errejime-nera itzultzea proposatzen zuten xuriek, errege edo enperadorea, baina buruzagi bat:

«Europaco populu guciac gidatiac izan dira Erregez edo Emperadorez (...). Ochala! Guc ere Errege edo Emperadore bat bagindu gidaritaco! Bainan, ehun bat urthe huntan, Frantzia gaichuac ikhusi ta hirur errebolu- zione izigarriez bere Erregue edo Emperadore maiteac desterratuac, eta heien plazan hirur Errepublica.

Betbi eta bethi Frantziaren caltetan izan da, ezic Errepublicac ez daucu ekharri nahaskeria, inyustizia eta miseriaric beizic (...)»¹⁴⁷.

Bi hautagai zeuden garai hartan: Napoleon Bonaparteren ondorengoa zen Victor Na- poleon eta erregetiarren partetik Louis-Philippe Pariseko kontea. «Horietaric bat beharco dugu hautatu Frantzian, orena yindenian», zioten *Eskualdunakoek*. Gauzak horrela, ez da harritzekoa beren etsai nagusia errepublikazaleen astekaria, *Le Réveil Basque*, izatea. Pa- beko aldizkariatzko atalean ikusi dugu *Eskualdunaren* jarrera bortitza eta iraintsua zela, eta behin baino gehiagotan auzitegitara joan behar izan zuten:

«Ikusten dut Piarrech gorri egin dena Sous-Prefet izateagatik, Antton ba- kezko juie izan nahiz, Manech goarda izateko, Pettan bere semea soldado- gotik libratzeko, Jakes erreient, Kaiet tabako saltzaile izateko, etc. Ez ditu ez intres jeneralak gidatzen gorriak, bainan bai beren intres bakharrak (...)»¹⁴⁸.

Errepublika eta erlijioa etsai ezin haundiagoak omen ziren:

«Aisa ageri da zer diren Errepublicanoen chedeac: Hauyec nahi dute Er- lijioea osoki kasatu; eta gure haurrer, beren escoletan, beren gustuko es- colak emanez jenerazione berri bat altchatu berac idurikoa»¹⁴⁹.

Lehenengo urte haietan, *Eskualdunak* gero eta irakurle gehiago lortzen zuen. Estatu Batuetan ere bazeuden irakurleak¹⁵⁰. Lehenengo urtea betetzerakoan mila ale saltzen zi- tuztela zioten, eta bi mila saltzeko esperantzarekin abiatzen ziren bigarren urtera. Laf- fittek ematen dituen xifren arabera, 1889.ean 950 erosle zituen, 1890.ean 1.200, eta 1891 .ean 1.300. Louis Etcheverryk aldizkaria uzten duenean, 1904.ean, 1.700 erosle zi- tuen. Hiriart-Urrutyk hartu eta *Eskualdun ona* izenburua eman ondoren, 1905.ean 5.000 zituen. Hiru urteren buruan bere gailurrera ailegatu zen 7.000 erosle izatera¹⁵¹.

Jean Hiriart-Urrnty, *Eskualdunari* bultzadarik haundiena eman ziona, astekarian sartu zen 1891.ean, Louis Etcheverryk deitua. Ordurarte Hiriart-Urrutyk *La Semaine de Ba- yonne* astekarian idazten zuen, frantsesez. *Eskualdun*an sartu zenean, bakarrik hirur aldiz irakurria zituen, eta hogeitalau urte besterik ez zuen¹⁵². XIX. eta XX. uztarteko urte haietan, *Eskualdun*an apaiz asko sartu ziren, azken finean astekariari norabide ideolo- gikoa emango ziotenak: Arnaud Abbadie eta Jean-Blaise Adéma, besteak beste. Urte ga- tazkatsuak euskaldun apaiz eta xurientzat, Leon XIII. Aita Santuak Frantziako katolikoei Errepublika onar zezaten eskatu bait zien, «errepublikano gisa errexkiago ihardokiko ziotela lege gaixtoeri». Larresoroko apaizek Aita Santuaren aholkua onartu zuten¹⁵³,

baina zenbait erregetiar eta bonapartistak ezin zuen hori irentsi. Horietako bat Louis Etcheverry zen:

«Haatik noizetik noizerat piko bat edo bertze eskapatzen zitzaion bere astekarian, apezpikuek gobernuarekin zituzten akordio batzuen kontra: hala nola Mgr. Jauffret [Baionako apezpikua] ‘Loi des Associations’ delakoa gutun batean aipatu duelarik. *Bulletin du diocese de Bayonne*, 1901-eko maiatzaren 12-an, mintzatu zen piko hoiatz. Etcheverry jaunari biziki gaitzitu oharpen labur hori, eta kolpez nahi izan zuen *Eskualduna* itzali»¹⁵⁴.

Larresorokoek orduan, Hiriart-Urruty buru zelarik, 1904.ean astekariarekin jarraitzea erabaki zuten. Baina izenbuaren jabe Etcheverry zenez, ezin zuten *Eskualduna* erabili, eta astekariari *Eskualdun Ona* izena eman zioten. Neurriak ere aldatu zituzten, 32 x 50 zentimetro (*Eskualdunak* 26 x 49 zentimetro zituen). Hiriart-Urrutyk mamiaiari ere haize berri bat eman zion, euskarari nagusitasuna emanez:

«Ez zen, ez, usu kontent Pochelouren lanaz: sartzan omen zen kazetan erdara sobera, erreklama sobera; aldiz ez aski laborantza-solas, ekonomia-solas, haurren ontsa altxatzeko kontseilu, urrungo berri baliros»¹⁵⁵.

Erlijioa egiten du Hiriart-Urrutyk astekariaren pentsamoldearen habe nagusia, nekaritzarekin batera, alderdietatik urrun politika bat eramanez, Frantziar alderdi politikoak antolatuta eta sendotzen diren momentuan. Louis Etcheverryk aldizkaria sortu bazuen, Hiriart-Urruty benetakoko sortzailetzat har dezakegu, lehen hauteskondeetarako eta momentu historiko zehatz batetarako jaiotako astekaria benetakoko Euskal Herrirako komunikabide bihurtu bait zuen. Aldatze hori argi eta garbi ikus dezakegu Jean Hiriart-Urrutyk berak idatzitako dokumentu batetan, hamar puntutan banatua: bertan, lehenengo aldiz, agertzen dira Ipar Euskal Herriko komunikabide sendo baterako oinarriak: irakurleentzako errespetua, «beti gizonki mintzatuz eta ez sekulan goien-barren behatzen baginio bezala»; eguneroko bizitzari buruzko gaiak, eta batez ere nekazaritza-koak, ukitu; komunikabide kristau bat egin (apaizek egina eta, azken finean, Baionako apezpikutzaren gero eta menpekoagoa zen), baina klerikalegia izan ez zedin; Etcheverryren tonu bortitza leundu («etsaieri buruz, ez gaiten ahalaz gure onetik ateraz»); hizkuntzaren aldetik, erraza eta ahalik eta gehienek ulertzeko modukoa («eskuara garbiz izkiria dezagun»); eta, aldizkaria egiteko kezkarekin batera, hedapena ere zaindu, «bila beraz hedatzaileak, ahalaz apezpez kanpo». *Eskualdunak* beti, 1944.ean Frantziako agintari berriek *vichysoise* desagertarazi zuten arte, erlijioa, laborantza eta familia defendatuko zituen. Errepublikako agintariak zenbait ordenu erlijiosoren aurkako politikak sortutako giroa aipatzen zen *Eskualdun Onak* bere mezua igor zezan: 1903.ean Euskal Herriko leku batzutan betharramitei, Lamennais-en anaiei, dominikoei, beneditarrei, kaputxinoei eta frantziskotarrei beren etxeak eta ikastetxeak jartzea debekatu zitzaion. Elizgizon asko eta askok herbestera joan behar izan zuten. beneditarrek Lazkaoko komentua eratu zuten. Beste alde batetik, 1889.etik 1911.era Frantzia gerran egon zen. Politikan Berdoly etsaia da oraindik:

«Guk Eskualdunak, Xuberoko eta Baxenabarreko boz-emailek igorria da Pariserat Berdoly zenator. Ez dugu zeren uka. Gurea da; gure izenaren emaiten du boza beti lege tzar guzien alde, guk manatua balitz bezala»¹⁵⁶.

Gero eta irakurleko gehiago lortu nahian, zuberotarrak ere ekarri nahi izan zituen, eta horretarako astekarian lekua ere utzi zien:

«Nous avons eu, avec Monsieur Hiriart-Urruty, un échange de nombreuses lettres, très amicales et tres vives. J'ai conquis, à la pointe de mon opiniâtreté et de mon incorrection, la place qui revenait à la collaboration souletine et qu'il lui faut absolument, pour faire quelque bien ici: deux ou trois colorines qui nous avaient été promises à Cambo. Nous avons actuellement une existence presque autonome et envoyons directement notre copie a Lamaignère [*Eskualdun Onaren* argitaratzailea]»¹⁵⁷.

Constantinekin batera, Espil, Armagnague, Michel Iriart, Julien Héguy, Gombault, Etchegaray, Bidegaray, Jean Etchepare sendagilea, Harispe, Landerretche, Lacombe eta Daranatz, besteak beste, hasi ziren *Eskualdun Onaren* orrialdeetan idazten¹⁵⁸. 1907.ean Louis Etcheverry hil zen, eta bere alargunak antzinako izenburua berreskuratu eta erabilzeko baimena eman zuen. Astekaria ez zen horrez geroztik izenburuz aldatuko.

Jean Hiriart-Urrutyk, esan bezala, astekariaren pentsamoldea finkatu zuen. 1914. urtera arte. Urte hartan hil zen. *Eskualdunaren* zuzendaria aurkitu ezinik edo, 1915.etik 1918. arte, I. Munduko Gerlan (gogora dezagun Frantzia sartuta zegoela) askoren artean zuzendu zuten. Sasoi latzak: Gerlak ekarri zuen egoera ekonomikoak bultzatuta, aldizkariaren neurriak txikitu behar izan zituzten, lehen, eta gero orri bat bakarrik kaleratu ahal izan zuten. Gerla bukatutakoan, garai hartan Baionako apezpikua zen Mgr. Gieurek 1918.ean Jean-Blaise Adéma, *Zaldubyren* iloba, zuzendari izendatu zuen¹⁵⁹. Baina 1919.etik 1944. arteko historiak beste leku batetan hitzegingo dugu.

I.4. Kultur-aldizkariak

Hego eta Ipar Euskal Herriko beste ildo bat hasten da XIX. mendearen azken partean aldizkari kulturekin, askotan kulturaren ezezik politikan ere sartu zirenak. Nolabait, hegoan batez ere, aldizkari horiek hasiera eman zioten mugimendu bati, fuerismoarekin lotua, vasquismorekin zerikusia bazuena, gero foruzaleen aldizkariarekin eta baita Azkue-renekin ere zerikusia izango zutena. XX. mendearen hasierako Hego Euskal Herriko zenbait mugimendu politikoren sustraiak (fuerismo, euskalerrirako eta Aranaren abertzaletasuna) talde eta aldizkari kultural hauetan aurki ditzakegu.

Honekin batera, hasten da XIX. mendearen 80.eko hamarkadan, (oso hamarkada oparoa euskal kazetagintzarako, ikusten ari garenez) Berlineko *Euskara* aldizkariarekin euskara eta euskal kulturarekiko benetako interes zientifikoa, kazetagintzan ere bere islada izango duena (horra hor, adibiderik aipagarrien moduan, Julio de Urkixoren *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, hemendik aurrera, ohi den bezala, *R.I. E.V.* deituko duguna), 1907.ean sortua, esan bezala Euskal Herriatik kanpoko aldizkari bat (Berlineko *Euskara*) aintzindaria izan zuena. Julio de Urkixoren aldizkaria, gero Eusko Ikaskuntzarena izango zena, euskal kultur-aldizkari zientifikoen gailurra dugu.

Kronologikoki, eta aintzindari moduan (esan bezala, zenbait mugimendu abertzalerekin, azken terminu hau *sensu lato* hartuta, eta aldizkari kultural andana batena), aipatu

behar dugun lehenengo aldizkaria Iruñean sortu zen: *Asociación Euskara de Navarra* edo *Nafarroaco Euscarazko Elcargoa*ren *Revista Euskara*. Arturo Campión izango dugu haien sortzaile eta bultzatzaile nagusia¹⁶⁰. Dударik gabe, 1876.eko uztaileak 21ko legeak (Canovas del Castillok Fornak neurri haundi batetan deuseztatu zituen) berpiztu zuen Euskal Herrian bere nortasun propioarekiko maitasuna, gero abertzaletasun jelkidea sortuko duena. Lehen momentuan, Elorzak dioen bezala¹⁶¹, lege horren ondoren «se integran definitivamente con el fuerismo dos corrientes ideológicas acuñadas en los años centrales del siglo, y aparentemente sin contenido político. Una, el ruralismo que desde fuentes diversas como Antonio de Trueba o Fermín Caballero acaba por fijar un estereotipo sumamente útil al servicio de una conciencia nacional surgida como rechazo del proceso de industrialización. Otra, la literatura historicista y legendaria de sesgo postromántico que cubre para Euskal Herria un papel similar, aunque algo más tardío en el tiempo, que en otras culturas nacionales europeas». Chaho dugu azken korrante honen aintzindaria. Ikusi dugun bezala, Chaho oso publizista garrantzitsua izan zen, eta euskara hutsezko lehen aldizkaria kaleratu zuen. Lehenago ere Louis Napoléon Bonaparte printzearen ikerketak eta Antonie d' Abbadieren euskal festak (1852.etik Ipar Euskal Herrian antolatuak) kontutan hartu behar ditugu euskararenganako maitasun giro hori ulertzeko. Baita ere 70.eko hamarkadan gauzatu ez zen egitasmo bat, «una asociación conservadora del vascuence» bestek beste Nicasio Landak, Obanos apaizak, Juan de Iturralde eta Pablo Ilarreguik sortu nahi izan zutena¹⁶². Lauki eta giro honetan kokatu behar dugu *Iruñeko Euscarazko Elcargoa*ren ekintza.

Euskararenganako kezka urte haietan agertzen da. Campión-ek ezezik, beste batzuk ere horretaz dihardute: José Manterola (*Euskal Erria* aldizkaria sortuko zuena), Ricardo Becerro de Bengoak, S. Mantelik, Fermín Herránek....¹⁶³ Gehienak erdaraz, jakina. Euskara izango zen, momentu haietan, euskal izakeraren islada eta sinbolorik nagusia, baina oraindik ez nazio baten muina. Nazio bati baino gizarte bati (antzinako gizarte bati, galtzen ari zen edo galduta zegoen gizarte tradizional bati) zegokiona. Gauzak horrela, 1877.eko maiatzak lein Juan de Iturralde y Suit-ek gutun bat bidali zion Campióni eta proposatzen dio elkarte bat eratzea.

Elkartearekin batera, 1878.ean aldizkari bat, hilabetekari bat, argitara eman zuten: *Revista Euskara*. Bertan aurkitzen ditugu elkartearen zergatia eta zereginak:

«Nafarroaco ume cembaitec, elcar adituric, eraguin dute bilgura bat 'Nafarroaco Euscarazco Elcargoa' icendatzen dena. Untaraco eguin diren araudeac ontzat eman ditu Gobernari jaunac (...)

Euscarazco Elcargoaeren asmoac dire, gordetzea, galtzera utzi gabe, ta edatzea aldaitequen gucian euscarazco mintzairoa; ongui ezagutzea gure aurrecoac itzcunza eder onequin erran eta eguin dituzten gauza on guztiac; alic onguiena icastea nola dembora gucietan bere indarte, ta legue jaquint-suequin anitu cituzten bazter guziac, bizquitartean oitura garbiac beren lan, eguiteco, ta cantuetan eracusten zutela; eta azquenean Euscal-errian onac aleguin guztiaz obeagotzea (...)¹⁶⁴.

1878.eko urtarrilak 6an egindako agiri hura Elkargoaren presidente zen Esteban Obanosek, Florencio Ansoleagak, Estanislao Aranzadik, Salvador Echaidek, Ramón Imrozquik, Fermín Iñarrak eta Juan Iturraldekin sinatu zuten. Elkargoaren bazkide izateko

«Euscal-enian jayoa izatea» esijitzen zen, eta «Euscal-errian jayotzat artuac izanen diré Euscaldunen umeac, vici lecutic campo bide navar jayoac izanic ere»¹⁶⁵. Aldizkarian gehiena gazteleraz idatzia zen, %25 gutxigorabehera euskaraz (testu literarioak batez ere: *Altabizkarko kantua*, *Orreaga*, poesiak, ipuiak, leiendak eta errefrauak). Elkargoa eta aldizkaria planu kulturallean mantendu baziren ere, bere bazkideek politikan parte hartu zuten. Elorzaren ustez, euskarok porrot egin zuten politikan, eta bere jokabide nagusia zera izan zen:

«Precursores en la medida que sus planteamientos surgen de una realidad social —Navarra en la década de 1880— situada al margen de la industrialización y con un juego de intereses ajeno en buena medida a ella. Ahora bien, en el curso histórico del nacionalismo su presencia se mantendrá, sosteniendo la vigencia de los aspectos culturales de la ideología»¹⁶⁶.

Euskara zen pentsamolde horren zutabe kultural nagusia, gero Aranarengan izugarriko garrantzia jasoko zuena —nahiz eta arrazaren menpeko eta osagarria izan. Euskarok ez dute Euskal Herria nazio bat bezala formulatzen, baina erroak hor daude:

«Por su definición del idioma como eje de la personalidad colectiva vasca y por la supervivencia de una conciencia histórica peculiar»¹⁶⁷.

Euskal kazetagitzaari dagokionez, *Revista Euskara* dugu aldizkari kultural multzo bateko lehena: hurrengoak, kulturalak baziren ere, askotan kutsu politiko bat ere izango dute, eta pentsamolde zabal bat, abertzalea zentzu orokorrean, eratzeko ezinbestekoak izango dira. 1883.ean aldizkaria desagertu zen.

Euskal Erria dugu bigarrena. 1880.ean José Manterolak sortua, Villasantek laburbiltzen digu haren garrantzia:

«Se inicia en la literatura vasca una nueva época (...). Don José Mantrola fue el hombre que vino a dar forma, a aunar y a encarnar este movimiento y estas inquietudes. Sobre todo, con la fundación de la revista *Euskal Erria* consiguió coordinar los esfuerzos de los cultivadores de las letras vascas. Hasta esa fecha (1880) estos esfuerzos han sido más o menos aislados; apenas se nota ningún esbozo de coordinación y equipo entre los escritores vascos. La revista *Euskal Erria*, al agrupar en torno a sí a los vascófilos, dará un gran paso en este sentido»¹⁶⁸.

Aldizkaria, beraz, literarioa dugu. Lehengo urteetan Juegos Florales delakoak antolatzen hasiak ziren, eta euskarazko liburnen argitalpenak ere gero eta gehiago ziren, batez ere Isaac L. Mendizabalen aita zen Eusebio López inprimatzaile tolosarraren eraginez. Manterolak berak 1877.etik 1880.era arte oso garrantzi handiko obra argitaratu zuen: *Cancionero vasco*, folklore ezezik, garaiko autoreen kantak ere zekartzanak (*Bilintx*, *Elissamburu*, *Iparragirrenak*, etabar). Aldizkaria, hilabetekaria, euskaraz eta gazteleraz idatzia zen. Noizbehinka ere frantseseko testuren bat agertu zen. Bere garrantzia literarioa izan zen, baina kontutan hartu behar dugu literaturaren bidez Euskal Herriko kulturarenganako kezka eta maitasuna berpiztu zela, Foruen galera askotan oinarrituriko testuak aurki ditzakegularik, horrela giro egoki bat sortuz gero etorriko ziren mogimendu

kultural eta politikoetarako. Hor ditugu, esate baterako, Felipe Arrese y Beitiaren olerkiak, Foruen galerak sortutako ideologia oso baten erakusle, aldizkari honetan beren hedapenerako baliabideak aurkituko zituztenak. Arrese Beitiaz aparte, beste idazle askok eta askok ere besen lanak argitaratu zituzten *Euskal Erriaren* orrialdeetan: Julien Vinson, Eusebio Mª Azkue, Serafin Baroja, Carmelo Echegaray, Antoine d' Abbadie, Jean Duvoisin, José Guisasaola, Antonio de Trueba, Marcelino Soroa... Manterolak berak ere euskarazko obra bat argitara eman zuen bere aldizkarian: *Post tenebras spero lucem*. Bertan «canta su esperanza de que al país vasco, sumido en la desgracia con la abolición de los Fueros, le aguarda, no obstante, un risueño porvenir si sus hijos saben ser fieles al país, a su lengua y a sus esencias eternas»¹⁶⁹. Honek erakusten digu nolako pentsamoldearen bozeramaile zen Manterolaren *Euskal erria*.

José Manterola oso gazte zelarik hil zen, 34 urterekin. Honen ondoren, eta 1918. urtera arte, Antonio Arzac eta López Alén bihurtu ziren aldizkariaren zuzendariak. Aldizkaria, ia 40 urte euskal literatura eta kulturaren alde lan eskerga egin ondoren, 1918.ean desagertu zen.

Baina euskal kultura eta euskarari buruzko ikerketei benetazko asmo zientifikoa eman ziona Julio de Urkixo izan zen, *R.I.E.V.* bere aldizkariaren bidez. Aintzindari bat izan zuen Alemanian, *Euskara* izeneko aldizkaria. Dakigunez, Alemanian zientzia filologikoa oso aurreratuta zegoen. XIX. mendeko lehen urteetan Wilhelm von Humboldt jakitun prusiarra Euskal Herrira etorri eta euskarai buruz idatzi zuen. Ez da beraz harritzeko Alemanian euskararekiko zegoen interesa, euskara bait zen Europako hizkuntzarik zaharretarikoa bat, eta filologoek ikerketen xedea. 1886.eko apirilak lein sortu zen *Baskische Gesellschaft*. Karl Hannemann eta Thomas Linschmannen bultzadaz, araudiak otsailean osatu ziren, alemanez eta frantsesez. Linschmannek, Hugo Schuchardt-ekin batera, 1900.ean Leizarragueren obren argitalpen bat argitaratu zuten. Alemanian, hain zuzen ere, hasi ziren euskarazko testu zaharren faksimilak argitaratzen, geroago Euskal Herrian Urkixok egingo zuen bezalaxe. Elkarre haren bozeramailea *Euskara* aldizkaria izan zen¹⁷⁰. Beren lema *Chipitasunan anditasuna lo eguiten du*. Artikuluak batez ere frantsesez eta alemanez idatziak dira (gaztelera, ingelesez eta euskaraz ere baten bat dago), garai hartako Europako filologo eta euskaristak hoberenek sinatuak: Van Eys, Vinson, Dodgson... Aldizkariaren garrantzia asmo zientifikoan datza, dudarik gabe:

«Interes handia, materiale bilketari dagokio: alde guztietatik biltzen dira komunikatuak, norbaitek Bordelen pastoralen batzu ikusi dituda, kaximaren bat Londonen...»¹⁷¹.

Esan bezala, euskarazko antzinako testuak eta euskarari buruzkoak ere berreskuratu eta argitaratzen dira: Leizarragueren pasarteak, Vulcaniusek 1597.eko hiztegitxo bat, Scaligeroren latinezko testu bat, euskaldunei buruz, XV. mendeko peregrino bat, Arnold von Harffen kontara, non euskarazko hitz eta esaldi batzu agertzen diren, etabar.

Aldizkaria 1896.ean desagertu zen. Karl Hannemann hilda, Linschmannek erabakitzen du uztailek 1ko alea azkena izango dela. Azkenengo zenbaki hartan, Euskal Herriak bere hizkuntzarekiko maitasun gutxi erakustez damu da. Handik urte batzutura, ordea, Bizkaiko karlista batek, euskal kulturari buruzko ikerketan izugarritzko garrantzia izan duena, ekingo dio orain arte euskal aldizkari literario-zientifiko iraunkorra eta ho-

berenetarikoa argitaratzeari: Julio de Urkixo eta *R.I.E.V.* ez ari gara, zer esanik ez. Gaur egun ere, frankismoaren urte ilunak pasa ondoren, argitaratzen da aldizkaria.

XIX. mendearen azken urte haietako Bilboko gaztedian bazegoen euskararekin kezkatuak: Urkixo ezezik, hor ditugu Unamuno eta Arana Goiri. Abertzaletasun jeltkidearen sortzaileari buruz hurrengo atal batetan hitzegingo dugu, baina Miguel de Unamunoren euskararekiko jarreraz piska bat hitzegitea komenigarria iruditzen zaigu, aurrera jarraitu lehenago eta modu laburrean bada ere.

Bere gaztaroan Unamuno oso euskaltzale izan zen. 1884.ean Filosofian doktoratu zen euskarari burnzko tesi batez. 80.eko hamarkadan Unamunok euskara landu zuen, eta bere zenbait lan (poesiak, batez ere), Manterolaren *Euskal Errian* agertu ziren, hala nola, 1888.ean «¡Agur, arbola bedeinkatua!» izeneko irakur dezakegu, bizkaieraz idatzia. Bertan Manterolaren ortografia («k», «ge», «gi», «gue» edo «gui»ren ordez, -je, -be eufonikoak, «y», «ñ» eta «rr») erabili zuen¹⁷². Poesia hori Miguel Unamuno-koak sinatua dugu:

«Yo también lo uso [euskara] algunas veces (...). Individualmente cultivo el idioma vasco, no me empeño en propagarlo, porque tengo otras cosas que hacer y porque considero esta propaganda infructuosa e inútil. Me importa poco que hablemos vascuence, castellano o lapón; lo que deseo es que nos entendamos, cosa que por desgracia no sucede»¹⁷³.

Horrela pentsatzen zuen Unamunok 1886.ean. Denboraren poderioz Salamancako Unibertsitateko erretore bihurtuko zenak euskal ikasketarako kritika eskatzen zuen:

«Si Dios me da salud y tiempo, quisiera barrer, con la ayuda de todos aquellos que no tienen la venda de la pasión ante los ojos, la máquina formidable de quimeras y fantásticas invenciones con que han echado a perder una historia sencilla de un pueblo cuya gloria es el ser pacífico, morigerado, laborioso y libre. Aitor, Lelo, Beobide y hasta Juan Zuria y la batalla de Arrigarriaga son, o hechos totalmente desprovistos de fundamento, o hechos muy problemáticos que no se pueden dar por rigurosamente históricos.

¿Cuándo entraremos en el período crítico? (...). Ante todo y sobre todo, más historia y menos leyenda, más crítica y menos poesía (...)»¹⁷⁴.

Bistan dago, Unamuno Arana eta bizkaitarren sinbolen aurka zihoala. Arana eta Unamunoren arteko ezin ikusiak areagotuko ziren 1888.ean biok sortu berria zen Euskal Katedra galdu zutenean (Unamunok ez zuen esijitzen lana edo memoria aurkeztu), R.M. Azkuek eskuratu zuena¹⁷⁵. Balíteke galera horregatik Unamunok euskararen aurkako iritziak aldarrikatzea, askotan errepikatu denez. Baina guk, aldiz, ez dugu uste iritzi horiek hain kontrakoak zirenik, eta gainera, ikusten ari gara nola iritzi horiek lehenagotik zetozen. Dena den, 1901.ean, Bilboko Joko Floraletan epaile izendatua, Miguel de Unamunok kritika gogorak bota zituen, euskaldunen artean oso mingarriak izan zirenak. Zeintzu ziren bere arrazoiak?:

«Era y es preciso agitar el bizkaitarrismo y ponerle en tensión, obligándole a vivir vida agitada e intensa, porque cuanto más tirante viva, antes se le acabará la cuerda.

Fue muy legítima la protesta del sentimiento herido en contra de lo que de el vascuence dije; si no hubiera protestado, habríanse formado triste idea del estado de mi pueblo (...).

Si se me propusiera la cuestión general de la conveniencia o inconveniencia del mantenimiento de las lenguas regionales, no sé cómo la resolvería; probablemente la dejaría sin resolver (...). Pero en el caso concreto del vascuence estoy profundamente convencido de que se pierde, y que se pierde de pronto y sin remedio, y por su índole misma, por ser un idioma inapto para la cultura moderna»¹⁷⁶.

Unamunok aurrerantzean iritzi berbera mantenduko zuen bizkaitarra eta euskarari buruz. Aranari «jelkide metido a filólogo de batalla» deitu zion, «Euzkadi» hitza bortizki gaitzetsi¹⁷⁷ eta 30.eko hamarkadan ere, mogimendu abertzale osoa (baita A.N.V. ere) umekeria bat zela esan zuen¹⁷⁸. Euskararen lantzea ezinezkoa zela zioen, eta euskalki guztien batasuna ere, bumtugaitza:

«Es éste un idioma rural, sin tradición literaria, y el hacer con sus materiales y valiéndose de su capacidad de formar derivados un idioma de cultura nos costaría muchísimo más esfuerzo que el adoptar el castellano nos ha costado. Además, esa labor puede hacerla mejor o peor un individuo o un grupo de ellos, pero no un pueblo. El pueblo vasco ni conoce apenas los esfuerzos de esos euzquizantes o vascófilos empeñados en resistir el proceso vital. Es más, ni aun puede apenas leer sus producciones, pues las escriben en una ortografía —o más bien en distintas ortografías— que no es aquella a que están acostumbrados los vascos que saben leer (...).

Hay que tener además en cuenta que es el idioma vascuence un conjunto de dialectos que llegan a diferenciarse tanto, que para poder entenderse un vizcaíno y un navarro, verbigracia, les es más cómodo hablar en castellano (...)»¹⁷⁹.

Jarrera desberdin batzu ikusten ditugu hemen: bata, benetan zientifikoa, Unamuno, Urkixo eta Azkuek jarraitu nahi zutena, bakoitzak bere irtenbidea proposatzen zuelarik: Unamunok hobe zela euskara alde batera uztea, eta beste biak landu beharra zegoela; Urkixok ez zuen oso garbi ikusten batasunaren aukera, baina bai Akademia bat sortzeko beharra¹⁸⁰, eta Azkuek, Urkixorekin Akademiaren ideiarekin bat zetorrena (esan daiteke biak eratu zutela), euskararen batasunaren alde jokatu zuen beti. Beste alde batetik, euskarari ikuspuntu politikotik begiratzen ziotenak ditugu, Arana esaterako. Guztien arteko lehiak gero eta gehiago izango ziren, eta Aranaren jarraitzaile bat, Ebaristo Bustintza alegia, Akademiaren aurka azalduko da beti, Urkixo eta mespretxatuz¹⁸¹.

Bustintzaz hitzegiteko nahikoa denbora izango dugu aurrerantzean. Oraingoz, Akademiaz edo, hobe esan, Akademia edo behintzat euskararen batasun ortografia lortzeko ahaleginei buruz zertxobait hitzegingo dugu. Hego eta Ipar Euskal Herriko euskaltzaleak gutxieneko batasunaren premiaz oharturik, 1901.ean Hendaian bilera bat egitea erabaki zuten. Lehenago Iparrekoak nolabait bilduta zeuden *Association Basque des Jeux Floraux* delakoan, Abbadiek, Guilbeauk eta Vinsonek 1869.ean sortua. Politika ere hor sartu zen, eta Vinsonek eta Guilbeau errepublikazaleek beren jai propioak antolatzeari ekin

zioteni¹⁸². Beraz, lehenengo saiakera hark porrot egin zuen. 1900.ean Jules Vinson *Congrès International des Etudes Basques* delakoaren lehendakaria izan zen, *Exposition Universalle* zela eta. Hortik sortuko ziren Hendaiako euskal festak, uztailak 15tik 18ra. M. Guilbeauk presiditzen zuen *Association Basque* beren Hegoko auzokoei gonbidapena luzatu zien, eta irailak 16an bilera egin zen¹⁸³. Behin behineko komitean parte hartu zuten Iparreko errepublikazale eta kontserbadoreek, eta Hegokoek ere: Gratien Adéma *Zalduby* lehendakaria zen, Arturo Campiön eta Sabin Arana Goiri lehendakariordeak, M. Guilbeau idazkaria eta diruzaina L. Hiriart zen. Hurrengo bilerak Hondarribian egin ziren, 1901.eko urrian eta azaroan. Jean Hiriart-Urrutyk *Euskaltzaleen Biltzarra* izena proposatu eta bilerak onartu egin zuen. Baina azkeneko bileran, azaroan 11an, Guilbeauk (Azkuek eta Campiön lagunduta) eta Arana Goirik eztabaida gartsu bat izan zuten. Azken finean, bi eskola oso diferente elkarren aurka zeuden:

«Pour M. Guilbeau, l'unification du basque doit être réalisée par des spécialistes (linguistes, grammairiens, érudits, etc.) (...). Pour Arana Goiri, l'association est avant tout 'une ligue patriotique'»¹⁸⁴.

Ondorioz, eta Aranak hirurehun bat partaide ekarri zuela eta Adéma presidentea konponbide emateko nahiko epel zegoela ikusita, 1902.eko apirilean saiakera deuseztatzen da. Proposamenen artean, guri asko interesatzen zaigun bat: Euskal Herriko aldizkari guztiek ortografia amankomun bat erabil zezatela.

Iparreko euskaldunek, hala ere, urte hartako irailak 11an beste bilera bat egin zuten Hondarribian. Bertan, eztabaida baten ondoren, *Eskualzaleen Biltzarra* sortzen da. Bere asmoa, «favoriser par tous les moyens en son pouvoir la conservation de la langue basque et sa diffusion»¹⁸⁵. Goyhenetcheren ustez, *Eskualzaleen Biltzarrak* asmo nostalgiko samarra bazeukan, *basquisant*:

«Le discours d'Eskualzaleen Biltzarra est la juxtaposition, sinon la synthèse, d'opinions complexes qui prétendent défendre à la fois la politique française et la pensée basque(isante). Il est influencé à la fois par le moralisme réactionnaire ambiant et par le républicanisme français qui reste jacobin et centralisateur, tandis que la droite française l'enferme dans le provincialisme. C'est vrai que le centralisme et le nationalisme français conquérants ne permettaient pas d'autre exutoire à la conscience de l'identité basque. Sa fondation coïncide avec la montée des nationalismes franco-allemand, avec le colonialisme militaire agressif, avec l'essor d'une bourgeoisie française nationale dans laquelle se fonde notre bourgeoisie rurale capable d'élaborer seulement une médiocre pensée provincialiste.

Face à l'émergence du monde moderne, Eskualzaleen Biltzarra s'enferme dans la nostalgie du temps passé (...))»¹⁸⁶.

Egia esan, Iparrean euskararen aldeko ahaleginak eta pentsamoldea planu kultural batetan, eta politikoan baita ere, baina alderdi batetan antolatuta gabe, geratu baziren (eta pentsamolde hori gero eta kontserbadoreagoa izango da¹⁸⁷), Hegoan sortua zen alderdi politiko bat, Euzko Alderdi Jeltzalea alegia, euskaldun (edo euskotar) guztiak bildu nahi zituen. Hasieran lehiak gertatu baziren ere, denboraren poderioz, eta batez ere Errepu-

blikan, apaizen eskutik, euskararen munduan neurri haundi batetan abertzaletasun jelkidera hurbilduko da, lan honen bigarren partean ikusiko dugun bezala.

Baina ez gaitezen sahies gure bidetik. Eskualtzaleen Biltzarrak bere aldizkaria ere argitaratu zuen 1911 .etik. Urtekari bat zen, eta behintzat 1936.era arte agertu zen. Zuzendaria Martin Landerretche, Biltzarreko idazkaria zen¹⁸⁸. Urtekarian agertzen dira Biltzarraren erabakiak, haren bazkideen gorabeherak, eta baita beren pentsamoldeari buruzko testuak ere. Bazkideen artean bazeuden Hegoko batzu, jelkideak ez zirenak, noski, hala nola Campión, Estanislao Aranzadi, José Eizagirre, Isaac López Mendizabal edo Julio Urkixo. 1935.ean, guztira 270 bazkide ziren. Bada garaia Urkixoz piska bat hitzegiteko. Deustun 1871 .ean jaioa, familia karlista batekoa (bera ere karlista zen), José Mª Urquijo *La Gaceta del Norteren* zuzendariaren anaia, Deustuko Unibertsitatean Julio Cejador irakasle eduki eta bere zientifismo eza leporatu ondoren, gazte-gaztetandik euskara landu eta ikertzen aritu zen. Gizon aberatsa, Manterolaren liburutegia erosi eta hortik gaur egun ere euskal gaietan libumtegirik hobenetariko bat osatu zuen. Zientifismo ezaz oharturik, Urkixok erabaki zuen 1907.ean, agian Berlineko *Euskara* aldizkariaren adibidea jarraitzeko asmoz, aldizkari serio bat argitaratzea: *Revista Internacional de los Estudios Vascos*. Lehenengo urteetan, Urkixo zuzendari eta jabea zelarik, Georges Lacombe laguntza izugarria egin zion idazkari moduan¹⁸⁹. Edozeinek argitaratu zitzakeen bere testuak, gutxieneko seriotasuna erakutsi ondoren, berdin zen teoria baten edo besten aldekoa izan. Euskaraz, frantsesez, gaztelarazko testuak argitaratu zituen, eta baita beste hizkuntza batzutan ere: alemanez, ingelesez, portugesez eta arabieraz testuren bat ere aurki dezakegu. Euskararen portzentaia jeitsi zen %15etik (1907-1912) %5era (1912- 1936). Urkixok maila zientifikoa eman zien euskarari eta euskal kulturari buruzko ikerketei, jelkide batzuren kritika zorrotzak jasanez, eta Eusko Ikaskuntzako eta Euskaltzaindirako bidea prestatuz baita ere. 1922.ean *R.I.E.V.* Eusko Ikaskuntzaren organu bihurtu zen, beti ere Julio Urkixoren zuzendaritzapean. Artikulak argitaratzeaz gain (batez ere giza-zientziei buruz), euskarazko antzinako liburuak berreskuratu eta faksimilean edo jatorrizko forman argitaratu zituen, hala nola Axularren *Guero*, Dechepareren *Lingua Vasconum Primitiae*, Peñafloidako kontearen *El Borracho Burlado* opera elebiduna edota Jean Etcheverry Sarako medikuaren lanak, Arantzazun aurkitu zituenak. Horretaz aparte, ikerketa sakonak ere idatzi zituen, hala nola paremiologiaz (Garibayren errefracuez), historiaz (Azkoitiako zaldunei buruz), literaturaz eta bibliografiaz.

Iparrekoek *Eskualtzaleen-Biltzarra* antolatu zuten bitartean, Hego Euskal Herrian ere antzeko elkarte bat sortu zen, urte batzu geroago. 1907.ean Gregorio Mujikak, euskarazko kazetaritza behar bezala ulertzeko ezinbesteko figura, *Euskal Esnalea* elkartearen sortarazi zuen. 1882.ean jaioa, Gipuzkoako kronista izan zen Serapio Mujikaren semea, Gregorio Mujika ormaiztegitarrak, nahiz eta lanbidez injiniaria izan, gazte zelarik euskararen munduan buru belarri sartu zen. Urkixoren *R.I.E.V.eko* 1907.eko lehenengo zenbakian, hain zuzen ere, artikululu luze eta gartsu bat idatzi zuen, euskaldun gaztediari euskara lantzerantz animatuz:

«Jóvenes vascos, ¿amamos o no el euskera? (...). Sí y cien veces sí. Pero no basta decirlo. hay que demostrar que es así: para eso tenéis que hablar en euskera y escribir en euskera (...). Si no, estamos perdidos: si la gente vasca de ahora duerme, ¿adiós el euskera! Y vosotros, los jóvenes, que po-

déis despertar el euskera, cuando lleguéis un día a saber que el euskera se ha perdido, ¿no os avergonzaréis de decir que fuisteis vascos?»¹⁹⁰.

Euskaldun gaztedia iratzerteko sortu zen urte hartan *Euskal Esnalea*. Mujika haren behin betirako idazkaria izan zen¹⁹¹. 1908.ean elkarteak aldizkari bat kaleratu zuen, izen berdinekoa. Lehenengo zenbakian *R. I. E.V.* en agertutako izpiritua eta elkartearen sormena gogoratzen ziren:

«El Euskera se va, nuestra lengua desaparece por momentos, dentro de poco tiempo se habrá ido; estas y otras frases parecidas corrían de boca en boca (...). Era necesario reunir a éstos [euskaltzaleak] (...). Amanmtes del mismo [euskara] acudieron en gran número al Palacio de la Diputación de Guipúzcoa, en la desde entonces memorable fecha del 21 de diciembre de 1906. El entusiasmo, que caldeaba el ambiente en aquella reunión, se tradujo en la formación de una gran sociedad que tuviera como fin único la conservación y propagación del euskera, y nació la Sociedad ‘Euskal-Esnalea’, que se manifestó a la vida en la magna junta que tuvo lugar en Zumárraga el día 1º de abril del pasado año de 1907 (...)».

Araudiek argi eta garbi uzten zuten zeintzu ziren elkartearen asmoak:

«Art. 1º. Se constituye esta Sociedad con el exclusivo objeto de fomentar entre los vascos el amor al Euskera, procurando que se conserve y difunda el uso de esta lengua y se depure, hasta donde sea posible, de las formas incorrectas y de los vocablos extraños que actualmente la inficionan»¹⁸².

Hala ere, *Euskal Esnaleak* oso erakunde irekia izan nahi zuen, denetariko euskaltzale eta iritziak biltzeko gauza, oreka bilatu nahian:

«Euskera eroriyaz aspaldichotik dator: gure aurre-aurrekoetatik. Len zituén itz asko galdu ditu (...). ¡Esnara gaitezen! Antziñako izen-itz zarren batzuek dakizkienak bildu beitzá, eta ezarriko ditugu; artarako gai danak, berriyak sortu beitzá (...). EUSKAL-ESNALEA euskaldunekiko auztura ez dator (...). Jakiña da Euzkadi-Euskalerraren (bat eta beste berdín zaizkigu) aldeko guziyak ez degula neurri batez neurtuko; bañan... au onela dalako Lasi al-gintezke erdalduen eta erdalzaleai geren umekeria atsegiñik be-tienak eman nairik bezela? (...) Zerbaitean gure iritzikoa ez danak bidea zabalik dauka, ta leyalki betor: emenche arkituko gaitu gauzak arduraz neurtu nayeán»¹⁸³.

Akademia bat sortzeko beharra garbi ikusten zuten. Honela, euskara mundu berrian, modernitatean, sartu nahi zuten:

«Evolución y movimiento son vida: hagamos, pues, que el euskera entre de lleno en la evolución de las ideas, en el movimiento general de las cosas todas, y le veremos bajar de los montes al llano e invadirlo todo encarnando las ideas últimas, las teorías nuevas.

Para conseguirlo, una institución se hace necesaria. La Academia de la lengua vasca»¹⁹⁴.

Elkarte honen zeregina praktikoa zen, hau da, euskara landu eta landu eraztea, Hego Euskal Herriko euskaltzale guztiak bilduz. Argi eta garbi utzi zuten araudian:

«No cae dentro de la competencia de la Sociedad el planteamiento y resolución de problemas que la lingüística vasca estudia por lo que en su propaganda de depuración del idioma, se limitará a preferencias entre los hechos existentes, inspirándose siempre en un amplio criterio que mantenga la apetecida armonía armonía entre los socios (...). El lema de la Sociedad es ¡GORA EUSKERA MAITAGARRIA!»¹⁹⁵.

Aldizkarian hauexek dira atalak eta bertan lantzen diren gaiak: lehenengo hizkuntza da, «emen mintzatuko gera Euskerazko itz, eta batez ere itzen joskeraz»; bigarrena «Anima-janaria», hau da, gai erlijiosoak; hirugarrena «antziñako gauzak», hau da, historia, «batez ere euskerari ta Euzkadiri zerbaiten dagozkienak»; laugarren atala «Euskaragatik» zen («zati ontan esango degu Euskeraren alde zeñek, zer, non lan egin duen, eta egiten ari dan»); boskarren atala irakurgai zahar eta berriak ditugu; seigarrena ipuiak; zazpigarrena «Nasketa», han hemendik hartutako berriskak; eta zortzigarrena «Alper-lanak». Aldizkaria Iruña eta Gasteizko gotzainen baimenarekin agertu zen, eta horrela apaizek parte hartzea izan zuten.

Lehenengo urteetan, *Euskal Esnalearen* lana etengabea izan zen, euskara kultur hizkuntza bihur zedin neurri ofizialak ere eskatuz. 1908.eko gutun batean, zera eskatzen zieten bazkideei: gehiengoak euskaraz hitzegiten zuen herri batetan izendatzen zen apaiza euskalduna ez bazen, erretoreak euskaldun herrietan dotriña eta sermoiak erdaraz egiten bazuen, edota maisuak eskolatik kanpo euskara debekatu eta eraztuna erabili arazten bazuen, salatzea. 1910.eko uztailak 29an egindako bilera, erabaki zen Gobernuari legeek agintzen zuten notarienzako «idioma vernáculo» delakoa jakin beharri jaramonik egiten ez zitzaiola salatzea, eta Gipuzkoako Foru Aldundiari Fraisoroko «Casa Cuna»ko umeei euskara irakas ziezaien eskatzea.

Hasieran Tolosan, gero Irunen, eta gero Donostian argitaratua, *Euskal Esnalea* 1911.ean beste aldizkari baten euskarazko gehigarri bihurtu zen: *Euskalerraren alde*. Honen zuzendaria Gregorio de Mujika zen. 1931. urtera arte kaleratu zen, berrogei liburuki osatuz: hogeitazko liburuki erdaraz («que no contienen un solo artículo que no se relacione en algún modo con nuestro país»¹⁹⁶), eta beste hogeitazko euskaraz (*Euskal Esnaleari* dagozkionak). Aldizkari horiek argitaratzeaz gain, Mujikak eta bere adiskideek Euskal jaiak, artikulatu lehiaketak eta liburu argitaralpenari ekin zioten hogeitazko urtetan. Mujika, gainera, bere kazetaritza lana egin zuen beste aldizkari batzutan: *Euzkadi* egunkarian, *R.I.E.V.* en, eta *Argian*, euskal kazetaritzan horrenbesteko garrantzia izango zuena, eta zeinen zutaberik nagusienetariko bat bera izan zena. 1931.eko uztailak 22an hil zenean, euskal kulturaren euskarri eta laguntza eskerga desagertu zen¹⁹⁷.

Ikusi dugunez, XIX. mendearen azken urteetan eta XX. mendearen lehenengoetan euskal kulturak modernitatean sartu behar zuela aldarrikatzen zuten ahotsak gero eta gehiago ziren, eta euskara eta euskal kultura maila zientifiko batera, euskaldunek berek lortua gainera, iritsi ziren, besteak beste Arturo Campión, Gregorio Mujika eta Julio de Urkixoren eskutik. Eusko Ikaskuntza eta Akademiarako bidea ere prestatzen hasia zenigs. Bitartean, zer gertatzen zen Bizkaiko Foru Aldundiaren Euskal Katedra eskuratu

zuen apaiz harekin, Unamuno eta Aranaren garaikidea, 1919.ean Euskaltzaindiaren lehen presidentea bihurtuko zena, Resurrección Mª de Azkue? Berak ere izugarritzko garrantzia izan zuen euskarazko kazetagintzan, bi aldizkariren sortzailea izan bait zen, kulturalak (euskararen berpizte giro horretan kokatuak) eta aldi berean euskaleniakoekin lotuak. Euskalerrriakoei buruz eta Azkueri buruz (eta baita berarekin lanean hasi eta gero araristen buru bihurtu zen Ebaristo Bustintza *Kirikiñoz* ere) hurrengo atal batetan mintzatzeko gara.

I.5. Prentsa abertzale-jelkidearen sorrera

I.5.1. Sabino Arana, kazetaria

Ez dagokigu guri lan honetan Sabino Arana Goiriren garrantzia azaldu beharra, ez politikoki, ez euskal hizkuntzalaritzari dagokionez. Bera eta bere pentsamoldea, nahiz eta bakarra ez izan, ezinbestekoa zaigu euskara berpiztearen bilakaera behar bezal ulertzeko. Ibon Sarasolak azpimarratu duenez, Arana Goiri —bere burua hala hartzen bazuen ere— ez zen hizkuntzalari bat izan, politiko bat baizik, eta beraz euskarari buruzko bere ideiak bere pentsamolde politikoaren argitan aztertu behar ditugu¹⁹⁹.

Sabino Arana Goiri kazetari edo, bere garaiko terminologia erabiliz, publizista ere izan zen. Hasiera hasieratik, euskal abertzaletasunaren sortzaileak ulertu zuen bere ideiak zabaltzeko tresna hoberena kazetagintza zela, eta kementsu ekin zion aldizkariak argitaratzeari. Sabino Aranak argitaraturiko aldizkarietaz beste batzuek aritu dira, zeinen lanak orrialde hauetan aipatuko ditugunak; horregatik gu hemen Arana Goirik euskaraz egindako kazetari lanaz gehienbat arduratuko gara.

Garrantzitsua iruditzen zaigu hemen berriro gogoratzea hainbestetan errepikatua: Arana Goirientzat euskara inportantea da Iberiar Penintsulako latindarra ez den hizkuntza bakarra delako, eta beraz, euskaldunen —edo, haren hitzetan, *euzkotarren*— ezberdintasun eta singularitatearen froga ukazina delako. Besteak beste Larrondek²⁰⁰ eta Corcuera²⁰¹ diotenez, pentsamolde araristan hizkuntza zen arraza definitzen zuen elementu edo osagarri bat, hau da, arrazaren menpe zegoena. Horregatik Aranak *Euzkadi* eta *euzkotar* hitzak asmatuko ditu, betiko *Euskal Herria* eta *euskaldun* hitzen aurrean, azken hauek esanahi linguistikoa bait zuten.

Hizkuntzak, euskarak, beste zeregin bat ere beteko zuen: babespena izatekoa. Maketoaren erasoari aurre egin ahal izateko, Arana Goiriren ustez, euskara arma ezin hobea izan zitekeen. Beraz, lehenengo aldiz ikusten dugu nola euskaldunen hizkuntzaren betebeharra planu batetik beste batera pasatzen den: komunitate linguistikotik (*Euskal Herria*, hau da, euskaldunen edo euskara dutenen herria) kontzeptu politikora (*Euzkadi*, hau da, *euzkotarren* antolaketa politiko propioa). Beste modu batez esaten, Aranak proposatzen du antolakuntza politiko bat, lurraldetasunean oinarritua, ezaugarri kulturalak alde batera utzi gabe, haiek aprobetxatuz garai modernuetara moldatzen zen beste kontzeptu komunitario bat finkatuta.

Ez gara asko luzatuko horretaz. Bakarrik gogoratu nahi izan ditugu kontzeptu hauek Sabinoren euskarazko kazetaritza lana hobeto aztertu ahal izateko. Euskarazko kazetaritza lana esan dugu, baina hala ere kazetaritza lana bakarrik aipatu beharko genukeen, Sabino Arana Goirik bere kazetagitza osoa euskaraz eta erdaraz (batez ere erdaraz) egin bait zuen. Hemen ere, euskarari menpeko zeregin bat eman zion. Aurrera jarraitu baino lehen, berriro gogoratu behar dugu Arana abandotarra zela, Bilbo ondoko Elizatekoa baina Bilbok irentsiko zuena, bere hasierako proiektua *bizkaitarra* zela eta XIX. mendearen azkenaldean Bilbo iadanik ez zela hiri euskaldunik. Bizkaian euskaraz hitzegiten zuten herritarrek, baseritarrek, ez hiritarrek —Gipuzkoako hirietan ez bezala. Beraz, ez da harriztekoa Aranak, zentzu praktikoaz, euskara *hizkuntz nazionaltzat* hartu bazuen ere, bere propaganda lan gehienak elebidunak izatea. Azken batean, Aranak bere mezua Bilboko hiritarrei bidaltzen zien, eta hauek erdaldunak ziren gehienbat. Beste zera hau azpimarratu nahi genuke, gure-gurea den gaian sartu aurretik: Aranaren mugimendu politikoa, herri, baserri eta mendietako bizitza ideialari buruz erreferentzia ugari egin arren, eta gizarte tradizionalari begira egon nahi bazuen ere, hiritarra, modernua, gizarte industrializatu baten emaitza zela azken batean. Gizarte modernu haren beste emaitza bat kazetaritza zen, eta ondotxo zekien Aranak horretaz baliatu behar zela bere ideiei ahalik eta zabalkunde haundiena emateko.

Sabino Aranak berak sorturiko lehen aldizkaria *Bizkaitarra* izan zen. Izenburua hauxe zen, honelaxe idatzia, Sabinok proposatzen zuen ortografia «-»t» eta «l» arraiadunak, «r» kakotxodunak— ezina zen garaiko inprimategietako baliabideekin, berak 6. zenbakian azpimarratzen duenez. Aldizkaria 1893.ean sortua zen, baina argi dago lehenengo lau zenbakiak «orri bolanteak» baino ez zirela izan. Hala baieztatzen digu Engracio Arantzadi *Kizkitzaren* testigantzak²⁰²: lehenengoa Sabinoren jaioterrian egina zen, «Abando 8 de junio de 1.893» jartzen bait du. Hurrengoa datarik gabe agertu zen, baina Arantzadiren ustez, 1893.eko abuztuaren azkenaldian kaleratu zen. Hirugarren orri bolantea urte hartako irailak 14ean argitaratu zen. Laugarrena berezixeagoa da, lehenengo aldiz Arana eta bere ondorengo jeltkideen aldizkari guztietan agertuko zen lema bait zekarren (*Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra*) eta aldizkako argitalpen itxura bazeukalako²⁰³.

Bizkaitarra hasi zen benetako aldizkari moduan argitaratzen 5. zenbakitik, 1894.ean. Urte hartako urtarrilak 28ko zenbakian «illabete bakotxan urteten da bein» esatean Aranak iragarri zuen 1895.eko irailak 5 arte kaleratuko ziren 32 zenbakien aldizkatasuna. Hilabatekariaren «artezkari eta jaubea» Arana bera zen; baita idazle ia bakarra:

«Sépanlo, pues, todos: el único responsable ante las autoridades, el público y los individuos, de cuantos escritos aparezcan en este periódico, es su director Arana eta Goiri'tarr Sabin (...)»²⁰⁴.

Isolatuta sentitzen zen pertsona baten hitzak, eta baita borrokan jarraitzeko asmoa azaltzen zuenarenak ere:

«Es bien claro que, encontrándonos, al aparecer en la prensa, sin un periódico amigo, ni una sociedad que persiga nuestros ideales, ni un miembro de corporaciones autoritarias adicto á nuestras ideas, y con un buen número de bizkainos que no leerán con buenos ojos nuestras páginas y un sin número de españoles que son verdaderos parásitos de nuestra vida

moral y física, es patente, decimos que nuestra misión ha de ser de lucha, de lucha porfiada y continua»²⁰⁵.

Aldizkaria, zer esanik ez, politikoa zen, Arana Goiriren ideien biozeramaile. Euskarentzako lekua aldakorra zen zenbaki batetik bestera. Hori bai, idazkerak ere Arana Goiriren ideia filologikoen ispilu zen:

«Si alguno escribiere *zubia* (...) permanecerá la misma forma al transcribir el vocablo en BIZKAITARRA, por más de que, según el sistema fonético de este periódico, sea *zubija* en vez de *zubia*; pero si se dijere *chori*, nosotros cambiaremos su ortografía, escribiendo *txori* (...). No podemos aceptar los diferentes sistemas en que se ofrezcan los originales porque, usándose en la actualidad seis u ocho clases de ortografía euskérica, sería preciso que el lector conociera todas para entender la parte euskérica del periódico»²⁰⁶.

Aldizkariak, Aranari berari kasu egingo badiogu, 1.500 bat ale saltzen zituen. *Bizkaitarraren* laguntzaile izan zen Engracio Arantzadik 1.000 bat saltzen zituela dio. Hamargarren zenbakitik, hala ere, harpidedunei bakarrik saldu zitzaizen. Hurrengo zenbakian Bilbotik kanpo bizi ziren eta ordurarte dohainik jasotzen zutenei harpidetza erretiratuko zietela zioten. *Bizkaitarra* argitaratzeko lanetan ezezik, beste gauzetan ere aritzen zen Arana Goiri. *Euskeldun Batzokija* sortzeko asmoan eta teste batzu idazten ematen zuen bere denbora. Testu edo *opúsculo* horien artean *Etimologías Euskéricas*, *Pliegos Euskera-filos*, *Pliegos Euskeralógicos* eta *Pliegos Histórico - Políticos* zeuden. Aldizkarian ere argitaratu zituen Aranak bere lan filologikoak, hala nola *Análisis filológico de un sermón euskérico* (sermoia, hau ere azpimarratu nahi genuke, Aranaren pentsamolde linguistikoan eragin handia izan zuen J.A. Mogelena zen).

Euskaraz agerturiko testurik garrantzitsuenetakoa «jEuskeldunek, izertu gaitien!» izenekoa izan zen, *Maitetsea* delako batek sinatutako artikulu sorta bat, 11., 12. eta 13. zenbakietan argitaratuak. Aranak berak itzuli zituen «La escuela en Bizkaya» izenbumarekin. Bertan azaltzen dira euskararen garaipenerako oztoporik nagusienetarikoen baten zioak: hezkuntza erdalduna. Hona hemen *Bizkaitarran* ematen zen adierazpen ezin beltzagoa:

«Ihazoten da Bizkaijen erri batzuetara etortie maixu erdera bakarrik dakijenenak (...). Ezpadago barriz ume erderaz dakijenenik, gogue bete gure badau maixuek, emon bierko dau eskuez edo bestela berezko agiriren bat, edo jhun daguen tokire (...). Barriz, ezin esan neike ikusi dodala itzek eta alkarregaz batu edo araukidetuten ikesten dabekin ikestegi orretan, eta ezta erderien ezaupidie artu leikienik, berak gure dabena esateko bestien, laguntseun geijego ezpadauko».

Eta jarraitzen zuen:

«Aituko dan edonok, lelengo euskeraz ikasi biar litzekeiala, eta gero sustraijak artutakoan, nai etsian bada bere, izketa orretan erderazko ikastegikua ikasiko dabe euskeldunak»²⁰⁷.

Arana eta sortu berri ziren abertzaleentzat, lehenago eta geroagoko euskaldunentzat bezala, hezkuntza kezka nagusienatariko bat zen, oso loturik euskararekin. Baina jarrai dezagun Bizkaitarrarekin eta bukatuko dugu esaten bi ale bereziak argitaratu zirela. Biak R.M. Azkueren *Vizcayatik Bizkaira* opera goraiatzeko ziren (21. eta 22. zenbakiak). Sabinoren izakera sutsuaren froga, urtebete lehenago Azkue eta Aranaren arteko harremanak ez bait ziren oso onak, lekeitiotarrak Bizkaiko Diputazioko Euskal Katedra lortu bait zuen, Aranak ere nahi zuena. Hala ere, Arana beti Katedraren alde agertu zen, *Bizkaitarraren* 28. zenbakian esaten denez:

«La Cátedra de Euskera no sólo no es inútil, como algún diputado se atrevió a decir en plena sesión en época ya lejana, sino que llena satisfacción y cumplidamente el patriótico fin para que está fundada»²⁰⁸.

Azkue, dirudienez, Euzko Alderdi Jeltzalean egon zen, denbora gutxian bazen ere: sei hilabete. 1895.eko ekainean alderdia utzi edo bota zuten. Sabinok, Corcuerak aipatzen duen gutun batetan²⁰⁹, leporatzen dio Euskeldun Batzokijakoetan baino alderditik kanpoko batengan konfiantza izatea, ziur aski Sota buruan zeukalarik. «Solamente en cosas particulares me tienes, pues, a tu disposición», bukatzen zuen Sabinok. Hala ere, Aranak bazekien euskara eta euskal kulturaren zenbaiterainoko pisua zuekan Azkuek. Bitxia da nola Sabinok ez zuen Azkuerengan konfidantza politikorik, baina kulturalki begirune handia zion; eta aldiz, Azkuek Arana politikoki errespetatzen bazuen, kulturalki eta batez ere hizkuntz gauzetan ez zuen inoiz ere kontutan izan. Esan daiteke Azkue beti abertzalea izan zela, hala ere, Arana eta aranistengandik —Bustintzarekin berarekin gertatutako bilakaera lekuko— oso urrun mantendu zen.

Urte horretan, 1895.ean, *Bizkaitarra* desagertu zen. Haren jarratzailea *Baserritarra* astekaria izan zen. Lehenengo zenbakia 1897.eko maiatzak 2an kaleratu zen. Lehentxeago Arana Goiri anaiek bi proiektuz hitzegiten zuten: *Baserritarraz* eta aldizkari batez, elebiduna²¹⁰. Azken hura, guk dakigunez, ez zen atera. *Baserritarren* lehen zenbaki hartan euskarari buruzko pentsamolde abertzale argi eta garbi agertzen zen:

«Euskereari eutsi egixube zeuen Abenda ta odolaren izkerea dalako, zeuen asabak arrotzagaz guda egitten ebenian, euren askatasunen aldez, euskeraz itz egitten ebelako, zeuen zanetan izkera ori daukazubelako eta Euskeldun ixenen duin ixan gura badozube Euskera mattia jakin biarr do-zubelako»²¹¹.

Cánovas del Castelloren gobernuaren zentsuratik ihes egiteko edo (gogora dezagun nola Bizkaiko Gobernadore Zibilak 1895.eko irailean *Bizkaitarra* galerazi zuen *Bizkaitarra*, *Kizkitzaren* artikulua batengatik²¹²), *Baserritarren* zuzendaria ez zen Sabino Arana, bera sortzailea bazen ere, noski, Teófilo Guiard Larrauri baino. Ez luzerako ordea, 1897.eko ekainean dimititu bait zen²¹³, Sabino eta Luis Aranarekin ideologikoki gutziz bat ez zetorrelako (Guiard *euskalerrriakoen* aldekoa omen zen), eta orduan Sabino bera zuzendari jarri zen. Aldizkaria karlisten aurka borrokatzeko sortu omen zen, Luis de Arana Goirik zioenez. Dirudienez, berak bazekien astekariak gutxi iraungo zuela,

«saldrán los números que parezcan necesarios [karlistei erantzuteko]. De todos modos no durará más que unos siete u ocho números»²¹⁴.

Gehiago irauin zuten, baina arazo ekonomikoak hor zuten. Hiru mila ale inprimatzen omen ziren, baina saldu askoz gutxiago saltzen ziren. Arantzadik berak aitortzen du hamargarren zenbakia kaleratzerakoan (18 atera ziren) 235 harpidedun baino ez zutela. Kasik 200 Bizkaian zuten, erdia Bilbon eta beste erdia probintzian; bost harpidedun Araban (baina bat ere Gasteizen, non abertzaletasunaren sarrera geroago gertatuko zen, batez ere Luis Eleizalderen eskutik); Donostian 23 eta Gipuzkoan beste 12; Nafarroan hogeitabi (bi Iruñian); besteak zuten Espainian (bi), Alemanian (beste bi), Filipinasetan (beste bi) eta Ipar Euskal Herrian (lau):

«Doscientas sesenta y cinco suscripciones tras cuatro años de durísima brega; tras cuatro años de cárceles, suspensiones, destierros, con 32 números de *Bizkaitarra*. Razón tenía D. Luis de Arana-Goiri al lamentarse de que la gente no respondiese más de lo que respondía al enorme esfuerzo realizado».

zioen Arantzadik²¹⁵. Euskarari dagokionez —kontutan hartu behar dugu *Baserritarra oso* politikoa zela, eta gainera karlisten aurka aritzeko sortua— han hemenka azaltzen bada ere, garrantzitsuena erdaraz idazten da. Hala ere, ez da falta lerro azpimarragarriren bat: behin eta berriro errepikatzen da zein den euzkotarren Aberria, eta baita euzkotarren hizkuntza: euskara («Zeure Aberrijaren izkerea ezpa-do zu mattetan, ezto zu mattetan zeure Aberrija bez»²¹⁶), eta euzkotarra eta abertzalea izateko, ez da nahikoa euskaldun izatea («Ezta ezebez euzkelduna ixatia, aberrtzalia ixan ezik»). Aranatarrentzat, hobe zen euzkotarra izatea, euskalduna ez bazen ere, euskalduna eta *maketoa* izatea baino («Asko dira euzkerea ezta kijen euzkotarrak. Au txarra da. Batzuk dira euzkerea dakijen maketuak. Au txarragua da»). Ez da falta karlisten aurkako esaldirik, hau gure ustez nabarmenena. «Arratia da Bizkayan karlistaena dan zatija. Arratia da euzkerea geyago aitzuten dagona. Erdelerritiko alderdijak zabaldu dira geure Aberrijan, eta euren aurretik euzkerea igesten da». Sabinok euskararen berpiztea abertzaletasunaren sortzearekin lotzen zuten nahitahiez. Baita erlijioa euskaraz zabaltzearekin ere, eta hortik apaizei botatako kexak

«No fueron los oradores sagrados los que, por no ponerse á calcular el mal que podían causar, contribuyeron menos, á nuestro juicio, á conducir al euskera al borde de la extinción en que hoy se le encuentra»²¹⁷.

Kexa horiek, noski, erdaraz idatzi zituen. Batzu bakarrik salbatzen zituen: Bermeoko apaizak, Gernikaldekoak, Arratzua, Nabarniz, Kortezubi, Gauteigiz-Arteaga, Legendika, Gabika, Ea eta Elantxobekoak, zeinak «parece que andan como á porfía por ver de conseguir el tan apetecido renacimiento». Kexak ere Azkuere ngana zuzentzen ziren, Lekeitioko apaiza eta bere *Euskaltzale* zuzenean aipatzen ez bazituzten ere. Kexa horien zergatia ez zen, argi dago, euskararenganako maitasun gutxi erakustegatik, Sabinok proposatzen zuten eredia jarraitzen ez zuelako baino:

«Euzkera garbijak zerbait ikurtzeko itz egokija daukanian, itz auxe eutsi biarr da. Baña estalduta dagon artian, obia da barri bat egittia erderatikorik arrtzia baño. Ezta txarra itz barrijak sortzia: txarrena da txarro sortzia ta erderatik datozean arrtzia»²¹⁸.

Goiz hasi ziren abertzaleak, aranistak, *maixuaren* diskurtsoa aldarrikatzen. Gatazka horrek XX. mendeko 30.eko hamarkadaraino ailegatuko zen, Aranaren eta, harrigarria

badirudi ere, Azkuerekin hasi zen beste kazetari, euskaltzale eta idazle oso ezagun baten ideiei tinko eutsiz. *Kirikiñoz* ari gara, esan beharrik ez. Hala ere, ideia horiek ez ziren beti euskaraz aldarrikatu, eta jarrera aranstaren gailurra izango zen aldizkaria bera ere, *Euzkerea*, elebiduna zen, euskaraz eta gazteleraz idatzia. Hasiara hasieratik beraz, Sabino Aranaren abertzaletasunak bere sortzailearengandik berarengandik hasita euskararekiko eta euskarari buruzko jarrera oso ondo finkatuta utzi zuen: euskara arrazaren ezaugarri bat zen, ezaugarri nagusia agian, baina arrazaren menpekoa. Euskarak zeregin politiko bat zeukan: hizkuntza nazionala zenez, euzkotar guztiak jakin beharko lukete, baina ez euzkotarrak izateko —doktrina abertzalean, garrantzitsuena ez zen euskalduna izatea, euzkotarra izatea baino— *euzkotarragoak* izateko baino. Abertzaletasunaren propaganda gehiena, eta dudarik gabe inportanteena, erdaraz egin zen. Euskarak piskanaka piskanaka Euzkadiko gizartean berreskuratu beharko zuen bere lekua, baina beti abertzaletasunaren aldetik, inolaz ere bere kabuz. Eta abertzaleek ez zuten nolana hiko euskara, baizik eta besteengandik ezberdintasunak nabariagoak egiten zituena, euskara *berri* eta *garbi* bat. Abertzaleen prentsa guzti honen islada izango dugu: beraz ez dugu euskara hutsezko aldizkari abertzalerik aurkituko XX. mendean ondo sartu arte (*Euzko Deya*), eta hori ere ez zen informatiboa izango, kulturala baino. Abertzaleen aldizkari eta egunkarietan euskarak leku bat izango zuen, baina ez leku haundia. Zeregin menpeko bat beti, ikusten dugunez.

Hala ere, esan dugun bezala, ezin diegu ez Aranari ez bere jarratzaileei beren garrantzia kendu, neurri handi batetan haiek berpiztu bait zuten euskararenganako kementa. Akatsak eta guzti, euskararen garapena XX. mendean ez zitekeen berdina izango haiek gabe. Baina itzul gaitezen kazetaritzara.

Gauza guzti hauek Bizkaian gertatu ziren. Eta Gipuzkoan? Han bizkaitar jeltkideen laguntzailerik hoberena Engracio Arantzadi zen. Berak kontaktzen digu nola 1897.ean jeltkideak kezkatuta zeuden Donostian hamar urte lehenagotik argitaratzen zen *El Fuerista* egunkariarengatik, integrista espainiarra bait zen. Baina foruzale gipuzkoarrek (haien artean Ignacio de Lardizabal eta Aniceto Rezola) alderditik eta Nocedalengandik alde egin eta abertzaleengana jo zuten²¹⁹. Tirabira galantak gertatu ondoren (Arantzadi aipatu liburuan berri zehatza ematen du) 1898.eko Berpizkunde Igandean *El Fuerista* agertu zen *Jaungoikua eta Lege Zarra* lemarenean. Euskararentzat ere lekutxo bat erreserbatu zuten: erlijioari buruzko atal osoa euskaraz idatzia zen, eta bazetorren baita ere Sabinoaren beraren Loiolako Inazioari egindako otoitz bat. *El Fueristak* bizitza laburra izan zuen, hogeitau egun besterik ez egunkari abertzale moduan. Cubako gerra piztu zen eta giroa ez zen hoberena abertzaleentzat. *El Fuerista* desagertu zen 1898.eko maiatzak 6an, eta jeltkide gipuzkoarrek beren ideiak zabaltzeko bozeramailerik gabe geratu ziren, 1907.ean *Gipuzkoarra* astekaria lehenengo aldiz argitaratzeari ekin zioten arte.

Bizkaian, aldiz, Sabinok eta bere jeltkideek *El Correo* Vascoren inprimategia erosi zuten, elkarte anonimo bat eratu eta 1901.ean. *La Patria* argitaratzen hasi ziren, Felipe Zabala Suárezen zuzendaritzapean²²⁰. Sabino zentsorea besterik ez zen. *La Patria* aldizkari ofiziala izanik, *Euskalduna* gero eta baztertuago geratu zen. Abertzaleek beren propaganda egiteko seriotasuna behar bezala finkatu nahiean, entpresak ere eratzen ziren. Izen batzuekin (*La Patria*, *Patria*, *Aberrri* eta *Aberrija*) ia eten gabe agertuko zen aldizkari hori. Guztieta euskarak zeregin txikia izango zuen, lekutxo bat bazeukan ere. Horrela, abertzaletasunak Sabinoren heriotzaren ondorengo urte haietan bozeramaile ofizial

bakar bat izan zuen. Hil baino lehenago, bazuen aldizkari kultural bat bultzatzeko astia izan, 1901.ean: *Euzkadi*. 1898.ean, ikusi bezala, bazeukaten arantzarrek aldizkari elebidun bat kaleratzeko asmorik, eta dirudienez ez zuten 1901. arte gauzaterik izan. Lehenengo garai hartan gutxi iraun zuen, urtebete eskasa. 1902.eko irailean, diru arazoak zi-rela medio, Sabinok itxi behar izan zuen, lau zenbaki bakarrik argitaratu ondoren. Dirudienez, harpidedun gutxi zeukan, 130 inguru²²¹. Urte batzu geroago berriro agertu zen, lehenengo zenbaki haietan idatzi zuen gazte baten eskutik: gazte hura Luis de Eleizalde zen, denboraren poderioz Euzkadi Buru Batzarreko lehendakari, euskal abertzaletasunaren teoriko garrantzitsu eta baita euskal kazetari nabari bihurtuko zena.

I.5.2. Sabino Arana hil ondorengo prentsa

Abertzaletasuna eta bere prentsa Bizkaian nahiko ondo finkatuta, bigarren urratsa Gipuzkoa izan zen. Euskal Herri osorako —hau da, garai hartan Bizkaia eta Gipuzkoa soilik, Araban, Nafarroan eta Ipar Euskal Herrian jeltkideak oso gutxi sartuta bait zeuden— abertzaletasunaren bozeramaile bakarra *La Patria* (1901-1903), Sabinoren heriotzaraino, eta *Patria* (1903-1906), *Aberri* (1906-1908) eta *Aberrija* (1908.eko azaro eta abenduan) beren jarraitzaileak izan ziren. Astekari guzti hauen bizitza ere ez zen erraza izan; *Aberriren* zuzendaria zen Santiago de Meabek bere kargua utzi behar izan zuen 1906.eko abenduan, zeren eta «a pesar de la prohibición expresa de esta Diputación [Euzko Alderdi Jeltzalearena] publicó en el número 32 el artículo *Hablemos claro*, reflejo sin duda de su opinión particular respecto al actual concierto económico, que no la del PNV»²²², 1907.eko urtarrilean berriro astekarira itzuli bazen ere. Agintariekin ere arazoak izaten zituzten, horregatik horrenbeste izen aldaketak. Euskaraz ere, gutxi. *La Patriarekin* hasitako aldizkari sorta hura desagertu zen 1908.eko abenduak 26an *Aberriaren* azken zenbakia kaleratu zenean, bere lekua Euzko Alderdi Jeltzaleak argitaratuko zuen beste astekari bati utziz: *Bizkaitarra*:

«*Aberrija* desaparece; ha sido una vida breve, de transición, para que a primero de año, unificada la prensa y dada al Partido una marcha uniforme, aparezca *Bizkaitarra*. La campaña que el nuevo semanario ha de seguir será igual á la que siguió *Aberri* y *Aberrija*: netamente nacionalista (...)»²²³.

Ez dago, beraz, mozketarik pentsamoldeari dagokionez, propaganda egiteko modua bakarrik aldatzen dute, lurralde bakoitzean aldizkari abertzale ofizial bat argitaratuz. Politika hori hasia zuten urtebete lehenago, Gipuzkoako jeltkideek *Gipuzkoarra* kaleratzeari ekin ziotenean. 1907 .eko maiatzak 18an astekari horren lehenengo zenbakia argitara eman zuten. Urte batzu geroago *Arabarra* eta *Napartarra* agertu ziren. Guztiak (*Napartarra* izan ezik) kaleratu ziren E.A.J.ren kazetal egitasmo nagusia 1913.ean gauzatu arte, *Euzkadi* egunkaria, eten gabe 1937. urte arte argitaratuko zena. Hala ere, *Arabarra*, *Gipuzkoarra* eta *Bizkaitarra*, denbora laburrean izaten bazen ere, berriro agertuko ziren hurrengo hamarkadetan. Ameriketara ere aldizkari bat argitaratu zen, oso bizitza laburra baina mugitua izan zuena. 1907.eko azaroak 15an agertu zen lehen aldiz Mexikon (D.C.) *Euzkotarra*. *Jaun-Goikua* eta *Lagi-zarra*. Zortzi orrialde zituen hilabetekari honen lehe-

nengo hiru zenbakiak (1907.eko azaroka 15koa eta abenduak 15koa, eta 1908.eko urtarilak 15koa) Mexiko hiriburuan kaleratu ziren, gaztelera eta euskaraz. Laugarren zenbakia Mexikoko Chihuahuan argitaratu zen, 1908.eko azaroak 30an, ezaugarri berdinekin. Agintariak behartuta *Euzkotarra* ateratzeari utzi zioten, zeren eta «el señor Gobernador del Distrito Federal (...). suplica y ordena la suspensión de nuestro vocero por instigaciones del Ministro de cierta nación, porque según el criterio de dicho ministro (pobre criterio ciertamente) ofendía e insultaba EUZKOTARRA al Estado por él representado»²²⁴. Bigarren aroan Estatu Batuetara joan ziren. 1909.eko apirilean New Orleans-en beste zenbaki bat agertu zen, neurri txikiagokoa, ingelesez, gaztelera eta euskaraz. Dohainik banatzen zen eta dirudenez Juan de Argote delako batek zuzendua zen. Zortzi orrialdeetan Nemesio de Olariaga, Berroeta-Aldamar, Engracio Arantzadi, Luis de Arana Goiri, Florencio de Arana, León Vanda de Zafra, Francisco Maíz eta beste abertzale batzuren testuak agertu ziren. Euskaraz *Atxondo* eta *Ogoñobe* ziren irakur daitezkeen bi testuen egileak. Abertzaleek Ameriketara argitaraturiko aldizkari hau ez zen berriro agertu. Izen berdineko beste aldizkari bat agertu zen 1913.ean (lehenengo zenbakia ekainak 1koa dugu) Buenos Aires-en. Ia osorik erdaraz idatzita, testuren bat euskaraz zegoen. Abertzalea, sabindiarra, lau orrialde zituen, azkenengoa publizitatez bete. Lau ale ikusi ditugu. *Euzkotarra* izenarekin beste aldizkari bat kaleratu zen 1922.ean, Gipuzkoan kasu honetan. Gera gaitezen oraingoz Gipuzkoan. Esan bezala, lurralde bakoitzeko aldizkari abertzale sortari hasiera eman zion *Gipuzkoarrak*. Arantzadiri kasu egingo badiogu, sei mila ale astero egiten egoera ekonomiko onean mantendu zen²²⁵. Arazo politikoak itsasoa ere nolabait baretzen ari zen, *Gipuzkoarrak* Gobernu Zibilararen salaketa bakar bat jasan behar izan zuelako. Euskarari leku eskasa ematen zioten, agian *Kizkitzak* berak aipatzen duen euskaraz gaiski idazteko beldur horregatik

«(...) Falta de preparación, la mayor eficacia de la divulgación erdérica nacionalista (...), por el temor de dar armas a una crítica euskerista implacable, he usado casi siempre del español en mi apostolado. Fueron malos bajo este aspecto, como tantos otros, los días en que surgió el nacionalismo. No se escribía en euskera y por ello no había lectores euskéricos»²²⁶.

Beste arrazoi bat bazegoen: agintariak (erdaldunak, noski) mesfidantza haundiz begiraten zituzten euskaraz, ulertzen ez zuten hizkuntza batez, idatzitako testuak. 1911 .eko urriak 7ko *Bizkaitarraren* 145. zenbakian egoera hori salatzen zuen artikulua bat kendu zuten agintariak. *Gipuzkoarraren* ale bat, 173.a, bahitu zuten agintariak euskaraz argitaratutako artikulua batengatik²²⁷. Horregatik, euskaraz %7a, gutxigorabehera, idatzita zegoen. Ez da asko, kontutan izanik Donostia zela Hego Euskal Herriko hiriburu euskaldun bakarra. Ogoñopek, Iturrietak, Azkainek eta, aipatu dugun bere beldur hura gaindituz, *Kizkitzak* ere euskaraz idatzi zuten. Lau orrialde zituen, lau zutabetan banatuta zegoen, eta egoitzaz hiru aldiz aldatu zen: Moraza kaletik Esterlines kalera, eta hortik Donostiako alde zaharreko beste kale batera, Embeltranera. Gipuzkeraz idazten zuten, eta kriterio ortografiko sabindiarrek, hau da, Eleizalde gogoratuko zuenez, Sabinok bizkaierarako bakarrik finkatutako horiek (kriterio horien artean, bizkaieraren fonetikarako bakarrik egoki ziren asko) onartzen zituzten itsu itsuki, napartar eta arabar jelkideek ez bezala. Esanguratsua iruditzen zaigu 1915.ean, Comución eta Alderdiaren arteko banaketa sortu zenean, nola arabar eta nafartar gehienak (lehenengoek Eleizalde gidari zutela) C.N.V.ra

pasatu ziren, Araba eta Napar Buru Batzarren bozeramaileak ziren *Arabarra* eta *Napartarra* bezalaxe. *Kizkitzak* Gipuzkoan, euskaraz oso gutxi idatzi arren, eta *Kirikiñok* Bizkaian ezarri zuten, arrazoi politikoak erabiliz, bizkaiera eta gipuzkerarako pentsamolde sabindiarra. Jarrera hori defendatuko du baita ere abertzaleek euskara kontuetaz arduratzeko *sortu* zuten elkarteak, *Euzkeltzale Bazkuna*, *Euzko Deya* aldizkaria argitaratu eta *Kirikiñoren* gidaritzapean euskararen batasunaren aurka jarriko dena. Abertzaletasunaren barman, ortodoxia politiko estuan mantentzen ziren batzu, hala ere, batasunaren aldeko izan ziren, hala nola Eleizalde bera eta F. Belaustegiota.

Ebaristo Bustintza *Kirikiñok* bere lekua aurkitu zuen *Bizkaitarraren* orrialdeetan. Dagigun bezala, Azkuerekin ibili eta kazetari lanetan trebatua, sabindiar amorratua —politikoki eta linguistikoki— *Kirikiñok* ezarriko zuen 30.eko hamarkada arte bere iritzia, ortodoxia linguistiko sabindiarra finkatuz. *Bizkaitarra* 1909.eko urtarrilak 2an argitaratu zen lehenengo aldiz. Lau orrialdeko astekaria, 214 zenbaki ateratzea lortu zuen, 1913. arte. Inprimategi propio bat bazuen, Bidebarrieta kalean (bulegoa ere hor zegoen), *Gipuzkoarrak* ez bezala. Euskararen aldeko borroka abertzaletasuna zabaltzeko kanpainiaren barruan sartzen zen, euskararen bidez abertzaletasuna ere zabaltzen zelakoan. Ikusi dugunez, abertzaleentzat euskara eta abertzaletasuna lotuta daude eta lotuta egon behar dute gainera. Prentsan, *Kirikiñok* bere gain hartuko zuen zeregin hori hil zen arte, *Bizkaitarraren* orrialdeetan lehendabiziz eta *Euzkadin* gero. Hizkuntzalaritza sabindiar ortodoxo horren bozeramaileak *Euzko Deya* 10. eta 20.eko hamarkadetan, eta Errepublika garaian —*Kirikiño* bera hil ondoren— *Euzkerea* izan ziren. Horiei buruz luzeago hitzegiteko aukera izango dugu, beraz utz dezagun oraingoz haien azterketa.

Gipuzkoarra eta *Bizkaitarra* garrantzitsu baziren, geroagoko beste proiektu batzuren ataria bait ziren, haiek bezain garrantzitsuak izan ziren gure ustez Nafarroa eta Arabako aldizki abertzaleak, politika jeltkide nahiz euskararen ikuspuntuetatik begiratuta, beraiek izan bait ziren prentsa abertzale eta euskaldunaren sartaileak, beren emaitzak irakurle eta erosleen aldetik urriak iruditzen bazaizkigu ere. *Napartarra*. *Jaun-Goikoa* eta *Lege-Zarra* lehenengo aldiz 1911 .eko urtarrilak 8an azaldu zen²²⁰. Lehenengo zuzendaria Salvador Garijo izan zen, 1917.ean hil zena, eta sortzailea Joaquín San Julián, 1931.ean hila²²⁹. Bigarren zuzendaria (1919. arte) José Agerre Santesteban izan zen, Iruñan 1889.ean jaioa, euskalduna, euskaltzaina hasieratik, 1932.ean Nafarroako egunkari abertzalearean zuzendaria izan zen 1932.etik. 1934.ean Napar Buru Batzarraren lehendakaria izan zen. 1962.ean hil zen Iruñan. Martínez-Peñuelak dioenez²³⁰, 1909.ean gertatu ziren Nafarroako abertzaleak biltzeko lehen ahaleginak, eta 1910.eko ekainean Iruñeako Centro Vasco eratu zen. Nafarroako beste leku batzutan jeltkideak poliki poliki sartu ziren, batez ere 1912.ean²³¹. *Napartarra* bihurtu zen Napar Buru Batzarraren bozeramailea.

Garaiko egunkari gehienek bezala, eta aldizkari abertzale guztiek bezala, *Napartarrak* lau orrialde zituen. Artikulu doktrinarioak nagusi dira, euskaraz beti testuren bat agertzen zelarik, *Gipuzkoarran* eta *Bizkaitarran* baino gehiago. Zaila da jakitea norenak ziren bai erdarazko eta bai euskarazkoak, sinadurak ez baino goitizena agertzen direlako. Hala ere, *Amilgaine* —beste aldizkari abertzaleetan agertzen ziren testu berberak— eta Fermin Irigarai *Larrekok* (1916.etik) idazten zutela badakigu. *Olaxen*, *Aspaldikua*, *Eutzale*, *Araudi*, *Goyerri*, *Ibardi* eta beste hainbeste goitizenen atzean nor zegoen ez dago asmatzerik. Ezagutzen ditugun izenen artean euskaltza batena, oso ezaguna, agertzen bada ere,

Napartarran beti erdaraz idatzi zuen: Arturo Campión. Emakumeak ere agertzen ziren, «Lili-artean» izeneko atalaren arduradunak hain zuzen ere: *Mirentxu* eta *Sornetxu*, nafar emakume abertzaleentzako testuak idazten zituztenak. *Napartarrari* zor zaio, beraz, emakumeentzako eta emakumeek egindako ataltxo bat sortzea. Azpimarratzekoa da nola emakume abertzaleentzako atal horiek euskarazkoak izaten ziren.

Euskarari dagokionez, erabilitako euskalkia nafarrera da. Neologismoak ere erabiltzen zituzten, eta 60. zenbakitik «Euskeraren alde» atala argitaratu zuten, non hitz berrien zerrenda ematen zen. Euskarazko atalak iraunkorrak izan ziren, hau da, ez ziren noizbehinka bakarrik agertu: «Etxeko idazkayak» izenekoan irakurleen gutunak argitaratzen ziren, eta «Ikasgai laburrak» izena zuen atalean Nafarroako euskarari buruz iharduten zuten, haren atzerakada aztertuz. 1913.ean beste atal bat argitaratzeari ekin zion *Txangoa* delako batek, «Aezkoa eta aezkoarrendako» izenekoan. Euskarazko ataletan behin eta berriz errepikatzen zuten euskara euskotarren hizkuntza zela. Eskualdunatik ere zenbait testu hartu eta argitara eman zuten, 1916.etik, hau da, *Larrekoren* presentzia nabaria den momentuan.

Zer esanik ez, Irigarai sendagilearen eragina ederki sentitzen da *Napartarraren* orrialdeetan. Berak sinatutako testuak ezezik, beste ekintzetan ere parte hartu zuen. Esate baterako, 1916.ean bertan Axularren *Gero* liburuko zenbait pasarte argitaratu zituen, eta baita «Asteko berriak» izeneko atalari hasiera eman ere, bertan Gipuzkoako zenbat herritako berriak irakur zitezkeelarik, Zumarragoako adibidez. 1869.ean jaioa, Nafarroako herriak batetan sendagile gaztea zelarik ikasi zuen euskara. Hizkuntza herritarrek, klasi-koen irakurzaiek eta astekari batek (*Eskualduna*, hain zuzen ere) izugarritzko eragina izan zuten berarengan; Irigaraik berak kontatu zuen bezala, Aingeru bere semeak *Diario de Navarra* 1969.ean argitaratu zuen idazki batetan, aitzak berrogei urte lehenago, 1929.ean, idatzi omen zuena:

«Berehala ikasten hasi nintzen, salde modu zenbeit egiteko bederen. Herri hartan bazen emakume aberats bat, saratarra, eta andere huni Baionatik ESKUALDUNA astekaria bialtzen zioten. Ikasi agertu beharrez, edo neri lagundu naiez, astero ematen zidan ESKUALDUNA. Egia errateko, leenbizian guti irakurtzen nuela adigaitza baitzitzaidan. Baiño ni ere, euskara ikasteko gai nintzela edo aski erne, ikasiago agertzeko andere haren aurrean, egin ahalak egin nituen kazeta hura irakurtzera, eta ikasteko (...). Jarraikitzen nitzaioren ESKUALDUNAREN irakurtzeari, arriturik nindagon ikusiz, edozein gaiari buruz nolako erreztasunarekin zerabilaten euskara, ez bakarrik kazetaren idazle nagusienek, baizik herrietako berrielzale guztiek (...). Bereziki hiru idazlez oroitzen naiz: Iriart-Urruty, Abaddie, eta Adema, apez-kalonjeak iruak (...)²³².

Ordurarte kazetagintza tradiziozko finkoena zena ondo ezagutzen zuen gizona bereganatu zuten *Napartarrakoek*. Ez hori bakarrik: Irigarai, abertzale porrokatua, oso gizon landua zen, euskal idazle gehienak, garaikideak zein zaharrak, ezagutzen zituen:

«AXULARREN GVERO liburua, nik eztaikit zenbat aldiz irakurturik nagon (...). Zein politikak Elissanburu handiaren ipuin eta olerkiak. Ipuinetan politena PIARRES ADAME. Gero daude ADEMA bi anaien olerki

ederrak; DARANATZ oroitulariarenak, SAINT PIERRE, OXOBI, Elisalde ZERBITZARI, DIHARASSARRY, LAFFITTE, SOUBELET eta beste askoren irakurgai mamitsuak.

Ez pentsa gero, mugaz hunaindian ezdugula euskar-idazle onik; huna hemen, MOGEL, LIZARRAGA, Gregorio ARRUE, AGIRRE, MENDIBURU, oberenetarik eta azken denboretan, Azkue, Altube, Olabide, Urruzuno, Kirikiño, Orixe, Lauaxeta, Zamarripa, Enbeita, Aranzadi, etc. (...)»²³³.

Hala ere, bere idazlerik maitatuena Axular zen:

«Euskalki guztien gainetik eta euskal idazle guztien buruan AXULAR huandia dugu; eta bere omen handiko GVERO liburua da maitsuena eta aberatsena euskaraz denen aburuz»²³⁴.

Hain zuzen, euskalki eta idazleen emaitzak ezagutzen zituen Irigarai Sabinoren ortodoxiatik urrundu zen, Euskal Herriko aldizkari askotan egingo zuen lan oso garrantzitsuari hasiera emanez: *Eskualdunan*, *Argian*, *Euzkadin*, eta beste hainbeste aldizkari informatibo, kultural, erlijioso edo politikotan.

Larreko ez zen Sabino Aranak markatutako bidetik urruntzen zihoan bakarra, hizkuntz ereduari zegokionez behintzat: Eleizalde ere gehiegikerietan ez jausteko aholkuak han hemenka errepikatzen zituen. Baita *Napartarraren* orrialdeetan, 1916.ean bertan Kepa Amillagararekin mantendu zuen eztabaida lekuko. Amillagaraik Euzkeltzale-Bazkunaren jarrera defendatzen zuen, hau da, sabindiar porrokatuena: euskara batzearen aurka, norbaitek bere euskalkiaz hitzegin eta idatzi behar bait zuen, haren ustez. Eleizalde, bere aldetik, 1916.eko martxoak 18an argitaraturiko erantzunean, bere jarrera argi eta garbi uzten zuen:

«Ahora queremos, con nobilísimo empeño, crear una literatura vasca, euzkeldun (...). pero, dejando toda su fuerza al mal de diversificación que precisamente padecemos por falta de literatura tradicional, tendemos a crear, no una literatura auténtica e íntegramente *nacional*, sino literaturas fragmentarias, dialectales: en suma, «tres» literaturas vascas, por lo menos»²³⁵.

Eleizalde, Amillagaraik eta Euzkeltzale-Bazkunakoek —euzkeltzale gehienek, azken finean— euskararen iraupenerako euskal eskola edo ikastolak beharrezkoak zirela ulertzen zuen, baina kontuz ibiltzeko gomendatzen zuen, bestela,

«ocurrirá inevitablemente que la escuela bizkaina radicalizará cada vez más sus diferencias dialectales, en la fonética, en el léxico, en la conjugación, en los modismos, en todo, que la escuela vascona hará lo propio, y que de la escuela pirenaica obtendremos dos o tres cuartos de lo mismo»²³⁶.

Eleizalde, azken batean bera ere jeltkidea, ez zuen Sabinoren ideietatik alde egin, bere lekuan utzi nahi baino²³⁷. Hona hemen gure ustez abertzaleen euskarazko prentsa, garrantzitsua bazen ere, beste aldizkari mota batzuk beste arrakasta ez lortzearen arrazoia. Eta bereizi egin behar dira jeltkide bizkaitarren prentsa —Sabinoren ideiak eta ortografia defendatzen zuena, *Kirikiñoren* gidaritzapean— eta beste lurraldeetako jeltkideen jarrera,

neologismo, idazkera eta hizkuntz ideiei dagokienez bestea baino askoz ere samurragoa, Eleizalderekin bat zetorrena:

«Pero en suma, ¿qué es lo que se pide ahora a los escritores euzkeldunes? Sencillemente, ésto: *que no se radicalicen en sus respectivos dialectos*, que tiendan a poder ser leídos, con un esfuerzo *mínimo* por el número *máximo* de lectores»²³⁸.

Hauxe izan zen *Napartarra* hartu zuen bidean, eta ez da arraroa Eleizalderen iritzia zekarren zenbakian bertan «eskual-itza zaarrak bildu eta biztu» proposatzea, neologismo sabindiarren zerrendak ere argitaratzen ziren arren. Hurrengo zenbaki batetan, sinatu gabeko artikulua batetan, *Napartarraren* zuzendariari, ortografiari buruz Amillagarainen iritziarekin bat ez zetorrela adierazi ondoren, aldizkarian agertzen ziren euskarazko testuetarako idazkera baturatu bat erabakitzeko eskatzen zion. Nafarroan ere euskalki edo sub-euskalki batzu erabiltzen zirelako. Horrek ez du esan nahi neologismorik erabiltzen ez zutenik, hala ere oreka bat bilatuz:

«(...) Guk egiten dugun euzkera Naparrako euzkera dala uste dugu, itz *berriyakaz* nasturik egona gatik. ¿Itz oyek etuzula *entenditzen*? Asteoro bi orduz *pasatzen* badituzu, baster ikasiko dituzu, baster oituko zera, ta oitu orduko gure izkuntzara, ikastolara juan bearrak eztuzu. Gañera euzkera edertu, garbitu, osatutzekotan ¿ez ote deritzazu zatiyak euzkera bertatik, artu biar dirala, eta prantzera edo españerako itzak usai txarrekuak dirala?»²³⁹.

Laburbilduz, Bizkaian Sabinoren kontzeptu federala (politiko eta linguistikoa) onartzen zuten bitartean, beste lurraldeetan zalantzan jartzen zuten:

«Es incomprendible que inteligencia tan luminosa como la del gran bizkaino pudiera ser oscurecida por los prejuicios federalistas hasta el punto de proponer la construcción de tantos dialectos como regiones hay dentro de Euzkadi que han sido políticamente distintas en la historia (...). ¿A cual dialecto se agarran el valle de Leintza y toda la cuenca del Deba? ¿Al bizkaino o al vascón? ¿Y el valle de Aramayona? ¿Y el de Ayala? ¿Y la Burunda? ¿Y el valle de Oyartzun? (...). Lo razonable hubiera sido, siquiera, adaptar las divisiones políticas de Euzkadi a las tres grandes divisiones dialectales, en lugar de querer adaptar, ahora, al cabo de los años mil, sin obtener el más mínimo provecho de las enseñanzas históricas, los dialectos a divisiones regionales completamente arbitrarias (...)»²⁴⁰.

Sabino Aranaren ondorengo batzu konturatu ziren, begi bistan dago, nola *maixuak* proposatutakoa²⁴¹ errealtate linguistikotik oso urrun zegoela. Gainera, aplikaezina zen euskalki bat baino gehiago zegoen leketan, eta, esan bezala, jeltxide bizkaitar batzuren euskara ulergaitza zen euskaldunentzat, beste euskalkietatik bizkaiera desberdinena erabiltzen bait zuten, erdaratik (eta bide batez latinetik) zetozen hitz guztiak kendu eta haien ordeztasunak jarritz. Eztabaida guzti hauek sortu ziren Sabino hil ondoren bere abertzaletasun *bizkaitarra* (hau da, lehendabiziz Bizkairako bakarrik pentsatua, eta hizkuntzari dagokionez, bizkaieran bakarrik pentsatuz egina) Euskadiko beste lurraldeetara

hedatu zenean. Eztabaida hauek —hau azpimarratu nahi genuke— erdaraz egin ohi ziren, nahiz eta euskara gaia izan.

Napartarrak bere anaiak *Gipuzkoarrak* eta *Arabarrak* baino gehiago iraun zuen. Ez zion larunbatero kalera irtetzeari utzi 1913. ean *Euzkadi* egunkaria argitaratu zenean, eta 1919. arte agertu zen. Etenaldi bat pairatu zuen, Salvador Garijo bere lehen zuzendaria 1917.ean hil zenean. Urte hartako ekainetik azaro arte kaleratu egon gabe, azaroak 10an berriro agertu zen. Bigarren garai honetan bere neurriak haundixeagoak izan ziren, 32 x 44 zentimetrotatik 35 x 50,5 zentimetrotara pasatuz. Lehen bezala lau orrialde, lau zutabetan banatuak, zeuzkan. Pentsamolde editoriala berdina zen. *Napartarra* berriro argitaratu zenean, udal hauteskundeak gertu zeuden. Comución Nacionalista Vascak izugarritzko arrakasta lortu zuen, aurkeztutako hiru hautagaiak (Francisco Lorda, Santiago Conchillos eta Larrache) hautatuak izan bait ziren. *Napartarra* 1919.ean desagertuta, nafar jeltkideek ez zuten beste bozeramaile izango 30.eko hamarkada arte, *La Voz de Navarra* egunkaria eta *Amayur* aldizkari politiko-kulturala sortu zirenean. Bietan —batez ere *Amayurren*— euskarak leku bat izango zuen.

Sabinoren doktrina beranduen onartu zuen lurraldea Araba izan zen. Santiago de Pablok gogorarazten digunez²⁴², 1897.ean *Baserritarrek* bost harpidedun baino ez zuen Araban, eta haiek Gasteizetik kanpo. 1907.ean, Leoncio Galdosen eskutik, susmatzen dira Araban jeltkideen lehenengo oihartzunak. Urte hartan eratu zen Gasteizko Centro Vasco, Luis Eleizalderen lehendakartzapean. Bergaran 1879.ean jaioa, Eleizalde, ikusi dugunez, oso jeltkide sutsua izan zen, Araban eta Euskadi osoan abertzaletasuna zabaltzeko oso garrantzitsua, 1912.ean Euzkadi Buru Batzarreko lehendakaria zelarik. Euskara kontuetan ere berdin, eta kazetaritzari dagokionez, aldizkari askotan idatzi ezezik, bi zuzendu zituen, *Euzkadi* aldizkaria ta *Arabarra*. Gasteizko Institutoan irakasle zela, Eleizalde ezinbestekoa da Araban Euzko Alderdi Jeltzalea eta Comución Nacionalista Vascazen zabalkundea ulertzeko. 1908.ean bere lehen urratsak egin bazituen ere, bere ahulezia zela eta, Arabako Euzko Alderdi Jeltzaleak ez zuen lurralde honetan bere lehenengo lorpen politikoak lortu 1911. arte, udal hauteskundeetan lehenengo aldiz bere hautagaiak aurkeztu zituenean, haien artean Eleizalde bera. Hurrengo urtean beren bozeramaile kaleratzea erabaki zuten.

Arabarra 1912.eko urtarrilak 12an sortu zen. Denbora luzean, garai batzutan —batzu oso laburrak— argitaraturik bere arrakasta, kuantitatiboki behintzat, eskasa bazen ere, *Arabarra* izan zen Gerra aurrean Arabak izan zuen komunikabide abertzale bakarra eta euskara hedatzen zuen ia bakarra²⁴³. Bere garrantzia askoz ere azpimagarriagoa da, kontutan izanik Araban euskaraz apenas hitzegiten zela, eta Gasteizen batere ez:

«A fines del siglo XVIII el euzkera se hablaba en toda la llanada de Gazteiz viniendo á ser un cincuenta por ciento de las hermandades alabesas, euzkeldunas todavía. De entonces acá ¡hemos bajado tanto! Una esperanza consoladora se cierne sin embargo en el cielo de mis ilusiones. El nacionalismo ha hecho saltar todos los resortes del alma vasca y de un modo especial el del entusiasmo por la lengua de Aitor(...)»²⁴⁴.

Arabán, Nafarroan ez bezala —abertzalea berandu samar bereganatu zuen beste lurralde bat aipatzearen— ez dago euskalkirik, beraz egoera sozio-linguistikoa ere desber-

dina da, eta Gasteizko aldizkarietan —*Arabarran* azken finean— konponbide linguistikoak ere desberdinak izango dira.

Arabarra, goiko lerroetan aurreratu bezala, garai batzutan ateratako aldizkaria dugu, jarraipen finkorik gabe. Arabako jeltkideek kaleratu zuten 1912-1913, 1918-1919, 1922.ean, 1932-1933 bitarteko urteetan, eta Gerra ondoren ere, 1972.eko martxoko ziklostilezko ale bat ikusi dugu. Gure egunotan ere beste *Arabarra* bat agertu da, E.A.J.tik jeltkide batzu bereizi zirenean Eusko Alkartasuna sortzeko. Bertan boskarren garai dela eta aldizkaria bihilabetekaria izango zela ere esaten zuten. Zenbaki zerotik aparte, ez zen beste alerik agertu. Atal honetan lehenengo bi garaiez hitzegingo dugu, Gerra aurreko beste biak beste atal baterako utziz²⁴⁵.

1912.eko urtarrilak 12an agertutako *Arabarrak* hogeian behin kaleratu nahi omen zuten, baina bere aldizkatasuna irregularra izan zen. Gipuzkoa eta Bizkaiko langile asko etorri ziren Gasteizko Katedral berriaren lanetan parte hartzeko, eta abertzaletasuna pizten hasi zen. *Arabarrak* beraz, egoera egokia aurkitu zuen, Euzko Alderdi Jeltzalea hasia bait zen Arabako politikan zerbait esaten. Aldi berean, beste alderdietatik irainak eta erasoak jasotzen ere hasia zen, esate baterako karlismotik. Egia esan, *Arabarra* karlistarren *El Jaimista* aldizkariaren aurka borrokatzeko sortu zen. Luis de Eleizalderen zuzendaritzapean —berak idazten zituen, *Mattin* goitizenean, euskarazko artikulu gehienak— aklizkariak abertzaletasunaren ideiak lau haizetara zabaltzeko prest agertzen zen:

«Euzkeldunak Araba'n gutxi bazarie, be, geure lenengo agurra seuentzat dijoa. Zeuek euzkeldunak eta baita neu be; arabarrak zeuek, eta neu be ARABARRA; irakurri nagizube. Ez dautzuet iñoz be gezurrik esango, egi utsa baño, egi garbija, nozbait mingotsa izan arren. Araba'n eskubide ta izakera garbijaren aldez ekitera natorr; euzkeldun ta arabarr onak zarien ezkerro, nere aizkideak izango zarie, nik aizkidetzat euzkeldun on zintsu guztijak nai dodazalako. Gezurrezko politika zitalak ondatu zaituzte; baño zeuek errija goratu nai ba-dozue, artu egizube benetako politika ona, *Jaun-Goikua eta Lege Zarra'ren* pean dagona (...)»²⁴⁶.

Lehen garai hartan kaleratu ziren 27 zenbakietan kazetaritza oso ideologiko bat egiten da, informaziorik gabe. 16. zenbakitik aurrera izenburuari «Organo oficial de Araba-Buru-Batzarra» esaldia eransten zaio, eta 17.ean udal hauteskundeak zirela eta bi behigarri argitaratu ziren, biak erdaraz. Euskarari dagokionez, lehenengo etapa hau dugu euskarazko testu gehien argitaratu zuena, dudarik gabe Eleizalderen eraginez. Bere izena erabiliz, Eleizaldek poesiarren bat ere argitaratu zuen *Arabarran*, hala nola 12. zenbakian agertutako «Arantzazu'ko Ama Garbijari Abestijak» izenekoak.

Euskarari buruz beste testu batzu argitaratu ziren; erdaraz, ordea: karlistarren aurka-koak («Verdugos del euzkera», 14. zenbakian), hizkuntzalaritzari buruzkoak (16. zenbakian, adibidez) edota euskarazko inskripzioei buruzkoak. Ez dira falta Aranaren omenezko artikuluak, eta baita Astarloaren omenezko bere poesia bat ere. Euskaraz San Prudentziori buruz bat aurkitzen dugu («Araba'ren Zaindari Deunari», 21. zenbakian) edota euskal izenei buruz («Euzkel izenak», normalean azken orrialdean agertzen zirenak, Sabino Aranek proposatutako izen berriak jasotzen zituzten umei buruz). *Bizkaitarran* agertzen zen «Nazkaldija» ataltoa *Arabarran* ere argitaratzen zuten. Berri edo albisterik

ez dugu aurkitzen, ez genero informatiborik. Euskararen erabilera nahiko testimoniala izan zen. hala ere, badirudi artikulu «euzkerikoak» argitaratzeagatik arazoak izan zituztela Gobernadore Zibilarekin. Anekdota moduan, aipa dezagun eskela bat argitaratu zela euskaraz eta baita iragarki bat, erdaraz idatzitakoan artean agertzen dena:

«Egaña'tar Estepan'an OSTATUBA
DEBAN
Itzaz ertzeko eta erri polit ontako tokiric
onenian, dago oztatu eder au
Debara juan ezkeru
oztatu au gogoan euki.
EGAÑATAR ESTEPAN'EN
Ostatuba Deban
Guztis leku alayan ta itxas aurrian
Au ipiñi lan aldiz».

Hemen aipatu dugu Hego Euskal Herriko aldizkarietan iragarkiak ia beti erdaraz agertzen zirelako, hau lehenetariko bat izanik.

Ezer gutxi esan dezakegu *Arabarraren* lehenengo garai honi buruz, oso hutsala izan zelako (Arabako aldizkari honen berpizaldi guztiak bezalaxe). Diru arazoak zirela medio, ziur aski, *Arabarra* 1913.eko abuztuan desagertu zen, *Euzkadi* egunkaria argitaratzeari ekin ziotenean.

Bost urte geroago agertu zen berriro, 1918.eko abuztuak 31an. Garai honetako 19 zenbaki ezagutzen dugu; gehiagorik egon bazen, ez zaigu gure egunetara iritsi. Ordurako Euzko Alderdi Jeltzalea bitan banatu zen, 1915.ean «aberrianoak» (E.A.J.-P.N.V. izenarekin geratu zirenak, Luis de Aranaren ortodoxiaren jarratzaileak) eta Comución Nacionalista Vasca sortu zirelarik. Arabar gehienak Comución-era pasatu ziren, Eleizalde buru izanik. 1912.etik gauza batzu ere aldatu ziren: 1918.ean C.N.V.k antzinako etsai ziren jaimisten hautagai lagundu zuten urte hartako otsaileko hauteskunde orokorretan, hautagai abertzalea zen Luis Eleizalde alde batera geratu zelarik. Gasteizko Euzko Gaztedia ere sortu zen. Garai hartako etsaia ez zen *El Jaimista* izango, *La Libertad* baino. Horrek ekarriko zion Gobernadore Zibilak 8. zenbakia bahitzea.

Euskarari dagokionez, *Matxinek* (Eleizaldek berak) zenbaki guztietan (aldizkaria hamabostean behin agertzen zen) lehen orrialdeko zutabe bat idatzen zuen, bere betiko bizkaieraz. Bertan aldizkariaren norabide eta printzipio politikoak azaltzen ditu; baita aktualitatearen zenbait gai ere, atzerriko berrietan oinarriturik batez ere. Laugarren zenbakitik 2. orrialdean ataltxo bat argitaratzen hasi ziren, «iniciación euzkérica.- Euzkel -Ikastaskuntza», euskararen hastapenak irakasteko asmoz. Eleizalderenak ezezik, apenas agertuko zen euskarazko artikulurik. Euskarari buruz Murua delako batek sinatutako «El euzkera en la Facultad de Letras» aurkitu dugu. Garai honetako ezagutzen dugun azkenengo zenbakia 1919.eko ekainak 7an kaleratu zen. Esan bezala, 1922.ean eta Errepublikan berriro agertuko zen *Arabarran*, baina ez Eleizalderen zuzendaritzapean, 1923.ean hil bait zen.

I.5.3. Euzkadi, egunkari abertzale jelkidea

Hego Euskal Herriko lau lurraldeetan aldizkari abertzale jelkide barra ezarri ondoren (*Bizkaitarra, Gipuzkoarra, Napartarra eta Arabarra*), eta abertzaletasunaren arrakasta gero eta haundiagoa ikusita, Euzko Alderdi Jeltzalearen agintariek, 1907 .etik 1914.era arte Luis de Arana Goiriren Euzkadi Buru Batzarreko presidentea zelarik, erabaki zuten egunkari jelkide bat argitaratzea. Prestakuntz-lanak 1910.ean hasi ziren²⁴⁷. Bi entpresa eratu ziren horretarako: Euzko Pizkundia eta Tipográfica General, bi diru-iturritatik zetorren diruarekin: alde batetik, jelkide aberats batzuk 150.000 pezeta jarri zituzten, eta beste 100.000 pezeta obligazio txikietatik etorri ziren. Jabea Euzkadi Buru Batzarra zen, Engracio Arantzadi zuzendari izendatu zuena. Momentu hartan, Bilbon bazeuden beste bost egunkari, baina, esan bezala, Euzko Alderdi Jeltzalea gero eta afiliatu gehiago lortzen ari zen: 1909.ean 380 zituen, eta 1915.ean mila paseak. Egunkaria 1913.ean hasi zen argitaratzen, P.N.V. C.N.V. (Comunión Nacionalista Vasca) izatera pasatzen denean²⁴⁸. Bilboko eta Euskal Herriko egunkaririk nagusienetako bat izatera iritsi zen, momenturik onenetan 10.000 ale kaleratzen zirelarik.

Egunkaria, non euskarak lehenengo aldiz eguneroko prentsan leku bat aurkituko zuen, hasi zen kaleratzen 1913.eko otsailak 1ean. Euskal atalean gure ezagun batek zuzentzen eta, lehenengo momentuetan behintzat, egiten zuen ia bakarrik: Ebaristo Bustintza *Kirikiñño*. *Kirikiñok* berak zuzentzen zuen ataltxoia —hasieran lehen orrialdeko zutabe bat bakarrik— euskaraz idatzi nahi zuten abertzaleen guztien bilgunea egin nahi zuen:

«Etorri on ba euzkerea maite dozuben euzkotar guztijen emengo atiak zabalik daukozubez euzkeraz idazteko»²⁴⁹.

Aldi berean, Bustintzak Aranaren eredia gauzatzeko aukera izango zuen:

«Euzkeregaganako maitetasuna sortzen da jakitetik geure odolari yagokon ele edo berbetia dala, guk geure Aberrija daukogula ta geure Aberri orretako ele berbetia dala, ta ezpañerea eztala geure odolari yagokona ondo ixan arren jakitia. Dana dala, gure eretxikuak ixan ez arren be, guk beti txalokatuko doguz geure euzkera kutunaren alde zerbait egiten daben guztijak»²⁵⁰.

Are gehiago:

«Con su gran obra euzkerizadora ha prestado el nacionalismo en su corta y agitada vida grandes servicios. Ha señalado con su aparición el límite de la decadencia de la lengua nacional, para iniciar, lentamente, es verdad, mas con movimiento firme su feliz resurgimiento (...). Pero ha hablado la patria por boca del nacionalismo, mostrándose como madre de los vascos, y mostrando al euzkera como su lengua nacional y su muerte como afrenta sin nombre (...). El eco de sus palabras ha llegado al alma nacional para despertarla, y á la conciencia de la raza para hacerla estremecer en su prema crisis»²⁵¹.

Eta, egia esan, E.A.J.k ere euskara ikastaroak antolatzen zituen²⁵². Donostian ere ikastolaren bat eratzeke asmoa zegoen, zehazki Evaristo Txurrukak 1913.ean euskara irakas-

teko eskola bat antolatu nahi izan zuen²⁵³. Argi dago jeltkideek —ez horiek bakarrik, jakina— neurri haundi batetan euskara ikasteko zaletasuna eta, era berean, euskararen berpizte bat sortzen lagundu zutela. Hizkuntza arrazaren osagarria zelarik, eta kontutan izanik abertzale jeltkideek zenbaiterainoko garrantzia ematen zioten, ez da beraz harrizkera *Euzkadi* egunkarian euskarari buruzko testuak euskaraz ezezik erdaraz ere argitaratu zirela, askotan egunkari jeltkidearen orrialdeak euskaltzaleen zenbait eztabaidaren topaleku bihurtuz.

Hala ere, *Kirikiñok* oso lan haundia egin zuen *Euzkadi* egunkariaren orrialdeetatik. Bere euskarazko atala, «Egunekua»²⁵⁴, 1929.ean hil arte zuzendu zuena, euskal kazetaritza ezinbesteko zutabe eta oinarri dugu. Haren ondoren, beste bi idazle funtsezko zuzendu zuten: Nikolas Ormaetxea *Orixek* eta Esteban Urkiaga *Kirikiñok*. Dakigunez, Bustintza kazetaritza lanetan ibilia zen, Azkuerekin batipat. Ondo ezagutzen zuen, gainera, euskal prentsa, hala nola Baionako *Eskualduna*²⁵⁵. Bere jarrera linguistikoa, halere, desberdina izango da: nahiz eta euskara garbia erabiliko zuela aldarrikatu, berak ere neologismo asko eta asko erabiltzen zituen. Ezin ukatu, ordea, Ebaristo Bustintzak hizkuntza idatzi eredu oso bat finkatu zuen.

Kirikiñoren emaitza euskal kazetaritza ez dago hizkuntz-ereduan bakarrik. Bere eguneroko testutxoarekin batera, Bustintzak bere euskarazko atalean Euskal Herriko berri labur batzu eskaintzen hasi zen, piskanaka piskanaka urgazle edo korrespontsale sare bat antolatu arte. Informazio lokalari, beraz, garrantzi haundia eman zion, *Eskualdunak* egiten zuen bezala (*Euzkadiren* euskal atalean, noski, neurri txikiago batetan), gero euskal prentsa osoan eredutzat hartuko zena. Zer esanik ez, erdaraz egunkarian bazeuden berri lokal batzu. Beraz, esan daiteke *Kirikiñoren* ereduak bi zirela: bata, kanpoko eta euskarazkoa, eta bestea, barrukoa eta erdarazkoa.

Euzkadik arrakasta lortu zuen lehenengo urte haietan, eta 1915.eko otsailak 15ean, egunkariaren bigarren urtemugan, *Kirikiño* pozik baino pozikago ageri da garai hartan egunkariaren bi euskarazko atalekin, *Egunekoa* eta *Euzko Abendaren Elez*:

«Urte bi oneetan, bide andia eragin jako geure ele maite oni. Gomutau baño ez da bear zenbat eta zenbateg bidaltzen dauskuezan euskal idazkiak Euskalerriko alde guztietatik, baita erdal errietatik ere (...). Idazle geien-geien oneek, izparringi auxe argitaldu arte ez eben itzik idatzi euzkeraz urrean, bururatu be etxaken olakorik (...). Izparringi auxe da gure sutabo edo kañoi lodia; berau zaindu ta euki daigun beti gertu ta ondo, beronegaz bunbada garratzak jaurtiteko gure arerio dan erdereari»²⁵⁶.

Euzkadiren euskarazko atalak irakurle berri bat sortzen ari ziren nonbait. Euskaldun askok, askotan beren hizkuntzan ez alfabetatuak, zailtasunak omen zituzten euskaraz irakurri ahal izateko, eta euskara eguneroko prentsan agertzeak dudarik gabe laguntza haundia ekar ziezaikeen:

«Txikitatik asi ta geiago, nagusi egin arte, beti erderaz irakurri ta ikasi dauan euskalduna, erdalduna geiago izaten da euskalduna baño»²⁵⁷,

aitortzen zuen Bustintzak. Orduan, nola idatzi, zer euskara erabili behar zen? Hor zegoen gakoa. *Kirikiñoren* ustez —eta hor zeuden Urkixo eta Gregorio Mujikarekiko eztabaidak— posible zen «euzkera garbijaz» idaztea, hau da, Aranaren ereduari jarraitzea, euskaratik erdarazko hitzak kenduz eta hitz berriak ezarriz. Bat zetorren honetan Imanol Arriandia-garekin, 1912.ean *Umiak aitortuten eta jaunartuten* liburuxka argitaratu eta askok irakurri omen zutelako:

«*Asko* esan dot», azpimarratzen zuen Ebaristo Bustintzak, «onez gahiera, neuk dakit ondo euzkera garbidun idazkayak askok irakurten dabela, poz-pozik gero irakurri be»²⁵⁸.

Eta jarraitzen zuen:

«Oker dago orretan José María de Ojarbide ori [Mujikaren goitizena], ta berak lez orixe esaten daben asko be bai».

Mujikak zera defenditzen zuen: euskera erraza erabili behar zela, ahalik eta gehienek, eta batez ere euskaldun zaharrek, uler zezaten. Hau da, 1921.etik *Argiak* proposatuko duen eredu. Hona hemen bada bi eredu oso derberdinak: bata, Ebaristo Bustintza eta aranistena, euskara «garbia»ren aldekoa, *Euzkadikoa*, eta bestea, Mujika, Garitaonaindia eta euskara errazaren aldekoena, *Argiakoa*.

Urkixorekin ere ez zen tirabirarik falta. *Kirikiñok* kritikatu zion antzinako euskal tes-tuak berrargitaratzeagatik, «kirtenkeriak» zirela omen zion:

«Nik, benetan diñot orrelako idaztirik (libururik) iñin aurkituko baneu, apurtu egingo neuke ta iñok ez leuke jakingo, lotsagarriak diralako»²⁵⁹.

Urkixok (*Kirikiñok* aipatzen du, eta hor dago arazo nagusia) zera esan omen zuen: «soy partidario de la purificación (relativa, claro está) del léxico vasco; lo que desapruebo es que ejerzan de *purificadores* y de etimólogos, los que carecen de preparación suficiente para tan difícil labor». *Touché*. Ebaristo Bustintza minduta sentitu zen, eta Sabin Arana Goiri eta Imanol Arriandiagaren estalpean, Mañarikoak ere beraiek «asmatu-riko itz eder egokiak, euskerearen sustar-sustarretik sorturikoak», onartzen bait zituen. Bi eredu zeharo desberdinak, bistan dago, eta *Kirikiño* aranisten bozeramaile eta sinbolo bihurtzen ari zen. Denboraren poderioz, eskola aranistaren buru izan zen, hil ondoren baita ere, eta Euzkeltzale Bazkunak lehen (*Euzko Deya* aldizkaria lekuko), eta *Euzkerea* aldizkarikoek geroago, Euskaltzaindia sortu ondoren (30.eko hamarkadan), haien *mai-xutzat* hartuko zuten.

1914.ean I. Munduko Gerla piztu zen. E.A.J.ren —eta batez ere E.B.B. eta *Euzkadiren*— jarrera aliadofiloa izan zen. Luis de Arana eta beren jarraitzaileena, aldiz, germanofiloa. Aranaren iritzia, Meesek dioenez, merkatal kriterioen aurka ere bazihoan²⁶⁰. Engracio Arantzadi, aldiz, oso moderatu ageri zen:

«El viejo sueño de los Euskalerrriakos del nacionalismo vasco, como partido de orden social y refugio para los intereses de las ‘Fuerzas vivas’, dominó la estrategia nacionalista durante los años de la Guerra totalmente (...). Con esta incorporación al nacionalismo de una parte importante de la clase obrera vasca por un lado y de sectores socialmente más elevados a

consecuencia del giro burgués del partido por otro, se habían sentado las bases del enorme avance electoral del nacionalismo vasco entre 1917 y 1919»²⁶¹.

Aurreko hamarkadetako bi korronte nagusien (jelkide eta euskalerrriakoak) hurbilketa dugu, 20. eta 30.eko hamarkadetan abertzale moderatu gehien, eta apaizlego euskaldunaren atxekimendua lortuko duena, horra hor Ariztimuño, Onaindia, Larrañaga eta «apaiz propagandisten» lana bai kultural, bai sindikalismoan, bai kazetagintzan ere. 1916. urtez geroztik, alderdiaren barruan demokratizazio handia gertatu zen, organu zentralak bultzatuz (lurrealdekoek beren indarra neurri handi batetan galtzen zutelarik). XX. mendeko 20. eta 30.eko hamarkadetan erabat indartuko zen mikrogizarte abertzale jelkidea hasia zen iadanik: 1911.ean, esate baterako, Solidaridad de Obreros Vascos sortu zen. Euzko Gaztedia ere eratuta zegoen, eta euskararen aldeko lana berarekin lotuta agertuko zen Euzkeltzale Bazkunari zegokion²⁶². 1916.ean *Euzkadik, Kirikiño* noski hor atzean zegoela, «Euzkel Laguntza» deituriko kanpaina bati hasiera eman zion, «euzkerei indarra emongo dautsoen bideak edegi ta zabaltzeko»²⁶³. Euzkeltzale Bazkunaren ideia hor non-bait zebilen. Gero Emakume Abertzale Batza sortu zen. 1917.ean eta 1918.ean jelkideek, eta batez ere haiek kontrolatzen zuten Bizkaiko Foru Aldundiak, lehenengo kanpaina autonomistari hasiera eman zioten²⁶⁴. Bainan 1919.eko apirilean Maura, Romanonesen Gobernua krisialdian sartu ondoren, itzuli zenean, ezperantzak desagertu ziren. Berrero Mees-en teoria onartu behar dugu hemen: abertzaletasun jelkidearen etapa bat bukatu zen puntu honetan, eta 1919.ean bi joera hasi ziren: bata, «el comienzo de un largo proceso de concienciación política, al final del cual, ya en los últimos años de la Segunda República, llegarían los nacionalistas a la convicción de la imposibilidad de conseguir la autonomía con los partidos de la derecha y se produciría, por lo tanto, el giro del PNV hacia los partidos de la izquierda. La segunda tendencia que en seguida se haría notar consistiría en la radicalización de las bases nacionalistas y la crítica al modelo nacionalista conservador y burgués»²⁶⁵, 1921.ean Comución eta aberrianoen (PNV) bereizketa ekarriko zuena. Baina piskanaka piskanaka, abertzaletasun jelkidea hurrengo bi hamarkadetan, eta batez ere Errepublikan, hain arrakastatsua izango zen egitura, joera eta norabideak ezartzen hasia zen. Baita euskal kazetagintza jelkideari zegokionean ere.

I.54. Kultur aldizkari abertzale-jelkideak

Orain arte aipatutako aldizkari eta egunkari abertzaleak politiko hutsak ziren, Sabino Aranas-en ideologia zabaltzeko sortuak. *Bizkaitarratik Euzkadi* egunkarira, guztiek pentsamolde abertzalea hedatzea zuten helburu. Haien mamia, haien iritziak, Aranak hasitako ideologiaren postulado politikoak ziren. Azken finean, Sabino Arana politiko hutsa zen, baita hizkuntza edo historiari buruz hitzegiten zuenean ere. Haren pentsamoldean, kulturak bazuen oso balio handia, diskurtso politikoaren lagungarri, osagarri eta euskarri bilakatu bait zen. Euskal kultura euskotar nortasunaren islada eta emaitza zenez, ezin zen inolaz ere ahaztu, alde zurretik lau haizetara zabaldu behar zen. Arana eta bere ondorengoan ikuspuntutik, noski.

Zabalkunde lana egiteko ezin baliotsuagoak ziren komunikabideak, aldizkariak alegia. Esan bezala, Aranak berak sortu zuen lehenengo kultur aldizkari abertzalea, *Euzkadi* izenekoa. Aranisten ikuspuntutik begiratutako euskal kulturak ez du derrigorrez esan nahi euskarazko kultura, eta aldizkari abertzale guztiak ez dira euskara hutsezkoak. *Euzkadin*, zehazki, testu gehienak erdarazkoak ziren, nahiz eta gaia euskara izan. Berdin gertatzen zen aldizkari politikoan, eta aurrerantzean ere berdin gertatuko. 1901.ean sortua, lehenengo garai edo aro hartan lau zenbaki bakarrik kaleratu ziren, Sabino Arana artean bizirik zegoela. Hiru hilabetetan behin agertzen zen (*Revista trimestral de ciencias, bellas artes y letras* zuen azpiztitulua) eta, Sabino Aranaren aldizkari guztiak, Bilbon egiten zen. Martxoan agertu zen lehen zenbakia baina, esan bezala, handik gutxira desagertu zen. Etnologiaz, historiaz, hizkuntzalaritzaz (Aranaren «Análisis y reforma de la numeración euzkérica», adibidez, *Euzkadin* agertu zen), literaturaz aritzen zen.

Bigarren aroa iraunkorragoa izan zen, 1905.etik 1914.era. Luis de Eleizalde gure eza-guna izan zen zuzendaria, eta gero José María de Goya. Esan bezala, testu gehienak erdarazkoak zirenez, ez gara luze mintzatuko aldizkari honetaz. Badago ordea bere orrialde-etan lan aipagarririk, esate baterako Mingolarra apaizaren Virgilioren «Egloga» baten itzulpena, 1907.eko urrian (12. zenbakian) argitaratua. Arlo guztietako lanak, linguistiko zein historikoak zein etnografikoak, Sabinoren pentsamoldea laguntzeko ziren, haren euskarri bat. Zientifismo eta objetibitatearen gainera helburu politikoa zen nagusi. Zer esanik ez, euskarari buruzko artikuluetan Aranaren teoria guztiak itsu-itsu onartu eta go-raipatzen ziren. 1907.eko urriaren zenbakian argitaraturiko «¿Euzkera ala Euskera?» artikuluan, M. Arriandiagak sinatua²⁶⁶ eta *R.I.E.V.en* agerturiko beste bati erantzuna (Campionena) zera esaten zuen: «debe preferirse la forma *euzko* á la *eusko*: a) porque su probable etimología es *eguz* + *ko*; g) porque aparece con *z* en las cuatro voces dichas, *Amezkoa*, *Orozko*, *Gipuzkoa*, *Bizkaya* (...)».

Zergatik utzi zuen Eleizalde aldizkari honen zuzendaritza? Baliteke adierazpena Arana eta aranisten ideia linguistikoekiko bere jarreran egotea, Eleizalde, esan dugun bezala, ez bait zetorren bat Arana Goirik esandako guztiarekin. Bere *Metodología para la restauración del euzkera* liburuskán, Eleizalde, Aranak ez bezala, zera hau dio:

«El Euzkera ha descendido de ser la lengua del pueblo en el sentido ét-nico de esta palabra, a ser el habla del pueblo en la significación pùramente social de este vocablo»²⁶⁷.

Fr. Luis Villasantek ondo dioenez²⁶⁸, Eleizalde ez zen Urquijo edo Campionen aldekoa, haiek «de la derecha euzkeralógica, muy conservadores del habla tradicional»²⁶⁹ direla esaten bazuen ere, aldi berean Soloeta-Dima eta Arriandiagaren teoretatik urrun ere bait zegoen. Aranisten artean, Eleizalde zientifikoena zen, oinak lurrean ondo finkatuta zeukana. Ortodoxia politikoa eta linguistikoa beste batzuren eskuetan zegoen. Hizkuntzari dagokionez, *Kirikiño* hasia zen urte haietan euskara kontuetan jeltkideen bozera-mailea. Hona hemen, luze bada ere, *Euzkadin* agertutako testu bat, ezin adierazgarriagoa iruditzen zaiguna:

«Eutsi daiogun bai gaurrko euskereari txarra izanarren; beragandik eus-kera garbira igaroten neke gitxiago eukiko dogu errderatik edozein euske-rara igoten baño.

Eutsitzera ez eze, garrbitzera bere lotuta dagoz aberrtzale guztiak, atorr, katxatua ya ezpau bizarra darabilgunok batez bere, bada gure arretkoa erruz dagoz galduta gure aberriaren oñak, euzkerea lenengo dala. Gaur bere ¿nun egiten da euskerarik garrbiena? Zaldun autakorik bizi etzan mendi basterretan (...). Jakitun arretkoen bidez lortu da euzkerea, bada jakitunak garrbitu bearr dabe (...). Arazo onetan, itz barriak asmatzen, oso errimea izan zan Albia'ko seme arrgi ta aberrtzale andia, Arana' tarr Sabin jauna (...).

Euzkadin sakabanatuta dagoz itz garbri asko, erritxuetan basterrtuta, errdi aitzuta. batu eskero itz orreek, garbbitasun andia egingo litzakio euskerari. Batze onetan jarrdun dau urrte askotan Bizkaiko beste seme arrgi batek, euskalzale bikaña. Azkue abade jauna. Lerro oneek irazten diarrdugun aldian Tours Prantziako urian dago bera, baturiko itzak arrgitalduten itzegi andi baten (...).

Oraintsukoa da Mogel abadea, *Peru Abarka-ren* egillea. Liburu au da, nire eretxian, onenarikoa euskerea ondo ikasteko, euskalzale gustiak sarri irakurri ta ederro jakin bearr leukena (...)»²⁷⁰.

Begibistan dago nortzuk ziren Bustintzaren maisuak: lehenengoa, denboraren podedioz bere maisu bakarra bihurtuko zena, Sabino Arana zen. Bigarregoa, eta artean bere eraginik haundiena, Resurrección Mª de Azkue zen, dakigunez, Sigüenzatik ekarri eta *Ibaizabal* aldizkariaren zuzendari egin zuena. Eta azkenik, aranisten eredu klasikoa, gure ustez korronte honen pentsamoldearen sustrairik garrantzitsuena: Mogel. *Euzkadin* testu gehienak erdarazkoak baziren, 1907.etik 1908.era agertu zen beste aldizkari kultural abertzalean ere berdin. *JEL (Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra)* hasi zen argitaratzen 1907.eko apirilak 16an. Hamabostekaria, izaten zituen 16 orrialdeetatik bat euskaraz idatzia zen. Luis Maria de Urkixok zuzentzen zuen. Idazleen artean, zenbait izen ezagun: Federico Belaustegigoitia, Adrián de Loyarte, Engracio Arantzadi, eta euskaldunen artean, euskaraz idazten zutenen artean, Nemesio Mendizabal (ipuilari bat), Z. Mingolarra (Virgilioren beste egloga baten itzulpena 7. alean, 1907.eko uztailak 16an) eta Andoni Araluze. Luis de Eleizalde ere hor idazten zuen, etimologiari buruz gehienbat. Sabinoren beraren testuak ere ez ziren falta: hor dugu, esaterako, 1907.ean zehar argitaraturiko «La protohistoria de la Nación vasca deducida del Euzkera». Filologia, erlijioa, geografia eta historia, soziologia, medikuntza, literatura eta kulturaren beste zenbait alor sartzen ziren bere orrialdeetan. Kulturala eta politikoa, hasieratik *JEL* aldizkariak Arana Goiriren *Bizkaitarra*, *Baserritarra* eta *El Correo* Vascoren jarratzailea izan nahi zuen²⁷¹. Abertzaleen ideien aldarrikatzaileak, zientzia eta arteak nazionalizatzearen aldeko ahotsak bazueden (Belaustegigoitiarena, adibidez), sozialismoaren aurkako testuak ere agertzen ziren, eta Irlanda eta Hungriako mugimendu abertzaleak sarri aipatzen ziren, beste lurralde batzuetakoak ere aipatzen zirelarik: Ejiptokoa, Filipinasetakoa, Islandiakoa, Dinamarkakoa. 1908.ean «El nacionalismo social» izenburu esanguratsua zeukan atala argitaratzeari ekin zioten.

Euskarari buruzko berriak ere aurki daitezke, erdaraz idatziak badira ere: badakigu, esaterako, euskarazko hezkuntza bideratzeko ahaleginak egiten zituztela abertzale horiek, Bilbo Centro Vascon eskola bat bait zegoen:

«La escuela de Párvulos Vasca tiene por objeto enseñar a niños de ambos sexos a hablar, leer, escribir, contar y rezar en Euzkera y castellano. Las demás asignaturas se les enseñarán en castellano»²⁷².

Euskarazko testuak, berriro esango dugu, gutxi. Ipuiren bat, Mingolarraren aipatu itzulpena, eta apenas besterik. Abertzaleen lehen euskara hutsezko aldizkari kulturala urte batzu geroago sortuko zen, 1916.ean *Euzko-Deya*. *Euzkadi* eta *JEL* bezala, Bilbon sortu zen, han bait zegoen abertzaleen talderik garrantzitsu eta haundiena. Bilbon sortu zen Euzkeltzale Bazkuna, euskara landu eta bultzatzeko 1904.eko otsailak 4ean sortutako Euzko Gaztediarekin loturiko erakundea²⁷³. E.A.J.rekiko lotura organikoa edo kuasi-organikoa argi dago, *Euzko-Deya Euzkadi* egunkariaren tailerretan inprimatzen bait zen. Euzkeltzale-Bazkunako batek, *Euzko-Deyan* sarritan idatzi zuena, Ceferino Jemeinek ekintza haren berri eman zigun urte batzu geroago, *Euzko-Gogoa* aldizkari 1956.eko iraila/urriko zenbakian:

«(...), Gure ‘Euzkeltzale-Bazkuna’ Bilbao’n jayo zan eta bere bazkide gustiyjak euzkel-ikasliak ixan ziran. ‘Instituto Vizcaino’ eritxon Bizkai’ko Aldundijak irasitako Ikastetxe Nagusijan, Aldunak eurak euzkel-ikastola bat jarri eben, Azkue ta Bustintza jaunak irakasle zirala. Euzkel-ikastola onetara bilbaotar asko erduten ziran, mutil eta neskatil. Mutillen artian talde bat sortu zan, alkarrekin beti euzkeraz egiten ebenak, naiz-ta billin-bolonka eginda be (...). Orduban baten bateri euzkeltzale-bazkun bat eratutia otu yakon. Eta danok ontzat artu eban. Orretarako areto bat biar eben eta euzkeldun-barri arek ‘Bilbao’ko Euzko-Gaztedi’ko bazkidiak ixanik, Batzoki areri eskatu eutsoen eta onek emon (...))»²⁷⁴.

Euzkeltzale-Bazkunak, nahiz eta Jemeinen hitzetan koordinazio haundirik gabeko erakunde bat izan, bere lekua bete eta bere zeregina bazuen mikrogizarte abertzalean, euskara kontuetan arduratzen zen erakundea bait zen. Bi aldizkari argitaratu zituen, *Euzko-Deya* 1916.etik 1923.era arte, bi arotan, eta, Primo de Riveraren Diktadura gainditutakoan, *Euzkerea*, biak hizkuntzari buruzko teoria sabindiarren bozeramaileak, bata euskara hutsez eta bestea erdaraz eta euskaraz. Gidari teorikoa Bustintza zen, logikoki, bera euskaldun berri horien maisu edo irakaslea zelako²⁷⁵.

Garrantzitsua iruditzen zaigu, aurrera jarraitu baino lehenago, zera hau azpimarratzea, euskaldun berri batzuk euskara hutsezko aldizkari bat sortzea, eta kolektibo berri honek lehen aldiz euskal kulturaren zenbait pisu edukitzea. Lehenago, jakina, euskaldun berri batzu egon ziren euskal kulturaren (adibidez, Sabino Arana bera), baina norberaren ahalegina zen, eta Euzkeltzale-Bazkunarena, aldiz, ekintza amankomun bat zen, talde batena. Euskaldun berriaren ezaugarriak definitzerakoan, motza bada ere Villasanterenarekin geratuko gara, ezin egokiagoa iruditzen bait zaigu Euzkeltzale-Bazkunakoentzat:

«La psicología del euskaldun berri se caracteriza por su radicalismo. Quiere borrar del euskera todo cuanto de cerca o de lejos recuerda influencia castellana, sea que se trate de influjos reales o imaginarios y supuestos por él. Como el nuevo movimiento tiene a su favor la fuerza de una nueva ideología y la de la acción política, se propaga rápidamente y amenaza con inundarlo todo. Pero, con todos sus defectos, este movimiento

aporta una fuerza formidable, que se traduce en un notable incremento de la preocupación vasquista y de la producción en lengua vasca»²⁷⁶.

Definizio honen lehenengo zatia Aranari —eta bere jarraitzaile askori, egia esan— ego-kitzen zaio, baina bigarren parte ezin dugu ahaztu, euskararen zabalkunde lana ere izugarria izan bait zen. Lan hori Euzkeltzale-Bazkunak egingo zuen. Bazkunakoek, Lino Akesolok dioenez²⁷⁷, lau maisu zituzten: Sabino Arana Goiri, Arriandiaga, Eleizalde eta *Kiri-kiño*, *Euzko-Deyaren* lehenengo zenbakian ziotenez.

Lehenengo zenbaki hura 1916.eko otsailak 15koa dugu. Hamabostekariaren sortzaileak Josu Telletxea bermeotarra eta Arsenio Beazkoetxea izan ziren. Aldizkariaren subtitulua *Jaungoikua eta Lagi-Zarra* zen:

«*Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra* da geure buru ta nagosija (...). EUZKO DEYA, ba, *Jel-aldez* egitteko natorr. Eztan ezere bide onetatik atarauko. *Euzkera bidez*, *Jel-aldez*, auxe da gura doguna, auxe da asmua»²⁷⁸.

Aldizkariak hamabi orrialde izaten zituen, bi zutabetan banatuak. Publizitatea ere ba-zeukan, eta osagai grafikoak garrantzitsuak ziren. Hor ditugu komikiak, atzeritarren itzulpenak edota Euzkeltzale-Bazkunakoek berek sortuak. *Euzko-Deyaren* orrialdeetan agertu zen euskarazko lehen komiki-sorta, «Teles eta Niko», zeini buruz lan honetan komikiei buruzko atalean hitzegingo dugun. Argazkiak ere noizbehinka agertzen ziren, gehienbat gai erlijioekin batera. Aldizkariaren atalak hauexek izaten ziren: «Goizparki edo ebanjeliua», olerkiak, «Lugintza - gayak baserritarrentzat», «Itxaskuntza - gayak», «Osasun - gayak» (Joseba Zinkunegi osagilearen ardurapean), eta «Euzkadi'ko izparrak», denboraren poderioz gutxitu zena eta «Amabosteunoroko gora-berak» izena hartu zuena. Ebaristo Bustintzak ere atalxo bat idazten zuen, «Barriketak», elkarrizketa gisara egina. Atal politikoak ere agertzen ziren, hala nola «Jel-Azija», beste aldizkari abertzale-etan ere argitaratzen zena, eta «Idazki aberkoyak», lehen orrialdean argitaratzen zirenak. Arana Goiriren testuak eta baita *Libe* antzerki-lana ere argitaratu zituzten, azken hau folletoi moduan. Ipuiak eta kontakizunak ere ez ziren falta, ezta Fernando Amezketarrenak ere.

Idazle batzu aipatu ditugu. Beste batzu ere ezagunak ditugu: Luis de Eleizalde bere olerki batzu argitara eman zituen, Kepa Enbeitaren bertsoak ere agertzen ziren. Emakume batzu bazeuden: Robustene Mujika *Tene* eta Irene Gorosabel olerkariak. Ander Aranburu nekazaritzari buruzko gaiez arduratzen zen, Txomin Arruti *Mendi-Lautu* «Euzko-oiturak» atalaz. Pablo Fermin Irigarai *Larrekok* 1918.ean hasi zen Nafarroatik bere testuak bidaltzen. Joseba Altuna *Amilgain*, Mikel Arruza, Ceferino Jemein, Zabala-Arana, Eneko Argain, Mikel Urrestarazu, Karmel Omabeitia eta *Zarautz'tar Sabin* sinatzen zuen bat ere *Euzko-Deyaren* idazleak ziren. Zarautz hark hasiera eman zioten horrela beste ezizen bat erabiliz euskal letretan hain inportante izango zen bere karrerari: Xabier Lizardi. Lino Akesolok ederki gogoratzen zuenez,

«idazle onek bertsozko lan pillatxoa dauka Euzko-Deya orretan, eta bai prosazko beste batzuk be. Euzkaltzale-Bazkunak ba ekian beste euskal-eskola batekoak zireanen aldera askok uste daben baiño barru-zabalagokoa izaten»²⁷⁹.

Euzkeltzale-Bazkunak beste proiektu batzu ere bultzatu zituen: liburuak argitaratu zituen, *Elenetxu* esate baterako, abertzaleek sortutako argialetxe baten bidez. *Pizkundia* zen argialetxe hura, gero *Euzko-Deyaren* nolabaiteko jarraitzailea izango zen *Euzkerea* kaleratuko zuena. Argialetxe hura «euzko-liburuak egitteko» sortu zen, «liburu edo idaztijok batzutarikuak, ikastoletarakuak, Jeltzaletasuna zabaltzekuak, euzkerezazkoak eta abarr, euzkeraz ta errderaz»²⁸⁰. Kapitala 250.000 pezetatakoa zen, 250 pezetatako txaritel edo akziotan banatua. *Euzkel-Laguntza* deitutakoa sortzen lagundu zuten, «Bazkun edo Batz bat, euzkera matte dabenak egin daben bazkuna (...) euzkel-ikastolak irasi, liburu edo idaztijak egin, gauza guztijetan Euzkerea zabaldu ta lagunduteko dirua bildu edo batuteko»²⁸¹. Euzkeltzale-Bazkunakoei jaramonik egingo badiegu, lehen aste-etan mila laguntzaile baino gehiago bildu zuten²⁸², eta 4.000 pezeta inguru²⁸³. Euzko Gaztediarekin batera euskara ikasteko ikastaroak antolatu zituzten Getxon, Barakaldon, Zorrotzan, Bilbon, Gasteizen eta Iruñean²⁸⁴. 1916.ean bertan Euzko Gaztedikoek *Aberri* astekaria argitaratzeari ekin zioten.

Euzko-Deya bi arotan argitaratu zen: 1916-1920 eta 1921-1923, Primo de Riveraren Diktaduran desagertu zelarik. Lehenego aroan ere, 1919.ean, bost hilabete atera gabe egon zen, Gobernadore Zibilarekin arazoak zirela medio:

«Bide bi geukazala: edo izparringi onek iñuana gustiz-gusti geronek erederaz ipiñi ta geure aizkidetxu arei eruan biarr-geutsela, edo euzkeraz idatzija erderaz be albuana ipiñita EUZKO-DEYA atara biarr-gebala. Baña geuk, eyuzkeraz bakarr-bakarrrik argittalduteko EUZKO-DEYA irasi gendubanok, eta geure areyo orrei ederr-egitteko jayo ezkaranak beste bide bat aurkittu geban: EUZKO-DEYA ez argittaldutia, eta orixe egin geban»²⁸⁵.

1919.ean berriro argitaratzeari ekin ziotenean, Euskaltzaindia eratuta zegoen. Euskaltzaindiaz lan honen bigarren partearen hasieran hitzegingo dugu, eta *Euzko-Deyak* eta Euzkeltzale Bazkunak hartu zuten jarreraz ere bai.

Ezin dugu atal hau bukatu abertzale jeltkidearen haize berrien islada izan zen *Hermes* aldizkaria, gaur egun oso estimatua eta bi berrargitalpen faksimil izan dituen. Aurreko atalean esan dugun bezala, 1917.ean jeltkideen automiaren aldeko lehengo kanpainari hasiera eman zioten, Romanones Gobernu burua prest zegoelakoan. Momentu egokia ematen zuen abertzaletasun irekiago baten alde ageri zirenentzat, haien artean Koldo San Sebastiánek «heterodoxos nacionalistas» deitzen dituenak: Esteban de Isusi, Ramón de Belaustegigoitia —Federiko Belaustegigoitia euskaltzalearen anaia— eta Jesús de Sarria:

«Los tres citados son la heterodoxia. Plantean un nuevo nacionalismo, inspirado, en un primer momento, en las ideas renovadores de Eleizalde»²⁸⁶.

Hirurak euskalerrriakoengandik zetozen. Beste bi heterodoxo, aldizkarian parte hartu zutenak ere, badaude: Eduardo de Landeta y Aburto eta Esteban de Isusi. Eleizalderen eragina ere nabaria izan zen, batez ere hiru puntu: hizkuntzaren berreskurapena, foruen berreskurapena eta abertzaletasun ez-independentista. Pentsamolde irekia, azken finean. Oñatiko Kongresua gertu zegoelarik, heterodoxoek egitismo kultural zabalago bat eskaini nahi zuten antza. Horren emaitza nagusia *Hermes* aldizkaria izan zen.

Hermes 1917.ean jaio eta 1922.ean bukatu zen. «Su existencia coincidió, por tanto, con uno de los periodos de más profundas y duraderas transformaciones económicas, políticas y sociales que haya registrado la sociedad española contemporánea», dio Juan Pablo Fusik²⁸⁷. Euskal Herrian ere, eta Bilbon bereziki, garai on eta oparoak. Gatazka sozialak ere ez ziren falta (grebak, adibidez). Berpizkunde garaia, azken finean²⁸⁸. *Hermesek* Euskal Herriko gizartearen islada berri bat eman nahi zuen, alderdi eta kutsu anitzeko islada. Abertzaleek sostengatua (Sotatarrek konkretuki, euskalherriakoak, lehenago ere Azkueren proiektuei laguntza eman zietenak), *Hermesek* «ecléctica, integradora y no exclusivista» izan nahi zuen²⁸⁹. Erdaraz zein euskarazko kultura onartzen zuten; baita frantsesez edo ingelesezko testuak agertzen dira. Ezin dugu *sensu strictu* aldizkari elebiduntzat hartu, euskarazko testuak noizbehinka bakarrik agertzen direlako, ez ale guztietan. Baina ezin ukatu dugu aldizkariak euskal kulturari izan zuen garrantzia.

Nor zen bere zuzendari eta asmatzailea? Jesús de Sarría Cubako La Habanan jaio zen 1887.ean, baina gazte zelarrik, aita hil ondoren, Algortara joan zen bere bi izeba euskaldunekin bizitzera. Giro euskaldun hartan sortu zen euskal kulturarako grina Sarriarengan. Deustun Zuzenbidea ikasi ondoren, Inglaterrara joan zen, eta han ziur aski Manu de la Sota y Aburto ezagutu zuen. 1916.ean itzuli zen Bilbora, abokatu lan egitera, eta Comuniónean sartu zen 1917.ean. Nortasun xelebrenko gizona, 1922.ean bere buruaz beste egin zuen²⁹⁰.

Hermes, eragin murriztekoa bazen ere —azken batean, neurri handi batetan Bilboko burgesiaren emaitzat hartu behar dugu—, Euskal Herriko gizartearen zerbait aldatzen ari zenaren seinale dugu: Fusik ederki azpimarratzen duenez, 1918.eko Eusko Ikaskuntzaren Lehen Kongresuan ere euskal kulturari buruzko oso interpretazio desberdinak zituzten gizonak bildu ziren. Gure ustez, 1919. urteaz geroztik, Fusik aipatzen dituen euskal kulturaren hiru arloak (kultura etno-euskalduna, kultura moderno eta gehienbat liberala eta masa-kultura) ez ziren hain berezita agertuko: euskal kulturari dagokionez, eta batez ere euskarazko kulturari dagokionez, modemitaterantzako bideetatik abiatzen hasi zen, bereziki Oñatiko Kongresuaren ondoren (gogora dezagun hor sortu zirela Eusko Ikaskuntza eta Euskaltzaindia), eta baita masa-kulturaren ezaugarriez hornitzen hasi zen. Euskarazko kazetaritzan ere berdin geratu zen, lan honen II. partean erakusten saiatuko garenez. Polarizazioa II. Errepublikan berriro agertu zen, baina euskarazko kulturari dagokionez lehen emandako pausak ordurako atzeraezinak ziren.

I.6. Resurrección Mª Azkue eta Euskalherrikoen prentsa

I.6.1. Euskalherrikoen enborra. Euskalduna

Fuerismo eta abertzale jeltkidearen artean, badago beste korrante politiko bat, hizkuntzari dagokionez ere bere islada izango duena: euskalherriakoak. Fuerismotik haruntzago doazenak, baina Araren diskurtso politiko bezain erradikalagoak ez direnak. Resurrección Mª de Azkue, XIX.-XX. mendeen arteko zubian kazetaritza lana ere egin zuena (*Ibaizabal* eta *Euskalzale* aldizkariak sortu zituen, politikoak ez baina kulturalak zirenak, kutsu politikoak izan arren) korrante honen barruan koka genezake. Arana Goiri hilda,

euskalerrriakoak abertzaletasunera joko dute, jeltkidetasunean beren zenbait ezaugarri sartu zirelarik. Zer esanik ez, euskalerrriakoek bere komunikabideak bazituzten, eta haietan euskarak leku bat bazuen. Azkueren aldizkariak ezezik (euskara hutsezkoak, Hego Euskal Herriko lehenengoak, geroagoko euskal prentsari ate asko ireki zizkiontenak) badago beste aldizkari bat, oso garrantzitsua —hau bai, politikoa— eta elebiduna: *Euskalduna*.

Bere izenburuak dioskunez, *Euskalduna Periódico fuerista* bat zen, behintzat hasieran, baina foruzaletasunetik abertzaletasunera joko du, nahiz eta abertzaletasun hori jeltkidia ez izan, Aranaren alde-aldekoa ez izan. Hasieran astekari hori Sagarmingak 1876.ean eraturako *Sociedad Vascongadaren* bozeramailea zen. Corcuera eta bestek erakusten dutenez, elkarte hori Aranaren abertzaletasunaren arbasotzat har dezakegu. Lemak ere Euzko Alderdi Jeltzalearena burura dakarkigu: *Jaungoikua eta Foruak*. Corcuera berak azpimarratzen du:

«De todas las agrupaciones o partidos fueristas existentes en Vizcaya, va a ser la vieja Sociedad Euskalerrri (...) donde se produzcan transformaciones más interesantes y con mayor repercusión en el futuro político del País Vasco»²⁹¹.

Sagarmingaga 1894.ean hilda, Sota nagusitzen da talde horretan. Aberatsa eta landua, Ramón Mª Sotak, abokatua eta itsasuntzigilea, Felipe Arrese Beitia eta, guri gehiago interesatzen zaiguna, Resurrección Mª Azkueren laguntza bereganatu zuen. Azkue urrundu zen Arana Goiriren alderditik 1895.ean. Urte batzu geroago, euskara hutsezko aldizkari bat sortuko zuen, *Euskalzale*. Sotak eta beren jarraitzaileek, Tomás Epalza esate baterako, baliabide ekonomikoak eman zizkieten Azkueri *Euskal Ikastetxea* sortzeko. *Sociedad Euskalerrriakoek* (Sotak azken finean) *Euskaldun Biltokia*, *Euskeria* abesbatza eta *Alkartasuna* elkarteak sortu zuten. Sabino Aranaren pare-pareko lana egiten zuten, baina beren jarrera ez zen beti oso garbia izan. Aranistak bezala, euskalerrriakoek ere abertzaletzat zuten beren burua. Fuerismoa erabat utzi gabe, bestalde. Beste gauza bitxi bat: euskalerrriakoek kritika gutxi —eta askotan begirune handia— eman zioten Sabinori, berarengandik eraso latzak jasotzen zituzten bitartean.

Esan bezala, *Euskalduna*, 1896.ean sortua, *Sociedad Euskalerrriaren* bozeramailea zen, hau da, Sotaren euskalerrriakoena. *Baserritarra* sortu zenean, bertan karlistentzako irainekin batera, ez zen falta euskalerrriakoentzako baten bat. Azkuerentzat ere berdin: 1897.ean sorturiko *Euskaltzale* —Epalza euskalerrriakoaren diruaz, gogora dezagun— ez bait zettorren bat Arana Goiriren pentsamolde linguistikoarekin. 1888.ean, Unamunok eta Aranak ere nahi zuten Bizkaiko Foru Aldundiko Euskal Katedra bereganatu zuen Azkuek. Unamunoren jarreraz hitzegin dugu. Aranarentzat sekulako porrota izan zen Katedra hori ez lortzea, bere ideia linguistikoak zabaltzeko tribuna ezin egokiagoa zelako. Azkuek berak kontatzen zuen Aranak behin proposatu ziola klaseak ematea, dohainik, lekeitiarrak bitartean, katedraduna bait zen, soldata eskuratuko zuela. Azkuek, noski, ezetz esan zion. Sabino Arana, hizkuntzari dagokionez behintzat, garaiko beste korrnenteetatik gero eta urrunago zegoen, 1901 .ean, ikusi dugun bezala, Hego eta Iparreko euskaldunen arteko elkarte bat sortzeko —gero Eskualzaleen Biltarra izango zena— egitasmoa deuseztatu zelako, bere erruz hein handi batetan. Denboraren poderioz, aranisten eskola linguistiko bati hasiera eman zioten.

Denbora gutxian, Sotaren aldekoek lortu zuten euskal kulturari sakonki murgiltzea, Arana Goirik baino askoz gehiago. *Euskaldunan* Telesforo de Aranzadi, Felipe Arrese Beitia eta R.M. Azkueren izenak aurki ditzakegu. Euskarari dagokionez, Sabinoren al-dizkarietan baino gehiago zegoen euskaldunon hizkuntzaz idatzita, zenbaki bakoitzaren % 15a inguru. Gainera, euskara ez zuten gauza marginal edo garrantzi politikorik gabekorako uzten; testu politikoak ere badaude euskaraz. *Jaungoikoa eta Foruak* lematik *Jaungoikua eta Lagi-Zarrara* pasatzen da. Euskarazko testu politiko gero eta gehiago agertzen dira euskaleriako eta sabindiarren akordioa lortzen denean, 1898.ean:

«Emen gustiok ustedogu Jaungoikuaren Legia eta gure Lege Zarra bizi izandirala beti bat egiñik Jaungoikua izan da beti geure Lege Zarragaz gure nagosi. Danok biardogu ba iarraitu, arduraz, geure Lege zarren garai-pena eta beragaz Jaungoikoarena. Betor ba Euskaldun guztien alkartasuna, bada, oiñ onen ganian. Euskaldun benetako guztiak dauke lekua bere barruan (...). Geure Ama Euskal-errian zori ona geuk egiñ al izan ezkerok zertarako kanpotarren laguntasuna eskatu? Bakotxa berentzat eta Jaungoikua guztientzat»²⁹².

Bistan dago hizkuntz eredia ere ez zela aranista, euskara garbiago bat, zokokerietatik urrunagoa, eraboltzen bait zuten. Ez da harritzekoa: Azkue hortik zebilen, eta badakigu bere eta Aranaren ideiak oso ezberdinak zirela idazkerari dagokionez. Euskarti buruzko jarrera ere leunagoa zen *Euskaldunan Baserritarren* baino:

«Euskaldun arteko askok dauke alper edo ezer ezetako gauzatsak euskeraz berba egitia, eta kaltarkizun arteraiño be (...). Ama euskalerriarren seme onak diriala daukenak egiñik euren buruak, egiñ biar leuke egitiarren berak itz egin eban itzkuntzan. Baña euskalerrriak orain be euskeraz itz egiten dau, eta bere semiak egin biar dabe beti euskeraz, dakienak, eta ez-takienak biar dabe ikasi (...). Ez dakite lege zarra ta euskeria egon diriazala alkarturik beti, ez dabelako auskeriak sartzen itsi geure mendietan izkune ta gogamen tsarrrik»²⁹³.

Bientzat, euskalerrrikoentzat eta sabindiarrentzat, euskara arma politiko bat zen Euskal Herria edo Euzkadiren nortasuna froga zen heinean; baina Sotaren aldekoentzat —Azkue ere hor zegoela azpimarratu behar dugu— euskara ezinbestekoa zen, euskal nortasun eta izakeraren funtsezko oinarria, eta Aranarentzat aldiz, nahiz eta euskararik gabeko Euzkadirik ezin esistitu, euskararik gabeko euzkotarra (eta ez, haatik, euskalduna) bazitekeen. agian euskalerrrikoek (teorian behintzat) lehenagoko gizartea berreskuratu nahi zutelako, eta aranistak aldiz etorkizunerako bat proposatzen zutelako. Biak antzinako legetan oinarriturik, baina Aranaren aurkikuntza hortik abiatuz beste kontzeptu modernoago batera iritsi nahi izatea izan zen: nazioa. Agian horregatik euskalerrrikoak bat egin ziren sabindiarrekin:

«Nuestras simpatías en la lucha electoral para diputados provinciales están al lado de los señores don Sabino de Arana y Goiri, candidato por el distrito de Bilbao, y don Angel de Zabala y Ozamiz, por el de Guernica. Estos candidatos representan, en nuestro concepto, en lo político la tradición vizcaína, en lo administrativo la moralidad más severa, y en sus circunstancias personales la absoluta independencia de carácter (...).»²⁹⁴.

Euskalerrikoek eta jeltkideek urruntze eta elkartzeko momentuak izango dituzte. *Euskalduna* XX. mendeko lehen hamarkadetan ere argitaratzen zen. Baina XIX. mendeko azken urte haietan, bi talde haiek batu ziren, eta Arana Goiriren lehenengo egunkaria Sotaren diruaz argitaratu zen: *El Correo Vasco*. Arana hil ondoren, eta *Euskaldunaren* orrialdeetatik, abertzaletasun jeltkidaren barruko ideologi-korrante euskalerrikoa, korrante kritikoa, XX. mendearen lehen hamarkadetan oso garrantzitsua izango zena.

Baina utz dezagun tirabira politiko haiek eta murgil gaitetzen euskalerrikoek ordaindutako Azkueren kazetaritza- proiektuetan.

1.6.2. Azkue, kazetaria

Ez dugu hemen euskararen ikerketetan eta euskal kulturaren berpiztean Azkuek izan zuen garrantzia azaldu behar. Hizkuntzalari, kanta, ohitura eta ipui zaharren biltzaile, musikari, Euskaltzaindiko lehenengo lehendakaria, Bizkaiko Foru Aldundiak eratutako Euskal Katedraren lehenengo irakaslea, Euskal Herriko kulturaren interesik duen edonork badaki bere lan eskergak zenbaiterainoko garrantzia duen euskararen garaipenerako. Bere obra eta bizitzaren alderdi nagusiak ondo aztertu dituzte, besteak beste, Jose Antonio Arana Martijak, Antonio Tovarrek, Koldo Mitxelenak edota Julio Caro Barojak²⁹⁵. Ez gara gure aldetik asko luzatuko haietan, baina gehixeago arituko gara, ordea, askoz ere gutxiago ezagutzen den Azkueren bere alderdi batez, guri bereziki interesatzen zai-guna eta inork (sakonki behintzat) aztertu ez duena: kazetaritza lanaz ari gara, noski.

Azkueren lana eta bizitza ezagutzen dituenak badaki Euskaltzaindiko lehen presiden-teak euskara hutsezko bi aldizkariren sorreran parte hartu zuena: *Euskalzale* (1897-1899) eta *Ibaizabal* (1902-1903), Hego Euskal Herriko euskal kazetaritza kunplutuki ezagut-zeko ezinbestekoak direnak. Haien sorreran parte hartu zuela diogu, eta are gehiago, bien zuzendaria ere bazen. Ondo asko dakigu *Euskalzalaren* kasuan, ez horrenbeste *Ibaizabalenean*. Azken honetan hasi zen Evaristo Bustintza —arteon *Kirikiño* goitizena erabiltzen ez zuena— bere kazetaritz lanean, Azkuek horretara bultzatuta. Ordurako Euskal Katedran zegoenak Euskal Herrira ekarri zuen Bustintza, eta euskara lantzeko gogoia piztu ere egin zuen, bien arteko gutunetan ikus daitekeenez.

Resurrección Mª de Azkue, 1864.eko abuztuak Sean Lekeition jaioa, Eusebio Mª de Azkue olerkariaren semea, Miguel de Unamuno eta Sabino Arana Goiriren garaikidea —hainbestetan azpimarratu den bezala— Teologian doktorea, musikan aritua —Köln-eko kontserbatorioan goi mailako ikasketak burutu zituen—, euskal idazlea, aipatutako bere garaikide haiek ere lortu nahi zuten Euskal Katedra eskuratu zuen²⁹⁶. 1891 .ean *Euskal Iz-kindea* euskaraz eta gazteleraz idatzitako euskal gramatika. *Bein da Betico* elaberria 1893.ean agertu zen, eta *Vizcayatik Bizkaira* opera ere idatzi eta estrenatzeko astia ere bazuen, 1895.ean, *Euskalzale* astekaria kaleratu baino lehenago. Bitartean, *Método prác-tico para aprender el vascuence guipuzcoano y vizcaíno* eta *Jesus Biotzaren Illa* libu-ruak, zarzuela batzu eta bere hiztegi eskerga ere prestatzen hasia zen. Kazetaritzan ere aritua zen, 1888.eko *El Vasco* egunkariaren *Apis* literatur gehigarrian eta 1889.eko *La Abeja*. *Revista mensual científico literaria* aldizkarian. Bietan bazegoen zertxobait eus-

karaz, halanola lehenengo aldizkarian Felipe de Arrese Beitiaren olerkiez gain, 23. alean agertutako *Antonio Rosmini Abadiaren berrogei aipamen, Erroma-co Eginkizun-santuco billera Goyenen-guandic debecaubac, eta 1888-co martiyaren 7an argitaratuac*, Durangoko Garitaonaindia abadeak itzulia «como una prueba más de que no carece [euskarak] de voces científicas y abstractas, como alguien ha supuesto».

La Abejan ere euskarazko zenbait testu agertu ziren, esate baterako *Peru Matraka ta Pedr'Anton*, «Ezti-Abaua» delako batek sinatua, eta *Eztenak. Jolas aldia (Sección recreativa)*. Batzuren ustez Azkuek berak bi aipatu aldizkariak zuzendu bazituen ere, guk ezin izan dugu datu hori baieztatu.

Dena den, Azkuek lanerako izugarritzko kemena zuen, horren adibide Tomás José de Epalzak 1896 eta 1902 urteen artean bidali zizkion gutunak, zeinen pasarte batzu hemen ikusiko ditugunak. Tomás José de Epalza y Palacio, Banco de Bilbao sortu zuen familiakoa (bere aita Domingo de Epalza y Larraondok, honen lehengusua zen Pablo de Epalza y Lecandak eta Tomás José de Epalza y Zurbaranek eratu zuten), bilbotarra, 1854.ean jaioa, bera ere Bankuko kontseilaria izan zen 1895.etik 1913.erarte. Azkueren proiektuak bideratzeko dirua eman zutenetarikoa bat, Lekeitioko abadearen ikaslea izan zen, bere obra bat halaxe sinatu bait zuen (1896.ean argitaraturiko *El euskara o el bascuenze en 120 lecciones*)²⁹⁷, beti diru laguntza eman zion Azkueri, lehenengo aldiz, guk dakigunez, 1895.ean, bere *Método práctico para aprender vascuence guipuzcoano y vizcaino* argitaratu nahi zuenean:

«He sabido que V. piensa publicar una gramática vascongada práctica», dio Epalzak Azkueri idatzitako gordetzen den lehenengo gutunean, «y si por acaso fuese su idea hacer una tirada popular y económica, tendría mucho gusto en contribuir a ella para que V. pudiera venderla á dos reales ejemplar. Mi deseo de que V. pueda hacer una buena tirada y de que no se pierda el idioma de nuestros mayores, es lo que me mueve á ponerme á su disposición(...)»²⁹⁸.

Dirudienez, Azkuek bazuen 1896.ean astekari bat kaleratzeko asmoa, inprimatzeko makina bat erosteko ahaleginak egiten bait zituen. Horretarako, Epalzaren laguntza behar omen zuen, eta bilbotarrak aholku hau eman zion:

«(...) No haga V. el desatino de comprometerse con la máquina de imprimir (...). Dentro de un año ó año y medio, por la mitad de dinero de lo que cuesta una máquina Escudet, podrá V. comprar una pequeña maquina eléctrica cuyo gasto de sostenimiento no será la mitad. Ya comprenderá V. que todas las actuales imprentas están llamadas a desaparecer ó transformarse»²⁹⁹.

Azkueren izakera gogorak ezin zuen jasan bere obrak euskaraz ez zekitenek inprimatzeagatik akatsez josita agertzea, 1889.ean gertatu zitzaion bezala³⁰⁰, beraz bere inprimatzeko makina edukitzea deliberatu omen zuen. Bertan egingo zen *Euskalzale*. Astekaria (*Astean asteango albistaria*, jartzen zuen izenaren azpian) 1897.eko urtarrilak 3an agertu zen lehen aldiz, Bilboko Jardines kaleko egoitzaatik. Bertan *moldagintzea* eta *liburutegia* zeuden, urtebete lehenago Azkueren beste eginkizun bat, euskal eskola, ireki

zuen leku berean, eta han non antzoki txiki bat zegoen³⁰¹. Azkuek berak zuzentzen zituen eskola eta aldizkaria. *Euskalzale* kaleratu baino lehenago, Azkuek —euskal prentsan maiz gertatuko zen bezala— propagandazko orri bat eman zuen argitara, Epalzak ordaintzen duena:

«Amigo Don Resurrección:

Adjunto le envío las cincuenta pesetas que le prometí para gastos de propaganda del *Euskalzale*, y deseo que los ejemplares que remite de muestra le proporcionen cuando menos un suscriptor [sic] nuevo por cada amargeiak (...))»³⁰².

Orritxo hartan agertzen ziren Azkuek bere aldizkarirako nahi zituen zutabeak:

«(...) Elizgizonak izango dira paper onetan onetan iratsi edo eskribiduko daben geienak, R.M. Azkuetar artezkari dala (...). Erderazko gauzarik ezta ezer agertuko, guztia izango da euskeraz egina. Onetarako alik garbien da errazen agertuko dira euskerazko berbaak. *Bentanea, sillea, pareta, confesinoia, primerako billetea, ferrocarrileko estazinoia, habitazinoiak, fondak, jardinak* eta euron antzeko berba guztiak oraindik pilotuten axiko dira; ta iru urte barru, lenagao ezpada, euron ordezeko berba garbi ederrak zabaldu daizanean, su emongo iako erderakada-pilo orreri»³⁰³.

Azkuek, euskara kontuetan jakintsutzat hartzen hasia, bere teoriak azaltzeko baliabide bat behar zuen, huraxe *Euskalzale* izan zen. Hasiera hasieratik azaltzen du Azkuek lexiokari buruzko bere jarrera, hitz bitan esanda, erdarazko hitzik ez erabili euskararen altxorretikoak nahiago zituelarik, nahiz eta alderdi geografiko oso murriztean erabiliak izan. Ortografia ere (gogora dezagun artean ez zegoela finkatuta) berezia zen. Guzti horretaz ere Epalzak aholkuak ematen dizkio:

«Ya siento que, salvando los principios, no hubiera V. empezado por escribir Bizkaya, ogiya, chakurra, etc., pues el Vulgo (que somos la inmensa mayoría de los hombres) hubiera facilitado mucho la lectura del *Euskalzale*; ahora ya es tarde (...))»³⁰⁴.

Zenbait neologismori buruz ere iritzia ematen dio:

«A mi juicio no hallo tan lógico el que V. haya adoptado en Euskera los nombres de ‘pájaro grande’ y ‘pájaro chico’ aun cuando algunos los llamen así sin más lógica ni razón que ‘por que sí’. Creo que sería más Euskaldun, propio y lógico ampliar á este caso las tan usuales y castizas voces de *amarreko* y *bosteko* (...))»³⁰⁵.

Horrelako gauzetaz arituko da Azkue *Euskalzen Vascofillok Euskalzaleri* izena duen atal batetan, astero agertuko zena. Baliteke gaur egun txantetako gauza iruditu eta «z» edo «c»z, «tx» edo «ch»z idazteak inolako garrantzirik ez izatea, baina garai hartan ortografia bata ala bestearen aldekoen artean sekulako eztabaidak eta konpongaitzeko arazoak sortu ziren. Mende bat lehenago Juan Antonio de Moguelek —XX. mendeko euskalzale askorengan, Aranarengan berarengan ere bai, hizkuntza kontuetan ezezik ideologikoki ere izugarrizko eragina izango zuena— bere *Peru Abarca* idazterakoan, «los bas-

congados franceses llenan de esta letra *h* todas sus obras (...). Se valen también mucho de la letra *k*, y es mucho embarazo para los demás bascongados que no la usamos en voz alguna» dio. *Euskalzale* agertzen zen garaian, euskaraz irakurtzen zekitenek oso gutxi ziren, Azkuek berak zeraman Katedra sortu arte nork ia bere modura irakurtzen ikasten bait zuen. Ortografien sakabanaketak ez zuen askorik laguntzen euskara hedatzeko orduan. Azkuek eta Arana Goirik, nork bere liburu eta aldizkarietan, ortografia bana —baina antzekoa— proposatzen zuten.

Euskaldunen analfabetismo handia —euskaraz, noski, ez erdaraz— kontutan harturik, nora jo zuen Azkuek? Batez ere apaizengana, haiek bait ziren hizkuntza idatzia aspaldidanik hobeto zaintzen zutenak:

«(...) Batez bere abatatxeetan (euskeraz maiteen dabenak, elizgizonak irutarik bitan izaten direalako) atek zabal zabal eginaz abegi ona egingo dautsela gure anaiak *Euskalzaleri* (...)»³⁰⁶.

1897.eko martxoak 25ko alean berriro aztertzen ditu Azkuek gaia *Elizgizonak eta euskerea* izeneko testuan, apaizei hitzaldiak euskaraz egitea gomendatzen dielarik:

«(...) ¿Euskeraz, erderaz baizen ondo, ezin leikezala gauzak azaldu? Euskereak erderak beste esakera ta geiako daukaz. Euskereak daukana da: irakurle gitxi ta sasi-iakitun asko»³⁰⁷.

Are ghiago, hurrengo alean proposatzen du:

«(...) Esan daiela sarri-sarri iardulariak *perfeziño*, *konfesiño*, *komuniño*, *dolore*, *plazo*, *soltero* (...) ta burua erdi-galduta daukan zaarren batek esango dautz aurrerantzean *osotasun* edo *ornidutasun*, *autortute*, *laun-artute*, *garbae*, *damu*, *epe*, *eskontzaga* (...)»³⁰⁸.

Hau dena zeren eta Azkueren uestez «elizgizonak dira gaur-egunean erri geien geienetan dagozan irakasle bakarrak»³⁰⁹ Esan bezala, *Euskalzale*, beste gauza batzuren artean, Azkueren hizkuntzari eta batez ere neologismoei buruzko ideien igorle bihurtzen da. Zer esanik ez, Bizkaiko Foru Aldundiko Euskara katedraren lehen irakasleak erdaratik hartutako hitz guztiak euskararen altxorrekoen truke aldatzea proposatzen zuen, nahiz eta azken hauek oso leku gutxitan erabiliak izan. 17. alean batez ere elizgizonen zera hau eskatzen die:

«Bialdu daiezala EUSKALZALEN agertuko direan berben ordekoak. Onetarako ezdago gauza obarik, bakotsak beren errialdekoai dakiena edo dakientsua ataratea baiño»³¹⁰.

Honekin batera Azkuek bere konfiantza guztia irakaskuntzan jartzen du:

«Egunik txarrenak ikusita daukaz gure berbeta eder onek. Aurrerantzean beren egunak eztira izango gaur-arteoak baizen odaituak eta illunak. Sortuko dira or da emen umeentzako ikastetxeak, Bitoriako Abade-Ikastetxean (bearren dan tokian) euskerea oparo ta gogoz ikasiko dabe gazteak, gero eurak izan daitezcan errietan euskera garbi garbia irakatsi daienak; eta azkenez zelanbait, nunbait, nortzukbait eta noizbait sortuko dabe Ikasola edo *Akademia* on on bat»³¹¹.

Aldi berean, Azkue kezkatu agertzen zen erdal eskoletan euskarak nozitzen zuen atzerapenarengatik. Hala adierazi zuen, esate baterako, 1898.eko uztailak 14ko *Euskalzalean* «euskerea galtzen deuskuela» dioenean.

Epalza eta beste lagun batzuri ezker, *Euskalzale* bigarren urtera ailegatzeko da. Epalzak, zehazki, hala zioen Azkueri 1897.eko urriak 8ko gutun batetan:

«Amigo Don Resurrección: Adjunto un anteproyecto de portada, para que V. lo redacte como mejor le parezca.

Está puesto con la idea de interesar á los que poseen el baskuenze y hacer desaparecer el temor de que Euskalzale está próximo á morir. No conviene por lo tanto que nadie imagine de donde salen las 75 pesetas para los premios, sino mas bien que piensen que son parte de las ganancias de la Revista (...).».

Hala eta guztiz ere, Azkuek kementsu jarraitzen zuen lanean. Proiektu askorekin, gainera. 1898.eko lehenengo hilabetetan, Azkuek, *Euskalzale* kaleratzeaz gain, eta Euskal katedraren arduratu ezezik, beste gauza batzutan sartuta zegoena, aldizkarian gauza berriak martxan jarri nahi omen zituen. Bere ekintza nekaezinaren berri ematen digu berriro ere Tomás José de Epalzak 1898.eko apirilak 29ko gutunean. Banco de Bilbao-ko kontseilariak aholku ekonomikoak ematen zizkion Azkueri. Azken finean, dirua Epalzarenan zen. Luzetxo bada ere, merezi du gutun hura ia osorik aipatzeak:

«Amigo Don Resurrección. He pensado en la sección especial de Música Euskera de que me habló V. ayer, y como le dije me parece en principio una idea muy laudable, pero los peros que yo le puse los hallo de muchísima trascendencia (...). No se trata de que dé V. esa idea al olvido, solo de que la aplase para mejor ocasión. Está V. hoy muy atareado, pues además de su Ministerio, de la clase de Euskera y de la redacción de la Revista, tiene V. una porción de cuitas muy importantes (...).

El número extraordinario de Navidad no admite espera (...). Además tiene V la impresión del Peru-Abarka (...). Además el Diccionario Manual, que me temo que en vez de manual va a resultar Monumental (...). Además tiene V pendientes la impresión de la Historia Sagrada, de la Geografía, y no faltará alguna otra cosita más; y quien mucho abarca poco aprieta.

Además que en la parte económica tiene V unos cuantos déficits y no debe V exponerse a sumarlos con otro más, aunque éste sea pequeño. No le quepa a V la menor duda de que la impresión de la sección musical le dará déficit, por lo menos el primer año; y esto contando con que algunos buenos amigos (entre cuyo número me cuento) al fin propuesto hagamos algún sacrificio en su obsequio y por amor al país (...).

¿Y cómo va la cuestión de la subvención de la Diputación? Debe V procurar que no se escape otro semestre como el anterior (...).».

Ikusten dugunez, Azkue ez omen zen oso ona diru kontuetan. Hala ere, denborak arazoia eman zion: Hiztegia, *Peru Abarkaren* edizioa eta *Euskalzalaren* musika atala (partiturak eta guzti) argitara eman zituen. Epalzaren laguntza ez zen falta:

«Amigo Don Resurrección» —esaten zioen 1898.eko azaroak 10ko gutu-nean—, «he encargado que hagan una tirada de dos mil Peru-Abarca y les pongan el precio de 2 pesetas, para que den más importancia al regalo y pueda Euskalzale sacar algo con los números que se vendan (si se venden (...))».

Saldu ala ez saldu, *Euskalzale* hiru urtetan kaleratu zen, eta argitaratzeari utzi ziotenean ere, Bizkaiko Gobernadore zibilaren aginteak euskaraz eta erdaraz idaztera behartzen zuelako zen: Azkuek ezin izan zuten jasan.

Hiru urte haietan, Azkuek Hego Euskal Herriko euskaraz egindako lehenengo aldizkari modernua ateratzea lortu zuen: aurrekoak kulturalak ziren, batipat, baina Azkuerena bestelakoa zen. Kulturala ere bai, noski, ehundaka testu zahar, olerki, ipuin, partitura, kanta argitaratu bait zituen. Baina informatiboa ere bazen. Iritziak —linguistikoak, batez ere— eta irudi eta *argazkiak* ere *Euskalzalen* nonnahi aurki daitezke, garaia hartako eta georogoko euskarazko aldizkari askotan ez bezala. Komikiak —edo behintzat komikien aitzindarien antzerako historieta bat— ere azaldu ziren *Euskalzalaren* orrialdeetan, hala nola 1898.eko irailak 22ko alearen azken orrialdean agertzen dena, testua B. Mokoroak eta marrazkiak Xandaro delako batek egin zituztelarik³¹². Azkueren genio unibertsalak hala lortu zuen, idazle askoren laguntzarekin, noski: hor dugu Karmelo eta Bonifacio Etxegaraireren testua, Urruzuno, Unamunzaga, Campión, Zamarripa, Iturrioz, J. Artola, Azkunaga, Madinabeitia, Dodgson, B. Mokoroa eta beste abar luze batenak, garaikideen artean. Ezin falta Emeterio eta Felipe Arreseren olerkiak, Eusebio Maria Azkuerenak, eta Domingo Agirrearen euskal elaberriaren sortzailearen nobelak. Idazle zahar eta urte haietako askorentzako ezezagunen artean hor ditugu Iztueta, Cardaberaz, Larramendi, Iturriaga, Mendiburu, J. B. Elissambururen testuak, besteak beste, eta ezin ahaztu Azkueren aldizkarian agertu zela lehen aldiz Pedro Ignacio Barrutiaren *Acto para la Nochebuena*, euskaraz ezagutzen dugun lehehengo antzerki testua, Azkuek 1897.eko Gabonetan argitaratzerakoan *Gabon gaberako ikuskizuna* deitu zuena, *erderakadak* zuzendu gabe —nahiz eta bere iritzia normalean guztiz bestelako izan. Honetan, beste gauza askotan bezala, Resurrección Mª de Azkue aitzindaria izan zen.

1899.eko irailak 27tik (aurreko 37 zenbakiak euskara hutsezkoak ziren), Bizkaiko Gobernadoreak agindu bide zuen *Euskalzale* euskaraz eta gazteleraz ager zedila. Hala egin zuen Azkuek: aldizkaria bi zutabetan banaturik zegoelarik, ezkerrekoan euskarazko testua eta eskubikoan erdarazkoa jarri zituen. Urriaren Gobernadore Zibilak ehun pezetetako diruzigorra ezarri zion aldizkariari, *Euskalzaleen* lagunek ordaindu zutena. 1900.ean ez zen Azkueren aldizkaria agertu, baina horrek ez du esan nahi Euskaltzaindiko lehen presidentea izango zenaren kazetaritza ekintzak hor bukatu zirenik. Diruzigorra ordaindu zutenetarik baten laguntzaz beste aldizkari bat kaleratu zuen 1902 eta 1903.ean: *Ibaizabal*. Gizon hura —*Euskalzalen* ere zenbait testu argitaratu zuena— Ebaristo Bustintza zen.

Azkue eta Bustintzaren arteko harremanak 1896.ean hasi ziren, J.A. Arana Martijak dioenez³¹³. Urte hartan Bustintza Almansan zegoen maisu. Euskaldun zaharra bazen ere, Ebaristo Bustintzak ez omen zuen euskara kontuetan bere buruarengan konfiantza haundirik

«(...) Nik, beste askok leguez, umettatik ikasi neuan euskara entzutez bakarrik», aitortzen zion Ebaristo Bustintzak Azkueri egindako ezagutzen dugun lehen gutunean³¹⁴. «Beti euki daut guraria ondo neure iaio-itzkera iakiteko».

Bere euskara hobetzeko, Bustintzak, hamabi urte zituenetik Euskal Herritik kanpo bizi zena, Azkueren «izkindea» erabili zuen. Horrek piztu zion euskararenganako maitasuna:

«Zerbait izkinde onetan irakurri neuanian asmoa artu neuan, iztegui bat, biurgaiak eta beste libururen batzuk erosteko (...). Esan eistazu, bada, [eskatzen zion Azkueri] ze liburu neugandu biar daudan, euskara ondo ikas-teko daukatan guraria betetako»³¹⁵.

Lehenengo gutun hartan Bustintzak Azkueri galdetzen zion ona izango ote zen «or Bilbon ‘Euskalzale’ deritson periodico bat» irakurtzea. Esan bezala, Ebaristo Bustintzak zenbait testu bidali zuen Euskulzalera 1899.ean, *Maiñari* izengoitiaz sinatuak. Laguntzaile izateaz gain, Azkueren aldizkariaren irakurle ezin hobea zen. 1900.eko otsailak 3an bidalitako gutunean, Mañarikoak falta zitzaizkion aleak eskatzen dizkio Azkueri. Hori ez da, ordea, garrantzitsuena gutun hartan, Bizkaiko Gobernu Zibilaren presioak zirela eta aldizkaria ixteko erabakiarekin bat zetorrela beste proiektu batzutarako prest zegoela esaten bait dio Azkueri. Luzeegia ez denez, uste dugu Bustintzaren lerroak hona ekartzeak merezi duela, Azkuek —gero ikusiko dugun bezala— oso kontutan hartu bait zituen:

«Recibí el volante en que se anunciaba la desaparición de *Euskalzale*. No tengo necesidad de expresar lo que lo he sentido, pero ya que se veían en la necesidad de publicar la revista en la forma impuesta por el Gobierno, han hecho perfectamente en suprimirla y les felicito por ello (...).

Sólo digo (pero de veras) que V. para empresas como la de *Euskalzale* (...) que tiendan a emancipar á nuestra raza de la injusta opresión en que se halla, me tiene y me tendrá siempre é incondicionalmente a su disposición, dispuesto a todo con los cuatro ochavos que haya en mis bolsillos, con mis brazos y con mi pobre inteligencia (...)

José Antonio Arana Martijaren hitzetan, «hainbat arazotan sartuta zegoen Azkue eta hiztegia ere burutzen ari zen. Laguntzaile bat behar zuen bai katedrarako eta bere lanetan ardura pixka bat beste baten eskuetan uzteko»³¹⁶. Azkue berehala interesatu zen artean Sigüenzan zegoen gazte hargatik. Goian aipatutako gutuna jaso eta egun batzuetara, 1900.eko otsailak 9an, Azkuek datu gehiago eskatu omen zizkion. Hona hemen Bustintzaren erantzuna:

«Soy hijo de un maestro cantero de Mañaria; á los doce anos de edad fui a Almansa á casa de un tío mío natural de Abadiano, é hice allí los estudios del bachillerato; más tarde estudié en Madrid la carrera de ciencias físico-matemáticas, licenciándome en el año 1895; entonces vine á este Colegio-Seminario encargado de la enseñanza de Ciencias, y aquí estoy»³¹⁷.

Osaba eta anai-arrebekin bizi zen lehen, gero, osaba hil zenean, aita eta ama ere Almansara joan ziren. Etxean guztiek euskaraz hitzegin zuten, «y solo con esto compren-

derá usted que no hay nada de particular en que yo haya resultado, á pesar de tan larga ausencia de esa tierra, en bizcainazo tan auténtico y tan castizo como el pastor que con más garbo zarandee las abarcas por entre los peñascales de Mañaria». Gutun hartan Bustintzak eskertzen dio Azkueri «por su ofrecimiento de trabajar por mi repatriación, en el caso de que me viniera bien», katedra bat lortzeko aukerarik zuenik ez bait zuen uste Mañarikoak, eta horregatik «estoy decidido á dedicarme á cualquier profesión adaptable á mis alcances y á mi instrucción, siempre que me proporcione de una manera estable ó permanente lo necesario para vivir modestamente como yo acostumbro». Ebaristo Bustintzak 33 urte zituen, frantsesa eta ingelesa piska bat bazekien, eta berdin zitzaion «la índole del trabajo con tal que yo pueda realizarlo». Ziur aski, gero *Kirikiño* izango zenak ez zuen ezta pentsatu ere lanbide hori kazetariarena izango zenik.

Baina Azkuek bai. Artean bazuen beste aldizkari bat argitaratzeko asmoa, eta halaxe esan zion Bustintzari 1900.eko apirilak 6ko gutun batean. Azkuek gauza batzu galdetu zizkion: nolako euskara erabili beharko zuten, aldizkariaren izena, eta, garrantzitsuenak, ea zuzendaria izan nahi zuen:

«Pero no puedo aceptar por la sencilla razón de que no he sido nunca periodista, ni de cerca ni de lejos, ni sé con qué se guisa eso»³¹⁸.

Baina Resurrección Mª de Azkue ez zen aise errenditzen direnetarikoa, eta insistitu egin zen, Bustintzaren ezetak errepikatu baziren ere³¹⁹. Azkueri Bustintza Euskal Herriatzea interesatzen zitzaiola garbi zegoen: aldizkariarena ezezik, beste gauza batzu ere proposatu zizkion: Sotaren semeen irakasle moduko bat izatea, esate baterako, Bustintzak onartu ez zuena zeren eta «umezaiña zan irakaslea baiño geiago»³²⁰, edota Azkuek prestatzen zuen hiztegi eskergarako laguntzaile izatea. Hasieran ezetz esan bazion ere («usted cree que yo domino el idioma y no hay tales carneros»³²¹, dio artean Sigüenzan bizi zenak), gero hiztegian (eta aldizkarian) parte hartzea onartu zuen. 1901.ean Bilbora joateko prestakuntzak hasiak ziren, eta urte hartako gutunetan behin eta berriro aipatzen da aldizkariaren asmoa. Kazetak badu izena: *Eguna*, Bustintzak proposatu zituen beste guztiak alde batera utzita³²²: *Ze barri?*, *Barrizale*, *Barridun*, *Or emen*, *Azal-dari*, *Batzaille*, *Agerkari*, *Euskalzale* eta *Geutarra*, garai hartan modan zeuden erderazko izenak itzultzea, «como la Voz de tal, ó el Eco de cual» ez bait zuen batere gogoko.

Arazo batzuk atzeratu zuten Azkueren aldizkari berriaren agerpena: lehena Bustintzarek zango batean nozitu zuen istripua izan zen. Argi dago, ordea, benetako zuzendaria Azkue bera zela. Ikus dezagun zer dioen Bustintzak Azkueri 1901 .eko urtarrilak 6ko gutunean:

«(...) Escribi a V. el [1900.eko abenduak] 27 dándole noticia de lo que sucedía, y le encomendaba que me enviase el periódico, dirigiéndolo a mi hermano Paulino, el cual ha de ser suscriptor; no lo hemos recibido, y esto unido a que en el Noticiero Bilbaíno no he visto la noticia de su publicación, me hace temer si a última hora habrá habido alguna dificultad por parte de la autoridad que haya hecho fracasar el proyecto».

Hurrengo gutun batetan, Azkuek baieztatzen dio agintarietik oztupoak jartzen dituztela aldizkariaren bidean. «Era de temer», dio Bustintzak 1901 .eko urtarrilak 29ko gutunean,

«sabiendo cómo las gastan en esta tierra en achaques de libertad». Osasun arazoak behin konponduta, 1901.eko uztailak 26an Bustintzak ezagutarazten dio Azkueri Bilbo doala. *Eguna* agertzeaz zegoen, nahiz eta arazo politikoak egon: Azkuek kaleratu nahi omen zuen urte hartako martxoak 6rako.

Ez zen egun hartan agertu, ez urte hartan ere. Azkueren euskarazko bigarren aldizkariaren lehen zenbakia 1902.ean argitaratu zen, urtarrilak 5an. Handik bi urtetara igandero agertu zen, «bizkaitarrez eta guipuzkoarrez eguiña», *Bloak* (Bustintza Lasuen Olaso Aguirreren akrostikoa) zuzendua, izenez behintzat. *Ibaizabal* kaleratu ahal izateko, Azkuek berriro Tomás José de Epalzaren laguntza izan zuen, 1902.eko urriak 30ko gutunean ikus daitekeenez.

Ibaizabalek Euskalzaleren bidetara jarraitzen zion, eta Azkueren asmoa euskarari aldezkatu bat ematea zen³²³. Beste gauza batzu bezala, Azkuek argi eta garbi ikusten zuen komunikabideek hizkuntzei bultzada handia egiten zirela munduko bazterrik izkutuenean ere:

«Gaur Boerrak eta Inguulesak eztabaidan darabilen errialdeko guizon baltzak be, euren izkuntzetan periodikuak daukez (...)»³²⁴.

Hala ere, bazegoen *Ibaizabal* eta *Euskalzaleren* arteko ezberdintasunik: idazkera horietako bat zen. Azkuek Bustintzaren aholkua kontutan hartu zuen: *Bloak*, kazetaritzan berria izan arren, ederki susmatzen zuen ahalik eta irakurleko haundienara ailegatzeko, hizkuntzak ere ahalik eta errazena izan behar zuela. Ikus dezagun zer esaten zion Azkueri lekeitiarrak bere aldizkari berriaren zuzendaria izatea proposatu zionean:

«Sobre la ortografía creo que será mejor no chocar con el pueblo, y escribir de modo que la mayoría pudiese leer de corrido o sin esfuerzo,, porque habrá muchos, sin duda, que desmayaran si les cuesta trabajo enterarse de lo que leen»³²⁵.

Bustintzak, aldi berean, gogoratzen dio Azkueri *Euskalzale* irakurtzen zuten askok esaten zutela Azkuek erabilitako hizkera zela «vascuence (...) *sui generis*, no el que hablabamos todos, sino uno inventado para su uso particular por los que tenían afición a estudios filológicos»³²⁶. Bustintzak tarteko idazkera bat proposatzen du, «zezena» eta ez «cecena», adibidez, edo «katua» «catua»ren ordez, baina «guizon», eta ez «gizon»; «rr» bikoitzak ere mantendu behar zirelakoan zegoen. Hala egitea deliberatu zuten «Hendaya-ko Batzarrak berari jagokazan frutuak emon arte»³²⁷.

Ortografia edo idazkera ez zen *Ibaizabalen* berrikuntza bakarra. Bizkaiera eta gipuzkera elkarrekin bizi behar izango zuten. Orduan ez zuen Azkuek bere gipuzkera osotua proposatu, eta bizkaieraz idazten zuen gehienbat. Mamia ere, nolabait, berria zen. Edukin literarioek, mantentzen baziren ere neurri handi batetan, beren lekua uzten zihozten edukin informatiboei. Hala definitzen zuten Bustintzak eta Azkuek beren aldizkaria:

«Abegui on bat euki bear leukela IBAIZABAL-ek uste izan leike, daroazan kondeziño edo baldintasunakaz: erreza irakurtea, erreza adituten, albisteduna (gaur albiste edo barriari gora andia emoten iake), euskalerrian gaur entzute guien dauken izkiralari edo eskritoreen bertso ta irakurkizunakaz, eta ganera ondo merkea (...)»³²⁸.

Lau zutabetan banaturik, *Euskalzalek* ez bezala ez zeukan irudirik³²⁹. Nolabait esateko, *Ibaizabalek* garaiko egunkarien antza zeukan, bai kanpoko ezaugarriei, bai edukinei dagokienez. Atal fijo batzu bazituen, hala nola lehen orrialdean ezkerreko bi edo hiru zutabetan sinadurarik gabeko artikulua (ezizen batzu agertzen ziren: *Bloa* —Ebaristo Bustintzarena—, *Eketa* eta *Akordagoitia*, batez ere), ziur aski Bustintza edota Azkuerenak. Olerki edo ipuiren batek betetzen zuen lehen orrialdearen gainontzekoa.

Bigarren orrialdean astero agertzen zen «Baserritarrentzat» izeneko atala, nekazal gaiekin noski, Zumelaga delako batek idatzia. *Ibaizabalen*, hurrengo euskal aldizkarietan bezala, baserritarra ondo zaintzen zuten. Horrelako nekazal atalak ia euskal aldizkari guztietan agertuko ziren. Nekazarietzako eskolak, apaizek gidatuak, proposatzen zituzten, haiek «izan litezke gauz ontan maisuak», eta Madrilera *La Industria pecuaria* eta *El progreso agrícola y pecuario* eta Parisera *Journal d'Agricultura Practique* irakurtzea gomendatzen zuten³³⁰. Ez da batere harritzekoa, beraz, *Gipuzkoako Nekazaritza* aldizkaria sortu zenean harrera ezin hobea izatea *Ibaizabalen* aldetik³³¹.

«Adiskide bi autuan», «Euskaldun erdalzalea» edo beste atalen batek osatzen zuen bigarren orrialdea. «Asteko berriak» (Bizkaia eta Gipuzkoakoak, batez ere), oso motzak, «Izkirimiriak», «Igarkizunak» aurki zitezkeen hirugarren eta laugarren orrialdeetan, folletoiarekin batera.

Idazleen artean, Ebaristo Bustintza eta R.M. de Azkue izan ezik, beste izen ospetsu batzu ere aurki ditzakegu: *Ibaizabalen* beren olerkiak argitaratu zituzten, esate baterako, Emeterio Arresek, Felipe Arrese Beitiak, Ramon Guelbenzuk, Victoriano Iraolak, Enrique Elizacheak, Eugenio Urrozek, Jose Artolak eta Pedro Enbeitak. Poesia asko agertu ziren *Ibaizabalen*, 1902.eko otsailean «Bertso-batzaldi» bat antolatu bait zuten, «Tabernaren bizimodua» gaia zelarik. Saria Eusebio Mª Azkueren *Parnasorako bidearen* ale bat zen. Paulo Zamarridak, F. Arriolak, Basilio Joannateguyk, Jenaro Elizondok eta K. Amonarriek beren artikulua argitaratu zituzten. Ezin ahaztu, bestalde, geroagoko euskal kazetaritzan oso garrantzi handia izango zuen Gregorio Mujika.

Ibaizabalen folletoiak ere agertu ziren, gero La Editorial Vizcaínak (aldizkaria bere argitaratzen zuen argitaldaria) liburu moduan kaleratu zituenak: Moguelen *Berbaldiak: Eguen Santu. Arratsalderakoa* eta B. Mokoroa tolosarraren *¡¡Aitortu eguin bear!! edo guraso baten eztuamenak. Eguintza bakarreko jostirudi edo komedia* 1902.ean agertu ziren. *Pachiko Cherren* eta Jose Artolaren *Bissente. Jostirudia bi eguintzetan* 1903.ean agertu ziren.

Idazleak aztertuta, irakurleagoaz ere zerbait esan beharko genuke. Ezin esan zehatz-zehazki nortzuk irakurtzen zuten *Ibaizabal*, baina jakin badakigu aldizkariaren egileek norengan jartzen zuten beren konfiantza: apaizengan, hain zuzen ere, nekazariengana heltzeko baliabide bezala. Horregatik, ez da apaizei eta Euskal Herriko goiko gizataldeei gaitzetsipenik falta:

«Gure ustez, euskeraren barrenko gaitza, euskerazkoa da, guk guerok sortua. Euskalherriak gaur bere izkera gauza guchitzat daduka. Ona zeññ dan onen gaitza izugarria. Apaizak, aundikiak, ezpañetan bizarra ta eskuetan makilla darabilten guizonik guiein guenak erderaz ari dira elka-

rren artean. Au badakite nekazariak; eta guero uste dute euskera, mendiko belarrak kaleetako arritarrean bizi ezin diran bezela, uri aundietan jende-artean ezin bizi litekela (...). Gañera, elizarako liburu bat edo beste izan ezik, beste liburu ta paper guztiak erderazkoak dirala ikusten da (...))»³³².

Ez da kausalitateko gauzarik Azkueren aldizkariak Bilbon agertzea. Bizkaiko hiriburu kaleetan entzuten zen euskara ez zen bilbotarra, inguruko herrietako nekazariena baino. Euskara galduta zeukan hiri hartan, heziketa ekonomiko eta industrial izugarria-ekin, Sabino Arana Goiriren abertzaletasuna sortzen ari zen. *Ibaizabal* ere sartuko zen abertzaletasun hartan, Bustintzaren eraginez. Euskarari dagokionez, hona hemen nola deskribatzen zuten *Ibaizabalgoek* Bilboko egoera:

«Bilboko kaleetan entzuten dan euskera guztia edo gueiena nekezale antzekoak, baserritarrak umezaiñak, iñudeak, arrain-saltzalleak eta onetari-koak eguiten dabe; Jaun usaiñik daukenen artean guichi edo bapez (...). Zegaitik da, bada, onek euskeraz ez berab eguitea? (...). Askoren artean, oituta dagozalako gazte gaztetatik emen gogamenak arguitara erderaz ateraten, batez bere abade, leguegizon, osaguille, ta ikaskuntzetan luzero ibilli direan guztiak (...))»³³³.

Euskaldunak ez zeuden batere ohituta euskaraz idatzitako libururik eta, are gutxiago, aldizkaririk ikusten. Egoera ori leuntzera etorri zen *Ibaizabal*, ironiaz beteriko elkarrizketa imajinario honetan bere egileek azpimarratzen zuenez:

«-¡Ene! ¿Euskeraz bere eguiten dira *periodikuak*?

-Bai, guizon; euskeraz berba eguiten dogun leguez, bardiñ... edo *obeto*.

-¿Euskeraz eguin leiz ba?

-¿Zegaitik ez?

-Erderaz baño eziñ eguiñ leikezala uste izan dot (...))»³³⁴.

Esajeratua badirudi ere, egia da. Ia mende erdi bat geroago, 1945. aldera, Espainiako Gerra Zibilaren ondoren BBC Londresetik euskarazko irratsaioren bat emititzeari ekin zionean, Bizkaiko kostaldean jasotzen ziren programa haiek. Hango euskaldunak —batzuk lerro hauek idazteko momentuan zaharrak ez direnak— harrিতu geratu ziren, euskara irratiz edo telefonoz hitzegiteko gai ez zela uste bait zuten³³⁵. Baina itzul gaitezen 1902. urtera, Azkue eta Bustintzarekin batera.

Urte hartan, Sabino Arana Goiriren heriotza gertu zegoelarik, ez zen batere erraza politikatik at egotea. *Ibaizabalgoek* hala agindu zuten:

«Ez, guizonak, eztago ta ezta egongo IBAIZABAL partidu onen edo bestearen alde, ta gaur arte, alde batzuetatik eta besteetatik, berba onak eta zorion opaketak baiño eztoguz artu, kontuz ibilli garealako politikaz urrundik bizi izateko (...). Orisse da ta izango da gure azalkaria, ¡Gora Euskera! ez besterik»³³⁶.

Euskararen defentsa hartan, politiko batzuren alde eta beste batzuren kontra jarri behar izan zuten. Romanones gorrotatuena zen, zeren eta ministro zela «agindu eban ez irakas-

teko euskeraz kristiñaren dotriña eskolaumeai»³³⁷. Aldi berean, Jose Mari Urkijo diputatua goraiatzan zuten Madrileko Kongresuan botatako hitzengatik, Romanonesen aginduen kontra zihoalako hain zuzen. Sozialistak («sosolistoak» deituak) ere ez zituzten oso begiko.

Garrantzitsuena, gure ustez, Bustintzaren jarrera zen. Arana Goiriren abertzaletasunetik gero eta hurbilago zegoen³³⁸. Geroago, jakina denez, Aranaren euskarari buruzko tesien defendatzaile sutsuenetariko bat izan zen, eta Akademiaren kontrakoa (Euzko Alderdi Jeltzaletik gertu zegoen Euzkeltzale Bazkunakoak eta 30. urteetan *Euzkerea* aldizkaria urrunago ailegatu ziren gatazka hartan). Azkue, bere aldetik, Aranaren ideia politikoaren alde egon bazen ere, hizkuntzari dagokionez nahiko urrun zegoela esan daiteke. Bustintzari dagokionez, ikus dezagun nola defendatu zuen 1902.ean gartzeleratu zuten Arana Goiri:

«Euskerea maite eban guztia adiskidetzat ezagutuko ebala esan eban ez IBAIZABAL-ek bere lenengo guebian, da Sabino Arana jauna euskerazalea dala edonok dakianez; euskera-zalea dan aldetik, guk be atsekabe dogu bere katigutasuna, ta ainbat lasterren zabalduko al deutsez atekak, bai berari ta bai Damaso Arana-rio be»³³⁹.

Euskararenganako maitasunak eraman zuen abertzaletasunera. Berrero azpimarratu behar dugu Bilboko egoera berezia, gero eta industrializatuagoa zen hiri hark Euskal Herrietik kanpo jaiotako pertsona pila jasotzen zuen hiri hartako euskaldunak egoera berriak euskararen aurka jokatu zuelakoan bait zeuden:

«Zeiñek sinistu bear zuen emen onenbeste euskerazko paper saltzen ziralara ikusirik kale guziak gallegoz, naparrez, andaluzez, frantzezez, eta itz batean bukatzeko, euskalerritik kanpoko jendez beteak, emengo fabriketan eta burnibidetan lana eguitera etorriak?»³⁴⁰.

Jarrerarik gogorra Bustintzarena berarena zen:

«Herbestekoa, guciagoko barik eta herbestekoa dalako bakarrik, iñok ezta charto artu bear; bada ezin izan daike guizon guztiak bizi izatea jaiotz garean tokietan, bizimoduaren billa joan bear izaten dogu herbestera sarritan gosean illgo ezpagaitu. Orregaitik, gure lurrera kanpotar asko datozkigu leguez, euskaldun asko dago zabaldua oguia irabazten herbestean (...). ¿Euskaldunak herbestean eguiten dabeena eguiten al dabe emen maketoak? Banaka banaka bat alde batera kendu ezker, beste guztiak urrik emon bere ez. Euskereari gorroto andia deutse (...). Bertako semeari goitik begiratuten deutse, uste izanik eurak baño askozaz guichiago dala; gaztelako erdera ondo berba eguiten eztablelako, basati edo *salvaje-tzat* dauke (...). Emengo baserriarra dala esaten dabe animalien artean guizonen antzik andiena daukana. Au ezta neuk asmaua, au neuk irakurri dot Bilbon maketoak maite edo estimau dauken albistari batek (...). Emengo Legezar edo Foruen kontrakoak dira (...). IBAIZABAL-ek ezta gaur besterik eguiñ jazoera onen sustarrak aguirian ipiñi baño: Bere aldetik, eztauko maketoen gorrotorik, deskuilla gueiago dauko euskaldun charrakaitik, bada

guk ondo maite baguenduz gueure Euskerea ta gueure gauzak, ezken-
dukez galduko, munduan direan belarrimotz guztiak baletorkiguz bere»³⁴¹.

Konponbide bakarra erdaldunek euskeraz ikastea zen³⁴². Esan bezala, denboraren poderioz Ebaristo Bustintza eta R.M. Azkue euskarari buruzko bi ideologiaren buru bihurtu ziren.

Ibaizabal Euskalzale baino informatiboagoa zen. Honek ez du inolaz ere esan nahi edukin literarioak alde batera utzi zituztenik, baina poesiak, ipuiak eta bestelako literatur testuak edukitzeaz aparte, bazeukan oso informatiboa zen beste atal bat, «Asteko berriak». Ez zen oso ideia berria, lehenagoko beste euskarazko aldizkariren batetan egon bazegoelako horrelako atal bat, hala nola Pariseko *Gure Izarra* hartan. Hego Euskal Herrian, ordea, *Ibaizabalek* hasiera ematen dio geroagoko euskal aldizkari ia guztietan errepikatuko den informazio mota oso garrantzitsu bati, herrietako informazioari, informazio lokalari. Atal hori osatzeko, Azkue eta Bustintzaren aldizkariak bazeukan korreponentsale sare bat, 22 urgazle edo korreponentsalek osatua. Gehienak gipuzkoarrak ziren, hamabost zehazki. Besteak (zazpi) Bizkaikoak ziren. Uste izatekoa da, beraz, *Ibaizabal*, Bilbo alde batera utzita, Gipuzkoan Bizkaian baino gehiago saldu eta irakurtzen zela, aldizkaria egiten zutenek ere uste zuten bezala:

«Eta ziur eztaikit, baiña neure buruko ule zuri guztiak bere jokatu
neukez, Guipuzkoan Bizkaian baiño euslari edo suskritore, ta irakurlari
gueiago daukazala. ¡Oker egongo al naz onetan!»³⁴³,

zioen A.L. Aranbeazkoak, eta *Ibaizabalgoek* baietz erantzun: «Ez jauna, zuzen zagoz». Aranbeazkoaren beraren ustez, Bizkaian ez zen behar aina irakurtzen «politika madarikatutik, (...) euskera utsean dagoalako, *bizkaitarrista-tzat* artutea. Ausse beñiñeñ esaten eben Euskalzale-gaitik nik dazautazan bizkaitar batzuk». Hori zela eta, hizkera zela eta edo Gipuzkoa eta Bizkaiko egitura soziolinguistikoen arteko ezberdintasunak zirela eta, Gipuzkoan gehiago saltzen zen: Bilbon ezezik, Bizkaiko zazpi herritan ere banatzen zen (Bermeon, Lekeitio, Lemoan, Plentzian, Mungian, Markinan eta Durangon), eta Gipuzkoan hamabitan (Donostian, Azpeitian, Bergaran, Tolosan —Baleriano Mokoroa ardura-duna zen—, Irunen, Deban —banatzailea ostatuko jabea zen, Esteban Egaña, abertzale sutsua, *Arabarra* aldizkarian argitaratu zituen iragarkietan ikus daitekeenez—, Zumaian, Zarautzen, Oñatin, Arrasaten, Eibarren eta Erreterian). Erreterian asko saltzen omen zen, Bustintzak berak aitortzen zuenez:

«IBAIZABAL-ek Erreterian aiña irakurle daukan uririk eztago ez Bizkaian ez Gipuzkoan, Bilbo alde batera kendu ezker; eun da berrogueta-marretik eun da irurogueira lagunek artzen dabe Erreterian euskerazko al-bistaria, euskerazkoa dalako (...)»³⁴⁴.

Hona hemen euskal aldizkariaren gaitza, beren sortzaileek nahi adinako irakurle ez izatea. Ezinezkoa da *Ibaizabalek* zenbat erosle izan zituen jakitea; ziur aski, bi mila baino gutxiago. Dena den, ez aldizkariak sortzen zituen zorrak ordaintzeko behar zituztenak:

«Aitortu bear dogu igaz IBAIZABAL-ek ezebala irabazi bera bizi izateko lañ, ez gichiago bere; asko galdueban, ta aurtan beste ainbeste guertatzeko bidean goaz. Argui dago bide ori eriotzakoa dala»³⁴⁵.

Ez zeuden oker. 1904.ean ez zen *Ibaizabal* agertu. Azken zenbakia 1903.eko abenduak 27koa da. Resurrección Mª de Azkuek eta Ebaristo Bustintzak 103 ale kaleratu zituzten. *Ibaizabalek* eredu bati hasiera ematen dio, *Argiak*, adibidez, gauza askotan jarraituko duena.

I.7. Euskara jeltkide ez ziren beste aldizkarietan

Abertzale jeltkideak, dudarik gabe, euskara gehien landu zuen alderdi politikoa izan zen, askotan hizkuntza baliabide propagandista bihurtuz. Baina horrek ez du esan nahi Sabino Aranaren jarraitzaileek bakarrik erabili zutenik. Baita beste mota bateko abertzaleak, XX. mendearen 30.eko hamarkadan esate baterako A.N.V.koek ere euskaldunon hizkuntzaz aritu ziren. Lehenago ere, beste abertzale batzuk, ezagun samarrak, euskara erabili zuten bere aldizkarian. Partido Republicano Nacionalista Vasco edo Euzkotar Erkal Abertzale Alderdija dugu alderdi hori, 1910.ean sortua. Ludger Mees-ek dienez³⁴⁶, lehenengo zurrumuruak 1909.ean sortu ondoren, 1910.ean jeltkideen betiko etsaia zen *El Liberal* sozialisten egunkarian abertzale liberal batzuk E.A.J.ren erlijioarekiko menpetasuna kritikatzan zuten. Agian Kataluiniako egoera plurala erreproduzitzea posible zelakoan, eta batez ere Unión Federalista Nacionalista Republicana koalizioaren adibideak bultzatuta, talde hark 1911 .ean aipatutako alderdia sortu zuen. Dirudienez, bultzatzaile nagusia Francisco Ulacia y Beitia dugu, 1901.ean Bilboko Udaleko zinegotzi jeltkide izana, gero euskalerrrikoen tesietara hurbildu zena. Ulaciaren proiektuak, E.A.J.tik batez ere liberalismo erlijiosoan bereizten zena, ez zuen asko iraun, 1912.ean E.E.A.A.k ez bait zuen esistitzen.

Profesional liberalek osatua, haien artean Pedro Sarasqueta kazetari eta idazle eibartarra zegoela, E.E.A.A.k bere aldizkaria argitaratu zuen. Bizitza laburrekoa, *Azkatasuna* 1911.eko otsailak 5ean kaleratu zen lehen aldiz. Zazpi zenbaki ikusi ditugu, José Luis de la Granjak ezagutarazi dizkigunak. Ezagutzen dugun azkena apirilak 9koa da. Egunkari itxurakoa, Bilbon argitaratu zen (alderdia ere Bilbon zegoen bakarrik), lau orrialde zituen eta euskaraz testuren bat aurkitu dugu. Euskarazko artikulua urriek ez dute garrantzi berezirik, eta beraz, ez dugu hemen beste aipurik egingo. Abertzale liberalen partidu honi buruz Ludger Mees irakasleak luze hitzegin du aipatutako artikuluan, beraz gu hemen ez gara gehiago arituko.

Abertzaleek ez ezik, beste alderdiek ere noizbehinka euskaraz idatzi zuten beren aldizkarietan. Ez dago, esate baterako, sozialisten euskara hutsezko aldizkaririk aurkitzerik, baina euskararekiko haien jarrera bortitza izan arren, badago arrastoren bat Gipuzkoako aldizkari sozialista batzutan. Ez ordea Euskal Herriko P.S.O.E.ren organu nagusia zen *El Liberal* Bilboko egunkarian, non euskararen aurkako testuak maiz aurkitzen dira, Unamunoren iritzietan oinarrituak batez ere, baina bai Eibarko aldizkarietan. Horietako bat, gaur egun ezagutzen duguna³⁴⁷, *¡Adelante!* dugu.

¡Adelante! hamabostekariaren lehen zenbakia 1901 .eko urtarrilak 1ean agertu zen. XX. mendearen lehenengo urte haietan eratu zen Eibarko Elkarte Sozialista. Eibarko sozialistak Bizkaikoak ez bezalakoak ziren: eibartar gehienak euskaldunak ziren. *¡Ade-*

lante!-ren zuzendaria Esteban Barrutia zen, 1903.ean Eibarko zinegotzi bihurtuko zena³⁴⁸. Eguigurenek dioenez, 1905.ean 1.200 ale argitaratzen zituzten. Saiz Valdivielsok³⁴⁹ dio Barrutia ezezik, Aquilino Amuategui, José Guisasola, León Pildain eta Martín Erquiaga ere, besteak beste, bazeudela. Saiz Valdivielsok ere dio bigarren garaian Tomás de Meabek, 1904.ean Bilbotik Eibarrera joan zena, zuzendu zuela. Testuak Eduardo Varela, Timoteo Orbe, Enrique Madrazo, Tomás Meabe, Pablo Iglesias, Miguel de Unamuno eta beste sozialista famatu batzurenak dira. Guri gehien inportatzen zai-guna, ordea, euskaraz idatzia zen. Ale gehienetan José Guisadolak testu labur bat argita-ratzen zuen, normalean poesia bar:

«Languilleac alcarrequiñ
bear degu batu,
ez beste partidutan
iñor ere sartu;
guc gueure partidua
beardegu indartu,
guere lanen frutua
nai badegu artu»³⁵⁰.

Nahiko anekdotikoa izan badaiteke ere, honek erakusten digu Eibarko sozialismoa desberdina zela. Langileak ez ziren beste tokietatik etorriak, bertakoak baino, eta ez en-trepreneur haundikoak, tailer txikikoak baino. Soziologikoki, sozialista eibartarra berezia zen, eta kasu gehienetan, euskalduna. Hor dugu, esate baterako, Toribio Etxeberria, eus-kaltzain ere izan zela. Etxeberriak berak kontatzen digu bere *Viaje por el País de los re-cuerdos* (Mexico, 1968) liburuan nola Eibarko beste aldizkari batzutan, esate baterako *El Motín* izenekoan, euskarazko testurik ere bazegoela. Ezin izan dugu haren alerik ikusi. Toribio Etxeberriak *¡Adelante!-ri* buruz informazio gehixeago ematen digu: dirudienez, Meabe ere zuzendaria izan zen, eta gero kazetari profesional bat kontratazea erabaki zuen, Evaristo Bozas Urrutia. Ez dakigu gauza gehiagorik aldizkari honi buruz, ezta noiz arre iraun zuen ere. Dirudienez, 1914.ean ez zen kaleratzen.

Dakigunez, Eibarren beste aldizkari batzua agertu ziren, nahiz eta haien alerik aurkitu ez. 1915.ean aldera aldizkari errepublikazale bat agertu zen, Francisco Gascue federalista eta Pedro Sarasquetaren bultzadaz, *País Vasco*³⁵¹. Baliteke testuren bat ere euskaraz agertzea. Izen berdineko beste egunkari bar kaleratu zen Donostian 1923.etik, errepubli-kazale eta autonomista. Bertan ia egunero euskarazko poesia bar agertzen zen. 1930.ean desagertu zenean, bere ordez *El Día* kaleratuko zen, abertzalea. Egunkari honek, biga-rren partean ikusiko dugun bezala, bazeukan euskarazko atal bat, Ander Artzeluzek zu-zendua.

Badago beste aldizkari sozialista bar, Donostian argitaratua, batzuren ustez, Félix Luengorentzat adibidez, elebiduna zela. Guk ikusitako aleetan (1934.eko 53-64. aleak, hau da, Pablo Iglesias Erakundean daudenak) euskara noizbehinka bakarrik agertzen zen. *La Voz del Trabajo. Organo de la U.G.T. y del Partido Socialista de Guipúzcoa* 1901 .ean argitartzen hasi zen, eta 1920.ean astero 3.000 ale kaleratzen zituen³⁵². 1934.eko aleetan badaude hiru euskarazko testu: lehenengoa martxoak 3koa, bigarrena martxoak 17 eta hi-rugarrena martxoak 24ean. Lehenengoa, «Socialismoa egi ederrak eta zintzoak», *Er-*

nani'ko Sozialista Gaztediako-batek sinatzen du. Bigarrena ere Hernanitik dator, «Euskal-erriko langillientzat», *Eiñatzu* delako batek firmatua. Bertan Tomás Meabe eta Aquilino Amuateguiren goraiamenak agertzen dira, «Gernikako Arbola»ren estrofa batzurekin amaitzen delarik. Hirugarrena Eibarretik dator, José Guisasolaren eskutik eta, ohizkoa zenez, olerki bat dugu, «Mundu baten askenak»:

«Erroman dago antekristua:
akabatzen da mundua:
illtzen da kapitalismua ta
jayo Sozialismua».

Eibarren ere jeltkideek aldizkari bat argitaratu zuten, *¡¡Jaiki!!*, 1920.ean eta gero, isilaldi luze baten ondoren, 1932.ean berriro agertu zena. Elebiduna zen, eta horretaz lan honen beste atal batetan hitzegingo dugu, luze ez bada ere, ale gutxi ezagutzen bait dira.

Eibarretik alde egin gabe eta ataltxo hau bukatzeko oraindik beste aldizkari bat aipatu behar dugu, politikatik urrun zegoena, oso aldizkari bitxia. Ale bat bakarrik ezagutzen dugu, bigarrena. *El Kantabriko. Revista de Ciencias* zuen izenburua, eta izen bat bakarri aurkitu dugu: Juan José Ugalde. Ez dakigu nor zen Ugalde hori —ez eibartarra, erabiltzen zuen euskaragatik, gipuzkera alegia—, baina badirudi bera zela aldizkariaren egile bakarra. Aldizkaria, 1910.ean argitaratzen hasia, zortzi orrialderekin kaleratzen zen, eta elebiduna zen, erdara nagusi. Larunbatero agertzen zen eta bertan zientzietaz eta batez ere meteorologiaz aritzen zen. Ezin izan dugu jakin noiz arte agertu zen.

I.8. Prentsa erlijiosoa

Aldizkari informatibo edo politikoekin batera, sortzen dira Euskal Herrian ordenu erlijiosoen aldizkariak. Ikusi dugu nola lehenengo almanaken sorreran apaizek izan zuten beren indarra. Aldizkari erlijiosoek, batez ere Hego Euskal Herrian, oso garrantzitsuak izango dira XX. mendeko 20. eta 30.eko hamarkadetan, batez ere azken honetan, Espainiako II. Errepublikaren aurkako iritziak aldarrikatzen hasi zirenean, mami erlijioso zehatza gaingiduz interes politiko eta sozialeko beste gai batzutat aritzeko.

Lehen euskal aldizkari erlijiosoa Ipar Euskal Herrian sortu zen: *Fedearen Propagacioneco Urtecaria*, edo *Fedearen Propagacioneco Berriac urteca ematen dituen* Baionan argitaratzen hasi zen, «Lasserre baitham, 1877.ean. XX. mendearen 30.eko hamarkada arte iraun zuen. Bihilabetekaria zen, urte bateko aldizkari guztiek liburu ki bat, zenbakitze korrelatiboarekin, osatzen zutelarik. Itzulpen edo, hobe esanda, bertsio bat dugu, frantsesez argitaratzen zenarena alegia. Euskarazkoaren zuzendaria Maisonnave Baionako kalonjea dugu. Aldizkari hartan, tarteka kalitate oneko marrazki edo grabatuak ikus daitezkeelarik, Asia eta Afrikako misioetako berri luzeak ematen zaizkigu. Kolonizazio haundien garaian, aldizkariak bidai eta ibilaldi esker gen bertsio erlijiosoa dakarkigu. Argitaratzailea *Fedearen Propagacioneco Obra* dugu³⁵³.

Ordenu erlijiosoak ere beren aldizkariak argitaratzen hasi ziren XX. mendearen hasieran. Frantziakoak ditugu lehenengo biak: *San Frances Terziaren hilabete* karia

(1911), eta *San Francesen Deia* (1912). Hego Euskal Herriko frantziskotarrek ere beren aldizkariak kaleratu zituzten: *Irugarrenge Prantzisko 'tarra* dugu lehena, 1913.ean hasi zena³⁵⁴. Iruñeako kaputxinoen inprimategian egiten zen, gipuzkeraz. bere azpitolua da *Abe'ko Ama Birjiña 'tar kapuchino'en Lekaiderkiko illeroko idazkia*. Bertan, Jaitzualdek, Kalparregik, Arbelaitzek, Osinburuk eta Larregik, besteak beste, berri erlijiosoak bakarrik ematen dizkigute.

Aipatu bigarren aldizkari erlijiosoa *Irugarrenge Irakaslea* dugu. Aurrekoa bezalakoa, hilabetekaria, Gipuzkoako frantziskotarrek Zarautzen argitaratua³⁵⁵. Bi aro izan zituen, bigarrena 1935.-1936. urteetan kaleratzen zelarik.

Baina hemen gehien inporta zaizkigunak *Jaungoiko-Zale* eta *Jesus'en Biotza'ren Deya* ditugu. 1912.ean *Jaungoiko-Zale* agertu zen (lehen zenbakia *Jaungoiko-Zale* izenarekin kaleratu zen), izen berdineko Zornotzako apaiz elkarteak sortua, *Euskaldunei euskera* azpitoluarekin. Beren hiru zutabeak erlijioa, euskara eta hezkuntza ziren³⁵⁶. Liburu erlijiosoak ere argitaratzen zituzten. Euskara, nazionalistentzat bezala, arrazaren ezaugarri bat zen:

«Euzkeldunok geure ixakera ta ekandubakaz poztu, asetu ta baita zertxubait arrotu gaitezantzat gomutauko dautzubet euzkeldunak enda, erritegi ta lurralde guztijetan dirala ospetsubak eta maitiak auxe beraugaitik: *euren ixakera zintzo ta ekandu garbijakaitik*»³⁵⁷.

1913.etik «Eskola-umien alde» izeneko artikulua sorta bat argitaratzen hasi zen Zornotzako aldizkarian, Zirilo Arzubiaga abadeak egina, irakaskuntza laikoaren aurkako ahaleginak erakutsiz:

«Baña JAUNGOIKO-ZALE'n lenegoko izki (letra)'tik azkenerañoakua Erlijiñuaren alde idatzitten da, Abadiak egitten dogu-ta Jesukristoren irakatzijak zabaldu ta irakasteko euzkeldunen artian», azpimarratzen zuen Arzubiagak, «beraz ingitxu onen atal bakotxak berarizko beste irakurburu bat biar dau, ziatzago bere gaya adierazoko dabena, ta alan eztago ain txarto ipinitta nik neure idazkun onei ipini dautsedana, ta berorixegaz jarrattuko dot aurrera»³⁵⁸.

Gauzak horrela, Zornotzako elkarteak otoitz egiteaz gain, guraso-elkarte bat osatzea proposatu zuen. Beraiek tramitatzen bide zuten elkarte hartan sarrera³⁵⁹. Bi aldeen desberdintasunak garbi-garbi ikusten omen zituzten:

«Arerijuak egin dabena:

1° Abadia eskoletatik urrindu.

2n. Euzkeraz irakastia eragotzi.

3n. Maisuai ez eroan-azo umiak elexara.

4n. Ikaskizun geyegi ipini, ta orregaz dotriñarako astirik itxi ez.

5n. Maisuak leusindu, alogerak geituta.

6n. Maisu barri askori dotriña gaiztoak irakatsi.

7n. Gurasuen eskubidiak gitxitu.

Sn. Geure aldeko legiak auzi.

Guk egin biar doguna:

- 1° Abadiak ez urrindu eskolatik.
- 2n. Alegindu euzkeraz irakatsi dagijoen umiai dotriña.
- 3n. Elexara maisuak eruan dagijezen alegiña egin.
- 4n. Egunion bein beintzat dotrinia eskolan irakastia lortu arte ez gelditu.
- 5n. Au egiten daben maisuak saritu iñundik al bada, edo goratu ta euren aldez ein.
- 6n. Maisu-geyak billatu euzkeldunen artian, eta lagundu ikasi dagijen.
- 7n. Edegi euzkerazko ikastolak geuk zuzentzeko.
- 8n. Legiak emoten dauskuzan eskubide guztijak jagon»³⁶⁰.

1918.ean (geroago bezalaxe) horri buruz hitzegiten jarraituko zuten, eta Bizkaiko Foru Aldundiko euskal ikastolak lagutzen³⁶¹. Dena lotuta zegoen: euskara, erlijioa eta hezkuntza. Euskararen aurkako erabakien kontra agertuko zaizkigu *Jaungoiko-Zale* elkarte-koak, esate baterako Bizkaiko gobernadoreak Mundakako alkateari pregoiak euskaraz aldarrikatzea debekatu zionean³⁶². Era berean, euskararen aldeko batzar guztiei laguntza emateko prest ageri ziren. Baita Euzkeldun-Bazkunak (Euzko Alderdi Jeltzalearen Euzko Gaztedijarekin zerikusia zuen euskalduntzeko erakundea) proposatzen zuenarekin bat zetozen³⁶³. Seigarren urtea bete zutenean, insistitu egin zuten: «Gure asmoetatik bat, geyen arduratzen gaituana, euzkel ikastolak erri askotan ipintia da»³⁶⁴. Gabriel Manterola, *Jaungoiko-Zaleren* jarraitzailea *Ekin* astekariaren arduraduna eta Gerra Zibilaren ondoren euskararen aldez Frantzia eta Ingalterrako komunikabide batzutan lan egin zuen apaiza, hasi zen «Euzkeldunei Euzkeraz» izeneko artikulua sorta bat idazten. Gai guzti horiek garapen haundiagoa izango zuten 1919.etik aurrera, batez ere Errepublikaren garaian, 30.eko hamarkadan, *Jaungoiko-Zale* hilabetekaria *Ekin* astekaria bihurtuta.

Bitartean, 1915.ean *Busturi'ko Kistar Ikastia* umeentzako aldizkaritxo argitaratzen hasia zen Bermeon³⁶⁵. Bertan, Busturialdeko neska mutilek idazten zuten. 1919.ean Iruñeako kaputxinoek *Zeruko Argia*, euskararentzat eta euskarazko kazetaritzarako hain garrantzitsua izango zen aldizkaria sortu zen arte, beste aldizkari erlijioso batek ere argia ikusi zuen 1917.ean: *Jesus'en Biotza'ren deya, Otoitz-apostolauen zabalzalle*. Bi edizio omen zituen, bizkaierazko eta gipuzkerazkoa. Lehenago ere *El Mensajero del Corazón de Jesús* erdarazko hilabetekaria ateratzen zuten Bilboko Josulagunek 1883.etik. Ramón Laskibarrek zuzendua, bertan hasi ziren idazten P. Lardizabal, Joakin Azpiazu eta, batez ere, Nikolas Ormaetxea, artean jesuita eta geroago, *Orixe* ezizenarekin; euskal kultura orokorrean eta kazetaritzarako zehazkiago hain lan eskerga egingo zuena³⁶⁶. Aldizkari erlijiosoek euskal kazetaritzan oso garrantzitsuak izan ziren, euskaren aldeko lanagatik. Ideologikoki ere oso garrantzitsuak izan ziren, eta euskaldunen pentsamoldea finkatzeko ahalegin guztiak egin zituzten. Haien garrantzia batez ere XX. mendeko 20. eta 30.eko hamarkadetan nabaritutako da.

I.8. Nekazal aldizkariak

Mendearrekin batera, beste mota bateko aldizkariak sortzen dira: nekazaritza gaiei buruzkoak. Noski, almanakak eta egutegiak beren aintzindaritzat har ditzakegu. Hala ere,

haiek ez bezala, Hego Euskal Herrian sortzen diren nekazal aldizkariak ez dira, alde batetik, urtekariak, beste aldizkatasun batekoak baizik, eta ez dira inolaz ere egutegiak. Nekazaritza gaiak sakonkiago aztertzen dira aldizkarietan almanaketan baino, eta, aztertu ditugun egutegietan ez bezala, ez dugu Bidasoaz honuntzako nekazal aldizkarietan politikarekin zerikusirik duen gairik. Mende hasierako nekazal aldizkariak oso argitaralpen espezialduak ditugu, alegia.

Esan daiteke nekazal aldizkariak euskaldun irakurlego bati zuzenduak zirela, ez irakurlego hori sortzeko, beren eskariak betetzeko baino. Ipar Euskal Herriko euskaldun irakurlegoa bestelako gaiak irakurtzeko aina bazen, hau da, Hego Euskal Herrian baino politizatuago bazegoen, hemengo euskaldunak, euskaldun arruntak, nekazariak azken batean, bere lanbideko gauzak bakarrik irakurtzeko prest omen zeuden. Ipar Euskal Herrian, noski, bazegoen nekazari edo laborari ugari, Hegoan baino gehiago ziur aski, baina hemen bazegoen honelako aldizkariak sortzeko faktore oso garrantzitsu bat: Foru Aldundiak.

Egia esan, atal honetan aztertuko ditugun nekazal aldizkari guztiak, Gipuzkoa edo Bizkaiko Foru Aldundiak sortuak ez baziren, momentu batetan beren babespean egon ziren. Aztertuko ditugun bi aldizkariarekin horixe gertatu zen: lehenengoa Gipuzkoako Foru Aldundiak sortua zen, *Gipuzkoako Nekazaritza*. *Gipuzkoako Nekazaritza* argitaratzen hasi zen 1903.ean, irailak Sean, zehazki. Izen osoak argi eta garbi ezagutaratzen digunez, *Gipuzkoako Nekazaritza - Agricultura Guipuzcoana* elebiduna zen, erdibana erdaraz eta euskaraz: aldizkariak bi zutabe zituen, bata erdarazko bertsiio eta bestea euskarazko bertsiiorako. Ignacio C. Núñez y Arizmendiren zuzendaritzapean, lau urtez agertu zen hamabostean behin Gipuzkoako Foru Aldundiaren inprimategitik. Gauza teknikoez bakarrik aritzen zen, aldizkariaren atal batzuren izenek erakusten digutenez: *Baserri eche inguruetako garbitasunaren gañean*, *Belardiak*, *Fruta-arbolentzako simaurrak*, *Baserri ukulluak*, etabar.

Aldi berean, Ignacio C. Núñez y Arizmendik beste aldizkari bat zuzentzen zuen: 1904.ean sortu zen *Baserritarra*³⁶⁷. Nekazari Elkarte Anaitasunaren babesa hasieran zuela, aldizkari hau euskara hutsez idatzia zen. Victoriano Iraolaren inprimategian, hasieran, eta gero *El Pueblo* Vascorenean argitaratzen zen. Iraolak berak, inprimatzailea izateaz gain, idatzi ere sarritan egiten zuen. 1907.eko abenduak 7an, 83. zenbakian, eta 1908.eko urtarrilak 4an, 85. zenbakian, bi komiki-istorioak ere argitaratu zituen. *Gipuzkoako Nekazaritzak* ez bezala, *Baserritarrak* nekazaritzarekin zerikusi haundirik ez zuten gaiak ere onartzen zituen: poesiak, ipuiak eta istorioak. Ez da beraz harritzekoa *Baserritarraren* orrialdeetan Pepe Artola, Xenpelar, Juan Ignacio Uranga edota Emeterio Arrueren sinadurak ikustea. Gero *Argia* eta beste euskal komunikabideen sorreran izugarritzko garrantzia izango zuen Ramon Intzagaraik ere poesia bat argitaratu zuen 103. zenbakian, 1908.eko abuztuak 12an. *Baserritarran* nekazaritza gaiak arinagoak izaten ziren, albisteak kasu askotan. Beldurrik gabe esan dezakegu *Gipuzkoako Nekazaritza Baserritarra* baino askoz ere teknikoagoa zela eta, azken finean, biek lan osagarria egiten zutela.

Baserritarrak nekazarien sindikatuen aldeko lana ere egiten zuen. Argi eta garbi uzten zuten 1908.etik:

«Sindikatuak indartutzen du asko nekazariyaren izaera; arrazoizko eskaera bat egin biar duanian gora nekazariyak, bakarrik badago, indar guchi

dauka baña sindikato batek, bosteun nekazariren izenian asko lezake eta geyago lezateke larogei Sindikatok probintzi guziko nekazariyen izenian eta geyago oraindik Españi guziko Sindikato duen izenak (...).

Ez edonolako sindikatuak noski, katolikoak baino:

«¡O zer sorionekua [sic] nekazaritza, erlijiyo santuan zimendatua dagonian! Eta milla bider zorionekuak Sindikatuak dutenian Eleiz ama santa, karidadea sabaltzeko, beren bidian ipintzeko eta jarraitzeko eta berak ematen duen gosotasun eta berotasunakiñ beriala aunditzeko eta indartzeko»³⁶⁸.

Urte hartan, 1908.ean alegia, nekazal sindikato bat eratzeko ideia proposatu zuten. Apirilean hasi ziren, eta maiatzean Caja Rural Donostiarra sortzen da, Donostiako Sindikatoak emandako 10.000 pezetekin. Aretxabaletan, Gatzagan eta Eskoriatzan sindikato bana sortu zen urte hartako lehenengo hilabeteetan, maiatzean beste sindikato bat Oñatin, ekainean Elgetan eta Antzuolan, Urnietan, uztailean Eibarren. Abuztuan dena prest zegoen:

«Realizados los trabajos preliminares de constitución de sociedades locales y redactados los reglamentos que tanto a éstos como á la Caja de Reaseguros o Compensadora corresponde, la junta de esta última se ocupa de crear las sociedades que han de constituirlos»³⁶⁹.

Urrian beste sindikatu batzu sortu ziren Usurbilen eta Lazkaon, eta abenduan Oiartzunen. Lehenago ere, 1907.ean, Bergaran beste sindikato bat sortu zen. Guztiek *Anaitasuna* izena zuten:

«Berri onak datozkigu alderdi guzietatik alkartasunen-gañ; atsegingarriyak dira eta ongi erakutzitzen dutenak zeñ ona dan alkartasuna alderdi guzietan. Probintzi guzietan ari dira artzen indar aundiya Sindicato catolicuak (...). Or dago Naparra; Españi guziyaren arrigarri ainbeste ta ainbeste Alkartasunekin; or daude Santander ta Salamanca; ara Zaragozako probintziya; emen bertan Alaba (...). Zer indar ez dute artu Sindikatuak Alemaniyan, Austrian, Belgican eta beste naziyoetan (...)»³⁷⁰.

Sindikatu horiek Foru Aldundiaren laguntza ekonomikoa jaso zuten³⁷¹, eta baita apai-zena ere. hauena bestelakoa bazen ere:

«En el estado actual de estos trabajos, nos es necesaria, imprescindible, una activa propaganda (...). El sacerdote rural, el digno ministro del Señor que necesariamente se encuentra en todos los momentos en contacto con nuestro casero, a quien desde su ministerio, en sus conversaciones particulares y en fin, aprovechando cuantos momentos tiene disponibles, procura inculcarle sus sanas doctrinas unas veces referidas a su cargo, otras a cuestiones sociales interesantes a sus feligreses (...) es a nuestro juicio el elemento más indicado, el más apto para la labor de propaganda que interesa al ganadero en general»³⁷².

Lan honen atal batzutan euskal sindikalismoaren sorreran apaizek izan zuten garrantzia ikusteko aukera izango dugu, eta baita nolako loturak sortu ziren nekazal sindikatuen —zerbitzu-sindikatu bezala aurkezten zirenak—, Eliza katolikoaren gizarteari buruzko pentsamoldearen artean ere. Lotura horiek urrutiago zihoazen, sindikalismo politikoarekin eta, guri hemen gehiago interesatzen zaiguna, euskarazko kazetaritzarekin. Guzti honen adibide nabariagoa *Argia* eta Eusko Nekazarien Bazkuna ditugu, biak, nola ez, Gipuzkoan sortuak. Baina utz dezagun historia hori bere lekuan eta jarrai dezagun ordea 10.eko hamarkadako nekazal aldizkarien historiarekin.

1901.eko abuztuan *Baserritarraren* zuzendaria, Ignacio Núñez Arizmendi, hil zen 29 urte zituela. *Baserritarrarena* izateaz gain, *Gipuzkoako Nekazaritzaren* zuzendaria ere bazen, eta gainera, Aitor ezizenez aldizkari horien atal asko eta asko sinatzen zituen, halanola, «Berrichukeriak» edo «Auzoko hitzak». Nekazaritza munduarekin ederki lotua, Fraisoro eskolako irakasle izan zen, «Basogintza-ko agintari, Sindikato Alkartasuna oyen eginari goyenekua, eta gañera, zituan bere kontu, konferentzi edo itzaldi nekazaritzakoak, erriz-erri ematen ziranak»³⁷³. Hain ekintza ugari egiten zuen zuzendaria desagertuta, ez da batere harriztekoa aldizkaria ere handik gutxira desagertu behar izatea. Nahiz eta agindu betirako izango ez zela, *Baserritarra* ez zen berriro agertu:

«A su reaparición, con factura distinta y apropiada al fin á que creemos deben tender esta clase de publicaciones, contará ya con con una redacción fija de técnicos, asesores de cuantos asuntos atañen a los intereses agrícolas y pecuarios de la provincia»+.

Baserritarrak 167 ale kaleratu zituen, azkena 1911.eko otsailak 25an. 1925.ean Gipuzkoan nekazaritzari buruzko beste aldizkari bat sortu zen, *Alkartasuna*, izenburua euskaraz bazen ere, erdara hutsez idatzia izan zena. Gipuzkoako *Federación Católica Agrícola*ren bozeramailea zen. Dakigunez, 1931. arte behintzat argitaratu zen.

Bizkaian ere euskarazko nekazal aldizkari bat esistitu zen, Foru Aldundiak sortua. Oso teknikoa, *Gipuzkoako Nekazaritzaren* antzerakoa: *Bizkai-Aldundijaren Abeluin-Baso-Ingurtija - Boletín Agro-pecuario-forestal de la Excma. Diputación de Bizkaya* izenekoa. Lehenengo zenbakia, izen horrekin, 1919.eko martxokoa badugu ere, lehenago bazegoen beste aldizkari bat, *Boletín Pecuario de la Excma. Diputación de Vizcaya*, 1909.ean hasi zena eta noizbehinka euskarazko testuren bat zeukana. Ikusitako ale bakarrean, 1911.eko uztailakoa (4. zenbakia), bazegoen testu bat, aldizkariak zituen 16 orrialdeetatik bi betetzen zuena, sinatu gabeko testu bat, alboan erdarazko itzulpena zekarrena. Aldizkari honek, paper onean inprimatua, argazkiak ere bazituen. hilabetekaria zen eta dohainik banatzen zen Bizkaiko luginen artean. Euskarazko testuan ikusitako ortografia ez da Arana Goirirena, eufoniak agertzen badira ere («aldijak», esate baterako) «rr» eta «ll» bezalako grafiak ere aurki bait ditzakegu.

Bizkai-Aldundijaren Abeluin-Baso-Ingurtija ere hilabetekaria zen, baina desberdintasun batzu agertzen ziren: ez zen dohainik banatzen (50 zentimo kostatzen zituen), eta euskararen portzentaia %50koa zen: ezkerreko zutabearen euskarazko testua agertzen zen, eta eskubikoan, erdarazko bertzioa. Ez zuen argazkirik, bai marrazki batzu, eta bere ait-zindariak baino orrialde gehiago zituen: 38. Bere asmoa, nekazaritzaren aurrerapen teknikoak zabaltzea, lehenengo alean esaten zuten bezala:

«Lugintza-gayak zabalduko irakurkixuna bide egokija dala-ta, Bizkai-Aldundijaren Abeluin Baso Bazkintzeak, lugintzeari, abelaztari ta baso-gauzeari yagokozan jakin-gai ta jakin biar-guztijak orretaraxe zabaldu gura dauz, lugiñak euren adimenak zurtu ta bizturik eta dakijen baño geyago ikasirik eta aituaguak ixanik, bixibide obia, nasayagua ta ain eztua eukiteko eran aurkitu daitezantat»³⁷⁵.

Oso aldizkari teknikoa zen. Hona hemen atal batzuren izenak, aldi berean nekazaritza gaietan beharrezko neologismo batzu sortzeko ahalegina ere erakusten dutenak: «Abeluin-Baso-Bazkintza (Junta Agro-Pecuaría-Forestal)», «Bedarlantzea (Herboricultura)», «Mastilantza (Viticultura)», «Abelertija eta Abelosatzea (Zootecnia y Veterinaria)», etabar. Idazleen artean, Abeluin-Baso-Bazkintzaren zuzendaria, José Elorrieta, eta tekniko batzu: Juan de Egilleor, Andres de Arzadun, Agustín de Castro, Miguel Angel Esteve eta izen ezagun bat, Azkueren kazetaritz-entrepresetan zeregin ezin haundiagoa izan zuena: Tomás de Epalza.

1919.eko zenbakiak baino ez dugu ezagutzen. Guk lan honetan ikertzen ditugun urteetan ez zen beste euskarazko nekazal aldizkaririk sortu, baina honek ez du inolaz ere esan nahi nekazaritzari buruzko informaziorik agertzen ez zenik. Nekazariantzako gaiek izugarritzko garrantzia izan zuten euskal prentsan eta euskarazko aldizkarietan, eta hemen berriro *Argiaren* kasua aipatu behar dugu derrigorrez. Baina, irakurleko bat nolabait finkatuta, nekazaritzari buruzko berriak eskeiniz gain, bestelako informazioa eskeini zitzaion baserritarrari 20. eta 30.eko hamarkadetan.

OHARRAK

⁶Hemendik aurrera, Euskal Herria hitzaz hizkuntzari dagokion kontzeptu bat adierazi nahi dugu. Guretzat, ikerketa honetarako behintzat, Euskal Herria euskaraz mintzatzen direnek osatua da, beraz esanahi linguistikoa du. Euskal Herria honela definituz, gure ikerketarako egokientzat jo izan dugun kontzeptu bat erabili dugu, bestelako konnotaziorik gabe.

⁷ *El Bascongado (1813-1814). Edición facsimilar*. Estudio preliminar de Javier Fernández Sebastián. Biblioteca Clásica Municipal, Bilboko Udala, 1989, XXIII. orrialdean. Cartagenak ere, Bilbok baino biztanle gehiago zuen, ia 40.000.

⁸ Bide batez, esan dezagun Donostian argitaratu zela ezagutzen dugun Hego Euskal Herriko lehenengo erdarazko aldizkaria, *Extraxto de Noticias Universales* izenekoa. Ikusi ditugu Madrileko Udal Hemerrotekan gordezten diren aleak, ezagutzen ditugun bakarrak: 1727.eko maiatzak 4ko alea (38.a) 8 orrialdeko gehigarri batekin, eta 1728.eko 10. alea. Ostegunero argitaratzen omen zen Donostian, ez dakigu norik egina. Aipatu aletan Viena, Londres, Madrid eta Petersburgoko berriak aurkitzen ditugu, guztiak gazteleraz. XVIII. mendean Baionan ere beste aldizkari edo kazeta bat behintzat argitaratzen: *Journal Maritime de Bayonne* izenekoa, 1757. arte gutxienez agertu zena. Dakigunez, 1789.ean Baionak 8.180 biztanle zituen (Pontet-Fournigué, J.: *Bayonne: un destin de ville moyenne à l'époque moderne*, 185.-203. orrialdeak).

⁹ Saiz, M.D.: *Historia del periodismo en España. 1. Los orígenes. El siglo XVIII*, Alianza Universidad Textos, Madrid, 1983, 45. orrialdea.

¹⁰ Saiz, M.D.op.cit. 87. orrialdea.

¹¹ Ibidem.

¹² Frantziako Iraultzak Euskal Herriko foruak eta erakundeak debekatu zituen. Laburdiko noblezia eta apaizgoa Ustaritzen bildu ziren, lehen ladiz, 1789.eko apirilak 19an, maiatzak 18an Zuberokoak, eta ekainak Sean Behe-Nafarrokoak. Euskaraz eta frantsesezko kexa-kahierak osatu zituzten. 1789.eko abuztuak 4ean Estatu Orokorek, Nazio Asanbladan bilduak, noblezia eta apaizgoaren pribilegio guztiak deuseztatzea erabaki zuten, eta baita Laburdi eta Zuberoko araudi partikularrak. 1790.ean Nazio Asanbladak Euskal Herriko lurraldeak Basse-Pyrénées-eko departamenduan, Béarn-ekin batera, kokatzea deliberatu zuten, Uharteko markesa eta Garat anaiek protesta egin zuten, hizkuntzen desberdintasun ezin haundiago, adibidez, argudiatuz. Ordudunik gatazkak eta euskaldunentzako ezbeharrak sortu ziren (Ikus Goyhenetche, E.: *Le Pays Basque. Soule-Labourd-Basse-Navarre*, Société Nouvelle d'Éditions Regionales et de Diffusion, Pabe, 1979, 371.-380., 396:416. eta 427:431. orrialdeak).

¹³ Laburtarren kexa-kahierak euskaraz eta frantsesez argitaratu ziren; baita diputatuek bozemaileentzako gutunak, Sanadon apezpikuaren manamendu bat, zubereraz itzulitako egutegi iraultzaile bat ere (ikus Goyhenetche, E., op. cit., 85. orrialdea).

¹⁴ Ikus Mitxelena, K.: *Textos arcaicos vascos*. 1990.eko berrargitalpena erabili dugu, Gipuzkoako Foru Aldundiak Donostian argitaratua.

¹⁵ Certeau, M.; Julia, D.; Revel, J.: *Une politique de la langue. La Révolution française et le patois*. Éditions Gallimard, Bibliothèque des histoires, Paris, 1975, 287. orrialdea.

¹⁶ Bi adibide baino ez dugu aipatu, biak Antoine Richard-en *Le Gouvernement Révolutionnaire dans les Basses-Pyrénées* liburuan (Harriet, Bayonne, 1984) agertzen dira: 1793.eko urriak 88ko *arresta* bat (*Arrête pris par les Représentants du Peuple Pinet et Monestier à l'encontre des Bayonnais qui se sont réfugiés à Ustaritz*), eta 1795.eko abuztuak 18ko *proclamatione* bat. Gehiagoren berri ezagutu nahi duenak, jo dezake Vinson-en bibliografiara.

¹⁷ Fernández Cepedal, J.M.: «Lengua universal, lengua francesa y patois durante la Revolución Francesa», *El Basilisco* aldizkarian, bigarren aroko 1. alea, Oviedo, 1989,41.-48. orrialdeak.

¹⁸ Certeau-ren eta aipatu liburuan, 42. orrialdea.

¹⁹ Testu osak ikus daitezke Certau, Julia eta Revel-en aipatu liburuan, 291.-317. orrialdeak.

²⁰ «Rapport du Comité de Salut Public sur les Idiomes», aipatu liburuaren 295. orrialdea.

²¹ Ibidem.

²² Ikus aipatu liburuko «Les Sociétés des Amis de la Constitution» izeneko atala.

²³ *Rapport sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser l'usage de la langue française*, Grégoire abateak II. urteko Termidoreak 2an *Convention Nationale*an aurkeztutako txostena. Testu osoa irakur daiteke Certeau, Julia eta Revel-en aipatu liburuan, 300-317. orrialdeak.

²⁴ Aipatu liburua, 304. orrialdea.

²⁵ 1790.eko abuztuak 13an bidalitako inkesta horrek 43 galdera zituen, zeinak aipatu liburuaren 12.-14. orrialdeetan aurki daitezkeen.

²⁶ Aipatu liburua, 310. orrialdea.

²⁷ Datu gehiago aipatu liburuaren 283. orrialdean

²⁸ «Je voudrais des opuscules sur la météorologie, qui est d'une application immédiate à l'agriculture. Elle est d'autant plus nécessaire, que jusqu'ici le campagnard, gouverné par les sottises astrologiques, n'ose encore faucher son pré sans la permission de l'almanach», zioen gure abateak.

²⁹ Thomas Lischmann eta Hugo Schuchardt-en edizioaren faksimila erabili dugu, 1990.ean Euskaltzaindiak argitaratua.

³⁰ «Los primeros impresos periódicos fueron los almanaques, derivados a su vez de los calendarios impresos en Maguncia desde 1448. El primer almanaque francés conocido data de 1468» (Albert, P.: *Histoire de la presse*, Presse Universitaire de France, 1970; gaztelerazko itzulpena erabili dugu, Ediciones Rialp, 1990, 16. orrialdea). Beste batzuren ustetan, lehenengo almanaka, *Le Calendrier des Berges*, 1491.ean sortu zen; 1550.ean, esate baterako, *L'Almanach de Nostradamus* ospetsua agertu zen (Wolgensinger, J.: *L'Histoire à la Une. La grande aventure de la presse*, Gallimard, Paris, eta Weill, G.: *El periódico. Orígenes, evolución y función de la prensa periódica*, Uteha, México, 1979, 12. orrialdea). Euskaraz berandu samar hasi baziren ere, Europa osoko lehenengo aldizkariak urterokoak izan ziren, hala nola *Messrelationen*, Machel von Aitzing-ek 1588.ean Francfort del Main-en argitaratu zituenak (Albert, P., op. cit., 16 orrialdea). Euskal almanakak bezala, *Messrelationen* haiek bazuten zerikusirik feriek.

³¹ XVI. mendean —Leicarragueren mendean, alegia— euskal idazle ia guztiak erlijiosoak ziren, bat izan ezik: Arnaud d'oihenart zuberotarra. Hurrengo hiru mendeetan, egoera gutxigorabehera berdintsua da. Datu zehatzagoak daude Torrealdei, J.M. *Euskal idazleak gaur* liburuan eta Sarasola, I: *Historia social de la literatura vasca* liburuan.

³² Aipatu genero guzti hauek, kazetaritzaren aitzindarietan kokatzen direnak, *litterature de colportugetzat* har daitezke. Luzaro iraun zuten. Hona hemen Pierre Albert-ek dioena: «El nacimiento de los periódicos impresos no hizo desaparecer los escritos no periódicos (...). Constituyeron, por lo menos hasta 1789, redes de información que completaban de manera útil los de la prensa impresa. Su importancia política no debería ser menospreciada» (Op. cit., 17 orrialdea). Euskal kazetaritzaren kasua, Albert-en hitzak ezin egokiagoak iruditzen zaizkigu.

³³ Lino Akesolok kontatzen digu *Euskerazaintza* aldizkarian pasarte hori. Dirudienez, Ulibarri eta erdaldun bat egun batetan eztabaidaka hasi ziren, erdaldunaren ustez euskara ez bait zen ezertarako gauza, «egutegitxo bat egiteko bere ez». Arabarrak apostua jaso zuen, eta zortzi egun barru egiteko gauza zela erantzun, besteak inprimatzeko gastuak bere gain hartzea aginduz gero. Egutegia kaleratu bai, baina erdaldunak zorra ordaindu ez, eta jarraipenik gabe geratu zen euskarazko lehenengo egutegia, nahiz eta «Naparroatik eta be eske asko izan aren». Akesolok dioenez, egutegi haren izena zen *Eusquerasco egunaria erderuzcotic itzuliya Vizcaya, Guipuzcoa eta Arabaco probintziarentzat 1815garren urterako. Bilbaon*. José Paulo Ulibarri Okendon jaio zen

1775.ean eta Abandon, al baitari urte askotan lan egin egin ondoren, 1847.ean hil zen. Akesolo, K.: «Euskal egi-tegirik zarrena», *Euskerazaintza*, 1990.eko urtarrila-martxo, 10. zenbakia, 6. orrialdea.

³⁴Zavala, A.: «La guerra napoleónica de España y los bersolaris», II. Euskal Mundu-Biltzerra, Literatura Biltzerra, III. alea, 87.-104. orrialdeak.

³⁵*La Gazeta de la Corte* (1808.eko abuztuak 23an hasia), gero *La Gazeta de Vitoria* bilakatu zena (1808.eko azaroak 11 arte, 24 zenbaki guztira), *Gazeta de Oficio del Gobierno de Vizcaya* (1810.eko apirilak 2an hasia) eta *Gazette de la Navarre*, laister *Gazeta Oficial de la Navarra* bihurtu zena (Ikus Sanchez Aranda, J.J.: «La actividad periodística de la región vasco-navarra a principios del siglo XIX», *La prensa de los siglos XIX y XX. Prentsaaren Historiari buruzko Lehen Ihardunaldiak*, Manuel Tuñón de Larak zuzendua, Euskal Herriko Unibertsitatea, 1986).

³⁶ Seoane, M.C.: *Historia del periodismo en España. 2. El siglo XIX*, Alianza Universidad Textos, Madrid, 1983, 58. orrialdea.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Fernández Sebastián, J.: *Prensa y publicística vasconavarra en la crisis del Antiguo Régimen*, doktorego tesia, 1989,696. orrialdea. Eskertu nahi diogu Fernández Sebastián irakasleari bere tesia kontsultatzen uzteaz gain, bere indikazio ezin baliagarriagoak eskeintzea, laguntza haundi-haundia izan direlako atal hau idatzi ahal izateko.

³⁹ Saiz, M.D., op. cit., 238. orrialdea.

⁴⁰ Ibidem, 244. orrialdea.

⁴¹ Ibidem, 248. orrialdea.

⁴² Ibidem.

⁴³ Seoane, M.C., op. cit., 76. orrialdea.

⁴⁴ Labayen, A.M^a: *Muñagorri, eskribaua, pakegille eta fuerozale*, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, S.A., Donostia, 1974. Ezin interesgarriagoak dira XII. eta XIII. atalak, eta eranskinak. Ikus baita Agirreazkuenaga, J.: «Antología de versos, canciones y sonetos relacionados con los Fueros, la Guerra y el Convenio de Bergara», *150 años del Convenio de Bergara y de la Ley del 25-X-1839*, Eusko Legebiltzerra, Kondaira-Mailako Bilduma, 3 (J. Agirreazkuenaga eta J.R. Urquijo Goitia argitaratzeleak), Gasteiz, 1990. 1837.eko *La batalla de Andoain* izeneko bertsoek, esaterako, oso mami informatiboa dute.

⁴⁵ Ikus aipatu obraren 9. eranskina, 385. orrialdean: «Bertso berriak-egui garbiak, o sea, coplas de propaganda», azpimarratzen du egileak.

⁴⁶ Fernández Sebastián, J., aipatu tesian, 696. orrialdea.

⁴⁷ Aipatu tesian, 697.-699. orrialdeak.

⁴⁸ Aldizkari horretaz aparte, Euskal Herriko liberalek propaganda eta publizitateko beste forma batzuk ere erabili zituzten. Halanola, 1833.eko azaroak 28an Bizkaiko Foru Aldundiak ezagutzera emandako proklama elebiduna, *Vizcaico erritar armadunac* izenekoa, asaldatu ei barkamena eskatzen zitzaielarik armak alde batera utziz gero; eta Aviranetaren idazkia, *Carta en Vascuence del labriego al hojalatero de Castilla. Euscaldun ne-cazari batec ojalatero bati escribitzen dion carta* izenekoa, in Aviraneta, E. de: *Memoria dirigida al Gobierno español, sobre los planes y operaciones puestos en ejecución para aniquilar la rebelión en las provincias del Norte de España*, Madrid, Imprenta de Narciso Sanchiz, 1844, 24.-25. orrialdeak. Aviranetak berak dionez, «gutun» haren 7.000 ale inprimatu eta banatu ziren.

⁴⁹ 1834.eko maiatzak 30ean eta 30ean, alegia.

⁵⁰ *Suplemento (gratis para todos) al Correo del Norte*, astelehena, 1834.eko maiatzak 5.

⁵¹ Juan Bautista de Erro y Azpiroz (1773-1854), Andoainen jaioa, 1806.ean *Alfabeto de la lengua primitiva de España* eta 1815.ean *El mundo primitivo o Examen filosófico de la antigüedad y cultura de la Nación Bascongada*, biak Madrilén, argitaratu zituen (Villasante, L.: *Historia de la literatura vasca*, Editorial Aranzazu, bigarre argitaldia, 1979, 230. orrialdea).

⁵² «Piénsese que esa masa era analfabeta en su inmensa mayoría», dio Fernández Sebastianek bere tesian, «por lo que difícilmente podrían acceder al conocimiento directo de cualesquiera documentos escritos, fueran en castellano o en vascuence. Por otra parte, es sabido que los clérigos ejercían en el mundo rural las funciones de medio de información y comunicación, antes de la generalización de los medios civiles de difusión; era el cura del lugar el que leía habitualmente desde el púlpito aquellas disposiciones que alas administraciones públicas les interesaba llegarán al conocimiento de la población».

- ⁵³ Seoane, M.C., op. cit., 139. orrialdea.
- ⁵⁴ *El Correo del Norte* 1834.eko ekainak 6,26. zenbakia.
- ⁵⁵ Fernández Sebastián tesian, 697. orrialdea, aipatu gutunean (jatorrizko testua Archivo Histórico Nacionalean dago, Consejos, leg. 11323, 73. zenbakia).
- ⁵⁶ Berak eman zizkigun, Patxi Altunaren omenezko liburuan argitaratu baino hilabete batzu lehenago, haren fotokopiak, eta hemendik gure eskerrik onenak bidali nahi dizkiogu. Aldizkaria Antoine d'Abbadie jaunaren bildumau zegoen.
- ⁵⁷ Urte berean, Pabeko *Mémorial des Pyrénées, Journal politique* aldizkarian euskarazko artikulua bat agertu omen zen, egilea nor zen ez dakigularik: «Jouhane Lestartarra» izena zuen artikulua hark, uztailak 27an agertua (ikus Vinson-en bibliografia, 777. orrialdea).
- ⁵⁸ Hona hemen *Uscal Herrico Gasetaren* lehen zenbakiaren lehen orrialdean Chahok ematen duen adierazpena: «Nour da edo cerda *Ariel*? Ainguru bat (...). Asqui-da jaquitia ainguriéc badutiela erdaraz bere icen curiousac, bere destinouaren eta calitate houn edo gtichtouen marcatceco: *Mikael*, Gincouaren indarra. Arrenberaz, entcun-dianac counpreni-beca: counprenitcen diana ikhous-beca Uscañ-herrico gasetaren ainguria, *Ariel*».
- ⁵⁹ Hala ere, bigarren zenbakian «Supplement a L'Ariel» ipintzen du.
- ⁶⁰ *L'Arielek*, hala ere, lau orrialde izaten zituen.
- ⁶¹ *Uscal Herrico Gaset*a, 1848,eko uztailak 25, 1. orrialdea.
- ⁶² *Uscal-Herrico Gaset*a, 2. zenbakia, 2. orrialdea.
- ⁶³ *Uscal-Herrico Gaset*a, 1. zenbakia, 1848.eko ekainak 30,2. orrialdea.
- ⁶⁴ *Uscal-Herrico Gaset*a, 2. zenbakia, 3. orrialdea.
- ⁶⁵ Michel Renaud, beste errepublikazale bat, garaile suertatu zen. Hector Etcheveny, Baigorriko familia noble eta lurjabe batena ere aurkeztu zen, ezer lortu gabe. Errepublikako lehendakaria hautatzeko orduan, Renaud Cavaignac general errepublikanoaren alde jarri zen, Etcheverry Napoleon III.aren alde eta Chaho Ledru-Rollin erdi-sozialistaren alde (López Adán, E.: «IPar Euskal Herria: 150 urte historiariak gabe», in *Saioak. Revista de Estudios Vascos*, 1978,2. alea, 125. orrialdea).
- ⁶⁶ *Le Républicain de Vasconie*, 1852.eko otsailak 19,1250. zenbakia, 2. orrialdea.
- ⁶⁷ Jean-Baptiste Etcheberry, Michel Garicoitsen lehengusua, Ibarre-Ordokian jaio zen 1806.eko abenduak 2an. Eskolatua izan zen Donibane Garazin, Kanbon, Larresoroko seminarioan, eta ondoren, filosofia ikasketak burutu zituen Betharramen eta Teologia ikasketak Baionan. Apaiz ordenatu zen 1833.ean, eta segidan Heletako bikario izendatua izan zen. Parrokiaz parrokia eta herriz herri urte luzeetan zehar ibili ondoren, Ustaritzeko serra, beltzen komentuan «omonier» sartu zen 1843.ean. Euskal idazlea ere izan zen: 1874.ean *Testament zaharreco eta herrico istorioa*, 1882.ean *Miguel Garicoitz aphezaren bizitzea*, 1863.ean *Maiatzeco hilabete chumea* liburuak argitaratu zituen. Hil arte bere almanaka ere argitaratu zuen, honako helburu honekin: «Lan hunek orhoit-arazten nau, zoin laster doazin urtheak, bata bertzearen ondotik; eta, batetik bertzera, zenbatak duten husten tokia; zenbatak ezeztatzen diren lurraren gainetik, nola neronek, gutien ustean, bertzentzat utzi beharko dutan almanaka moldatzea». Etcheberry hil zen 1898.ean. Gero, Etchepare anaia arduratu ziren almanakaz (Datuak Laffite, P.: «J.-B. Etcheberry Almanakaren aita (1806-1898)» artikulutik, *Gure Almanaka*, Baiona, 1970, eta *1913garren urtheko Eskualdunaren Almanakatik* atera ditugu).
- ⁶⁸ Frantzesez ere halako almanakak argitaratzen ziren, adibidez *L'Almanach de France*, 1833.ean 1.300.000 ale kaleratu zituena (Jacques Wolgensinger, op. cit., 65. orrialdea).
- ⁶⁹ Dudarik gabe, Iraultza Frantzesak ekarri zuen Lapurdiko erakundeen galeraz eta euskaldun askoren herbertaratzaz ari da. Ikus Larronde, J.-C.: «Protesta de los vascos con ocasión de la creación del departamento de los Bajos Pirineos (1789.1790)» artikulua, *Muga*, 14. zenbakia, 1981,44-53. orrialdeak.
- ⁷⁰ *Eskualdun laborarien adiskidea eta consetilaria...*, 1849.
- ⁷¹ *Eskualdun laborarien adiskidea...*, 1851.
- ⁷² Hona hemen nola definitzen zituen bi ideologiak 1886.ean beste almanaka xuri batek, *Eskualdun Almanaka bonapartistak*: «Cer da churia? Girichtino bat girichtino gira Yincoaren elizaren eta haren minichtruen alde boza eman duena. Cer da gorri? Erljionearen contraco gizonen alde dena (...). Churiac - Yincotiar. Gorriac - Debrutiar».

⁷³ Laffitteren hitzetan, «Berdoly [Le Réveil Basqueren sortzailea] eta Vinson sustatzaile» ziren («J.-B. Etcheberry, almanakaren aita» aipatu artikuluaren).

⁷⁴ *Almanaca berria edo egunaria*, 1880.

⁷⁵ *Armanak Uskara* 1909garren *ourthe*ko, 34. orrialdea.

⁷⁶ *Escualdun laborarien adiskidea...*, 1850.

⁷⁷ *Escualdun laborarien adiskidea...*, 1905.

⁷⁸ *Le Réveil Basque* aldizkariaren sorrerak, gure ustez, kalitatezko salto bat izan zena, bultzatu zuen *Armanak Uskara*, beste almanaka batzuren eta, batez ere, *Escualduna* astekariaren agerpena. Baina horretaz gehiago mintzatuko gara hurrengo orrialdeetan. Lehentxeago hasiak ziren beste gorri ospetsuak, halanola Jean-Baptiste Elissamburu *Piarres Adame* liburu entzute haundikoaren egilea, frantzesezko aldizkarietan idazten, gorrietzako botoa eskatuz (ikus, esaterako, «Errepublikak bakea da» eta «Eskualdun batek Eskualduneri» izeneko artikuluak, Baionako *L'Avenir des Pyrénées et des Landes* egunkarian agertuak, 1881.eko hazilak 8an eta 1880.eko urriak 2an. Lehenago ere, beste artikulu bat aurkitzen dugu, euskaraz, aipatu egunkariaren orrialdeetan, 1879.eko urriak 21 eta 23an. Izenburua, berriro ere, «Cer den Errepublika?». Bestalde, *Piarres Adame* lehen aldiz agertu zen Baionako *La Nivelle* aldizkarian.

⁷⁹ *Armanak Uskara edo Ziberouko egunaria*. 1906. urtekoan hala diote: «Ziberouko armanaka eginko da bi jartillaz algarreki josirik. Lehen, mehe mehia, hamabi hilabeteren egunaria dena, ourthiaren urhertzian berhezteko dateke nahideneren egiteko. Bigarren kartilla edo phentia. mintzo dena istoriaz, aholku hounez laborarientzako, errezetaz, etc., houra ourthe orbe har date begiratu arrankurareki. Hollakmarkaturik dutu bost ourthez arrount. Laour gerren arraldia orai hirour ourthe hasirik izan da». Ezaugarri horietatik aurkituko ditugu Ipar Euskal Herriko almanaka ia guztietan.

⁸⁰ Ikus, esaterako, «Zer khostatezen den errepublika Frantziari» izeneko artikuluak, 1890.ean: «Gorriek aldiz», dio bertan, «iretsi die soberakina, eta orano ourthe oroz 650 miliouko eskaz bat ukhen bere khountietan, nahi bada althatu dien budjeta miliart batez». «Noula erreligionia galerazi nahi dien gorriek» artikulua antze-koak (aipatu hau 1892.eko da) baino ez ditugu irakurri behar nondik nora zihoazen xuriak konprenitzeko.

⁸¹ Lehenengoa Jean-Baptiste Etcheveny, «uskaldun katolikoaren deputatua» izan zena urte askotan. Haren ondoren, bere semea Louis de Etcheverry Euskal Herriko katolikoaren deputatu bihurtu zen (ikus *Armanak Uskara*, 1893). Hura izango zen, hain zuzen, *Escualdunaren* sortzailea. 1886.ean, adibidez, xuriak garaile suertatu ziren hauteskundeetan. Baionako *arrondissementean* xuriek 9.791 botu lortu zituzten, 6.510 gorriek (azken hauek, ordea, Baiona hirian garaileak izan ziren: 1.682 botu, eta xuriek 1.368 lortu zituztelarik). Mauleko *arrondissementean* ere xurien biktoria ukazina izan zen: 7.334 botu, gorriek 3.990 lortu zituztelarik (datuak *Escualdun Almanaca* 1886 urthecotik jaso ditugu).

⁸² Xuriek lortu zuten dirudienez eskubiko indar politikoak bereganatzea; gorriek, aldiz, ez zuten bereganatu eskubikoak ez ziren beste talde politikoen laguntza (sozialistena, adibidez).

⁸³ Ipar Euskal Herriko almanaka eta aldizkari asko eta asko ezezik (haien artean *Le Courrier de Bayonne* egunkaria, zeinen almanakan euskarazko artikuluen bat agertu zen), Lamaignénen baitan denetariko euskal liburak ere argitaratu ziren. 1909.ean, esaterako, besteak beste *Solhas egiteko eta letra egiteko gaijak*, *moldeak eta hetarako irakaspen hautak* eta *Gueroco guero edo arimaren eguitecoen gueroco utzteac cenbat calte eta çorigaitz dakharquen Axular Saraco erretorac bilduac* liburak inprimatu eta saldu zituzten (Axularren liburuen argitalpen hau irakurri zuen, adibidez, Pablo Fermin Irigarai *Larrekok*, XX. 20. eta 30.eko hamarkadetan Geroren defendatzaile sutsuenetariko bat bihurtuko zena).

⁸⁴ *Escualdun almanaka edo egunari berria 1885 urtheco*.

⁸⁵ Laffitte, P.: «Duvoisin kapitainaz ohar purruxka batzu», *Euskera*, XXIV, Bilbo 1979, 735-758. orrialdeak.

⁸⁶ *Eskualduna* astekariaren (*Escualdun Gazetaren Almanaca*, *Eskualdun Onaren Almanaka*, *Eskualdunaren Almanaka* eta *Eskualdunentzat eskuarazko egunari edo almanaka berria*) boteretsuenak ditugu. XX. mendeko 30.eko hamarkadan ere holakoak agertu ziren, halanola *Gauden gu eskualdun*. *Gure Herriaren Almanakaren* kasua desberdina da, bere kutsua ez bait zen politikoa, kulturala baino.

⁸⁷ Pronostiko hura, ezin bitxiagoa denez, hona ekarri nahi izan dugu, luzetxo bada ere: «JUICIO: Milla ta zorcireun ta/irurogueiraco/ondo ifinija da/aurtengo urteraco./Igaro da urtian/batzuec guzurrac/jentiac esan eban/icusi justubac./Baña neure culpa/gutziz etza izan/impresoren eusquera/ez jaquitia zan./Guizonaren faltia/icusi izan zan/culpante eguitia/erre zoia bazan./Bañan onetarako/bazan utz eguiña/parcatu eguiteco/eguin aleguiña./Juangoico cerucuoac/esatan deuscuna/iñoren pecatuac/galduco ez dabena./Onegaz aritutenda/cer esan gura dan/ascoda esatia/orain asteman./Alperric izan oi da/asco esatian/guichi escribiduta/aitzen emotian./Beste

gauza batera/orainche goiezan/labranza eguitera/zelan izango da./Goizago eguitera/daucat neuc gogoan/labradore guztijec/balegoz orretan./Ascori esan neutzan/pasaudan urtian/artuac eriteco/april güenian/Baña onetaco/eranzunac ziran/gauzori sinistzeco/ezgagoz orretan./Icusi eta guero/damutuac ziran/utrenago urteraco/sinistuac alan./Aurtengo urte onec/asco emoteco./Labrancia goxetic/ondo eguiteco./Berandu dabillen/ezdala seguru/neure borondatia/onetara dozu./Egurra ta icatza/gambaran daucanac/ahi ce aundija potza/echian sartubac./Baña onetaco/eguin aleguiña/cergaitic izango dan/guztien premiña./Contuac etarai zus/cer esan nai dodan/aleguiñac eguizus/dempora onetan./Eguiten daberen orrec/potz aundi bategaz/cer contentu aundijac/su aundi gozuaz./Eguin ecin dabena/beti errucarri/sarritan icusten da/guztiz barregarri./Banidade aundijac/acabetan gaitulbaita errenta aundijac/jan eguiten ditu./Oguei urtez emendic/daucagun ponpia/ondo bete bagaric/ascoren tripia./Jaungoico justuari/Vimildauric nago/bere borondatian/esperanzan dago./Amen».

⁸⁸ *Euscaldun necazurien adisquidea*, 1866, «Itz aurrena», 3. orrialdea.

⁸⁹ Haren bizitza eta lanen berri jakiteko, ikus Txertoa argitaldarian bere *Bertsoak*, *Pudente*, *Tormesko lazarotxo*, *kontuak* edizioa, Patri Urkizuk prestatua. Urkizuk ematen digu Pio Barojaren aita zen donostiar liberal elebren honen berri zehatza hitzaurrean. Ikus baita ere, liburu berean (Donostia, 1988), Julio Caro Barojaren hitzaurrea.

⁹⁰ *1887 garren urterako egunaria*, Ignacio Ramón Barojaren semeen inprimategian argitaratu zena ere, aipatuko dugu. 36 orrialde zituen, eta egutegia, efemerideak, nekazaritza-gaiak eta sinatu gabeko poesia batzu agertzen ziren: «Astoa eta chimuba», «¿Zerk?», «Olloko eta arrantzak», «Zein da?», «¡Ku-ku!», «Ama eta aurra», «Ziri-biursa» eta «Kukurrukukua».

⁹¹ *Pudente. Iru actoco opera*. Euskarazko izan arren, almanakan badago gaztelarazko itzulpena. Berrargitaratu da 84. oharran aipatu liburuan.

⁹² Serafín Barojak beste bi aldizkari argitaratu zituen, biak *Bai, jauna, bai* izenburuarekin, 1883.ean Iruñean lehenengoa eta 1904.ean Madrilén bigatrena, biak elebidunak eta literarioak. Parte hartu zuen, baita ere, Madrid eta Donostiako beste aldizkari eta egunkari batzutan: *El Tiempo* azken karlistadaren garaian, *El Urumea, periódico no político*, 1879.ean bere anaia Rikardorekin batera argitaratu zuena, *El Eco de San Sebastián* 1880.ean eta *La Voz de Guipúzcoa* 1885.ean. (Urkizu, P., aipatu liburuaeren aitzin solasean, 13. orrialdea).

⁹³ Urte hartako lau ale ikusi ditugu Labayrun: abuztuko, irailekoa, urrikoa eta abenduak (8.,9.,10. eta 12ak). Erdara hutsezko hilabetekaria dugu, Juan Mayorak zuzendua (urrian Daniel Lizarralde arduratu zen, Mayorak, abokatua zena, Argentinako beste leku batera joan behar izan bait zuen). Formato handiko aldizkaria, hiru zutabetan banatua, bere azpizburua «Revista de la Sociedad vasco-española de Buenos Aires. Publicación mensual gratis para los socios» zen. Bere egoitza Alsina kalean, 367, Buenos Airesen zegoen. Lau orrialde zituen. Euskaraz gauza bat bakarrik aurkitu dugu: A.P. de Iturriagaren bertso batzu, Fernando Amezkertarri buruzkoak.

⁹⁴ *La Vasconia* (geroago *La Baskonia*) hamabostean behin agertzen zen, 12 orrialde zituelarik. Euskaraz oso gutxi agertzen zen, eta gutxi hori noizbehinka bakarrik. Guk ikusitako alean (1935.ekoa) poesia bakan batzu baino ez.

⁹⁵ Halanola, 1883.ean Donostiako *El Eco de San Sebastián* egunkariak kaleratu zuen gehiagurria, *¡Erne euskaldúnak! Eco de San Sebastián deritzon, Donostiako paper egunari, Guipuzcoako interes guztien eskudatzaileari eraikisun edo osagarria izeneko orria*, 18. alearekin batera banatu zena. Bertan Chilera joandako euskaldunentzako abisuak ematen dira, Isidoro Paisal eta Avilak Montevideo-tik bidalitako gutunaren bidez: «Asmoa da Araukania deritzazun bazter bat betetzea euskaldun prantzez-españolakin, suizo ta alemaniakin (...). Ez bizirik eta ez ondasunik egon daitezke seguru paraje aetan inorenzat (...). Basamortu aundietan dijoaztenak perill aundiak daude indio basati oek ebazteko, iltzecko eta arrapatzen duten guztia eramateko (...). Montevideo-ko euskaldunek ere gorriak ikusi zituzten: «300 gizagaisó baña geiago joan dira engañatuak asko modutara oraindik denbora asko ez dala, vapore batean sartuaz Burdeoson (...). Jainkoari nai dakiola ezagutu dezazutela, gizon eskolatuak ezagutzen duten bezela, zer etorkizun ikaragarria datorkion ara joaten diradenai (...).»

⁹⁶ Colá y Goitiren liburua 1882.ean agertu zen, 1880.ean Ameriketatik itzuli ondoren. Soroaren itzulpena, *Euskal napparren joera edo emigrazioa*, 1885.ean argitaratu zen.

⁹⁷ Gure eskerrik onenak Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekako Jose Antonio Arana Martijari eta Enrique Knörr euskaltzainari, ale horiek ezagutarazteko.

⁹⁸ *Euscaldun Gaset*a, 1885.eko abenduak24, 1. alea, 1. orrialdea.

⁹⁹ *Euscaldun Gaset*a, 1885.eko abenduak 24, 1. alea, 2. orrialdea.

¹⁰⁰ *Euscaldun Gaset*a, 1885.eko abenduak24, 1. alea, 2. orrialdea.

- ¹⁰¹ *Esculdun Gaseta*, 1886.eko urtarrilak 16,3. alea, 1. orrialdea.
- ¹⁰² *Esculdun Gaseta*, 1. alea, 1885.eko abenduak 24,1. orrialdea.
- ¹⁰³ Simon Oxarart aberatsa 1866.ean hil zenean, zurrumurruek ziotenez Martin Biscailuzek -Estatuko abokatua zena- 75.000 dolar lapurtu zizkion. 1890.ean edanari emana zen, gero bi aldiz kondenatua izan eta espetxera ere joan zen (Douglass, W., eta Bilbao, J.: *Amerikanuak*, Euskal Herriko Unibertsitatea, 1986, 418. orrialdea).
- ¹⁰⁴ *Esculdun Gaseta*, 3. alea, 1886.eko urtarrilak 16,1. orrialdea.
- ¹⁰⁵ Biak Pariseko Biblioteka Nazionalean daude: 1888.eko urriak 15an «zenbaki zero» bat agertu zen, eta urriak 30an 1. zenbakia, ezagutzen dugun bakarra. Vinson-ek -astekariaren garaikidea- ez du besterik aipatzen, eta horrek bultzatzen gaitu uste izatera besterik ez zela agertu.
- ¹⁰⁶ Goytino, abokatua izateaz gain, kazetaria ere bazen, berak esaten digun bezala, *Le Progres* izeneko frantzes aldizkari bat argitaratu bait zuen.
- ¹⁰⁷ *California-ko Eskual Herria*, 1. zenbakia, 1893.eko uztailak 15, 1. orrialdea.
- ¹⁰⁸ *Ibidem*.
- ¹⁰⁹ *Ibidem*.
- ¹¹⁰ San Francisco J.F. Yparraguirre, Tehachipin J. Iribarne, San Diegon P. Etcheverry eta Los Angeles-en hiru banatzaile: M. Ordoqui, D. Larronde eta D. Hiriart.
- ¹¹¹ Badakigu, esate baterako, Fresnillo herrian, Zacatecas estatuan, irakurtzen zela, Cayetano Oxandabaratz delako batek idatzitako gutunak ezagutarazten digunez (1893.eko abuztuak 9,9. zenbakia, 1. orrialdea).
- ¹¹² Douglass, W. eta Bilbao, J., op. cit. 419. orrialdea.
- ¹¹³ 1893.eko abuztuak 9,9. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹¹⁴ 1893.eko azaroak 4ko zenbakian erreproduzitua.
- ¹¹⁵ 1893.eko abenduak 4,1. orrialdea.
- ¹¹⁶ 1894/VII/30.
- ¹¹⁷ 1897/IX/14.
- ¹¹⁸ Hona hemen Goytinok Monroe presidentearen pentsamoldeari buruzko eritzia. «Audace fortuna juvat (Fortunak laguntzen ditu ausartak) eta ordu du Amerikanoentzat erakhusterat eman dezaten beren ausartkeria. Nor estonatu behar da orduan berriz errepikatzen badugu Monroe eta Cleveland presidentekin: AMERIKA AMERIKANOENDAKO» (1896/11/15,2. orrialdea). Goytinok, nola ez, Europarentzat eta Frantziarentzat batez ere Monroeren doktrina oso arrisksua zelarik, bere bihotza bi aberritan banaturik zeukan.
- ¹¹⁹ Halanola 1894.eko uztailak 7ko alean Juan H. Aniotzbeherek Monterey-tik bidalitako bertso hauek: «Artzainaren bizia da orai urrikaltzeko/Nehondik dirurik ezin atheratu gastuen egiteko/Ez ahalda bertze holako urt-herik sartuko/Yaun Zerukoa da gutaz urrikalduko».
- ¹²⁰ Timoteo Alvarez, J.: *Historia y modelos de la comunicación en el siglo XX. El nuevo orden informativo*, Ariel Comunicación, Madrid, 1987,27. orrialdea.
- ¹²¹ Ikus aurreko oharran aipatu liburua, 53.-55. orrialdeak.
- ¹²² Esate baterako, Laffitte, P.: «Eskual-astekariaren ixtorioa (1887-1969)», *Gure Herria Almanaka*, Baiona, 1971.
- ¹²³ Joseba Intxaustik gogoratzen duenez (*Iraultzaren hildotik*, Jakin liburu sorta, Ed. Franciscana Aranzazu, 1972, 99. orrialdea), «Euskal Herriko kantonamenduak 15 dira eta 1881.etik honakoan bozaldietarako hiru boz-eskualdetan banatzen dira». Hiru boz-eskualde edo *arrondissements* Baiona I, Baiona II eta Maule dira. Mauleko arrondisamenduak Zuberoako (Maule, Atarratze) eta Behe-Nafarroako zenbait kantonamendu ditu (Iholdi, Baigorri, Donibane Garazi, Donapaleu).
- ¹²⁴ *L e Réveil Basque* 1886.eko uztailak 11, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹²⁵ 1886/VII/18,2. zenbakia, 2. orrialdea.
- ¹²⁶ 1886/VII/1, 1. orrialdea.
- ¹²⁷ Ipar Euskal Herriko biztanlegoa XIX. mendean haunditu zen, 1801.ean 126.493 lagun bizi bait ziren. 159.802 1876.ean eta 182.002 1911.ean (Kanblong, R.: «Gure ekonomiaren hiru pondu», *Ipar Euskal Herria*, Jakin Liburu Sorta, Ed. Franciscana Aranzazu).

- ¹²⁸ *Le Réveil Basque*, 1886.eko uztailak 18,2. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹²⁹ 1887/I/2,1. orrialdea.
- ¹³⁰ 1887/II/27, 17. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹³¹ 1887/IV/10, 23. zenbakia, 2. orrialdea.
- ¹³² 1883/IV/22,24. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹³³ 1889/VIII/16.
- ¹³⁴ 1891/V/31,28. zenbakia, 5. urtea.
- ¹³⁵ 1891.eko azaroak 15.
- ¹³⁶ 1893.eko maiatzak 28.
- ¹³⁷ 1894.eko urtarrilak 21.
- ¹³⁸ 1894.eko abenduak 30.
- ¹³⁹ Charritton, P.: *Pierre Broussain. Sa contribution aux études basques*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique (Centre Régional de Publication de Bordeaux), Paris, 1985.
- ¹⁴⁰ Louis Etcheverry, Baigorriko Etcheverry familia bonapartistakoa, Baionan jaio zen 1853.ean. Saint-Jean-Le-Vieux herrian bizi zen, eta hango alkatea ere izan zen 1907.ean hil arte. 1889 eta 1890.ean Mauleko deputatua hautatua izan zen (Charritton, op. cit., 76. orrialdea).
- ¹⁴¹ Micheu-Poyou, J.: *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la I^e et la IVe République*, Paris, 1965,325. orrialdea.
- ¹⁴² 5. zenbakitik *Eskualduna* izena hartu zuen. Xuriek bazituzten beste aldizkari batzu, frantsesezkoak: *Le Mémorial des Pyrénées*, *Le Patriote* eta *Le Courier de Bayonne*.
- ¹⁴³ Laffitte, P.: «Eskual-astekariaren ixtorioa», *Gure Herria Almanaka* 1971, 17. orrialdea.
- ¹⁴⁴ Ibidem.
- ¹⁴⁵ *Eskualduna*, 1887.eko martxoak 15, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹⁴⁶ Laffitte, aipatu artikuluan.
- ¹⁴⁷ *Eskualduna*, 1887.eko urriak 24,18. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹⁴⁸ 1887.eko azaroak 1, 19. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹⁴⁹ 1887.eko abenduak 2,28. zenbakia, 1. orrialdea.
- ¹⁵⁰ Los Angeles-etik 1887.eko irailak 10ean bidalitako gutuna, *Eskualduna*, 1887.eko urraik 1, 19. zenbakia, 3. orrialdea.
- ¹⁵¹ Aipatu artikuluan.
- ¹⁵² Laffitte, P., aipatu artikulua, 18. orrialdea. Jean Hiriart-Urruty 18859.ean jaio zen Hasparreneko Joanese-derraenea baserrian. 1882.ean apaiz egin zen, eta berehalaxe Larresoroko seminarioan irakasle izendatu zuten. Gratien Adéma Zalduby 1907.ean hil zenean, Baionako kalonje izendatu zuten. 1915.eko azaroak 4ean hil zen Baionan (datu hauek Charrittonen aipatu liburutik atera ditugu, 63. orrialdea).
- ¹⁵³ «Jar gaiten oro Errepublikari, nahi badugu Frantzia erlijionearen etsaien eskuetatik atera, eta gizon auh-ragoen eskuetan ezarri», *Eskualduna*, 1892.eko abenduak 2. Hala ere, 18893.eko uztailak 24ko *L'Indépendant* egunkari errepublikazaleak zera zioen: «Les ralliés, ce sont les hommes des anciens partis et l'Église les conduit au combat aujourd'hui comme hier. C'est une transformation de la politique clérical, mais le cléricalisme est toujours là» (Intxaustik aipatua bere liburuaren 166. orrialdean).
- ¹⁵⁴ Ibidem.
- ¹⁵⁵ Ibidem. Hiriart-Urrutyk 1894.eko azaroak 4ean Pierre Broussaini bidalitako gutunean Louis Etcheverry eta Pochelouren jarrera gaitzesten zuen: «Nahi izan dakote gure Eskualduna gaixoari kendu bere izena eta izaita, kaskoindu behar omen gintazke, jaun batzuen gogora! Nik hitz dautzut Jauna, Jainkoaren eta adiskide onen laguntzarekin begiratuko ditugula, nor ere baitira eta xede hortako, eta hek, holako lanik egitetik. Gutizia dutenak dohazila kaskoierat, gu ez» (Charrittonen liburuan aipatua, 79. orrialdea).
- ¹⁵⁶ *Eskualdun Orza*, 1904.eko abenduak 15.
- ¹⁵⁷ A. Constantin sendagileak Pierre Broussaini egindako gutuna, 1904.eko martxoak 20, Charrittonen liburu-ko 278. orrialdean aipatua.

¹⁸⁸ Laffitte, P.: *Mintzaira, aurpegia: gizon!* liburuko aintzin-solasa, Jakin Liburu Sorta, Ed. Franciscana Aranzazu, 1971,35. orrialdea.

¹⁵⁹ J.-B. Adéma apaiza zen. 1861.ean jaioa, 1895.ean sartu zen *Eskualdunan*.

¹⁶⁰ Iruñean 1854.ean jaio zen eta bertan 1937.ean hil, denboraren poderioz abertzaletasun jeltzidura hurbildu zen. Hasieran foruzale porrokatua zen. eradaraz elaberri batzu idatzi zituen (*Don García Almoravid, El último tamborilero de Erraondo*, etabar), antzinako euskal lurra kantatzeko eginak. Bestelako liburuk ere idatzi zituen: *Euskariana, Navarra en su vida histórica*, eta batez ere *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara* (Tolosa, 1884). 1918.ean Euskaltzaindiaren sorreran parte hartu zuen (datuok Villasanteren *Historia de la literatura vasca* liburutik atereak, 392. orrialde eta jarraitzen dutenak).

¹⁶¹ *Ideologías del nacionalismo vasco*, Haranburu Altuna, Donostia, 1978,17. orrialdea.

¹⁶² Elorza, op. cit., 31. orrialdea.

¹⁶³ Urte haietan aldizkari batzuk euskarazko olerki edo testu literarioren bat argitaratu zuten, halanor *Revista de las Provincias Bascongadas, Beti bat* (Pera *Abarca* folletoi moduan lehen aldiz argitaratu zutenak), eta Frantzian, besteak beste, *Revue des Basses-Pyrénées et des Landes*.

¹⁶⁴ *Revista Euskara*, 1. zenbakia, 1878.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ Elorza, op. cit. 107. orrialdea.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ Villasante, op. cit., 281. orrialdea.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 283. orrialdea.

¹⁷⁰ Honetaz badago artikulua bat: Azurmendi, J.: «‘Euskara’, XIX. mendeko aldizkari alemana», *Jakin*, 7. zenbakia, 1978.eko uztaila-iraila, 108. eta hurrengo orrialdeak.

¹⁷¹ *Ibidem*, 113. orrialdea.

¹⁷² «En un estado anárquico se hallaba la ortografía vascongada cuando el malogrado Manterola puso orden, proponiendo establecer una ortografía ‘convencional’, pero lógica y sencilla, como basada en el racionalismo principio de dar a cada sonido una letra, a cada letra un sonido (...)». *El Noticiero Bilbaíno*, 1886.eko abenduak 13,783. zenbakia.

¹⁷³ *Revista de Vizcaya*, Bilbao, año I, nº 12, 1886.eko apirilak 15,422. orrialdea.

¹⁷⁴ *Revista de Vizcaya*, Bilbo, 1886.eko apirilak 1, 11. zenbakia, 399. orrialdea.

¹⁷⁵ Cfr. Laka, I.: «Hiperbizkaieraren historiak (I)», *ASJU*, XXI-3.

¹⁷⁶ «El bizkaitarrismo y el vascuence», *Los lunes del Imparcial*, Madrid, 1901.eko irailak 30.

¹⁷⁷ «Terminacho espurio y disparatadísimo», esan zuen Unamunok 1918eko martxoak 1ko Madrileko *Nuevo Mundo* aldizkarian.

¹⁷⁸ «Puerilidades nacionalistas», *Ahora*, Madrid, 1933.eko urriak 9.

¹⁷⁹ «El bizkaitarrismo y el vascuence», *Los Lunes del Imparcial*, 1901.eko irailak 30.

¹⁸⁰ Ikus Urquijo, J. de: *Lengua internacional y lenguas nacionales. El euskera lengua de civilización*, Excma. Diputación de Vizcaya, 1991.

¹⁸¹ «Anbioliziti», edo «hizkuntzaren arkeologoak» deitzen zien, euskal testu zaharrak beren hartan argitaratzen zituztelako, ortografia eta erdarazko kutsua hitzak aldatu gabe uzten bait zituzten (*Euzkadi*, 1914.eko abuztuak 18).

¹⁸² Goyhenetche, J.: «Les origines sociales et historiques de l’association Eskualzaleen Biltzarra», C.N.R.S., Université de Pau et des Pays de l’Adour, 83. orrialdea.

¹⁸³ *Ibidem*, 85. orrialdea.

¹⁸⁴ *Ibidem*.

¹⁸⁵ Goyhenetche, J.: «Idéologies culturelles et espace social en Pays Basque à la veille de la première guerre mondiale», *La Production sociale des espaces*, C.N.R.S., 81. orrialdea.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 90. orrialdea.

¹⁸⁷ «La pensée dominante d'Eskualzaleen Biltzarra renforce l'archetype 'eskualdun fededun' et lui imprime une orientation conservatrice», dio Goyhenetchek aipatu lanean.

¹⁸⁸ Biltzarraren lehendakariak Jean de Jaurgain (1891-1912), Etienne Decrept (1913-1920), José de Eizagirre (1921-1922), Jean Etchepare (1923-1926) eta Louis Dassance (1927-1936) izan ziren.

¹⁸⁹ Villasante, L. op. cit., 378. orrialdea.

¹⁹⁰ *R.I.E.V.*, 1907, 1. zenbakia.

¹⁹¹ *Euskal Esnalearen* lehen lehendakaria Arturo Campión izan zen. Lehendakariordeak Patricio A. orkaiztegi tolosarra eta Julio Urkixo. Batzarrean, beste askoren artean, Isaac López Mendizabal, Carmelo Echegaray eta Luis Eleizalde. Bazkideen artean, Seber Altube, Toribio Alzaga, Victoriano Iraola, Ramon Intzagarai, R. Píkabea, Ebaristo Bustintza, Engracio de Aranzadi, Juan Bautista Eguzkitza, Serapio eta Gregorio de Mujika, etabar.

¹⁹² *Euskal Esnalea*, 1908.eko urtarrilak 15, 1. zenbakia, 2. orrialdea.

¹⁹³ *Euskal Esnalea*, 1908.eko urtarrilak 15, 1. zenbakia, 1. orrialdea.

¹⁹⁴ *Euskal Esnalea*, 1908.eko otsailak 15,2. zenbakia, 12. orrialdea.

¹⁹⁵ *Euskal Esnalea*, 1. zenbakia.

¹⁹⁶ *Euskalerraren alde. Revista de cultura vasca*, 1931.eko abuztua-urria, 332:-334. zenbakiak, 1. orrialdea.

¹⁹⁷ *Euskalerraren alde* eta *Euskal Esnalea* bere euskarazko gehigarria ere desagertu ziren.

¹⁹⁸ Gregorio Mujika 1918.eko Oñatin Eusko Ikaskuntzen lehen Kongresuaren lehendakaria izan zen, eta ondoren sortuko zen Eusko Ikaskuntzaren idazkariordea 19188.etik 1930. urtera arte.

¹⁹⁹ «Su obram fundamentalmente en castellano», dio Sarasolak, «tiene un carácter político y de él parte la instrumentalización de que fue objeto el idioma nacional por parte de la ideología nacionalista» (*Historia social de la literatura vasca*, Akal, Madrid, 1976, 144. orrialdea).

²⁰⁰ Larronde, J.C.: *El nacionalismo vasco. Su origen e ideología en la obra de Sabino Arana Goiri*, Txertoa, Donostia, 1977,136. orrialdea.

²⁰¹ Corcuera Atienza, J.: *Orígenes, ideología y organización del nacionalismo vasco, 1876-1904*, Siglo XXI, Madrid 1979,395. orrialdea.

²⁰² Arantzadi, E. de: *Ereintza. Siembra de nacionalismo vasco*, Auñamendi Argitaletaria, Donostia, 1980 (lehenengo argitalpena, Zarautz, 1935), 15. orrialdea.

²⁰³ «El número 4 trae bajo el título 'Bizkaitarra' el lema 'Jaun-Goikua eta Lege-Zarra' con el aspecto de una publicación semanal, aunque salía cuando lo creía conveniente Sabino», Arantzadi, op. cit., 14. orrialdea.

²⁰⁴ *Bizkaitarra*, 1894.eko urtarrilak 28,5. zenbakia, 1. orrialdea.

²⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁶ 1894.eko otsailak 28,6. zenbakia, 1. orrialdea.

²⁰⁷ 1894.eko azaroak 30,17. zenbakia, 2. orrialdea.

²⁰⁸ 1895.eko uztailak 16,28. zenbakia, 4. orrialdea.

²⁰⁹ Op. cit., 287. orrialdea.

²¹⁰ Arantzadi, op. cit., 50. orrialdea.

²¹¹ *Baserritarra*, 1897.eko maiatzak 2, 1. zenbakia, 2. orrialdea.

²¹² Arana Goiri abuztutik gartzelan zegoen (Elorza, A., op. cit., 149. orrialdea).

²¹³ Corcuera, op. cit., 439. orrialdea.

²¹⁴ Luis Arana Goirik Engracio Arantzadiri 1897.eko apirilak 30an Bilbotik bidalitako gutuna, Corcuerearen aipatutako liburuko 437. orrialdean irakur daitekeena. Arantzadik berak ere beste pasarte batzu aipatzen ditu bere liburuan.

²¹⁵ Op. cit., 54. orrialdea.

²¹⁶ *Baserritarra*, 1897.eko ekainak 6, 1. orrialdea.

²¹⁷ 1897.eko uztailak 18, 12. zenbakia, 1. orrialdea.

²¹⁸ 1897.eko uztailak 20,8. zenbakia, 2. orrialdea.

²¹⁹ «Azpeitiaco Boto-zaleai» izeneko orri bat ikusi izan dugu, *La Semana Católica* aldizkariaren moldiztegiaren egina. Baliteke aldizkari baten orri bat izatea, *La Semana Católica* edo *El Fueristaren* beraren gehigarri bat. *La Semana Católica* eta *El Fuerista* enpresa berarenek ziren. Orri horretan, oso osorik euskaraz idatzia, Noce-dalen aurkako tesiak zabaltzen dira.

²²⁰ Jabea ere bazen (Corcuera, op. cit., 467. orrialdea).

²²¹ Corcuera, op. cit., 467. orrialdea.

²²² *Aberri*, 1906.eko abenduak 22,34. zenbakia, 1. orrialdea.

²²³ *Aberrija*, 1908.eko abenduak 26,6. zenbakia, 1. orrialdea.

²²⁴ *Euzkotarra*, 1908.eko azaroak 30,4. zenbakia, 12. orrialdea.

²²⁵ «El periódico nunca recurrió al sable para vivir, encontrando en su difusión, sostenida con fortuna, hasta entonces desconocida en este género de publicaciones, cuantos recursos necesitaba». Op. cit., 217. orrialdea.

²²⁶ Op.cit. 333. orrialdea.

²²⁷ *Bizkaitarra*, 1910.eko abenduak 31, 106. zenbakia.

²²⁸ Ikus daiteke zenbaki honen faksimila Araceli Martínez-Peñuela Virsedaren *Antecedentes y primeros pasos del nacionalismo vasco en Navarra* liburuan, Nafarroako Gobernua, Iruña, 1989,95. orrialdea. *Napartarrari* buruz atal bat aurki daiteke bertan. Beraz, gure lan honetan gueuskara kontuetan bakarrik murgilduko gara, nafar jeltkideen lehenengo aldizkariari buruzko xhetasun gehiago nahi duenak liburu honetara jo dezakeelakoan.

²²⁹ *Amayur*, 1931.eko ekainak 6,3. zenbakia, 1. orrialdea.

²³⁰ *Ibidem*.

²³¹ Ekainean eta uztaillean Lukin, Barbari eta Urrotzeko Uri Batzar eta Batzokiak eraiki ziren, adibidez.

²³² Testua Larrea, J.M. eta Diez de Ultzurrun, P.: *Nafarroako euskal idazleak* liburuan agertzen da, 135. orrialdean.

²³³ *Ibidem*.

²³⁴ *Ibidem*.

²³⁵ *Napartarra*, 1916.eko martxoak 18,272. zenbakia, 1. eta 2. orrialdeak.

²³⁶ *Ibidem*. Eleizalde bi euskalki edo euskalki-multzo bereizten zituen: bizkaiera, gipuzkera-goinafarrera (*vascones*) eta Iparreko euskalkiak (*pirenaicos*).

²³⁷ Eleizalde onartzen zuen «la autoridad indiscutible e indiscutida de Arana-Goiri'tar Sabin», baina hurrengo lerroetan zera dio: «No se creyó Arana-Goiri'tar Sabin con representación suficiente para dirigirse a los vascos todos al proponer su reforma lingüística (...)», zeren eta bere *Lecciones de Ortografía* liburua bizkaierari zegokion bakarrik.

²³⁸ *Ibidem*.

²³⁹ *Napartarra*, 1912.eko otsailak 17,59. zenbakia, 3. orrialdea.

²⁴⁰ Eleizalde, K.: «Sobre la unificación del euzkera», *Napartarra*, 1916.eko abuztuak 26,295. zenbakia, 1. orrialdea.

²⁴¹ Arana Goiri, L.: *Formulario de los principios esenciales básicos del primitivo Nacionalismo Vasco contenidos en el lema 'Jaun-Goikua eta Lagizarra* liburuskian bildua, Bilbo, 1932.

²⁴² Pablo, S. de: *El nacionalismo vasco en Alava* (1907-1936), Ekin, Bilbo, 1988,15. orrialdea.

²⁴³ Hurrengo atal batetan ikusiko dugunez, 30.eko hamarkadan kultur aldizkiritxo bat agertu zen Gasteizen, *Cinco*, erdaraz eta euskaraz egina. Abertzaletasunari dagokionez, beste aldizkari txiki bat ezagutzen dugu, *Araba*, Euzko Alderdi Jeltzaleak bere gastetuentzako egina. Zenbaki bakar bat ezagutzen dugu, lehenengoa hain zuzen (ziur aski kaleratu zen bakarra), 1936.eko apirilean, hau da San prudentzio Arabako patriaren jaietan argitaratua. Bertan ez da euskararen arrastorik ere agertzen. Errepublikan Arabako jeltkideak *El Herald Alavés* egunkari beren ideietara ekartzen saiatu zirenean eta lortu ezinean *Euzkadi* egunkariak «Euzkadi en Araba» izeneko orrialde bat argitaratu zuten, erdara hutsez. XIX. mendearen Arabako aldizkari batzutan euskarazko tesuren bat agertu zen, olerkiak eta testu literarioak batez ere: 1866.ean argitaratzen hasi zen *Semanario Católico Vasco-Navarron*, 1878.eko Fermin Herráren *Revista de las Provincias Euskarasen* Iparragirrenen «Galdu guenduan gure Moraza» olerkia, «Alabaren berekiko amodio aundiyoago» olerkia (egile ezezagun batena), Felipe Arrese Beitiaren «Gorbeyako artzain baten cantac» eta Donostiako Euskeldun Bersolari Izkribatzaille eta Soñularien Bilquidaren iragarkia. Ezin ahaztu dugu 1882.ean *El Ateneo* aldizkarian (1870-etik kaleratzen zena)

Mogelen *Peru Abarca* argitaratu zutela (zehazkin gehiago jakiteko, ikus Apraiz y Buesa, O.: *El vascuence en Vitoria y Alava en la última centuria*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 1976).

²⁴⁴ *Arabarra*, 1912.eko abenduak 1,2. zenbakia, 3. orrialdea.

²⁴⁵ Errepublikara garaiari beste *Arabarra* baten berri dugu, baina ezin izan dugu alerik aurkitu. Aipatzen da 1931.eko otsailak 2ko *El Heraldo* Alavésen: «Los trabajos preliminares para la publicación de un semanario que sea órgano del Partido Nacionalista Vasco en Alava van adelantados y es casi seguro que el próximo domingo aparecerá el primer número de *Arabarra*». Handik zazpi egunen buruan Gasteizko beste egunkaria zen *La Libertaden* baietzatzen zuen lehen zenbaki hura agertua zela, «pero ha tenido que ser recogido por deficiencias tipográficas. Dentro de pocos días saldrá *Arabarra* notablemente mejorado». Hala ere, ez zen 1932. arte agertuko. Hala ere, Eusko Abertzale Ekintzaren (A.N.V.) *Nacionalista* aldizkarian beste erreferentzia bat aurkitu dugu, 1931.eko martxoak 13an (21. zenbakian) esanez Arabarraren 1. eta 2. aleak atera zirela (Santiago de Pablo irakasleak jakinarazi digu azken aipu hau).

²⁴⁶ *Arabarra*, 1912.eko urtarrilak 12,1. zenbakia, 1. orrialdea

²⁴⁷ Mees, L.: «El nacionalismo vasco entre 1903 y 1923», *Euzko Ikaskuntza, Cuadernos de Sección, Historia-Geografía 17*, Donostia, 1990, 123. orrialdea.

²⁴⁸ 1915.ean Luis de Arana alderditik kanpo jarri zuten, eta beren aldekoek P.N.V. berriro eratu zuten. Banaketa 1930. urtera arte mantendu zen.

²⁴⁹ *Euzkadi*, 1913.eko otasilak 1,1. zenbakia.

²⁵⁰ 1913/II/17,17. zenbakia.

²⁵¹ 1913/III/24,51. zenbakia.

²⁵² 1913/III/29,56. zenbakia.

²⁵³ 1913/II/17,17. zenbakia.

²⁵⁴ Labayru Ikastegiak Bustintzaren bi artikulu-bilduma argitaratu ditu: *Egunekoa* eta *Edo geuk edo inok ez* (Bilbo, 1984).

²⁵⁵ *Euzkadi*, 1913/V/31,118. zenbakia.

²⁵⁶ 1915/II/1.

²⁵⁷ 1917/XII/7.

²⁵⁸ 1914/II/4.

²⁵⁹ 1914/VII/17.

²⁶⁰ «Durante los años de la Guerra», dio Ludger Mees-ek, «el diario *Euzkadi* vivió un, has entonces y después desconocido, éxito comercial con aumento de suscripciones y grandes beneficios económicos, por lo cual cualquier cambio de la línea editorial hubiera sido contraproducente» (op. cit., 128. orrialdea).

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² Ikus, adibidez, 1916.eko otasilak 6ko *Euzkadin* agerturiko «Euskerearen alde. Bart Euzko-Gaztedijan», *Edo geuk edo inok ez* liburua 133. orrialdean irakur daitekeena.

²⁶³ *Euzkadi*, 1916.eko otsailak 26.

²⁶⁴ Mees, po. cit., 129. orrialdea.

²⁶⁵ Op. cit., 132. orrialdea.

²⁶⁶ Arriandiaga, M.: «¿Euzkera ala Euskera?», *Euzkadi*, 1907.eko urria, 12. zenbakia, 332. orrialdea.

²⁶⁷ *Metodología para la restauración del Euzkera*, 1918.ean Oñatiko I. Euskal Ikasketen Kongresuan eman-dako hitzaldia.

²⁶⁸ *Historia de la literatura vasca*, 332. orrialdea.

²⁶⁹ *Euzkadi*, 1914, Villasanteren liburua aipatua.

²⁷⁰ *Euzkadi* aldizkaria, 1905.eko uztaila, 3. zenbakia, 195.-197. orrialdeak.

²⁷¹ Hala zioen L.M. Urkixok lehen zenbakiko editorialean.

²⁷² *JEL*, 1907.eko uztailak 16,7. zenbakia, 175. orrialdea.

²⁷³ Euzko Gaztediaren araudia Euzko-Deyaren 78. zenbakian (1919.eko azaroak 16) irakur daiteke.

²⁷⁴ *Euzko Gogoia*, 1956.eko iraila/urria, 41.-45. orrialdeak.

- ²⁷⁵ Bitartean, ikastolak sortzen ari ziren. Ikusi dugu Bilboko eskola elebidunaren adibidea, *JELen* aipatua. 1916.ean Mikel Muñoak Donostian bi ikastola antolatatu zituen (*Euzko-Deya*, 1916.eko abuztuak 16, 13. zenbakia, 2. orrialdea).
- ²⁷⁶ Op.cit., 202. orrialdea.
- ²⁷⁷ Akesolo, L.: «Euzko-Deya», Euskerazaintza, 1990.eko uztaila/iraila, 12. zenbakia, 1. orrialdea.
- ²⁷⁸ *Euzko-Deya*, 1916.eko otsailak 15,1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ²⁷⁹ Op.cit., 2. orrialdea.
- ²⁸⁰ *Euzko-Deya*, 1918.eko uztailak 16,55. zenbakia.
- ²⁸¹ 1916.eko martxoak 1,2. zenbakia, 1. orrialdea.
- ²⁸² 1916/III/16,3. zenbakia.
- ²⁸³ 1916/X/16,15. zenbakia.
- ²⁸⁴ 1916/XI/1, 17. zenbakia.
- ²⁸⁵ 1919/XI/1, 77. zenbakia.
- ²⁸⁶ San Sebastián, K.: *Jesús de Sarriá: Nacionalismo y heterodoxia*, Alderdi Argitaraldia, 1985,45. orrialdea.
- ²⁸⁷ Fusi, J.P.: «Hermes (1917-1922)», Orbegozo argitaldarien edizio faksimilaren hitzaurrea, *El País Vasco. Pluralismo y nacionalidad* (Alianza Universidad, 1984) liburuan bildua, 128. orrialdea.
- ²⁸⁸ Fusik «renovación» hitza erabiltzen du. Guk, euskarazko itzulpena ematerakoan, garai hartan erabili ohi zen terminu hau hautatu dugu.
- ²⁸⁹ Fusi, op. cit., 132. orrialdea.
- ²⁹⁰ Datu guztiak San Sebastián-en aipatu liburutik atereak dira.
- ²⁹¹ Corcuera, op. cit. 395. orrialdea.
- ²⁹² Euskalduna, 1898,eko otsailak 6,75. zenbakia, 1. orrialdea.
- ²⁹³ 1898/II/13,76. zenbakia.
- ²⁹⁴ 1898/IX/8,106, zenbakia.
- ²⁹⁵ *D. Resurrección Mª de Azkue, lexicógrafo, folklorista y gramático*. Publicaciones de la Junta de Cultura de Vizcaya, Bilbo, 1966.
- ²⁹⁶ Ikus *Eusker*a, XXIII,2. aldia, eta bereziki Arana Martija, J.A.: «Euskal Katedraren lehiaketa eta eragina», 361:378. orrialdeak.
- ²⁹⁷ Datu guztiak La Gran Enciclopedia Vasca-tik atereak.
- ²⁹⁸ 1895.eko irailak 10eko gutuna, Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekan gordetzen dena, aipatuko ditugun beste guztiak bezala. Ezkerrik beroenak eman nahi dizkiogu Jose Antonio Arana Martijari gutun hauek ezagutarazteagatik, lan hau burutzeko ezin baliotsuagoak.
- ²⁹⁹ 18996.eko irailak 25eko gutuna.
- ³⁰⁰ Urte hartako abenduak 19an Bizkaiko Foru Aldundiko agintariari gutun batetan esan zien «que por aversión de sus funcionarios al euskera no ha conseguido imprimir en la imprenta provincial los opúsculos de Gramática» (J.A. AranaMartija, op. cit., 374. orrialdean aipatua).
- ³⁰¹ Arrien, G.: *La generación del exilio. Génesis de las escuelas vascas y las colonias escolares 1932-1940*, Editorial Onura, Bilbo, 1983,46. orrialdea.
- ³⁰² 1897.eko urtarrilak 16ko gutuna.
- ³⁰³ *Euskalzale*, 1897.eko urtarrilak 3, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁰⁴ 1897.eko urtarrilak 19ko gutuna.
- ³⁰⁵ 1897.eko urtarrilak 16ko gutuna.
- ³⁰⁶ *Euskalzale*, 1897.eko urtarrilak 1, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁰⁷ 1897/IV/1, 14. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁰⁸ 1897/IV/1, 14. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁰⁹ Ibidem.
- ³¹⁰ 1897/IV/22, 17. zenbakia.

- ³¹¹ *Ibidem*. Azkuek ideia aipatzen du Akademia sortu baino bi hamarkada lehenago. Bera izango zen lehen Euskaltzainburua.
- ³¹² *Txakur saltalaria* zuen izena historieta hark. Garai hartako komiki modukoetan bezalaxe, *balloonen* ordeztu didaskaliak (marrazkien azpikaldean ipintzen ziren testuak) agertzen ziren.
- ³¹³ Arana Martija, J.A., op. cit., 376. orrialdea. Arana Martijak berak ezagutarazi dizkigu Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekako Artxibategian gordetzen diren R.M. Azkue eta Ebaristo Bustintzaren arteko gutunak.
- ³¹⁴ 1896.eko abuztuak 25koa.
- ³¹⁵ *Ibidem*.
- ³¹⁶ Op.cit.
- ³¹⁷ 1900.eko apirilak 3ko gutuna.
- ³¹⁸ 1900.eko maiatzak 13ko gutuna, Sigüenzatik bidalia.
- ³¹⁹ «No puede Vd. figurarse lo que siento haber perturbado su proyecto de la creación del periódico con negarme a dirigirlo. ¡Si yo tuviese un barniz siquiera de periodista, con qué gusto me pondría a su disposición!», erantzun zion Bustintzak Azkueri 1900.eko ekainak 27ko gutunean.
- ³²⁰ 1900.eko urriak 21ko gutuna.
- ³²¹ 1900.eko ekainak 27ko gutuna.
- ³²² 1900.eko maiatzak 13ko gutuna.
- ³²³ Ikus 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³²⁴ *Ibidem*.
- ³²⁵ 1900.eko maiatzak 13ko gutuna, Sigüenzatik bidalia.
- ³²⁶ *Ibidem*.
- ³²⁷ *Ibaizabal*, 1902.eko urtarrilak 5, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³²⁸ *Ibidem*.
- ³²⁹ *Ibaizabalek ez zeukan inprimategi propioirik, eta La Editorial Vizcainaren moldiztegiak egiten zen.*
- ³³⁰ *Ibaizabal*, 1902/III/29,13. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³³¹ 1903/XII/6,100. zenbakia.
- ³³² 1902/I/26,4. zenbakia.
- ³³³ 1902/I/12,2. zenbakia.
- ³³⁴ 1902/VIII/21,31. zenbakia.
- ³³⁵ 1991.ean Ander Manterolak kontatutako pasadizoa.
- ³³⁶ *Ibaizabal*, 1902.eko ekainak 1,22. zenbakia.
- ³³⁷ 1903/V/24,73. zenbakia.
- ³³⁸ Hona hemen Sabin Arana Goiri hil zeneko *Ibaizabalen* argitaraturiko oharra: «Aziak emon dau landarea, ta landara onek bota dauz sustarr sendoak Bilbon, da emendik zabaldu dira ia Bizkaiko ta Guipuzkoako erri askotara, ta gaurko gazteria guizondu daitenean ikusiko dau bizi izanga danak zelango sendotasuna ta indarra artuko daben landara onek (...).». Bustintzaren hitzak dira, 1903.eko azaroak 29an, 99. zenbakian agertuak.
- ³³⁹ *Ibaizabal*, 1902.eko ekainak 22,25. zenbakia.
- ³⁴⁰ Enrike Elizèche: «Beti euskaldun», *Ibaizabal*, 1903.eko martxoak 8,62. zenbakia.
- ³⁴¹ *Ibaizabal*, 1903.eko abuztuak 18,85. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁴² 11903/V/17,72. zenbakia.
- ³⁴³ Aranbeazkoa, A.L.: «Euskaldun motelak», *Ibaizabal*, 1902.eko uztailak 6,27. zenbakia.
- ³⁴⁴ *Ibaizabal*, 1903.eko otsailak 22,60. zenbakia.
- ³⁴⁵ 1903/III/1, 61. zenbakia.
- ³⁴⁶ Mees, L.: «La izquierda imposible. El fracaso del nacionalismo republicano vasco entre 1910 y 1913», *Historia Contemporánea* aldizkarian, 1989,2. zenbakia. E.H.U., Bilbo, 1989,257. orrialdea eta jarraitzen dutenak.

- ³⁴⁷ Madrielko Pablo Iglesias Erakundearen dago bildumarik osoena, eta guk ezagutzen dugun bakarra. 1901 .eko 1-28. aleak, 1902.eko hiru ale eta 1906.eko beste ale bat dauzkate.
- ³⁴⁸ Eguiguren, J.: *El PSOE en el País Vasco (1886-1936)*, Haranburu Editor, Donostia, 1984,31. orrialdea.
- ³⁴⁹ Saiz Valdivielso, A.C.: *Triunfo y tragedia del periodismo vasco, 1900-1939*, Editora Nacional, Madrid, 1977,63. orrialdea.
- ³⁵⁰ ¡Adelante!, 1906.eko maiatzak 1, 8. orrialdea.
- ³⁵¹ Luengo Teixidor, F.: «La prensa guipuzcoana en los años finales de la Restauración (1917-1923)», *Historia Contemporánea*, 2. zenbakia, Bilbo, 1989,240. orrialdea.
- ³⁵² Ibidem., 244. orrialdea.
- ³⁵³ «Fedearen Propagacioneco Obra, bi mundutaco misionen fagoretan, othoitzez eta amoinez, Ebanjelioaren predicatceco cargua duten misionest catolicoen laguntceco da».
- ³⁵⁴ Ikusi dugun azken alea, Labayrun, 1932.eko da.
- ³⁵⁵ F. Muguerza eta Semeen moldiztegiaren. 1920.ean hasi zen Jaungoiko-Zale`ren irarkolan inprimatzen, Zornotzan. 1935.etik Tolosan, Vda. e Hijos de Tapia irarkolan.
- ³⁵⁶ «Gure egikizuna ez da euskerazko idaztita aldizkangijak argitaldu ta saltzia. Dubarik be emon biar doguz ta asko, gero ta geyago. Onez gañera ikastoletan be sartu biar gara, euskel ta kistar-irakaskintzean aurrera eragitek (...).» *Jaungoiko-Zale*, 1922.eko azaroak 15,206. zenbakia, 265. orrialdea.
- ³⁵⁷ *Jaungoiko-Zale*, 1913.eko maiatzak 4, 9. zenbakia, 3. orrialdea. Horretaz gain, beraientzat «euzkerek gorde gaitu fedearen etsayetatik» ç(1916/IV/1, 47. zenbakia, 3. orrialdea).
- ³⁵⁸ 1913/II/6, 11. zenbakia, 2. orrialdea. «T», «r» eta «l» kakotxodunak, Sabino Aranak idaztea gomendatzen zuen bezala, egiten zituzten *Jaungoiko-Zale* aldizkaria idazten zutenek. Guk, aldiz, ezin izan ditugu horrela transkribitu, eta orduan «tt», «rr» eta «ll» jarri ditugu. Aurrerantzean ere, horrela egingo dugu.
- ³⁵⁹ 1913/II/3, 12. zenbakia, 3. orrialdea.
- ³⁶⁰ 1914/I/4, 17. zenbakia, 3. orrialdea.
- ³⁶¹ 1918/XI/1, 105. zenbakia, 139. orrialdea. 1916.ean Mikel Muñoak Donostian eratu zuen euskal ikastolaren alde ageri ziren (ikus 1916/XI/1, 57. zenbakia, 3. orrialdea).
- ³⁶² 1916/II/15,44. zenbakia, 3. orrialdea.
- ³⁶³ 1916/XU/15,58. zenbakia, 4. orrialdea.
- ³⁶⁴ 1917/I/1,65. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁶⁵ Dirudienez, 1922. urtera arte agertu zen.
- ³⁶⁶ Ormaetxeak «Artzai ana» izeneko atala, ideia erlijiosoak banatzen zituena, poesia erlijioso batzu eta itzulpenak ere argitaratu zituen *Jesus`en Biotza`ren Deyan*.
- ³⁶⁷ Zer esanik ez, honek ez du Arana Goirik sortu zuen izen berdineko aldizkariarekin zerikusirik.
- ³⁶⁸ Baserritarra, 1908.eko ekainak 20,97. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁶⁹ 1908/VI/20,97. zenbakia, 2. orrialdea.
- ³⁷⁰ 1909/III/8,120. zenbakia.
- ³⁷¹ 1908/III/28,91. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁷² 1908/VIII/10,155. zenbakia.
- ³⁷³ 1910/VIII/10, 155. zenbakia.
- ³⁷⁴ 1911/II/25,167. zenbakia.
- ³⁷⁵ *Bizkai-Aldundijaren Abeluin-Baso-Ingurtija*, 1919.eko martxoa, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ³⁷⁶ Timoteo Alvarez, J.: *Historia y modelos de comunicación en el siglo XX*, Ariel, Madrid, 1987.
- ³⁷⁷ Tresserras, J.M.: «La sociedad de comunicación de masas en España», in Timoteo Alvarez, J. y otros: *Historia de los medios de comunicación en España*, Ariel, Barcelona, 1989,96. orrialdea.
- ³⁷⁸ Marín i Otto, E.: «Estabilización y novedades en la prensa diaria», aurreko oharran aipatu liburuan, 106. orrialdea.
- ³⁷⁹ Estornés Zubizarreta, I.: *La Sociedad de Estudios Vascos. Aportación de Eusko Ikaskuntza a la cultura vasca (1918-1936)*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 1983.

II. PARTEA
EUSKARAZKO PRENTSA
INFORMATIBOAREN GAILURRA
(1919-1936)

II.1.1919-1921: Euskarazko aldizkari multzo baten sorrera

Gure lanaren ardatza 1919-1936. bitarteko epea hartu dugu, 20. eta 30.eko hamarkadetan euskaraz idatzitako prentsa eta komunikabideak, batez ere informazioari dagokionez, bere gailurrera ailegatzen bait dira. 1919-1921 eta 1903-1932 bitarteko urteetan euskal kazetagintzak, kuantitatiboki, aldizkari-kopuru haundiena ekoiztu zuen: zortzi aldizkari 1919.ean, zazpi 1921. eta 1930.ean, bost aldizkari eta almanaka bat 1931.ean eta bederazti aldizkari 1932.ean. Geroxeago polikiago aztertuko dugun bezala, 30.eko hamarkada euskal kazetagintzaren «boom»a Espainia eta Hego Euskal Herria, diktadura bat jasan ondoren, sistema politiko berrian, Errepublikan alegia, sartzearatik adierazten da neurri haundi batean, alde batetik askatasuna haundiagoa zelako eta beste alde batetik polarizazio politikoa ere nabariagoa delako. 1919-1920 bitarteko eztabairaren adierazpen eta zergatia, aldiz, hiru mailatan datza: mundu mailan, Espainia mailan eta Euskal Herri mailan.

Mundu mailan informazioa adituek masa-komunikabideen (*mass-media*) laugarren belaunaldian sartzen da. Laugarren belaunaldi horrek 1939. arte iraungo du, guk aztertzen dugun epea hain zuzen ere. I. Munduko Gerla bukatuta, gauza asko aldatzen dira nazioarteko giroan, teoria politikoan, ekonomian etab. Jesús Timoteo Alvarez-ek dioenez, gerlarekin batera Europako nagusitasuna bukatzen da, eta nazioarteko protagonismoa Estatu Batuek edukiko dute³⁷⁶. Agintera totalitarioak agertzen dira: komunismoa, Italiako faxismoa, Hitlerren nazional-sozialismoa... Komunikabide idatziekin batera bestelako batzu sortuko dira, irratia adibidez, antzinean bezala ahozko hitza berreskuratzen duena eta baita komikiak, zinema, eta kartelak ere. Komunikabideen arteko lehiak gero eta gehiago dira: konpetitibitatea sortzen da. Hizkuntza ere, herrikoia egiten da, eta herriarengandik gero eta gertuago ibili behar herria bera ere, irakurleko potentziala izanik, lortu nahi baldin bada. Euskal Herrian, euskararentzako eredu idatzi batzu biltzen dira, herria benetan irakur dezan. Gaiak ere ez dira hain teorikoak izango, eguneroko egoera politiko eta sozialeko gauzak albiste bihurtuz. Hona hemen estilo informatiboaren bi ezinbesteko osagai. 20.eko hamarkadako komunikabideak, azkenik, hirietako masa edo multzoetara zuzentzen dira. Euskal Herrian, kontraesana badirudi ere, berdin gertatzen da, irakurleko herrikoia, baserritarra bazen ere, haren ezaugarriak masarenak dira, gero eta gehiago: irakurleko haundi bat, alfabetatua, gizarte-antolamenduaren

abantailek (hezkontza, batez ere) homituak... Kontutan hartu behar dugu, gure ustez, euskarazko komunikabide gehienek beste irakurleago bat, modernua, sortu eta hezi nahi dutela. Ezin ukatu dugu hirien garrantzia, mundu osoan, Europan, Espainian eta Euskal Herrian. Eta hirietan, batez ere, sortzen dira komunikabideak —eta haien irakurleak— baita euskarazko komunikabideenak ere.

Estatu mailan, Espainiak, I. Munduko Gerlan neutrala mantendu zena, XIX. mendean Madrid, Barcelona edo Bilbaon hasia zena, industrializazio eta modernizazio prozesu bati ekin zion³⁷⁷. Horrek esan nahi du biztanleagoa hirietara doala, eta irakurleago bat sortzen dela. Prozesu hori ere Euskal Herrian —Hego Euskal Herrian— nabaria izango da. Bilbon, esan bezala, modernizazioa laister hasi zen. Gipuzkoan —eta Donostialdean— geroago. Araba eta Nafarroa izango dira azkenak. Guri interesatzen zaigun gaiari dagokionez, lan honen hasieran esan bezala, hiriburu euskaldun bakarra Donostia dugu. Euskarazko kazetaritza informatiboa batez ere hirietan egingo da, Bilbon eta Donostian, batipat. Herri batzuk, Zornotza kasu, kontutan izanik Bilbo ez dugula hiri euskalduntzat hartu ahal, zonalde euskaldun baten inrprimategi buru jokatu dute. Dena den, hor egindako kazetaritza erlijioso da, informazioa ere ikutzen bazuten ere. Baina garbi dago euskara hutsezko kazetaritza informatiboa gailurrera iristen dela hirietan: 20. eta 30.eko hamarkadetan Donostian —hor sortu zen *Argia*—, eta 30.eko hamarkadako amaialdean, Gerra Zibilean sartuta, Bilbon.

Espainia osoan bezala, Euskal Herrian Enric Marín i Ottok³⁷⁸ XX. mendeko lehen bi hamarkadetarako seinalatzen dituen ezaugarriak gertatzen dira: ekonomia eta kulturari dagokienez, zonalde aberats eta pobreen arteko, hiri eta herrien arteko leizea handia izango da. Hego Euskal Herrian, Ipar Euskal Herrian bezala (non industrializazio eta modernizazioak ez duten mugaz honutzako garaipena lortzen), horrek esan nahi du «euskaldun-fededun» asimilazioa mantendu daitekeela, nahiz eta zonalde industrializatuetan (Bilbon adibidez) asimilazio hori planu teorikoan mantendu behar izan. Aldi berean, gizataldeen arteko ezberdintasunak, gizarte barruko aldeak haundiak ziren. Azkenik, hizkuntz aniztasuna dago, eta beraren ondorioz kultur aniztasuna. Euskal Herrian hori ukazina da, eta islada handia izango zuen politikan ere.

Marín i Ottok dioenari jarraiki, 20.eko hamarkadan, faktore batzuren bitartez, Espainiako prentsak lehenagotik jasaten zuen atzerapena gainditzen du. I. Munduko Gerlak eragina nabaria izan zuen horretan, zeren magnitate handiko lehenengo «ikuskizun» edo «espektakulu» politikoa bait da. Gerlak Europako kazetagintzaren ezaugarriak ekarri zituen Espainiara. Guzti horrek bultzatu zuen prentsan ere, gizarte osoan bezala, modernizazio-prozesu bat. Euskal Herrian nabaria izan zen. Hemengo industriak garapen handia lortu zuten, neurri garrantzitsu batean Gerlari esker. Gizarte barruan modernizaziozako pausuak ekidin ezinak ziren, eta euskarazko kazetagintzan mugitzen ziren gizatalde guztiek onartu behar izan zuten, bakoitzak bere modura, bakoitzak bere erantzuna emanez. Erantzun horiek nolakoak izan ziren ikusiko dugu.

Hurrengo ataletan. Espainiako Gerla Zibila arte, hiru garaitan banatu dugu euskal kazetaritzaren ikerketa: lehenengoa, 1919.etik 1923.era arte, hau da, Primo de Riverak bosterea eskuratu arte. Urte haietako «boom»a murriztu egin zen Diktaduran. Horretatik aterata, 30.eko euskal prentsa —hau dugu ikertuko dugun hirugarren garaia— erradikaltasu-

nera higituko da, Errepublika polarizazio politikoa dela eta. Euskal abertzaletasuna bere garairik onenean murgilduko da, Euskal Herria edo, hobe esanda, Euskadirentzako autonomia eskatuz. Horren inguruan atxekiko dira euskaldun gehienak. Prentsak, eta beste komunikabide berriek (irratia, komikiak), mugimendu guzti horiek isladatuko dituzte.

Lerro hauetan, laburrak derrigorrez, zer girotan argitaratzeari ekin zioten euskarazko aldizkari berriak adieratzen saiatu gara. Azaldutako faktoreei beste bat erantsi behar diegu, Euskal Herria eta euskararentzat ezin garrantzitsuagoa dena: Eusko Ikaskuntza eta Euskaltzaindiaren sorrerak. Bi erakunde hauek oso zeregin eraginkorra dute euskal kultura eta euskara bultzatzeko.

II.1.1. Eusko Ikaskuntza eta Euskaltzaindia

Eusko Ikaskuntza 1918.ean sortu zen. Idoia Estornés Zubizarretak ondo baino hobeto kontatzen digu Eusko Ikaskuntzaren sorrera³⁷⁹. Lehenago ere bazeuden Hego eta Ipar Euskal Herrian euskara eta euskal kultura bultzatzeko sortuak ziren elkarte batzu. Nafarroako Euskara Elkargoa, Euskal Esnalea eta Eskualtzaleen Biltzarra —azken hau mugaz bestaldean— ditugu, besteak beste. 1915.ean Toribio Alzagak Donostiako Academia de la Lengua y declamación Euskara delakoa sortu zuen. Erakunde, elkarte eta aldizkari kultural batzuetatik Euskararen Akademia bat eratu zedin eskatu, eta giroa prestatu ere, egiten zuten. Aldizkarien artean, hor zeuden lehen parteko argitaralpen kulturaleri buruzko atalean aztertutakoak. I. Munduko Gerlaren ondoko egoera ekonomikoa ere oso kontutan hartzeko faktorea dugu³⁸⁰. Abertzaletasunak ere badu zeregina, bere pisu politikoa gero eta haundiagoa izanik, eta gero eta pragmatikoagoa bihurtuz, erakundeetan parte hartzen zuen heinean.

Euskal kulturaren interesak bil zituan erakunde edo elkarte bat sortzeko ordua zen. 1918.eko udan Eusko Ikaskuntzen lehen Batzarrea egin zen Oñatin. Irailak 7an Sociedad de Estudios Vascos-Eusko Ikaskuntzaren araudia osatu zen. Eusko Ikaskuntzak lehenagoko elkarrekin ez bezala, euskaltzale guztien laguntza jaso zuen. Hor zeuden karlistak, abertzaleak, euskalerrrikoak eta liberalak. Idoia Estornésen ustez, Eusko Ikaskuntza euskal unibertsitatearen saiakera bat dugu, eta autonomiarako abiapuntu bat ere bai. Azken finean, Eusko Ikaskuntzak autonomi-proiektu bat idatzi zuen 1930.ean, Lizarrakoa. Bizkaiko Foru Aldundian sartuta, jeltkideek proposatu zuten 1917.ean Eusko Ikaskuntza eratzea. Hortik Gipuzkoara eta, arazo txiki batzuren ondoren, Araba eta Nafarroara hedatu zen. Idoia Estornésék azpimarratzen duen bezala, Eusko Ikaskuntza alderdi politikoa guztien gaineratik zegoen, baina horrek ez du inolaz ere esan nahi apolitikoa zenik. Sortzaileen gogoan bazegoen antzinako Sociedad Bascongada de Amigos del País, Peñafordidako Konteak eta Azkoitiako zalduntxoek XVIII. mendean sortua, baina batez ere eredu Institut d'Estudis Catalans izan zen. Bere zereginak haundiak izan ziren: Euskaltzaindia sortu zuen, hiru aldizkari sostengatu zituen (Eusko Ikaskuntzaren Deia, *Anuario de Eusko Folklore* eta lehenagoko *R.I.E.V.*, Eusko Ikaskuntzak behar zuen aldizkari kulturala bihurtuz), zazpi Eusko Ikaskuntzaen Batzar edo Congreso de Estudios Vascos antolatu zituen (1918.ean Oñatin, 1920.ean Iruñan, 1922.ean Gernikan, 1926.ean Gas-

teizen, 1930.ean Bergaran, 1934.ean Bilbon eta 1936.ean Lizarran), erakusketak, omenaldiak, estatistikak egin zituen, liburuak argitaratu, bilduma batzu osatu, partiturak bildu eta argitara eman, jaio berriak ziren ikastolak lagundu, Euskal Herriko unibertsitatea eskatu... euskal kulturarekin edozein gauzaz arduratu zen Eusko Ikaskuntza, Euskal Herriko lurraldeetan ezezik, Madrilena eta Barcelonan ere delegazio bana zeukana. Barcelonan 1925.ean desagertu zen, eta Madrilgoa 1926.ean sortarazi zuten hango Euskal Etxean. Handik aterako ziren euskal kazetagintzarekin zerikusia zuten proiektu batzu, hala nola euskara hutsezko lehen komikiarena.

Euskaltzaindiaren sorrera Eusko Ikaskuntzaren eskutik etorri zen. Euskararen Akademiaren ideia aspalditik zetorren, ordea. Euskaltzaindiak berak argitaratutako *Euskaltzaindiaren historia laburra* izeneko liburuskan agertzen dira aintzindari batzu. Lehengo arabar bat, José Paulo Ulibarri Galindez, gure ezagun bat, euskara hutsezko lehengo almanaka argitaratu zuena. Ulibarriren gutun batetan euskara kontuetan arituko ziren hogeitalau gizonek osatutako akademia bat sortzeko ideia erakusten du³⁸¹. Lehengo aipamen zuzena José Francisco Aizkibelena dugu, 1856.ean egina. Bere proposamenean agertzen da lehen aldiz euskara batu baten premia, «un dialecto clásico y literario que comprendiesen igualmente los habitantes de todo el país vascongado». Elementu azpimarragarria iruditzen zaigu, hor agertzen bait dira ez bakarrik euskara batu edo estandarren oinarriak, baita komunikabideetako lengoiaren ezaugarri nagusia ere: ahalik eta gehienek uler zezaketen hizkera bat.

Hizkuntza batzeko beharra, ortografiari dagokionez gutxienez, euskararen akademia bat sortzeko proposamen guztietan dago. Antoine d'Abbadie saiatu zen Akademia sortzen, baina alferrik. Manterolak zerbait esan zuen horretaz, eta Aristides Artiñanok *Academia Bascongada* delakoaren proiektua 1886.eko Durangoko Euskal Jaietan aurkeztu zuen. Sabino Arana burutu ez zen proiektu haren alde agertu zen. Hurrengo ahalegina ez da normalean aipatzen, guk behintzat ez dugu inon aipamenik ikusi. Donostiako *El Pueblo Vasco* eta Buenos Aireseko *La Euskaria* aldizkarietan aipatzen da³⁸². Cosme de Churruca delako batek 1897.eko urriak 28an proposatu omen zion Gipuzkoako Foru Aldundiari Akademia bat sortzea:

«(...) La misión de esta Academia será la de hacer un diccionario de esta lengua, tomando como base el de la castellana, publicado por la de Madrid [euskara-gaztelera eta alderantzizkoa, etimologiek]. La Academia se compondrá por ahora de 22 personas, 6 por cada una de las provincias de Guipúzcoa y Vizcaya, por ser mayor el número de habitantes que en ellas hablan el vascuence; 4 por cada una también de las regiones de Francia y Navarra; y 2 por la de Alava. Estas personas que formaren la Academia serán nombradas por las respectivas provincias ó regiones y por la iniciativa de las Diputaciones de las mismas (...). Los académicos se reunirán trimestralmente en la ciudad de San Sebastián, como punto más céntrico para todos (...). Terminado el Diccionario se harán, por la misma Academia también, la Gramática y Ortografía vascongadas (...).»

Foru Aldundiek ez zioten jaramonik egin. Hurrengo ahalegina XX. mendean egin zen. 1901.ean Hego eta Ipar Euskal Herriko euskaltzaleek beren indarrak batu eta bideratzea

erabaki zuten. Lehenengo bilera 1901 .eko abuztuak 1 lan egin zen Hendaian. Bigarrena urtebete geroago egin zen. Ortografia batzea arazoa gaindiezin bihurtu zen, eta hortik bi elkarte sortu ziren, Iparrean *Eskualzaleen Bilzarra* eta Hegoan *Euskal Eснаlea*. Biok aldizkari bana zuten. Horietaz aurreko kapitulu batetan hitzegin dugu.

Akademiara iritsi zen azkenengo saiakera 1918.ekoa izan zen esan bezala, urte hartan bertan sorturiko Eusko Ikaskuntzaren Hizkuntz Sailak —Julio Urkixok eta Luis Eleizalde zuzentzen zutena— proposatu zuen euskararen akademia eratzea. Oharturik lehenagoko ahalegin pribatuak ez zirela aski Akademia sortzeko³⁸³, erakunde publikoen ezinbesteko laguntza eskatzea deliberatu zuten. 1918.eko urtarrilak 25ean Cosme Elgezabal eta Félix Landaburu diputatuek Bizkaiko Foru Aldundiari Euskal Herriko beste hiru foru aldundiekin batera Akademia sortzea proposatu zioten. Horretarako Eusko Ikaskuntzen I. Kongresuari proiektua gauzatzeko eskatu zioten. Raimundo Olabidek aurreproiektua osatu zuen, eta aholku eta sujerentzia batzu jaso ondoren, 1918.eko azaroan onartu zuten. Eusko Ikaskuntzak Foru Aldundiei proiektua bidali eta hauek ere onartu zuten. Euskaltzaindia jaio zen, Resurrección María de Azkueren zuzendaritzapean. Oñatin hautatutako lehenengo hiru euskaltzainak Arturo Campión, Luis Eleizalde eta Julio Urkixo ziren. Beste zortziak 1919.eko irailak 21ko Euskaltzaindiaren lehenengo bileratik atera ziren: Domingo Agirre, Jean Blaise Adema, José de Agerre, Pierre Broussain, Juan Bautista Eguzkitza, Ramón de Intzagarai, Raimundo Olabide eta Pierre Lhande. Azken honek zuzenduko zuen Euskaltzaindiaren bozeramailea, *Euskera*. 1920.ean Ademak eta Agerrek errenuntzia aurkeztu zuten eta Agirre eta Broussain hil ziren. Haien ordez Sebero Altube, Georges Lacombe, Martin Landerretche eta Damaso Intza (*Zeruko* Argiaren zuzendaria) euskaltzain bihurtu ziren. 1920.ean lanean hasi ziren. Lehenengo zereginak ortografia batzea eta hizkuntz literario batu baten beharra aztertzea zen. Zer esanik ez, euskaldun eta euskaltzale guztiak ez ziren Euskaltzaindiaren erabakien alde jarri, eta sabindiar eskola bereziki (Azkueren antzinako laguntzailea zen Ebaristo Bustintza *Kirikiño* gidari zutelarik) aldi askotan aurka azaldu zen. Tirabirak eta lehiak, iritzi desberdinak ikusi eta aztertuko ditugu, gehienak aldizkarietan agertzen bait ziren. Euskal kazetaritzan mugitzen zirenak edota aurrerantzean ere mugituko zirenak kontutan hartu zituen Euskaltzaindiak: hor zeuden, esan bezala, Intza, Iruñako kaputxinoen *Irujarrengo Prantziskotarra* eta 1919.ean bertan sorturiko *Zeruko Argia* aldizkariaren zuzendaria³⁸⁴, eta baita Eguzkitza, Zornotzako *Jaungoiko-Zale* eta *Ekin* aldizkarietan izugarritzko lana egin zuena, Euskal Herriko sindikalismo katolikoaren teorigile nagusienetariko bat, eta Ramón Intzagarai, 1921.ean sortuko zen *Argian* bere garrantzia izango zuena.

Euskaltzaindiak berak, aurreko lerroetan aipatu dugu, bere aldizkari propioa kaleratu zuen —eta gaur egun ere, Gerrak inposatutako etenaldiaren ondoren 1953.etik argitaratzen du—, *Euskera. Euskaltzaindia'ren lan eta agiriak* izenekoa. Testuak euskaraz ezezik Euskal Herrian hitzegiten diren beste bi hizkuntzatan agertzen ziren, gazteleraz eta frantsesez. Garai batean Donostian argitaratu bazen ere, Garibai kaleko Eneko Deunaren Irarkolan (Leizaolarren inprimategia), zenbaki gehienak Bilbon agertu ziren, Euskaltzaindiak Ribera kalean zeukan bulegotik. Hala ere, inprimatu beste leku batzutan ere egiten zen, Hondarribiko Martín, Mena eta bere Lagundia'ren etxean eta Frantziako Tolosako Edouard Privat'en Gutundegi ta Irarkolan. Pierre Lhandek bere gain hartu zuen aldizkaria ateratzeko ardura, eta gero Nazario Oleaga zuzendari bihurtu zen. Hortik, Euskalt-

zaindiak bere emaitzak, bere iritziak, bere urratsak ezagutarazten zituen, hurrengo bi markadetan hain garrantzitsu izango zirenak. Euskarak, lehenago hainbestetan gutxietsia, bazeukan nolabaiteko prestijio eta estatusa ematen zion erakundea. Hori, esan beharrik ez dago, laguntza eta adore haundia izan zen euskaltzaleen proiektu guztietarako, kazetaritza ere barne. Lehenago ere planteiatutako arazoa, euskararen batasuna, eta bere inguman sortutako beste arazo batzu ere (neologismoak, ortografiaren batasuna, etabar), pil-pilean jarri ziren. *Euskeran* bertan hasieratik kontu haundiz ibili ziren:

«(...) Emen agertzen diran itzberri guziak Euskaltzaindia'k bere gain artzen dituala eztesagu. Idazle bakoitzak bere gogoko izkuntza badarama. Urteak igaro-ta, Euskaltzaindia'k izkuntza bearrezkoa apurrka-apurrka garbituz, bere ajola pean arrotuko du, epe luzeko lana da-ta. Alere oraindik Euskaldun geienak errezi ulertu dezakeen euskera darabilgu, Bizkai, Gipuzkoa ta Lapurdi'ko izkuntzak elkarri ein batean josiaz. Darabilgun idazkera da Euskaltzaindia'k orañ arte bearrezkotzat erabaki duan arlo bakarra»³⁸⁵.

Euskaltzaindiarekin loturik zegoen beste aldizkari bat sortu zen, *Euskaltzaindiaren Laguntzalleak Deia*, 30.eko hamarkadan. 1934.eko urtarriletik 1935.era arte agertu zen Bilbon, lehenik hilabetero eta gero, 1935.ean, bi hilabetetan behin. Argitaratzailea Bilboko Editorial Vasca zen. Gehien idazten zuenatariko bat Mikel Aingeru Olano urteaga kaputxinoa zen, garai hartan Guma-eko gotzaia zena³⁸⁶. Euskararen irakaskuntza zuten kezka nagusia. Hor sartuta zeuden, besteak beste, Damaso Intza, Martin Lekuona (lehen-dakaria) eta Nazario Oleaga. Batzorde bana bazuten Araban, Gipuzkoan, Nafarroak eta Bizkaian. Aldizkaria saltzeko, bi mila orri bidali ziren harpidetzak egiteko asmoz. Bilerak Donostiako Eusko Ikaskuntzaren egoeran egiten ziren. Euskaltzaindiaren Laguntzalleak Akademiaren Yaur-sailean sortua zen, «baña, sortarauz, bere buru ta osorik yarei ibiltzekoa izango da»³⁸⁷. Helburua, esan bezala, «eusko-erkietako aur eusko-erdaldunen artean euskera zabaltzea da»³⁸⁸. Aldizkarian lan guztien berri agertuko zen.

Nola gauzatzen zen asmo hori? Elebitasunean, haien ustez. Eta elebitasun hori lortzeko, alde batetik euskara bizi zen lekuetan irakaskuntzaren bidez bultzatu eta «izkera ori bera [euskara] il dan bazterretan piztu egin» nahi zuten³⁸⁹. Euskara «Endaren izkuntza da». Wundt irakasle alemaniarraren teorietan oinarritzen ziren, «gizadian nabaitzen diran abots eta izkera ugariak, jatorriak ematen duan gaitasun ezberdiñetatik datoz, eta enda bakoitzean abots eta izkera oiek bestelakoak dira»³⁹⁰. Delos soziologoa ere agertzen zen Euskaltzaindiaren Laguntzalleen aipatzen zituztenen artean. Haien ustez, euskara herriaren izpirituaren islada da, «eusko gogo» hitz pare batetan definitzearren. Elkarre honen asmoak Europako giroan murgiltzen ziren, Belgjika, Suiza, Gales, Bengala, Irlanda eta Alsazia-Lorenako esperientziak eredutzat hartuz³⁹¹. Euskal Herrian metodo batzu erabili zituzten. Arabako herri batzutan, han non euskarak izugarritzko galera sufritu zuen aurreko mendeetan, eta non atzerakada beste lurraldeetan baino haundiagoa zen, berpizte lana behar-beharrezkoa zen. 1934.ean F. Jaka-Kortajarena gipuzkoarra, Arabako euskararen muga zen Nafarrate herrira joan eta hil zorian zegoen hizkuntzaz hitzaldiak ematen hasi zen. Aldi berean hango bizkaiera ikasten joan zen. Ondo ulertzen hasi zirenean, «erderaz baño obeki», umeei Kristau-Ikasbidea irakatsi zien, «kantatu batzuekin batera». «Eleiza, ba, euskaldundu zan», dio Jaka-Kortajarenak berak³⁹². Hurrengo pausua etxeko

mutiko gazteena hartu eta euskarazko kantu batzu irakastea izan zen, haren bidez fami-
liako beste guztiek ere euskara berreskura zezaten. Piskanaka piskanaka, euskararenga-
nako zaletasuna hedatzen joan zen, eta «Nafarrate'n, ba, Euskera ta oiturak beste bi gizal-
dirako zutitu dira». 1934.ean Arabako euskaldunak gutxi ziren. Euskaltzaleak Elkartea-
ren ikerketa baten arabera (*La Muerte del Euskera*), 8.500,28 herritakoak.

Beste kasu bat Bilbokoa da. Han, 1920.eko erroldaren arabera, euskaldunak 20.000
bat gizaseme ziren, gehienak emakume (12.078). Ramon Ertzeren ustez, «existe, pues,
en potencia, una fuerza que es preciso utilizar»^{3,93}. Euskaldunentzako giro atesgin eta
egoki bat sortzea proposatzen zuen, kanpaina publicitario baten bidez, «a la manera
como se forma un ambiente electoral u otra propaganda cualquiera». esperantza, ordea,
hauurengan zegoen. Ume euskaldun berriak udan baserri eta euskaldun herrietara bi-
daltzea proposatzen zuen, ume barra etxe bakoitzean.

Iruñan egoera desberdina zen. Umeak euskalduntzearen lana Euskeraren Adiskideak
Elkartearen eskutan zegoen. Miren Biskarret andereñoaren gidaritzapean, hiru klase
zeuden, berrogeitabostna ikasle inguru zituztenak. Bestalde, beste 35 euskaldun berri
ikasten ari ziren Eusko Gaztedian, eta A.M. Mokoroa eskolapioak eskolak ematen zituen
Kalasanz Ikastetxean.

Ikusten dugunez, ikertuko ditugun bi hamarkada hauetan, euskarak sekulako bultzada
jaso zuen. Giro akademikoetan behin betirako sartu zen, eta beraz, zilegi ematen zuen
milaka proiektu

—mundu modernoan iraungo zuen hizkuntza bati zegozkionak— aurrera eramatea; eus-
kaltzaleek ederki ulertu zuten euskara biziko bazen, irakaskuntza, alfabetatze eta euskal-
duntze lanak, eredu idatzi estandarrik eta masa-gizarteko hizkuntza guztien ezaugarriak
eskuratu behar zituela. Eusko Ikaskuntza eta Euskaltzaindia erreferentzia ezinbestekoak
izan ziren zeregin horietan zebiltzan euskaltzale guztientzat, eta baita, jakina, euskal ka-
zetarientzat.

II.1.2. Aldizkari erlijiosoak

Euskarazko aldizkari erlijiosoak oso iraunkorrak izan dira beti euskal kazetaritzaren
historian. Gerra aurreko batzu mende honetako 50.eko hamarkadan argitaratzen ziren, *Ze-
ruko Argia* estaerako. Gaur egun ere, ordenu erlijioso haiek beste euskarazko aldizkariak
kaleratzen dituzte: hor dugu, adibidez, karmeldarren *Karmel*. Lehen partean esan bezala,
bi aldizkari erlijioso, oso garrantzitsuak, sortu ziren Euskal Herrian 10.eko hamarkadan:
Jaungoiko-Zale eta *Jesus'en Biotzaren Deya*. Lehenengoa, batez ere, oso eraginkorra izan
zen, eta baita haren ondoren, Errepublikara garaian alegia, sortu zen *Ekin* ere. 1919.etik, *Ze-
ruko Argiatik* hasita, beste aldizkari batzu sortu ziren. Gai erlijiosoak ukitu ezezik, beste-
lakoak ere tratatzen zituzten. Horietaz, hain zuzen ere, hitzegingo dugu atal honetan.

Jaungoiko-Zale aipatu dugu lehenengoz, izen berdineko bazkunaren bozeramailea
zena. Zirilo Arzubiaga eragile nagusia izanik, Jaungoiko-Zale Bazkuna 1912.ean sortu
zen Zomotzan, katixima batzeko ahaleginak egiteko eta euskara bultzatzeko. Bazkunean

bazeuden, Arzubiagarekin batera, beste apaiz batzu, hala nola Gabriel Manterola eta Juan Bautista Eguzkitza. Haiek, bizkaierazko eta gipuzkerazko katixima edo dotrina batzeaz gain, aldizkariak sortu, euskarazko liburuak argitaratu eta euskal jai erlijiosoak antolatzeaz ere arduratzen ziren. Aldizkariak eta liburuak argitaratzeko bazeukaten inprimategi bat, Jaungoiko-Zale'ren Irarkola, Zornotzan bertan. Horri esker, Bizkaiko herri horretatik euskarazko aldizkari eta liburu asko eta asko kaleratu ziren, erlijiosoak edota erlijioarekin zerikusirik ez zutenak.

Bazkuna sortu zen urte berean kaleratzen hasia, *Jaungoiko-Zale* aldizkaria Errepublikan ailegatu arte argitaratzen jarraitu zuten. Errepublikan, esan bezala, *Ekin* agertu zen. Hamabostekaria ezezik, egutegi bat argitaratzen zuten, hormarakoa, *Jaungoiko-Zale'ren [formako] egutegia*. Horretaz aparte, 1921.etik beste aldizkaritxo bat ere kaleratu zuten hilabetero, *Eliz-Orria*, «parroko jaunak euren eliztarren artean zabaldu dagien», azalean bertan esaten zutenaz. Ale bat bakarrik ikusi dugu, Deriko Labayru Ikastegian dagoen *Jaungoiko-Zaleren* bildumaren orrien artean. Formato txikiko aldizkaritxoa, mezatako gauzak eta Ebanjelioen azalpenak batez ere zekartzen. Behintzat, antzerako beste bi aldizkari agertzen ziren Bizkaian, guk ikusi ez ditugunak, *Busturia'ko Kistar Ikastia* eta *Umetxuen Adizkidea*, biak, dirudienaz, haurrentzako eginak. Errepublikan, 1935. urtean zehazki, beste aldizkaritxo bat kaleratu zuen Jaungoiko-Zale Bazkunak, Gipuzkoan kasu honetan, *Igande Orria* ³⁹⁴, Bizkaian agertzen zenaren antzekoa. Oiartzunen, Onaindiak dioenez, beste bat agertzen zen, *Oyartzungo Eliz-Orriya*, Donostiako Eneko Deunaren irarkolan lehen aldiz 1926.ean irten zena ³⁹⁵.

20.eko hamarkada hasi zenerako, *Jaungoiko-Zale*k ondo finkatuta zirudien. Hamarkada honetan, Manterolaren eragina nabaria da: *Gabirel* edo *Gama* izengoitiak erabiliz, aldizkariaren atal askotaz arduratu zen. 1920.ean «Josu-Kisto'ren alatzak» izenekoaz arduratzen zen, olerkiak ere argitaratzen zituen (Robustene Mujika *Tene*, Paul Egiarte edo Eukeni Larrañagaren poesiekin batera). Beste atalak «Deun bizitzak», «Kistar-Ikasti-Atzalbena», «Lugin-gauzak» eta «Jainko gurtza egiztuta» izenekoak ziren. Egia esan, aldizkariaren bizitzaren zehar oso gutxi aldatu ziren. Idazle erlijiosoak ezezik, laikoak ere bazeuden, halanola Federiko Belaustegioitia. Aldizkarian aurkitzen ditugun beste izen batzu ezagunak egiten zaizkit: Nemesio Etxaniz, Gotzon Urrutia... eta beste batzu ez horrenbeste: Pantzeska Belaustegi, K. Arrupe, Pedro Ormaetxe... Argazkiak ere bazeuden, Indalecio Ojanguren eta Gabriel Manterolak berak eginak. Irudiak (argazkiak eta, gehienbat, marrazkiak), erlijiosoak izaten ziren: santuak, birjinak eta horrelakoak.

1922.ean euskal kazetaritza inoiz baino hobeto zegoen, euskara hutsezko hamar aldizkari bait zeuden: *Jaungoiko-Zale*, *Zeruko Argia*, *Irugarrenko Prantziskotarra*, *Irugarrengoen Irakaslea*, *San Francesen Deia*, *Jesus'en Biotzaren Deya*, *Euzko Deya*, *Federaren Propagacioneco Urtecaria*, *Eskualduna* eta *Argia*. Hauetatik zazpi erlijiosoak ziren, eta beste bitan (*Eskualduna* eta *Argia*) apaiz asko zegoen zuzendaritza-taldean. Hala ere, aldizkari mordoxka bazeagoen ere, *Jaungoiko-Zalekoek* irakurle askorik ote zegoen galdetzen zuten:

«Baña irakurgayak geituten diran neurrijan geitu ete dira irakurliak be? Agirijan dago gaur euskaldunak zerbait irakurten dabela, orain ogetamar urte baño askoz geyago. Baña ondiño asko dira ezertxu be irakurten ez da-

benak (...). Biar-biarrekua da ba irakurteko zaletasuna biztutia, ta onetarako beste biderik ez dago auxe baño: irakurri (...). JAUNGOIKO-ZALE'ko bazkidiak ez ete leikiez batu erriko umetxuak euren etxian edo ikastolan, naiz beste areto baten, ta oin udan zumardi edo landa baten, egu-nero ordu erdijan, ta zerbait irakurri eragin?... Jauparijok, ez deritxazue au ondo egin ezkeru, umion adimena asko itxartu geinkelan gauza onetarako, ta irakurteko erreztasuna euki ezkeru Kristiñau ikasbidia ariñago ta obeto ikaskiko leukiela? (...)»³⁹⁶.

Hor ditugu beraz *Jaungoiko-Zale*, gero *Ekin* eta baita beste aldizkari eta bazkun erlijioso batzuren ardatz nagusiak Erlijioa bera lehenda da, eta berau zabaltzeko norberaren hizkuntza erabili behar da, herritarren mintzaira alegia, euskara kasu honetan. Erlijio eta hizkuntzaren zabalkuntza elkarren eskutik. Frances Lannon Oxford-eko irakasleak ezin hobeto definitu du, gure ustez, egoera hori:

«Los núcleos agrícolas de reducidas dimensiones y formados por explotaciones pequeño-campesinas se caracterizaban por una gran estabilidad. Este tipo de núcleos constituían el marco más adecuado para la acción eclesiástica. En ellos todos se conocían y estaban habituados a cooperar, tanto en las tareas agrícolas como en las demás actividades sociales; el pueblo y la parroquia tenían idénticos límites; la vida parroquial y la vida de la colectividad local eran prácticamente indiferenciables»³⁹⁷.

Utz dezagun oraingoz Jaungoiko-Zale Bazkunak argitaratzen zuen izen berdineko aldizkaria (hurrengo atal batetan haiei buruz hitzegiteko aukera izango dugu, Errepublikan *Ekin* aldizkariaraz arituko bait gara), eta zuzen dezagun orain gure arreta 1919.ean eta 1921.ean sorturiko bi aldizkari erlijioso garrantzitsutara, *Zeruko Argia* eta *Aranzazu* aldizkarietara alegia.

a) *Zeruko Argia*

1919.eko urtarrilean agertu zen lehen aldiz Iruñako kaputxinoek aurrerantzean hilabetero argitaratuko zuten *Zeruko Argia*. Euskarazko kazetaritzaren historian gehien iraun duen aldizkari erlijiosoa dugu, Gerra ondoren ere berriro argitaratzeari ekin zioten, gaur egungo *Argia* bihurtzeraino. Baina hori beste kupel bateko sagardoa da, eta guri interesatzen zaiguna lehenengo garaia da, hau da, 1936. urtera artekoa. Formato edo tajuera txikiko aldizkaria, normalean garaiko aldizkari erlijioso guztiak bezala, Damaso Intzaka zuzendua, hasieran bere helburua erlijiosoa zen:

«Gure erlijioa asko gauza etzaizkigu argi erakutsi oraindikan euskeraz. Txoko asko arkitzen dira argitu bearrak. Euskal-etxe batzuetan ezta kite dotriña buruz, ez gazte ta ez zarrak. Beste euskeldun batzuek baldin ba dakite ere buruz dotriña, eztute iñoiz aditu edo eztira aditzera jarri; umetan ajola gutxi zitzaiotelako ta gero sermoi edo itzaldietan arreta aundi-aundi dirik jarri ez tutelako. ZERUKO ARGIAk bear ditu ba txoko oiek argiz bete, buru oietako illunak aienatu ta ez-jakiñen begi aurrean jakin bear guztiak argi-argi jarri»³⁹⁸.

Aztertu nahi zituzten gaiak, beraz, erlijioso soilak ziren. Aldizkari erlijiosoa beraz, gai erlijiosoei buruz bakarrik aritzen zena, baina —hau da gure ustez azpimagarria— ez bakarrik erlijiosoentzat. *Zeruko Argia* jende guztiarentzako aldizkaria zen. Kaputxinoek eta frantziskotarrek lehenagotik beste aldizkari batzu ere argitara emanak zituzten, orai aztertzen ditugun ez bezala, erlijiosoei bakarrik zuzenduak. Eliztarrek, nolabait, mundura atera nahi zuten. Garai hartan, kazetaritza informatiboko garaian alegia, *mass-mediaren* eragina nabaria zen. Eliztarrak laizismoaren arriskua gertu ikusten hasiak ziren. Ordenu erlijiosoek propaganda egiteko beste bide batzu bilatu behar zituzten, Pio X. Aita Santuaren hitzak gogoan zeuzkatelarik:

«Elizak alperrik egingo dituzute, misioak alperrik emango dituzute, ta eskola egingo dituzte Elizaren alde ta bere etsaien kalte iskillu edo arma bezela irakurgai katoliko leyal ta egiazkoak erabiltzen ezpadituzute»³⁹⁹.

Zeruko Argiaren idazle gehienak kaputxinoak ziren. Hor zeuden, Damaso Intza zuzendaritzapean, Kalparregi, Arbelaitz, D. Altzo-Azpi, Isidro Amorena, Jose Antonio Donostia, Koldobika Jauregi, Jon Garbizu eta Pablo Fermín Irigarai *Larreko*. «Iarkurgai ona»ren alde zeuden, garai hartako beste hainbeste aldizkari bezala, ez bakarrik euskarazkoak edo Euskal Herrikoak, Espainiako eta Europako beste hainbeste aldizkari kristau bezala baino. «Irakurgai onen eguna» urtero ospatzen zen, dima biltzeko asmoz. *Zeruko Argiakoek* «euskarazko irakurgai onen eguna» proposatu zuten, Arbelaitzen artikulua baten bidez⁴⁰⁰. Beste euskal aldizkariak ideia ezin hobeto jaso zuten. Proposamena *Es-kualduna, Jaungoiko-Zale, San Francesen Deia, Euzko Deya, Jesus 'en Biotzaren Deya, Fedearen Propagacioneco Urtecaria, Euskal Erria, Euskal Esnalea, Euzkadi* eta *La Gaceta del Norte* aldizkariak eta egunkariak luzatu zitzaizkien Iruñako kaputxinoen bi aldizkarietatik, hau da *Irugarrengo Frantziskotarra* eta *Zeruko Argiatik*. Jaungoiko-Zale Bazkunaren erantzuna baiezkoa izan zen. Zornotzakoek, bide batez, egunkari euskaldun baten beharra eta umeentzako aldizkari batena ere azpimarratzen zuten:

«Azkeneko zazpi urte auetan euskerazko irakurgaiakin lan asko egin ba-da ere oraindik ere zelai aundia daukagu landutzeko. Euskerazko egunari bat laxter bearko da, umientzat aldizkingi polit apain bat gaur-gero bear zen, uskurtz edo erlijio idaztiak ugaritu bear ditugu»⁴⁰¹.

Egunkariaren egitasmoa urte batzu geroago ailegatu zen, 1929.ean alegia. Lan honetan aurrerantzean luze dihardugunez, oraingoz ez dugu ezer esango. Umeentzako aldizkari baten proiektua (komiki baten proiektu edo egitasmoa) prestatu zuten Iruñako kaputxinoek, eta baita sortu berria zen Euskaltzaindiari proposatu ere, nahiz eta azkenean gauzatu ez. Horretaz ere komikiei buruzko atalean gehiago hitzegingo dugu. Kaputxinoek *Zeruko Argian* historieta batzu, gehienak «Ikasi! Ikasi!» izenburupean, argitaratzeari ekin zioten.

Zeruko Argia, garai hartako beste aldizkariak bezalaxe, irakurleko bati erantzuna da, dudarik gabe, Bazegoen euskaraz irakurtzeko gai zen audientzia bat, lehenko aldizkariak eta literatur ekoizpenek prestatua, alde batetik, eta alfabetazioak beste alde batetik, azken hura gehienbat erdarazkoa bazen ere. Garai hartantxe, hain zuzen ere, hasi ziren euskarazko irakaskuntzaren lehen saiakerak, Gipuzkoan ikastola batzu sortuak ziren⁴⁰².

Zeruko Argiak lehenagoko euskarazko aldizkari erlijiosoen ukandu batzuk jaso zituen; ez zuen *Jaungoiko-Zaleren* bidea jarraitu, hau da, ez zen sartu erlijiotik at zeuden gaietan, halanola politika edo hezkuntza kontuetan, ez Zornotzako apaizen elkartekoek egiten zuten heinean behintzat. Baina misioetako gauzei buruzko berriak maiz ekartzen zituen, *Fedearen Propagacioneco Urtecarieren* tradizioa nolabait jasoz, eta baita kaputxinoei buruzko berriak ere, ordenu barruko aldizkariak egiten zuten moduan. 1923.ean, esate baterako, kaputxinoek bazituzten European 247 erlijioso, Asian 1306, Afrikan 330 eta Ameriketan 821⁴⁰³.

Iruñako kaputxinoen aldizkariak Euskal Herriko bazter guztietara iritsi nahi zuen, ez zen beraz Nafarroako bakarrik aldizkari bat. Batez ere, Gipuzkoa eta Nafarroa iritsi nahi zuten, bazekitelako Bizkaian beren balizko esparrua *Jaungoiko-Zalek* betetzen zuela. Ikertzen ditugun aldizkari gehienak bezala, zaila da jakitea *Zeruko Argia* zenbat saltzen zen. Baina badakigu non saltzen zen, zenbat salmenta-puntu zeuden: 1921.ean Gipuzkoa eta Bizkaiko leku gehiagotan saltzen zen, Nafarroan baino. Gipuzkoan aurki zitekeen Donostian, Hondarribian, Lekarotzen, Tolosan, Soraluzen, Arrasaten, Billabonan eta Deban, eta Bizkaian Lekeition, Algortan, Plentzian eta Portugaleten. Araban ere banatzen zen, Gasteizen eta Gaztelun. Ezagutzen ditugu, baita ere, harpidetzak egiteko herrietako idazkarien zerrenda, eta gehienak Gipuzkoan zeuden, hogeitasei herritan. Bizkaiko sei herrik bazuten *Zeruko Argiaren* ordezkari bat, eta Nafarroako hamairuk. Beste bat Gasteizen zegoen⁴⁰⁴.

Aldizkaria erlijiosoa bazen ere, eta politikatik urrun mantenduko zirela agindu bazuten ere, 1922.ean atal berri bat argitaratzeari ekin zioten, «naskaldia» izenekoa. Bertan munduko berri laburrak agertzen ziren, gehienak erlijioarekin zerikusia zutenak. Atal hartan Sobiet Batasuneko berri asko zeuden, komunismoa bait zen garai hartan elizgizozentzat etsaierik haundiena. Iruñako kaputxinoentzat ere berdina, eta horregatik beren aldizkarian komunisten aurkako berri ugari aurki ditzakegu, politikaz arduratzen ziren aldi urrietan. Pentsamolde hau lehenagoko euskarazko aldizkari batzuen eta geroagoko beste batzuren ere berdina delako, sindikatu katolikoak, batez ere nekazarien elkarteak, Eliza katolikoaren ideologiaren bozeramaile ezin hobeak ziren. Batez ere Errepublikan, bai elizgizonek, bai abertzaleek, ederki ikusten jakingo dute elkarte horien garrantzia. Baina, egia esan, *Zeruko Argia* ez zen inoiz ere Espainiako eta Euskal Herriko politika gauzetan sartu, eta oso gutxitan Europakoetan, ez eta momentu nahasietan ere, esate baterako Espainiako II. Errepublikan.

Honek ez du esan nahi pentsamolderik ez zutenik. Eliztarren aldizkariak Eliza katolikoaren pentsamoldearen bozeramaileak ziren. Ezaugarri gehienak ikusi ditugu: eliztarrak izanik, sozialista eta batez ere komunisten aurkakoak ziren. Beste aldizkari erlijiosoa ere berdina: 1931 .ean *El Mensajero del Corazón de Jesús* aldizkarian esaldi hau irakur zitekeen: «Todas las ideologías y los sistemas sociales se reducirán a dos: comunismo o catolicismo, Roma o Moscú». Beste alde batetik, kaputxinoek, Euskal Herriko —eta baita Espainia eta Europa osoko-elizgizon guztiek bezala, politikoki alderdietan baino sindikatuetan konfidantza gehiago zuten, oso kontutan bait zuten bere pentsamoldearen jarraitzaile asko eta asko nekazarietan zeudela.

Komunikabideei buruzko kaputxino eta bestelako erlijiosoen ideiak zehatz-mehatz ezagutzeko, aita Cultrera-ren idatzietara jo behar dugu. 1924.ean «Tolosa'ko zabaltzea» izenburupean (*La Croix de Dimanche* izeneko aldizkari erlijiosoak Frantziako Tolosa herrian lortutako zabalkundeari buruzkoak) kaputxino honen ideiak azaltzen dira. Urte hartan, Euskal Herriko aldizkari askok —haien artean *Zeruko Argia* bera eta *Argia* ere bai— eredutzat zuten *La Croix de Dimanche* aldizkariak 30.000 harpidedun zituen Tolosako departamentuan. Cultrerak adierazten du nola lortu zuten hainbeste irakurle izatea. Horretarako, lehen helburuak emakumeak ziren,

«aiek gizonak barrio kartsuagoak, gizonak baño sinismen aundiagokoak ta toki batzuetan apaizen ordeztara ikusaldiak egitera joateko añako kemen izan zuten»⁴⁰⁵.

Aldi berean, aldizkariako arduradunek banatzaile berriak prestatu zituzten hitzaldi batzuren bidez. Baina hona hemen, gure ustez, Euskal Herrian aplikagarrien suerta zitekeen puntua: emakume eta umeen garrantzia, aldizkari katolikoak, eta gure kasuan, euskarazkoak, zabaltzeko. Erraz ulertzen da umeen garrantzia, euskaraz alfabetatu gabe zegoen gizartean, haiek bait ziren euskaraz hobekien irakur zezaketenak. Euskara eta Fedea elkarrekin estuki lotuta egonik, horrela bi xede batetzen ziren: kristautasuna eta hizkuntza zabaltzea. Emakumeen zeregina ere pisuzkoa izan behar zen, katolikotasuna zabaltzeko, ondo dakigunez beraiengan apaizek jokabide eraginkorra egin bait zuten. Euskal Herrian emakumearen garrantzia haundia izan da beti, gizarte tradizionalan behintzat. Gizarte industrializatu berrian —gogora dezagun nola Sabino Aranak eta bere jarraitzaileek, nahiz eta gizarte horren barne egon, industrializazioaren aurka azaldu ziren— emakumearen zeregina guztiz ezberdina bihurtzeko arriskua zegoen, eta elizgizonek ere ondo ikusi zuten. Hortik katolikotasunak eman zien garrantzia, ez ordurarte nahiko pasiboa, aktiboa baino, Cultrerak aipatzen duen adibideak lekuko. Abertzaletasunak ere emakumeari bere betebeharra eman zion mikrogizarte abertzalean, Emakume Abertzale Batza asmo horiek gauzatzen zituelarik. Batzaren atzean apaiz bat, Policarpo de Larrañaga, Errepublikan sindikalismo abertzalea ere pizteko ahaleginetan nabariena, bazegoen⁴⁰⁶.

b) Aranzazu

1921.ean argitaratzen ziren euskal aldizkariak beste bat, elebiduna, erantsi zitzaion: *Aranzazu*. 1919.etik beste aldizkari erlijioso bat agertzen zen Donostian, *Junior*. *Organo de la Federación Vasco-Navarra de Congregaciones Marianas*, euskaraz zatitxoren bat ekartzen zuena, eta denboraren poderioz euskarazko gehigarri bat kaleratuko zuena, *Gure Mutillak*, aurrerago ikusiko dugun bezala.

Aranzazu hango frantziskotarren aldizkaria zen. Hilabetekaria, *Zeruko Argia* bezala, gormato edo tajuera erdiko zen eta irudiak bazekatzan. Lehenengo zenbakia 1921 .eko maiatzak 15ean agertu zen. Izen osoa hauxe zen: *Aranzazu*. *Revista mensual ilustrada*. *Dirigida por los PP. Franciscanos de Cantabria*. Ez dugu hemen Arantzazuko komentua euskal literaturan izan duen eta orain ere duen garrantzia aipatu behar. Beste ordenu erlijioso batzurekin batera —Josulagundiko edo jesuitak, karmeldarrak, kaputxinoak...—

frantziskotarrek ere aspaldidanik euskararen gauzatarako zaletasun berezia erakutsi dute. Frantziskotarra dugu, esate baterako, eta Arantzazurekin lotua, hor habitoak jantzi bait zituen, Juan Antonio de Ubillos⁴⁰⁷. Añibarro ere, Arantzazun bere azken urteak eman zituen, frantziskotarra zen. Eta frantziskotarra ere, beste adibide oso ezaguna aipatzearen, Pedro Astarloa, zeinen teorietan Sabino Arana Goirik berarenarentzat erroak aurkitu zituen. Arantzazuk ez du bakarrik frantziskotarrengan eragina, baita beste ordenuetakoengan ere; hor dugu José Ignacio Arana jesuitaren adibidea. Eta Arantzazuko frantziskoatren komentuan dago Euskal Herriko biblioketarik hoberenatariko bat, euskarari dagokionez batez ere.

Frantziskotarrek bazuten aldizkari bat, ordenu barrukoa: *Irugarrenko Frantziskotarra*. Kaputxinoen kasuan bezala, aldizkari berriak beste kontzeptu bat dakar: guztionezko komunikabide bat izateko gogoia, hain zuzen ere:

«Propagar el espíritu de la orden, vulgarizarlo, difundirlo, en especial por la implantación de la Venerable Orden Tercera, fue siempre tarea obligada de los hijos del Pobrecillo de Asís»⁴⁰⁸.

Azken finean, pentsatzen zuten frantziskotarrek, bere ordenuaren ezaugarriak ederki egokitzen ziren Euskal Herriaren nortasunarekin:

«Hay en la religiosidad vasca un cierto matiz de franciscanismo. Ni ¿cómo podría ser de otra suerte? No en vano las instituciones franciscanas, tan en armonía con las tendencias de la raza, de espíritu marcadamente popular y democrático, arraigaron aquí tan hondamente»⁴⁰⁹.

Esan bezala, *Aranzazu* euskaraz eta erdaraz idatzia zen. Arantzazuko Birjinaren mirariak eta Hirugarren Ordenuko araudia eta ezaugarriak dira gehien agertzen diren gaiak. Euskaldunentzako irakurgaiak ere agertzen dira, ipuiak adibidez, eta santuen bizitzak, hagiografiak, ere bai: 1926.etik Saltarelli apaiz italiarraren *Asistar Prantzisko Donearen bizitza*, aita Jose Maria Azkuek euskaratua agertu zen. Noizbehinka ere Ameriketako berriak eta olerkiak agertzen ziren.

1930.ean hor hemenka azaltzen ziren euskarazko testuak atal bakar batetan bildu ziren, «Euskel atala» izenekoan hain zuzen ere, A. Gatetsbik zuzendua. Bizpahiru orrialde izaten ziren aldizkariak 30 bat orrialde izaten zituen- gauza erlijiosoekin beteak. *Zeruko Argia* bezala, *Aranzazu* ez zen politikan sartu. Bere helburu nagusia zera bait zen:

«Argia eraman, pakea sortu, ontasunaren maitetasuna piztu, Ama Birjiniarenaganako zaletasuna ixiotu»,

eta horretarako bi hizkuntzak erabiltzen zituzten, euskara eta erdara,

«eta, egia esateko, onetxek sortzen ditu esames eta xelebrekeri txiki batzuek. Txikiak, Jaun Goikoari eskerrak. Irakurle batzuek galdetu izan digute iya zertarako idazten degun euskeraz. Eskoletan erderaz erakusten dala, eta naikoa euskera egiten dala gure baserrietan. Beste batzuek berriz erderarik ez omendakite, eta gure aldizkingian euskerazko irakurgai gei-

xeago eskatzen dute. ¿Gustion gogoa nolatan bete? Guztion gustora ez omendu egundo euririk egin. Dana dala, gure *Aranzazu* onek gaurtik aurrera izango du *Euskal ataltxo bat*, eta atal ontan bi edo iru orrialde»⁴¹⁰.

Behin eta berriro errepikatu behar dugu politikan ez sartzeak —hau da, alderdi baten edo bestearen alde ez agertzeak— ez duela esan nahi pentsamolde edo ideologiarik ez izatea. Euskarazko aldizkari erlijiosoen pentsamoldea, batez ere Errepublikan, Gobernu laikoan mehatxua sentitzen zutenean, nabaria da. Errepublikako Gobernuaren erasoei erantzuna irmoa izan zen kasu guztietan. Lehenengo aldiz Gasteizen gotzai euskaldun bat egoteak badu zerikusia horrekin. Mateo Mujika euskaldunen gotzaia bihurtu zen, bere ospea Errepublikak herbesteratzea erabaki zuenetik gero eta haundiago bilakatu zelarik. Arantzazuko frantziskotarrek ere beren gotzaiarekiko leialtasuna erakutsi zuten:

«Gure Gotzai maite Muxika' tar Mateo Jauna ez dago lotan. Urte bat baño geyago da indarez gugandik aldendurik dagoala» —zioten 1932.ean «Ala ere bere ardiai beti izan dien maitetasuna ez da orregatik batere oztu».

Mujikak herbestetik gutun asko bidali zituen. Horien berri ematen zuen *Aranzazuk*. Horietan azpimarragarrienetako bat 1932.eko dugu, hezkuntzari buruz:

«Gaurko egunez ikastola katolikoak bear bearrekoak ditugu (...). Jakiña da oraingo Gobernuak eratu dituala Jaungoikogabeko ikastolak. Orregatik Gobernuaren mendean dauden ikastolatan ezin erakutsi izango zaizkie umeai Relijio gaizko gauzarik (...). Jaungoikorik gabeko ikastolea gaiztotzat eman zuan IX Pio'k *Syllabus* deritzayon urregorritzko idazkian, eta gaurko Aita Santu XI Pio'k ere gogor itzegin du berer aurka (...). Ortik eta Elizaren Araudi Nagusiaren erabakietatik, eta gurasoak beren umeenganako dituzten eginbearretatik ateratzea du, gure Gotzai maiteak Gazteizko Goterki (diócesis) ontako Eliza bakoitzaren itzalpean ikastola katoliku bat jarri bear dala (...)»⁴¹¹.

Mateo Mujika Gotzaiak araudi tinko bat ere bidali zuen. Bertan batzorde bat, Gotzaiaren ardurapean, ezartzen zela adierazten zuen. Beraren esku gelditzen ziren barrutian eskola katolikoak zabaldu ala ixteko ahalmena. Mujikak erabakita, araudi hau erdaraz eta euskaraz egin eta maisuei bidali zitzaien.

Irakaskuntza arras garrantzitsua zen elizgizonentzat, eta euskarazko kazetaritzarekin ere hasieratik oso lotuta egon zen.

Irakaskuntza, erlijioa eta euskara izango ziren, hain zuzen ere, Errepublika garaiko euskarazko aldizkari erlijiosorik garrantzitsuenaren ardatzak: *Ekinez* ari gara, *Jaungoiko-Zaleren* ondorengoa. Zornotzako apaizen aldizkari hau, *Zeruko Argia* eta *Aranzazurekin* batera, mende honetako 20. eta 30.eko hamarkadetako hiru aldizkari erlijioso euskarazkoak izan ziren. Beste batzu ere sortu ziren, eta horien ezaugarriak aztertuko ditugu. Zer esanik ez, erlijioso hutsak ez ziren beste euskal aldizkari batzutan ere kutsu erlijioso ezin nabariagoa zen.

II.2. Argia

II.2.1 Argiaren sorrera

Gerra aurreko euskal kazetaritzan, batez ere guk ikertzen ditugun bi hamarkadetan, Hego Euskal Herriko aldizkaririk iraunkorren eta eraginkorrenetariko bat, eraginkorrena ez bazen, *Argia* dugu. Gainera, *Argiak* nolabait biltzen ditu elementu kulturalak, erlijio-soak, eta euskara hutsezko informazioa posible zela frogatu zuen. Donostiako astekari hau euskal komunikabideen arloko zenbait egitasmo oso garrantzitsuen aitzindari eta bultzatzaile bihurtu zen, hala nola euskara hutsezko egunkari batena, Euskal Herriko lehen komikiaren edo euskarazko irratiaarena. Lan honen bigarren parte honetan guzti hori aztertzeke astia izango dugu.

Beste alde batetik, gure ustez Argiakoek jakin zuten irakurlego bat bilatzen eta eratzen ere, hizkuntz eredu egoki bat proposatuz. III. partean aztertuko dugu alderdi hau. Astekariaren historiaren lehenengo urratsak aztertu baino lehenago, beste gauza bat: ideologikoki, *Argia* dugu euskararen munduan ibiltzen zirenen, apaizlego gipuzkoarraren zati haundi baten emaitza, R.M. Azkueren *Euskalzale* eta *Ibaizabalek* jorratutako bideetatik abiatu zena, Errepublikan, hau da 30.eko hamarkadan, mikrogizarte abertzalean integratuko zena. Baina, esan bezala, alderdi guzti horiek piskanaka piskanaka aztertuko ditugu.

1921.eko apirilak 21an kaleratu zen *Argiaren* lehenengo alea; 800 inguru atera ziren bere hamabost urteetan, 1936.ean, Gerra Zibila piztu zela eta, desagertu arte. Nortzuk eta zergatik bultzatu zuten euskal astekari honen sorrera? Dakigunez, batez ere sei pertsona, sei euskaltzale, bildu ziren Donostian asmo hori burutzeko. 1928.ean *Argian* bertan agerturiko artikulu batetan esaten zigunaren arabera, him apaiz eta hiru seglar ziren *Argia* argitaratu zutenak. Elizgizonak Bitor Garitaonaindia *Garbi*, Ramon Intzagarai *Elurmendi* eta Jesus Karrera ziren (Garitaonaindia eta Karrera jesuitak ziren). Beste hirurak Gregorio Muxika *Jeme*, Ander Artzeluz *Luzear* eta Antonio Lizarraga ziren. Beste bi erantsi behar ditugu: Ambrosio Zatarain, bere semeak dioen bezala, dirua ipini eta «Nekazaritza» atalaz arduratu zena⁴¹², eta Donostiako Garibai kaleko «Eneko Deuna'ren irarkola»ren jabea, Ricardo Leizaola. Beren asmoa euskara bultzatzea zen, hau da, batipat euskaraz irakurtzen ez zutenek irakur zezaten nahi zuten.

Berehalaxe lanari ekin zioten. Jesus Karrera zuzendari izendatu zuten —nahiz eta askok uste izan Garitaonaindia lehenengo zuzendaria izan zela—, eta «apaitxua» berriez arduratu zen. Hasieratik, Intzagarai eta Muxika ziren *Argiaren* idazleak, astekariaren «nortasuna» azaltzen zutenak (batez ere lehen orrialdeko «Astea» atalean). Artzeluzek hartu zuen bere gain «Euskalerriko berriak» koordinatzeko lana, eta *Lugin-zalek* (Zatarain) «Nekazaritza» atala eratu zuen. Antonio Lizarraga, bere aldetik, banakari lan egin zuen.

Astekaria sortzeko erak, puntu askotan, gogorarazten digu euskaraz egin diren beste asmo askotan erabilitakoa. Euskara maite zuten eta euskara bultzatzeko asmo bat beren gain hartu zuten lagun taldeen historia aspalditik dator. Antzeko modua erabili zen *Guero* liburua bera idatzi behar zela erabaki zuen taldeak⁴¹³. Garitaonaindiak ikusi zuen, Donostiara joan zenean, herriko jendearentzako aldizkaririk eza, eta orduan, beste adis-kide batzurekin batera, erabaki zuen sortzea:

«Bere antzekoarengana jo oi emendu bakoitzak, ta Bitor jauna ere laister adiskidetu zan Donosti'ko euskalzaleekin. Asmo bat bazuten: ain negargarri zegon Euskalerriko zutitzeko, euskerari ta Euskalerriko sinis-menari al izate guztiaz eutsi. ¿Zer zala ta erriak ainbesteko zaletasuna herbesteko izkuntzan egiteko? Agirian zuten erantzuna: erdel-izparringiak so-roan barrabas belarra baño ugariago agertzen ziran: erritarren tartean ere irakurle asko zituzten, ta baserrin bertan naiko ugari sartuak zeuden. Euskeraz baziran aldizkingi politak ta euskeraren alde lanean gogor ari ziranak, baña batzuk jakitunentzako zirala-ta, besteak euskera aditu-eziniña zebiltela-ta, edo banak banakak baizik etzitzaizkion erriari eskeutaratzen. Bitartean zerbait irakurtzekotan nai ta nai ez erderaz egin bear (...).

Euskera gordetzeko erriari euskeraz irakurtzen ta idazte erakustia zala biderik bakarra-ta, Bitor jauna ta bere adiskideak zerbait egitekotan aste-roko bat atera bear zutela erabaki zuten. ¿Asteroko bat euskeraz? Askoren ustez txorakeria baizik etzan, geienentzat ekite eziña, guztientzat egin-kizun zalletatik zallenetakoa»⁴¹⁴.

Gasteizko gotzaiak baimena eman ondoren, *Argia* argitara eman zuten. Asmoak, bada, mila aldiz erakutsitakoak ziren: alde batetik, euskararenganako zaletasuna piztea, nekazarientzako hizkuntza errezaren bidez irakurgaiak eskeiniz; bestetik, fedea eta kristatutasuna mantentzea herrietan eta euskaldunengan; eta azkenik, nekazaritaz, irakurleen bizimoduaz, arduratzea. Hiru horiek izango ziren helburu eta ardatzik garrantzitsuenak. Urte hartan, zer nolako harrera izan zuten jakiteko uztailean inkesta bat egin zuten. Ez ditugu inkesta haren emaitzak ezagutzen. Hasiera hartan, ez ziren politika gaietan murgildu, Errepublikak heldu arte. Askotan, zaila izan behar izan zen, esate baterako Marruekoeko Gerra piztu zenean. Esan bezala, horren albisteak ematen zituzten lehenengo urte hartan hasitako «Marruekos'eko berriak», hain zuen ere, izeneko atalean.

Arrakasta lortu zuten nonbait, astero lortu bait zuten *Argia* kaleratzea, eta baita zenbaki berezi bat ere, 1921.eko maiatzak 15koa, Loiolako Inazio Deunaren omenezkoa. Abenduak 25ean argitaratu zen bere lehenengo urte hartako azken zenbakia. Ordurako, *Argia'ren Egutegia*, 1936. urtera arte argitaratu zena, prest zegoen. Urtero kaleratu zuten egutegi hau, formato txikikoa eta gai ezberdinez osatua. Egutegien ohitura, dakigunez, zaharra eta tradizio haundikoa zen euskal kazetaritza. *Argia'ren Egutegiak* bi mila ale saldu zituen 1921.ean, 5.500 1928.ean, zortzi urte haietan guztira 25.900 egutegi saldu zirelarik. Lehen egutegian honako gai hauek agertzen ziren: «Eliza'ren egutegia.-Nekazaritza egutegia.- Legetako bete bear eta eskubide nausienak.- Euskal erriko jakingai bereziak.- Agerkai edo mapa.- Euskerazko karta ereduak.- Abesti edo kanta batzuek, edergarriak eta beste gauza on polita asko». 68 orrialde zituen.

Dirudienez, gauzak ondo zihoazen 1923.ean, Primo de Riveraren Diktadura heldu baino hilabete batzu lehenago; *Argia* sortu zuen talde haren asmoak betetzen zihoazen, eta denborak arrazoiak eman zien: bazegoen euskaraz irakurtzeko publiko bat, inork landu ez zuena, nekazarien artean. *Eskualdunak* Ipar Euskal Herrian egin zuenaren antzera, *Argiak* ahaztutako irakurleko bati begiratu zioten, eta lortutako arrakasta horren frogagarbia dugu. Bazekiten zer nolako irakurlekoa izan nahi zuten eta bazekiten zer nolako informazio mota eskeini behar zioten. Horretarako bazeukaten beren atzean mende batzue-

tako tradizio sendo samarra, hizkuntza lantzeari dagokionez, Elizaren hain zuzen ere, eta bazeukaten ere Iparrean eredu bat, *Eskualduna*, eta Hegoan beste bi, Azkueren aldizkariak hain zuzen ere. Beste eredu batzu erdarazko kazetarizatik zetozen: *La Croix de Dimanche* frantsesa eta *La Veu de Catalunya* katalana. Lehenengoari dagokionez, *La Croix de Dimanche* astekari katoliko bat zen, oso eraginorra, baita Ipar Euskal Herrian ere:

«*Croix de Dimanche*'k urte batean berrogei milla baño geiagoko jauzi edo saltoa egin du. *Croix de Dimanche*'k 'Igandeko Gurutzea' esan nai du. Ta Igandeko Gurutzea zer al da? ARGIA'ren antz aundia duan asteroko bat (...). Berrogei milla etxe berrietara, igandero, Ebanjelio'ko erakutsi ederrak eramango ditu. Berrogei milla etxe ayetan nekazaritza nola obeto eragi erakutsiko du (...)⁴¹⁵.

Urte batzu geroago, 1936.ean alegia, Justo M. Mokoroak ere *Croix de Dimance* baltzko euskal egunkari batetarako eredutzat proposatzen zuen:

«Diario informativo: Publicación sobria, sin alardes ni pretensiones, desligada de compromisos partidistas. Espíritu amplio, generoso, acogedor y conciliante. Ortodoxia y moral cristianas; sin ostentación ni prurito definidor. Información de fuste, integralmente aprovechable, eminentemente útil, sin nimiedades ni amplificaciones ociosas. Actualidad vista a través del interés objetivo actual del lector euskaldun. Altura, imparcialidad, seriedad, dignidad, sensación de cátedra. Economía de lenguaje y de papel (seis páginas regulares); al modo del periodismo francés: modelo *La Croix*»⁴¹⁶.

Beste aipatutako eredia Kataluiniatik zetorren. Kataluinian 1920.ean 144 aldizkari katalan hutsez argitaratzen ziren, eta beste 68 katalanez eta erdaraz. *Argiak* eredu berezi bat zeukaten, itxura denez: *La Veu de Catalunya*:

«Egun oetan ospatzen du 'La Veu de Catalunya'k bere agerpenaren 25'g. urteurrena. Barcelona'n agertu zan, guzia katalanez eta...astero. Orain ere Barcelona'n agertzen da, eta katalanez, baña egunero. Asieran gure antzekoa zen bada. Guzia berdin izateko, ARGIA ere eguneroko egin bear dugu. Noiz? Erantzun, irakurleak»⁴¹⁷.

Egunkari bihurtzeko aukera, aurrerago ikusiko dugun bezala, 1929.ean planteiatu zen.

II.2.2. Argiaren ezaugarri ideologikoak

Kapitulu honetan, hamabost urtetan garatutako ideologia aztertuko dugu, eta erakusten saiatuko gara nola lehenagoko tradizio batetik zetozen, neurri handi batetan, ideologia horren zenbait ezaugarri. Irakurleko eta gizatalde oso bat lortzeko asmotan, Gipuzkoako nekazal gizartearen hiru zutabetan oinarritu ziren *Argia* sortu zutenak: hizkuntza bera lehena zen, aspaldidanik elizgizonek euskara erabiltzen bait zuten herritarrekin harremanetan jartzeko eta beren ideologia transmititzeko; bigarrena fedea,

Katolikotasuna, eta berarekin zeuden ezaugarri ideologikoak, azken finean mantendu nahi zituztenak, eta azken ardatza nekazaritza zen, nekazariak zirelako Gipuzkoako euskaldun gehienak, gizarte tradizionalako erakusgarriak. Hain estuki lotuta zeuden hiru ardatz hauek Argiakoentzat, non, barran banan analizatu beharrean, nahiago izan bait dugu denak batera aztertzea.

Zer nolako jarrera hartu zuten politika aurrean ere aztertu nahi izan dugu; *Argiak* iraun zituen hamabost urteetan aldaketa politiko franko sortu zen; *Argia* bera ere ez zen alde batera geratu, eta alderdi politiko jakin baten alde jokatu zuen Errepublikan. Lehenago, hurrengo atalean, Diktaduraren aurreko jarrera ere analizatuko dugu, nola jokatu zuten garai hartan. Honetan analisi ideologiko sakonago bat egiten saiatuko gara. *Argia* eta politika aztertzean, nazionalismoarekiko harremanak eta mugimendu nazionalistan egindako lana ikusiko dugu; baita sindikalismoan egindakoa, batez ere Eusko Nekazarien Bazkunaren sorrera. Guk uste dugu sindikato horren sorrera *Argiaren* bide ideologikoren ondorio zuzena dela, eta horrek frogatzen duela astekariak Gipuzkoako nekazarien gizartean, euskaldungoan, izandako eragina. Azkenik, *Argia* eta Eusko Nekazarien Bazkunaren jarrera Estatutoaren aurrean aztertuko dugu. Baina guzti hori bigarren parte honen 4. atalean izango da.

Beste aspektu ideologiko batzuk ere ikusiko ditugu atal honetan. Heziketa, esate baterako, euskal heziketa baten alde agertu bait ziren beti: bai nekazal eskolen alde, bai euskaraz egindako heziketaren alde, baita Unibertsitatearen alde ere. «Eskola Nagusia» izango zen nazionalisten —eta Argiakoen— eskaerarik nagusienetarikoa bat Errepublikan. Azkenik, *Argia* eta erakunde kulturalen arteko harremanak aztertuko ditugu. «Euskal Pizkundera» zeritzaion garai hartan, guztien jokaerak izugarritzko eragina izan zuen esnatzen ari zen euskal kulturaren. Oraingoz, azter ditzagun *Argiaren* hiru ardatz nagusiak: erlijioa, euskara eta nekazaritza.

Esan bezala, bakoitza atal batetan aztertu beharrean, nahiago izan dugu denak batera azaltzea, hain gertu bait zeuden Argiakoentzat. Beraientzat, euskaldun ona izateko fededuna izan behar, eta Gipuzkoako fededun eta euskaldun gehienak nekazariak ziren. Beraientzat egin zuten *Argia* 1921ean sortu zutenek, eta, aurreko kapituluetan ikusi dugun bezala, beren helburua gizatalde hura euskaraz irakurtzeko gai izateko prestatzea zen, bapitat, gizatalde harengan zuten eragina ez galtzeko:

«Irakurtzen eta idazten ikasteko alegin guziak egin bear dira. Ta ez ikasi bakarrik: ikasi ta gero, asko irakurri ta asko idatzi.

Batez ere...irakurri...irakurri, euskeraz gero eta gauza politagoak idazten dira-ta»⁴¹⁸,

zioen 1924an *Jemek*, Donostiako Ateneoak irakurtzen eta idazten ez zekiten gipuzkoarrentzako kurtsoak antolatu zituela eta. Lan honetan bertan esan dugun legez, garai hartan euskara kultura hizkuntza zen ala ez eztabaidatzen zen. Euskal Herriko gizatalde batzuren asmoa euskaldunak alfabetatzea zen. Umeak, bereziki:

«¡Atsegin zitzaigun benetan gure ume gaztetxo ayek (batzuek 8 urtetik berakoak) euskeraz ain ederki irakurtzen ikustea! (...) ¡Ikasbide ederra euskera gabeko euskeltzale askorentzat baita euskaldunen analfabetismo

edo ezjakintzaz Donosti'ko Ateneo'an darabilkiten eztabaida orrei astinalditxo bat emateko ere!»⁴¹⁹.

Elurmendi euskaltzainak —*Argia* sortu zutenetako bat— «txalogarri»tzat jotzen zuen euskararen aldeko ahaleginak, baina batez ere umeekin egiten zirenak. Intzagaraike uste du, bestalde, euskara herritara dela, menditarra:

«Euskeraren alde ixil-ixilik lan egiten dutenak, nik ez dakit zenbateraño goitu. Euskera maitagarriyak, bera goratzen duten jakintsu asko lendik badiu; bañan jakintsu utsakin ez euskeraren lan osoa betetzen. Berau irau-nazo nai badegu, mutil ta nexka kokkorretan alor ona billa diteke; oyetan baldin asiyyik bota ta emiten ez bada, txango motxerako izan ditezke jakint-suen lanak, gerora noski nork irakurri ta ikasi arkituko ez dalako.

Erri aunditan beintzat, euskerak etxe ederrik ez dauka: orain duena ain da ertsi ta motela! (...). Mendiyan omen da Osasuna (...). Euskera mendiyen bizi da, menditarra da-ta (...»⁴²⁰.

1934an agertutako artikulu batetan, *Matinek* Gipuzkoako euskararen egoera azaltzen du. Bere hitzak ezin erakusgarriagoak dira:

«Euskera atzeraka ari da. Donosti-berri erdaldun degu. Irun ere bai. Pasai, Errenderi, Tolosa, Ordizi, Beasain'en erdera indartzan diyoakigu euskeraren lepotik. Eta beste zenbait erritan ere orixe bera gertatzen da»⁴²¹.

Zergatik atzerakada hori? *Matinek* bera dakarzkigu Barandiaranen hitzak:

«Ataun'en apaizak eta aberatsak bakarrik ezagun zuten erdera. Auek ordea, maiztxo zerabilten beren arteko artu- emanetan. Orain dala-ta zeukaten, noski, abertas yakintsuen izkera bezala.

Gerora errian ere zabaltzen asi zan. Gazte asko ibilli zan, beutean batez ere, Araba-Naparroa'ko erri erdaldunetan; morrontzan yartzen ziran eta sarritan ere utsean lan egiten.

Erdera yakiteko gogo bizi-bizia zeukaten beraz; geroz eta biziagotzen etorri da gogo ori. Zergatik orrelako yokera (tendencia)? Erritar askori entzun diet sarritan entzuna: 'Garai danean, gazteak gudaletxetara yoan bearra dute; an erdera bakarrik zaye bitarteko. Erria utzi ta lan billa badijoaz Donosti, Iruña, Bilbao, Ordizi ta Beasain'ere bertan ere, euskaldun izan arren erderaz egingo dieten asko aurkituko dituzue (...). Eta Barandiaran yaunak yarrai: 'El uso del idioma castellano no va como es natural tan avanzado como la tendencia a conocerlo. Si un individuo de clase labradora empezara a hablar en castellano con sus vecinos haría el ridículo. El vascuence es allí una forma social que impone todavía a todas las personas mayores del pueblo.

Sin embargo, las amplias relaciones que actualmente ligan a los jóvenes, con elementos de habla castellana en las escuelas, en los cuarteles, en los talleres y en las fábricas, en las grandes urbes donde van a servir, etc. etc. al mismo tiempo que contribuyen a la difusión del castellano, forman una tendencia a que se generalice el uso de este idioma (...»⁴²².

Barandiaranek berak erakusten duenez, herri haietan erlijioa oso sustraiturik zegoen. Herri haietako biztanleentzako sortzen da *Argia*:

«Gure izkuntz maitia, Euskera, galdu ez dedin, toki eta baztar guztietara eramán bear degu.

Gaur, iñoiz baño euskerazko liburu eta paper geyago azaltzen dira, egia da; bañan ez dira bazter danetara iristen. Sarritan, esku batzutan bakarrik gelditzen dira, denoen adimen eta eskuetarako egiñak ez dira-ta. Ez dedila ARGIA'rekin orlakorik gertatu. Ez da gertatuko ere, asteroko au denon eskuetan ibiltzeko egiten dalako.

Lenbizi, euskal-zaleak, gero munduko berri jakiteko euskararen biarra daukatenak, eta azkenik, euskaldun guztiak, artu, irakurri eta eskuz-esku zabaltzeko gogo eta asmo sendoak izan ditzatela (...)⁴²³.

Iparretik ere, Jean Elissalde «Zerbitzari»k ere esperantza haundiz ongi etorria ematen dio *Argiari*:

«(...) Orai Euskara ez da galduko, ARGIA'ri esker. Argi eta garbi atxikiko du. Ongi-etorri dela beraz ainitz urtez!»⁴²⁴.

Euskara bera ere, beraz, helburu nagusienetariko bat da Argiakoentzat. Baina ez nazionalisten erara: haientzat, hizkuntza arrazaren osagaia eta eranskina da, arraza desberdina izatearen froga. Euskarak balio sinboliko bat hartzen du —eta agian horregatik aldizkari eta egunkari nazionalistetan euskararen presentzia «testimoniala» da oso— eta arnastek erabilitako «euskara berria» herriarentzat ulertezina⁴²⁵. Corcuerearen iritziekin bat gatoz Sabino Arana Goiriren ondorengo euskararen egoera azaltzen duenean: Euskal Herriko burgesiak aspaldidanik ez zuen bere gain hartu euskara zabaltzeko lana. Nahiz eta Aranak bere bizitzaren bukaeran euskarak zerbaitetarako balio dezala proposatu, «para ello era imprescindible que fuera adoptado por la burguesía, o al menos por la pequeña y media burguesía»⁴²⁶. Eliza zen euskararentzat euskarri garrantzitsua⁴²⁷: «Erdalduna baño euskaldun erdalzaleak euskerari kalte geyago egiten diyon», esaten dute *Argian* 1922an. Ondo zekiten euskararen bidez ideologia bat transmititu izan zutela, eta gizarte berri modernu hartan ere transmititzen jarraitu nahi zuten. 20. eta 30.eko hamarkadetan euskara irakaskintza aurrera doa, noizbehinka oztopoak aurkitzen bazituen ere. *Argia* beti euskarazko irakaskintzaren alde egon zen.

Argiaren arduraduentzat, Euskal Herriko elizgizonentzat bezala, bere betiko publikoa nekazariak ziren, herri txiki euskaldunetako biztanleak, han non fedea ere gordetzen zen. XIX. mendearen hasieran (eta ziur aski lehenago ere) gure egunetara heldu den topikoa sortzen hasi zen: benetako euskalduna baserrietan bizi zen, mendi artean, Mogelek esan zuen bezala, «Basarteko Unibertsitatean ikasiak» ziren. Horrela definitzen du Mogelek «baserrietako benetako euskaldun» horren idealizazioa:

«Un Labrador, vestido de abarca o calzado peculiar del país; un rústico que no ha puesto pies en la escuela de primeras letras; un solitario que no ha salido de los bosques del bascuence; que no sabe una palabra de otro idioma, y que en mil asuntos implicados y muy diferentes habla afleuntamente con la mayor pureza sin hallarse embarazado por falta de voces en

multitud de instrumentos públicos y caseros, sin necesidad de fingirlas, ni mendigar extrañas»⁴²⁸.

Horrelako idealizazioak gaur egunera ere heldu dira. Ulertzekoa da: onartzen baldin badugu Iraultza Frantsesaren ondoren Eliza Euskal Herriko «izakera»ren defendatzile bihurtzen dela, eta Euskal Herriko antzinako interesen izenean bereak defendatzen dituztela, berehala konprenituko dugu zergatik interesatzen zitzairen «euskaldun-fededun» berdinketa hori ahalik eta gehien mantentzea. Benetako euskaldun bakarra mendi artean, baserrietan, hiri berrietako biztanleekin harremanik mantendu gabe bizi zelako ideia zabaldu zuten; aldi berean, haiek, apaizak, elizgizonak ziren euskara kultoaren jabe baka-rrak, neurri handia batetan. Egoera apur bat aldatzen da modernitatea heltzen denean; orduan modernitatearen ezaugarriak onartzera behartuta ikusten dira, nahitanahiez, baina beren erara moldatzen dira. Hala eta guztiz ere, Argiakoek garbi ikusten dute euskararen bidez hel daitezkeela baserrietako euskaldunengan, nekazariengan. Gipuzkoako lurra lantzeko erak ere errazten zuen bidea, esplotazio txiki-txiki lurraldeak erlijijotasuna gehiago mantentzen bait dute. Ondo ulertzen dute elizgizonek gizartalde horren ezaugarriak bultzatu behar dituztela; euskarazko irakaskuntzarekin batera, nekazal eskola ere proposatzen dituzte behin eta berriz:

«Lugintza-irakaspideak, nekazari-eskolak bear bearreko zaizkigu bada; eta ori, umearen lenengo irakaspenetatik asita; au da, gazteak eskolan dabiltzan garaian erakutsiaz (...). Bañan ikaskizun oyetarako gauza baten barrian gaude: gazteai eskolan lugintza-gaiak erakusteko, irakaspide bat bear degu, euskerazko ikasbidea, Nekazaritza gaiaz egindako liburuxko bat; au da, **Nekazari-Dotriña** (...). Orain, [Eusko-Ikaskuntzaren] Gazteiz'ko Batzarrean ori bera eskatu dan ezkerero, Eusko-Ikaskuntzak arduraz artuko duala uste degu, bañan Batzar ortan gai onetzaz artu diran Erabakietan, Nekazari-Irakasbideari dagokion biderik zuzenena ez da aipatzen (...) euskerazko **Nekazari-Dotriña** bat (...).

Gure orain bi urte t'erdiko deyarri [1924ko urtarrilaren 20ko alean agertzen dena] iñork ez diola erantzun, esan degu, ta ala da: bañan bear-bearreko eginkizun ori bete gabe gelditu ez dedin (...) gure aldez lenbatlen agertuko da **Nekazari-Dotriña** polit bat»⁴²⁹.

Hasiera-hasieratik, horixe zen Argiaren asmoa: nekazariak bere ogibidean jarraitzea, baina modu egoki batez, garai berriei zegokien bezala. Esan bezala, lehenengo aletik «Nekazaritza»ri buruzko atal bat eskeini zieten nekazariei astero. 1921ko lehenengo zenbaki hartan «Luginzale» izengoitiz Anbrosio Zatarainek zioen:

«Irakurle euskaldun: eskolan ibili giñan zu eta ni geren txiki denboran, eta badakigu ondo gero bearko genduen gaitetatik, zerbait erakusten zigutela; ainbat ondo ere badakigu, uts asko zirala geroko bearkizunentzat, Loroitzen altzera zer buru berotziak ibiltze ginituen Txinako mugak ikasteko, eta nolako kaskarrekoak ez ginduen artu Konstantinoplan zenbat biztalen (habitante) ziran jakiteko? A ze onurak (protxuk) ekarri dizkigun gauz oyekin buruba betetziak; ta ori ala zan bitartean, gure etxeko berririk ez gendekigun ez ondo ez gaizki; ta zenbat ez giñan urrutiko berri oyek oso

ondo jakiña'gatik Abalzisketa nun zegon ez gendekigunak!; ez nuke gezurrik esango, aitortuko banu egunetarik larogeitamarrek ez gendekigula... Eta nekazaritzaz ¿ez altzan gauza bera gertatzen?

(...) Eskolan gelditu zitzaizkigun uts oyek betetzeko aldan ongiena, periodiku onen txoko ontan ipiñiko degu astero-astero, gai oyetatik danetatik bein gai batzuetatik eta beste bein beste batzuetatik; gañera aurreraxio ikusiko dezun bezela **Galderaerantzuerak** deitzen zayon toki bat dago, zuri egokizazuna jakiteko, eta guk alegiña egingo degu aldan ondorena erantzunaz, zure jakin nayari atsegin egiteko»⁴³⁰.

Irakaskintza ezezik, nekazal sindikatoak ere proposatzen dituzte. Azkenean, Errepublikara garaia sortuko da Eusko Nekazarien Bazkuna. Baina lehenago nekazariei batzeko deialdia egin zieten:

«Prantzi'n, Alemani'n, Ingalaterra'n eta beste toki geiagoetan izaten dira Alkartasun bereziak beren eginkizunak obeto joan ditezen, berak asi dituzten lanak aurreratu ditezen, berak nai dituzten gauzak merkeago ta obeto lortu ditezen. Toki oietan gu emen baño obeto oartuak daude; au ondo bai daikie mundu ontan ibaiko txalupatxoa bezala geldirik dagola uste dunak bera dijoala, eta dagon tokiari eusteko edo goruntz joateko, nai ta naiezkoa ala kemenez arraunka aritzea.

Lengo illean **Anger** deritzaion erri batean batzar bat izan dute igali-zugatetatik eta baratz gauzetatik bizi diranak, eta ara emen itz gutxitan batzar ortatik atera diran gauzak:

1. Gero ta gero langillea garestiago dagola (..).
2. Oso egokia dala idali-zugatzen tartean barazki batzuek ipintzea (...).
3. Garrantzi aundiko gauza dala igali-zugatzak landatu baño len ondo ta ausarki ongarritzea (...).
4. Egiñalak egitearren, askotan igali kaxkarrak eta tankera txarrekoak ateratzen dirala, eta orrelakoak saltzea eramatea konturik ez duelako, bear dan onura ateratzen zaietela **konserbak** egin da saldu ta.
5. Igaliak, neguan, luzaroan irauin dezaten **igali-toki** berezi batzuetan arreta aundiz bildu ta ipintzeko (...).
6. Azkenik, gaitzak arrapatu gabeko igalik izan nai dituztenak (...) bear bearrekoa dutela neguan, igali-zugatzak garbitzea (...).

Ikusten degunez batzar ortan ez dute denbora alperrik galdu, eta emen orrelako bat egiten ez degun bitartean, jakiten ditugun gauza onuragarri oiek aurrera ere gaur bezalaxe ARGIA'n ipiñiko ditugu»⁴³¹.

Proposatutakoa sindikato politiko nabarmena baino «zerbitzu sindikato» bat da, Eusko Nekazarien Bazkuna izango dena. Hala ere, horrelako erakundeen balio politikoa ez da mesprezatzekoa. Nekazal sindikatoek gizatalde bat biltzen dute, eta normalean, Gerra aurreko sindikato katoliko guztiak eskubikoak ziren. Beren botere eta eragin ideologikoa ere ez zen makala. Aitortu ere egin behar dugu, berriz, nekazaritza modernizatzeke tresna eraginkorrak izan zirela.

Baserritarrei dagokienez, beste gai batetara pasatu aurretik beste gauza bat ere esango dugu, aurreko lerroetan esandakoa baieztatzen duena: Argiakoeek bereizi egiten zituzten kalearteko eta baserrietako bizimoduak, azken honen aldekoak zirelako edo azken mundu honetan beren ideologia finkatzeko aukera gehiago ikusten zutelako. Lan honetan zehar egin dugun bezala, nahiago dugu *Argian* idatzitako hitzek erakuts dezaten:

«Kalealdekoa nazute. Ez nintzan ni mendian jαιο, zuek bezala. Uri galant eder batetik egiña naiz munduan sarrera.

(...)Eta entzuna baitet mendialdeko zeru atsegin ortan, zoriekotzat gauzkatela!...Esan baitidate askotxo, gure baserritar jendea kale zokoe-tara begira jartzen asia dala!...Neronek ikusi baitet mendiko gazteria batez ere, neskatxa gaztêngandik asirik, gero ta kalezalego datorrela, gero ta jazkera nabarmenen maiteago, gero ta dantza makurretara etzanago, gero ta oitura zarren alderontz uzkurrago!...

Ene! zuek bederik, ARGIA'ko jardunetan irakurtzen nazuten baserritar guraso euskaldunok; gooan ar zazute borondate oneko biotz baten aiotsa (...). Begira, arren, nondik nora dabiltzan zuen aurrak gaztetan; zaindu itzazute arduraz; eutsi gogorki etxe aldetik, ekin gogorkiango oraingo zenbait berripurdien zalekeri galgarriai (...).

Guk ere, kaletar kupidagarriok, iñoiz geren buruak antolatzen ta zintzotzen asten bagera; lege ta zentzun billa mendira joan bearke degu. Gure zerua ere, or goien baitago...»⁴³².

Industrializazio eta modernitateari aurre egin behar zioten, kanpotik etorritako jendeari, hiri haundiei, eta antzinako gizartearen baloreenpean babestu. Beraz, ez da harritzekoa 1921an, *Argia* sortu zen gutxira, esaten dutena eta 1936ra arte errepikatzen dutena:

«Euskera galtzen dan erriyan, Erlijiyoak ere bide bera jarraitzen du. Onek esan nai du: euskera maitatzea erlijijyoa ere maitatzea dala»⁴³³.

Eta are gehiago:

«Euskalerriya benetan maite izateko, Ebanjeliyo-arauzko oituraduna izan bear da»⁴³⁴.

Euskara eta nekazaritzaren arteko lotura oso estua bazen, hizkuntza eta erlijioaren artekoa are gehiago. Maila sinbolikoa ere badu hizkuntzak: askotan «ama» eta «etxe» kontzeptuekin gonbaratzen zaio, eta baita erlijioarekin zerikusia duten beste konzeptu batzurekin ere. Ikus ditzagun bi adibide. Lehenengoa 1922ko Aste Santuan, BERPizkunde Igandean hain zuzen ere, agertzen da. Beste zenbait hilabete geroago:

«Jaiki euskaldunok!

Iduritzen zaizue, euskera matagarriya illik obian dagoela (...). Badakit bai !...Atzo, zeon ama obiratu zuten!...Etsayak, illik zegoala zesaten, ta lurrean bizirik eortzi ote dutenen susmur izugarriyak atzarri zukate. Ezin diyozute loari mutturik idoro. Zalla zaizue beste egunetako lozurrunga...

Jaiki mutillak...Goizeko giroak, ez dakit zeren truke, loa ekarri diye, ta lo bete-betean daude.

Beste euskaldun batzuek ordea jaiki dira, ta badijoaz amaren obia zaitzera. Ontzi borobilletan ukendu ta pixgarriyak daramazkite. Negar-bidea, zalla ta malkarra. Obiak duen arri- gañean uxu bat kurrunka dago. Emen gabiltza, idazleak batez ere, illunpean, onuz ta aruzka, pizkundearen txanda noiz izango ote danen itxarontzan.

Batek zerbait ikusi duelo, diyo, besteak arriya igitu dala... Andik... emendik..orrela...ta ala.

Jaiki euskaldunok! Laxter zeruko-aingeruak esango digu-ta: **Non est hic. Surrexit!** Pixtu da»⁴³⁵.

Ramon Intzagarai baliatzen da hemen Kristoren pasioaz euskararen egoeraz hitzegiteko, haien arteko parekotasunak erakusten. Euskara «ama» bihurtzen da, hilobian dagoen ama sufrikorra, eta euskaldunak, beraz, berpizkundearen zai dauden bere semeak, Jesukristoren berpizkundera Mariak eta apostuluek espero zuten bezala. Horrela, euskaldunek nolabaiteko patu erlijioso bat dute. Baina ikus dezagun bigarren adibidea:

«Euskeraz guk egiten ez badegu, ¿nork egin bear du? Guretzako ezpada, ¿norentzako da? Euskera euskaldunak ondatu dute. Guziok errudunak gera.

Alderdi guzietan aberriko izketa maite izaten da, Euskalerrian ez. euskera itz egiten lotsa dira eusko-semiak. Erdera maiteago dute, ederragotzat daukate. ¿Lotsagarriya ez al da au?

Euskaldunen arpegiya euskera da. Onek adirazten du gure izkera.

— Zergatikan zaudete

Euskeraren alde?

— Galduak geraldako

Euskerarik gabe.

Gorputza eta anima bezela daude Euskalerria ta euskera alkarri lotuta. Euskera gabeko Euskalerria, animagabeko gorputza bezela da»⁴³⁶.

Hizkuntza eta erlijioa ezin dira bereizi, herriaren izakeran bait daude lotuta. Hala dio «Egi-zale»k 1926an:

«**Euskera ta Erlijioa:** Bi gauz oek gure errian alkarri lotu-lotuak dau dela inortxok ere ez du ukatzen, ez bertakoak, ezta herbestekoak ere. Euskaldunak, biraukeri bat ezin esan lezake euskeraz; euskera ez dan mintzairan baizik ez du biraukeririk esaten. Beraz, mintzaira garbiagorik eta erlijioyakin ongien batzen dan mintzairik euskera baño ez da (...).

Egunero dotriña euskeraz erakustea. Bide ori besterik ez degu gaztedia sendotzeko (...). Ni ortan nago eta ori egiten ezpada gureak **egin du** (...)»⁴³⁷.

Iparraldean eta Hegoaldean, euskara zen elizgonentzat euskarririk garrantzitsuenetarikoa bat:

«Mgr. Gieure Bayona'ko obispo jaunak bere periodiko Semaine religieuse'an Euskalerriko fedetaz onela diyo: (jakin bear da Bidasoz arunzko euskaldunatzaz esanak direla).

‘¿Euskalerrian fedea ain sendoa izateko zein gauzak dira laguntzen dutenak? Batzuek dira:

Beren iskuntza (sic), Euskera, da geyen-geyena fedea gordetzen duena. Euskaldunak bere izkuntzari eusten diyote, euskeraz itz egiten dute eta beti prentzasa utzi ta euskera ibiltzen dute. Prantsesezko periodikoak ez dituzte nai; orrengatikan periodiko gaistoak kalte gutxi egiten dute bazter zoriontsu oetan».

Mezu katastrofikoak ere agertzen ziren:

«(...) ¡Euskaldunak! (...) euskera galtzen bada, gure oiturak ere galduko dira; ta euskera ta euskel-oiturak galtzekoan, barren-barrenean daramagun, gure lantoki ta etxietan tokia eman diogun etsayak oso garaituko gaitu, ta gañorako biyotzez maite ditugun ondatasunatzaz jabetuko da (...) ¡Euskaldunak! (...) Olerkari ospetzuak (sic) esan zuanez, euskera il ezkeru ez degulako bizi nai (...)»⁴³⁸.

Anthony D. Smith-ek bere «The ethnic origins of nations» liburuan erakusten duenez, antzinako gizarte etnikoetan erlijioek izugarritzko garrantzia dute kontzientzia nazionalaren sorreran:

«What matters for ethnic persistence and survival is the ability of any religious tradition (a) to renew itself and adapt to different conditions, and (b) to transmit and spread its message of holiness and salvation to non-elite strata, particularly in the towns, and to socialize new generations of adherents»⁴³⁹.

Gure ustez, momentu hartan horrelako gauza bat gertatzen ari zen Euskal Herriko Elizarekin: egoera berrietara moldatzen ari zen, bere mezua gizatalde zabalagoei transmititzeko, partaide berrien belaunaldiak sozializatzeko, bereganatzeko. Mementu historiko hartan masak sartzen dira gizartearen kontzepzio berrian eta badirudi elite berriek gidatu behar dutela gizartearen bidea, antzinako apaizgoaren ordeaz: Smith-en ustez, zientzi-gizonek osatzen dute elite berri hori. Zeregin horretan hizkuntzak eta komunikabideek ere badute beren lekua:

«But how, in the new vision, are the masses integrated into the nation? How are the numberless, faceless individuals interrelated? By the new modes of communication and by the new cognition, science. Unlike the old, priestly and scribal codes of communication, the new modes are open and technical. They are not limited to adscribed nor are they the preserve of ‘insiders, who know the sacred lore. Though they require a specialized technical knowledge, this is, in principle, open to all with a minimum of general education. What is required is knowledge of the medium of instruction, that is, language in the formal sense, and more important, intimacy with the inner language of the ethnic community»⁴⁴⁰.

Baina Euskal Herrian, dirudienez, ez ziren agertu euskaraz garai modernuetara moldatutako kulturara eraman zuen eliterik. Euskal kulturaren antzinako elitea —elizgizonak— izan zen euskararen jabea edo zaindaria. Moldaketa bat ere egon zen, hori ere egia denik ezin

dugu ukatu, komunikabideak sortu zituena eta komunikabide horien bidez aurrera pausu batzuk eman zituena —hizkuntzari dagokionez, esate baterako. Beren asmoak antzinakoak ziren: gizarterako proposatutako eredia zaharra zen. Smith-ek eta beste ikerlari batzuek diotenezur, bi gizarte mota daude: bata, ‘tradizionala’ (nekazari eta erlijiosoa) eta bestea ‘moderno’ (industrial, kapitalista, seglarra). Azken honetan «masak» eta «nazioa» beharrezko bihurtzen dira. Baina Euskal Herriko elizgizonek lehena hautatu zuten, lehena mantentzeko ahalegin guztiak egin zituzten, nahiz eta bigarren motako gizarte batetan egon. Mundu industrializatura, hirietara, begiratu beharrean, nekazaritzara itzuli ziren, antzinako mundura, han non Euskara eta Erljioa (maiuskulaz, noski), han non bere boterea eta eragina nagusitzen ziren. Hiru zutabe horietan oinarritu ziren bere pentsamoldeak iraun ahal zezan. Pentsamoldea iraunkorra, orain dela oso gutxi, 1989an bertan, «Basari»k, Argian bertan 1935an idazten hasi zen bertsolari hark hain zuzen ere, «Zabalik» gehigarrian agertutako elkarrizketa batetan Pako Aristiri erantzuten bait zion, kazetariak nola ikusten zuen Euskal Herria eta euskararen etorkizuna:

«Ez nago oso baikor. Hemen hiru giro izan dira bereziak, eta horrexek salbatu du euskera. Euskal giroa, baserri giroa eta sinismen giroa. Badirudi hirurak hankaz gora doazela (...). Gaur ez dira aintzat hartzen. Horiek galtzen direnean puska handi bat faltako du Euskal Herriak, ikaragarria. Hortxe izan du bere bizia, bere seaska, euskararen unibersidadea baserria izan da. Euskararen alde nik uste gehien saiatu direnak elizgizonak izan direla (...). Orain beldur naiz denak batera ez ote doazen behera, lurpera, baserri giroa, euskal giroa, erlijio giroa. Horiek hirurak falta direla euskerari etorkizun laburra ikusten diot»⁴⁴²

Argiuren hiru ardatz ideologikoak ikusita, azter dezagun orain zein zen Diktadura arte politikarekiko beren jarrera. Lehenengo urteetan, Primo de Rivera-k boterea lortu arte, «politikierietan» sartuko ez zirela agindu zuten. Gehienetan bete zuten aginkera, salbuespenak ere baziren ere: fueroen alde agertzen ziren kanpotiko erasoren bat agertzen zenean.

Errepublika heldu arte, Espainiako alderdi gehienak ez ziren masa alderdiak. Nazionalismoa ere sortua zen, eta ikusi bezal pausu garrantzitsuak ere emanak zituen, baina benetak indarra ez zuen lortuko Errepublikan baino. *Argiakoak*, esan bezala, nazionalistaren bat egon arren (dirudenez, Garitaonandia bere horietako bat zen), lehen urteetako jarrera politikoa fueroen aldekoa zen. Hala ematen dute aditzera 1921ko urriaren 23an eta 1922ko urriaren 22an, urriaren 25eko fueroen galeraren urteurrenak zirela eta argitaratutako artikuluetan:

«Aurten betetzen dira larogei ta iru urte Madrid’ko Gobernuak gure lege-zarraren kontrako lege berri bat argitaldu zuen egunetik.

Lege berri orrek autsi zuen gure bizikera, gure eusko- bizi-tza, gure lege-arauzko izakera.

Euskaldunak: ¡gogoratu! Gogoratu gure antziñako izakera berezia, gogoratu zer giñan eta zer geran.

¿Gure lege-zar garbia maite ez duan euskaldunik bai alda? ez: alderdi guzietako euskaldunak lege-zar zaleak dira, maite dute. Bildu bada guzior

maitasun orren inguruan, ta legez ta bidezko zaizkigun eskubideai eutsi gogor, indarrez ta maltzurkeriz kendu ziguten gure lege zarra zutik jarri arte»⁴⁴³.

Euskal Herriaren gobernatzeko eraren kontrako Madrileko erabakiren baten berri dutenean, beren iritzia azaltzen dute, halanola Cambó ministroak holakoren bat hartzen duenean:

«Madrid'ko Gobernoa'rekin aserre-bide gogorrean ibilli gera euskaldunak egun oetan. Ekaitza menderatu degula dirudi, baña ortzak erakutsi bear izan ditugu (...). España'ko erri geienetan gure eskubidientzat maite-tasun gutxi daukatela bagenekigun, baña Catalunya'tarrak gure alde zeudela uste genuen.

Catalunya'tarrak, gu bezela, askatasun-zaleak dira; bere izketa-zaleak, gu gure-zaleak bezela; gauza askotan, gure antzekoak. Guk bezela, aiek ere, Madrid'ko Gobernoa'k menderatu egitura dauzkala esaten dute, ta lo-karri oiek lasatzeko alegin guziak egin bear ditugula, gizon bagera (...).

Ibilliaz-ibilliaz, Cambó ministro egin dute, ta Gernika'n idatzi, eskribitu, zuana alde batera utziaz, euskaldunen eskubidien kontra gogor ekin du (...). Or dago gure zoriona, euskaldunak: batasunean. Gure arteko aserre ta txorakeri oiek alde batera utzita guziok batutzen geranean ez da gu menderatuko gaitun indarririk izango. Gabiltzan beti orain bezela: Guziok batuta Diputazioak buru ta nagusi dirala.

ARGIA'k ez du bere bizi guzian politika-izpirik aiatu. Ez du aitatuko ere. Baña olakoetan, Euskalherriaren eskubidiei ikuttu txikiren bat norbaitek egin nai diolako, iskanbillarik sortzen bada, ARGIA sutan ta bizi jarriko da Euskalherriaren alde (...). Gure ARGIA onek, pakean argitzeko alegiñak egingo ditu, baña argia ikusi naiz (sic) ez duanari, sua ta garra ere erakutsiko dizkio»⁴⁴⁴.

Normalean, Kontzertu Ekonomikoa zela eta, iskanbilarik sortzen zen Madrilgo eta Euskal Herriko agintarien artean. Furozale amorratuak ziren eta, horien aldeko ekintza guztiak onartzen zituzten:

«Gipuzkoar pillá batek fueroen alde lan egiteko asmoz 'Acción Fue-rista' deritxon bazkun bat eratu dute.

Beren 'programa' edo asmo azalpenan bi gogo azaldu dituzte;

Bat, euskaldun guzien biotzetan dagona, au da: Fueroak oso-osorik gu-reganatu naia. 1.839'garren urteko Urrillan gure kaltez egindakoa ezerez-tuta ustea.

Bestea, Euskal Erriaren diren partidu edo zati guziak, bat eginda, gure Udal, Diputazio ta gañerakoetara notiñik (pertsonik) bikañenak bialtzea, Gobiernoak Kontzierto Ekonomiko edo Zerga Itunbena berrizterakoan beren aurrean gizon jakintsuak arkitu ditezten.

Asmo abek, benetako asmoak izan ezkeru, oso ontzat artzen ditugu, ta gure laguntza eskeintzen degu fueroen alde egin dezakeguna egiteko»⁴⁴⁵.

Lehenengo urte haietan, *Argiak* ez zuen erakusten nazionalismoarenganako maitasun berezirik. Are gehiago, neutralak zirela zioten:

«Asteroko au egiteko asmoak artu genituenean, euskera-zale guziak poztuko zirala uste izan genuen. Abertzaleak (nazionalistak) euskera zaleak dirala diote; karlistak, berriz, aiek baño euskalzalego dirala; integristak, berai aldatzekorik ez dagola gai ortan; errepublikanoak, beren artean ere euskera maite dutenak badirala... ¡Guziak poztuko dira —esan genuen— ta guziok lagunduko digute!

Atera zan ARGIA ta asi zan zurrumurrua...Askokzearka, urrutitik begiratu zioten, ikutu baño lenago, ‘¿zer ote zekarrek onek barruan?’, esanaz. ‘Au abertzalea izango dek —zion batek— eta ez diat erosiko’. ‘Au jaimetarrren aldekoa izango dek, eta obeto ikusi arte beintzat ez diat eramango’-zion besteak. ‘Ezker-usaia agertuko ote duan netxok; gure baserrietan Jaungoikogabetasuna sartzeko aterako ukan au...ez diat erori bearko... —zion irugarrenak (...). Bildur aundia izan genuen egun aietan. Argi asko esan genuen iñolako politikarik aitatu ere ez genuela egingo, eta asmo ortan gogor geunden eta gogor gaude (...). Euskaldunak guri begira zeuden, eta politika ikusi naiaz bezela begiratzen ziguten (...). Ez genuen ipiñi eta ez zuten ikusi (...).

Geienak, ordea, guretar egin ditugu. Orain, iñolako kezkarik gabe irakurtzen dute ARGIA»⁴⁴⁶.

Ezin dugu jakin azaldutako arrazoiak zuzenak ziren ala ez, beren asmo bakarra euskara indartzea zenentz eta egia zen «nazionalistak» baino «euskaltzaleagoak» zirenik. Beren neutralitatea behin eta berriz aldarrikatu zuten, nahiz eta 1923ko hauteskundeetarako aholku batzuk eman:

«Ondo dakizute, euskaldunak, elekzioak zer izaten diran. Asko azalduko zaizkizute eskuan dirau dutela, zuben botoa, zuben askatasunaren ikur edo señaile au erosi nairik. Arren, etzazutela zuben burua saldu. Oroitu zaitezte, bost durogatik diputau egiten dezuten gizon orrek, gero zuben semen odola salduko dubela, Aprika alde ortara bialduaz (...). Arren, anaiak, etzazutela zuben botorik saldu. Emaiozute zuben botoa, Jaungoikoa eta Euskal-Erriaren alde lana gogotik egingo dutenai. Ori izango da euskaldun benetakoa izatea (...）」⁴⁴⁷.

Argiak ez zuen bere jarrera politika erakutsiko eta definituko Errepublikak heldu arte, Diktadura pasatu zen arte. Ideologia edo pentsamolde hark abertzaletasun jeltkidera jo zuen.

II.3. Euskal prentsa Diktadurapean (1923-1930). Argiaren kasua

Diktadurapean, Bitor Garitaonaindia Argiaren zuzendari bihurtu zen, 1923.eko martxoan lehen zuzendaria, Jesus Karrera, hil ondoren:

«Gaztea zen oraindik Karrera, eta egin al guzian lanean ari zanean. ARGIA'n sail luze eta neketsuenetakoa zeukan bere gain, eta ala ere bizkor ta zuzen egiten zuan. Donosti'ko uriak bertan ipiñita daukan euskerazko Ikastola'n, berriz, irakasle zan (...). Uri ontan bertan, Instituto Teresiano deitzen deritzaion ikastoletan ere irakasle zan: euskera ta latiña erakusten zituan (...). Euskal Esnalea'ko idazkari (sekretario) auxebera zan (...). Eta oek guziak baño lenago, Donosti'ra etorria zanean, lendabizi, beste lan bat izan zuan: Koruko Andre Maria'ren ikastetxean erakusle izan zan(...)»⁴⁴⁸.

Ez zen urte hartako galera bakarra. Hilabete inguru lehenago, Argiaren laguntzailerik hoberenatako bat, Pedro Miguel Urruzuno, hil zen. Gutxi izango balitz bezala, uztaillean Luis Eleizalde zendu zen. Irailean Primo de Rivera jeneralaren Estatu-kolpea gertatu zen. Ondoren, Argiaren jarrera oso zuhurra izan zen, hurrengo urteetan bezala. Ez digute ezer esaten horretaz, eta Primo de Riverari buruzko lehen aipamena 1924.ean aurkitzen dugu, «Directorioa eta gu» izeneko artikulu batean. Bitartean, badaezpada ere, Espainiako berri onak bakarrik ekartzen dituzte astekariaren orrialdeetara, esate baterako, 1923.eko urriak 4ean «Agintariak ogibideak merkatu naian» izeneko artikuluan agintarien «espíritu de economía» goraiatzatzen dutenean. Nahiz eta 1923.ean Primo de Riverak boterea hartu, lehenengo estualdiak ez ziren heldu 1924. urtera arte. Gure ustez, Eloy Fernández Clementek *Metodología de la historia de la prensa española* liburuan agertutako bere «La dictadura de Primo de Rivera y la prensa» testuan eskeintzen duen ikuspuntua oso erakusgarria da:

«Se trata de un régimen totalitario pero no establecido de un golpe, sino progresivamente. Por ejemplo, de 1924 a 1929 se escalonan una serie de leyes que colocan a la prensa en manos del gobierno (...). Si bien durante algún tiempo se aparentó tolerar a la prensa de la oposición, tras el segundo atentado contra Mussolini (1 de septiembre de 1926), el régimen totalitario de la prensa es instaurado en toda su plenitud: el Gran Consejo Fascista decide la suspensión por un tiempo indeterminado de todas las publicaciones que no son enteramente favorables al régimen. Las que logran subsistir son enteramente integradas al sistema 'corporativo' (...)»⁴⁴⁹.

Euskal Herrian, esate baterako, abertzaleen aldizkari batzu desagertu ziren, batez ere elebidunak, Euzko Gaztedijarenak eta aberrianoenak: *Aberri*, *¡Jaiki!*, *Gipuzkoarra* (1920.ean sortua), eta 1921.ean sortutako *Kendu* eta *Kaiku*. *Asteroko ingi abertzale ta irrirtsua* astekari elebidunak. Egoera larri eta nahasi horren aurka borrokatu egin behar izan zuten Garitaonaindiak eta *Argiako* beste guztiek, zuhurtasun haundiz, aldizkaria astero kaleratu ahal izateko. Nola hartu zuen *Argiak* Primo de Rivera-ren Diktaduraren etorrera? 1924ko urtarrilaren 20ko testu batean agertzen da zer nolako jarrera hartu zuen astekariak egoera berriaren aurrean:

«Badakizute, irakurleak, oraintsutik Madrid'en España'ko agintaria nagusi dauden militarrai **Directorioa** deitzen zaiola.

'Directorio' orrek zuzenbide asko eratu ta ainbat zikinkari kendu dituala ezin ukatu leike, baño gure iritziz ez da ori naikoa.

España, zarba ustelez, goldioz eta untzez betetako arbola zar bat bezela zegon; eta pitinka-pitinka zarba ustel batzuek kendu dizkate, goldioen batzuek ere bai; bañan alaz guztiz ere, zugatz (arbol) oyek igali gutxi emango dutela uste degu; orregatik, bada, ez da aski, ez da naikoa.

Eginbearrak osoro betetzeko, landare berri osasuntsuak sortu ta eratu bear dira (...).

Mussolini, Italia'ko agintari nagusiak, onela zion:

‘Dotriña gabeko jakintzak ez du sustrairik: Dotriña gabeko girabideak ez du aztarrenik’, eta eskola guzietan **Dotriña**, beste eliz-gai askorekin batean, erakusteko agindua eman du (...).

Gure erriyetako biztanleen artean, eunetik berrogeitamar nekazariak dira (...). Nekazarien seme-alabei ¿zer lizaieke bada egokien gaztelatik nekazaritzaz zerbait ikasi dezaten? **Nekazari-Dotriña** (...).

Gure iritziz, bada, bi gauz aukeratu dira berezianak, eta garrantzirik geien eta aundiena dutenak: au da; txikitatik bear bezela **Dotriña asko ta ondo** erakutsi; eta onez gañera, Nekazaritzako gaiaz egindako beste liburutxo bat bederen ere bai.

Bi eginbear aukeratu ez diran artean,

Directorioaren eginkizunak ez dira iraunkonak izango (...).

Au da gure iritzia ta aukeratu diren gure asmoak, ta asmo auei buruz ARGIA agertu zan ezkerotik **Jaungoikoa** ta **Nekazaritza** gure ezaupidetzat ardurik, egiñal guziak orretara zuzentzen ditugu, eta aurrera ere, Jaungoikoaren laguntzaz, bide ortatik jarraitzea nai degu»⁴⁵⁰.

Egia esan, sistema politiko berriak ez zuen, hasieran behintzat, Euskal Herrian beste leku batzuetan beste hondamendi egin. Euskal Herriko Diputazioak ez zituen kendu Gobernu berriak: «Probintzietarako egiten ari diren LEGE BERRIAK ez ditu gure erriko eskubideak zapalduko, ta gure Aldundiak botatzea ez da beñere Gobernuen naitetan sartu. Ez al dira berri onak guretzat?», esaten zuten *Argian* 1925ean. Garai latzak baziren ere, *Argiak* ez zituen gehiegi sufritu behar izan. Alde onak ere bazituen, esate baterako, Maruekoseko gerra bukatu zenean:

«Aspaldian ikusten ari geranez, maiz asko ‘Directorio’ak Aprika’tik etxera ari da bidaltzen jendea. Orain izan dira esamesak bi illabete baño lenago Sizilia’ko 1921 ‘eko mutillak etxean izango dirala.

Oraindiano esamesak baizik ez dira, baño baliteke ori ala gertatzea ta orduan asko poztuko giñake»⁴⁵¹.

Gogora dezagun Anbrosio Zatarainek kontatzen duena, nola bere aita eta Bitor Garitaindian gobernadore militarrengana joan ziren. Gobernu berriak debekatu egin zuen aldizkariak euskaraz ateratzea. Zorte ona izan zuten, Artzadun gobernadore militarra bera ere euskalduna bait zen, eta euskaraz ateratzen ziren jarraitzeko baimena eman zien, baldintza txiki batekin: erdaraz irakurtzen ez zekitenentzako atal bat atera behar zuten, «euskera berba bakoitzaren ondoan gartzelaniatzako berbea ipiñi bearr euan»:

«Biak pozik urten euen gobernadore bikoitzagandik, baño bildur samar», jarraitzen du kontatzen Zatarainek. «Gobernadore jaunari poz

ematearren edo, urrengo astean don Bittorr'ek 'Argia'ren aurreko orrialdean Victoria Eugenia erregeinearen erretratu andi bat agertu euan. Eta arpidedun batzuk 'Argia' geiago ezeuela artu gura idatzi eutsoen. Don Bittor koittadua zelan asmau ezekiala gelditu zan»⁴⁵².

1924.eko martxoak 3az geroztik *Argiaren* orrialdeetan «zenbaki au gudari (militar) nagusien baimenaz argitaratzen da» agertu zen. Primo de Riveraren zentsura oso gogorra izan arren, *Argiak* behin batean bakarrik pairatu behar izan zuen haren eraso, 1928.ean. Hala ere, arraroa da agintari militarren baimenaz *Argia* argitaratzea, gobernadore zibilek, eta ez militarrek, zentsuratzen bait zuten prentsa, José Antonio del Vallek dioenez:

«A pesar de estar proclamado el estado de guerra la censura no se localizó en las Capitanías Generales como era costumbre, sino que se centralizó en presidencia y en los diferentes Gobiernos Civiles, tras varios intentos de funcionar autónomamente en las Direcciones Generales de Comunicaciones y Seguridad (...). A pesar de ser el régimen primorriverista una dictadura militar y estar declarado el estado de guerra hasta 1925 la censura no tenía el carácter militar. Bien es verdad que en ella intervenían militares, pero a diferencia de lo que ocurría en los períodos de ley marcial en el régimen constitucional, no era la autoridad específicamente militar la encargada de llevarla a cabo, ni se ejercía en las Capitanías Generales, sino en los Gobiernos Civiles»⁴⁵³.

Hala ere, egoera nahiko nahasia zen:

«El personal encargado de la censura era una mezcla de civiles y militares designados a tal efecto. Intervenían en ella policías, escribientes e individuos de las más diversas condiciones. En Guipúzcoa, por ejemplo, ejercían la censura funcionarios de los cuerpos de Vigilancia y Seguridad. En febrero de 1926 Gobernación tuvo que advertir al gobernador civil de esta provincia que dichos funcionarios no estaban para esos menesteres»⁴⁵⁴.

Dirudienez, probintzietan gobernadore zibilen (eta kasu batzutan, Gipuzkoan adibidez, militarren) libertatea haundi samarra zen: «Los gobernadores civiles en ocasiones llevaban a cabo una política más restrictiva en materia de información que el propio Gobierno», dio J.A. del Vallek, eta batzutan badago suposatzerik zentsura biguinagoa zela Madrilekoa baino. Bazegoen argitaratu ezin zitekeen zerrenda:

«Era lo que ocurría con los ataques al fascismo y los comentarios, aun fuesen imparciales, sobre la Unión Soviética y el 'bolchevismo'. Los nacionalismos, fuesen moderados o expresasen tendencias separatistas, no podían ser defendidos. Las huelgas eran únicamente noticiables cuando eran notificadas oficialmente o cuando se solucionaban»⁴⁵⁵.

Argiak ez omen zuen arazo askorik, eta politikari dagokionez, hasieratik esana zeukaten «politikierietan» ez zirela sartuko; beraz, bere nazionalismo, bere abertzaletasuna, esistitzen bazen (argitaratzaile-taldekide batzurenagan behintzat, Garitaonaindiaren kasua), nahiko epela zen, Errepublikan ez bezala. Baina, abertzaleak al ziren? Garitao-

naindiari dagokionez, badirudi baietz: «Don Bittor, abertzale eredu»tzat hartzen zuen *Elurmendik* 1932.eko abuztuan Zaldibarren bere jaioterrian egin zitzaion omenaldian. *Kizkitzak* ere Garitaonaindiaren abertzaletasuna azpimarratzen zuen egun haietan *Euzkadi* egunkarian agerturiko artikulu batean:

«Vamos a ceñirnos a recordar la intrepidez con que mantuvo siempre, cara al sol. Sus convicciones nacionalistas en tiempos en que todos los nacionalistas, singularmente los sacerdotes, necesitaban de gran valor para resistir la fiera hostilidad de los poderes exotistas, íntimamente aliados para deshacernos»⁴⁵⁶.

Garitaonaindiaren abertzaletasuna antzinakoa omen zen; Engracio de Aranzadik aipatzen du, Garitaonaindiaren abertzaletasunaren adibide bat emateko, 1912.ean gertatutakoa, Cadena y Eleta Gasteizko gotzaiak aldarrikatutako euskal izenen aurkako pastoralara.

Garai latzak; Madriletik etorritako mesfidantza ez zen txantxetako gauza, eta horregatik, 1924.eko martxoan batzuk gaitzetsi zuten Gipuzkoako Foru Aldundiaren erabaki bat, separatista eta Espainiarenganako gorrotogarrizat jotzen zutelarik:

«Juan Arzadun Gipuzkoa'ko Gobernadore jaunak gipuzkoar gutzietan zuzendu dien deiaren berri izan dezute noski. Dei ori zertarako da?

Badakizute oraingo Gobernuak España'ko erridi, errejio eta probintziak aldatzeko asmoa zuala-ta, probintzi bakoitzaren naia agertu ziotela Gobernuari. Gipuzkoa'ko Diputazioak idazki zion bere naia. Diputaduen asmo ta nai oyeek gipuzkoar guztiak bat-batez ontzat eman zituzten. Gipuzkoarren elkartasun oso ta sendo au, ordea, euskaldun gutzietan etzitzaien gogoko izan; gure anai batzuek etzuten ontzat artu eta gure elkartasun ta batasun indartsu ori Directorioaren aurrean gezurtatu nai izan dute, gipuzkoarrak, Elortzagandik asita [Diputazioko presidentea], Españarentzat kaltegarrienak dirala esanaz.

Arzadun jaunak au ikusirik, gipuzkoarren elkartasuna osoa ta bat-batekoa, España'ganako gorroto-gabea ta banatze asmorik gabea dala Directorioari adierazi nai dio»⁴⁵⁷.

Hurrengo astean, manifestapen bat egin zen, dirudienez arrakasta haundiarekin. Ondo zekien zaldibartarrak, ordea, nola egoera larrien kontra jokatu. *Argiak* Diktadurapean jarraituko bazuen, ezin zuen bere abertzaletasuna aldarrikatu. Beraz, Argiaren borroka euskara, fedea eta nekazarien aldekoa izan zen, politika benetan alde batera utzita.

Zentsura gogorra izaten zen arren, bazegoen hari ihes egiteko aukera, eta noizbehinka ere Arana Goirirenganako mirespena erakutsi ahal izan zuten:

«Asteartean izan da euskeltzale zintzo ta benetako aren ogeitabarren eriozt urteurrena (...). Eta bere oroitzat, euskera alde ainbeste lan egin zuan gizonaren oroitzat euskaldunen oroimenean beti iraun erazi naiaz 'Euskaltzaindi'ari eskaeratxo bat egitera ausartzen gera: ¿Bere 'Euzkel Izendegia' ontzat artu ta euskal izenak Euskalerrri guzian 'Euskaltzaindi' indar osoaz zabaltzea ez ote litzake lan egoki ta onurakorra euskerarentzat? ¿Guri beintzat, egia esan, euskeraz 'Eduerne' 'Niebes' baño jatorrago ta politagoa iruditzen zaigu!»⁴⁵⁸.

Eroso bizi ziren Diktadurapean, ahal zen neurrian; horrek, noski, ez zuen esan nahi libertate osoz bizi zirenik, baina bai libertate nahikoa zutela euskal kultura eta jarrera mantentu ahal izateko. Diktaduraren kontra zeuden, baina beren jarrera Errepublikaren aurrekoa baino askoz ere leunagoa izango da. *Argiaren* arduradunen Diktadurari buruzko iritzia labur daiteke Primo de Rivera hiltzean argitaraturiko lerroetan:

«(...) Aitor dezagun bere agintaritza garaian Marruekos'ko guda amaitu zala: gure anai asko antxe galtzen ziran: oerk (sic) asko poztu giñuzen. Beste gizagaizto sindikalista, anarkista eta abar ere asko atzertau ziran. Gu-daritzako garaia ere, laburtu zuan. Ez degu ordea aztuko Euskal Aldundiak ere beren Itunbena edo 'Concierto Económico' ere noiz ta nola egin zan, eta zenbateraño zama ezarri ziguten. Kristau-Ikasbidea bear dan izkuntzan irakasteko ere, eragozpen aundiak sortu dira azkeneko sei urte auetan.

Gu, euskaldunak, kristauak geranez gizonari barka diezaiogun; ez dit-zagun, ordea, auk egindako guztiak itxu-itxuan ontzat eman»⁴⁵⁹.

Diktadurapean, arazoak arazo, astekariaren arrakasta gero eta finkoagoa izan zen. 1924.ean «batzaldi» edo lehiaketak antolatzeari ekin zioten, lehenengo urte hartako ot-sailean, «Sariketa umetxoentzat». Hurrengo urtean «Eusko-margo ta argaski-batzaldia» antolatu zuten. 1924.ean ere, azaroan, azken orrialdean «Jolasak» atala argitaratzen hasi ziren. Euskaltzaleatasuna —gero abertzaleatasuna berpizteko hain baliotsua izango zena— mantendu behar zen baliabide kulturalak erabiliz. Umeak ere garrantzitsuak ziren: 1926.ean «Txistu'ren txokoa» agertzen hasi zen, eta urte berean, euskaraz idatzitako komiki baten asmoa, 1927.ean *Txistu* izena zuena.

1926.a ekintza haundiko urtea da. «Directorio»a gobernu zibil bihurtuta, gauzak hobeto joaten hasi ziren, nahiz eta zentsurak bere lana jarraitu. 1925.ean irratia sortu zen Gipuzkoan. *Argiak* ontzat hartu zuten, ikusten bait zuten baliabide ezin hobea zela euskara nekazarien artean zabaltzeko. Astekarian *Nabarriztarrak* ekin zion asteroko atal berri bat argitaratzeari, «Irratizkiña dala ta». 1926.ean lehiaketa asko antolatu zituzten: uztailan «Euskel-Batzaldia», «gure euskera maitagarriaren aldeko jai eder ta atsegingarria», eta abuztuak 29an aditzera eman zituzten «Idazti-Batzaldia»ren arauak: «Gipuzkoa'ko erreza eta argian, eta *Argiak* darabilen idazkeraz idatzi bear dira batzaldi ontarako lan guztiak». Hizkuntz eredua er finkatzen zihon.

Euskaltzaleatasuna ezezik, kristautasuna ere aipatu beharra dago. 1925.ean *Argi Donea* liburua Pio XI. Aita Santuari bidali eta berak benedikatu zuen. Liburuaren egilea Francisco Alzola du.

Hurrengo urteak nahiko lasaiak izan ziren. *Lizardi* hasi zen *Argian* idazten. Oro har, esan daiteke 1926.-1930. urteetan *Argia* finkatu eta sendotuz joan zela. 1929.ean euskal egunkari bat martxan jartzeko kanpainia hasi zen, nahiz eta gero, hurrengo atalean ikusiko dugun bezala, asmoa gauzatu ez. Diktaduraren azken urte haietan euskal kulturarentzat hain garrantzitsu eta eraginkorra izango zen elkarte bat sortu zen, «Euskaltzaleak». Argiarekiko harreman oparoak izan zirelarik. Belaunaldi berriaren garaia heldua zen, aurreko aitzindariak hilda: *Kirikiño* mundu honetatik aldendu zen 1929.eko otsailan; *Garbik* agur esan zion artikulu batetan. Garitaonaindia bera ere hilabete batzueko geroxeago hil zen, urte hartako irailak 3an⁴⁶⁰. Ander Artzeluz *Luzear* zuzendari berria bihurtu zen, Errepublikaren atarian.

II.4. Espainiako II. Errepublika eta euskal prentsa

II.4.1. Argia

11.4.1. a) Euskal egunkari bat sortzeko asmoa

1929an, «Euskaltzaleak» taldeak eraginda, planteiatu zen euskarazko egunkari bat argitaratzeko aukera. *Argian* horren berri ugari eman zuten, eta badakigu Donostiako aste-karia euskal egunkariaren asmoari oso lotuta zegoela. *Argia* bihur zitekeen euskal egunkari berria? Baliteke; *Lizardik* uste zuen ez zegoela egunkari berria ateratzerik, ez zegoela inprimategi berri bat erosterik, ez eta langile berririk kontratatzerik. Idazlearen ustez, hobereana izango zatekeen esistitzen ziren euskal aldizkari batean oinarriturik, egunkari berria ateratzea. *Lizardiren* aholkuak ontzat hartuz gero, *Argia* egunkari bilatuko zatekeen:

«Gure ustez, aukerakoena ‘Argia’ asterokoa degu. Ori izan da egunkariaren aitzindari edo aurrelari. Orrek diardu bideak zakarrez garbitzen. Ori dago lanbide orretan zerbaite zaildua, ta orren lantegietan baditugu artarakoxe irar-langille euskeldunak (...)»⁴⁶¹.

Lizardiren ustez, egunkaria eta astekaria bat bakarrik izango ziren:

«Nere aburua zan astekari-egunkariak BAT egitea. Artara, egunkaria bsterik elitzake izango, ta onek, astean bein, ale berezi bat ateratze’aal-luke. Astearen egunetarik bostean, beraz, egunkaria eskuan dezutenaren aundiko litzake. Igandeetan, berriz, ale berezia, ale aundia: au da, egun ari dagokion egunerokoa ta, erdian sartuta, beste ainbesteko astekaria.

Ale aundi ori egunkari naiz ‘Argia’-irakurle guzi ei elduko litzaioke: bere lanik aundiena egunkaria zabaldu ta bazterretaranotzea litzake. Egunkariak, esateko, aste gorrian egunero iru milla ta bosteun ale salduko litzuke, ta igandean zazpi, zortzi, agian amar milla ale, berezi oietarik, orrela bere bideak gerorako urratuz.

Badirudi, gañera, biak bat ez egiñenean, elitzakela ain erreza astekari-arpideduna egunkari-arpidedun egiten»⁴⁶².

Lizardik berak eta Txomin Arruti *Mendi-Lautak*, beste batzuren artean, proposatu zuten ideia. *Argian* lehenengo aipamena 1929ko martxoan aurkitzen dugu, eta *Mendi-Lautak* berak horren berri ematen digu: «EUSKALTZALEAK bazkuna’ko Lendakari Jauna’rekin itz egin det asmo onetzaz eta aurrera eramateko asmo biziak dituzte. Bazkun jaio berri onen igali bikañak ikusi bearrean gara». Handik aurrera, eztabaida arras interesgarria garatuko zen *Argian* eta beste aldizkari batzuetan.

Ekainean «Euskaltzaleak» taldeak txosten bat argitaratzen du *Argian*; bertan euskal egunkaria gertu dagoela irmoki esaten dute:

«Egunkaria badator! ! !...

Bai, jauna! Egunkaria ber-bera ezpa-dator ere, ori etorbidean jarri berarra, zirt edo zart egin bearra, bai, badator. «Euskaltzaleak» lan aundia egon du bi illabete auetan, ixillik egon bada ere.

Batez ere, arren eta arren itzaldi bi oietara etortzea eskatzen diegu Euskaltzale-Batz edo Federación de Euskeristas delakoaren Bazkun guzietan, ordezkaritza bitartez: EUSKALTZAINDI, JAUNGOIKO-ZALE, EUSKERAREN ADISKIDEAK, ESKUALTZALE BILTZARRA, BARAIBAR TALDEA, eta abar. Ordezkaritza bana bialtzea ORDAINDU EGINGO ZAIE.

Azkenik, lengoak gutxi badituzu, irakurle, entzun belarri-ertzerara esan bear dizugun zertxo bat: itzaldi oietara bazatoz, gauz jakingarriak irakatsi ez ezik, esku sari bat, ‘erregalo’ bikain bat emango dizugu. Ez inori esan, baña...EGUNKARIA ESKUAN IPIÑIKO DIZUGU»⁴⁶³.

Lehendabiziz, arazo ekonomikoak larrienak dira. *Lizardik* proposatzen du akzioak ateratzea eta, batez ere, euskaltzale aberatsei laguntza eskatzea. *Euzkerea* aldizkariaren ustez, euskal egunkariak urtero 21.000 pezeta galduko zituzkeen. Ekaineko «Eusko Ikaskuntza»k antolatutako uda-ikastaroan komisio bat sortzen da; haren partaideak *Lizardi*, *Mendi-Lauta*. Esparza eta *Luzear* dira. Horietatik hiru *Argiari* estuki lotuta zeuden. Dirudenez, Ricardo Leizaola ere han zegoen. *Lizardiren* ustez, egunkari berrirako 141.900 pezeta beharko zituzketen. Are gehiago, *Eusko Ikaskuntzaren Deian* agitaratutako artikulua batetan zehazten ditu gastuak eta beharko lituzketen langileak. Hiru mila arpedun behar zituzten, hura zen bere konklusioa⁴⁶⁴.

Euzkadin, bitartean, euskal egunkariaren beharra aldarrikatzen zuten. Egunkari abertzalearen ideologoa zen Engracio de Arantzadik berak zera galdetzen zuen:

«En condiciones opuestas a la Prensa erdérica, con el pobre ambiente que las impone, ¿dónde hallará el diario euskérico poder para combatir sin desfallecer? En circunstancias tan duras, ¿con qué fuerza contará para triunfar? Con la fuerza del entusiasmo de cuantos saben y sienten que el euskera es consustancial a la raza (...). ese entusiasmo y fervor que ha sostenido y vivificado a ‘Argia’, dará a luz al diario y lo levantará a la cumbre de la victoria»⁴⁶⁵.

Guztiak *Argian* jartzen zuten beren esperantza. Hala ere, bazegoen proiektuaren arriskuak ikusten zituen norbait, Fermin Irigarai *Larrekok*, adibidez. Berarentzat, problemarik aundienetako bat idazleak bilatzea zen, beharbada urte hartan bertan hildako *Kiri-kiñoren* izena zeraman sariarekin konpondu zitekeena⁴⁶⁶ baina arazorik larriena irakurleena zen:

«Orai bost urte baño, euskaraz irakurtzeko oitura geiago aal dugu? Ez dut uste. Erdar-egunaria irakurtzeko oitura duten euskaldunek, ¿erraz aal duten oitura utzi dezaten, oitura zailago baten orde? Damurik, ez dut uste geienek ori egiñen dutela, ori egiteko bear den sua ez dugulakotz»⁴⁶⁷.

Antza denez, *Argian* adoretu zebiltzan, 1929ko uztailean euskal egunkariaren adibide edo muestra bat ateratzen bait dute⁴⁶⁸. Baina hurrengo asteetan diru arazoak gora eta behera dabilta: *Egi-zalaren* ustez, 300.000 pezeta nahikoak izango ziratekeen egunkaria ateratzeko⁴⁶⁹; *Ogizale* sinatzen zuen batek, aldiz, uste zuen 150.000 pezetarekin nahiko izango zatekeela⁴⁷⁰. Beste batek uste zuen mailegu batez eta 2.500 arpedunekin egunkaria atera zitekeela⁴⁷¹. Abuztuan 25.000 pezeta jaso zituzten euskal egunkarirako⁴⁷².

Zer nolako egunkaria nahi zuten? Euskara hutsezkoa, noski, nahiz eta batzuek erdal-ataltxo bat edo erdibanakoa izatea proposatu; informatiboa («izpartsu», *Lizardiren* hitzetan), eta «egunkari ON bat -eta —bearrezko dezu ona, erderazkoak bezin ona; bestela, zeren indarrez edatu?», zioen J.M. Agirrek. Euskal Herri osora hedatuko zen egunkaria izango zen, haundia, Madrileko *La Voz* eta *El Sol* bezalakoak, txikiagoa beste batzuentzat (Lizardirentzat, esaterako), eta kristaua denentzat. *Argi* sinatzen zuen batek are gehiago zehazten du zertarako behar zen:

- «1'go. Kristau zintzo batek jakin bear dituan gauza asko erakusteko.
- 2'g. Gure euskera ta euskal oitura zarrak indartzeko (...).
- 3'g. Irakurgai galgarriak euskal etxtetan sartu ez ditezen (...).
- 4'g. Gure Euskalerrri begiko ontan gertatzen diran berri jakingarri guztiak (...) etxean patxara ederrean exerita jakiteko.
- 5'g. Lugintza lanetan erakusbide ugariak artzeko (...).
- 6'g. Mundu guziko goraberak zeatz-meatz jakiteko. Egunkari bidez jakingo ditugu Gobernuko ta Aldundietako erabaki nagusiak.
- 7'g. Jolasak, gaurko gaztediaren janaria, bide zuzenetatik erabiltzeko: anai arteko asarre bidez gorputza sendotu ta gogoak garbitzeko izan ditezen(...)»⁴⁷³.

Argian euskal egunkariari buruzko aurkitu dugun azken aipamena 1930ko martxokoa da. Zumaian egindako «Euskaltzaleak»en batzarraren berri ematen digute:

«Azken-azkenik Egunkariatiaz erabaki zan. Lizardi jaunak esan zuan berriro, egunkari ori irtetea al izango bada iru milla arpidedun bear dirala, iru milla arpide oiek billatzen saia gaitezen bada guztiok (...). Orrenbeste ta orrenbeste biztanle gera euskalerian eta ainbeste eta ainbeste euskaldun bizi dira Euskal-erritik kanpora eta ez ote gera bada iru milla irakurle batuko euskal-egunkaria izan dezagun? Bai, noski, batez ere danok gogoz artzen badegu(...)»⁴⁷⁴.

Momenturik egokiena ematen zuen —eta gaur egunetik begiratuta ere hala dirudi— euskarazko egunkari bat kaleratzeko: lehen aldiz, egoera politikoak uzten zuen horrelako asmoak burutzen, *Argiak* irakurle garrantzitsu bat lortu izan zuen, denetariko aldaketek kazetaritza modernorako baldintzak bultzatzen zituzten, baina, arazo ekonomikoak zirela medio, *Argia* ez zen egunkari bihurtu. Euskal Herriko euskara hutsez idatzitako lehenengo egunkaria izango zatekeen. Asmoak frogatzen du behintzat euskarazko kazetaritza posiblea zela. Hala ere, zazpi urte espero behar izan zuten euskarazko lehen egunkaria, *Eguna*, ikusi ahal izateko.

II.4.1 b) Argia Errepublikan

Ander Artzeluzek Argiaren zuzendaritza hartu zuenerako, astekariaren bidea garbi azaltzen zen. Beharbada, bere gailurrera iritsia zen. 1928.ean ale gehiago argitaratu ahal izateko makina berri bat erosi zuten. Ordurako hamazortzi pertsonak lan egiten zuten Ricardo Leizaolaren inprimategian: Hamaika donostiar, pasaitar bat, tolosar bat, oriotar bat, lasartear bat, irundar bat eta bi napar.

Publizitatea ere ez zitzaien falta: 1929.ean beren salneurri eta tarifak 40 pezetatakoak ziren orrialde oso nahi izanez gero, erdia 22 pezeta eta laurdenak 14 pezeta kostatzen zutelarik. Gutxigorabehera, orrialde t'erdi bati dagokion esparrua iragarkiz beteta betetzen zutela kontutan hartzen badugu, 60 pezeta inguru lortzen zituzten astero.

Egitasmo edo proiektu kulturalak antolatzen ere jarraitzen zuten: 1929.eko irailean Andoainean «Larramendi-astea» ospatu zen, Andoaingo Udalak eta «Euskaltzaleak» antolatua. *Aitzolen* elkarteak lanari gogor ekin zion. 1930.ean, Diktadura bukatuta, hil zen Parisen Primo de Rivera. Errepublikarekin batera, Argiaren etapa berri bat hasi zen. Buru belarri sartu ziren politikaren munduan. Beraientzat, Errepublika nolabait mehatxua zen. Sistema laiko baten barman, Katolikotasunaren iraupena zalantzan ikusten zuten, eta ezkertiarren garaipena arrisksutsua zen beraien interesetarako. 1931.eko maiatzean Euskal Herriko eskubiko alderdi guztien batasuna proposatu zuten hauteskundeetarako. Ekainean Gasteizko Gotzaia zen Mateo Muxika herbesteratzeko agindua ezagutu ondoren, «gaitzeppen itzak» argitara eman zituzten. Erljioarentzako gorrotoa susmatzen zuten, ez arrazoirik gabe: 1931.eko urrian Gobernuak jesuitak sakabanatu egin zituen, eta 1933.ean «katolikuei egin dezaiguteken irañik aundiena egin digute», zioten kexu «lege berria» zela eta. Beharbada Errepublikaren beldur zirenez gero, mantxetaren ezkerreko partean San Migel bat agertzen hasi zen, «Mikel Donea, zaindu Euskal erria» lemapean.

Errepublikaren aurrean, Argiaren hasierako jarrera ez zen konfidantza osokoa; du-darik gabe, zer nolako sistema politiko etorriko zen zai zeuden, ez bait ziren Errepublika batez asko fidatzen. Erljio eta Fuegoak ardatz nagusienetariako izanik, Errepublika berriak zer ondorioak ekarriko zukeen ez zekitela, lehenengo erreakzioa mesfidantzazkoa zen:

«¿Gobernuko arazoak Jaungoikoak bakarrik erantzun lezayoke. Geren aldetik bi egin bear, bete bear ditugu. Bata: Goiko Jaunari erregutu, gauzak bide onetik eraman ditzan eta bestea; ekin. ¿Zertan ekin? Gure izenean partidu katoliko eta euskaltzalei emanaz (...). Alaz guztiaz ere etorkizuna laño aski dago, ta ori begira gertu gaitean euskaldunok (...)»⁴⁷⁵.

Ezkertiarren beldur ziren; Cambó-ren izena entzuten zen, «batzuek diotenez, eta nai luketenez, orain 'partidu' on bat jarri bear du jaun orrek, baño ona ta ezker aldera egingo ez duna»⁴⁷⁶. 1930ko lehenengo hilabeteetan herabe azaltzen dira, ezkertiarren alderdi baturen beldur. Errepublika heldutakoan, mehatxatuta sentitu ziren: esan bezala, erlijioaren kontrako erabakiak hartu zituzten Errepublikako agintari berriak, Gasteizko apezpikua Mateo Muxika herbesteratu zuten, eta Jesus Lagundia ere sakabanatu zuten. Horren kontra gogor *jarri* ziren *Argiakoak*, eta horregatik, Muxika herbesteratu behar izan baino lehentxeago, eskubiko euskal alderdi bat proposatzen dute, Euskal Herriko katoliko guztien batasuna. Errepublikan erlijioaren kontrako beste erabaki batzuk ere hartu ahala, astekariaren jarrera berdina zen.

Hasieran eskubiko guztien alde agertu baziren, gero nazionalisten alde bakarrik borrokatu zuten. Are gehiago, Espainiako eskubiko alderdiak Euskadiko Estatutoaren aurka borrokatzen hasi zirenean⁴⁷⁷. Errepublikaren zehar, sozialistak ere beren etsairik porrokatuenak izan ziren.

Errepublikan Argiuren jarrera logikoena iruditzen zaigu: beren interesak defenditzeko alderdirik aiposena Eusko Alderdi Jeltzalea zen. Normala denez, Errepublikaren aurka jokatu zuten; ez karlistek eta beste eskubitarrak bezala, sistemaren aurkako matxinadak eginez, desadostasuna erakutsiz baizik. Estatutoaren aldeko kanpainari gogor ekin zioten, Estatutoaren bidez beren hiru ardatzen garaipena —Katolikotasuna, Euskara eta Nekazaritza— lortzea espero bait zuten. Horren alde jokatu zuten beti, hasieran karlista eta nazionalistekin, eta lehenengoak aldendu zirenean, bigarrenekin bakarrik.

193 lean Euskalerriko alderdi eskuitarrekin bat egitea proposatu zuten, eta horregatik urte hartan udalek eskatutako Eusko Ikaskuntzaren Estatuto berradorea Lizarran onartzen denean, pozez beterik agertzen dira: lehen orrialdeko zortzi zutabetatik zazpi eskeintzen dizkiote berriari. Hala eta guztiz ere, ezkerreko alderdiak Estatutoaren aurka ziren, eta 1931ko irailean ireki berri zen Parlamentuan gaitzetsi egin zuten. Lehenago, *Argian* adierazten zuten zergatik zeuden Estatutoaren alde:

«LENENGO, Euskal erria BEREZITZEN dualako beste erri guztietatik.

Beraz, Euskalerrri Euzkadi da, ta beste inñor izaterik ez dauka.

BIGARREN, eusko-batasunerako bidea dakarrelako beronek.

IRUGARREN, Euskalerrria bere beruaren jabe egiten dualako»⁴⁷⁸.

Nazionalisten arrazoiak ziren, ez eskuitar guztienak. Handik aurrera, *Argia* —eta baita Eusko Nekazarien Bazkuna ere— beti Estatutoaren alde agertuko zen. Lehenengo deusezpenaren ondoren, 1932an komisio berri batek idatzi zuen beste berradorea bat: nazionalistak eta ezkertiarak alde ziren, eta eskuikoak, Nafarroan ez beste lurraldeetan ere bai. 1932ko udaran *Argiak* berriro Estatutoaren aldeko botoa eskatzen du, euskaldunen alde eta erdaldunen kontra zegoelako:

«Erdaldunari etzaio egoki euskaldunari ‘estatutoa’ ematea, ta alegin guzietan dabil, gogorrean eta itz leunka, euskalduna atzipetu nairik.

Eta Euskalerrin baditugu erdalzale batzu ta oiek ere bide batez jo dute ‘Estatutoa’ren aurka (...)»⁴⁷⁹.

1933ko azaroaren 19ko hauteskundeetan gogor ekin zioten Estatutoaren aldeko kanpainari: P.N.V.-rentzat txartelak egitera joan aurretik, John de Zabalo «Txiki» marrazkilaria entzutetsuak «aleluia» batzuk egin zituen *Argian*. Beraiekin batera, «bertso berriak» agertzen ziren. Ordurako, nazionalismoak bakarka borrokatu behar zuen Araudiaren alde, naiz eta *Argiakoe*k, 1934ean ere, karlistei berriro deialdi bat egin elkarrekin ekiteko⁴⁸⁰.

Errepublikan, batez ere lehenengo urteetan, abertzaletasunaruntzako joera nabarmena da, gero eta gehiago. Diktadura igaro bezain laster, nazionalismoa Euskadiko lehen indar politikoetako bat bihurtzen da, bere presentziarik gabe ezin da ulertu Euskadiko egoera politikoak, hurrengo urteetan traingulariora joko duena: alde batetik, eskubiko indar politikoak (karlistak, monarkikoak, ceditak...), beste alde batetik ezkerreko alderdiak, eta beste alde batetik nazionalismoa, E.A.J. nagusi. Mugimendu abertzalea gizartearen mail guztietara hedatuz zihon: P.N.V. ezezik, beste mugimendu, erakunde eta elkarte asko sortu ziren: kulturalak («Euskaltzaleak»), emakumeentzakoak («Emakume Abertzale

Batza), umeentzakoak («poxpoliñak», «gastetxuak»), sindikalak (E.L.A.), etabar. Gehienak lehenagotik zetozen, baina Errepublikan izugarri indartu ziren. *Argia* mikrogizarte abertzale horretan sartuko da.

Kazetal ezaugarrie dagokienez, 1931.ean Rikardo Leizaolaren inprimategia Donostiako Avenidara pasatu zen. Erredakzio edo bulegoa (lehen inprimategian bertan zegoena) beste leku batetan kokatu zen. Argiaren orrialdeetan bestelako berriak agertu ziren, politikoak batipat. Belaunaldi berri bat agertu zen astekarian, aurreko idazleak piskanaka piskanaka desagertuta. Artzeluzen ondoren, 1931. eta 1932. urteetan, Joseba Arme apaiza izendatu zuten *Argiaren* zuzendari. 1931 .ean Gregorio Muxika, astekari donostiarraren zutabetako bat, hil zen. Bere ohorean berak zuzentzen zuen elkarteak, *Euskal-Esnaleak*, sari bat antolatu zuen, abertzale jeltkideek *Kirikiñorekin* egin zuten bezala. Estatutoaren alde jarri ziren, eta baliabide berriak erabiltzen hasi ziren: titular edo izenburu «korrituak» (zutabe bat baino gehiago betetzen zutenak), aleluiak, argazki eta marrazki gehiago, artikulu ausartagoak eta, orokorrean, kazetal errekurtsu gehiago. Sindikalismo nazionalistaren abantailak aldarrikatzen hasi ziren. 1931 .eko abenduan «Gipuzkoa'ko nekazariak» bilduko zituen sindikato berriaz mintzatzen hasi ziren. Sindikato hura Euzko Nekazarien Bazkuna izango zen.

Garai berriak, irakurle gobernuak, idazle berriak. Euskal literaturaren urrezko garaia: *Lizardi* bere momentu onenean zegoen, *Lauaxetak Bide barridak* liburua argitaratu zuen, *Orix*e bere obrak ere kaleratzen zituen. Gero eta aldizkari gehiago zeuden: *Ekin*, *Euzko*, Elias Gallastegiren *Patria Vasca...* *Argiaren* neurriak txikiagotu egin ziren. 1933.ean *Argiak* beste zuzendari bat zeukan: Antonio Etxeberria *Bostlore*, beste jesuita bat. Espainiako egoera politikoa gero eta nahasiagoa zen: otsailean Asturiasen 26.000 mehatzari greban hasi ziren, abenduan Euskadin ere iskanbilak sortu ziren. Komunistak ere lehentxeago agertu ziren. 1933.eko maiatzak 12an, hil zen Tolosan Jose Maria Agirre *Lizardi*, 36 urte zituelarik.

1934.ean *Argiak* zortzi orrialde zituen. Euskal komunikabideak ugaritzen zihoazen: urte hartako urtarilean Teodoro Errandoneak *Euzkadi* izeneko filmea estreinatu zuen, eta Gipuzkoako zinema aretoetan ere proiektatu zen. Euskaltzaleak elkarteak gogor jarraitzen du lanean: V. Olerti Eguna, *Lizardiren* omenez, I. Antzerti Eguna eta Bertsolariyen Eguna. 1934.eko azken hilabeteetan *Argia* noizbehinka hamar orrialderekin ateratu zen, eta argazkiak ere gero eta ugariagoak ziren. Azkenengo etapa eta aldaketa gertu zegoen, Anizeto Zugasti zuzendaritzapean.

Esan dezakegu 1935.ean aro berri bat hasi zela. 1930.ean, euskal egunkariaren asmoak porrot eginda, *El Día* agertu zen; agi denez, Donostiako egunkari berriaren sorrerarekin batera, *Argiaren* salmentak jeitsi egin ziren. Errepublika garaian, lehenengo urteetan Argiaren zeregina propagandista samarra izan zen, P.N.V.rekiko harremanak nabariak zirelarik. Errepublikako lehen urteak gogor eta latzak izan ziren, abertzaletasun jeltkidearen aldeko propaganda egin beharrekoa zen, eta erlijioaren aurkako erasoei aurre egin behar zitzaien. Baina 1935.ean eta 1936.ean, *Argiak* bete zuen zeregina beste aldizkari batzuk egiten zuten, eta egoera gainera lasaiagoa zen.

1935.ean orrialde kopurua gehitu zen, inprimatzeko sistema berri garesti bati esker (rotograbadoa). Gure ustez, une hartan aldaketa kualitatibo bat hasi zen *Argian*. Lehe-

nengo urtetako irakurlegoa aldatzen ari zen, gero eta ume gehiago alfabetatzen ziren; gizartea aldatu ahala, asteakria ere aldatu beharra zegoen. Errepublikara garaian, gainera, aldizkari berriak sortu ziren, Argiarentzako konpetentzia. Urte haietan gizartean gero eta arinago gertatzen ziren aldaketetara moldatu beharra zegoen. Argiarentzat, egunkari bihurtzeko aukera galduta, beste bide bat geratzen zen: *magazine* bihurtzea.

Aspaldidanik, Espainiako eta Euskal Herriko berriak kalitate haundiagokoak ziren, egoerak nolabait bultzatuta. Espainiako berriei gero eta esparru haundiago eskeintzen zitzairen. Atzerriko egoera ere pil-pilean zegoen: urte haietan Hitlerrek boterea lortu zuen Alemanian, Mussolini Italian jabe zen, gatazkak eta gerrak hasi ziren. 1935.ean, esate baterako, *Argiak* astero Italia eta Etiopiaren arteko gerreren berri ematen zuen. Mamia gero eta gehiago zaintzen zuten. Eta kanpoko itxura ere bai.

1935.eko ekainak 30az geroztik, rotograbadoz egindako hamabi orrialdetako aleak kaleratzen hasi ziren. Orduan ere aldizkari hamar zentimotan saltzen zen; urrian, ordea, salneurria igo behar izan zuten, 15 zentimo. Argazki gehiago sartu zituzten rotograbadoz egindako lau orrialdeetan, hauetan testu gutxi zegoelarik. Zaraguetak, Eskubik, Etxandik eta Landazabalek egiten zituzten argazki haiek, «Perutz» pelikula erabiliz. Oyangurenak ere aterako zituen bere argazkiak hurrengo aleetan. Bi koloretako irudiak izaten ziren, baina ez beti zuri-beltzezkoak: berdea, urdina eta gorria ere erabiltzen zituzten. Oso irudi erakargarriak izaten ziren, gai ugari erabiltzen zituztelarik: kirolak, euskal jaiak, Euskal Herriko alderdiak —askotan olerki batekin—, erretratuak (rotograbadoz inprimatutako lehenengo *Argia* horietako batetan Arturo Kanpionena agertu zen), irudi erlijiosoak eta, 763. aletik, *Historia gráfica del nacionalismo* liburutik ateratako irudiak. Publizitatea ere sartzen zuten, ez Donostiakoa bakarrik, orokorragoa ere bai. Arlo honetan ere gauzak aldatzen ari ziren: horietako ale batetan, adibidez, «Polvos Higiénicos Calber»-en eta lehenengo *frigidaire* edo hozkailu horietako baten iragarki bat. Berrito euskal kazetagintzan bete gabe zegoen hutsune bat estali nahi zuen *Argiak*: euskara hutsezko magazinena.

Gauzak poliki poliki egin behar ziren, noski, beti bezala pausu zuhurrak emanaz. Ideologiaz ere ez ziren aldatu: hor zeuden abertzaletasun jeltkidearen aldeko testuak eta, orain ere, irudiak. Ez ditugu ahaztu behar irakurlego herritarrarekiko harremanak: 1935.eko urtarrilak 20an antolatutako I. Bertsolari Egunaren berri zehatza eman zuten⁴⁸¹. 1935.eko ekainean Eusko Nekazarien Bazkunak «Nekazari Eguna» antolatu zuen eta ekainean Bedoñan VI. Eusko Olerti Eguna ospatu zen. Euskal kultura finkatzen ari zen nonbait.

Lehenago eskeintzen zituzten berriak, informazioa sartzten zuten *Argian*, eta gauza gehiago ere bai, irakurlegoak berak eskaintzen bait zituen: «Al hablar, pues, de literatura, nuestro pensamiento no excluye producción alguna, gráfica u oral, de las que se destinan al público, sea cual fuere el medio difusor por el que llegue hasta él: libro, periódico, tribuna, teatro, disco de gramófono, film... Por todos estos flancos es acometido hoy el euskera; y en todos ellos ha de ejercitar su función asimiladora, so pena de rendirse inerme y morir», zioen Justo Mokoroak 1936.ean. eta erdal aldizkariak irakurtzeko joera salatzen zuen, zeren «al cabo de tantos años de actividad renacentista, el público euskaldun no dispone siquiera de una hoja de información; y para asomarse cada mañana al mundo de la actualidad -a su propio mundo- necesita echar mano del anteojo espiritual de la prensa erdérica»⁴⁸².

Gure ustez, *Argia* bultzatu zutenak saiatu ziren bere komunikabidea *mass-medium* bat egiten, eta ateratako aleen arabera masa-komunikabidetzat ez badugu hartzen, *Argiak* horrelako komunikabideei zegozkien gero eta ezaugarri gehiago erakutsi zuen. Egoera aldatzen ari zela konturatu ondoren euskarazko astekaria egunkari eta magazine egiten saiatu ziren, eta baita beste komunikabide mota batzutan sartzen ere bai: irratian, komiki-gintzan... Zer lortuko zuketzen Gerla Zibila piztu ez balitz? 1936.ean, beste hainbeste gauzarekin gertatu bezalaxe, Gerlak Argiaren bidea betiko eten zuen.

II.4.1. c) Argia eta abertzaletasuna

Argia nazionalismo edo abertzaletasunaren alde, abertzaletasun jeltxidearen alde konkretuki, agertzen da Errepublikarekin batera, zehazkiago esateko, 1931. urtean. Lehenago astekariaren arduradunek ez zuten beren nazionalismoa azaldu, ez lehenengo urteetan, are gutxiago Diktaduran. Zuhurtasunez jokatu zuten, nahiz eta horietako batzuk nazionalistak izan; Garitaonaindia, esaterako. Diktadurapean egin zezaketena egin zuten: nazionalismoa mantendu manifestapen politikoez ez bestelako bidez. *Kizkitzak* kontatzen digu nola manifestapen erlijiosoek izugarritzko balio zuten nazionalismorako urte latz haietan:

«Don Víctor de Garitaonaindia luchaba valerosamente, incansablemente, por el nacionalismo, en la inteligencia de que éste era el camino más eficaz para llegar al alma de la raza, realizando la obra de apostolado evangélico propia de su ministerio sacerdotal. Y como sacerdote y patriota y artista preparaba en Donostia, en la Residencia de los PP. Jesuitas a los peregrinos, sin cansarse, con su característica debordante y gozosa cordialidad. Del éxito de las grandes manifestaciones católicas del nacionalismo en Lourdes fue el señor Garitaonaindia un factor principal (...). Queremos hacer destacar la firmeza de convicciones del sacerdote patriota, que públicamente, en días los más duros que ha conocido el nacionalismo, no le arredró el riesgo de atraer sobre sí las iras de las alturas»⁴⁸³.

Hala eta guztiz ere, Garitaonaindiak *Argian* bere nazionalismoa aldarrikatzeko aukera gutxi izan zuen, Errepublika heldu baino lehen hil zelako. Garai hartan, esan bezala, belaunaldi berri bat dator: *Aitzol*, *Lizardi*, Alberto Onaindia, Policarpo Larrañaga, Manuel Irujo, Jesus Maria Leizaola, guztiak jeltxideak, *Argian* maiz agertzen diren sinadurak dira.

Errepublikako lehenengo urtean, *Argiak* Euskal Herriko alderdi guztien elkartasuna eskatzen dute astekarian «editorial» izena merezi duten testu bakanetatik batetan: «Euskal alderdia» proposatzen dute:

«Batu gaitzen!

Zertarako euskal alderdia? «Erljio ta lege-zarrak» aldezteko Euskal Errian, edo «Jaungoikoa ta Lege-zarra» zaintzeko Euzkadin.

Ez da oraindik jaio «lege-zarrak» nai ez duan euskaldunik, edo ez da euskalduna. Bitatik bat.

Jaungoikoa ta erlijioa utzi nai duten euskaldunak bait dira ordea. Auek bere saila eratu dezatela, ala nai balukete, **euskal-ezker-alderdia**.

Guk, gurea: **euskal-eskui-alderdia (...)**»⁴⁸⁴.

Hauteskunde horietarako aurkeztutako hauta-zerrenda batua izan zen: Andoni Pildain, Julio de Urquijo, Errapel Pikabea eta Jesus Maria Leizaola aurkeztu ziren. Karlistak eta nazionalistak elkarri lotuta zeuden.

Urteak igaro ahala, Argiaren nazionalismoa gero eta nabarmenagotuz joan zen. 1930an «Jaungoikoa eta Lege-zarra» aipatzea nahiko erakusgarria bazen, 1931an aldiz aipu nazionalistak ezin garbiagoak izan ziren. Hasieran Eusko Langillien Alkartasunaren berriak ematerakoan (*Egik* sinatzen zituen gehienetan), erabilitako hiztegia gero: inoiz lehenago erabili ez zituzten hitzak agertzen ziren iadanik: «Euzkadi», «Aberria», «Euzkotar». 1931an bertan nekazarientzako sindikato bat sortzearen ideia gorpuztuz zihoan. 1932an Diktadura jasan ondorengo lehenengo Aberri Eguna ospatzen denerako, nazionalismoak indar ikaragarria hartua zuen, eta gizartearen gizatalde orotara hedatua zen. *Argiak* 1932ko apirilaren 3an bost zutabetako izenburu batez Aberri Egunaren berri ematen du.

Abertzaleen kopurua gero eta haundiagoa zen, *Argiari* jaramonik egingo badiogu: 1933ko Aberri Egunean «50.000 abertzale bildu ziran gutxinez (...):

«Gora Euzkadi, euzkotarren Aberria!

Zenbat notin bildu ziran ordea Donostia'n? Ez dakit eta dakiyenik ez da (...). Batzuek 40.000 esango zizuten; besteak 50.000 ta 75.000 zirala esaten ere bi ta iru baño geyago ziran. Guk gauza bat esango degu. Izpe-ringi batek, abertzaleen aldekoa ez dana bera, itzaldietan 37.000 bazirala zion eta han 37.000 baziran sartu eziñik eta sartu nai ezik gelditu ziranak 10.000 baño ondotoz geyago ziran. Beraz gure ustez 50.000'tik gora ziran Donostia'n bildutako abertzaleak (...). Guziak asmo bat: Euzkadi, euzkotarren aberria. Guziak elburu bat: Jaun Goikoa eta Lege zarra. Guziak nai bat: Euzkadi azkatu (...)⁴⁸⁵.

Eusko Alderdi Jeltzalearen menpekotasuna nabarmena da: 1933ko azaroaren 12an Espainiako Kortetarako hauteskundeak zirela eta, P.N.V.-rentzako botoa eskatzen dute. Elizaren izenean ere hitzegitera ausartzen dira:

«Eleizaren esanari jarraitu nai badiogu, Euzko Alderdi Jeltzaleak aurkeztu dituan aldun gayai eman behar diegu gure botoa, politika zale baño katolikoagoak bagera beintzat. Esana bait dauka Eleizak bi alderdi katoliko alkarren aurka azaltzen diranean, katolikoak, irabazteko arrixkurik aundiena duan alderdiari lagundu bear diola. Eta gaurkoz beintzat Euzko Alderdi Jeltzaleak gañerako eskui alderdiak baño indar geyago du»⁴⁸⁶.

Hauteskunde haietan nazionalismoak Errepublika osoko gailurrera ailegatu ziren, besteak beste, eskubitarrak ez bait ziren batu. 1933ko iraileko udal hauteskundeetan ere arrakasta haundi lortu zuten, *Argian* aditzera ematen dutenez:

	<u>Abertzaleak</u>	<u>Zarrantzaleak</u>	<u>Ezkerrak</u>
ARABA	134	333	95
GIPUZKOA	442	183	140
BIZKAYA	588	233	256
	1164	749	491
Katolikoak ba, iru erki oyetan			1913
Ezkerrak.			491

	<u>Eskuikoak</u>	<u>Ezkerrak</u>	
NAPARROA'N	1362	392	
Guztira: katolikoak ezkerrak.			3275 883
¡Ziñegotzi ezkertar bakoitzeko lau katoliko beraz!			
Naparroa'n eskuitarrak eskuitar bezela aurkeztu ziran, ez alderdijaki- ñeko bezela» ⁴⁸⁷			

Nazionalisten alde jartzen da *Argia* harrezkero: Euskadiko udalen arazoan 1934ean, hauteskunde guztietan, 1934ko urrian gertatutako «iraultza»ren ondoren, etabar.

Argiaren jarrera Errepublikan, berriro esango dugu, mugimendu nazionalistaren barruan kokatu behar da: hasierako urteetan, nazionalismo epelagoa erakusten bazuten ere, gero eta nabarmenagoa izango da. Azken finean, mugimendu zabal horretan tokatu zitzaion eginbearra bete zuen. Euskararen alde hasieran, kutsu politikorik gabe, politika arazoetan murgildurik gero, eta nekazarietzako sindikato bat sortuz, azkenik.

Baina mikrogizarte abertzale-jelkidean bere eginbehar nagusia sindikalismoaren aldekoa izan zen, zehazkiago nekazarietzako sindikalismoaren aldekoa. *Argia* kaleratu zenez geroztik, bere arduradunek langileenganako kezka azaldu zuten beti. Ulertzeko modukoa da, kontutan hartzen badugu beren irakurleko nekazariak osatua zela, eta nekazariengan «benetako euskaldun-fededun»aren bertuteak zeuden. Beraz, kanpotik etorritako langileak arriskutsuak ziren, euskaldunak eta fededunak ez zirelako. Arreta haundiz segitzen dituzte langileek —batez ere Bizkaikoek— egiten dituzten gatazkak. Sozialismo eta komunismoaren kontra jarri ziren beti. Errepublikan, *Argia* eta bere arduradunak nazionalismoaren barruan zeudelarik, sindikato baten sorrera langileenganako kezka horren azken ondorioa izango zen.

Atal honetan aztertuko ditugu, *Argiaren* bidez, nola sortu zen Eusko Nekazarien Bazkuna, zein helburu zuen sindikatoak, Eusko Langilleen Alkartasunarekiko harremanak eta Gipuzkoako nekazal sindikatoari dagozkion beste puntu batzuk. Baina lehenago ikusiko dugu zer nolako iritzia zuten Argiukoek langileei buruz, bereziki Errepublika baino lehenagoko urteetan.

Hasieratik *Argiakoak* langile mugimenduez kezkatuak azaldu ziren, eta aldi berean behin baino gehiagotan eskatu zuten langile euskaldun eta kristauen batasuna. Astekariaren orrialdeetan aurkitzen dugun lehen aipamen egun ezin egokiagoan agertzen da: 1921ko maiatzaren lean. Artikulu horren izenburua ere oso erakusgarria da: «Langilletasuna.-Beldurgarria da munduak gaur agertzen duan ikustaldia». Idazki hartan *Lanalde* delako batek hala zioen:

«Erriak alkarrekin aserratuta, langilleak amorruez biotzak sututa, gizonak, alkar, iltzen, itxuraz pakian bizi diran tokietan ere. Lanerako gogo gutxi alde guztietan, ta errez ta laister aberastutzeko, dirutzeko gogo bizia goikoen artian. Iñork ez du nai menpekua izan; danak agindu nai dute. Bizi-modua garesti, lana gutxi, irabazia ez geyegi, ta alde guztietan gorrotua, alkar ikusi eziña ugari.

Ez da zer esanik, gaurko naspilla odoltzuak langilliangandik datozela, naiz da beti ez izan berena errua (...). Langillen artian poztasun apur bat ez dagoan bitartian, ez da erri ta laterrietan atzegiñik izango.

Jesus gure Jaunagako sinizmenakin argitu bere burua, Jesus onaganako maitasunakin berotu bere biotza (...). Eta bizitzeko poza ta zaletasun zintzoa duan langillea ez da matxinada da naspilleetan ibilliko»⁴⁸⁸.

Egoera zaila zen; baita European ere. I. Munduko Gerra bukatuta, ekonomia jeitsi egin zen. Argiukoak egoera horrek langileei ekar ziezazkiekeen kalteen beldur ziren. Berehala proposatzen dute Europakoak bezalako sindikato katolikoak sortzea, sindikato ezkertiarrei aurre egiteko asmotan:

«Ez da zer esanik sinismendun langilleak bere aidekuekin bat egin bear duala, bere langilletasun ta eskubideak aldentuzteko; bai ta ere euskaldun langilleak ere, alkarrekin bildu bear dute.

Ikusi nola alkartutzen diradezan sozialistak, nolan bat egiten duten sindikalistak.

¡Euskaldun langillea!

Alkartu zaitte zure anaiekin: alkartu zuk bezela sinisten dutenekin: alkartu euskaldun langilliekin: alkartu zure asmu ta biotzekuekin (...) euskaldun langilleari ez daiola agindu herbesteko berritxuak»⁴⁸⁹.

Eta hurrengo urtean Europako mugimendu katolikoan berri ematen dute:

«Asken (sic) aldi ontan, Europako langile katolikuak kemen sutzuakin ari dira lanian.

-Inglaterran, Trades-Unions'en aurrez-aurrez jaso da katolikuen AL-KARTASUN LANGILLE, ta erabaki du argi ta garbi, langille katolikuak ez duala bere izena eman bear Trades-Unions' orreri, baizik alkarrekin bildu bear dutela euren sinismen ta oiturak gordetzeko.

-Alemaniako Gotzain (Obispo) guziak argitaldu dute batera dei eder bat ango apaiz ta langille sinismensueri, bultzada indartsua ematen ango langille katolikuen arteko alkartasuneri (...).

-Italian ere atzera-egin gabe ari dira lanian langille katolikuak. Bat egin dute Txeko-Eslavia'ko langilleekin, ta asuma dute mundu guztiko langille katolikuak Batasun eder baten biltzeko (...). Frantzian bizimodu garetziakin larri samar dabilta (...). Beljika'n (...) langille katolikuak berreun milla boto geyago euki dituzte: sozialistak berriz eun milla gutxiago (...). Errusi aldi ere aspertutzen dijoaz Lenin ta Trotsky'rekin. Lenin berberak aitortu du nai-ta nai ez, eskubiruntz jokatu bear dutela beztela bizi eziñak ito bear dituala. Aberastasun ta nagusitasunari bere eskubideak ezagutzeko gertu dago.

-Garai ontan Gure Jaunak aukeratu du bere Ordezkorako Pio XI'garrena, oso trebea langille arazo ontan, baiat biyotz aundikoa ere. Bera-gandik onura asko etorriko dan uste dago»⁴⁹⁰.

Nola erabiltzen zituzten aterriko berriak erakustez gain, aipatu adibideak jakinarazten digu sindikato katolikoan ereduaren barruan zerbait egin nahi zutela *Argiakoek*.

Sozialistenganako gorrotoa ere nabarmena da, haien sinboloak eta ospakizunak mesprezatzera eramaten dituen:

«Orain urte asko Mayatza'ren lenengo eguna autatu zuten sozialistak, langille-jaya ospatzeko (...). Baña langille katolikuak aspalditik zeuzkaten beren jayak (...) sozialistak ordea relijioko gauzarik ezin ikusi eta relijiotik aparteko jaya egin nai izaten dute. Relijioko gabeko lana, lan otza eta aula, munduko sari txatxasra besterik ez duna da eta orrelakorik ez degu nai guk euskaldunok; langille katolikuak ba-dauka bere lan-jaya; San Jose eguna da katolikuen jaya (...)»⁴⁹¹.

Eta Pablo Iglesias 1925ean hiltzen denean, sozialismoaren kontrako iritzi gogorrak botatzen dituzte:

«(...) Gure Erljio Doneak Españin izan dituen etsayetatik gogorren ta zitalenetako bat bazan berau. Elizarekin beti burrukan; sinismeñik ez; Jainko gabeko gizona (ateo) mun-muñetaraño.

Bere idazti ta itzaldietan aspertu gabe zabaldu du, katolikoak guztiz maite bear degun Eleiza Santuaren kalteko dotriña, geyena langilleen artean. Aita Santuak debekatu ta kondenaturik daukan lagunarte sozialismo'ren adiskide, laguntzale, zaindari ta burua. Matxinada ta huelgak piztutzen beti zirika ibilli dan gizon nastu ta galgarria (...).

Eta azkenian...bizi bezela il. Erljioari txistua bota, Jainkoari bizkarra eman, ta abere kokkor bat bezela (...).

Adiskide, zuk etzenuen usteko gizon ori orrelako zanik, beste askok ere ez, noski. Ez da arritzekoa. Egun asko ez dirala erakurriko baitzenuen beragatik erderazko itz legun guri-guri au Una figura respetable. Pablo Iglesias gizon agurgarria, ona ta iya iya santua dala (...). Donostikoak beñipein, La Constancia ez beste guztiak, ala esan dute (...).

Badakizute, bada, Pablo Iglesias nor zan eta bere izena goratu ta ospatu nai dutenak zer diran»⁴⁹².

«Más que nunca, el estereotipo de 'baserritar' resulta contrapuesto al agitador socialista», dio Antonio Elorzak *Ideologías del Nacionalismo Vasco* liburuan. Ez da harritzekoa, beraz, nazionalismoak bere boterea haunditu ahala, nekazaria «sujeto» politiko bihurtzea, «primero como elector, pero también como destinatario de unas medidas políticas que el nacionalismo puede contemplar». 1929an, Eibarren, ospatzen da Euzko Langille Alkartasunaren batzarra. *Argian Langille* izeneko batek horren berri ematen digu:

«Lan-orduak eta ordutz-kanpoko lanak: Langille ta nagusi arteko lan-kanpokoak sendotu ta bai batzuek ta bai besteak geigo beartzen dituan Batzorde Bedintzalleak (Comités Paritarios) baditugu gaur eta oien bidez indar aundia egin lezakete langilleak gaurdaño emandako legeak bete erazteko, emakumeai gizonzkoen lan berdinean berdin ordaintzeko, gutxienez onenbeste bat eskatzeko, gau-lanak geigo ordain erasteko, Eliz jaiak gordetzeko, Eguarritan eskupeko bat jasotzeko eta abar. Ordutz kanpoko lanak euneko 50 geigo ordaindu bearko dira (...).

Zahalkundea

«Eusko-Langillea» asteroko egin eta aurrerantz zabalkunde bizi bat egiteko Bazpatz-Batuen gain utzi zan (...).

Asmoak

Legeak ondo-ondo jakiñik guziaz bete eraztea.

Aurrezkitegientzat azkatasunik aundiena eskatzea.

Langintz eta trukabide ikastetxetan, langille-bazkunai, zor zaien begirapena eskeiñiaz, bazkintz zuzendarietan sarrera ematea iritxi.

Aldundi ta Udalak langintz, nekazaritza ta arrantz-ikastolak irasi bitzela al bezin ugari.

Arrantzaleak bazkidetu ta itxas otsein diranok gizon langille biurtu, lan-saria neurrituaz. Asko esan nai du onek, Alkartasun onen alde.

Nekazari alde Bizkai ta Gipuzko Aldundiak erabakitako guzia nekazari geienai irixteko bideak landu, ta nekazari guziak beren lur eta baserri jabe egiten alegintzea. Errentak bidezkoak izan ditezela ta nekazariak baserrian egin oi dituzten lanak nolabait ordaindu eraztea etxejabeai.

Abelzalai, abere ta abel-emaitezai ezarritako ordainbearrak jetxi eraziaz laguntzea.

Alkartasunak Aurrezkitegi berezia ta saletxe jatorrak, eraztea.

Euskalerritik kanpora dabiltzan euskaldunak etxeratzen alegintzea (...)⁴⁹³.

Esan daiteke 1929.ean *Argia* nazionalismoarekiko atxekimendua erakusten hasi zela; urte hartan hasten da idazten *Basagoiti* bizkaitarra. Askotan, bere artikuluetarako hautatutako gaia Euzko-Langillen sindikalismoa izango da:

«Euzko-Langilleen izenaz gaur gitxi-asko Euskalerrri osoan ezagutzen dan langileen alkartasuna, 1911'garren urterantza Bilbao'n sortu zan. 1911'garren urtean baño lenago euzkotar langille asko ta asko, amaraunaren sareetan jausten diran eulien antzean, sosolistoen (sic) sareetan igarri barik jausten ziran.

Sosolistoen sareetan jausi etziran euskotar langilleak, edozein unetan jausteko zori aundi baño andiagoan bizi ziran (...). Sosolisto ta erdel langillerik geyenak egizko ziñismenaren arerio ta Euskalerrriaren etsai lez Bilbao-egal-inguruetan agertzen ziran neurriz, Euzko-langilleak lenengotatik geyago egizko ziñismenaren autorle, goratzale ta Euskalerrriaren maitetzale agiriko agertzen ziran. Sosolistoen batzar-itzeikizunetan Jaungoikoarentzat eta Euskalerrriarentzat gorrotoa eta iraña besterik ikusten etzan neurriz, Eusko-Langilleen batzar-itzeikizunetan Jaungoikoarentzako lez Euskalerrriarentzako maitetasun-goratasuna bakarrik ikusten zan (...).

Lurraren batzar-egaletako laterri-erririk geyenetako langilleak Josu-Kisto'ren irakatsietatik eta Aberri-eginbearretatik aski aldendurik bizi diran egunetan, Euskalerrriko langille gutziak alkartuteko esamoz sorturiko Pangille batzarra, katoliku zintzo ta euskaldun jatorra dela gogortuaz beste barik, edozein malla-bizkeran gagozan katoliku euskotarrak biotzez poztu ta Euzko-Langille-Alkartasuna'ri bakoitzak al dogun neurriz laguntzeko zegaiti ta ziorik asko daukogu (...)⁴⁹⁴.

Ordurako «Gipuzkoako Nekazariak» elkartearen esistitzen zen. Elkarte hark ez zuen norabide politiko jakinik. Policarpo de Larrañagak adierazten duenez,

«Existían en todas las regiones de Euzkadi Sindicatos Católicos Agrícolas; mas su actividad se limitaba a la compra en común de los abonos químicos, pajas, etc., sin que se preocuparan de los deberes y derechos sociales y sindicales que la nueva situación hacía gravitar sobre nuestros nekazaris. Estos vivían al margen de cuanto ocurría a su alrededor, y abandonados de toda tutela, estaban expuestos a ser de peor condición que los pocos agrarios afectos a las organizaciones marxistas»⁴⁹⁵.

«Gipuzkoa'ko Nekazarien Katolikotar Alkartasuna»ren gainean hasiko dira eraikitzen «Euzko Nekazarien Bazkuna». Sindikato honen helburua, nahiz eta «zerbitzu sindikato» bezela agertu, bazen politikoa. Sindikato hori sortzeko lehenengo asmoak 1929an hasten dira. Harrezkeroztik, Euzko-Langilleen Alkartasunaren berriak eta Gipuzkoa Nekazariak elkartearenak ugariak izango ziren. Azkar jokatu behar zuten, sozialistak eta komunistak —Gipuzkoan azken hauek, batipat— mugitzen hasiak bait ziren: «Los socialistas y los comunistas comenzaron a moverse, y prometiendo a los nekazaris cuantiosas mejoras, el acceso a la propiedad, la rebaja de alquileres, la defensa en sus atropellos y aspiraciones, al mismo tiempo que decían respetar también sus sentimientos católicos y vasquistas, consiguieron algunos prosélitos», dio Larrañagak. *Egik* («Don Poli»ren ezizena?) horretaz ere idazten du *Argian* 1931ean:

«Nagusitzen dijoazkigu komunistak (...). Gure erri nagusi ta aipatuene-tako langille talde aundiak komunistarrak dira.

Bilbo ta Donosti'n, asko. Sozialista izenakin bizi dira oraindik, komunistak izan arren. Sozialistak ziran, baña komunista biurtu dira gabetik goizera (...). Donosti'ko kalean, komunismoa, sozialismoa ta erdera nagusi! (...)

Gure gazteentzat Jaungoikoa ta Euskal erria.

Gure langillearentzat «eusko alkartasuna».

Ez da jaio ta jaioko ere sozialista edo komunista alkartasunik euskoak bezin ondo eusko langillearen **eskubideak** zaintuko dituanik.

Ekin ba guziok euskera ta euskal erri zaletasuna zabaltzen, ekin eusko langilleak **Eusko Langileen Alkartasuna** aratzen (...)⁴⁹⁶.

Komunista asko euskaldunak ziren; hori ere ondo zekiten *Argiakoe*k. Komunisten eta sozialisten ahaleginek bultzatuta, *Argia* ingurukoek erabakitzen dute nekazal sindikatoa sortzea. 1931 urteaz geroztik *Argian* agertzen dira «Gipuzkoa'ko Nekazariak» deituko zen elkarte bati buruzko artikulua batzuk, E'tar J.-k sinatuak; gero jakingo dugun bezala, D. Eizagirre zen haien egilea. Horietako artikulua batean 1933an sortuko zen Euzko Nekazarien Bazkunaren zenbait asmo aurreratzen zituen:

«Bazkun onen asmoa zer dan, eta elkarte orren bidez zer gauza iritxi nai ditun, itz gutxitan ezin esan liteke. Baño asmo oietako batzuk izango dira noski.

Baserritarren aurrak ikasi dezaten ikastolak edo eskolak bear diran tokietan jarri eraztea.

Maister diranak beren baserrietako jabe egiteko egokitasuna izaten dutenean, bear duten laguntza eta erreztasuna arkitzia.

Beren etxe-bitzitza ta tresnak, eta baita eren, beren lurretako ondasunak, beste soziedadetan baño merkeago, errezagoko eta egiazkoago ziurtu edo aseguratzea.

Diputazio eta Udal edo Ayuntamentuen'gandik baserriarrak aintzatzotzat artu eta beren kaltezko gauzak kendu eta beren aldeko erabakiak jarri araztea, beren eskubideari dagokion bezela.

Gauz oik eta beste asko ere irixtea baserriarrak beren eskuetan daukate (...))⁴⁹⁷.

Politikan sartuko ez zirela esaten bazuten ere, zer esanik ez, nazionalismoari eskeintzen ziotela botoa emateko prest zegoen gizatalde oso bat. Eusko Nekazarien Bazkuna sortu bezain laster, Argiatik Estatutoaren aldeko botoa eskatu zuten, adibidez.

1932an sartu ahala, «Gipuzkoa'ko Nekazariak» elkartearen aldeko kanpainia indartzu zihuan. Formalki «Eusko Langille Alkartasun»arekin zerikusirik ez bazuen, argi dago «Gipuzkoako Nekazariak» («Eusko Nekazarien Bazkuna») sindikatoaren ideiak eta sindikato nazionalistarenak berdintsuak zirela. Uztailean badirudi nekazal sindikato berriaren izena ez dela «Gipuzkoa'ko Nekazariak» izango, baizik eta «Nekazari Bazkuna», eta Donostian finkatuko dela.

Polcarpo de Larrañagak, urtebete lehenago Ondarroan Euzko Tostarteko Bazkuna sortu zuena, Elorzari jaramonik egiten badiogu behintzat, Zumarragan batzar bat antolatu zuen 1932ko abenduan eta 1933ko urtarrilean⁴⁹⁸. 1933ko otsailaren 12an, Zumarragan —ez Donostian, A. Soraluzek dioenez— sortu zuten «Euzko Nekazarien Bazkuna». Urte batzuk lehenago iragarritako asmoak biltzen zituen sindikato berriak, lan honen eranskintan ikus daitekeen legez. *Argia* haren organu «ofizioso» bihurtzen da.

1934ean lehenengo urteko ondorioak aurkezten dituzte: urte hartako apirilaren 8ko *Argian* 4.200 bazkide dituztela, 51 bazkunetan banatuak, esaten dute. Zumarragakobilerak bukatutakoan, herriz herri batzaldiak egiten hasi ziren. Garai hartan, hiru gizon ziren E.N.B.-ko arduradun nagusiak: Larrañaga, Jose Maria Lojendio abokatua, Lino Lazkano eta Eusebio Goñi. 27 herritako ordezkariak sortu zuten E.N.B.: Azkoitia, Gaboria, Segura, Hondarribia, Lazkao, Hernani, Beasain, Arrasate, Errezil, Soraluze, Aia, Mutriku, Zarautz, Zumaia, Getari, Azpeitia, Andoain, Urnieta, Amasa (Billabona), Altza, Errenderia, Ataun, Oiartzun, Lezo, Oñati, Itsaso eta Donostiakoak. 1934an Astigarraga, Aizarna, Aizarnazabal, Aretxabaleta, Alei, Alkiza, Anoeta, Beizama, Zestuaga, Zerain, deba, Elgoibar, Eskoriatza, Elgeta, Igeldo, Irun, Irura, lasarte, Legazpi, Tolosa, Usurbil eta Bergara itsasi ziren.

Lehenengo urte hartan 87 hitzaldi edo «mitin» eman zituzten, 84 Gipuzkoan, bat Bizkaian (Markinan) eta bi Araban (Gasteizen eta Aramaion). «Geien eman ditu Goñik», esaten zuten *Argian* 1934.eko apirilak 8an, «gero don Polik, urrengo Lino Lazkano'k eta gero Murua, Pio, ta abar».

Artikulu horren arabera, gehien lan egin zuten herriak Zarautz, Azkoitia eta Azpeitian ziren, han non *Argia* ere gehien irakurtzen zen. Urte berean, maiatzean, Urretxun eta

Zumarragan Eusko Nekazarien lehen jaialdia ospatzen da. 1934ean bertan «Etxe errien laguntza» martxan jartzen dute, baserria erre zitzaion nekazarientzakoa.

1935ko otsailean bigarren batzar orokorra ospatzen dute. Uztailean argitaratzen dute *Argian* han irakurritako memoria: horren arabera 1935ko urtarrilean E.N.B.-k bazituen 57 bazkun eta 5.300 bazkide eta 20.000 errealean jabe ziren. Bazkun berriak Zegama, Zerrain, Ezkioga, Itsaso, Itsasondo, Lezo, Mutilo, Bidani eta Eibarrekoak ziren. Erre-laguntza, heriotz-laguntza, sal-eroste elkartasunak eta morroien laguntza prest zeuzkaten. Ordurako, Gipuzkoako nekazalgora berena zen. Hirietako langileen ideologizatze lana Euzko Langilleen Alkartasunen esku bazegoen, Gipuzkoako herrietako baserritarrena Eusko Nekazarien Bazkuna zetzan. Gerra ailegatu zenean, 1936.eko ekainean E.N.B.k bazituen Gipuzkoan 68 talde, guztira 8.100 familia nekazari. Kooperatibak bazituen Zaurutzen, Azpeitian, Zumarragan, Errenterian eta Oiartzun. Uztailean, bazkideen kopurua gehitu zen: 12.500 familia nekazari, 5.550 jabeak eta 7.000 alokatuak. Bizkaian, 31 talde eta 2.600 familia, eta kooperatiba bat. Kontutan hartu behar dugu Bizkaian E.N.B. 1934.eko martxoak 4ean ezarri zela, Markinan⁴⁹⁹.

II.42. Aldizkari erlijiosoak: Ekin

Lehenago atal batetan (II.1.2.) aipatu aldizkari erlijiosei, 1921.etik aurrerako garai honetan beste batzuek erantsi zitzaizkien. Argitaratzen ziren Hego Euskal Herrian, besteak beste, *Jaungoiko-Zale*, *Jesus'en Biotzaren Deya*, *Aranzazu*, *Zeruko Argia* eta *Junior*, azken honek euskaraz oso gutxi izaten bazuen ere (%2 baino gutxiago normalean). Primo de Riveraren diktaduraren lehen urteetan, 1924.ean zehazki, hasi zen kaleratzen beste aldizkari elebidun bat, *Ecos de San Felicesimo*, Bizkaiko pasionistek zuzendutako hilabetekaria. Dakigunez, Gipuzkoan eta batez ere Bizkaian zabaltzen zen. 152 zenbaki eza gutzen ditugu, azkena 1936.eko abuztukoa zelarik. Bi aro izan zituen, 1924.etik 1934. arte lehenengoa eta 1935.etik 1936. arte bigarrenkoa. Hasieran Deustun, 1929-1934. bitarteko urteetan Sestaon eta Amorebietan batzutan inprimatzen zen. Euskaraz %15a zeukan gutxigorabehera, testu gehienak hasierako eta bukaerako urteetan agertu zirelarik (1924.ean 20 testu, 1925.ean 18, 1934.ean 18 eta 1936.ean 12 agertu ziren). Raimundo de San Miguel zuzendari zutela, euskal idazleek bizkaieraz eta gipuzkeraz izkribatzen zuten, guztiak noski pasionistak: Simon San Rafael, Urbano Santa Cecilia, Manuel del Niño Jesús, J.M. San José eta abar. Aldizkaria erlijioso zen, pasionisten gauzetaz bakarrik arduratzen zena.

Donostiako luistarrek, esan bezala, 1919.etik *Junior* kaleratzen zuten, han hemenka euskarazko artikuluren bat bazekarrena. Hala ere, 1927.ean hasiera eman zioten euskara hutsezko beste aldizkari bati, *Gure Mutillak* izenekoari alegia. Egia esan, izatez *Juniorren* euskarazko gehigarria zen, baina nola aparteko orrialde batzuek ziren (kontsultatu ditugun liburutegi batzutan *Gure Mutillak* bakarrik gordetzen dute) eta ezaugarri nahiko desberdinak zeuzkan nahiago izan dugu aldizkari independentzat jo. Egunkari tanke-rakoa, bost zutabetan banatua, formato haundikoa, gazteentzako aldizkari bat zen. Ez zuen beraz lehenago ikusitako aldizkari erlijioso soilen antz haundirik. Izenburuan agertzen den bezala, *Gure Mutillak* zera zen:

«Luistar euskaldunek egiten duten illeroko aldizkaria. Gazteentzat irakurgai egoki atsegiñak. Errietatik Luistarren berriak».

Inprimatzailea gure ezagun bat zen: Ricardo Leizaola, bere Iñaki Deunaren Irarkolan, besteak beste, *Argia* egiten zuena. *Gure Mutillaken* lau orrialdeetan euskara hutsez idazten zuten. Idazle gutxiren izena iritsi zaigu, baina badakigu haien artean Jokin Zaitegi bazegoela. Ederki dakigunez, Zaitegik gerra ondorengo euskal kazetagintzan oso eragin handia izan zuen, Orixerekin batera bera izan bait zen herbesteko lehenengo euskara hutsezko aldizkariari hasiera eman ziona: *Euzko-Gogoa*. Beste izen bat ezagutzen dugu: Bitor Maria Aginagalderena. Luistarren aldizkari honek bazituen harreman handiak Gizarte Ikas-Batzekin, AVASCI lotuta zeudenak. Zer ziren Gizarte Ikas-Batz haiek? Hona hemen *Gure Mutillaken* emandako erantzuna:

«(...) Ikas Batza oyetan Gizarte gayak irakaslerik onenengandik artuta ikasi ta elkarri emango dizkiete. Buruz ta mintzoz lan egiñaz lan, lan-sari ta aberaskiak banatzeari buruz gizartearen sortu diran aserreak nola kendu, okerrak nola zuzendu, eta, itz gutxitan esateko, gure artean nabari dan ongieza nola onbiurtu ikasiko dute (...)»⁵⁰⁰.

Zer esanik ez, Gizarte Ikas-Batzak klase sindikatuen aurka sortutako antolakuntza batzu ziren, Elizaren sindikalismo katolikoa zabaltzeko tresnak. Gizarte Ikas-Batza hauek izen berdineko aldizkari bat kaleratu zuten 1934 eta 1935.ean, euskara hutsez. Hilibetekaria, ekonomia eta sindikalismoaz aritzeko sortua zen. Beste gai askoren artean, hona hemen aipagarrienetarikoa batzu: Bizkaiko eta Gipuzkoako ekonomia, marxismoa, Arabako nekazarien arazoak, «domua eta domukera» (kapitala eta kapitalismoa), elkar-laguntza edo kooperatibismoa, langintza-elkargoak... Ereditu bat zeukaten, Beljiko sindikatuak:

«Belgique'en bertan —beste askoren artean— Ikas-Batza auek *bearrezoak* dira langilleen eta nekazarien Bazkun guzietan. Berauek zuzentzeko, Erria gorabidean jaso ikusi nai duten jakitunagoen Bazkun batzuen ikaskaiak ematen dizkiete. Katalunya'n ere, beste erri askoren autara, Ikas-Batza auen aldeko zaletasun aundia sortzen ari da langille ta gazteen artean (...)»⁵⁰¹.

1932.ean sorturiko *Agrupación Vasca de Acción Social Cristiana* aztertu zuen Antonio Elorza irakasleak *Ideologías del nacionalismo vasco* liburuan, beraz gu ez gara hemen gehiegi luzatuko. Bakarrik azpimarratuko dugu bere izakeraren ezaugarri pare bat, sozialismo eta iraultzaren kontrakoa izatea eta, abertzaleek bakarrik bultzatua ez, baina abertzaleen eragina handia izatea. Haien artean *Aitzol* bera bazegoen, 1933.eko otsailean Euskal Herriko Langile Unibertsitatearen proiektua azaldu zuena⁵⁰². Proiektua hura, Elorzak *apaiz propagandistak* izendatzen dituenen beste batzu ez bezala (hor barne Euzko Tostarteko Bazkuna eta Eusko Nekazarien Bazkuna zeudelarik), ez zen azkenean gauzatu, eta AVASCEk porrot egin zuen 1935.ean. Hala ere, saiakera hauek erakusten digute nola Euskal Herriko elizgizonek Errepublikaren arriskuen aurka erreakzionatu egin zuten, arma politiko eta sindikalei laguntza emanez. Euskararen bidez —Gipuzkoan bereziki— gizatalde apaleko jendea, nekazariak batez ere, beraganatzen saiatu ziren.

Sindikato eta alderdi politiko ezkertiarretan arriskua ikusten bazuten, hezkuntzan ere beredintsu. Garai honetako aldizkari erlijiosoetan, geroxeago ederki ikusiko dugun bezala batez ere *Ekinen*, hezkuntzaz oso kezkatuta agertzen zaizkigu. Alde batetik, hezkuntza erlijiosoaren aurkako agindu gubemamentalengatik, erlijioaren kalteaz. Horregatik ez da harrizkeoa elizgizon euskaldunen jarrera: hezkuntza erlijioso eta euskaldunaren defentsa. Borroka bikoitz honen bidez, beren ideiak mantentzeko ahaleginak nahi zituzten egin. Primo de Riveraren diktadurapean, *Argiari* buruzko atalean ikusi dugun bezala, lehentxeagoko ikastolak mututu egin ziren. Errepublikan ez zuten legezko trabarik izan, beren bizitza erraza ez bazen ere (batez ere ikastola gehienek zuten kutsu erlijiosoarengatik hain zuzen), eta horrek azaleratu zuen Madrileko agintari eta euskaldunen borroka hezkuntzari dagokionez, garaiko euskal aldizkariak lekuko eta bozeramaile. Ikastola batek bere aldizkaritza ere kaleratu zuen 1930. eta 1931. ean behintzat (geroko alerik ez dugu ezagutzen): Donostiako Koruko Andre Mariaren Ikastetxeak hamabostekari bat kaleratu zuen, argazkiak eta guzti, 1930.eko otsailako 15tik. Euskara hutsezkoa noski, *Kristau Ikasbidea* izenburu ezin adierazgarriagoa zuen aldizkari hau sortua zen «argi, garbi ta itz gutxitan erakusteko zeruko bidea euskaldun Kristauai»⁵⁰³.

Baina aldizkari erlijiosoei dagokienez, gure arreta Zornotzan dago. Han, *Jaungoiko-Zale* aldizkaria ezezik, izen berdineko elkartearen inprimategitik beste bi aldizkari ere argitaratu eman ziren: *Karmen'go Argia* eta *Arrati'ko Deya*. Lehenengoa, «karmeldarren illeroko aldizkaria», Aita Doroteo, Aita Martin Uriarte eta Pi Abaren zuzendaritzapean agertu zen Gerra arte⁵⁰⁴. Beste ordenuen antzera (frantziskotarrak, jesuitak eta kaputxi-noak) karmeldarrek ere beren aldizkaria atera nahi izan zuten. Beste ordenuen aldizkariak bezalakoa zen, formato txikikoa, irudi eta argazkiez hornitua, eta mami erlijiosokoa. Euskara hutsezkoa, bere helburuak bi ziren:

«Argia zabaldu nai du ugari Euskalerrian, bere izenak ere ori esan nai du-ta; sinismen sutsuz kristau-eginbearrak betetzeko gauzarik bearrekoena argia eta noski, gogo argia. Eta azkenez, euskeraren alde garbi eta kementsu lan egiteko asmoz sortu da»⁵⁰⁵.

Guretzat askoz interesagarriagoa da aipatu bigarrena, *Arrati'ko Deya*, bizitza laburrekoa bazen ere. 1931. ean sortu zen apaiz baten kemenez, Eulogio Gorostiaga zeanuriararen bultzadaz.

Jaungoiko-Zalaren inprimategian egina, bulegoa Areatza Billaron zegoen. Badakigu⁵⁰⁶ 1931. eta 1932. ean argitaratu zela, bere sortzailea hil arte alegia, baina oso ale gutxi ezagutzen ditugu, bi zehazki esateko, laugarrena eta zazpigarrena, biak Derioko Labayru Ikastegiaren Liburutegian gordetzen direnak. Nahiz eta, dirudienez, zabalkunde murritza izan —aldizkarian bertan jartzen duenez, Bilboko Euzko Gaztedian saltzen zen, eta, Arratiari buruzko aldizkari izanik, pentsatzekoa da zonalde honetan bakarrik irakurtzen zela— garrantzitsutzat jotzen dugu arrazoi batengatik: informazio lokala, herri edo zonalde txiki bateko berriak bakarrik ematen dituen aldizkaria bait zen. Horrek argi eta garbi erakusten digu euskaraz informazio lokala egitea nolako garrantzitsua den. Lehenagoko aldizkari-egunkarietan, euskara hutsezko nahiz elebidunetan, agertutako *Euskal Erriko berriak* izeneko atalak aldizkari bihurtzea posible zela erakusten bait digu. Zehazki, argi dago *Euzkadi* egunkarian egunero agertzen zen euskal ataleko berri lokalak

egiten zituztenetako batzuk zonalde baterako aldizkari bat argitaratzeko aukera ikusi zutela. *Arrati'ko Deya*, *Jaungoikoa eta Lagi-Zarra* lemapean kaleratzen zena, politikoa eta erlijiosoa bazen, baina, gauza guztien gainetik, informatiboa. Beste aldizkari batzuren egituraren ezaugarri gehienak errespetatzen zituen, Argiarenak alegia: «Lugintza-gayak», «Erlejiño-gayak», «Soziologi edo gizastizti gayak» eta «Izparrak» (Areatza Billaro, Zeanuri, Arantzazu, Galdakao eta Bediakoak) ziren bere bederatzi orrialdeetan agertzen ziren atalak. Apalak baziren ere, bazeuden bi adar edo eredu informatibo nagusiak elkartzeko ahaleginak, bata bizkaitarra (eta bizkaierazkoa) eta bestea gipuzkoarra (eta gipuzkerazkoa, noski), *Euzkadi* eta Argiarenak, hain zuzen ere. Informazio lokalaz ari bait gara, aipa ditzagun beste bi adibide, anekdotiko samarrak badira ere, biak Errenterikoak, *Rentería* (1922-1936) eta *Oarso* (1930-1933) urtekariak. Bietan euskarazko testuren bat agertu zen, Koldobika Jauregi *Jautarkolek* eta Jose Ignacio Urangak sinatuak.

Zornotzako Jaungoiko-Zale Bazkunak kaleratutako *Jaungoiko-Zale* eta bere jarratzailea *Ekin* aldizkariari buruz aritu baino lehenago, eta Hego Euskal Herriko aldizkari erlijiosoen erroldaez ahalik eta osoena egiteko asmoz, goazen orain Gasteizera, han argitaratzen bait ziren *Gymnasium* eta *Gure Mixiolaria*, bigarren hau *Aitzolen* ardurapean. *Gymnasiumi* dagokionez, bihilabetekaria zen. Gasteizko seminaristek argitaratu ekin zioten 1927.ean, %10 gutxigorabehera euskaraz, bereziki «De re catechetico-misionariria» eta «Sección literaria» ataletan. Angel Albisu (1928.ean Teologiaren lehen ikasturtea egiten ari zena), Eneko Larrañaga, J.E. Iraola, L. Agirre, Erramon Ertze, Todor Iñarra eta Elias Zuloaga dira, besteak beste, euskarazko testuen egileak, guztiak Gasteizko Seminarioko ikasleak. Euskarari buruz testu bakar bat aurkitu dugu, Erramon Ertzek sinatutako «¡Ezta ilgo!» izenekoa, 1931.eko iraila-urriko zenbakian. 1928.ean Damian Bilbao apaizaren *Didáctica catequística* euskaraz argitaratzeari ekin zioten, *Kristau-ikasbidea'ren lenengo mallaren* izenburupean. 1928.ean Gasteizko Gotzaia izendatutako Mateo Muxikak, lehenengo gotzai euskalduna, euskara babestu zuen. Gasteizko Seminarioan, besteak beste, Joxemiel Barandiaran eta Manuel Lekuona irakasle egoteak, dudarik gabe, euskararen ezagupen eta lantzea bultzatu zuen⁵⁰⁷. Hala ere, *Gymnasium* ondorengo *Idearium* aldizkarian euskarazko testuak oso eskasak dira. *Gymnasium* ikasleen aldizkaria zen, eta *Idearium* aldiz irakasleena, *Revista de investigación y síntesis de ciencia religiosa* izan nahi omen zuena. Agian horregatik, goi mailako gaiez aritzeko euskara egokia ez zelakoan, irakasleek (Joxemiel Barandiaran, J. de Goicoecheaundia, Juan Thalamas Labandibar, Alberto Onaindia, Joaquín Azpiazu, Bernardino García de Albéniz besteak beste) erdaraz idatzi zuten, horietako asko euskaldunak baziren ere. Egia esan, euskaraz artikulua bat baino ez dugu aurkitu, 1934.eko maiatza-ekaineko alean agertzen den sei orrialdeetako testu bat, B.L. ezezagunaren «Apologetika apurrak» izenekoa, gipuzkeraz.

Baina gatozen orain atal honen ardatza den aldizkarira, Zornotzako *Ekinera* alegia, *Jaungoiko-Zaleren* jarraipena. *Jaungoiko-Zalek* hasieratik zeuzkan printzipio eta gaiak lantzen jarraitu zuen, 20.eko hamarkadan hezkuntzari buruzko kezka nabaria da: umeak eta kristau-ikasbidea elkarrekin lotuta daude. Hamarkada horretan —eta hurrengoan noski— euskaltzaleak konturatu ziren euskararen iraupenerako komunikabideek eta umeek zuten garrantziaz. Hamarkada hartan hasi bait ziren mutil euskaldunak alfabetatzen, irakurleko berri eta prestu bat sortzen ari zen alegia. Gizarte modernu horretan ko-

munikabide modernuek —*mass-media* izendatu ditzakegunak— bere lekua bazuten. Eus-kara munduan zebiltzanak —elizgizon asko eta asko haien artean— ezin ziren atzeratu:

«*Ilustraziño*ko gizaldian bizi gara. Egunerokoen gizaldian. Eguneroko izparringiak goxariaz batera esku gustietara ia eltzen dira (...). Irakurtea ba garrantzitsua da (...). Irakurgai txarra, Yaungoikoaren etsayak, gogoak betiko galtzeko asmau daben izkillu kaltegarriena dala esanda be, larregi ez genduke esango (...). Irakurgai txarra izparringi edo *periodiku* yant-ziaz, egunoro ta lotsa barik nai non agertuko yatzu»⁵⁰⁸.

Hala zioen Manterolak 1924.ean. Hezkuntza eta komunikabideak haien kezka baziren, euskara ere Zornotzako aldizkarian maiz errepikatzen gaia da. Behin betirako jarrerarik hartu gabe, badirudi batasun aldekoak zirela, behintzat idazkera batzuearen aldekoak. 1925.ean, esaterako, Arbelaitz kaputxinoen artikulua bat argitaratzen dute, non euskararen batasuna, «aditza edo berboa kendu ezker, iya oso egiña dagoala esan diteken»⁵⁰⁹. Beraz, ezin ditugu Jaungoiko-Zale Bazkunako apaizak Sabinoren jarrazai-leen artean, bizkaieraren alde-aldekoak baziren ere, ez bait ziren aranista batzuren gehie-gikerietan inolaz ere erori. Zornotzakoak, ahalik eta irakurle gehienek konpreni ahal ze-zaten edo, hizkera oso orekatu batez idazten zuten, agian Argiaren gipuzkerazko ereduarekin pareka daitekeena. 1927.ean Gabriel Manterolak aitortzen du: «Kirikiñok eta nik be izan dogu iñoiz gora-beratxu bat, berak gauza bat alan dala uste ta nik olan dala uste izanetik sorturikoa»⁵¹⁰. Hala ere, harreman onak bazituztela azpimarratzen du *Gamak*, euskararenganako maitasunak elkartzen bait zituen. Egia esan, Jaungoiko-Zale Bazkunak erlazio onak mantendu zituen euskara munduko elkarte guztiekin, hala nola 1925.eko urriak 20an Iruñan eratu zen Euskararen Adiskideak elkartearekin (haren araudia *Jaungoiko-zaleren* orrialdeetan osorik agertu zen) edo Ipar Euskal Herriko Eskualzaleen Biltzarrarekin⁵¹¹. 1927.eko abenduan euskara munduan mugitzen ziren elkarte gehienak (Euskaltzaindia, Eskualzaleen Biltzarra, Euskeraren Adiskideak, Arabako Baraibar Taldea, *Euskal Eснаlea*, *Argia*, *Zeruko Argia*, *Jaungoiko-Zale* eta orduan sortu berria zen Euskaltzaleak) bildu ziren Donostian, euskarari bultzada emateko, Eusko Ikaskuntzaren begiradapean. 1930.ean *Jaungoiko-Zale* Euskaltzaleak-en indarra gorai-patzen du, beti euskara lantzen zuten guztien elkartasun eta batasunaren bila.

Euskara, erlijioa eta hezkuntza erlijioso eta euskaldunaren defentsarekin batera, *Jaungoiko-Zaleren* beste ardatza 20. eta 30.eko hamarkadetan sindikalismoa dugu. 1928.ean aldizkarian bertan agertutako ikerketa baten arabera, Euskal Herriko langile gehienak Unión General de Trabajadores sindikatuan zeuden (31.006), afiliatutako guztiak 68.000 inguru izanik⁵¹². Sindikatu katolikoetan eta Euzko Langillien Alkartasunean 11.218 eta 10.832 zeuden. Komunistak (aldizkarian «bazkun muetagiak» edo indefinituak) 13.108 ziren. Besteak «Bizipidedunen Bazkun Azkiak» edo Sindicatos Libres Profesionaletan 1.713 zeuden. Hau da, Euskal Herriko langile gehienak ezkerreko sindikatuetan zeuden (44.114, zehazki), eta honen erdia baino gehixeago Elizaren aldeko sindikatuetan (23.768). Zornotzako abadeek jarrera gogorra hartzea erabaki zuen:

«Langille espānarrak bene-benetako *sosialista* ta *komunista* ixanez-kero, *gorrijak* ixanezkero; eta emeko langillerik geyenak andik etorrijak ixanezkero (ta txarrenak atan be), guk emen eurokaz *inpernu gorria* ixan

biar. *Gorrijen* aurka guda gogorra *euzko-langilliak* egin dabe beti. Ointsu arrte arein arerijo bakarrak eurok ixan dira (...). Aspaldian *bazkun orokarrak* be lan andija. Biarr-biarrekuak ziran eurok be, euzko-abertzaliak etziranak pillatzeko. Bazkun bi oneik, ‘Euzko-Langillien Alkartasuna’ ta ‘Bazkun Orokarrak’ adiskide ta lagun ei dira; *gorrijen* aurka gudarozte bat egin ei dabe. ¡Ederto!»⁵¹³.

Horrekin Eliza Katolikoaren erabakia onartu egiten zuten. Beren doktrina 1891.ean Leon XIII. Aita Santuaren *Rerum Novarum* Enziklikaren mamia buru belarriko aplikazioa besterik ez zen, *Jaungoiko-Zaleren* azken zenbakietako batetan adierazten zutenez:

«Gustion Aitak (...) anaitasunak, maitasuna eskatzen dausku; maitasun onen iturria bere legea da, eta gizonaren gurentasuna aintzat artu barik, latteriak gizonaren eskubideak iruntziaz, sozialistak nai dabenez, auzi au erabagitea, bidegabekeri baltza izango litzaken lez, gaiztakeri iguingarria izango litzake, bakoitzak norbereari bakarrik begiratuta, gizartean norberekoikeria legetzat ipintea. Egia bien bitartean dago. Eta egi au, argi ta garbi, Eleizak beti irakatsi dau»⁵¹⁴.

Errepublika helduta, Bazkunakoen jarrera gero eta gogorrago bilakatzen da Erljio, hezkuntza eta sindikalismoari dagokionez. Hezkuntzari dagokionez, itxaropena Bizkaiko Foru Aldundiak sortutako auzo-eskoletan jartzen dute. Kristau-ikasbidea ezin garrantzitsuagoa dela behin eta berriro errepikatzen dute, eta dotrina ondo irakasteko umeak bere-berea duen hizkuntzaz egin behar zela ere bai: ikastola kristau eta euskaldun bat ezinbestekoa zen euren ustez, eta noski, 1931.ean Errepublikako Parlamentuak onartzen duen hezkuntzari buruzko lege berriak euren interesetarako ekar zitzakeen arazo eta iskanbilak oso kontutan hartzen zituzten, Leon XIII., Pio IX. eta Pio XI. Aita Santuen hitzak gogoratuz:

«‘Laica’ itza berenez ez da txarra ‘errikoya’ esan gura dau-ta. Baña aspaldi Eleizaren etsayak, batez be Europa aldean, Yaungoikobagekeria adirazteko erabili oi dabe. Eta egitez orixe da izan be (...). ‘*Esan dogunetik ataraten da, aldezbako edo ‘neutra’ edo ‘laica’ erlejiñorik aintzat artzen ez daben ikastola, aziera edo azikuntzako egi lenen aurkakoa dala. Eta olango ikastolarik ezin izan leiteke, egitez erlejiñoen aurkako biurtzen da ta. Aldi atan ikastoletako ‘laicismoa’ ausartzen asi zalako, gure aurretiko IX’n Pio ta XIII’n Leon’ek gai onetzaz irakatsitakoa ez goaz barriro azaltzen. Guk arein azalbenak barriztau eta sendetsi egiten doguz, eta era berean Eleiz Legedia katolikotar ez diran, aldezbako edo ‘neutra’ ala nastekoak, au da, katoliko ta ez diranentzat zabalik dagozenatara, ume katolikotarrari yoatea debekatzen daben aginduak be barriztaten doguz’ [Pio XI. Aita Santuaren hitzak]»⁵¹⁵.*

Errepublikaren lege berri honek aurreko legeen aurka zihoalakoan (1892.eko Erret Dekretua, «parrokoak erlejiño gayetzaz ikastolak ikertzeko eskubidea» zeukala zioena, eta 1911.eko beste Erret Dekretu bat, «parrokoak eskubide osoz bere ordezkariak ikertzen erriko beste abade bat bialdu leikela» zioena, adibidez) ekintzak prestatzen hasi ziren. «Gaur bide gustiak artu bear dira», dio Gabriel Manterolak Errepublika ezartzen

den urtean. Jarrerak erradikaltzen diren garaietan, eta Espainiako II. Errepublika garai horietako bat da, komunikabideek oso garrantzi handia hartzen dute. Hori ere ederki dakite Jaungoiko-Zale Bazkunakoei. Aldizkari txarraren kontrakoa, zer esanik ez, aldizkari ona da, aldizkari katolikoa. Hona hemen Gabriel Manterolak proposatzen duena:

«Ez irakurri, ez da etxekoei irakurten laga, izparringi txarren guzurrak agirian. Ipiñi, saltzen dituezan saltokietan ez, al dala, ezer erosi; geure ezagun aizkide ta al dogun gustien eskuetatik kentzen alegindu, ez txuriko bat emon ez iragarki ta il-izparrrik ipiñi (...). Orrez gañera izparringi onen alde zintso yokatu bear dogu. Yakiña da Euzkadi'n izparringi onak osoan izateko eusko izakera, oitura ta izkuntzaren aldezkoak izan dabe; au da, katoliko ta eusko-zaleak (...)»⁵¹⁶.

Berriro ikusten dugu nola beste euskarazko aldizkari batzuren ideologia edo pentsamoldea hemen ere berdina dela, euskara eta erlijioa —euskaldun-fededun asimilazio hurra— elkarrekin askaezinezko lokarriak dituztelarik. Sinismena euskaldunaren izaera eta mamiaren ezinbesteko osagaia da euskara, aldi berean, erlijioa mantendu eta zabaltzeko tresnarik inportanteena da. Honen ondorioz, Jaungoiko-Zale Bazkunak erabakitzen du 1931.ean *Jaungoiko-Zale* bere aldizkari nagusia —arteana ere beste hiru argitaratzen zituzten, *Eleiz-Orria* hilean behin, hogei herritan banatzen zena, *Zeruko izpitxoak*, Mariaren alabeentzako hilabetekari bat; dakigunez, hamar herritako Mariaren alabek jasotzen zuten, guztira 350 ale banatzen zirelarik⁵¹⁷, eta *Gastien Laguna*, mutilen artean banatzen zena— *Ekin* izeneko astekaria bihurtuta, Errepublika garaiko Euskal Herriko kazetagintzan erlijioa, euskara, ikastolak eta sindikalismo katolikoak hobeto defendatzeko.

Lehenengo zenbakia otsailak 6an agertu zen. Bertan agertzen dira bizi ahal izateko saldu behar zuten kopurua: 2.500 ale astero. Hala ere, Jaungoiko-Zaleko bazkideak mila ziren. Lehenengo zenbaki haietan argi eta garbi utzi zuten nortzuk osatzen zuten beren irakurlekoa:

«Asteroko au batez be baserritarrentzat egiten da-ta, zuek, baserritarrok, beste iñok baño obeto aitu ta ulertu bear zeunkie»⁵¹⁸.

Hitz hauek *Argian* hamarkada bat lehenago idatziak gogora ekartzen dizkigute. Baita nekazari eta baserritarrek ondo irakurtzeko zuten zailtasunak ere, irakurtzeko ohitura hartzen hasten direnak:

«Aizkidea, zuk dakizun euskerea, entzunaz ikasi dozu; irakurriaz ezertxu be eztozu ikasi; ori dala-ta, belarriak zur daukazuz, baña begiak lauso, eta oraindik begiak lauso daukazuzalako, zeuk entzuteko eran irakurri bear dozu, begietatik sartzen etxazuna, belarrietatik sartu dakizun»⁵¹⁹.

Euskaldunak irakurtzen zaletzea zen beren helbururik nagusienetarikoa bat. Aldizkariaren egitura Argiarenaren antzekoa zen: lehenengo orrialdean, eskubi eta ezkerreko zutabetan astero agertzen ziren bi atal: «Astea» eta «Zirikadak», bata serioa eta bestea ironikoa. Erdiko hiru zutabeak Gabriel Manterolak idatzitako testu batek betetzen zituen, aldizkariaren eta Bazkunaren pentsamoldearen islada zirenak. Bigarren eta hirugarren orrialdeetan beste testu ideologiko edo doktrinario batzuek sortzen ziren, azpimagarrienak

Juan Bautista Eguzkitzak «gizartekeria»ri buruz (sindikalismo ezkertiarri buruz) idazten zituenak. Laugarren, boskarren, seigarren eta zazpigarren orrialdeetan Euskadiko berriak eta Erljioari buruzkoak egoten ziren. Bizkaiko berriek leku haundi bat betetzen zuten⁵²⁰. Azkenengo orrialdean igandeko Ebanjelioa, iruzkinarekin⁵²¹. Zortzigarren orrialde honetan atzerriko berrietarako lekutxo bat ere bazegoen.

Erljioa Errepublikako Gobernuaren erasoetatik defendatzea zuten xede nagusia, noski. Garai honetan, Jaungoiko-Zalekoak abertzaletasunaren alde jarri ziren: «Aberria» hitza gero eta gehiago agertuz joan zen. Aberri Eguna ere aldarrikatzen zuten. Polarizazio politikoa nabarmendu zen Errepublikan, eta *Ekin*, Eliza Katolikoaren orduko jarrera eta pentsamoldeari jarraituz, politikan sartu zen.

Ekinen bidez Jaungoiko-Zale Bazkunak Errepublika garaian erakutsi zuen ideologia aztertzerakoan, hezkuntza (ikastolak), abertzaletasuna (Estatutua) eta sindikalismoa (Eusko Nekazarien Bazkuna eta Euzko Langilleen Alkartasuna) ditugu ardatzak. Jaungoiko-Zale Bazkunaren pentsamolde-oinarri haien aldarrikatzaile eta teorikoak Gabriel Manterola bera (Ramon Ertzerekin *Ekin* zuzentzen zuena) eta Juan Bautista Eguzkitza ziren, lehenengo orrialdeko «Astea» atalean (*Argian* agertzen zenaren antzekoa) eta erdiko testu handian batez ere. *Ekinen* gertatzen da *Argian* ere gertatutakoa: 20.eko hamarkadan politika eta bereziki alderdietatik aparte mantendu baziren ere, Errepublikan E.A.J. eta bere inguruko mikrogizarte abertzalera hurbildu ziren. Bizkaiko eta Gipuzkoako bi aldikariak ez ziren jeltzaleak, hau da, Euzko Alderdi Jeltzalea ez zen beren jabea, baina politikoki dudarik gabe aldekoak ziren. Apaizego euskalduna, Errepublika garaian sortutako polarizazio politikoa, Sabino Aranaren alderdiaren ideologia eta estrategiarekin bat etorri zen, eta elizgizon haien bozeramaileak ere eskubiko abertzaletasunaren bozeramaile bihurtu ziren —hau da, beste alderdi abertzalea (A.N.V.) ez bezala, E.A.J.ren abertzaletasun konfesionalarena—, batez ere hauteskundeetan. Jarrera horretan Jose Ariztimuño *Aitzol* eta Euzkaltzaleak elkartearen inguruan sortutako apaiz propagandisten eragina nabaria da. Guzti haren atzean, noski, erlijioaren eta erlijioan oinarrituriko gizarte-eredu tradizionalistaren defentsa zegoen. *Ekin*ek Jaungoiko-Zalaren oinarri ideologikoen defentsa egiten du zerbaiten kontra, gizarte-eredu eta politika berriaren kontra alegia.

Modu laburrez bada ere, azter ditzagun Jaungoiko-Zalaren pentsamoldearen hiru zutabe horiek. Hezkuntza dugu lehena, hezkuntza erlijiosoa eta euskalduna. Hemen ere «euskaldun-fededun» axioma aurkitzen dugu. *Ekin*ek *Jaungoiko-Zale* bere aintzindariaren bidea jarraitu zuen. Errepublikan, noski, ikastola gehiago sortu ziren, eta baita elkarte bat Bizkaian: *Euzko-Ikastola-Batza*. 1932.ean Bilbon, Barakaldon, Sondikan, Portugaleten eta Algortan ikastola berriak sortu nahi omen zituzten. Beraien ezaugarri nagusiak honako hauek ziren: «Lenen oso-osoan kistar ikastolak, eta bigarren oso-osoan eusko izakeradunak». Eliza Katolikoaren pentsamoldean ondo oinarriturik, ikastolen sortzeko prozesua bideratu zuten, Nicole Tommasea teorigile katolikoak esandakoari jarraituz: «Edozein ikastolak eleizak izan bear dau, eta ikastola gustiak eleiza». Euskal Herrian pentsamolde abertzalearekin ederki batzen da:

«Euzkotarrak itxartuaz doaz, Sabin andiak ereindako azia lur mardul-apatzean yausi zan eta arnari ederrak emoten asi da. Euzkotarrak noizpaiten euzko-umeakaz errukitu dira; ez geyago Euzkadi'n umeak erdera bakarrik ikasteko eskolarik»⁵²².

Euzko Gaztediarekin —eta aldi berean Euzko Alderdi Jeltzalearekin— lotuta zegoen *Euzkeltzale-Bazkuna* eta baita *Euskaltzaleak* ere hor sartuta zeuden, *Aitzol* protagonista nagusienetariko bat izanik. Donsotian 1932.eko martxoan batzar bat antolatu zuten. Batzar hartan parte hartu zutenen artean, Ariztimuño eta beste euskaltzale ezagun batzu aurkitzen ditugu: Isaac Lopez Mendizabal, Altzo apaiza etabar. E.A.J.ren inguruan mugitzen ziren taldeak iturburu bat zen. Bestea Eleiza Katolikoaren teorigileak, esan bezala. 1930.ean Espainiako gotzain guztiek sinatutako agiri bat ere oinarritzakoa izanik. Hona hemen agiri hartako esaldi gure ustez esanguratsu samarrak:

«(...) Yarrantako agintariei menpetasuna zor dautsegu, aginpide gustia Yaungoikoa'gandik dator eta. Baña arretaz gauza bi berezi bear dira: *Agintaritaritza* ta *Legedia*. Yarrantako agintaritaritza on bategaz, lege txarrak izan daitezke; eta Agintaritaritza ain ona ez danagaz legedi ona be bai. Gaur legedia gauza askotan txarra da ta, zuzentzen alegindu bear gara. Agintaritaritza edo Errepublikari begirapena zor dautsogu, baña legedi txarrari ñondik be ez»⁵²³.

Hain zuzen ere, Errepublikari edo behintzat Errepublikaren agintarien lege batzuei aurre egitea gomendatzen zuten, adibidez eskola laikoa ezarri nahi zuten lege guztiei, Eliza Katolikoaren aginteen kontra zihoazen lege guztiei bezalaxe:

«Ikastolak onduten alegindu, umeai kistar ikastia biotzeratu. 'Laica' deritxoen ikastoleai guda egin. Eta laterriak ezkontza-austeatzaz emon daben erabagiari uko egin»⁵²⁴.

Jaungoiko-zale Bazkunako apaizen jarrera, Euskal Herriko apaizego osoarena bezalaxe (eta bereziki euskaldunena), *Ekineko* idazpuru batetan ezin hobeto isladatu eta laburbildurik dago: «Yaungoiko'bako Ikastolen aurka». Jarrera borroka baten moduan planteiatzen da. Euskaldun apaizgoak bide bakarra aurkitzen du:

«Zer egin ba?... ¿Zer?... Bide bakarra aurrean ikusten dogu. Beste laterri batsuetan katolikotarrak egin dabena egin. Pantzetar katolikotarrak egin dabena egin. Zenbaki onetan, aitatzen ditugun Belgika ta Lituania'ko katolikotar ikasbideai yarraitu. Yaungoiko bako ikastolen ondoan, katoliko-arauz eta eusko-arauz geure ikastolak idigi. Orixe da bide bakarra»⁵²⁵.

Beraz hezkuntza erlijioso eta euskaldunaren defentsa hori bi planutan azaltzen da: erlijiosoan eta politikoan. Azken honetan Estatutu edo Araudiaren defentsa ezinbestekoa da, eta *Ekin* ere gogor egingo du lan, garaiko beste aldizkari abertzaleekin batera:

«Euzkel-ingi guztiok alkartuta, Ama baten seme-alaba onak lez bat-bat eginda, gura alegin gustiak batu daiguzan, Erlejiño-aldez, Euzkera-aldez, Aberri-aldez»⁵²⁶.

Ekinekoak noski Estatutuaren alde ageri ziren: «Estatuto alde, erlijio alde», horixe zen beren lema. Lehenengo Estatutu-proiektu haiek, dakigunez, planteamendu altuegiak eta Estatuak onartu ezinekoak bereganatu nahi zituzten. Jaungoiko-Zale Bazkunako en ilusioak bide beretik zihoazen. Alde batetik, Euskadirentzako lorpenak haundiak izango zirelakoan, eta beste alde batetik, Estatuaren legeek gure artean indar gutxiago edukiko zutelakoan:

«Araudi nagusi edo Konstituziñoko lege batsuk, batez ere Erlejiñuaren kaltez artez ta zuzen doyananak, Euzkeleerrijan indar gutxiago eukiko dabe (...). Ikastoletatik, zoritxarrez, orain arte, bastartuta egon dan gure Euzkera ederra, barriro berari jaokon tokijan jarri ta ikastoletaratuko dogu, irakasle euzkeldunak euretan jarrita. Ikastola nagusi edo unibersidadea be geure-geuria ixango dogu. Guda mutillak, euren guda-aldija, atzerrijan barik, Euzkeleerrijan bertan egingo dabe. Osagille, lege-gizon, notarijo, erri-zaindari ta abarr, geure artekuak, euzkeldunak ixango doguz»⁵²⁷.

Lehenago politikan ez zirenak, Errepublikan parte aktiboa hartu zuten, botua eskatuz. 1933.eko hauteskundeetan katolikoentzako botua eskatu zuten. Hauteskunde haietan abertzaleek eta katolikoek oso emaitza onak lortu zituzten: abertzaleek 575 zinegotzi atera zituzten Euskal Herri osoan (Arabian 40, Bizkaian 285, Gipuzkoan 180 eta Nafarroan 70), eta bestelako katolikoek 1.224 (119 Arabian, 181 bizkian, 126 Gipuzkoan eta 798 Nafarroan). Ezkertiarrek, aldiz, 199 besterik ez zuten lortu. 1933.ean polarizazio politikoa nabaria zen. Berdin gertatuko zen 1933.eko Madrileko Korteetako hauteskundeetan.

Borroka honetan, ez dira falta batzutan eraso pertsonalak eta irain bortitz samarrak. Sozialistak arerio gorrotatuenetarikoa ziren, eta Indalecio Prieto euskaldun askoren amorrazioaren helburua:

«Prieto belarrimotz zintzoa ta sinismen gabeko gizona lez, euzko gogua'ren arerio benetakuena lez agertu da (...). Or daukagu Prieto bere burua sozialistetzak agertzen dabena; langillien artian aberatzen aurka zaratara egoten dana; esaten dabena jaubetasuna kendu egin biar diriala, Estadua izan biar dabela gauza guztien jaube. Ta langille gizajuak berari begira dagozan bitartean, berarena da Bilbao'ko 'El Liberal' izparringia, berak daukaz izparringi orretan 400.000 laurleko ipiñita»⁵²⁸.

Abertzaletasunaruntzako joera adierazteko, arrazoi erlijiosoak ez ziren falta, edo behintzat, Eliza Katolikoaren dotrinean oinarriturikoak. Pio XI. Aita Santuaren *Ubi Arcano* entziklikatik ateratako pasarteak baliabide ideologiko bihurtu zen Jaungoiko-Zale Bazkunakoentzat. Baita Leon XIII.ak 1901.eko abuztuak 20an Bohemiako gotzainei bidalitako gutunean aurkitu zituzten beren argumentoak. Borroka politikoa —abertzaletasunaren alde, ezkertiarren eta batez ere sozialisten kontra— borroka sindikalarekin osatu zen. Sozialismoa, apaizego euskaldun ikuspuntutik adierazia, eta sindikalismoarekiko Elizaren jarrera ezin hobeto azaldu zuen Juan Bautista Eguzkitzak, gehienetan *Erri* edo *Errizale* ezizenak erabiltzen zituena. Astero artikulua haundixe bat idazten zuen, eta *Ekinen* argitaratutako testu guztiakin liburu bat osatu zuten, *Gizarte-azua*. *Ugazaba ta langille arteko gora-berak*, 1935.ean kaleratua eta 1990.ean berrargitaratua Andres Urrutiaren hitzaurre batekin⁵²⁹. Bertan agertzen dituen azterketekin bat gatoz Urrutiarekin: Eguzkitza —eta Jaungoiko-Zalekoak— E.L.A. eta A.V.A.S.C.etik hurbil sentitzen ziren, *Resum Novarum* entziklikan oinarrituak —lehenago ikusi bezala— jabetza pribatua onartuz sindikalismo ezkertiarren kontra jokatzan bait zuten. Gabriel Manterola ere pentsamolde «solidario»aren bozeramaile eta aldarrikatzaile bihurtu zen. Euzko Langileen Alkartasuna (lehenago Euzko Langille Batza) Euskal Herrian Eliza Katolikoaren doktrinara gehien hurbiltzen zen sindikatoa zen, apaiz euskaldunen atxikimendua erakartzeko egokiena:

«Herbestetik etorritako gure ziñeste ta erriaren etsai amorratuok, ia gus-tiaz yabetzeko egozala, zorionez sortu zan, bertako langilleen bazkun bat. Ziñestea ta euzko anaitasuna ta gizarte zuzentza, arautzat zituala. Uler-kaitza da baña, katoliko ugazabak asko guda gogor egin eutsoen, eta oin be-batzuk egiten dautse. Bazkun au ‘Euzko Langileen Bazkuna’ da. Bazkun benetan goragarria, sozialisten bidebagekeri ta norberekerien aurka, kistar arauz, eta Euzko-erriaren izakera bedagarrari begiratuta, langilleen eskubi-deak aldezten dituana»⁵³⁰.

Testu hartantxe sindikato abertzalearen indarraren berri ematen zaigu. Manterolari kasu egingo badiogu, E.L.A.k 40.000 langile paseak biltzen zituen:

«Illa omen I’n Gazteiz’en egin daben II’n Batzar Orokarrean, 274 orde-lari bildu dira, 40.342 langile bazkiden izenean... Eta kistar zintzo lez Aita Santua’ri menpetasuna agertu ta Utrech’ko Laterri arteko Kistar langille Bazkuna’gaz alkartuez gañera, erabagi onuratsuak artu ditue»⁵³¹.

Berriro gogoratu behar dugu eredia Europako beste lurralde eta herri katolikoetan ze-goela. Frantziako sindikatuak eta, batez ere, Beljikakoak, oso kontutan hartu zituzten Euskal Herrirako sindikatu katolikoak, bereziki nekazarietako sindikatuak, proposat-zerakoan.

Ez gara gehiago luzatuko, uste bait dugu argi dagoela zer egin behar bete zuen *Ekinek* Errepublikan eta zer lekutan kokatu zen. Errepublikak ekarri zuen polarizazio eta erradi-kaltze-prozesu politikoa zela eta, Zornotzako apaizen Bazkunak argitaratutako asteka-riak Bizkaian *Argiak* Gipuzkoan egin zuen jokabidea garatu zuen: baserrientzako aldiz-karia, Eliza Katolikoaren pentsamoldean ondo sustraituta, Jaungoiko-Zalekoak «eus-kaldun-fededun» axiomatik batere aldendu gabe, bere pentsamoldearen iraupenerako behar zuen baliabideen bila joan ziren, beren jarrera ideologikoa non zegoen ezin argiago utziz: «gizartekeri» edo sindikalismo ezkertiarretik, Errepublikatik urrun, eta abertzale-tasunera gero eta gehiago hurbilduz, mikrogizarte abertzalearen parte eta bere proiektuaren zati bihurtu arte, Ariztimuño, Larrañaga, Onaindiaren eta beste «apaiz propagan-dista» edo «solidario»en bidetik ibiliz.

II.4.3. Prentsa abertzalea

II.4.3.a) Aldizkari informatiboak: Euzkadi eta Euzko

a) *Euzkadi*

1919. urtetik eta Diktaduraren urte ilunak, *Euzkadiren* euskarazko atalak, Ebaristo Bustintzaren eskutik, momenturik onenak bizi zituen. Bustintza, langile nekazaria, atalari forma eman eta finkatu egiten du. Bere jarrera ere finkatu egin zen: Euskaltzaindia sortuta, Bustintza bere iritziak -sabindiarrak, azken finean, tinko mantendu zituen, eta, nahiz eta Euskaltzaindiaren sortzaileek eskatu, ez zen Akademian sartu. 1919.ean Gregorio Mujikarekin eztabaida sutsua izan zuen:

«Está fundada la Academia de la Lengua Vasca», zioen Mujikak J.M. de Ojarbide izengoitipean, «la saludo sobre todo con la promesa de mi adhesión firmísima y de mi absoluto acatamiento (...). Euzkaldunes: Por el amor ferviente que siento hacia mi idioma, rindo a la Academia el homenaje de un solemne voto de obediencia»⁵³².

Eta Bustintzak, *Abertzale* izengoitia erabiliz., hal erantzun zion:

«He aquí que yo, como vasco, que amo nuestra lengua como el que más, y creo que con más fundamento que varios de los académicos pertenecientes a la citada Academia, ni puedo, ni debo hacer voto de obediencia a las decisiones de dicha entidad (...). No hemos tenido, ni tenemos más que un maestro: Sabino. Convencidos plenamente por él, seguimos rectamente el camino que en euzkeralogia nos trazó. Esa escuela sabiniana es para nosotros la única verdadera, mientras no nos convenzan de lo contrario. A ella nos debemos y a ella nos atenemos. Para ella sólo, que es la verdad, será nuestra obediencia»⁵³³.

1920.ean ere Euskaltzaindiaren idazkaria zen Pierre Lhanderekin ere eztabidak izan zituen, bozketa era zela eta. Horrez geroztik, lehenago bezala, *Kirikiñoren* erizpideak eskola sabindiarraren gidari bihurtuko ziren, *Euzkereari* buruzko atalean ikusiko dugunez.

Argiaren sorrerak izugarriko eragina izan zuen Bustintzarengan. Nolabait, bere go-goan islada zen astekari hura, euskara hutsezko astekaria, Azkueren aldizkariaren bidetik abiatu zena, egituraren aldetik batez ere: astekari bat, egunkari itxurarekin, euskara hutsez, neurri haundi batetan informatiboa... 1928.ean, hil baino urtebete lehenago, Bustintzak hala zioen:

«Zenbat bidar esan eta entzun ete da, emen Bizkaian be euskeraz baka- rrik egindako izparringi asteroko bat bear geunkela, Gipuzkoan *Argia* dauken lez ! (...). Orra ba, emen olako izparringia atarateko eragozpen asko ta andiak azpiratu bear dira. Ia-ia ezintzat euki lei izparringi-atarate ori, ain andiak eta ugariak dira eragozpenok»⁵³⁴.

Abertzale jelkideek Bustintzaren ametsa gauzatu zuten urte batzu geroago: *Euzko*, orrialde batzu geroago aztertuko dugun astekaria. Bitartean, *Kirikiñok* gogor jarraitu zuen lanarekin, ia bakarrik egiten zuena:

«Idazki au erderaz etorri da», zioen 1919.ean, «ta ekarri ebanak, neuri emoustan atzo arratsaldian, neu bakarrik emen nenguala. Ta nik ¿zer egin? artu ta euzkeraz ipiñi... ‘lenen eltzen danak axek lukainkia’»⁵³⁵.

Euskadiko berri informatiboen atala, batez ere, finkatu zuen Bustintzak, eskola sabindiarraren gidari bihurtzeaz aparte, noski. Esan bezala, Ebaristo Bustintza 1929.ean hil zen. Horrez geroztik, bere izena zeraman sari bat eratu zuten, euskarazko kazetaritz-lan hoberenentzat.

30.eko hamarkada izen berri batzuren garaia da: *Orixe*, *Lizardi*, *Lauaxeta*... Nikolas Ormaetxea eta Esteban Urkiaga *Euzkadiren* euskal atalaren arduradun bihurtu ziren. Bigarrenak beste zenbait proiektu informatibo euskaldunetan ere parte aktibo hartu zuen.

Horretaz hitzegiteko denbora izango dugu. Lehenago zerbait esango dugu Nikolas Ormaetxeari buruz.

Euzkadin sartu zenean, 1927.ean, *Orixe ez zen jesuita*. 1923.ean Lagundia utzi eta Bilbora joan zen, jeltkideekin harremanak sendotu zituelarik. Lehenago, ikusi bezala, Ormaetxea, 1888.ean Orexan jaioa, kazetari lan batzu egin zituen, jesuiten *Jesus'en Biotzaren Deya* aldizkarian. 1927.ean *Euzkadin* hasi zen idazten, erdaraz batez ere, euskara eta literaturari buruz. 1929.ean, Bustintza hil ondoren, egunkari jeltkidearen euskal atalaren arduradun bihurtu zen. Euskarazko atala bere mamian mantendu zuen Ormaetxeak, baina aurrerapausu bat nabaritzen da: euskal kultura, eta bereziki euskarazko literaturaren bide berriek bere lekua aurkitzen dute *Euzkadiren* orrialdeetan. Gehienetan, eztabaidak erdarazkoak ziren, euskarari buruz izan arren. Bertan, Ormaetxearekin batera, parte hartzen dute Lizardik, Lauaxetak, Aitzolek... Ormaetxeak berak kirtika literario asko eta asko egin zituen, nolabait bere erizpideak ere finkatuz. Abertzale-jeltkidetasunarekin lotuta agertzen zen euskal berriaren izenak, azken finean.

Orixek, jesuita ohia, beste berritze bat sartu zuen *Euzkadiren* euskal atalean, aldatze erlijiosoak: egunero agertzen zen «Egunekua» ataltxoak —*Kirikiñoren* iruzkina— desagertu eta «Euzkeraz: Gaurko ebanjelioa» azaldu zen. Ataltxoak desagertuko da berriro Esteban Urkiagak euskarazko atala bere gain hartu zuenean.

Baina orexatarra Bustintza baino maila altuagoan zebilen, maila kulturalago batean. Bazirudien Nikolas Ormaetxeak literaturaz eta mistikaz kezkatuago zegoela, kazetaritzaz baino. Villasantek hala dio:

«De carácter un poco intemperante, poco o nada ducho para resolver los problemas prácticos de la vida, Orixe mantuvo una fidelidad nunca desmentida a su fe religiosa y a su vocación literaria vasca»⁵³⁶.

1931.ean, Errepublika heldutakoan, Oresa bere jaioterrira joan zen, *Euskaldunak* bere poema eskerga idaztera. Esan daiteke bildurrik gabe Nikolas Ormaetxeak oso aztarna gutxi utzi zuela euskal kazetaritzan, bere izaera ez bait zen eguneroko informazioak ezartzen duen praktikotasunera egokitua. Hala ere, frankismo garaian, Lizardi eta Lauaxeta hilda, lehenago Bustintzak bete zuen lekua, jeltkideen artean, hartu zuen *Orixe*:

«En la época en que el franquismo ponía cortapisas a todo lo vasco, Orixe vino a ser para los cultivadores y amantes del euskera algo así como el divo, el símbolo o encarnación de sus ideales. El exilio no hacía sino agrandar el halo de su figura»⁵³⁷.

1931.ean, beraz Esteban Urkiagak bere gain hartu zuen euskarazko lana *Euzkadin*. 1905.ean Laukinizin jaioa, Esteban Urkiaga, Nikolas Ormaetxea bezala, jesuita izan zen. Lagundia 1928.ean utzi zuen, eta orduan Bilbora joan zen, *Euzkadin* lan egitera. Egunkari jeltkidean agerturiko lehenengo testua, olerki bat, 1929.eko otsailak lean agertu zen⁵³⁸. Bustintza zendu zenean, Orixerekin batera lanean ihardun zuen euskal atalean. Orexatarrak utzi zuenean, *Lauaxeta* arduratu zen euskal atalaren zuzendaritzaz.

Urkiagaren lana oso garrantzitsua izan zen. Bere bi aitzindarien emaitzak nolabait bildu eta borobildu zituen. Alde batetik, Bustintzaren lan informatiboa osatu zuen, ko-

rresponentsale edo urgazleen sarea sendotuz. Beste alde batetik, Orixeren «Gaurko ebanjelioa» atala kendu (nahiz eta Urkiaga ere erlijiosoa izan, bere testuetan argi eta garbi azaltzen zuenean), eta mami literarioa mantendu, baina euskaraz. Maila ere ez zen hain elitista: kritikekin batera, *Lauaxetak* poesiak, ipuiak, kankak eta denetariko testu literarioak sartu zituen. *Kirikiñok* bezala, iruzkin edo komentarioak argitaratzen zituen, denetariokoak. Politikoak ere ez dira falta. Esteban Urkiaga, Gerlan ikusiko zenez, alderdiarekin oso konektatuta zegoen. Bere lana, hasieran Ormaetxearen agindupean olerkiak itzultzea eta literaturazko artikulak idaztea bazen, euskal atalaren ardura hartu zuenean, «Azalpenak» atala (denetariko iruzkinak) idazten hasi zen. 1933.ean euskarazko saialak ugaritu egin zituen: «Azalpenak», «Temas vascos», «Egunekua». Hori komentarioei dagokienez. Berriei dagokienez, Kortazarrek azpimarratzen duenez, «albista edo barri txikiok ez dira izaten nahi ta nahi ez, iritzizko artikulak. Gertatu izan danarekin, aktualitatearekin lotura estuagoa izaten dabe, eta inoiz Atletiren partiduen berri ere emoten daukue»⁵³⁹. Hori dena olerkigintza utzi gabe. Hori bai, bere izenpea desagertzen da *Euzkadiren* orrialdeetatik. Esteban Urkiagaren lana ixilpekoa izango da —horren berri batzu ikusiko ditugu *Euzko* edo Egunaren kasuetan— baina oro eraginkorra, oso praktikoa. Bazirudien euskarazko egunkari batetarako pausuak ematen ari zirela laukiniztarra, pausu zuhur baino ziurrak. *Euzkadiren* euskal atalen egiturak gero eta egunkari baten itxura haundiagoa zirudien: berriak, kultura, iruzkinak, iritzizko artikulak... Euskarazko egunkariaren proiektuak porrot eginda —proiektu hura, gogora dezagun, batez ere Gipuzkoan sortu zen, Argiaren inguruan— jeltkideek, *Lauaxetaren* bitartez, beren urratsak egiten hasi ziren. Eta lehenengo pausua *Argia* bezalako astekari bat, jeltkide eta bizkaierazkoa, sortzea izan zen.

a) Euzko

1932.eko erdialdean abertzaleek *Eguna* kaleratu arte anbiziorik haundienarekin euskara hutsez egindako aldizkaria agertu zen: *Euzko*. Euskaldunon hizkuntzaz idatzitako lehenengo egunkari hura sortzeko asmoak porrot egin ondoren, badirudi *Euzko* izan zela Euzko Alderdi Jeltzalearen arduradunen erantzuna, edota, esan dezagun, etorkizunean euskarazko egunkaria ateratzeko urratsik sendoena, froga bat agian. Funtsean, *Egunari* buruzko atalean polikiago ikusiko dugun bezala, Gerra Zibilean sortu zen lehenengo euskal egunkari eta *Euzkoren* artean bazegoen antz handia, lehena zuzendaria bera —Manuel Ziertzolo *Abeletxe*— izanik.

Euzkoren garrantzia azpimarratu nahi genuke guk lan honetan. *Argiaren* kasuaren antzera, gaur egun *Euzko* ahaztuta samartuta dugu⁵⁴⁰. Donostiako astekaria baino gehiago. *Noski*, *Euzkok* ez zuen lortu *ez Argiak* beste urte iraun, ez Donostiako aldizkariaren irakurle go handia ere. Baina oker egoteko beldurrik gabe esango dugu puntu askotan *Euzkoren* egileek *Argiaren* ereduari jarraitu ziotela, nolabait *Euzko* izan zela Errepublikan urte batzu lehenago *Kirikiñok* Bizkairako nahi zuen *Argiaren* bezalako euskal astekaria. Atal honetan aztertuko dugu *Euzkoren* ezaugarriak, Argiarekiko haien parekotasunik, eta argi eta garbi azpimarratzen saiatuko gara zein zen E.A.J.k kaleratutako astekari haren garrantzia, jeltzaleek proposatzen zuten euskara hutsezko aldizkariaren —are gehiago, egunkari hipotetikoaren— eredia delako, zeren eta lehenago E.A.J.rekin lotuta zeuden

beste euskara hutsezko aldizkari batzu ere esistitu —*Euzko Deya* esaterako— haien kutsua kulturala zen, eta ez informatiboa; beste modu batez esatearren, *Euzko* izan zen, gure ustez, jeltzaleek euskara hutsezko egunkaria sortzeko egin zuten lehen saiakera, garai hartako egunkariekin eta batez ere *Euzkadirekin* antzik haundiena zuen aldizkaria. Hala ere, *Euzkok* bazituen berezitasun batzu, *Euzkadirekin* ezberdintasunak ondo ezartzen zizutenak. Hitz batetan esateko, jeltzaleen euskarazko astekari hura erdarazkoak baino erradikalagoa zen, E.A.J.koek, *Euzko* Gaztediaren bidez, euskara beren ideien erradikal-tasuna aldarrikatzeko uzten bait zuten.

Euzkoren lehenengo bi aleak datarik gabe agertu ziren, baina lehenean nola «Iñaki Deuna»ren egunean aterea zela dioen, badakigu 1932.eko uztailak 30an agertu zela. Astekaria izanik, bigarrena abuztuak 6an agertu zen antza, hirugarrenak bai bait dakar data: «1932.eko dagonilaren 13». Ezagutzen dugun azken zenbakia 1934.eko martxoak 30koa da, urte hartako Aberri Eguna ospatzeko kaleratutako ale berezia, baina, beste aldizkarietan ikusi ditugun aipuengatik, badakigu 1934.eko ekainean desagertu zela⁵⁴¹.

Euzko *Euzko* Gaztedi eta Euzkeltzale Bazkunatik gertu zegoen. Horrek esan nahi du, ideologiari dagokionez, *Euzko* Alderdi Jeltzalearen *aparatoa* baino erradikalagoa zela. Badakigu euskaraz egindako ekintza guztiak Euzkeltzale Bazkunaren ardurapean zeudela, eta euskara berpizteko elkartu hura *Euzko* Gazteditik hurbila zela. E.A.J.ri estuki lotua izanik, askotan ohar ofizialak —batez ere Bizkai Buru Batzarrarenak— argitaratzen zituen. Badirudi Bizkai Buru Batzarrak berak zerikusi haundia izan zuela *Euzkoren* jaiotze-prozesuan: *Egunari* buruzko bere tesinean, Gorka Reizabalek Ziarsolok berak kontatutako pasadizo hau jaso zuen, Gerra Zibilean agertu zen euskal egunkariarekin erlazionatzen dituenak, baina dudarik gabe *Euzkori* dagozkionak:

«[Ziarsolo] se levanta en una reunión del Bizkai Buru Batzar (Comité Regional de Vizcaya) para insistir en la idea de la necesidad de un diario ‘Euskeldun’ y para lanzar una frase que en aquel momento pareció fanfarronería: ‘Si me dais dinero, yo lo hago’. Eso debió ocurrir hacia el año 1932 —ni el propio autor lo recuerda— pero nadie le dio crédito, o bien las circunstancias hicieron imposible el nacimiento de EGUNA ese año»⁵⁴².

Kasualitate hutsa izango da proposamen hura egin zen urte berean *Euzko* agertzea, Ziarsolok zuzendua? Guk ezetz uste dugu. Egunkari bat argitaratzea ezinezkoa iruditzen bide zitzaielarik, jeltzaleek haren ordez astekari bat kaleratzea erabaki zutela uste dugu. Manuel Ziarsolo Gironella, 1902.ean Bilbon jaioa, «aficionado a escribir en euskera desde muy pequeño»⁵⁴³, gizon egokia zen horretarako, *Euzkadin*, *Ekinen*, *Euzkorean* eta garai hartako beste hainbat euskarazko aldizkaritan idazten trebatua, bazekien zer zen kazetaritza. Hala ere, badirudi hasieran *Euzkok* beste zuzendari bat izan zuela, Artibai (beste batzuren ustez, aldiz, lehen zuzendaria Jose de Ituarte izan zen). Ez dakigu ziur zer jokabide izan zuen Estepan Urkiaga *Lauaxetak Euzkoren* sormenean, baina igerri deza-kegu bera ere hor zebilela. 1931.ean Nikolas Ormaetxea *Orixek* —ordurarte *Euzkadi* egunkariaren euskal atalaren arduraduna zena— Oresa bere jaioterrira *Euskaldunak* idaztera joatea erabaki ondoren, *Lauaxeta* *Euzko* Alderdi Jeltzalearen egunkariaren euskal atalaren zuzendaria bihurtu zen. Lehenago ere Orixeren laguntzailea izan zen. Urkiagak, beste euskal aldizkari batzutan testu mordo bat argitaratua zeukana, hauetan ez bezala *Euzkon*

agertuak politikoak dira. Ezin politikoagoak, erantsiko genuke. Indalecio Prietoren kontrakoak, halanola 1933.eko apirilak 15an kaleratua, ugari dira, bertan hitz bortitzak erabiltzen dituelarik:

«¡Abertzalia! jakin egizu España-gobernuko gixon orreik Gernika'ko zugatz deunaren azpittik, pozoiz beteriko iraña zuzendu dauzkubela euzkotarroi. Ara zer idatzi eban Azaña'k batzarr-etxeko idaztijari: 'Ante el viejo árbol de Gernika, asocio las viejas libertades vascas con la libertad republicana'. Baña... ¿ez ete dakije orreik zer ixan diran gure azkatasunak? ¿Ete dauko zer ikusirik euzko-azkatasunak, errkaldarr azkatasunagaz, errkaldarr azkatasun ori españarrena ba-da?»⁵⁴⁴.

1933.eko hauteskundeetatik, Estepan Urkiagararen testuak ugariagotu ziren. Esan dai-teke *Euzkoren* pentsamoldea gauzatu egiten dela *Lauaxetaren* hitzetan. Badakigu, hori bai, Gerra garaiko *Eguna* eta *Gudari* sortzeko prozesuan izugarrizko garrantzia izan zuela Mungiako olerkariak, hau da, 1932. urtetik, gutxigorabehera, Euzko Alderdi Jeltzalearen eta bere inguruko euskal aldizkariak berak bultzatu zituen. Baina *Lauaxetaren* lana eraginkorra bezain izkutua izan zenez, hipotesietan bakarrik gabiltza.

Euzkok, Jaun-Goikua eta Lagi-zarra azpittituluarekin, bulegoa Bilboko Gran Vía, 46an zuen. Inprimatu Zabalgundia Irarkolan egiten zen. 1932.ean hamabi orrialde zituen, lau zutabetan banatuak, argazkiak ere bazituen. Atalei dagokienez, Ziarsolo bera arduratu zen *Astekua* izenekoaz, lehen orrialdean astero argitaratzen zena. Beste aldizkari batzuetan ere —*Argian*, esaterako— horrelako atalak agertzen ziren. Beste euskal aldizkari batzutan bezala, ebanjelioak bazuen bere lekua, nahiko garrantzitsua, *Euzkon Goiz-parkua* izena zuena. Lehen orrialdean agertzen zen, *Astekuak* beste muturreko zutabea agertzen zen. *Euzko* —*Argia* bezala— larunbatero kaleratzen zenez, atal hori «Bijar'ko Ebanjeliuma» zen. Lehen orrialdea beste testu batzuk eta argazkiren batek betetzen zuten.

Bigarren orrialdean «Euzkadi'ko Izparrak» eta «Atzerritiko Izparrak» (Espainiakoak hor barne), berri laburrak, ia telegrafikoak, aurkitzen ditugu. Noizbehinka argazkiren bat ere agertzen zen.

Hirugarren orrialdean —hau *Argia* eta beste euskal aldizkarien antzera egina zelarik— nekazariantzako atal bat dugu: «Lugintzea», bi zutabe betetzen zuena. «Itxasua» beste atal bat dugu. Lehenaren arduraduna *Txirri* zen eta bigarrenaz Andoni Ruiz de Azua *Ogoñope* arduratzen zen.

Laugarren orrialdean askotan ikusitako beste atal bat dugu, «Jel-Azija». Geroago ere agertuko zen, adibidez, *Egunan*. Atal doktrinarioa, *Euzkon* Arana-Goirik erdaraz idatzi eta *Amilgaiñek* itzulitako pentsakizunak ditugu, batzuetan, eta *Amandañok* idatziak beste batzutan. Baita Euzko Alderdi Jeltzalearen beste alderdikide batzuren ideologikoa. Bi zutabe betetzen zituen. Beste bi zutabeetan «Langillien arazuak» izeneko beste atal bat agertzen zen, atal sindikalista bat, 30.eko hamarkadan indartu zen Euzko Langileen Alkartasunaren ideiak aldarrikatzen ziren, beti sozialisten kontrakoak ederki azpimarratuz.

«Kirolak», haien artean pilota nagusi zelarik, bostgarren orrialdearen protagonistak ziren. «Txirrindularijak», «uribilketa», «ukabilketa» eta beste kirolen berri ere bazekartzaten atal hartan. Baita argazkiak ere, eta kalitate oso onekoak gainera, ikus zitezkeen

orrialde honetan, 1932.eko abenduak 20an agertzen dena (bi motorista) adibide ezin hobea izanik. Hurrengo orrialdean «Etxekoandereen jakinbiarrak» (janarien salneurriak, errezetak...), ipui eta kontakizunak zeuden.

Orrialderik garrantzitsuenak, gure ustez, hurrengo bostak ziren, hau da, zazpigarrena, zortzigarrena, bederatzigarrena, hamargarrena eta hamargarrena. Hauetan «Euzkadi erri-jetako izparrak» zekarzkgun, oso motzak. Beste euskal aldizkari batzutan bezala, baina batipat *Euzkadi* egunkarian egin ohi zuten bezala, Euskal Herriko herrietako berriei oso garrantzi handia ematen zieten. Informazio lokala behar bezala egiteko, urgazle sare bat behar zuten, hau da, herri bakoitzean hango berriak bidali zituen gizaseme bat. Urgazleak Bizkaiko herrietan ezezki, Gipuzkoan ere aurkitzen ditugu. Bizkaian, besteak beste, bazegoen Euzkoren urgazle bat Abandon (Urdiola), Bilbon (Olalde), Basaurin (Basatxori bat), Galdakaon (Otarpe), Markinan (Ete), Bermeon (Arrantzale), Gernikan (Saraspekua), Ean (Bitz-Erreka), Durangon (Uretabarren), Lezaman (Txirri), Arrigorriagan (Kepa), Elantxoben (Ogoñope), Mañarian (Mañariko), Akordan (Olane), Ondarroan (Itxartu bat), Larrabetzuan (Egixale), Mendatan (Albiz-Errotako), Barinagan, Muxikan, Ermuan (Ermu-zale), Zaldibarren (Azkorgain), Lekeition (Artzulokoak), Ereñon (Txiribir), Mundakan (Arri-lar), Murelagan, Ubidean, Zamudion, Otxandianon, Negurin, Ispasterren, Ibarrangeluan, Frunitzen eta Zeanurin. Gipuzkoan Euzkora berriak bidaltzen zituzten herriak, besteak beste, Lazkao (Lazkao-Mendi), Segura (Otarra), Zarautz (Aitz-Gorri), Hondarribia (Kali), Soraluze (Drisdra), Azpeitia (Kirol), Elgoibar, Tolosa, Errenderi (Andoni), Antzuola, Mutriku, Azkoitia eta Azpeitia ziren. Gehienak, bistan dago, Bizkaikoak ziren, ziur aski Gipuzkoakoek bait zutela berriak nora bidali, esaterako *Argiara*. Ikusten dugu, sare zabal bat, batez ere Bizkaian.

Berriak, esan bezala, labur laburrak izaten ziren, lerro bakan batzu baino ez gehienetan, herriko ohizko gauzei zegozkienak. Badago mordo bat abertzaletasuna eta E.A.J.ren eraginari buruz ari zirenak, halanola jaio berriei emandako euskal izenei zegozkienak. Zer esanik ez, ezinezkoa gertatzen zaigula asmatzea nortzu ziren herrietako urgazleak. Badakigu, ordea, batzu euskaldun berriak zirela, adibidez Mundakatik albisteak bidali eta «Kepa» ezizenez sinatzen zuena. Beste gure ezagun batzuk ere oso harrera ona eman zioten *Euzkori*, nahiz eta gero bere orrialdeetan askotan ez idatzi. Hori da Inazio Eizmendi *Basarriren* kasua, aldizkari berriaren agerpena ospatzen duena, euskarentzat ona izan zitekeen beste ekintza guztiak bezala:

«Inoiz ez degulako ezagutu gaur ainbateko aurrerapenik gure izkuntzagan. Egunetik egunera euzkel idazleak ugaltzen dijoazelako. Moldolke-riak [sic] baztertuta txukun da garbi idazten dalako. Irakurtzeko ere zaletasuna dagolako. Egundo ez bezela itzegiten dalako. Izparringi askok edo geyentzunak beren Euskal-Erria dakarkitelako. Irratizkiñ edo 'Radioak' ere lanean gogor ari direlako. Esan gentzake bada, euzkera zenbat eta aurrerago, azkatasuna orduan da urreago (...)»⁵⁴⁵.

Basarrik noizean behin testutxoren bat argitaratu zuen *Euzkon*, gaur egun gogoratzen ez bada ere, guri elkarriketa batetan zigunez.

Hauek ziren, gutxigorabehera, *Euzkoren* atalak. Hamabigarren orrialdean, azken orrialdean hain zuzen ere, irakurleen eskutitzak jasotzeko atal bat zegoen («Arrika») eta

txisteak ere bazeuden, «Atsegin onegin» izenburupean». Maiz, argazki solteak ere agertzen ziren azken orrialde honetan.

1934.ean, dakigunez (oso ale gutxi ailegatu bait zaizkigu), banaketa bestelakoa zen: «Astekua»ren ordez «Gazi-gezak» izeneko atala aurkitzen dugu, ezkerreko bi zutabetan, hau baita ere *Abeletxek* idatzia. Eskubiko beste bi zutabetan «Uskurtza'ko-gayak» (Gai erlijiosoak) Ebanjelioaren ordez agertzen da. Erdiko beste bi zutabeetan (1934.eko ikusitako aleak sei zutabetan banaturik bait daude), testu bat edo bi. Haundiagoa izanik, 1934.ean *Euzkok* lau orrialde baino ez zuen. Bigarren orrialdean «Baserri-gayak» eta Euskadi eta atzerriko berriak, solteak, aurkitzen ditugu. «Euzkadi errijetako izparrak» hirugarren orrialdea betetzen zuten, eta «Kiolak» azken orrialdearen erdiko bi zutabeetan, beste testu solte batzuk gainontzeko esparrua betetzen zutelarik. Publizitate ugari bazeoan, urte guztietan.

Euzkoren orrialdeetan beren testuak ezagutarazi zituzten idazleak ere ugari ziren. Gertatu ohi denez, gehienek ezizen batekin (edo gehiagorekin) sinatzen zuten. Horregatik, batzu ezagutzen ditugu, beste batzu ordea izkutuan geratu zaizkigu. Ezagutzen ditugu Manuel Ziarsolo *Abeletxe*, Tomas Agirre *Barrenso* (beste aldizkari batzutan ez bezala, ipuiak eta testu literarioak ezezik *Euzkon* agertzen zen atalik politikoen eta konpronetuetenatariko batez, «Langilien arazuak» izenekoaz ere arduratzen zena), Kepa Amilgain, Ibon Uribitarte, M. Andonegi, Bernardo Garro (geroago *Otxolua* goitizena hartuko zuena), Perderika Belaustegigoitia, Estepan Arantzadi, Jon Garmendia *Zeleta*, Inazio Eizmendi *Basarri* eta Estepan Urkiaga *Lauaxeta*. Beste batzuren goitizinea ezagutzen dugu: *Amandarro*, *Artibai*, *Ogoñope*, *Urkidi*, *Utarsus*, *Uretabarren*, *Ane Miren*, *Azkor-gain*, *Kai-alde*, *Astitxe*, *Ibai-gane*, etabar.

Esan bezala, Euzkorekin batera komikitxo bat saltzen zen, *Gastetxu*. Ale gutxi ikusi ahal izan dugu, bat bakarrik egia esan, Gasteizko Sancho el Sabio Erakundean gordetzen den 1932.eko abuztuak 20ko alearekin batera dagoena. Erabili dugun beste bilduman, Derioko Labayru Ikastegiaren Bilbliotekan gordetzen dena, Euzkoren zenbaki hori badago ere, berari dagokion *Gastetxuren* alea ez dago, ez eta beste komikiaren zenbakirik ere. Hala ere, arrastoak ikusi daitezke; aldizkariak gordetzea arraroa bazen ere, komikiek —umeentzako irakurgai hutsuak baino ez direnak— are gutxiago merezi zuten gerorako gordetzea. Beste zenbaki bakan batzuren erreprodukzioa ere ikusi dugu, José María Unsainen liburuan⁵⁴⁶.

Gastetxu Euzko baino txikiagoa zen. Hiru kolorez (gorri, berde eta beltzez) egina, orri bat baino ez zen, bi aldeetan marraztua (bigarrena zuri-beltzez bakarrik). Guk ikusitako zenbakian «Kepatxu'ren larrijak» izeneko historieta bat dago, A. Santafé Largatzak egina. Bederatzi bineta, tamaino berdinekoak, eta azpiko testuak ditugu, didaskalia moduan, garai hartako hemengo komikietan usu zenez. Bigarren orrialdean, lau historieta ditugu, esan bezala zuri-beltzezkoak: bederatzi binetako bat, bi tira (ezkerretarik eskubitara) eta beste tira bat, goitik beherakoa, *Jogabek* sinatua. Guztiak (azkena salbu, mutu bait da) azpiko testu edo didaskaliek. Leku konkretua ezagutzen ez badugu ere, ziur dakigu beste inprimategi batetan egiten zela, *Euzkoren* 3. zenbakian (1932.eko abuztuak 13koan) «*Gastetxu* beste leku baten ataraten dogu» esaten bait zaigu. Dirudienez, *Gastetxuk* oso harrera ona izan zuen, Bermeoko urgazleari kasu egingo badiogu:

«Euzko asteroko onen bittartez yatorkun ‘Gastetxu’ri gure mutikotxubak egitten dauksen arrerea, ezta ixaten makala. Mik, asterokuan, be, ixontzira eruaten dot, itxasuan irakurteko asmuagaz, ta gure ixontziko mutikotxubak, EUZKO nire eskubetan ikusten dabeneko batera, tximista baño ariñago datoz ‘Gastetxu’ kentzen. Gastetxubetan olako saletasuna ikusirik be, poztutekia da, ba, gaurko gastetxubak parra-parra irakurten dabe bai-eta, ‘Gastetxu’ bide dala, onek ixango dira bijar edo etsi, euzkerea eta aberrijaren zaindari bikañenak (...)»⁵⁴⁷.

Gastetxu, lehenago *Argiakoen Txistu* komikiarekin eta Iruñako kaputxinoek (zeinek *Zeruko Argiaren* sortzaileak ziren) asmatu zuten komiki baten proiektuarekin gertatu zen bezalaxe, umeentzako irakurgai nahi zuten, haur euskaldunak irakurtzen zaletu eta ikas zezaten. Asmo didaktiko —eta ideologiko, *Gastetxun* jeltzaleen pentsamoldea bait dago horiek komikiei buruzko atalean aztertuko dugu. Bermeen bezala, hango urgazlea zen *Arrantzale* goitizena renpean izkututzen zen idazle ezezagunari jaramonik egingo badiogu, Gipuzkoan ere komikiak ez zuen harrera epelik izan:

«Zai egoten gera larunbatetan irakurtzeko. Umiak ere pozikan irakurtzen dute ‘Gastetxu’. Jeltzaletasuna poliki dago erri ontan. Batian abertzaliak geigo egin dezaketela-nago. ¿Euzko-Gastetxu-Batza ezin lizake erri ontan jarri?»⁵⁴⁸.

Zenbait komiki —*Gastetxu* adibidez— umeak jeltzaleen abertzaletasunean irakasteko ahaleginetan kokatu behar ditugu. 1933.eko urtarrilak 21etik Euzkoren azken orrialdean beste historieta batzu agertu ziren, *Gazteluk* marraztutako *Peru-Malluki* izenekoa. Apirila arte kaleratu ziren, zuri-beltzez egindako historieta haiek baserritar baten ibilaldiak kontatzen zituzten. Beste aldizkari batetan ere agertu ziren historieta berdinak, *Jagi-jagin*.

Euzko euskal astekari politiko bat zen. Horrela defini dezakegu aldizkari hau. Euskal aldizkaria izanik, euskarak leku bat oso garrantzitsua betetzen zuen. Euskara hutsez idatzia, bere eredia sabindiarra zen: neologismoz jositako bizkaiera, Sabino Aranek proposatu idazkeraz izkribatua. Euskarari buruzko ideologia aztertuko dugu alde batetik. Beste alde batetik, *Euzko* astekari politikoa zen, jeltzalea. Politikari buruz isuritako ideiak ere aztertuko ditugu atal honetan.

Euskarari dagokionez, *Amilgain* dugu Euzkoren ideologorik nabarmenena. Sabindiar amorratua, dirudienez, hitz berriak edo neologismoak sortzea proposatzen zuen, *eusker berri* bat, Aberri berriari zegokiona hain zuzen, sortu ahal izateko. Hona hemen bere hitzak:

«Euzkerea nun-nai ta noz-nai erabilli al-ixateko, gauza bat biarr dau. Antziñatutik, euzkeldunak ezeben euzkerazko itz garbirik sortuten. Esan letteke, euzkerearen lantegija itxitta eguala, biarginbarik, eta gauza barririk agerrtuten zanian nonbait, euzkeldunak erderara joten eben gauza ari ixena emoteko (...). ¿Geuk oraingo euzkeldunok, zer dala-ta eztoguz gauza barririk ixen barririkaz dettuko?»⁵⁴⁹.

Dakigunez, jeltzaleek, Sabino Aranari hitzez hitz jarraiki, hizkuntza arraza kontzeptuaren osagaia eta adierazpidea zela uste zuten. Euskaldunen arrazaren bizimodu, mami eta funtsa, doktrina horretan, mendian, baserrian dago:

«Euzkadi'ko basetxia da gure abenda, ele eta beste ottura gustijen iturri, bene-benetakua, berau da Euzkadi'ko abenda gustijaren jabolarik onena (...). Geure Euzkadi'n aurkittuten diran izkuntza nasai, joskera mots eta beste ottura gaizto gustijak atzerrijetatik etorri edo ekarri dabez eta orrek ekarri dabezanak asko aurkittuten dira len esan doguzan ola eta beste toki-jetan eta orrexegattik geure semetxuok bere ikasten dabez gauza mots eta atzerrittarrak geure Euzkadi'ren kaltez ekarritako otturak (...)»⁵⁵⁰.

Atzeritarrarenganako gorrotoa etengabe isuritzen zen Euzkoren orrialdeetan, aurrera-xeago ikusiko dugun bezala. Azken batean, euskarari buruzko ideiak Euzko Alderdi Jeltzalearen doktrina politikoarenak ziren, hitzez hitz eta puntuz puntu, Sabino Aranak asmatu, Ebaristo Bustintzak gauzatu eta *Euzkerea* aldizkari sasi-filologikoak zabaldu zituenak: hizkuntza, arrazaren ezaugarriak nagusia eta beste herri eta arrazetatik euskaldunak —edo, Aranaren beraren hitzak erabiliz, *euzkotarrak*— gehien bereizten zuen gauza izanik, ez da batere harriztekoa hizkuntza ahalik eta ezberdinena egiteko ahaleginak. Ondorioa, *eusker a berri* hura, hiritarra bazen ere —hirietan, Bilbon batez ere, asmatua bait zen— baserrietatik bide zetorren arrazaren izpiritu harekin lotzeko asmoz, antzinako galdutako garbitasun hipotetiko hura berreskuratzeko asmoz edo, ideologikoki mendietako euskararekin lotzen zuten. Ideologikoki, eta ez praktikoki, *Euzko* eta beste aldizkari jeltzaleetan agertzen zen euskara ez bait zen, argi dago, baserritarrena.

Euzkoren euskara —*euzkerea*, berriro Aranaren terminologia erabiliz— Euzkeltzale Bazkunarena zen, eta hau *Kirikiñorena*. Zer esanik ez, *Kirikiñoren* itzala nonahi agertzen zen. Euskararen eredia Bilboko Euzko Gaztediaren ikastoletan irakasten zena zen:

«Urtero lez, aurtan be, Bilbao'ko Euzko Gastedija'k bere euzkel ikastoleak zabalduko dauz» —1932.eko urrian zioten. «Eskarrak Arana-Goiri'tarr Sabin'en jarratzalle amorratuba dan Euzko Gastedi oneri, ta beronen zabelian sorturiko Euzkeltzale Bazkuna'ri (...). Euzkerea abertzale-tasunak jasoko dau, eta ez 'euscalerriqueriac' (...)»⁵⁵¹.

Klaseak urriak 15an hasi ziren, goizean, eguerdian eta gauean, eta hiru ikastaro ziren. Hirurehun bat ikasle joaten ziren.

Goazen orain Euzkoren ezaugarri ideologikoak, politikari dagokionez, aztertzea. Gogoan ikusi dugu nola sozialistek gorrotorik haundiena jasotzen zuten. Gorrotoa batez ere *El Liberal* egunkarian eta Indalecio Priorengan gauzatzen zen⁵⁵². Politikaz hitzegiterakoan, *Euzko* egiten zutenen mintzaira gogorra izaten zen. Hala nola, 1933.eko apirilko hauteskundeak pasa ondoren honelako esaldiak agertu ziren: «Abertzaletasuna bere are-rijo gustijak zapaldu eta birrindubaz [Euzko-Alderdi] Bizkaya eta Gipuzkoa osuaz jabetu zan». *Euzko* nolabait Euzko Alderdi Jeltzalearen bozeramailea izanik, bere orrialdeetan agertzen ziren mezuak erdarazko beste testuetan irakur zitekeenak (*Euzkadi* egunkarikoak, adibidez) baino erradikalagoak izaten ziren. Estatutoa lortzeko eztabaidan, *Euzkon* urrutiago joan ziren:

«Catalunya'k lortu dauan Araudija naikua ete litzake Euzkadi'n jagitten dan abertzaletasunaren egarrija asetuteko? Catalunya'tarr askorentzako, geyenentzako, lortu daben Araudija, naikua dala-ta gagoz (...). Catalunya'ko katalanistakattik sarri entzun dogu emengo 'euzkalerriakoen' antzekoak direla. Euzkerea goxian eta zezanak arratsaldian; erdiija euzkotarra ta beste erdiija españa'tarra (...). Emen Euzkadi'n be, 'euzkalerriakuen' onduan bai-dagoz orretariko batzuk, eta Euzko Araudija lortuten bada, orduantxe ezautuko doguz nortzuk eta zenbatzuk diran ordalleko abertzale-euzkotarrak, Araudija gauza on-ona ixango litzake gustijoen bi-jotzian euzkotasuna sartzeko berori egitteko erreztasun geyago eukiko genduke ta. Baña ezta ori Euzko Alderdi Jeltzalia'ren egarrijak asetzen dauzan iturrija. Ezta Euzko Araudija Euzkadi'ren eskubidiak ornituko dauzan neurkiña (...). Au eta besterik ixango EUZKADI AZKATUTEA baña o»⁵⁵³.

«Euzkadi azkatu biarr dogu», huraxe zen testu honen izenburua. Euskalerrriakoak gorrotatuak baldin baziren, karlistak ere berdintsu. Haiei, esaterako, euskara desagertaraztea leporatzen zieten:

«[Karlataarrak] beti nagusi ixan diran toki orretan [Durangon], ezta euzkera-aztarrenik be geratu. Gustiz galdu da euzkotarren elia erri zorigaiztoko orretan (...). Karlataarrak ondatu daben Euzkerea, geu, abertzaliok, jaso biarran gagoz. Eurek begi onez begiratuten ezpa'utsaen be, geuk mattasunez begiratu dagijogun (...)⁵⁵⁴.

Hala zioen *Amilgaine*k. Baino gorrotatuenak ez ziren ez euskalerrriakoak ez karlistak, sozialistak baino. *Euzkok* «sosolistoak» deitzen zien, eta horrela definitzen zituzten:

«Jaungoiko'rik ez dute siñisten, edo beintzat geyenak siñisten ez ba'lu-kete bezala azkatasun izugarriaz dabilta kalietan. Uste dute abertasen ondasunak eurenak dirala, eta ausarkeri aundiaz bakoitzak poltsikoan suizkillu bat arrtuta edonori aurpegia lotsagabe ematen diote, baita illotzik utzi ere, orrenbeste aldiz ikusten degunez (...)⁵⁵⁵.

Sozialista eta abertzaleen arteko bortizkeria ez zegoen hitzetan bakarrik. Kanean ere bazegoen gatazkarik. 1933.ean, batez ere, haien arteko borrokak odola isuritzera iritsi ziren. Hona hemen Euzkoren bertsoia:

«Igazi zan igandian bere beste basatikeri bat egin eben aberztzalion betiko arerijauk diran sosolisto zikiñak. Igande gabeen Gandarias'tarr Erraimun Galdakano'ko Euzko-Ekintza'ko aberztzalia bere etxera nasai joyanian ilunetan bidera urten eta atzekaldetik sutizkilluz zauritu eban Rodríguez'tarr Jon sosolisto basatijak (...). Beste sosolistokeri bat igozi zan igandeko eguberdiko ordubatetan Lacarra'tarr Isidor sosolista orr Ronda txaide inguruban urrtan zan ardanetxe batetik eta aurrez-aurre erri-txiñel bategaz aurritu zala ta beste barik izkilluba atara ta erail gura ixan eban. Eskerrak beste txiñel bat agerrtu zala ta arek besotik oratuta kendu eutsone bestela Jaungoikua'k daki zer jazoko zan. Ala ta guzti be

baña orreik azkatasun osuan dabilzan txaidia ziarr eta ostera aberertzaliak Euzkadi goralduten dabelako beste barik espetxian usteldu dattezala. ¡Au dok bardinatsuna, azkaltzaletasuna, azkatasuna eta guzurrutza! ¡O! aldi oneik beste batzubekaz aldatu dattezanian, orduban ixango dira emen anka-jokuak!»⁵⁵⁶.

Elkarren arteko borrokak eta gatazkak alde sindikalera joaten ziren. Euzko Langilleen Alkartasunak gero eta indar gehiago lortzen zuelarik, etsairik haundiena U.G.T. zen. Langile euskaldunak eta atzerritarrak (U.G.T. eta ezkerreko sindikatueta batez ere afiliatuta zeudenak) elkarren kontra jarri nahi zituzten, eta horregatik adierazten da *Euzkon* ikus zitekeen iragarki bat, zeinen testuak horrela zioen:

«Euzkadi'n atzerritarrak lan dagi, euzkotarrak negarr.
Orrelan...
NOIZ ARTE?».

Euzko, nola ez, sindikatu abertzaleen alde azaltzen zen. Ez bakarrik E.L.A.ren alde —gogora dezagun *Langillien arazoak* deitutako atala, zeinetan sindikatuaren ideologia adierazten den—, baita Policarpo de Larrañaga apaizak 30.eko hamarkadan sorturiko Euzko Tostarteko Bazkuna eta Euzko Nekazarien Bazkunaren alde ere. Azken honen bozeramaile bihurtu zen hamarkada hartan *Argia*, eta, nahiz eta Bizkaian ere hedatua egon, benetako garrantzia Gipuzkoan zegoen:

«Gipuzkoa'ko baserritarrak Bizkai'kuak baño bizkorrago ibilli dira. Gipuzkoarrak orain urtebete [1933.ean] sorttu eben Euzko-Nekazari-Alkarrtasuna ta Gipuzkoa'n ezta gaur nekazarijen bazkun bako erririk. ¡Lau milla ta bosteun (4.500) baserritarr bazkidetu edo alkarrtu dira an oin-goxe !. Eta kia ateraten ei-dabe (...)»⁵⁵⁷.

Lehenago ere sortu zen, Ondarroan, Euzko Tostarteko Bazkuna. Euzko Nekazarien Bazkuna bezala, zerbitzu-sindikatu baten moduan aurkezten zen, baina E.L.A.rekiko harremanak nabariak ziren. Policarpo de Larrañagak 1932.ean sortua, Euzko Tostarteko Bazkunaren zuzendaria Ander Lersundi izan zen. Arrantzaleentzako sindikatu honen helburuak hauexek ziren:

«Tostarteko Alkarrtasuna ezta besterik euren [arratzaleen] eskubidiak aldeztuteko baño sorttu; arrantzaliak eurenak dabezan eskubidiak, Jaungoikua'k langille ta txiro gustijei emonak. Gaur egunean Elexa Ama Deuna'k dauzan arerijorik gogorrenak langilleak dira. Sosolisto, komunista, sindikalista eta abar dira gaur Elexa'ren arerijorik purrukutubenak (...). Origattik, eta langille orreik arrotzak diralako gure artian, gure langilliak batu ta elkarrtu biarr doguz, nai legorrekuak, nai itxasokuak (...)»⁵⁵⁸.

Euzkok 1934.ean kaleratzeari utzi zion. Garai hartako beste euskal aldizkarietan haren heriotzaren berri ematen zaigu. Nahiz eta iragarki ugari eduki —gehienak Bilbokoak, zeinek esan nahi dugu *Euzko* batez ere Bilbon saltzen zela—, haren desagerpenaren arrazoia salmenta eskasak dira. Kopuru zehatza ez badakigu ere, badugu hori esateko arrazoirik, adibidez Ogoñoperen aitormena:

«¿Zenbat Euzko euzkal-izparringi-aberrtzale saltzen dira Bilbao'ko 30.000 euskaldun artian? Berreun (200) baño ez, eta au lotsagarrijetan-be lotsagarrija da (...)»⁵⁵⁹.

Kontutan izanik *Euzko* Bizkaian ia bakarrik, Bilbon gehienbat, saltzen zela, eta Bizkaiko beste herrietara eramatea —are gehiago Gipuzkoako eta Arabako herrietara— garestia izan behar zela, beldurrik gabe esan dezakegu *Euzko* arazo ekonomikoengatik desagertu zela. Baina horrek ez du derrigorrez esan nahi porrot egingo zuenik, gure ustez, *Euzkok* zeregin garrantzitsu bat bete zuen, atal honen hasieran azaldua hain zuzen ere, Bizkaian (eta bizkaieraz) jeltzaleek euskara hutsez egindako informazio orokorreko aldizkari izan bait zen, eta euskaraz hutsezko egunkariaren (*Eguna* izango zena) eredia izateko meritua izan zuen.

II.4.3.b) Aldizkari kulturalak

1919.ean *Euzko-Deya*, *Euzkeltzale-Bazkunak* ateratako euskara hutsezko aldizkaria, desagertu zen. Berrito agertu zen 1920.ean. Ordurako, dakigunez, Euskaltzaindia eratua zen. *Euskaltzale-Bazkunaren* jarrera, jarrera jelkide eta sabindiarra azken finean, aurkakoa zen. *Kirikiño* gidari hartuta, bere jarrera ere berdina zelarik, E.A.J.ren euskara kontuetan aritzen zen elkarte edo bazkunarena ezin zen bestelakorik izan:

«Euskaltzaindi ori irasi zanean, eta irasteko batz ori eraballi dabenak, gue, aberrtzaliok, euzkeltzaliak ixan-arren, geure eliaren aldez inok baño geyago egin dogun eta egitten dogun arren euzkeltzañak baztertu ginddu-bezan. ¿Zegattik? Jeltzaliak gintzazalako, ez bestegattik (...)»⁵⁶⁰.

Are gehiago:

«Lengo egunian, 'Euzkadi' egunorokuan, Kizkitza'k erderaz esan eban Euzkeltzaindijaren aurrka EUZKO-DEYA'k idatzi daula. EUZKO-DEYA'k, bai, bazkun orren aurrka eguala len esan eban, batta esan be zegattik eguan aurrka»⁵⁶¹.

Bistan dago, beraz, zer nolako jarrera hartu zuen euskararen gauzetan arduratzen zen Euzkeltzale-Bazkunak, *Kirikiño* eta *Kizkitzarena* alegia: ortodoxia sabindiararen alde eta Euskaltzaindiaren aurka. Hizkuntz eredu aranista gero eta bereziago agertzen zen besteen eruditik.

Euzko-Deya desagertu zen betirako Primo de Riveraren Diktadurairitsi zanean, 1923.ean. Lehenago, bi aldizkari jelkideren berri eman zigu: *Getxotarra*, «Getxo'ko aberrtzale zolijak eginda» (19 19) eta *Azkatasuna* 1921 .ean, «Gipuzkoa'ko aberrtzale gastiak laster argittalduko daben asterokua, euzkera uttez idatzitta»⁵⁶². *Getxotarra* agertu omen zen, baina *Azkatasuna* ez dakigu argitaratu zen ala ez. Ez dugu haien alerik eza-gutzen.

Hizkuntzari buruzko jarrera sabindiarrak, *Euzko-Deya* desagertuta, indartu ziren Errepublikan, Ebaristo Bustintza hilda zegoeltik. ideia aranisten bozeramailea *Euzkerea* aldizkaria izan zen. Izena —ez da kasualitatezko gauza— Euskaltzaindiaren aldizkariaren pa-

rekoa da (*Euskera*), hau da, hizkuntzaren izena baina Sabinok proposatutako idazkeraz izkribatua. Lehenengo zenbakia 1929.eko urtarrilak 15ean agertu zen. Hilabetekaria, euskaraz eta erdaraz idatzia zen, erdibana. Lehenengo ale hartan Bustintzak ere idatzi zuen, eta berehalaxe hil. Izen ezagunak agertzen zaizkigu haren orrialdeetan: Bernardo Garro *Otxolua*, Kepa Enbeita, Zabala-Arana, Adolfo de Larrañaga, Juan Cruz de Oregi, Seber Altube, Kepa Oyarbide, Mikel Urrestarazu, Andima de Orueta, José Javier de Leguia, eta Esteban Urkiaga *Lauaxetuk*, olerki batzu argitaratu zituen. *Lizardik* ere olerki bat argitaratu zuen («Urte giroak ene begietan») 1931.ean. Pizkundia argitaldaria kale-ratzen zuen aldizkaria, eta baita euskaraz eta euskarari buruzko liburu batzu ere: hala nola, *Euzkeltzale-Bazkunaren Método gradual para aprender el Euzkera*. Pizkundia el-karte bat ere bazen, ekintza kulturalak antolatzen zituena (esate baterako, 1930.ean Campos Eliseos antzokian aurkeztu zen *Oldargi. Cuadros y estampas vascas* antzes-lana). Egitasmo batzu bazituen:

«Entre ellos podemos citar los de la organización de la semana de la música vasca, creación de una escuela de declamación, una serie de conferencias en euzkera y castellano sobre temas culturales y artísticos y, ni que decir tiene, la repetición de nuevas estampas vascas»⁵⁶³.

Elkarte hori mikrogizarte abertzalearen beste zati bat besterik ez zen, ekintza kulturalen bitartez aberriarenganako gogoia piztu nahi zuena. Azken finean, ez dugu errepikatu behar jeltkideentzat euskarak duen balore politikoa, eta *Euzkerean* ere jarrera sabindiarra argi eta garbi azaltzen da: euskara da arrazaren sinboloa. Baina, aldi berean, euskara modernizatu egin behar da. Euzkeltzale-Bazkunaren liburu batean, *Sobre unificación de los dialectos*, agertzen da elkarte horren (eta azken batean Euzko Alderdi Jeltzalearena ere) euskarari buruzko erizpideak. Laburbilduz, hauxek dira:

«Opinamos que lo más viable, por ahora, es la unificación de los dialectos por regiones.

Con excepción de dos sonidos, procede aceptar para todos los dialectos la fonética propuesta por Sabino.

Cuando para expresar una misma idea existan dos palabras, aprovechése destinándolas a ideas sinónimas o derivadas.

Cada dialecto tiene su verbo conforme a su carácter. No cabe unificación sin atentar contra éste.

Es preciso purificar y regularizar el verbo en cada dialecto».

Liburu hartan ezin argiago azaltzen da zein zen jeltkideen iritzia Errepublikaren a-tarian: «La luz del Nacionalismo hace que al Euzkera se le conceda en muchos órdenes de la vida una beligerancia que nunca se le concedió (...) que vaya elevándose de la categoría de simple idioma de aldeanos y pescadores a idioma de todos. Es innegable que el Euzkera avanza (...) hacia su europeización». 30.eko hamarkadan hori izango da ez baka-rrik *Euzkerearen* eta *Euzkeltzale-Bazkunaren* xedea, euskara munduan ari ziren guztiena baino. Haien artean, gero ikusiko dugu zehazkiago, José Ariztimuño *Aitzol* eta berak sor-tutako *Euskaltzaleak* taldea, hauek politikoak ez zirela aldarrikatzen bazuten ere eta eus-kara ez sabindiarra onartuz. *Euzkereak*, dakigunez, harreman ezin hobeak mantendu zi-tuen *Euskaltzaleakekin*.

Aitzolen eredu linguistikoa sabindiarra ez bazen, Euzkerearena aldiz bai:

«Entre los precursores del actual renacimiento lingüístico fue Astarloa quien con mayor profundidad de juicio asentó los fundamentos para la investigación euzkeralógica (...). En pocos años, la escuela euzkeralógica de Arana-Goiri, sincero admirador de aquél, adquirió el sabor de las obras clásicas imperecederas (...). A esto viene 'Euzkerea'. A sostener la escuela euzkeralógica moderna, única e invulnerable, que Arana-Goiri, con el nombre de Renacimiento del idioma firmísimamente instituyó».

Idazkera, zer esanik ez, Aranak proposatutakoa zen:

«Las reglas de fonética y ortografía que adoptamos en esta Revista, son las que se contienen en el libro titulado *Lecciones de ortografía del Euzkera Bizkaino*, de Arana-Goiri. Todos los trabajos que se publiquen en ella aparecerán, por tanto, conforme a esas reglas, unificando así la fonética y ortografía de nuestra publicación. Escribimos *euzkera*, *euzkeldun*, *euzkeltzale*... por ser las formas que más nos convencen, después de estudiadas las razones que en pro y en contra se han manifestado. E invitamos a todos a hacerlo así, para unificar el nombre de la lengua y sus derivados?».

Euzkerea Euskaltzaindiaren erizpideen aurka sortu zen. Ez hori bakarrik: haien teoriak beste euskaltzaleei aurre egiten zioten. Berehalaxe, bi jarrera oso desberdinak kontrajarrita zeuden:

«Algunas de ellas [aldizkariak] han reflejado cierta alarma que les ha causado nuestra fe de Credo euzkeralógico. Así por ejemplo, a 'Euskalerriaren Alde' [bertan Urkixo eta Mujika zeuden] le parece que 'esta promesa de irreductible sujeción a una escuela, sea la que sea, que la revista 'Euzkerea' pregona, no es buen camino para llegar a la unificación tan ansiada por los euzkeltzales (...). 'Zeruko Argia' abraja el temor de que 'Euzkerea' haga labor contraria a la de la Academia de la Lengua Vasca (...). Si resultan que nos enfrentamos a la Academia, sería prueba evidente de que ésta hace labor antisabiniana. Y sólo el que fuese la Academia quien la hiciese, no podría ser razón suficiente de adhesión, ya que la autoridad de la Academia podría dar mayor fuerza al error»⁵⁶⁵.

Jarrera irmoa mantentzen zuten euskarari buruz. Politikoki, E.A.J.ren aldekoa, noski, eta Estatutoaren aldekoa baita ere:

«Este es el problema primordial de nuestros días: hacer que el Estatuto sea una realidad antes de que este año se nos vaya también, como se nos fue el de 1931, sin conseguir el triunfo deseado para la gloria de nuestra bandera tricolor»⁵⁶⁶.

Aldizkariak denetariko gai kulturalak onartzen zituen, baina batez ere hizkuntzari buruzkoak. Testu literarioak ere argitaratzen zituzten: Joseba Altunak itzulitako ipuiak, Lizardi eta Lauaxetaren poesiak, esan bezala, eta «Notas euzkeralógicas», «Anotación de la clasificación del verbo euzkérico por Arana-Goiri'tar Sabin», «Toponimia euzkerica»,

«Etimologías euzkéricas» edo «Páginas del Maestro» izeneko atalak. Haietan, Aranaren teoria linguistiko guztiak bete-betean onartu eta defendatzen zituzten.

Hauxe zen aranista porrokatuen jarrera, eta E.A.J.ren jarrera paraofiziala ere. Baina, aipatu bezala, mikrogizarte abertzalean euskara modernitaterantzako urratsak ematen ari zen, eta beraz tresna moldakorrago bat behar zuen. Tresna hori *Euskaltzaleak* deitzen zen, euskararen aldeko lana egin zuena 30.eko hamarkadan. bere bultzagile nagusia José de Ariztimuño *Aitzol* izan zen. Modernitaterantzako urratsak emateak ez du esan nahi ondorengotza sabindiarrekin zerikusirik ez zuenik. Alderantziz, Elorzaren hitzak erabiliz, «‘Aitzol’ prolonga y consuma la evolución de las ideas sabinianas, adecuándolas a un período en el que el desarrollo del movimiento nacionalista permite eliminar insuficiencias y desajustes entre los distintos niveles de la ideología»⁵⁶⁷. Ariztimuñoren lana, beste apaiz batzurekin batera (Alberto Onaindia, Policarpo de Larrañaga) alde batzutan egin zen: kulturaren, sindikalismoan, eta baita kazetagaritzan ere. *Euskaltzaleak*, nahiz eta politikoa ez zirela aldarrikatu, egitasmo abertzale (jelkide)aren barman zeuden. Euskarari dagokionez, Elorzak dioenez, «la difusión cuantitativa del euskera resulta el problema esencial, por encima de su cultivo a nivel de élite»⁵⁶⁸. *Aitzolen* eta *Euskaltzaleaken* lana, Elorzaren ustez, bi planutan mugitzen da: alde batetik, planu herrikoian, denentzako kultura hedatu nahi omen zuten; eta beste aldetik, planu elitistan, denentzako ahalegin horiek espezialista eta jakitunek zuzendu behar bait zuten.

30.eko hamarkadako giroa egokia zirudien. Gobernuak *Ley de Jurisdicciones* delakoa deuseztatu zuen. 1931 .ean euskararen aldeko elkarte guztien ordezkaritza bat Madrilera joan zen Herri-hezkuntza Ministrariarekin hitzeginetako. Bilera hartan agiri bat eman zioten, elebitasunaren aldeko erabakiak har zitzala eskatuz:

«El pensamiento de la Sociedad de Estudios Vascos en materia de enseñanza (...) se concreta en los siguientes puntos:

1º) La enseñanza primaria debe darse, por razones pedagógicas, en la lengua materna.

2º) Concretamente en las zonas en que la lengua dominante sea la vasca, puede emplearse la lengua vasca y todos los textos escritos en ella como vehículo de enseñanza, además de incluirse su estudio en el plan escolar.

3º) En las zonas en que es el castellano la lengua más extendida, ésta ha de ser utilizada como vehículo de enseñanza.

Sin perjuicio del estudiode una y otra lengua lengua en las zonas antes dichas, puede darse la enseñanza de castellano, de que nadie quiere prescindir, en las de mayoría vasca, como asimismo es de desear sea abiertamente permitida la enseñanza del euskera en aquella en que la enseñanza se dé en castellano (...).

Nota que hacen suya la Academia de la Lengua Vasca, la Federación Vasquista Popular y las entidades Euzkeltzale-Bazkuna, Euskal Esnalea y *Euskaltzaleak*»⁵⁶⁹.

Euskaltzaleak ekintza asko sortu zituen: lehenengoa 1927.eko Euskeraren Eguna izan zen, Arrasaten. Hor sortu zen elkarte bera. Gero euskara hutsezko egunkariaren aldeko kanpainia ekin zioten, II.4.1. atalean ikusi dugun bezala. 1931 .ean berreuskalduntzearen

aldeko kanpainia bati ekin zioten. Elebitasunari buruzko kongresu bat antolatu zuten urte hartan Bilbon, bertan 500 bat irakaslek parte hartu zutelarik. 1930.ean Euskal Olerkiaren Eguna antolatu zuten Errenterian. 1934.ean Euskal Antzerkiaren eguna antolatu zen, eta 1935.ean, aipatu dugu *Argiari* buruz hitzegingun dugunean, Bertsolarien Eguna⁵⁷⁰.

Kazetaritzari dagokionez ere, *Euskaltzaleak* (hor *Lizardi* ere bazegoen) aktiboak izan ziren. Aipatu dugu euskara hutsezko egunkariaren egitasmoa. Euskal egunkaria gauzatu ez zenez, Donostiako *El Día* sortu zen, eta bertan *Aitzolek* oso lan garrantzitsua egin zuen, ideologo lana azken finean, batez ere erdaraz garatu zuena (dakigunez, euskal atalaren arduraduna Andres Artzeluz zen). 1931.etik elkarteak bere boletina ateratzen zuen, *Euskaltzaleen-Deia*. Ale bat bakarrik ikusi dugu, lehena hain zuzen ere, 1931.eko martxoak 31koa. Paper onean egina, bertan *Euskaltzaleak*en bazkideen gorakadaren berri ematen digute: 1930.ean elkarte formalki eratu zenean, 178 bazkide ziren. 1931.ean berriaz, 2.060. Gehienak Bilbon eta Donostian zeuden. Bestela, gipuzkoarren nagusitasuna, kopuruaren aldetik behintzat, argi zegoen. Bilbon izan ez ezik, Bizkaiko beste herrietan bazkideak 10 baino gutxiago ziren. Gipuzkoan, aldiz, bazeuden 200 baino gehiago Errenterian, ehun baino gehiago Tolosan eta azpeitian, eta 50 baino gehiago Lasarten, Usurbilen, Hernanin, Bergaran, Elgoibarren, Eibarren, Andoainen, Altzan, Pasaian, Hondarribian, Zarautzen, Mutrikun, Zumaian, Zumarragan, Oñatin eta Alegin. Nafarroan 18 bazkide ziren eta Araban 17⁵⁷¹.

Baina *Euskaltzaleak*en aldizkaria eta kazeritza arloko emaitza nagusia *Yakintza* izan zen. Nolabait, abertzaletasun jeltzaren kultur aldizkari zientifikoena izan zen. Erdaraz eta euskaraz, historiaz, soziologiaz, literaturaz, hezkuntzaz ari zen aldizkari hori.

«Su actividad», zioen Ariztimuñok, «irá encauzada únicamente a aquellas disciplinas que tiendan a enriquecer la espiritualidad colectiva de Euskalerría. Sólo escoge aquellas manifestaciones que más directa y estrechamente se refieren al alma racial»⁵⁷².

Jose Ariztimuñorentzat, ez dugu ahaztu behar, hizkuntza arrazaren ezaugarri eta euskarri nagusia da, tradizio sabindiarrari jarrituz. «Si embargo, la prioridad corresponde en último término a la raza», gogoratzen digu Elorzak⁵⁷³. Ariztimuñok zuzendua, idazkaria José de Arteche zen. *Euskal Erria* eta *Euskalerríaren alde* aldizkariaren tradizioari jarraitzen zion, *Aitzolen* hitzetan. Lehenengoa azalekoa bazen, folklorenz eta literaturazkoa, *Euskalerríaren alde* serioagoa zen, euskal kulturaren aldizkaria. *Yakintza* haruntzago doa, eta egitasmo orokorrago batetan kokatzen da: egitasmo abertzalean, hain zuzen ere, E.A.J.ren proiektuan. *Vasquismo* edo euskaltzaletasunetik abiatuta, *Yakintza* eta *Euskaltzaleak* ikuspuntu abertzale (jeltz) batera zihoan.

II.4.3.c) Eskualdeetako prentsa: Amayur eta Arabarra

Euzkadi egunkariak Hego Euskal Herrirako sortua bazen ere, ez dago esan beharrik Bilboko egunkari bat zenez, Bizkaian batez ere banatzen zela. Gipuzkoako jeltzideek ere bere egunkaria sortu zuten 30.eko hamarkadan, *El Día* hain zuzen ere. Euskarazko prentsa-eremua ere ondo beteta zegoen Argiarekin. Baina beste bi lurraldeetan prentsa jeltzidea ez zegoen hain ondo finkatuta, batez ere Araban. Nafarroan bazegoen *La Voz de*

Navarra egunkaria, bertan noizbehinkako euskal artikulua argitaratzen zituena, baina eremu kultur-abertzalean, ordea, hutsune bat zegoen. Hutsune hori betetzera *Amayur* etorri zen. Arabako kasua desberdina eta zailagoa da, bertan egunkari abertzale-jelkide bat ateratzeko ahaleginak karlistek —José Luis Oriolek zehazki— oztopatu egin bait zuten. Lehengoko *Arabarra* berriro agertu zen Errepublikan, nahiz eta denbora gutxirako izan, eta gero, Arabako hutsunea bete nahiean, *Euzkadi* egunkarian «Euzkadi en Alaba» izeneko atal bat egunero argitaratu zuten, erdara hutsez. Arabako kazetagintza euskalduna, beraz, oso murrizta izan zen. Kontutan hartu behar da, gainera, Nafarroa eta Araba (batez ere azken hau) euskara gehien galdu zuten lurraldeak ditugula.

Nafarroan, esan bezala, 1931.eko maiatzak 23azn hasi zen kaleratzen *Amayur*. *Semanario nacionalista vasco* aldizkaria. Julio de Oyagak zuzendua, erdaraz eta euskaraz idatzia zen, gazteleraren presentzia nagusia izanik. Aldizkari kultural-politiko bezala defini dezakegu, Euzko Alderdi Jeltzalearen bozeramaile ofiziala azken finean. Euskarari dagokionez, aipatu beharrekoa da 1925.ean sorturiko *Euskararen* Adiskideak elkarte, 1926.ean, 1928.ean eta 1930.ean euskal jaiak antolatu zituena. Errepublika iritsitakoan, Nafarroan euskal ikastolak eratzeko lanari ekin zion⁵⁷⁴. Giro horretan sortu zen *Amayur*, nolabait *Napartarraren* jarraitzailetzat har dezakeguna. *Amayurren Euskararen Adiskideaken* berri asko eta asko emango du. Era berean, Euzko Alderdi Jeltzaleak berak euskara ikastaroak antolatu zituen. Zer esanik ez, euskarari buruzko kontzeptu eta irizpidea pentsamolde sabindiarrarena da:

«Junto a la acción política, inminente y revolucionaria de nuestro partido, debe marchar la grande y trascendente obra de restauración psicológica, oponiendo así un dique infranqueable al exotismo demoleedor, al torrente extranjero, que canta ala libertad robando la nuestra (...). Pero he ahí que la raza vasca, como islote solitario en medio de los mares, ha resistido incólume el oleaje azotador de razas y más razas (...). Que nuestro idioma sea únicamente el euzkera; nuestra religión la católica (...).»⁵⁷⁵

E.A.J.ren aldeko eta euskararen aldeko propagandarekin batera, mikrogizarte abertzale jelkidearen beste eremu batzuren propaganda ere egiten zuten, hala nola Emakume Abertzale Batzarena. 30.eko hamarkadan, argi dago abertzaletasun jelkideak emakumeari ematen zion garrantzia.

Euskaraz idazten zutenen artean, izen gutxi ezagutzen dugu: Joseba Azkarate bat da, eta baita Fermin Irigarai *Larreko*. Batez ere azken honen testuak ziren euskaraz argitaratzen zirenak. Euskarari buruzko mezua nahiko ezezkorra da, alarmista: euskaldunon hizkuntza galduz zihoan Nafarroako zonalde askotatik:

«La pérdida es irreparable casi en absoluto, es tarde. Los jóvenes lo entienden y se niegan a hablarlo: les falta la práctica que, cuando eran niños, se les debía haber exigido por sus padres.

¿Qué hacer? Montañeses narros y pueblos todos donde habláis la lengua tradicional. Desechad el proceder salacenco y también roncalés al que le ha secundado. Tildadlos como autores de la desaparición de la lengua en parte de nuestra patria y por consiguiente como pueblos que crían hijos vascos sí, pero sin savia que los nutra, sin apego a la tradición y sin característica racial que los distingua»⁵⁷⁶.

Euskaltzaleaken eragina Nafarrora ere ailegatu zen. 1932.eko irailean Elizondon Euskaldun Hauraren Eguna antolatu zen, Baztango haranean euskara hedatzeko. Irigarai, bere aldetik, propaganda nekazina egiten zuen euskararen alde, euskaraz idaztearen alde.

Nafarroako euskararen galeraren errua, neurri handi batetan, apaizei leporatzen zien: «Para ir a China, los misioneros estudian el chino, pero para venir a Euzkadi, no estudian el vasco». Ondorioa zera da: «Creemos y sostenemos que el único guardador y propulsor del euskera y sanas tradiciones vascas ha sido y es el Partido Nacionalista Vasco»⁵⁷⁷.

1934.eko urriak 6an agertu zen azkenengo aldiz *Amayur*, agintariekin arazo batzu zirela medio. 1935.eko azaroak 30an agertu zen berriro, 1936.eko Gerla ailegatu arte. Hona hemen eternaldi haren zergatia:

«El general Pachot, con un ordeno y mando tronchaba la vida de nuestro semanario. Nueva autorización el día 14 de noviembre, y cuando nos disponíamos a meter en máquina el número dedicado al Maestro, dos agentes de la autoridad detienen al director, sin explicación ninguna, sin tomársele siquiera declaración (...). El censor, extralimitando sus funciones, actúa de fiscal, y, en vez de tachar con el lápiz, rojo o azul, nos da lo mismo, coge el Código y nos aplica la ley de imprenta»⁵⁷⁸.

Lau hilabetetan, kausa sobreseitu zen. Esan bezala, 1935.eko azkenaldean atera eta 1936.eko uztaila arte agertu zen ezagutzen dugun alea 1936.eko uztailak 4koa da. Bertan «¡Alerta. nabarros!» titularra agertzen da, plana osoan, lehenengo orrialdea:

«Hemos llamado hasta ahora. Conocíamos bien lo que se intentaba hacer de Nabarra, pero callamos (...). ¡Quién no conoce Nabarra! Sus labriegos, creyentes y heroicos, estarán dispuestos a secundar con entusiasmo todo movimiento lanzado al nombre de Dios y Fueros. He aquí el grito hipócrita que se quiere lanzar en nuestras montañas para aprovechar el empuje de los nabarros en una empresa potítica determinada»⁵⁷⁹.

Badimdi astekari jelkidekoek bazekitela egun batzu geroago gertatuko zena: Gerla Zibilaren piztea. Berarekin batera, prentsa abertzale eta euskarazko desagertuko zen.

Goazen orain Arabara. Hor, dakigunez, jelkideek *Arabarra* izeneko aldizkaria garai batzutan argitaratu zuten. Bi aldiz 1919.ean baino lehenago, eta behintzat beste bi aldiz 1919. urtez geroztik. Primo de Riveraren Diktadura baino lehenago berriro agertu zen, hirugarren aldiz. Hirugarren garai hartako lehen zenbakia 1922.eko ekainak 3an kaleratu zen, astekari moduan (*Asteroko JEL izparringia* azpigituluarekin). Larunbatero agertzen zen, lau orrialde zituen, lau zutabetan banatuta. Aurreko beste bi garaietako asmoekin jarraitu nahi zuten. Euskarazko artikuluak lehen baino gutxiago izan ziren, baliteke Eleizalde idatzitako azken testuak izatea, 1923.ean hil bait zen. Unibertsitatearen aldeko artikulu sorta bat ere agertu ziren, guztiak lehen orrialdean. Kontsultatu ahal izan dugun azken zenbakia 1922.eko abenduak 30koa da.

Laugarren aroa 1932.ean hasi zen. Baliteke beste *Arabarra* bat agertzea 1931.ean, erreferentzia batzu bait daude. 1931.eko otsailak 2an Gasteizko *El Heraldo Alavés* egun-

kariak zioen aldizkari jelkide bat ateratzeko lanak aurreratuta zeudela. Zazpi egunen bu-ruan, Gasteizko beste egunkariak, *La Libertad*, zioen aldizkaria ezin izan zela argitaratu arazo teknikoak zirela medio, baina hartik astebetera agertuko zela. 1931.eko martxoak 13an A.N.V.ren *Nacionalista* aldizkariak berriro *Arabarraren* berri eman zuen:

«Hemos visto los ejemplares 1 y 2 de este semanario patriota. El número 1, auténtico, distinto de aquel falso *Arabarra* que los primeros en rechazar por el fraude fueron los nacionalistas de Gasteiz. La presentación de *Arabarra*, no obstante el lastre que difícilmente evitaran mientras la tirada esté a cargo de *Bizkaitarra*, es algo muy distinto de éste, ni qué decir que mejor»⁵⁸⁰.

Ez dugu, ordea, haren alerik ezagutzen. Aipatutako *Bizkaitarra*, 1930.etik 1936. urtera arte Bilbon agertu zen, eta Bilboko Euzko Gaztedijaren astekaria zen, euskarazko tes- turen bat argitaratzen zuena. Balizko laugarren aro hori zalantzan jarri behar dugu, eza- gutzen ditugun hurrengo zenbakietan, 1932. eta 1933.ekoak (zazpi guztira), azpima- rratzen bait da laugarren aro dela. Laugarren aro hau 1932.eko abenduak 24ean hasi zen. Lehen bezala, *Arabarra* astekaria zen, lau orrialderekin ateratzen zelarik. *Nueva So- ciedad Vitoriana* deitutako elkarte edo empresa batek kaleratzen zuen.

Arabarra honen testu gehienak izenpetu gabe agertu ziren. Agertzen diren sinadurak Pablo Fernández de Trocóniz burukide arabar et Gasteizko zinegotzia, Oioneko Senén Palacios, Legutianoko José Ignacio de Mues, Amurriko Ramón Mateo Altonaga, Victo- riano Ruilope Ruiz de Munain eta Antonio Angoitia ditugu, guztiak erdaraz. Euskaraz gutxi agertzen zen, ia dana *Uttarrak* sinatua. Izengoiti horren atzean Andonio Urrestarazu dugu, 1918.ean *Euzkeltzale-Bazkunaren* metodoarekin euskaraz ikasten hasi eta gero, Madrilen lanean zegoelarik, behin betirako ikasi zuena⁵⁸¹. Urrestarazuk, bere bizitzan zehar goitizen batzu erabili dituen (ezagunena *Umandi*), 1902.eko uztailak 16an Araian jaio zen⁵⁸². Beti bezala, *Arabarra* burrukalarri agertzen zaigu, batez ere *El Heraldo Alavés* bereganatu zuen José Luis Oriol karlistaren aurka. Euzko Alderdi Jeltzaleak bazituen erredaktore batzu egunkari hartan, eta bereganatzeko asmoa ere bazuen. Oriolek lortu zuen, ordea, eta abertzaleak bota zituen. Horrela, jelkideek egunkaririk gabe geratu ziren Araban, arratsaldeko beste egunkari bat, *La Tarde*, ateratzeko ahaleginak ere gauzatu ez zirelako, dirudienez arazo tipografikoengatik⁵⁸³. Kritikak, beraz, Oriol eta bere egunka- riarentzat, *El Pensamiento Alavés* izena hartu zuena, eta baita gasteizko beste egunkaria zen *La Libertad* errepublikazale erradikalarentzat ere. Beharbada horregatik jelkideek *Arabarra* berriro kaleratzea erabaki zuten.

Baina *Arabarra* honetan aipagarriena E.L.A. sindikatuaren aldeko kanpainia da. Gas- teizen, hain zuzen ere, planteaitu zen 1931.ean *euzkotarrak* kanpokoak baino lehenago kontratatuak izan behar zirela. Urte hartan E.L.A.k lortu zuen araban kokatzea. *Arabarra* argitaratzen zen urtean, 1932.ean, Gasteizen bazituen mila bazkide⁵⁸⁴. Nafarroako *Ama- yurren* bezala, askotan Emakume Abertzale Batzaren aldeko propaganda egiten da. Irlan- dako *Cumannan Ban* elkartearen parekoa, Emakume Abertzale Batza 1922.ean sortu zen. E.L.A. erabat finkatu zen Araban 1932.eko azaroan, Arabako Federación de Agru- paciones eratu zenean. Sindikalismoarekin batera, Estatuto edo Araudiaren aldeko kan- painia ere azpimarratzekoa da, garai hartako aldizkari abertzale guztietan bezala. Hau

dena erdaraz egiten zen, jakina. Baita *Arabarraren* beste kutsu azpimarratzekoa ere: udalari buruzko informazioa, 1932.ean hiru zinegotzi bait zituzten, aipatutako Pablo Fernández de Trocóniz, astekarian idatzen zuena (pentsatzekoa da kronika munizipal hori berarena izango zela), Feliciano Olarte eta Pablo Fernández de Larrea.

Euskarari dagokionez, esan bezala testu gehienak Urrestarazurenak ziren. Batzutan bizkaieraz, beste batzutan gipuzkeraz (gogora dezagun *Euzkeltzale Bazkunaren* metodoarekin ikasten hasi zela, beraz bizkaieraz, baina ikasketak Madrilen burutu zituela, Eusko Ikaskuntzak ematen zituen ikastaroetan, gipuzkeraz). Euskaldun berri baten idaztiak, beraz. Astekariaren asmoetariko bat Araban euskara indartzeko omen zen. Baina asmo hori zaila zen. Araban euskararen galera XIII. mendean baino lehenago hasi zen, Odón de Apraizen ustez⁵⁸⁵. XVIII. mendean galera izugarria izan zen Gorbeian, Aiaran eta Lautadan (Gasteiz ere barne). 1850.ean %20ak bakarrik euskaraz hitzegiten zuten. 1930.ean, gaur egun bezala, Aramaion ia bakarrik hitzegiten zen. Zonalde euskaldun hotetan Estatutoaren aldeko botoa gehiengoena zen⁵⁸⁶.

Euzko Alderdi Jeltzalearen xedea Araban komunikabide bat edukitzea bazen, *Arabarra* oso saiakera ahula izan behar zen, eta ziur aski garestia. Konponbidea 1933.eko otsailak 4ean argitaratzeari uztea eta *Euzkadi* egunkarian «Euzkadi en Alaba» izeneko orrialde bat sartzea zen,

«UNA HOJA ENTERA dedicada especialmente a nuestra querida Alaba, con amplia información sobre la vida local y regional (...). A las siete de la mañana llega ‘Euzkadi’ a Gasteiz, recogiendo las últimas informaciones mundiales».

Baina orrialde horretan euskararen arrastorik ez da agertzen. Bistan dago, euskal (euskarazko) prentsaren emaitzak Araban oso urriak izan ziren. Aipatuko dugu, modu ia anekdotiko batez, beste aldizkari bat, abertzaletasunarekin zerikusia ez zutena: 5. Hamabostean behin agertu zen 1934.ean, Gasteizen, bost gaztek egina: Julio Calvillo, Manuel Garaizabal, Antonio Odriozola, Luis Alemany (marrazkiak egiten zituena) eta José María Sáenz de San Pedro. Beste zazpik lagundu zuten: Obdulio Uralde, Enrique Azcoaga, Oscar López, G.M. de Zúñiga, José Ramón Fernández eta Odon eta Ricardo Apraiz. Aldizkari kultural honen lau ale agertu ziren, lehenengoa apirilean, bi maiatzean eta ekainean azkena. Ale guztietan euskarazko testuren bat agertu zen. Merezi du aipatzeak: lehen alean Rafael Albertiren poesia baten itzulpena, «Izukuntza Europa ziar», *Olhari* izenburua erabili zuen Odon de Apraizek euskeratua (bizkaieraz); hirugarren zenbakian Lope de Ruedaren «Kaiku eta lapurra», Antonio Odriozolak itzulia, gipuzkeraz, trebetasun haundiz gainera; eta laugarren zenbakian, antzeslan horren jarraia, «Ume eder baten kutsua», eta Odriozolak idatzi eta euskeratutako hiru poesia («Ur epela», «Alava generala bai-dator!») eta «Zadorra'ko Erribera»). Aldizkari literario bat zen, Europako korrante abangoardistak biltzen zituena (surrealismoa, esate baterako), eta Espainiako idazle gazteak ezagutzen zituena: García Lorca, adibidez, edo aipatutako Rafael Alberti. Aldizkari hauetan gertatu ohi den bezala, ez da falta lehen zenbakian bere manifestua, «I manifesto del cinquismo»:

«(...) En la sistemática de los ISMOS el nuestro empieza con Z y se dirige al fin por el principio enarbolando un simprincipio final (...). Ha-

biendo llegado nosotros —pariéndolo— a un hecho nuevo, se produce la necesidad de alquilarle un vehículo —como tal, público— con cabeza y todo, que más que contorno sea suministro.

Su ministro y S.S.q.e.s.m.»⁵⁸⁷.

Umore oneko gazteak, dudarik gabe. Laugarren zenbakian «El Divino S. Vitor»ren biografia agertzen da, eta 5. zenbakirako erretratu bat agindu zuten, «hecho por el joven guipuzcoano Nicolás de Lekuona». Baina bostgarren zenbaki hori, guk dakigunez behintzat, ez zen inoiz ere agertu. Dena den, saiakera literario abangoardista hori gure lanerako anekdota bat baino ez da, hala ere euskara piskanaka piskanaka modemitate kulturean sartzen ari zela erakusten duena.

Ataltxo hau bukatzeko, aipatuko dugu beste aldizkari abertzale jeltokide bat, elebiduna. Eibarreko *¡Jeiki!* da. Aipatu besterik ez dugu egingo, oso gutxi bait dakigu horri buruz. Diktadura baino lehenago ere agertu zen, 1915. eta 1919. urteen artean. 1923.ean kaleratzen zen, baina 1924.ean, Diktadura ailegatzean, desagertu egin zen. Ez dugu lehen aro haren alerik. 1932.eko azaroak 30an berriro argitaratzeari ekin zion Eibarreko Euzko Gaztediak, noiz arte kaleratu zuten ez dakigula. 1932.eko lehen ale hori erreproduzitzen du Alfonso C. Saiz Valdivielsok bere *Triunfo y tragedia del periodismo vasco (1900-1936)* liburuan. 1932.ean, berak aipatzen duenez, Eibarren E.A.J.k 1.000 bazkide zituen, eta E.L.A. sindikatuak 800⁵⁸⁸.

Azkenik, eskualdeetako prentsaren barruan kokatu behar dugu *Bermeotarra*, Bizkaiko kostaldeko herri hartan sorturiko aldizkari abertzalea, ez zen JEL lehenaren atera, eta politikatik at egon nahi zuela aldarrikatzen bazuen ere, bere abertzaletasuna ere argi eta garbi uzten zuten, lehen zenbakiaren lehen orrialdea Arana Goiriaren esaldi batekin bukatzen zelarik:

«Ingorri au argitaltzen dogunok ezkatoz politika-alderdijak zatittu ta bananduten, ezta beste politika-alderdi barrijen bat sortu eta beronen berotasunera alkartauten be. Norberekoikeriz eta politika-alderdikeriz naikotuta dago gure errija (... Geure eginkixuna apalagua da, baña uste dogu beste edozein baño emokorragua ixango dala, ba asmo aunen elburua da: sarbide-atia ixatia euzko-abertzaletasunera erakarroteko (...))»⁵⁸⁹.

Bi ale bakarrik ikusi ditugu, 1932.eko apirilak 27koa eta 1932.eko maiatzak 27koa, 1. eta 2. zenbakiak alegia. Hilabetekaria zen, beraz. Erdaraz eta euskaraz idatzia (batez ere erdaraz, aldizkari jeltokideetan usu zenez), zortzi orrialde zituen. *Bermeotarra* eta beste adibide batzuk, *Arrati'ko Deya* esaterako, erakusten digute II. Errepublikaren garaian euskarazko eguneroko prentsa posible zela, euskarazko egunkari bat egin zitekeela, eta baita kazetaritza lokala ere posible zela, eta eginkizun batzu ere egin zirela, herri edo zonalde txikitako aldizkariak sortu zirelarik.

II.4.3. e) A.N.V.ren prentsa: Tierra Vasca

Abertzaletasun jeltokidearekin batera, 30.eko hamarkadan beste abertzaletasun bat sortzen da, aurrerakoa. Comución eta Partido Nacionalista Vasco-ko agintariek berriro elkartzea erabakitzen dutenean, beste talde batek hasiera ematen dio eztabaida bati.

Talde horrek Acción Nacionalista Vasca edo Eusko Abertzale Ekintza hartuko du izena, eta alderdi politiko bat eratuko zuen Errepublikan.

Bilakaera hori ezin hobeto aztertu du José Luis de la Granja irakasleak bere *Nacionalismo y II República en el País Vasco* liburuan⁵⁹⁰. Dakigunez, 1921.ean Euzko Alderdi Jeltzalea bi zatitan banatu zen: alde batetik, Comución Nacionalista Vasca, eta beste alde batetik, eskuindarrak, Luis de Aranaren aldekoak, Euzko Alderdi Jeltzalearen izena berreskuratu zutenak. Azken hauek *Aberri* aldizkaria beren bozeramailea argitaratzen zuten 1916.etik. 1923.ean egunkari bihurtu zen, eta urte berean, irailean, Primo de Riveraren Diktadura zela eta, agintariak debekatu egin zuten. 1925.ean berriro agertu zen. Comución delakoaren prentsa, momentu hartan *Euzkadi* eta *La Tarde* (1914.etik argitaratzen zena) egunkariak eta *Excelsior* kirolei buruzko aldizkaria, 1924.ean kaleratzen hasi zena, ez zuen debekatu. Euzkadi Buru Batzarrak *Euzkadiren* jabetza zeukan, baina egoera ekonomikoa txarra zenez, gerente bat sartzea erabaki zuen. Gerente hori Anacleto Ortueta izan zen. Berak bazeuzkan Comuciónen aldizkariak egiten zituzten bi enpresen akzio gehienak, Euzko Pizkundea eta Tipográfica Generalenak. *Euzkadiren* administrazio-kontseiluaren lehendakaria, 1925.etik 1929.era, Ortueta izan zen. Urte haietan, egunkariaren egoera ona zen.

Baina Diktadura bukatutakoan, Euzkadi Buru Batzarrak eskatu zion Ortuetari akzioak itzultzea, eta berak, egunkaria ez zela Comuciónena bakarrik, abertzaletasun osoarena baizik, ezetz esan zien. Auzia horrela erabaki zuen: Ortuetak gorde zituen Tipográfica Generalaren akzioak eta E.B.B.k Euzko Pizkundiarenak, *Euzkadi* argitaratzen zuen elkartearenak alegia. 1930.ean, *Euzkadiren* administrazio-kontseilu berrian bazeuden A.N.V.ren bi fundatzaile, J.D. Arana eta Arrien. *La Tarderen* zuzendaria, Casimiro Ullibarri, A.N.V.ra pasatuko zen, eta Excelsiorrena, José Olivares Larrondo, ere bai. Azken hau A.N.V.ren *Tierra Vasca* egunkariaren zuzendaria izango zen. Beraz, abertzaletasunaren erreformatzaileak sartuta zeuden C.N.V.ren enpresa periodistikoetan.

Haien garrantzia C.N.V. eta P.N.V. batzeko prozesua hasi zenean ageri ziren. Gatazka batzuek gertatu ondoren, 1930.eko urriak 31an, alderdiaren norabidea finkatzeko bozketa bat egin ondoren (erreformatzaileek irabazi zutena), *Euzkadiren* kontrola ofizialistengana joan zen. P.N.V. eta C.N.V. bilduta, *Euzkadi* Euzko Alderdi Jeltzalearen bozeramaile bihurtu zen. Erreformistek, aldiz, A.N.V. sortuko zutenek, Tipográfica Generalaren jabetza mantendu zuten, eta bertan egingo ziren, E.A.J.ren *La Tarde* ezezik, alderdi politiko berriaren lehenengo bi aldizkariak ere inprimatu ziren: *Nacionalista* eta *Acción Vasca*. Nahiz eta *Euzkadi* Tipográfica Generalean ere egin, A.N.V.koek hori debekatzea erabaki zuten. E.A.J.ren bozeramaileak, ordea, agertzen jarraitu zuten, artean kaleratzen ez zen *Aberriren* inprimategian.

Gauzak horrela, 1931.eko apirilak 7an E.A.J.k prentsa abertzale guztia kontrolatzeko aukera emango zion gertakizun bat jazo zen. Tipográfica Generalen asanblada orokorra bilduta, jeltzale batek kendu zion J.D. Aranari Ortuetak zituen akzioak. A.N.V.koak ezer gabe geratu ziren, eta garai hartan ateratzen zuten *Acción Vasca* egunkaria ezin izan zen berriro agertu. Errepublika ailegatzean, E.A.J.rekin akordio bat lortzeko ahaleginak alferrikoak izan ziren, A.N.V.ek ez bait zituen onartu haiek proposatutako baldintzak. Ortuetak Auzitegitara joan zen, baina ez zuen ezer lortu. 1933.ean A.N.V. bozermailerik zegoen.

1932.etik egunkari bat ateratzeko asmoak sortu ziren. A.N.V.koek bozeramaile bat behar zuten. 1933.ean Donostiako *El Pueblo Vasco* egunkariaren inprimategian egingo zela erabakita zegoen. Gure-Erria elkarteak eratu zen. 1933.eko urtarrilak 8an *Tierra Vasca*ren lehen zenbakia agertu zen. Urtebete eta bi hilabetetan, 1934.eko martxoak 11 arte, argitaratu zen. Bi bulego zituen, bata Donostian (zentrala) eta bestea Bilbon (Eusko-Etxean). Zuzendaria, lehenago ere aipatu dugu, José Olivares Larrondo *Tellagorri* izan zen.

A.N.V. ren pentsakera honako puntu hauetan laburbil daiteke: abertzaletasuna (Euskadi da euzkotarren aberria), Euskadiren batasuna E.A.J.ren federalismoaren aurkakoa), konfesionaltasunik eza, liberalismoa, beste indar politikoekin batzea, behar izanez gero, bere helburuak lortzeko, eta E.A.J.ren antimaketismoaren aurkakoa⁵⁹¹. *Tierra Vasca* egunkari abertzalea, demokratikoa eta euskalduna zen. Zortzi orrialde zituen, eta informatibo eta politikoa zen. Guri lanaren gaiari dagokionez, euskarazko atal bat argitaratu zuen egunero, «Euskel atala», noizbehinka ere beste euskarazko atal bat argitaratzen zelarik, literatura eta musikari buruzkoa. Euskal atalean bi idazlek izkribatu zuten, batipat: Jose Elizondo eta *Atxosteko mutilla* sinatzen zuen bat, bata gipuzkeraz eta besteak bizkaieraz. A.N.V.ren euskarari buruzko erizpideak eta euskararen erabilera da hemen gehien inporta zaizgunak, E.A.J.renekin gonbaratuta oso desberdinak bait ziren, abertzaletasun ez-jelkidearen jarrera irekiagoa eskeiniz.

Abiapuntua Sabinorena da, ordea: «Endaren berbiztea, izkuntzaren berbiztean dago», zioten Telesforo de Aranzadi hitzak gogoratu. Baina, jelkideek ez bezala, Euskaltzaindiaren arauak onartzen zituzten, eta batasunaren aldekoak ere bai:

«El estado natural de una lengua es vivir repartida en dialectos, siendo nada más que artificiales, convencionales, los idiomas literarios de Grecia, Roma, India, Inglaterra, Alemania, Francia y España (...). El euskera pierde cada día terreno en las comarcas donde se habla»,

zioen Martin de Anguiozarrek, hau da, Martín Berraondok⁵⁹². Ortografia edo idazkeraren batzearen alde ere bazeuden, Angel Irigarairekin bat etorritz:

«Es indudable que en un pueblo tan reducido como el vasco, nos es necesario un mayor intercambio de los diferentes dialectos para que unos euskaldunes no sean incomprendidos por otros (...). Sin embargo, algo se ha hecho para corregir este grave defecto, y hoy se escribe en esta parte de Euskalerría mucho mejor que hace 20 años. A esto han contribuido mucho los semanarios ‘Argia’ y ‘Ekin’, procurando no acentuar los localismos dialectales (...). Que se hable diversamente, bien está, pero escribamos igual, siquiera en parte, como lo hacen todos los idiomas literarios»⁵⁹³.

Irigaraik (eta A.N.V.koek) Euskaltzaindiak proposatutako idazkera onartu eta erabiltzea eskatzen zuten. Ikusi dugunez, A.N.V.koek teoria aranisten beste muturrean kokatzen ziren, eta garaiko zenbait komunikabideren bidetik abiatzen ziren. Egitarauan ere argi eta garbi uzten zuten euskararekiko jarrera:

«(...) Que propugnamos por la unificación y oficialidad del euskera, sin dialectos inter-euskadianos; por el reconocimiento de la Academia de la lengua vasca, sobre los grupos y capillitas que han destronado muchas po-

sibilidades de unificación y de mejoramiento del idioma, aunque no les negamos que sus improbables trabajos han podido ser salpicados por su patriotismo innegable y que en ellos han puesto un entusiasmo digno de mejor causa»⁵⁹⁴.

Euskara berpiztearekin batera, demokrazia eta liberalismoan ere aurreratu behar zen, A.N.V.koen ustez. A.N.V. Estatutoaren aldeko defendatzaile sutsuenetariko bat izan zen, Katalunia eta Galiziaren adibideekin parekatuz. Euskadirentzako Estatutoan, euskara hizkuntza ofizial izan zedin nahi zuten:

«El pueblo vasco va a iniciar la constitución de su nacionalidad, formándose en principio, su poder autónomo y una de las bases de consistencia del edificio que ha de levantar, de ser un hecho real el referéndum, es el resurgimiento de la lengua nacional, del idioma, haciendo que en el país el euskera sea la lengua oficial (...). Y con el Estatuto o sin él, iniciemos esa reconstrucción nacional de la lengua vernácula, aprovechando sobre todo esta temporada del año en las que las Corporaciones públicas y privadas abren centros para la enseñanza del idioma (...)»⁵⁹⁵.

Irakaskuntzan ere konfiantza handia zeukaten. 1933.eko otsailean Bilboko Udalean mozio bat aurkeztu zuten, bertako eskola publikoetan euskara asignatura optatibo bihurtu zedin. Erantzuna ezezkorra izan zen. Hala ere, Javier de Laspiurrek insistitzen zuen:

«(...). ¿Cómo es posible se dé el absurdo pedagógico de enseñar en CASTELLANO al niño euskaldun? (...). Esa labor para llevarla a cabo precisa de una enseñanza completa en EUSKERA, siendo este el UNICO medio vehicular en las Escuelas de Barriada de la zona euskaldun, aunque lo prohíba el Reglamento»⁵⁹⁶.

Baina ahalegin handienak Unibertsitatearen alde egin ziren.

*Tierra Vasca*k argitaratu zituen folletoien artean (Pio Barojaren *La leyenda de Jaun de Alzate* eta Mogelen *Peru Abarkarekin* batera) Telesforo Uribe-Echevarriaren *La Univer-sidad vasca* dago. A.N.V.koek abertzaletasun irekiago bat proposatzerakoan, E.A.J.ren arrazismotik ere aldendu nahi ziren:

«Gure abertzaletasuna esta ‘racista’ edo abenda aidekoa gura dau-nentzat baño da alan da be guztiok ontzat artu dituguz usteak elburu bardiñak batu dauzalako (...). Orregatik sortzen dira aberriak izkuntz berezi duen errietan, elerri edo literatura berekorra, ta jakintza berekorra edo bere ‘kultura’ daben errietan, baña, onek, gauza guztiok, izkuntzatik sortu-riko gauzak dira, da, orregaitik, izkuntza da aberriaren zuztarra ta ez bere odolaren izakera»⁵⁹⁷.

Eta kanpokoei, hauxe proposatzen zieten:

«Geure errira datorzanak ikasi begiye euskeraz geuk atzerrira guaze-nian egiten dogun bezela (...).Euskadi barruan ibilli bear dabenai ederto yatorke euskerea erabilia bertoko elia dan ezkeru (...)»⁵⁹⁸.

Gainera, erabilerari dagokionez, ez ziren euskarari buruz hitzegitera bakarrik mugatu, eta euskaraz bere ideia politikoak, bere egitarau edo programa, zabaltzen zuten.

Tierra Vascaren atalak, ordea, ez zuen herrietako berririk jasotzen, hau da, ez zen informatiboa, iritzizkoa baino. Honetan *Euzkadiren* euskal ataletik aldentzen da, ziur aski *Euzkadik* bazuelako urteetan zehar osatutako korrespondentsale-sare bat herrietan, A.N.V.koek ez zeukatena. Euskal atala ez zen beti argitaratu, etenaldi batzu egon ziren. Bazirudien A.N.V.ren proiektuaren inguruan mugitzen ziren intelektualek huts egiten zutela, eta 1933.eko abuztuan haien laguntza eskatzen zuten:

«Existe una ayuda superior a la metálica y es la ayuda de colaboración: el envío de originales, el que no falte su cooperación para que TIERRA VASCA siga airosamente, sin decaer, en el camino emprendido?».

Baina *Tierra Vasca* egiten zuten gehienak intelektualak ziren⁶⁰⁰. Arazo ekonomikoak ere larriak ziren, eta *El Pueblo Vascoren* jabea zen Picaveak erabaki zuen zorrak ordaindu ez ezik *Tierra Vasca* ez zela bere egunkarian gehiago argitaratuko. 1934.eko martxoak 11an agertu zen azkenengo alea. Hala ere, Gerra Zibilean, Eusko Jaurlaritzaren politikari esker, berriro agertuko zen Bilbon.

Beste atalera igaro baino lehenago, aipatuko dugu A.N.V.rekin lotura estua izan zitekeen aldizkari bat, edo behintzat A.N.V. aldarrikatzen zuten autonomismoaren alde jarri zena. Barcelonan argitaratu zen *Baskoniaz* ari gara. Lehenengo alea (bi ale bakarrik ikusi ditugu) 1932.eko urrian agertu zen, S. Doñabeitiak zuzendua. Katalanez, euskaraz eta gaztelerez idatzia, badirudi bere xede nagusia Estatutoaren aldeko kanpainia egitea zela. Ezer gutxi dakigu aldizkari horretaz.

II.4.3. f) Abertzale eskubitarren prentsa: Jagi-jagi eta Mendigoxale

Aurreko atalean aztertu ditugun A.N.V.koak abertzaletasunaren ezker aldean baziren, mundu abertzalean ere 30.eko hamarkadan beste muturrean, eskubialdean alegia, beste talde bat sortu zen, A.N.V. ez bezala alderdi politiko batetan antolatu ez bazen ere. Talde horri deitu izan zaio *Jagi-jagi*, bere bozeramailea zen aldizkariaren izena hain zuzen ere. Euzko Alderdi Jeltzalearen barruko korronte hori, oso erradikala, 1932.ean inguruan mugitzen hasi zen, bere erroak aspaldidanik zetozelarik.

1932.ean Euzkadik autonomiarantzako pausuak ematen zituen. Euzko Alderdi Jeltzalea gero eta posibilistago bihurtzen ari zen. Hala ere, Madrileko Gobernuarekiko eztabaidak ez ziren falta, Errepublikako agintariak laizismoaren aldekoak eta jeltzaleak erlijioaren aldekoak zirelako, edota abertzale jeltzaleak sozialismoaren aurkakoak zirelako. Alderantziz, E.A.J.ren barman talde erradikalago bat sortu zen, ideologia sabindiarrarengandik gertuago egon nahi zuena: «Una lucha», dio Antonio Elorzak, «cuyo único objetivo puede ser la independencia y cuya mayor debilidad sería creer en la positividad de cualquier pacto con el poder español»⁶⁰¹. Errepublikaren aurka ageri ziren, gero eta gehiago: agintari errepublikanoekin kontaezinezko gatazkak eta arazoak izan zituzten Jagi-Jagikoek. 1933.ean Luis de Arana, talde horren sinbolorik nagusia, E.A.J.tik bota zuten. Gero Elias de Gallastegi, *Jagi-jagiren* zuzendaria, joan zen. Alderditik kanpo

egonda, eta alderdi politiko berririk sortu gabe, abertzale eskubitar haiek Bizkaiko Mendigoxale Batzaren babesean lanari ekin zioten.

Egia esan, *Jagi-jagi* baino lehenago Bizkaiko mendigoxaleek beste aldizkari bat kale-ratzen zuten, *Mendigoxale* hain zuzen ere. Hamabostean behin agertzen zen, eta oso mami politikoa izaten zuen. Aldizkariaren lehen zenbakian, 1932.eko otsailak 19koa, Luis de Arana y Goirik idazten zuen:

«Sois, jóvenes mendigoxales, el brazo robusto de nuestra Patria, la fuerza de choque del mañana».

«Aberri-Gudarijak», hala definitzen ziren mendigoxaleak. Hamabostekarian euskarazko testuak ere agertzen ziren, %20a gutxigorabehera. Euskara kontuetan ere, sabindiar amorratuak, nola ez, eta *Kirikiñoren* ikasleak ere bai. Hainbeste goersten zuten Bustintza, non Durangon eta Mañarian jaialdi bana antolatu zuten⁶⁰². Mendigoxaleak euskara jakin egin behar du, arraza eta Aberriaren hizkuntza delako. *Mendigoxalen* euskara ikasteko dei anitz aurkitzen ditugu, gehienak erdaraz idatziak:

«Y el mendigoxale, como hijo predilecto que es de la Patria, como iniciador del movimiento patriótico en Euzkadi, debe saber el Euzkera (...). Porque el Euzkera es el hecho diferencial que mejor caracteriza a tu raza. Porque el Euzkera es el idioma de tu Patria»⁶⁰³.

Jagi-jagiren lehen alea urte hartan bertan agertu zen, irailak 17an, *Bizkai'ko Mendigoxale Batza'ren Deya* zela aldarrikatuz. Lehen zenbakitik *Aberriren* ildotik zetozetal aditzera eman zuten. Astekariak 1923.eko banaketaren zauria irekitzen zuen. Giro nahasian, sozialista eta abertzaleen arteko gatazkak maiz gertatzen ziren Bilboko kaleetan. 1931.eko irailean Bilboko alde zaharrean, borroka baten ondorioz, sozialista bat hil zen. Haren adiskideak Bilboko Euzko-Gaztediren egoitzara joan eta eraso egin zuten. Poli-ziak hamalau abertzale detenitu zituzten, eta haiek gose greba egitea erabaki zuten. Bi egun pasatu zituzten espetxean, «Jagi-jagi euzkotarrak, laster dator eguna...» dioen kanta abesten. Hortik, kanta horretik eta gogo horretik, zetorkion izena astekari berriari.

Jagi-jagiren jarrera burrukalaria izan zen:

«Su tono agresivo, retador y virulento, acarreó a *Jagi-jagi* serios problemas con la autoridad gubernativa (...). Su salida, los sábados, era todo un espectáculo. Cada semana llegaba la Policía a las inmediaciones de Gran Vía, 46, para entorpecer su difusión. Para burlar la vigilancia de los agentes, los hombres de *Jagi* recurrían a los trucos más inverosímiles y pintorescos: unas veces metían los ejemplares en las cestas de las vendedoras de pescado; otras los ataban a cientos de globos que arrojaban por la ventana»⁶⁰⁴.

Jagi-jagin antzinako aberriano asko bazeuden: Elias Gallastegi (zuzendaria), Candido Arregi, Angel Maria de Agirretxe, Nicolas de Bayo, Pedro de Basaldua, Jose de Ituarte (1933.ean, batzuren ustez, *Euzko* zuzenduko zuena), Manuel de la Sota, Trifon Etxebarria... 1933.ean, esan bezala, E.A.J.tik zeharo baztertuta geratu ziren, Luis Arana ere bai. Momentu hartan, 1933 .eko urriak 21 tik azaroak 18 arte, *Jagi-jagi* ez zen kaleratu.

1934.eko urtarrilak 27tik maiatzak 5 arte ere ez. Horrez geroztik, *Euzkadiren* aurkako irain eta erasoak gero eta gehiago izango ziren, banaketarako bidea prestatzen. Ez zen banaketa hori gertatu; Jagi-jagikoez ez zuten 1923.eko aberrianoek beste indarrik.

Euskarari dagokionez, *Jagi-jagik* oso gutxi zeukan euskaraz idatzita. Astero argitaratzen zen lehengo orrialdean zutabe bat, «Astekua» izenburupean, non Ibon delako batek (Ibon Uribitarte?) iruzkin batzu idatzen zituen, garrantzi handirik gabekoak. Ideiak betikoak dira, ortodoxia sabinianoren barman, jakina: euskara arrazaren erakusgarria denez gero, ikasi eta zabaldu egin behar da. *Jagi-jagik*, baina, bere mamiaren %3a baino ez zion euskarari eskeintzen.

II.4.4. Ipar Euskal Herriko prentsa

I. Munduko Gerlaren ondoren, Ipar Euskal Herriko euskaldungoak aldaketa batzu sofritu zituen. Gerla eta Ameriketarako emigrazioaren ondorioz, Ipar Euskal Herriko biztanlegoa izugarri murriztu zen:

«Ehun eta hamabi mila eskualdun gare Iphar-aldean. hoietarik lau mila eta berehun hil gerlan. Arauka, Frantziako jendetze guzitik, berrogoi miliunetarik, hamabortz ehun mila hil behar ziren, eta chuchen chucena hala dire (...).

Lehenago, gaindika baginuen gure lurretan eskualdun gizakia, eta ba zoatzin Ameriketarat soberakinak. Ez dugu orai ichurgia beharrik, guziz hirietarat, hoin laster hemengoek beren ohidurak galtzen dituzten zorigaitzezko lekuetarat»⁶⁰⁵.

Ipar Euskal Herriko politika eta kulturaren eraberritze bat gertatzeko momentua zen, Piarres Larzabalen hitzetan: «Urte hetan [1918-1939] ez da gehiago Eliz eta Gobernu-arteke borrokarik»⁶⁰⁶. Agian gehiegi esatea da, baina argi dago lehengo xuri-gorrien arteko polarizazioak leku bat ematen diela beste aukera batzuei. Abertzaletasuna ere saiatuko da Iparrean sartzen, eta aukera politiko bat, gauza batzutan jeltzideengandik gertu zegoena, sortuko da: *Aintzina*.

Lehenengo partean utzi dugu *Eskualduna* astekaria, 1918.etik Jean-Blaise Adéma kallonjearen zuzendaritzapean. I. Munduko Gerlak sortutako eskasia garaiaren ondoren, *Eskualdunak* berriro bere lehengo diztira berreskuratu zuen 20. eta 30.eko hamarkadetan. Berriro neurri handiak eta gerla aurreko lau orrialdeak berreskuratu zituen. Publizitatea eta mota guztietako iragarkiak bazituen, gehienak frantsesez. Hala ere, testu gehien-gehienak euskaraz idatziak ziren. Garai honetan *Eskualdunaren* kutsua informatiboa da. Nolabait, hegoko *Argiarekin* pareka daiteke: biak astekariak ziren, lau orrialde izaten zituzten, eta erlijioa, euskara eta nekazaritzari garrantzi handia ematen zioten. Atalei dagokienez ere, parekotasunak nabariak ziren: *Eskualdunaren* lehen orrialdean «Berriak» (mundu guztikoak) eta «Ebanjelioa» atalak zeuden. Testurik esanguratsuenak, astekariaren bultzatzaileen pentsamoldea isladatzen zutenak, lehen orrialdean egoten ziren. Hala ere, 20. et 30.eko hamarkadetan ez da hain argi erakusten pentsamolde hori,

eta *Eskualduna* gero eta informatiboago bilakatzen da. Bigarren eta hirugarren orrialde-etan Euskal Herriko berriak agertzen dira, hiru ataletan banatuta: «Laburdin», «Baxena-
barren» eta «Ziberoan»: bertan, besteak beste, Baiona, Hendaia, senpere, Donibane
Lohitzune, Hazparne, Miarritze, Urrugne, Arnoba, Ustaritz, Donazaharre, Bustine-Iri-
berry, Aingille, Donapaleu, Garruze, Donibane Garazi, Eyheralarre, Larragne, Lacarry,
Altzay, Barkotxe, Maule, Arrokiaga, Miskildi, Mendikota, Landibarreko albisteak irakur
daitezke. Hirugarren orrialdean nekazaritzari buruzko berriak agertzen dira. Laugarren
orrialdean, azkenik, iragarki askorekin batera, zutabe bakar bateko honako atal hauek:
«Pilotaz», Euskal Herri osoko pilota partiduen berriak zekartzala; «Nafarroatik», Hego
Euskal Herritik bidalitako berriak, Fermin Irigarai *Larrekok* bidaliak, non, Nafarroaz hit-
zegiteaz gain, Hego Euskal Herriko beste lurraldeetako berriak ere ematen ziren, eta bat-
zutan, Espainiakoak ere bai, beti oso laburrak; eta «Laborarier», nekazarietako atal bat.

Adémak *Eskualdunaren* zuzendaritza 1924.ean utzi zuen. Elizaren menpe zegoelarik,
Eskualdunaren zuzendaritza beste apaiz baten eskuetara joan zen: Jean Saint-Pierre.
Baionako apezpikuaren idazkaria zen. «Artekari ona (...) batasunaren segurtatzeko», La-
fitteren ustez⁶⁰⁷, bere karguan hasi zenetik astekaria berritu egin zuen. Garai hartako
idazleak, besteak beste, Jules Moulier *Oxobi*, Louis ApesteGuy, Jean Etchepare, Louis
Dassance, Jean Barbier, Michel Iriart ziren, hau da, Ipar Euskal Herriko hoberenak.
Saint-Pierrek eta hurrengo zuzendariak, Domingo Soubeletek, *Eskualdunaren* garairik
hoberenetarikoak lortu zituzten:

«Iratzartzeko memento ona zen: orhoit ‘bloc des gauches’ delakoak
nahi zuela erlisioneari berriz jazarri, eta behar zitzaioela ihardoki. Gudu-aro
horrek emaiten zion kazetari bizitasun berezi bat, kasik *Eskualdun Onaren*
denboran bezala»⁶⁰⁸.

Gero eta irakurle gehiago lortzen ari zen Jean Saint-Pierre 1930.ean apezpiku izendatu
eta Afrikara bidali zutenean⁶⁰⁹. Astekariaren gorakada egiten jarraitu zuen hurrengo zu-
zendaria, Domingo Soubelet, artean Baionako apezpikuaren idazkaria zena. Bere zuzen-
daritzapean *Eskualdunak* irakurle gehien lortu zuen, 8.000. Idazle onak zituen: Dirassa-
rrek «Pilotaz» atalean idazten zuen, Oxobik eta Jean Elissalde *Zerbitzarik* artikulua;
iritzi-artikuluez hurrengo zuzendaria izango zena, Xalbat Arotçarena arduratzen zen.
Erretore batzuk beren herrietako berriak bidaltzen zituzten: Iturbidek, Milafrankako Et-
cheverryk... Louis Dassancek nekazaritzari buruzko gaiak lantzen zituen, Pierre Laffitte
ere hortik zebilen.

Politikari dagokionez, eta antzinako ohiturari jarraiki, pertsonalismoa nabaria zen. Or-
duan hiru izen nagusi ziren: Lissar, De Coral eta Jean Ybarregaray. Azken honengan
kontzentratuko gara. Haren nagusitasuna 1914.etik zetorren. Lehenago Ipar Euskal He-
rriari bonapartistak nagusitzen baziren, 1914.etik Ybarregaray eten gabe deputatu izen-
datu izango zen. Ybarregaray De la Rocque jeneralaren Parti Social Français delakoan
sartu zen, eta Vichy-ko ministraria izatera ailegatuko zen. Beste hautagai «xuri» bat, De
Coral, Louis Marinen Fédération Républicaine delakora joan zen. Biak beste hautagai
batekin, Alliance Démocratique-ko René Delzangles-ekin, bat egingo zuten 1936.ean
Front Populaire-ri aurre egiteko. Bat gatzok Pierre Letamendiarekin dioenean:

«Le catholicisme (...) en France il amène les Basques à s'intégrer sans problème à l'intérieur des divers courants qui composent la droite française»⁶¹⁰.

Hego Euskal Herrian ez bezala —ikusi dugu nola elizgizon euskaldunek abertzaletasun jeltkidera jo zuten— Iparrean politikaren zabaltasuna haundiagoa omen zen. Abertzaletasuna, hala ere, ailegatu egin zen mugaz bestaldera, asko sartu ez bazen ere. Jean St.-Pie-rrek berak, *Ainxuberro* goitizena erabiliz, *Euzkadi* egunkarian idazten zuen. Lehenago Iparreko euskaldunen Frantziarekiko atxikimenduak ez bazuen abertzaletasun jeltkidea sartzen uzten, badirudi 30.eko hamarkadan, Hegoko apaizak proiektu abertzale jeltkidearen bozeramaile eta teorigile bihurtu zirenean, Ipar Euskal Herrian ere E.A.J. edo beste alderdi antzeko bat eratzen saiatu zirela: 1933.eko urtarrilak 13an, Jose de Ariztimuño *Aitzolek* dio *Euzkadin* Ipar Euskal herrian alderdi bat eratzear zegoela. Hurrengo urtean, 1934.ean, *Aintzina* aldizkari elebiduna (gehiena euskaraz) sortu zen.

Hala eta guztiz ere, *Aintzina* Pierre Laffitek sortutako aldizkari bat dugu, hilabetekari bat, ez alderdi bat. Ustaritzen agertzen zen, hango seminarioan bait zegoen Laffite apaiza. Badakigu (Letamendiak dioenez) *Aitzolek* zenbait aldiz bisitatu egin zuela Ustaritzen. Aldizkaria, *Trait d'union mensuel des Régionalistes basque-français*, JEL lemarrenpean agertu zen. Baina horrek ez du esan nahi buru belarri jeltkidea zenik:

«*Aintzina* adopta la devise sabinienne *Jaun goikua eta lege zarra* et montra sa sympathie pour le P.N.V., mais aucun parti ou mouvement politique ne sera créé autour de lui. Aux élections législatives de 1936, *Aintzina* demande de voter pour les trois candidats de droite, Coral, Delzangles et, bien entendu, Ybarnegaray»⁶¹¹.

1936.eko maiatzean «gu gure chokotik ere gauden ere, JEL baithan bethi bat» egongo zirela esaten bazuten ere, abuztuan zera zioten:

«Egia da heraberik gabe agertu girela bai nazionalisten bai tradizionalisten bilkuretan, baina ez dugu heien politikari gutieneko zorrik. Frantziako regionalistekin dugu gure egitekoa, erlisionearen bahean zetabetan ditugularik heien irin guziak»⁶¹².

Zer da zehazki *Aintzina*? Utz dieziegun beren sortzaileei berei adierazten:

«Duela zonbait ilabethe, Eskualdun gazte moltcho bat elgarretaratu gira, gure ethorkizunerako bideak ezagutu nahiz. Frantziako bazter gehiensutan berdintsu egin dute gazte zonaitek eta heiek, guk bezala, ik-husi dute badela lan hainitz egiteko, nork bere eskualdean lan egin behar du. Beraz guk Eskual-Herrian (...)»⁶¹³.

Letamendiak azpimarratzen duenez, beren eragin nagusiak *Esprit* astekari demokrata-kristaua eta *L'Ordre Nouveau* aldizkaria ziren. Beste leku batetan «eskualerrista» bezala definitzen dira. Alderdi politiko baten proiektua ere hor agertzen da:

«Les eskualerristes sont de jeunes basque-français décidés à répandre leurs idées politiques et surtout à s'organiser pour le travail méthodique sur le terrain électoral. Les premiers groupes se sont continués discrètement et

jusqu'ici leur préoccupation a été de se former por être à même d'écrire dans les journaux et de parler en public.

La propagande a été individuelle, et c'est de toutes petites celules qui ont été fondées dans un grand nombre de villages (...).

Néanmoins les Eskualerristes ont eu une réunion publique à Gure Etchea de Saint-Jean-de-Luz, il y a un an, et une conférence contradictoire à Ustaritz au printemps dernier. Du banquet des principaux dirigeants, qui se tint en Décembre, à la capitale de Labourd et où les trois provinces basques-français étaient représentée par vingt-quatre membres, nous ne dirons rien, si ce n'est qu'il créa de vrais lieux de fraternité et fut le point de départ de travaux importants.

Un précis de programme parut d'abord, puis un commentaire à l'usage du militants, où les divers points difficiles se trouvent expliqués avec une netteté parfait. Nous parlons de la brochure *Eskual Herriaren alde* publiée en basque et en français (...)»⁶¹⁴.

Baina azkenean egitismo horiek ez ziren gauzatu, eta eskualerrista horiek ez zuten talde bat izatetik alderdi politiko bihurtzerako saltoa egin. Alderantziz, esan bezala 1936.eko hauteskunde orokorretan Front Populaire delakoaren aurka jarri ziren⁶¹⁵, eta eskubitarren aldeko botoa eskatzen dute: behe-nafartarrek eta zuberotarrek Jean Ybamegarayrentzako botoa, lehen zirkunskripzioko lapurtarrek René Delzanglesentzako eta bigarren zirkunskripziokoek Bernard de Coralentzako eman zezatela, bestela «le succès du Front Populaire serait une catastrophe pour la France, et aussi pour le Pays Basque»⁶¹⁶. Sindikalismoari dagokionez, beti sozialisten aurka agertu ziren:

«Nahiz gure herrietan ez den lantegi handirik, Maulen eta Hazparnen baizik, halarik ere on litake lehen bai lehen forma ditzen, langile multchoa diren toki guzietan, gisa hartako *Syndicats chrétiens* deithuak. Badira ja anhitz Frantzian, Confédération française des travailleurs chrétiens (CFTC) delakoari eratchikiak (...)»⁶¹⁷.

Hegoan gertatutako antzeko bilakaera bat egin behar zen, alegia, baina baldintzak ez ziren inolaz ere berdinak: Hego Euskal Herria oso lurralde industrializatuta zen bitartean, Iparrean ere ez zen halakorik gertatzen. Biztanlegoa ere murriztagoa zen. Eta politikan parte hartzeko baldintzak oso desberdinak ziren: Hegoan autonomia planteatzen zen momentuan, Iparrean inork ez zuen seriotan Frantziatik kanpoko Euskal Herri baten aldeko politika egitearekin amesten, baina urratsak emanak ziren. Proiektu politiko independente guztiak, Ipar Euskal Herrirako proiektuak, ez ziren gauzatu. *Aintzina* 1937.eko urrian desagertu zen, 33 zenbaki kaleratu ondoren, arazo ekonomikoak zirela medio. Berririo agertuko zen 1942-43. urteetan, aurreko garaian baino kulturalagoa, Laffittek eta bultzatua. *Aintzinatik* zetozen 1945.eko hauteskunde kantonaletan «nationalistes basques français» bezala aurkeztu zirenak.

Bitartean —eta tendentzia politiko berdinekoak— antzinako kazetagintzaren arrastoak aurkitzen ditugu: almanakak. *Eskualdunak* kaleratzen zuenarekin batera (*Eskualdunaren Almanaka*), 1934.ean behintzat beste bat agertu zen, *Gauden gu eskualdun*, sozialista, sozialista erradikal eta komunisten kontrakoa (hau da, Front Populaire-ren kontrakoa), eta

euskaldunen hautagaien aldekoa (Ybarnegaray). Bestalde, Parisen bizi ziren euskaldunek beste aldizkari bat argiratu zuten urte berean, 1934.ean: *Elgar. Journal des basques de Paris*, baina oso gutxi euskaraz.

Kulturari dagokionez, gauzak ere hobetu ziren Ipar Euskal Herrian 20. eta 30.eko hamarkadetan. 1921.ean *Gure Herria* aldizkari kulturala sortu zen, nolabait Hegoan zeudenen ispilua. Hilabetekaria, elebiduna, ia gure egunetartean ailegatu den aldizkaria dugu. Denetarikoa gaiez aritzen zen: berriak (kulturalak, euskal kiroletakoak), antropologiazko gaiak, natur zientzietakoak, historikoak, literarioak eta oro har euskal izakerarekin zerikusia zuten edozein gaiz idazten zuten. Antzinako testuak ere noizbehinka argitaratzen ziren. Lehenengo zuzendaria M.E. Blazy izan zen, eta oso garrantzitsua izan zen bere bitzaren lehenengo urteetan Louis Dassance. Urte haietan Jean St.-Pierre, Jean Elissalde, Louis Dassancek, J. Eizagirrek, L. Apesteguyk, J. Moulierek, Fermin Irigaraik, P. Ithurralde, Jean Barbierrek edo P. Lhandek idatzi zuten bere orrialdeetan, euskaraz. Frantsesez beste izen ospetsu andana bat aurkitzen dugu: Jules Vinson, Gabriel Hérelle, Emmanuel Souberbielle, Henri Gavel. *Gure Herriarekin* Ipar Euskal Herriak bere aldizkari kultural propioa izan zuen. Politikan ez ziren gehiegi sartu, sozialisten aurkakoak zirela garbi utzi bazuten ere. Bere asmoa serioa zen, esnobismotik ihes egin nahian⁶¹⁸.

Bazirudien euskal kultura berpizten ari zela. 1923.eko urrian euskara sartzen da hezkuntza programetan:

«Jamais en effet, elle [euskara] n'avait eu une place officielle dans les programmes de l'enseignement primaire ou secondaire. Cette lacune a été comblée. Monsieur Gieure évêque de Bayonne vient de prendre une décision qui sauvegardera désormais notre langue millénaire, et d'adresser à ce sujet une lettre circulaire à M.M. les Supérieurs des Séminaires et collèges libres pour instituer et organiser l'enseignement des langues régionales dans les Etablissements diocésains»⁶¹⁹.

1935.ean Donibane Lohitzuneko Udalak eskoletan euskara ikastaroak antolatatu zituen, «tant dans les Ecoles Communales que dans les Ecoles Libres»⁶²⁰. Ikastaro horien antolamendua Eskualtzale-Biltzarrari zegokion. Euskara idatziak ez ziren beste komunikabide batzutan sartu zen: diskagintzan, adibidez, 1935.ean Pathé disketeak diska batzuz kaleratu zituen, euskal musikarekin. Irratian ere sartzen ari zen piskanaka piskanaka:

«La T.S.F. sert de véhicule à notre antique idiome. A Radio Paris, le R.P. Lhande présenta une fois une chorale basque que fit merveille. Depuis, MM. Lacombe et Legarralde ont eu pareille initiative pleinement couronnée de succès. A Bordeaux-Lafayette on a, à plusieurs reprises, retransmis des auditions de la chorales de St. Jean-de-Luz, où il y a toujours une part faite à la musique vocale.

Mais les émissions ne son point régulières. Au contraire, le poste de Saint-Sébastien donne tous les mercredis de 8 heures à 9 heures du soir une séance basque dont les sans-filistes son tres contents. Naturellement, les Guipuscoans assurent le plus souvent ce service patriotique (...)»⁶²¹.

Hegoko euskaldunekiko gonbarazioa ezin ekidina zen. Baina baldintzak, behin eta berriro errepikatu behar dugu, oso ezberdinak ziren.

Atal hau bukatzeko —Hego Euskal Herriko prentsarekin gonbaratzeko egina, erreferentzia moduan, hemengo prentsa bait dugu lan honen ikerkuntz-gai nagusia— itzul gaitetzen *Eskualdunara*. 1936.ean bere politika propioari jarraituz —erlijioaren aldekoa itsu-itsuan, dakigunez— Frankoren armadaren alde agertu ziren. Ospetsua da «Mola jeneralaren soldat eskualdunek zaintzen dute Gernikako arbola» dioen pasarte hura, asaldatuek Gernika bonbartzatu ondoren idatzia. 1937.ean Xalbat Arotçarena hartu zuen *Eskualdunaren* zuzendaritza. 1892.ean Isturitzen jaioa, Maule eta Landibarren apaiz egon ondoren, 1937.eko martxoak 24.ean Baionako astekari euskarazkoaren zuzendari bihurtu zen. Berehala Action Française alderdi eskubitarraren alde agertu zen argi eta garbi. Horregatik dio Laffittek:

«Horra zertako ez ginen harekin akort ez Espainiako gerlaz, ez gure Alemanekilakoaz. Askok aihertu zitzaizkon 1940-etik aintzina, Rusoen bel-durrrez desiratzen baitzuen Alemanek ez galtzea»⁶²².

Hala ere, Laffittek uste du «sasoin txarrean ukan zuela *Eskualduna* eskutartean: papera ezin ukan Alemanen baimenik gabe; ‘ligne de démarcation’ famatuak kazetaren hel-eremua hertsitzen; asko irakurlek ezin jasan haren politika... Ondorioz erosleak ihesi joan zitzaizkion, ez baitziren gelditzen bi mila eta berrehun bat baizik»⁶²³.

Euskarazko aldizkaririk iraunkorrenak, euskara eta euskal kulturarentzat hain garrantzitsua izandakoa, oso bukaera txarra eta itsusia izan zuen: Frantziako Erresistentziakoek 1944.ean Xalbat Arotçarena detenitu eta juzkatu egin zuten, «haren sosak eta liburuak norapait eramán», eta *Eskualduna* itxi eta berriro kaleratzea debekatu zuten. Urte berean, L. Léon Uztaritzeko erretoreak —hor zegoen Laffitte, ez ahaztu— beste aldizkari bat argitaratzea deliberatu zuen, eta Piarres Laffitte zuzendaritzapean 1944.etik 1969. arte *Herria* astekaria agertu zen.

II.5. Euskara eta beste komunikabideak

II.5.1. Euskarazko komikigintza

Euskarazko komunikabideak aztertzerakoan, ezin genituen komikiak alde batera utzi, nahiz eta askotan bigarren mailako jenerotzat hartuta izan. Lehenengo euskarazko komiki-aldizkariak sortu zirenean, 20. eta 30.eko hamarkadetan, Espainian eta, oro har, Europan, umeentzako irakurgai soilak zirela pentsatzen zuten. Euskal Herrian ere berdin: honen froga garbia, gure artean argitaraturiko lehen komiki-aldizkaria (euskaraz zein erdaraz) *Txisturen* alerik ez dugula gaur egun ezagutzen. Badago jende asko *Argia* (umeentzako aldizkaritxo bultzatu zuena) ezagutu eta gogoratzen duena; askoz ere gutxiago, ordea, Donostiako astekariaren semetxoaz akordatzen dena. *Argia* inprimatzen zutenen familiakoak, esate baterako, ez dute *Txistuz ezta* berririk ere, geroago Isaac López Mendizabalek kaleratu zuen beste komiki-aldizkariak (*Poxpolin*) ondo gogoratu arren. *Txistu* eta *Poxpolin*, Gerra aurrean euskaldunek sortutako bi komiki-aldizkari horiei buruz, eta

baita aldizkari bilakatu ez ziren beste proiektu eta komiki batzuri buruz ere zerbait esango dugu.

Euskaraz agerturiko lehenengo *historietak* 1907.ekoak ditugu, *Baserritarra* nekazal aldizkariaren 83. eta 85. zenbakietan, 1907.eko abenduak 7an eta 1908.eko urtarrilak 4an. argitaratuak. Biak Victoriano Iraolak eginak dira. Badakigu Iraolak berak inprimatzen zuela aldizkari hura, idazle izateaz gain. Lehenengoak, José María Unsainen *Antecedentes del comic en Euskadi (1894-1939)* liburuan ikus dezakeguna, *On Kosmerentzat* du izena. Sei marrazkietan, didaskalia banarekin, mozkorti batek sagardo kupel bat eramateko dituen arazoak kontatzen ditu, garai hartako Donostiako antzerkigileen umorea komikira eramanez: umore herrikoi bat, Donostiako euskaraz kontatua. Marrazkiak, bestalde, kalitate onekoak dira. Bi historieta haiek ez zuten jarraipenik izan.

Lehenengo historieta sorta Bilboko *Euzko-Deya* aldizkarian agertu zen. *Euzkeltzale-Bazkunak* 1916.ean sortua, lehen aroan (1916-1920), marrazkilari ezezagun batek Teles eta Niko ume koxkorren ibilaldiak kontatzen zituzten hamabi istorio argitaratu zituen, 1918.eko apirilak 16tik urte hartako azaroaren 16ra. Istorio-sortaren izena pertsonaiena zen, *Teles eta Niko* hain zuzen ere. Lehenago, aldizkariaren orrialdeetan beste istorio batzu ere agertu ziren, 1916., 1917. eta 1918.ean, baina ez ziren orijinalak, Caran d' Ache eta atzerriko beste marrazkilari ezagun batzurenak baizik. Horren adibideak ikus daiteke, besteak beste, 1917.eko martxoak 1ean («Lukainka dalakuan...»), apirilak 16an («Astakillo'ren kontubak ankaz gora duaz...»), uztailak 16an («Astakillo geuria kaletik pozik dua...»), 1917.eko urriak 1an («Daukonak estaukonari»), etabar. *Teles eta Niko* komiki-sorta azaldu baino lehenago, *Euzko-Deyan* beste historieta orijinal bat agertu zen 1918.eko otsailak 16an, 45. zenbakian: lehenengo orrialdean, «Erantzun ederra» izenburupean, bederatzi binetako istoriotxo bat kontatzen zaigu. Kalitate eska-seko marrazkiak dira. Istorioa ere ez da beste munduko gauzarik: hauteskunde garaia dela eta, jauntxo bat nekazari batengana abiatzen da, botua eske. Eman ez ezik, dio jauntxoak, nekazariak lurrak utzi eta alde egin beharko du. Erantzun injenioso batekin dena konpontzen da. Zer esanik ez, testua marrazkien azpikaldean agertzen da, baliabide grafiko edo literario berezirik gabe.

Euskal Herrian, Espainia osoan bezala, europar komikiak hemengo marrazkilarientzat ereduak ziren, eta ez Estatu Batuetakoak, haiek urtea hauetan, hain zuzen, ailegatzeko ari bait ziren: halanola, Gustave Verbeek-ek 1903.ean sortutako *The Upside Downs* komikia 1906.ean hasi zen Madrileko *Monos* umeentzako aldizkarian argitaratzen⁶²⁴. Baliteke *Teles eta Nikoren* egile ezezagunak *The Katzenjammer Kids* ezagutzeko, 1897.etik William Randolph Hearst-en *The New York Journal* egunkarian agertzen zirenak⁶²⁵. Rudolph Dirks-en komiki-sortan bezala, Teles eta Niko bi ume bihurriak ziren. Baliteke, bestalde, *Euzko-Deyako* marrazkilariak Wilhelm Busch alemaniarren *Max und Moritz* ere ezagutzeko, zeinak *The Katzenjammer Kids-en* aintzindariak ziren. Busch-en lanik ezagunena 1865.ekoa dugu.

Normalean, ume bikotearen istorioak lau bineta betetzen zituen, azpiko testu edo didaskalia banarekin. Hala ere, noizbehinka pertsonaien ahotik *balloon* edo *globoak* ere agertzen ziren, esate baterako 1918.eko martxoak leku eta irailak leku istorietan. Azpiko didaskalien euskarri txikia baino ez ziren eta, oro har, ezin da esan marrazki eta ba-

lloon-ekin bakarrik istorioa uler zitekeenik, oraingo komikietan gertatzen den bezala. Gehienetan, gainera, ez zen horrelakorik agertzen. Berdin esan daiteke beste baliabide grafikoekin. Oso gutxitan erabiltzen ziren. Argi dago testuak irudiek baino askoz ere garrantzi haundiagoa zuela, eta, izatez, irudiak testuaren menpekoak ziren, ia ia *alehuyen* antzera. Hala ere, bildurrik gabe esan daiteke euskarazko lehenengo pausua ematen ari zirela *Teles eta Niko* egiteaz.

Teles eta Niko utzi baino lehenago, esan dezagun aste batzu agertu gabe pasa ondoren, 1918.eko azaroan gure egile ezezagunak aste hartan bukatzen ez zen istorio bat marraztu zuela. Teles eta Niko, ordurarte betiko trastekerietan bakarrik ibiliak, itsasoaren hondora doaz beren ibilaldiak garatzera. *Euzko-Deyaren* 62. zenbakian (1918.eko azaroak 1koa), bi umeek arrantza egiteko sistema bat asmatzen dute, zulo bat eginez. Hurrengo asteko zenbakian (1918.eko azaroak 16ko 63.ean) zulo hartatik sartzen dira baina arkaitz batek estaltzen die irteera, horregatik beste leku batetik irten behar dute. Huraxe izan zen *Teles eta Nikoren* azken ibilandia, ez bait zen haien istorietarik *Euzko-Deyan* inoiz agertu.

Euzko-Deyaren saiakeren ondoren, bazegoen beste bat askoz serioagoa, hain zuzen euskara hutesz komiki-aldizkari bat kaleratzeko proiektua. Izango zatekeen Euskal Herriko lehenengoa, erdaraz ere ez bait zen horrelako ahaleginik gertatu, agian Madrilin eginako aldizkariekin nahikoa zelako: 1915.ean *sortu* zen *Dominguín*, 1919.ean *Charlot*, zinemako pertsonaia protagonista zuena, eta, garrantzitsuen —gaztelaraz komiki-aldizkariari izena ere emango ziena— 1917.ean: *TBO*. Azken honek hasiera ematen die komiki aldizkari andana galant bati: 1918.ean *Periquín*, *Historias infantiles*, eta beste batzu agertu ziren, eta 1921 .ean *Pulgarcito*⁶²⁶.

Hura alde batetik, eta 1919.etik *sortu* zen euskarazko aldizkari mordoak bultzatu zuten beren egileak komiki bat ateratzeko aukera kontutan hartuz. 1919.ean sorturiko euskal aldizkari haien bultzatzaileek, Iruñeko kaputxinoek, hain zuzen ere, Euskaltzaindiari umeentzako aldizkari bat kaleratzea proposatu zieten. Proposamena 1923.eko maiatzekoa dugu, *Argian* irakur dezakegunez:

«Zenbat eta zenbat neska-mutiko ez ditugu beren eskuetan ‘T.B.O.’ ta ‘Pepito’ ta beste onelako ingitxoakin ikusten?», zioen artikulua egileak, Gregorio Mujikak. «Ba oraindano erdal-ingitxoak ibilli dituzten bezala, aurrera umeentzako euskal ingitxom polit bat izango dutela jakiteak nor poztuko ez du? Euskerarentzat aurrerapen aundi-aundia ez ote da umeak, beren zaletasun bizienetako baten bitartez euskaltzaleak?. Auxe da, ba, Aita Kaputxinoak darabilkiten asmoa ta poz-pozik zorianduaz, herbesteko ingirik politena baño politagoa izatea opa diogu ‘Umeentzako euskal ingitxoari’⁶²⁷.

Ez dugu *Pepito* izeneko komikirik ezagutzen, eta suposatzen dugu *Pulgarcitoz ari* zirela. Dakigunez, *Umeentzako euskal-ingitxo* hori ez zen inoiz agertu. Urte batzu geroago, 1923.ean, kaputxinoek argitaratzen zuten *Zeruko Argia* aldizkariaren orrialdeetan komiki batzu agertu ziren, Oterminen sinatuak.

Euskarazko lehenengo komiki-aldizkaria, *Txistu*, 1927.ean *sortu* zen. Lehenago ez dago Euskal Herrian ez erdarazko ez euskarazko beste komiki-aldizkaririk. Esan bezala,

ez dugu haren alerik ezagutzen. Badago, ordea, erreferentzia grafiko bat, nolabaiteko froga bat, *Argia* astekarian 1926.eko apirilak 18an, eta ongi asko ezagutzen ditugu komikia sortzeko pausoak, hurrengo lerroetan azalduko ditugunak⁶²⁸.

Ahalik eta irakurlego haundiena lortu nahian, Argiakoek ezin zituzten umeak ahantzi. Astekaria zutenen artean, bazegoen dudarik gabe haur ugari, batez ere haiek euskaldunik alfabetatuena zirelako. Umeentzako irakurgai batzu, beraz, sortu nahi izan zituzten Argiakoek. Lehenengo asmoak, aldiz, ez ziren dirudienez komiki bat ateratze-koak, hasiera batean *Txistu* ez bait zen komiki baten izena, pertsonaia batena baizik. Astekarian bertan umeei zati txiki bat eskeintzen hasi zitzairen 1926.eko urtarrilak 10tik; egun hartatik, irregulari, *Txistu*'ren *txokoa* umeentzako atala argitaratzen hasi zen. Denborapasak —»hitz-nasketak» edo gurutzegramak, esate baterako— asmatu zituen, baina ez hori bakarrik, gure «Txistu» misteriotso hark kirolak ere interesatzen omen zitzaizkion, eta pilota-txapelketak eta irteerak antolatu zituen, arrakasta gutxirekin dirudienez.

1926.eko agertu zen *Argian* horri buruzko lehenengo aipamen zuzena. Gregorio Mujikak *Argiakoek* zerabilkiten asmoaren berri ematen digu:

«Geldi egoteko eremita txarra da gure ARGIA au. Oraintxe buruan dabilkin bazenekite... Oraindik ez degu gauza ziur erabaki, ta egingo dan jakin arte ixilik egongo gera. Kostata ordea (...). Nexka-mutiltxoen alde izango da, batez ere. Guziok gera, ume, ordea, ta... Ixo, ixo, oraindik ez dakigu egingo dan eta. Egiten bada, aren 'txistuak' bazter guzietara eramango du poza (...)⁶²⁹.

Hurrengo hilabeteetan *Txistu* kaleratzeko asmoa gero eta argiago azalduko zuten. «Txistu»k berak adierazten du nola Madrilera joan zen eta han bizi ziren euskaldun batzuekin harremanetan hasi zen. Geroago jakingo dugu nor zen *Txisturen* bultzatzaile nagusienetarikoa bat, «Txistu» atala bera egiten zuena agian: Abdon Alaiza arabarra. Besteak ezin izan ditugu nortzuk ziren jakin, baina hala ere, jakin badakigu Madrilen ikasten ari ziren euskaldun batzu zirela, Arkitektura ikasleak. Txisturen proiektu aurrera doa 1926.ean zehar. Urte hartako apirilean Gregorio Mujikak «Guziok txistulari» izenburupean zera kontatzen digu:

«Umientzako aldizkari errex, polit, alai onezaz, izenbat aldiz aritu ote gera berriketan!... Bear-bearrekoa dala uste izan degu beti. Nolako izan bearko lukean ere argi ikusten genuen. Ainbeste orrialde... emen xantuak, emen ipuiak, emen izkirimiriak, txokuan asmaketak. Ala ere ez genuen egiten. ¿Zer zala-ta? ARGIA'k berak ere lana pranko ematen zigulako. Buru lana ta txanpon-lana (...).

Madrid'tik dei bat etorri zaigu ordea. An bizi diran arkitekto euskaldun gazte batzuek eta an bertan arkitekto-ikaskizunetan dabiltzan euskaldun iaio batzuek irrintza zorrotza bota digute.

'ARGIA egiten dezutenak —esan digute— gauzak ondo egiten badakizute. Euskalerriko nexka ta mutiltxoentzat aldizkingi atsegin bat ¿zer dala-ta ez dezute egiten? Euskeraren alde egin liteken lanik ederrena orixe izango litzake. Aurra atseginduaz euskalduntzea... ia zer lan eder ta txaloharria! ¿Zer dala-ta lan oni ez diozute ekiten? ¡Guk lagunduko dizutegu!

¿Bai? Bai gizona. Laguntza ori egizkoa dala adierazteko, aldizkingi be-
triaren lau zenbaki egiteko aña gai bidaldu digute. Xantu politak, ederki
baño ederkiago egiñak, ipuitxo parreragilleak, izkirimiriak... Aiek guziak
ikusitakoan, bene.benetan poztu giñan, eta buruan generabilkigun asmoa
aurrera eramatea erabaki genuen. ¡Aupa, laister jaioko dan TXISTU poz-
garria!»⁶³⁰.

Hainbesteko oldarra erakutsi arren, oinak lurrean ondo jarrita dirurik
ezaren beldur agertzen ziren *Argiakoak*:

«Baña...baña... ¿Ta dirua? TXISTU guk nai bezelakoa jaioko ta azi dedin,
bi milla arpidedun bear omen dira (...). ¡Guziok arpidedun, guziok
TXISTU zale, guziok TXISTU'lari! ¿Bi milla? ¡Baita bost ere!»⁶³¹.

Hurrengo pausoa laguntzaileak bilatzea izan zen. *Txisturen* proiektua gorpuztuz
zihohan. Apirilera, bazekiten nolakoa izango zen: hamabostean behin zortzi orrialde
izango zituen komiki bat atera nahi zuten antza, horietatik bost edo sei marrazkiz beteak
eta besteak asmakizun, irakurgai eta beste gauza batzurekin. Neurriak Argiaren laurdene-
koak izango ziren. Salneurria ere pentsatuta zeukaten: hogeitazentimo zenbaki bakoitza,
eta urtebeteko harpidetza (26 zenbaki) bost pezeta. Merkeago oraindik Argiaren harpide-
dunentzat: 4,50 pezeta urtero. Gainera, «arpidedun (suskritore) artean sari bereziak» ba-
natuko zituztela azaltzen zuten. Baina saririk haundiena, Argiakoentzat behintzat, eus-
kara hedatu ahal izatea zen, «¡Ama Euskerak laztanduko zaitu!» esanez. Baina harpide-
dunak, dirudienez, ez zetozen, ez Argiakoek nahi adina behintzat. Bi mila harpidedun
gehiegi omen ziren, kontutan hartzen baldin badugu gainera garairik hoberenetan *Argiak*
bera 7.000 irakurle (harpidedun eta harpidedun ez zirenak barne) zituela,. Horrek atze-
ratzen du Txisturen jaiotza. Ekainean komikia ateratzear zegoela agintzen dute; baita uz-
tailean ere, Oñatin eta Erreterian *Txistu* jaiotzen laguntzeko talde bana sortzen denean:

«Oñati'n eta Erretereri'n lagun talde batek bere gain artu du alde batetik
dirua bildu eta bestetik TXISTU ume artean sabaltzeko [sic] lana; bai
Erretereri'n bezela berak beren eskuz txiki artean banatuaz, bai Oñatiarrak
bezela mutikoak, bildutako dimarekin arpideduaz. ¡Ori da, euskaldunak,
ori TXISTU benetan maitatazea! ¡Beste errietan ere onenbeste ez ote degu
iritxiko! Lagun on askoan baditugu ba. ¡Ja, anaiak, TXISTU LASTER IR-
TENGO DA ta ateak zabal arkituko al ditu gure etxe guzietan, gaurko txi-
kiak bigar euskera alde guk baño askoz geiago egin dezaten!»⁶³².

Komiki bat ateratzeko asmoak jendetza nahiko haundi baten arreta lortu zuen nonbait,
eta bertsolari batek, Xepelar ospetsuak hain zuzen ere, ume euskaldunentzako aldizka-
ritxoaren abantailak aldarrikatu zituen:

«Asko ta asko ikusten degu
iragarkia ARGIA'n
Seme polit bat nola dagoen
Orain jaioko bearrian
Donostia'ko mi maitian
Eta Garibai kalia:
Pozez beterik gaude artzeko
Bistatzen zeradenian»⁶³³.

Txistu argitaratu baino lehenago oraindik beste oztopo bat aurkituko zuten bidean: asmoaren sortzaile bat hil zen uztailean: Abdon (edo Aton) Alaiza arabarra.

Madriren, ikasleak Euskal Herritik kanpoko unibertsitateetara jotzera behartuta (gure artean unibertsitaterik ez bait zegoen), bazegoen euskaldun kolonia bat nahiko indartsua. Gazte adoretuak, gainera, Eusko Ikaskuntzak ere Madriren delegazio bat sortu bait zuen. Espainiako hiriburuan gazte haietako batzuk euskara ikasi zuten, hala nola Aton Alaiza bezalako beste euskaltzale arabar batek, Andoni Urrestarazuk⁶³⁴. Aton Alaiza berehalaxe lanari ekin zion Madriren bizi ziren euskaldunekin, eta batez ere ikasleekin, urte batzu geroago eta Alaiza hil ondoren *Agrupación de Cultura Vasca* bihurtuko zen elkarte baten sortzailetariko bat izanik. Hori, Urrestarazuk 1931.eko maiatzak 15eko *Euzkerea* aldizkarian kontatzen digunez, 1930.ean gertatu zen. Urte batzu lehenago Alaizak eta beste batzuk sorturiko elkarte berriaren egoitzara Ateneon ematen ziren euskara klaseak, Eusko Ikaskuntzak antolatuak, pasatu ziren. *Agrupación de Cultura Vasca* haren helburuetariko bat Euskal Herrian Unibertsitate bat lortzea zen, Errepublikan Primo de Riveraren diktadurapean baino errazagoa ikusten zena. Alaizak berak Madriren horren alde ere lan egin zuen: «intentó agrupar en un acto público a todos los estudiantes para pedir la Universidad vasca», baina, garai hartan giroa ez zen aproposena:

«Suspendido el euskera en las escuelas, prohibidas todas las manifestaciones euskéricas en la enseñanza y sometida la Academia de la Lengua Vasca a la fiscalización de un hombre grotesco (...) la respuesta al llamamiento de Alaiza no fue la esperada».

Alaiza berahala konturatu zen euskal kultura hedatzeko euskaraz idatzitako aldizkariak zuten garrantziaz. Madriren euskal aldizkarien banatzeaz arduratu zen Aton Alaiza, 1933.eko uztaileko igande batetan egin zitzaion omendaldian bere lagunek gogoratzen zutenez:

«Dándose perfecta cuenta que la labor renacentista del País Vasco no se hallaba en íntima unión con la difusión y acrecentamiento de nuestra cultura autóctona, dedicó un gran esfuerzo en propagar y difundir entre sus amigos todas las revistas, periódicos y órganos encaminados al desarrollo de la cultura vasca. Como resultado de esas actividades se incrementó el número de socios de Eusko Ikaskuntza en Madrid, y de este modo se constituyó la delegación de Estudios Vascos»⁶³⁵.

Mugaz bestaldeko euskaldunengan ere arreta jarri zuen Alaizak. Ustaritzeko seminarioaren aldeko harpidetzan parte hartu zuen. 1933.eko uztailak 16an Musitu bere jaioterrian omendlai bat egin zioten Madrilera *Agrupación de Cultura vasca*-ko bere lagunek. Herriko hilerrian Isaac Díez eskultore arabarrak egindako estela zuberotar bat ezarri zuten. Omenaldian, besteak beste, Doroteo de Ciaurriez, Manuel de Irujok —Eusko Ikaskuntzaren ordezkari gisa—, Ramón de Bikuñak —Alaizaren adiskide mina— Landaburu jeltkideak eta Atonen beraren anaiak —dominiko bat— parte hartu zuten.

Aton Alaiza adoretuaren heriotza *Txisturen* jaiotzean oztopo izugarria izan zen, baina ez oztopo bakarra. Diruaren eza arazo nagusia zen. Behin eta berriz «euskaldun aberatsen

laguntza» eskatzen zuten *Argiakoek*. Azkenean laguntza ekonomikoa heldu zen. 1926.eko uztailean bilbotar ezezagun batek dirua eman zien:

«Lenengo urterako amar arpide, bigarren urterako sei ta irugarren urterako iru ordaindu dizkigu, ta ez or oxta-oxta, ez, gañezka baizik. Onelako laguntza asko izan bagenu aspaldi irtengo zan oriandik jaio bidean dagon aldizkingi polita»⁶³⁶.

Hurrengo hilabeteetan Eusko Ikaskuntzaren bidez Garteizek emandako diruaren parte bat jasoko zuten, irailak 26ko alean esaten diguten legez: 100 pezeta hartu zituzten «Garteiz» izendatuko zen sarietan emateko.

Arauk kontutan hartzekoak dira; alde batetik haien helburuak azaltzen dituztelako, umeen artean euskeraz letzeko gai zen irakurleko bat sortu nahi zuten, helduen artean aspaldidanik saiatu ziren bezala, ideologia ahaztu gabe:

«Umetxoak gogor irakurri ta irakurtzeaz gañera irakaspen onuratsuenak emateko egoki izango diran gaiak erabiliko dira idazki labur auetan: au da, ‘gauzen ikaskizunak’ edo umeain ta batez ere euskaldunai, dagozkien ezagutzak azalduaz (...)»⁶³⁷.

Eta, beste alde batetik, hizkuntzari, idazkerari zegokionez, gipuzkera zen, beti bezala, hautatutako barietate edo banatasuna:

«Gipuzkoako euskera errez eta argian idatzi bear dira batzaldirako idazkiak»⁶³⁸.

Honek erakusten digu ezin argiago zeintzu ziren *Txisturen* sortzaileen xede nagusiak: alde batetik, haien asmoa didaktikoa zen, komiki haurrentzako bakarrik zuzendua bait zen; bestetik, hizkuntzaren aldetik *Argian* egiten zuten bezalaxe, nolabaiteko barietate «standard» bat jazarri nahi zuten, gipuzkera alegia.

Urrian beste laguntza ekonomikoa bat jaso zuten, Alaiza zenaren lagunek bildua, beste 50 pezeta, bigarren sari bat, «Alaiza saria» izenekoa, eratzeko. 1927.ean, azkenean, lortu zuten aurreko urtean landutako ametsa betetzea: *Txistu* kaleratu zen. Baina, arrazoi zehatzak ez dakizkigularik, oso ale gutxi agertu ziren. Hala ere, guzti honek erakusten digu zer nolako interesa zuten komikietan euskara inguruko munduan mugitzen zirenek, euskara bera bultzatzeko tresna ezin hobetzat jotzen bait zituzten. Ez hori bakarrik, euskaraz bideratzen zen ideologia ere zabaldu nahi zuten umeen artean —eta hau garbiago dago *Gastetxu* eta *Poxpolin* kasuetan, biak jeltzaleengandik hurbilak ziren komikiak—, Europako beste lurraldeetan egiten zen legez: gogora dezagun Beljikan, esate baterako, *Tintin* famatua 1929.ean hasi zeka agertzen *Le Petit Vingtième* (*Le Vingtième Siècle* aldizkariaren umeentzako gehigarrian alegia), aldizkari katoliko batetan, eta badakigu beljarraren ekintza asko eta asko hemengoek eruduzat hartzen zituztela, sindikalismoa adibidez. Erreferentzia moduan, esan dezagun *Txistu* kaleratu zen urte haietan Espainian batez ere bi komiki zeudela, *T.B.O.*) Buigas argitaletxeak 1917.etik kaleratzen zuena, eta *Pulgarcito*, Barcelona-ko Bruguera 1921.ean argitaratzen hasi zena. Katalunian ere komiki-aldizkari batzu argitaratzen ziren, katalanez, *En Patufet* ospetsuena izanik. Primo de Riveraren diktadurapean Espainiako komikigintza bere gailurrera heldu zen. Estatu Batuetan,

han non 1896.ean *The yellow kid* lehenengo komikia, R.F. Outcalt-ek sortua, William Randolph Hearts-en *World* egunkarian agertzen hasi zen, urte haietan ere komikiaren booma ikus dezakegu: 1919.ean *Snuffy Smith* eta *Thimble Theatre (Popeye)* agertu ziren, 1923.ean *Felix the Cat*, 1924.ean *Little Orphan Annie* eta 1929.ean *Tarzan. Mickey Mouse*, komiki pertsonaiarik ezagunenetariko bat aipatzeko, 1930.ean sortu zen, *Txistu* baino hiru urte geroago, alegia. Garai hartan komunikabide guztiak egundoko garapena ezagutu zuten Ameriketara. Baita Europan ere. Euskal Herriko ekoizpen kultural, politikoa eta sindikalak, besteak beste, eta baita kazetaritza/komikigintza, ez zirela fenomeno isolatuak, Europako beste lurraldeetan gertatzen zenari begira bait zeuden. Beraz, komiki bat ateratzeko momenturik egokia ematen zuen.

Europa eta batez ere Ameriketako komikigintzarekin gonbaratuta, ezin genezake esan *Argian* 1926.eko apirilak 18an agertutako eredu oso ona zenik. Baina komikia bazen, Errepublikara garaietan bertan prozesu autonomikoaren alde agertu ziren «aleluyak» ez bezala. *Txistuk* bazituen komiki izateko esijitzen diren baldintza guztiak: testua eta marrazkiak osagai dira, bata ezin da ulertu bestea kontutan hartu gabe. Román Gubern-ek emandako definizioa bere *El lenguaje de los comics* liburuan hartuz gero ikusiko dugu nola *Txistuk* betetzen zuen:

«Definimos los cómics —zioen Gubern-ek— como estructura narrativa formada por la secuencia progresiva de pictogramas, en los cuales pueden integrarse elementos de escritura fonética. El pictograma constituye históricamente la forma más primitiva de escritura y se define como un conjunto de signos icónicos que representan gráficamente el objeto u objetos que se trata de designar»⁶³⁹.

«Ballon» edo «globo» ez agertu arren (hitzak marrazkien azpian kokatzen ziren, didaskalietan), *Txistu* komiki oso bat zela esan dezakegu. Estructura narratiboa ere oso xehea zen: ipuitxo moduko bat baino ez zen, azkeneko moraleja eta guzti, kanpoko kontalari batek kontatua. Ikus daitekeen bezala eransten dugun erreprodukzioan, pertsonaia antropomorfoak agertzen dira, untiak hain zuzen ere. Horietako bat —umearen pertsonifikazioa, alegia— txalupa batetan irtetzen da, amaren aholkuak entzun gabe. Larrialdi baten ondoren, hirugarren pertsonaia bat agertzen da, dordoka bat, ume-untzia salbatu eta amaren besoetara itzultzen duena. «Amaren esana egin» amaitzen da sei laukietan kontatutako istorioa. Ikuspuntua ere ohizkoa da oso: istorioan zehar kanpoko ikuspuntu bakar batetik begiratzen dugu gertatutakoa, eta inoiz ez pertsonaia batengandik edota beste ikuspuntu batetik. Pertsonaien ahotsa, adibidez, ez da inoiz ere agertzen.

Esandakoak, ordea, ez du esan nahi *Txistu* mesprezatu behar dugunik, lehenengo euskal komikia sortzeko asmoak hainbeste neke eta lan behar bait zuen eta, azken finean, sortzaileen helburua euskara hedatzea bait zen. Bestalde, Espainian egiten ziren komikiak ere oso antzekoak ziren¹⁴⁰.

Esan bezala, ez dugu *Txisturen* alerik ezagutzen. Batzuren ustez, hamabi bat ale agertu ziren 1927.ean. Gero, desagertu egin zen. Haren sortzaileen adorea nekaezina ematen zuen: 1932.ean aurreko porrota ahazturik, *Txistu* ume euskaldunen eskuetara berriro eramatea proposatu zuten. Baina bigarren asmo hau ez zen gauzatu. Bazirudien euskaraz ko-

miki bat ateratzeko asmoek porrot egin behar zutela, ezagutzen dugun bigarren euskara hutsezko komiki-aldizkariak ere larrialdi ederrak igaro behar izan bait zituen. Isaac López Mendizabalen *Poxpolinez ari* gara.

Goraxeago esan bezala, euskara hutsezko bigarren komiki-aldizkaria —*Gastetxu*, bakarririk saltzen ez zena, Euzkorekin batera baizik, ezin bait dugu aldizkari independentzat jo— 1935.ean sortu zen, Tolosan, *T.B.O.tik* ateratako historieta batzurekin eta John Zabalo *Txikik* marraztutako beste batzurekin. *Poxpolin* zuen izena. Jaio zen urte berean, Eusko Alderdi Jeltzalearen haurrentzako taldeen izen zuen komikia desagertzeko zorian egon zen, *Argian* kontaktzen duten bezala:

«Abertzaleak eta baetz ere gaztetxutak! Azaldu da ‘Poxpolin’ derotzaion asterokua. ‘T.B.O.’ antzekua. bear genduan, bai, gaztetxuok asterokoren bat edo. L. Mendizabal’dar Ixaka euskaltzale benetakuari eskerrak sortu da asteroko ori (...). lenago bere azaldu zan ‘Txistu’ deritzaion gaztetxuentzako asterokua. Agertuaz batian, baña, porrot egin eban. ‘Poxpolin’ asteroko barri oni ez al yako alakorik gertatuko (...)»⁶⁴¹.

Hala zioten pozez beterik 1935.eko ekainean. Irailean, berriz, larri omen zebilen *Poxpolin*:

«‘Poxpolin’ iltzera dijoakigu. ‘Poxpolin’ ezin diteke il. ‘Poxpolin’ iltzen bada, abertzaleok nai degulako ilko da, ez beste ezergatik (...).

Ona zer [egin daitekeen]:

a) Ondoren arkituko dezuten txartela bete, ‘Poxpolin’ laguntzalle bezela artu nai dezutela esanaz.

b) Urrengo batean esango zaizutena. Uri-Buru-Batzarrak, laster jasoko dezuten idazkoan esango dizueguna arretaz irakurri, ta txintxik atera gabe bete.

Ta ‘Poxpolin’ ez da ilko (...)»⁶⁴².

Poxpolinek 1936. urte arte irautea lortu zuen, hilabete batzu agertu gabe egon ondoren, 1935.eko abenduan berriro argia ikusi bait zuen, Euzko Alderdi Jeltzalearen Gipuzku Buru Batzarraren laguntzaz.

Hala ere, poza gutxirako izan zen. Gerra piztu zenean, garai hartan euskaraz argitaratzen zen komiki bakarra, Gipuzkoako beste euskal aldizkari guztiak bezalaxe desagertu egin zen 1936.eko uztailean.

II.5.2. Euskara irratian

1925.eko irailak 29an Radio San Sebastián-ek bere emisioak aideratzen hasi zen. Hura izango zen euskarazko lehenengo irratsaioak emitituko zituen irratia, 1925.etik bertatik eta Gerra iritsi arte. Carmelo Garitaonaindiak dioenez⁶⁴³, sortzailerik nagusia Sabino Uzelaieta Donostiako orduko alkateordea izan zen. Udalak turismoa bultzatzeko irratia bat jartzeko ideiarri ezetza eman ondoren, baimen bat lortu zuen eta EAJ-6 irratia, Radio

San Sebastián, eraiki zuten Igeldon. Harrera ezin hobea izan zuten garai hartako euskarazko aldizkariak egiten zutenen artean, eta bereziki Argiakoek ederki goraiatu zuten, eta astekariko bertako bi idazlek izugarrizko lana egin zuten irratian, geroxeago ikusiko dugun bezala. Hona hemen nola deskribatzen zuten *Argian Nabarriztarrak* (Zabala-Arana?) Radio San Sebastián:

«Irratizkin au (...) bi zatitan dago: irragiña Txubillo-mendian (Igeldo ez da mendi orren izena, andik ordu-erdiko bidean dagon errairen baizik), eta irratola (estudio) Donosti uri barrenean.

Irragin-gayak Western Electric Company batzak egiñak dira. Goi-aria buruizko bi zatikako luzien artean dago lurretik 40 neurkin (m.) goyak. Irragiña jartzeko toki oberik ezin zitekean asmatu.

Irratola ere ondo jarrita dago. Emen esan, abestu edo jotzen dana, iru aneurkin (km.) luze dan iristen da irragiñera, ta onek ortzai (eter) bidez alde guzietara irradaten du. Oraingo irragiñak 500 watt-neurriko indarra egiten du; bi illabete barru edo, ordea, oingoa kendu ta erosi duten berria jarriko omen dute, lau bider indar geigo egingo duna. Erabiltzen dun ortzai-ozka (onda) 343 neurkiñekoa da (...)⁶⁴⁴.

Esan bezala, 1925.ean Radio San Sebastián eraiki zenean *Argian* harrera ezin hobea egin zioten. Harrigarri samarra hasieran, beste komunikabide berri batzuri egindakoa ez bait zen hain ona. Esate baterako, zinemari egindakoa: Teodoro Erandorenaren *Euzkadi* filme propagandista egin zen arte, Argiakoek iritzia zinemaren aurkakoa zen, agian hemengo zinema-industria ahulak ez zuelako esperantza haundirik eskatzen, eta Euskal Herriaren ikusten ziren pelikuletan atzerriko ohiturak erakusten zirelako. Ez zen batere arraroa haien jarrera: kirolekin ere antzekoa erakutsi zuten. Beraientzat, atzeritik zetorren guztia arriskutsua zen, bere irakurleago ere aldatzeko arriskuan zegoelako.

Baina irratiarekin ez zen horrelakorik gertatu. Argiakoek ikusi zuten herriarengandik hurbileko komunikabide bat bezala, nekazariei euskaraz hitzegiteko txit egokia. Radio San Sebastián hasi zenez geroztik, lehentxeago esan bezala, euskarazko irratsaioren bat emititzen hasi zen. Zergatik zentitzen zuten Argiakoek hainbestearainoko interesa? Arrazoi batzurengatik. Lehena, euskara zabaltzeko bide bikaina iruditzen zitzaielako:

«Bai, irakurleak, gizarte ontan bertan baztertuta, zokoratuta aurkitu genduan izkuntz maitagarria, aideko erregea, arranoaren antzera ibaia zer diot arranoaren antzera! arranoa baño erozoago, arranoa baño kemensuago egaz dabilkigu (...) ¿Nola? Emen aurrean daukaten tresnatxoa zure aurrean bazeneuka etzenuke ori galdetuko. ‘Itz egin beti euskeraz’ dio oraintxe abots ezagun batek: amaika euskaldunok entzungo zuan abesti auxe (...).

‘Radio Donostia’ irratizkin bikañari zor dizkiogu euskera zabalkunde ta garaiopen abek. ‘Radio Donostia’ dala ta dabil gure euskera ttukuna egaz eta ‘Radio Donostia’ dala-ta jakingo dute erri asko ta askotan euskera badala (...)⁶⁴⁵.

Hona hemen egun haietako irratsaioen adibide bat, *Argiaren* orrialdeetan argitaratua. 925.eko urriaren 8ri dagokiona dugu:

«LENENGO ATALA

- 1.Eresia
  - 2.Radio-onespena
  - 3.Mendi-mendiyan: tenor-abestiya
  - 4-Irule, Donostiar aba
  - 5.Recóndita armonía, Pucchini [sic]
  - 6.Eusko Rapsodia
  - 7.‘Carmen’ eresia
  - 8.Lezo’ko Kristo
  - 9.Eusko-Rapsodia.
- Ettxeberria errenditarra zan abeslari ¡Ederki abestu ere!

BIGARREN ATALA

- 1.Abestia euskaraz
- 2.Qui tolis, bakarrizketa euskera (Alzaga jaunak)
- 3.Eusko-eresia
- 4.‘Dantza-erestiak’ Donostiko txistulariak
- 5.Amezketak’ko Pernandoren ipuiak (Egileor jaunak)
- 6.‘Ator mutil’, ‘Ijitoak
- 7.Eresia
- 8.‘Ijitua’
- 9.Abestia
- 10.Ariñ-ariñ»⁶⁴⁶.

Begi bistan dago garai hartako programazio ia osoa musikala zela. Erljioak ere garrantzi handia zuen. Euskaltzaleek ere irriatiak izan zezakeen garrantzia, euskara ezezik katolikotasuna ere zabaltzeko, ikusi zuten. Horrela adieratzen zuen *Odietak*:

«(...) Ondasun guztiyen gañ daukagun gauza euskaldunok, kristautasuna da. Kristautasun katolikoa da. ‘Radio Donostia’k zabaldu bear dituen ikaskintsak, beraz, lenen-lenen ez dute sekulan Eliz-Amak erakusten dituen gauzen eta oitura-ekandu garbien kaltezoak izan bear (...)»⁶⁴⁷.

Hirukote ideologiko honetan falta den osagaiak ere mintzo ziren, noski: euskara eta fedea aipatuta, nekazaritza bakarrik falta zen. Nekazariari behar ainako begirunea eta arreta zor zitzaioela zioten eta Radio San Sebastián-en arduradunei baserritarrentzako irratsaioak ere aideratzen eskatu zieten.

Esan dezakegu *Argiakoek* bilatu zutela asmakizun berrirako izena. *Nabarriztarrak* berak adieratzen zuen nondik zetorren irratia buruzko hitzak:

«*Irratizkiña* zer dan? Ara, esango dizut, ene irakurle. Irratizkiña, erderaz *radio emisora*, ari-gabeko urrutizkiña dezu. Nik asmatua danik ez uste, ordea; ezta berri-berria danik ere; 1916’g. urtetik ona Lopez Mendizabal’dar Ixaka’ren iztegiak 653’garren orrialdean *irratizkin radiografía* edo *marconigrafía* dala idatzita dago-ta.

Radio euskeraz esateko asmatu ere ezin diteke itz egokiagorik, nekazariak ezia *irran* eraiten dun bezela, irratizkiña ere itza irran alde guzietara zabaltzen bai du»⁶⁴⁸.

Euskaldun askorentzat gauza berria ezezik harrigarria ere bazen euskaraz irriatiaren bidez entzutea. Ikus dezagun nola deskribatzen zituen *Nabarritzarrak* momentu haiek:

«Lengo eguneko arratsaldean berunarria gertu ta belarrikoa jarri nuaneko nabaitu nuan poza! Donibane-Loitzun'eko txadon abestaldea abeste ari ai-zan! Etxeko guziak, belarri bana genuela, zortziakarte entzuten egon giñan.

Gabeko amarretan, berriz, Laborda jaun abeslari bikañaren abotsa entzun bear nuala, zai nengoan. Entzuteko izan ere! Ayek euskel-abesti goxoak! Otseña zera, batez ere, aderki-bai-ederki abestu zuan. Neri beintzat biotz-biotza ikutu zidan. Xorionak, Laborda adiskide! Eta berriz ere entzungo al dizugu Donosti'n bizi geranok irratizkiñaren bidez»⁶⁴⁹.

Dirudienez, donostiarrek eta ingurukoek (tolosaRrek, esate baterako), arreta haundiz entzuten zituzten irratsaioak. Euskaldunen aurreko esperientziak, garai hartan ume koskor ziren batzuren lekuko izanik, Londreseko BBC irratia entzutekoak ziren. Baten batek gogoratzen du nola bere aitona behin esan zuen Ingalaterrako hiriburuko kanpandorrea entzun zuen berunarria edo galenazko irratia haietako batetan. Aldi berean, Donostiako irratia kalitate haundikoa omen zen, Carmelo Garitaonaindiak azpimarratzen duenez:

«'El Sol' comentó en su sección de 'TSH' que esta emisora era 'una de las estaciones españolas más populares en el extranjero' y que la BBC inglesa la consideraba como 'una de las más adecuadas para realizar en Inglaterra la retransmisión de los conciertos continentales'»⁶⁵⁰.

Argiaren laguntzarekin, Gipuzkoan irriatiaren aldeko iritzi-korronte bat sortu zen. Horretarako, 1925 .eko azkenaldian astekariaren arduradunek atal berri bat sortzea erabaki zuten. *Nabarritzarra* arduratu zen horretaz. Atal haren izena *Irratizkiña dala ta zen*, eta 1926aren zehar astero argitaratu zen. 1927.eko ekainak 26an, Dirección General de Comunicaciones delakoak Radio San Sebastián EAJ-8 Unión Radio-ri saltzeko baimena eman zuen. Urte hartarako, Gipuzkoan bazuten entzule ugari.

Radio San Sebastián-ek euskarazko irratsaioak emititzen jarraitu zuen. Agian gogoratuena *Argian* idatzi ohi zuten Andres Arzelus *Luzearrek* eta Jose Zubimendik 1932.etik egiteari ekin ziotena da⁶⁵¹. Astero aideratzen zen programa hura. 1934.eko urtarrilean ehungarren irratsaioa iritsi ziren. Ehungarren programa berezia izan zen:

«Ona euskararen aldeko lan eder bat: irratsaioak (...). Bi gizon leiyatu dira zein baño zein geyago euskal irratsaio oyek bear duten aunditasuna izan dezaten. Artzelus'tar Ander 'Luzear' eta Zubimendi'tar Joseba ixilpeko lana izanda bi euskeltzale jator oyena, baño geyenetan gertatzen dan bezela ixilpekoa izan arren zenbaiten lan zaratatsu ta agerrtu nayeko baño garrantzitsuagoa izan da. Ez degu iñoiz neurtuko euskal-irratsaio orren bidez Luzear eta Zubimendi'k euskerari egiten dien ona (...).

Eta astean beingo irratsaioekin eungarreneraño iritxi dira. Eungarren ori ez dute ordea nolanaikoa egin nai, ezta edozein garaitan ere. Igandean egingo dute eta bi orduko iraupena izango du: ordubietan asi ta 4'retan amaitu. Egitaraua osatzeko gayik ederrenetakoak dituzte (...)

⁶⁵².

Egitaraua ere ezagutzen dugu. Honako hau izan zen:

- «1'gn. 'Jaiki jaiki' bost abotsetara Eusko Abesbatzak.- Olaizola.
- 2'gn. Agurra. Ernandorena'k.
- 3'gn. 'Atzo tun-tun' 6 abotsetara Eusko Abesbatzak.- Ugarte.
- 4'gn. 'Lenengotuori' 6 abotsetara Eusko Abesbatzak.- Ugarte.
- 5'gn. 'Urrundik' 6 abotsetara Eusko Abesbatzak.- Almandor.
- 6'gn. 'Txuriak eta beltz beltzak' 6 abotsetara Eusko Abesbatzak.- Ugarte.
- 7'gn. 'Bigarren kalez-kale' Eusko Abesbatzak, Errenderiko txistulariakin batera.- Sorozabal.
- 8'gn. Egileor'ek tartetxo bat.
- 9'gn. 'Kontrapasa' Errenderiko txistulariak.- Intxausti.
- 10'gn. Ezeiza'k Eusko Abesti bat.
- 11'gn. 'Triki-tia' Altuna pilarminika jotzalleak.
- 12'gn. 'Maitena'ren zati bat Agirretxe ta Salgero'k.
- 13'gn. 'Bertso berriyak' Basarri'k.
- 14'gn. 'Iriyarena' Errenderiko txistulariak.
- 15'gn. 'Otseña zera' Zabalbeasko'k.
- 16'gn. 'Kale-jira' Altuna'k.
- 17'gn. Arantxa Barrena'k olerki esatea.
- 19'gn. [Ez dago 18.nik] 'Ramuntxo' Orquesta Filarmonika'k.
- 20'gn. 'Suite vasca' (Iru zati) Orquesta Filarminika'k.- A. Otaño.
- 21'gn. 'Txanton Piperri'ren zati bat Orquesta Filarmonica ta Eusko Abesbatzak batera.
- 22'gn. 'Agur Yaunak' Eusko Abesbatzak.
- 23'gn. 'Eusko Abendearen ereserkia' Eusko Abesbatzak»⁶⁵³.

Irratsaio berezi hura Kursaal antzokitik emititu zen. Dirudienez, Arzelusek eta Zubimendik pezeta bat ere kobratu gabe egiten zuten. Horregatik, Euzko Gaztediak eta Euzko Abesbatzak bultzatutako ekintzaren bidez «irrat-entzuki bana emango zaye arpide bidez osatuko da diruarekin erosi-ta». *Luzear* eta Zubimendi «amaikatu lan ederr egin dabe (...) Donostia'ko irrartzayoen bittartez euzkerearen alde, euzko-abesti ta euzko-eresi alde», zeren eta «eurak izan dozak euzko-irratzayo gustijak antolatatu dabezanak»⁶⁵⁴.

Zoritxarrez, ez dugu irratsaio haien testurik ezagutzen; are gutxiago, noski, grabaketarik. Berdin berdina gertatzen da Gerran Radio Bilbao-tik emititu ziren euskarazko informatiboekin. Matxinada ailegatu zenean, 1936.eko uztailak 18an bertan, Radio San Sebastián-etik Irujo eta Lasarte diputatu abertzaleek ohar bat irakurri zuten, Errepublikaren alde jartzen zirela adieraziz⁶⁵⁵. Gipuzkoako Junta de Defensa delakoak Unión Radio San Sebastián berehalaxe bereganatu, transmisorea desmontatu eta Debara eraman zuten. Han Radio Euzkadi bezala emititzen hasi zen. Hamar egun geroago, Getxora eraman zuten, Bizkaia asaldatu menpe erori zen arte emititu zuen⁶⁵⁶. Berdin gertatu zen Radio Emisora Bilbaína-EAJ-28rekin: 1936.eko irailak 30an Errepublikaren aldeko agintariek bereganatu zuten. Bilboko Irratiak oso lan handia egin zuen, indar gutxi eduki arren. Irratiaren bidez jakin zuen Euskadiko biztanlegoak asaldatuek Gernika bonbardeatu zutela, eta Eusko Jaurlaritzak ondo jokatu zuen irratia erabiltzen bonbaketa haren garrantzia aideratzeko. J. M. Barandiaran esate baterako irratiaren bidez jabetu zen horretaz⁶⁵⁷. Eusko

Jaurlaritza eratu zenetik, Bilboko Irratia euskarazko gauzak sartzen hasi zen bere irrat-saioen artean. Hor daude, esate baterako, Jose Antonio Agirre lehendakariaren hitzaldiak, euskaraz eta erdaraz, garaiko egunkarietan aurki daitezkeenak. Lehenengoa 1936.eko abenduan izan zen, Eguberriak gertu zeudelarik. Baliabide propagandistiko bezala ere erabili zuten: frentean bafle batzu jarri zituzten asaldatuak ere entzun zezaten. Bigar-rengoa 1937.eko apirilak 8an izan zen, Bilbo faxisten menpe erortzear zegoela.

Baina guri gehien arduratzen zaizkigunak euskarazko albisteak dira: lehenengo aldiz, irra-tian euskaraz irakurritako berriak entzun ahal ziren. Eusko Jaurlaritza behin eratuta, eta Araudi edo Estatutua, zeinek euskara ere Euskadiko hizkuntz ofiziala zela azpimarratzen zuen, indarrean zegoelarik, Bilboko Irratiak euskarazko informatiboak aidentzeari ekin zion, 1936.eko urriak 28tik, bai EAJ-8 uhin arruntetik, bai 3-JP uhin extramotzetik. Garai hartako egunkarietan ikus daitekeenez (halanola *Euzkadin* eta *Tierra Vascan*), hiru infor-matibo zeuden: lehenengoa, emisioak hasi ziren momentuan, goizeko zortzi t'erdietan. Or-duen seinaleekin batera, «Alas» izeneko irrat-saio informatiboaren lehen edizioa hasi zen. Ordu erdiko irrat-saioa zen. Goizeko bederatziretan edizioa ixten zuten hamabiak arte, mu-sika eta ohar batzuren irakurketarekin. Ordubietan «Alas» informatiboaren bigarren edi-zioa hasten zen, espainolez eta euskaraz, ordubi t'erdia arte. Harez geroztik musikak be-tetzen zuen programazioa, hiru t'erdietatik zazpietara hutsik zegoela. Gauetz beste infor-matibo elebidun bat zegoen, hamabost minututakoa, hamarrak laurden gutxitik hamarrak arte. Zoritxarrez, ez da guregana informatibo haien testurik edo gidoirik heldu. Radio Bilbaok frantses eta ingelesezko beste bi informatibo aidentzeari zituen, frantsesezkoa gaueko ha-maika t'erdietan eta ingelesezkoa hamabietan, biak hamabost minututakoak⁶⁵⁸.

Gainera, beste irrat-saio batzu ere ezagutzen ditugu Radio Bilbaoren sintonian (eus-karaz Bilbao-ko Irradiotsa deitua), Eusko Jaurlaritzaren agindupean astero antolatzen zena. Dirudienez, Gobernuko alderdi politiko banari eskeintzen zitzaion asteroko irrat-saio hori. Bat ezagutzen dugu, A.N.V.-k edo Eusko Indarrak egin zuena, 1937.eko apiri-lean. A.N.V.ren egunkariaren euskal atalaren arduraduna zen Bernabé Orbegozo *Otarbek* egin zuen, euskara gaia zelarik:

«Bilbao-ko Irradiotsak, Euzkadiko Jaurlaritzaren agindupian:

Astero euzko ordua antolatutzen (organizatzen) du: gaurko txandea zuretzat da»⁶⁵⁹.

Horrela hasi zen Orbegozo, Gipuzkoako A.N.V.-ko idazkaria zena, bere hitzaldia, bere probintziako euskaldunei zuzendua⁶⁶⁰. Ordurako, Gipuzkoa faxisten esku zegoelarik, dekebatuta zegoen euskeraz hitzegitea. «Egun larriak igaro dira euzkeldunentzat», zioen Orbegozok, eta ekin zion euskarak nozitu zituen arazoak kontatzeari. Bukatzeko, Gerrako ohizko adorezko mezuak bidali zizkien euskaldunei:

«(...) Gu gera indartsuenak, suizkiluz eta biotzez; baño geure euzkera indartsuagoa da geure zaiñ barruen damakigulako. ¡Gora euzkerea!».

Esan beharrik ez, Bilbo asaldatuaren menpe erori zenean, irratia bidezko euskarazko emisioak bukatu ziren⁶⁶¹. Beste gauza askorekin bezala euskarazko irrat-saioekin zera gertatu zen: 30. urtetako hamarkadan gorakada handia egin bazuten ere, urte batzuren buruan normalizazioraino ailegatu zireneko esperantza eduki ahal izatea zilegi zelarik, Gerrak ahalegin guzti haiek hautsi egin zituen.

OHARRAK

³⁸⁰ «Tras la crisis económica de 1914 —estallido de la Gran Guerra—, la euforia productiva y financiera posterior, al comenzar la misma a proporcionar grandes beneficios alas compañías navieras vascas y, por ende, ala industria subsidiaria, arropa este renacer de la cultura, al que acompañará la demanda, imperiosa, de autonomía para el País Vasco». Idoia Estornés, op. cit., 13. orrialdea.

³⁸¹ «Ogueta lau guizon/biar dira icentau/Guernicaci bazarrean/euskeraren ganean/eguiteco aleguiñe au». *Euskaltzaindiaren historia* laburra liburuan, Bilbo, 1984, 12. orrialdea.

³⁸² *La Euskaria*, 1907.eko ekainak 8,43. zenbakia, 1. orrialdea.

³⁸³ 1906. eta 1907.ean Bizkaiko Diputatu Nagusia zen Adolfo de Urquijok A. de Artiñanoren projektuan oinarriturik estatutu edo araudi batzu idatzi zituen; Azkuek eta Federico de Baraibarrek ere horretaz hitzegin zuten (*Euskaltzaindiaren historia laburra*, 48. orrialdea).

³⁸⁴ Mikel Olasagarre Zubillaga, gero Damaso Intza erlijio izena hartuko zuena, Intzan (Nafarroa) 1886.ean jaio zen.

³⁸⁵ *Euskera*, 1920, 1. zenbakia, 6. orrialdea.

³⁸⁶ Onaindia, S.: *Euskal literatura (V)*, Etor, Bilbo, 1977,225. orrialdea.

³⁸⁷ *Euskaltzaindiaren Laguntzaleen Araudi-asmoa*, 1934.

³⁸⁸ *Ibidem*.

³⁸⁹ *Euskaltzaindiaren Laguntzaleak Deia*, 1934.eko otsaila, 1. orrialdea.

³⁹⁰ *Ibidem*. Wundt-ekin ikasi zuen Joxemiel Barandiaranek.

³⁹¹ *Euskaltzaindiaren Laguntzaleak Deia*, 1934.eko ekaina, 6. zenbakia, 6. orrialdea.

³⁹² *Ibidem*.

³⁹³ *Euzkudin* agerturiko testua, *Euskaltzaindiaren Laguntzaleak Deian* ere berriro argitaratua, 1935.eko maiatza-ekaina, 17.-18. zenbakia, 1. orrialdea.

³⁹⁴ Onaindia, S.: *Euskal literatura*, Etor, Bilbo, 1977,335. orrialdea.

³⁹⁵ Op. cit., 346.orrialdea. Inprimategi hartan beste aldizkari eta liburu batzu egiten ziren, haien artean *Argia*.

³⁹⁶ *Jaungoiko-Zale*, 1922.eko azaroak 15,206. zenbakia, 268. orrialdea.

³⁹⁷ Lannon, F.: *Privilegio, persecución y profecía. La Iglesia católica en España 1875-1975*, Alianza Universidad, Madrid, 1990,37. orrialdia.

³⁹⁸ *Zeruko Argia*, 1919.eko urtarrila, 1. zenbakia.

³⁹⁹ *Zeruko Argia*, 1922.eko urtarrila, 37. zenbaki, 1. orrialdea.

⁴⁰⁰ *Zeruko Argia*, 1920.eko maiatza, 18. zenbakia, 87. orrialdea.

⁴⁰¹ *Ibidem*.

⁴⁰² Ezin ditugu R.M. Azkueren ahaleginak ahaztu, mendearen hasieran eginak, hau da, euskal ikastola hura, Euskulzalerekin batera Bilboko Jardines kaleko egoitzan kokatua.

⁴⁰³ *Zeruko Argia*, 1923.eko urtarrila, 49. zenbakia, 15. orrialdea.

⁴⁰⁴ *Zeruko Argia*, 1925eko otsailak, 74. zenbakia, 421. orrialdea.

⁴⁰⁵ *Zeruko Argia*, 1924.eko urtarrila, 61. zenbakia, 205. orrialdea.

⁴⁰⁶ Larrañaga, P.: *Emakume Abertzale Batza. La mujer en el nacionalismo vasco* eta *Contribución a la historia obrera de Euzkalerria* liburuak, biak Donostiako Auñamendi argitaletxeak argitaratuak.

⁴⁰⁷ Villasante, L.: *Historia de la literatura vasca*, Ed. Aranzazu, 1979, 154. orrialdea.

⁴⁰⁸ *Aranzazu*, 1921.eko maiatzak 15, 1. zenbakia, 3. orrialdea.

⁴⁰⁹ *Ibidem*.

⁴¹⁰ *Aranzazu*, 1930.eko urtarrila, 13. orrialdea.

⁴¹¹ *Aranzazu*, 1932.eko azaroa, 335. orrialdea.

⁴¹² «Neure aita zenak sortu euan [*Argia*], berak emoten dauan dirua, eta berak idazten euan lugintza-gaiaz agertuten euen orrialde osoaren erdia baño geiago, zenbait astetan orrialde osoa be bai». Zatarain, A.: «Garitainandia'tar Bittor *neure gogoan*», *Euskera*, XXII,1977.

⁴¹³ Guero, Bordelen, G. Milanges erregeren Imprimaçaillea baithan, M.DC.XLIII (Euskaltzaindiak 1988.ean argitaratu zuen faksimil bat). Aitzin solasean agertzen da guk aipatzen dugun pasarteak.

⁴¹⁴ Irure, J.M.: «Garitainandia'tar Bitor jauna. Bere bizitza», *Euskal Eснаlea*, 1930.eko ekaina, 318. zenbakia.

⁴¹⁵ *Argia* 1925.eko martxoak 22,205. zenbakia, 1. orrialdea.

⁴¹⁶ Mokoroa, J.M.: *Genio y lengua*, Librería de Mokoroa Hermanos, Tolosa, 1936,250. orrialdea.

⁴¹⁷ Muxika, G.: «'La Veu de Catalunya' eta gu», *Argia*, 1924.eko otsailak 3, 1. orrialdea.

⁴¹⁸ *Argia*, 1924.eko apirilak 20,157. zenbakia.

⁴¹⁹ *Argia*, 1924.eko maiatzak 11, 160. zenbakia.

⁴²⁰ *Argia*, 1922.eko apirilak 2,50. zenbakia.

⁴²¹ *Argia*, 1934.eko abuztuak 53. orrialdea.

⁴²² *Ibidem*. Barandiaranen aipuak Eusko Ikaskuntzak argitaraturiko *La religiosidad del pueblo* liburutik jasoa dira, *Anuario de la Sociedad de Eusko Folklore*, 1924.

⁴²³ *Argia*, 1921.eko maiatzak 1, 1. orrialdea.

⁴²⁴ *Argia*, 1921.eko maiatzak 22, 1. orrialdea.

⁴²⁵ «Las secciones euskéricas de la prensa diaria», dio Mokorak, «más que a la necesidad informativa del público, parecen responder a la consigna patriótica del 'dar cabida al idioma de la raza'». Mokoroak berak adierazten du garai hartako literaturaren akatsak zertan zeutzan: «Atropello de la lengua: aberración de la función literaria; desconocimiento de los intereses del público». Are gehiago dio: «Se incurrió también en el error positivo de desnaturalizar las funciones de la lengua y de la literatura, con daño del euskera y de la misma producción (...). Llevados de un prurito morboso de sojuzgar el habla viviente y de reducirse a normas de lógica preconcebida, hay escritores y escuelas que parecen haberse complacido en hacer tabla rasa de las leyes usuales de la estructura, composición y derivación de palabras, de la conjugación y de la declinación, y aún de la sintaxis (...). La manía del neologismo y de la reforma ha llegado a excesos que en otra lengua parecerían monstruosos y no hay razón para que no lo sean en la nuestra (...). Con esas cosas se ha forjado, no ya un estilo libresco más o menos idigesto, sino una jerigonza, un verdadero argot, que tiene ya su nombre conocido (euskera berri) (...). Finalmente, aparte de todo esto, y aun siendo la cuantía de nuestra producción harto exigua al lado de la que necesitamos, muchas veces se ha perdido de vista al público (...). ¿Cuántas serán en nuestra zona peninsular las publicaciones periódicas (páginas diarias, semanarios, revistas), que no hayan exhibido en todos sus números algún trabajo incurso en las anteriores censuras? Y ¿quién no adivina, según eso, las enormes proporciones de estrago?», Mokoroa, op. cit.

⁴²⁶ Corcuera, op. cit., 393. orrialdea.

⁴²⁷ Hona hemen Ibon Sarasolak honetaz dioena: «Al no poder la burguesía nacionalista urbana asumir como tal burguesía la tarea de promoción de un idioma que no era en rigor el suyo, dicha tarea recayó en el sector más tradicional y menos preparado intelectualmente del nacionalismo, las fuerzas clericales y campesinas, bas-

tiones del idioma, sectores marginales que no podían evidentemente comprender que la tarea primordial de cara a la situación del país era establecer las bases para convertir al euskera en una lengua normalizada de cultura» (*Historia social de la literatura vasca*, 1982). Orokorrean ados bagaude ere —batez ere lehenengo esaldiekin— uste dugu transkribitutako bigarren parte matizatu beharra dagoela. Ez dago esaterik apaizak aurrerakoiak zirenik, ezin da esan beren ideologia —neurri haundi batetan euskararen bidez mantendutako ideologia, alegia—baterere modernua zenik, baina horrek ez du haatik esan nahi normalizatzerako oinarriak jartzen ez zituztenik kasu askotan

⁴²⁸ Moguel, J.A. de: *El doctor Peru Abarca, catedrático de lengua bascongada en la Universidad de Basarte. Diálogo entre un rústico solitario bascongado y un barbero callejero llamado Maisu Juan*. Durango, 1881.

⁴²⁹ *Argia*, 1926.eko abuztuak 8,277. zenbakia, 3. orrialdea.

⁴³⁰ *Argia*, 1921.eko apirilak 24,1. zenbakia.

⁴³¹ *Argia*, 1924.eko urriak 12, 182. zenbakia, 3. orrialdea.

⁴³² *Argia*, 1924.eko urriak 12, 182. zenbakia, 3. orrialdea.

⁴³³ 1921.eko ekainak 5.

⁴³⁴ 1921.eko ekainak 26.

⁴³⁵ 1922/IV/16,52. zenbakia.

⁴³⁶ 1922/IX/10,73. zenbakia.

⁴³⁷ 1926/II/7,251. zenbakia.

⁴³⁸ 1923/V/6,107. zenbakia.

⁴³⁹ Smith, A.D.: *The ethnic origins of nations*, Basil Blackwell Ltd., Oxford, 1986, 120. orrialdea. Eskertzen diogu Roman Basurto irakasleari liburu hau ezagutaraztea.

⁴⁴⁰ *Ibidem*. 171. orrialdea.

⁴⁴¹ Smith, A.D., op. cit., 172. orrialdea: «Most sociological theories are premised on a dichotomous view of history (...); a ‘traditional’ (complex agrarian and religious) era or type of society is contrasted with a ‘modern’ (industrial, capitalist and secular) type, in which the ‘nation’ and the ‘masses’ become defining and necessary features of modernity, part of an inevitable and universal account of social development towards ever larger units of territory, tecnology and population».

⁴⁴² Aristi, P.: «‘Basarri’: flakatuta baina adoretsu» elkarrizketa, *Diario Vascoren* «Zabalik» gehigarriaren 132. zenbakian, 1989.eko uztailak 5,1. eta 2. orrialdeak.

⁴⁴³ *Argia*, 1922eko maiatzak 7,55. orrialdea.

⁴⁴⁴ 1921/XI/13,30. zenbakia.

⁴⁴⁵ 1923/IV/15,104. zenbakia.

⁴⁴⁶ 1922/V/7,55. zenbakia.

⁴⁴⁷ 1923/IV/15,104. zenbakia.

⁴⁴⁸ 1923/III/18,100. zenbakia.

⁴⁴⁹ Fernández Clemente, E.: «La dictadura de Primo de Rivera y la prensa», *Metodología de la historia de la prensa española*, Siglo XXI, Madrid, 1982,188. orrialdea.

⁴⁵⁰ *Argia*, 1924.eko urtarrilak 20,144. zenbakia.

⁴⁵¹ 1924/ abenduak 20.

⁴⁵² Zatarain, op. cit., 144. orrialdea.

⁴⁵³ Del Valle, J.A.: «La censura gubernativa de prensa en España (1914-1931)», *Revista de Estudios Políticos*, 1981.eko maiatza-ekaina, 21. zenbakia, 44. orrialdea.

⁴⁵⁴ *Ibidem*.

⁴⁵⁵ *Ibidem*.

⁴⁵⁶ *Euzkadi*, 1932.eko abuztuak 18, 1. orrialdea.

⁴⁵⁷ *Argia*, 1924.eko martxoak 16,152. zenbakia, 1. orrialdea.

⁴⁵⁸ 1924/XI/30,189. zenbakia.

⁴⁵⁹ 1930/III/23,465. zenbakia.

⁴⁶⁰ Bitor Garitaonandia Ariño Zaldibian jaio zen 1876.eko martxoak 6an. Aita herriko maisua zen. Txikitan kantua ikasi zuen Ermuan eta Durangon. Hamaika urte zituelarik, Orduñako Josu-Lagunen Ikastetxera joan zen, gero Salamancara, apaiz egitera. Ondoren Zamorako katedralera kantari joan zen. Lau urte geroago eus-kalerriratu zen, Donostian 24 urte eman zituelarik. Antzerki lanak idatzi zituen: *Iziartxo* (1917), *Aitona ta billoba* (1920) eta *Ongillearen saria* (1922). 1922.ean ere *Euskal liburu sortu* eta *Ipuin laburrak umetxoentzat* liburuak argitaratu eman zituen, eta 1925.ean *Euzkal-abestiak*, musikazale porrokatua biat zen. 1925.ean Euskaltzaindiak euskaltzain urgazle izendatu zuen (datu guztiak *Euskara* aldizkarian, XXII, 1977).

⁴⁶¹ *Eusko Ikaskuntzaren Deia*, 1929.eko ekainak 27.

⁴⁶² Ibidem.

⁴⁶³ *Argia*, 1929.eko ekainak 16.

⁴⁶⁴ «Crónica de los cursos de verano de 1929», *Lizardi: Kazetari-lanak*, Erein, Donostia, 1987. Ricardo Leizaola, esan bezala, *Argia* egiten zuen inprimategiaren jabea zen. Horrek ziurtatzen du egunkari berria Argiaren baliabideetan oinarriturik egin nahi zutenlako teoria.

⁴⁶⁵ *Euzkadi*, 1929.eko ekainak 23,5.197 zerbakia.

⁴⁶⁶ 1929.eko maiatzean bertan, *Lizardik* Larrekori eskatu zion «zuk ain mami darabiltzun naparrera gozo orretan idazki bat biali zarazu, egunkarirako. Egunkari-muestra edo agerki bat nai genduke 'Euskaltzaleak aren zabalkundea egiteko (...)». *Euzko-Gogoa*, 1956.eko urtarrila-otsaila, 94. orrialdea. Erantzuna baiezkoa izan zen.

⁴⁶⁷ *Euzkadi*, 1929eko maiatzak 17,5.195 zerbakia.

⁴⁶⁸ 1929.eko uztailak 14ko Argian iragarki hau agertu zen: «ARGIA onekintze batean, izenik gabeko paper bat dijoakie arpededunei. ¿ORI ZER DAN? euskerazko egunerokoaren aurre-erakuskia edo 'muestra'. Oso ongi irten ezitugun aren, antzeman bide diozu, irakurle, euskeraz egunkari polit askoa egin-eziirik eztagoala. IRAKURRI astiro, ta bereala azte-aldean dakarren txarteltxoak bete, ebaki ta ARGIA biali daiguzu, itxigabeko estalkipean, 'Impresos' gañean jarririk ta txakur txikiko selloz ADISKIDEA: zure esku daigo euskal-ehuneroa uste baño lenago ate aal-izatea. EUSKALTZALEAK». Ezin izan dugu, halere, ale hori.

⁴⁶⁹ *Argia*, 1929.eko uztailak 21.

⁴⁷⁰ 1929/VII/28.

⁴⁷¹ 1929/VII/4,432. zerbakia.

⁴⁷² 1929/VIII/18.

⁴⁷³ 1929/XII/7,447, zerbakia.

⁴⁷⁴ 1930/III/16,464. zerbakia.

⁴⁷⁵ *Argia*, 1930/II/2,458. zerbakia.

⁴⁷⁶ 1930/II/9,459. zerbakia.

⁴⁷⁷ «Gilroblestarrak eusko abertzaletasunaren aurka ekiteko asmotan dira», *Argia*, 1934.eko apirilak 29.

⁴⁷⁸ 1931/VI/21.

⁴⁷⁹ 1933/X/15.

⁴⁸⁰ 1934/I/21.

⁴⁸¹ Donostiako Kursaal antzokian antolatu zen. *Basarri*, *Zepai*, *Txirrita*, *Txapel*, Lujanbio, Abarrategi, *Tella-etxipi*, *Nekezabal*, Alkain, Sarasola, Mintegi eta Eraskin bertsolariak parte hartu zuten. *Basarri* garaile suertatu zen, *Matxinek*, *Zepaik* eta Alkainek gainontzeko sariak eskuratu zituztelarik. *Argia*, 1935.eko urtarrilak 27.

⁴⁸² Mokoroa, op. cit., 39. orrialdea.

⁴⁸³ *Euzkadi*, 1932.eko abuztuak 18, 1. orrialdea.

⁴⁸⁴ *Argia*, 1931.eko maiatzak 3.

⁴⁸⁵ *Argia*, 1933.eko apirilak 3, 1. orrialdea.

⁴⁸⁶ 1933/X/12. P.N.V.ren partez J.M. Leizaola (*Argiaren* inprimatzaile eta bultzatzailea zen Rikardo Leizaolaren anaia), M. Irujo, T. Monzon, R. Pikabea eta Juan Antonio Irazusta aurkeztu ziren.

⁴⁸⁷ 1933/IX/10.

⁴⁸⁸ 1921/V/1.

- 489 1921/VII/10.
- 490 1922/III/12,47. zenbakia.
- 491 1922/IV/30,54. zenbakia.
- 492 1925/XII/20,244. zenbakia.
- 493 *Argia*, 1929.eko urriak 20,443. zenbakia.
- 494 1929/X/6, 441. zenbakia.
- 495 Elorza, A., op. cit., 206. orrialdea.
- 496 *Argia*, 1929.eko abenduak 29,453. zenbakia.
- 497 1931/XII/6,55. zenbakia.
- 498 «Fruto de sus inquietudes sociales, es que fundó el 11 de septiembre de 1932, en Ondarroa, el Euzko Tostareteko Bazkuna, y en Donosti el 12 de febrero de 1933, el Euzko Nekazarien Bazkuna, en su época, con Solidaridad, las dos organizaciones más arraigadas entre baserritarras y arrantzales», dio Andoni de Soraluzek Larrañagaren *Contribución a la historia obrera de Euskalerría* liburuaeren hitzaurrean, Ed. Añamendi, Donostia, 1976. Soraluzek dioenez, Policarpo de Larrañaga Soraluzen jaio zen 1883.eko urtarrilak 26an. Gasteizen apaiz egin zen, eta ondoren Eibarrera erretore joan. Bertan antolatutako Euzko Langillien Alkartasunaren kongresuan parte hartu zuen 1929.ean. Idatzi zuen *Euzkadin*, *El Dian*, *Argian* eta *Yakintzan*. Gasteizko gotzaia zen Mateo Muxikak Secretariado Diocesano de Acción Social delakoaren zuzendari izendatu zuen 1931.ean. Gerra ondoren erbesteratu egin zen, eta Baionan hil zen 1956.eko abuztuak 30an.
- 499 *Anayak*, 1939.eko martxoak 1-15,6.-7. zenbakia, 25. orrialdea.
- 500 Gure *Mutillak*, 1934.eko abendua, 8. urtea, 71. zenbakia.
- 501 *Ibidem*.
- 502 Elorza, op. cit., 300. orrialdea.
- 503 *Kristau* Ikasbidea, 1930.eko otsailak 15,1. zenbakia.
- 504 Onaindia, S.: op. cit., 161. orrialdea.
- 505 *Karmen'go Argia*, 1931.eko urtarrila, 1. zenbakia.
- 506 Onaindia, S., op. cit., 160. orrialdea.
- 507 Ikus horretaz Lannon, F.: «Un desafío vasco ala Iglesia española de la pre-guerra civil», *RIEV*, XXXI, 1986.
- 508 *Jaungoiko-Zale*, 1924.eko azaroak 15,243. zenbakia.
- 509 Jatorrizko testua *Euskal Esnalean*, 1924.eko abuztua-iraila.
- 510 *Jaungoiko-Zale*, 1927.eko otsailak 1,294. zenbakia. Bustintzak eta Manterolak elkar ezagutu zuten *Gama* apaiz-ikasketak egiten ari zenean, Azkuek bere *Euskalzale* argitaratzen zuen garaian: «Bertarako egin neban lenengo lantxua», gogoratzen du Gabriel Manterolak, «Azkuek egin eustan arrera gozoa, neure lenengo lantxu orren azpian neure ezizentzat imiñiko *Txirristilla* kenduta *Artatxori* iminten eustala».
- 511 *Jaungoiko-Zale*, 1927.eko irailak 15 eta urriak 1,309. eta 310. zenbakiak.
- 512 *Jaungoiko-Zale*. 1928.eko urriak 1,335. zenbakia.
- 513 *Ibidem*.
- 514 *Jaungoiko-Zale*, 1931.eko maiatzak 15,397. zenbakia.
- 515 *Jaungoiko-Zale*, 1931.eko abenduak 15,411. zenbakia.
- 516 *Jaungoiko-Zale*, 1931.eko abuztuak 15,403. zenbakia.
- 517 Ezin izan dugu haren alerik ikusi. Harpidetzaren bakarrik banatzen zen («Mariaren alaba gustiai bialtzen dautse etxera»), ehun orri zituen eta pezeta bat kostatzen zuen. Erreferentzia agertzen da 1928.eko *Jaungoiko-Zalen*.
- 518 *Ekin*, 1932.eko otsailak 20,3. zenbakia.
- 519 *Ibidem*.
- 520 *Ekinek* Bizkaiko herri hauetako informazioa eskeintzen zuen: Axpe, Errigoiti, Nabarniz, Elorrio, Abadiño, Elantxobe, Mañaria, Legendika, Berriz, Ibarrangelu, Ereño, Ubide, Zeanuri, Lezama, Ondarroa, Bedarona, Bakio, Akorda, Germika, Ea, Mendexa, Aulestia, Bermeo, Galdakao, Gautegiz-Arteaga, Foru, Fruniz, Lekeitio,

Areatza eta Bilbo. Gipuzkoako (Eibar), Arabako (Gasteiz eta Etxaguen-Zigoitia) eta Nafarroako (Iruñatik Fermin Irigarai idazten zuen) berriak noizbehinka bakarrik agertzen ziren.

⁵²¹ «Baserrietan bate ere domekea ta erritarrak eleizara datozen aldia, orixe da EKIN saltzeko erarik onena» (*Ekin*, 1932.eko martxoak 39, 13. zenbakia).

⁵²² *Ekin*, 1932.eko abuztuak 20, 29. zenbakia.

⁵²³ *Ekin*, 1932.eko abuztuak 6, 27. zenbakia.

⁵²⁴ *Ibidem*.

⁵²⁵ 1932/VIII/27, 30. zenbakia.

⁵²⁶ 1932/VIII/6, 27. zenbakia.

⁵²⁷ *Ekin*, 1932/III/18, 20. zenbakia.

⁵²⁸ *Ekin*, 1933.eko azaroak 25, 95. zenbakia.

⁵²⁹ Erein (Euskal Editoreen Elkarte), Klasikaok bilduma, Bilbo, 1990. Atal hau luzeegia ez egitekotan, ez dugu hemen Eguzkitzaren testu gehiegirik aipatuko, liburu honetan irakur bait daitezke.

⁵³⁰ *Ekin*, 1933.eko maiatzak 20, 68. zenbakia.

⁵³¹ *Ibidem*.

⁵³² *Euzkadi*, 1919.eko irailak 21, 2408. zenbakia.

⁵³³ 1919/X/2, 2340 zenbakia.

⁵³⁴ 1928/V/1.

⁵³⁵ 1919/I/6, 2152. zenbakia.

⁵³⁶ *Op.cit.* 418. orrialdea.

⁵³⁷ *Ibidem*.

⁵³⁸ Jon Kortazarrek aipatua Labayruk argitaraturiko *Lauaxetaren* artikulu bildumaren sarreran: *Azalpenak*, Labayru Ikastegia, Bilbo, 1982, 10. orrialdea.

⁵³⁹ *Op.cit.*, 12. orrialdea. Liburu horretan Urkiagaren kazetaritza lanen adibide batzu ageri dira.

⁵⁴⁰ Guk dakigunez, gaur egun Euzkoren bilduma bakar bat gordetzen da, Derioko Labaym Ikastegian, eta hura ere ez osorik, ale batzu eta berarekin batera saltzen zen *Gastetxu* komikiaren ale guztiak falta direlako. Bilduma Altamira-Busturian bizi zen Tomas de Uriarterena izan zen. Bilduma ha da guk gehien erabili duguna. Beste bi ale ere erabili ditugu, Gasteizko Sancho el Sabio Erakundearen daudenak, laugarrena eta 87.a, 1934.eko Aberri Eguna ospatzeko agertu zen ale berezia dena, azken hau nahiko garrantzitsua, Tomas de Uriarteren bilduman ez dagoelako. Sancho El Sabio Erakundearen ere Gastetxuren ale bat ikusi ahal izan dugu.

⁵⁴¹ 1934.eko ekainak 17ko *Argian* berria ematen zaigu eta lerro hauek irakur ditzakegu: «Euskera alde aldapa gora, geiago eziñean bezala ari geranontzat berri txar ta tamalgarria zaigula esan bearrrik ez (...). Ez genuin uste 'Euzko'k irakurle gutxi zituanik. Baño gutxixo zitualako il-da aidanean»

⁵⁴² Reizabal Arruabarrena, G.: *Eguna, único diario en euskera* (Bilbao, 1937), Nafarroako Unibertsitateko Informazio Zientzietako Fakultatean 1973.eko irailak 10an irakurritako tesina, 31. orrialdea. Reizabalek Ziaeso-lorekin 1973.eko abuztuak 17an egindako elkarrizketako hitzak ditugu. Gorka Reizabali gure eskerrik beroenak eman nahi dizkiogu bere tesina ezagutarazi eta kopia bat erabiltzen uzteagatik.

⁵⁴³ *Ibidem*.

⁵⁴⁴ *Euzko*, 1933.eko apirilak 22, 39. zenbakia.

⁵⁴⁵ *Euzko*, 1932.eko uztailak 25.

⁵⁴⁶ Unsain, J.M.: Antecedentes de los comics en *Euskadi*, Ttartalo, Donostia, 1989.

⁵⁴⁷ *Euzko*, 1932.eko abuztuak 20, 4. zenbakia, 7. orrialdea.

⁵⁴⁸ *Ibidem*.

⁵⁴⁹ *Euzko*, 1932.eko urriak 8, 11. zenbakia, 6. orrialdea.

⁵⁵⁰ *Euzko*, 1932.eko abuztuak 27, 5. zenbakia, 3. orrialdea.

⁵⁵¹ 1932/X/1, 10. zenbakia.

⁵⁵² *El Liberal* «atzeritarrak daukoen izkullurik arailtzallna» zen, *Euzko*, 1932.eko urriak 21, 13. zenbakia, 12. orrialdea.

- ⁵⁵³ *Euzko*, 1932.eko irailak 18,8. zenbakia.
- ⁵⁵⁴ 1932/VII/31, 1. zenbakia.
- ⁵⁵⁵ Agirre: «Sozialistak eta aberatsenganako gorrotoa», *Euzko*, 1932/IX/27, 5. zenbakia.
- ⁵⁵⁶ 1933/V/10, 45. zenbakia.
- ⁵⁵⁷ 1934/III/30, 87. zenbakia.
- ⁵⁵⁸ 1932/X/18, 8. zenbakia.
- ⁵⁵⁹ 1933/III/4, 32. zenbakia.
- ⁵⁶⁰ *Euzko-Deya*, 1920.eko urtarrilak 16, 82. zenbakia, 4. orrialdea.
- ⁵⁶¹ 1920/II/1, 83. zenbakia.
- ⁵⁶² 1921/VI/1, 2. aroa, 1. zenbakia.
- ⁵⁶³ *Euzkerea*, 1930.eko martxoak 15, 15. zenbakia.
- ⁵⁶⁴ 1929/I/15, 1. zenbakia.
- ⁵⁶⁵ 1929/IV/15, 4. zenbakia.
- ⁵⁶⁶ 1932/I/15, IV. urtea, 1. zenbakia.
- ⁵⁶⁷ Elorza, op. cit., 315. orrialdea.
- ⁵⁶⁸ *Ibidem*.
- ⁵⁶⁹ *Euzkerea*, 1931.eko maiatzak 15, 29. zenbakia, 620. zenbakia.
- ⁵⁷⁰ 1931.ean *Bertsolariya* aldizkaria sortu zen, Juan José de Makazagak zuzendua 1932.ean bertsoak argitaratzen zituen aldizkari hori desagertu zen. Urte berean Antonio Mª Labaienek zuzendutako *Antzerti* aldizkaria sortu zen. Lehenago, 1919,etik 1921. arte, argitaratu zen *Izarra Antzerki Salla* gipuzkerazko antzeslanak argitaratzen zituen. Txistularien Elkartek ere 1928,etik *Txistulari* bere aldizkaria argitaratzen zuen. Honek erakusten digu 20. eta 30.eko hamarkadetan euskal kulturaren berpiztea.
- ⁵⁷¹ *Euzkaltzaleen-Deia*, 1. zenbakia, 4. orrialdea.
- ⁵⁷² *Yakintza*, 1933.eko urtarrila-otsaila, 1. zenbakia, 11. orrialdea.
- ⁵⁷³ Op. cit., 319. orrialdea.
- ⁵⁷⁴ Chueca Intxusta, J.P.: «Napar tokiko aginteak eta euskararen borroka», *Eusko Ikaskuntza. Cuadernos de sección. Historia-Geografía*, 17, Donostia, 1990, 46. orrialdea.
- ⁵⁷⁵ *Amayur*, 1932.eko azaroak 8, 72. zenbakia.
- ⁵⁷⁶ 1932/V/14, 51. zenbakia.
- ⁵⁷⁷ 1932/IV/23, 48. zenbakia.
- ⁵⁷⁸ 1935/XI/30, 177. zenbakia.
- ⁵⁷⁹ 1936/VII/4, 202. zenbakia.
- ⁵⁸⁰ Eskertu nahi diogu Santiago de Pablo irakasleari artikulua hau ezagutaraztea.
- ⁵⁸¹ Onaindia, S.: *Euskal Literatura*, V. liburukia, Etor, Bilbo, 365. orrialdea.
- ⁵⁸² *La Gaceta de Alavan* agerutriko elkarrikketa, 1986.eko otsailak 11an. Begibistan dugu guk egindako elkarrikketa honen orijinala.
- ⁵⁸³ Pablo, S. de: «Prensa, política y opinión en Alava durante la II República», *Kultura*, 7. alea, Gasteiz, 1984.
- ⁵⁸⁴ Elorza, A.: «Le syndicalisme nationaliste basque», *Le mouvement social*, 128. zenbakia, 1984.eko uztaila-iraila.
- ⁵⁸⁵ Apraiz, O. de: *El vascuence en Vitoria y Alava en la última centuria*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 1976, 12.-18. orrialdeak.
- ⁵⁸⁶ Pablo, S. de: «Conocimiento del euskera y conciencia nacional. El caso de Alava durante la II República», *Symbolae Lvdoico Mitxelena septvagenario oblatae*, José L. Melena (argitaratzailea), Euskal Herriko Unibertsitatea, Gasteiz, 1985, 1337.-1342. orrialdeak.
- ⁵⁸⁷ 5, 1934.eko apirila, 1. zenbakia.

- ⁵⁸⁸ Saiz Valdivielso, Alfonso C.: *Triunfo y tragedia del periodismo vasco (1900-1936)*, Editora Nacional, Madrid, 1977.
- ⁵⁸⁹ *Bermeotarra*, 1932.eko apirilak 27, 1. zenbakia, 1. orrialdea.
- ⁵⁹⁰ Centro de Investigaciones Sociológicas/Siglo XXI, Madrid, 1986.
- ⁵⁹¹ *Tierra Vasca*, 1933.eko martxoak 13.
- ⁵⁹² *Tierra Vasca*, 1933.eko maiatzak 21, 114. zenbakia.
- ⁵⁹³ 1933/III/5, 49. zenbakia.
- ⁵⁹⁴ 1933/III/17.
- ⁵⁹⁵ Laspiur, Javier de: «Ante el Estatuto, el Euskera, lengua oficial, *Tierra Vasca*, 1933.eko irailak 15, 213. zenbakia.
- ⁵⁹⁶ 1933/XII/8.
- ⁵⁹⁷ 1933/III/13, 55. zenbakia.
- ⁵⁹⁸ 1933/III/23, 115. zenbakia.
- ⁵⁹⁹ 1933/VIII/25, 197. zenbakia.
- ⁶⁰⁰ 1933.eko martxoan, esate baterako, Jose Elizondok *El Quijoteren* atal baten itzulpena argitaratu zen.
- ⁶⁰¹ Elorza, op. cit., 442. orrialdea.
- ⁶⁰² *Mendigoxale*, 1932.eko apirilak 16, 5. zenbakia.
- ⁶⁰³ 1932/IV/23, 6. zenbakia.
- ⁶⁰⁴ Saiz Valdivielso, op. cit., 283. orrialdea.
- ⁶⁰⁵ *Gure Herria*, 1923.eko urtarrila, III. urtea, 1. zenbakia.
- ⁶⁰⁶ Larzabal, P.: «Eskualdungeoaren aldaketak Ipar Euskal Herrian (1900-1970)», *Ipar Euskal Herria*, Jakin Sorta, 1, Ed. Franciscana Aranzazu.
- ⁶⁰⁷ Laffitte, P.: «Eskual astekariaren ixtorioa», *Gure Herria Almanaka*, 1971, 32. orrialdea.
- ⁶⁰⁸ *Ibidem*.
- ⁶⁰⁹ 1927.ean Miguel Inchaurren Arriaran Iruñako apaizak bertako seminarioan 1926-27 ikasturtearen hasieran irakurritako hitzaldian biziki gomendatu zien apaiz-gaiei eta apaizei berei ere zenbait aldizkari irakurtzea: *Zeruko Argia*, *Jaungoiko-Zale*, *Gure Mixiolaria*, *Irujarrengo Frantziskotarra*, *Fedearen Hedameneko Urtekarria*, aldizkari erlijiosoak, eta erlijioso ez ziren aldizkari artean (nahiz eta kutsu erlijioso handia izan), *Argia* eta *Eskualduna*: «Semanario católico vasco-francés, leído por todos los euskaldunes de allende el Pirineo, es uno de los mejores baluartes de la Religión, las buenas costumbres y en euskera en este País. Está redactado en un vascuence facilísimo. Recomendamos vivamente a los reverendos párrocos y familias del Baztán, Erroibar, Aezcoa, Salazar y Roncal. Para el clero vasco en general, también» (*La Iglesia y el Euskera. Obligación de hablar al pueblo en su lengua nativa y de cultivarla*, Iruña, 1927).
- ⁶¹⁰ Letamendia, P.: *Nationalismes au Pays Basque*, Presses Universitaires de Bordeaux, 1987, 138. orrialdea.
- ⁶¹¹ Letamendia, op. cit., 138. orrialdea.
- ⁶¹² *Aintzina*, 23. zenbakia.
- ⁶¹³ 1934/XI, 2. zenbakia.
- ⁶¹⁴ 1934/X, 1. zenbakia.
- ⁶¹⁵ Frente hori Parti Radical Socialistek, S.F.I.O. sozialistek, komunistek eta Ligue des Droits de l'Homme osatzen zuten.
- ⁶¹⁶ *Aintzina*, 1936.eko marxtoa, 18. zenbakia, 1. orrialdea.
- ⁶¹⁷ 1936/II, 17. zenbakia.
- ⁶¹⁸ «Disons le sans ambages: la mode des choses basques vient d'un mélnage assez suspect de snobisme et de réclame alimentaire (...). Sans être 'intraitable basquissant', lorsqu'on est simplement Basque, on peut exiger que les 'ecrivains, qui prétendent nous décrire, ne nous prêtent pas leurs conceptions ou leurs sentiments, et on garde le droit de les avertir carvément, lorsqu'ils l'on fait». *Gure Herria*, 1923.eko urria, 10. zenbakia.
- ⁶¹⁹ *Gure Herria*, 1923.eko azaroa, III. urtea, 11. zenbakia.

- ⁶²⁰ *Aintzina*, 1935.eko urria, 12. zenbakia.
- ⁶²¹ *Aintzina*, 1934.eko azaroa, 1. zenbakia
- ⁶²² Laffitte, P.: «Eskual astekariaren ixtorioa», 34. orrialdea.
- ⁶²³ *Ibidem*.
- ⁶²⁴ Martín, A.: *Historia del comic español: 1875-1939*, Editorial Gustavo Gili, S.A., Comunicación Visual bilduma, Barcelona, 1978, 52. orrialdea.
- ⁶²⁵ Badago *Max utn, Iruña, 1991.nd Moritzen* euskarazko itzulpen bat, Pella Zabaleta Kortaberriak egina eta Pamielak argitaratua: *Max und Moritz. Zazpi barrabaskeriatan motikoen pasadizo bat*
- ⁶²⁶ Martín, A., op. cit., 57. orrialdea.
- ⁶²⁷ *Argia*, 1923.eko maiatzak 13, 108. zenbakia.
- ⁶²⁸ Gai honi buruz irakur daitezke Díaz Noci, J.: «Abdón Alaiza: un alavés artífice del primer comic vasco», *Kultura*, Arabako Foru Aldundiak argitaratzen duen aldizkarian, 2. zenbakia, 111.-117. orrialdeak, Gasteiz, 1990, eta «‘Txistu’, euskarazko lehen komiki-aldizkaria», *Jakin*, Donostia, 60. zenbakia, 1990eko iraila-urria, 55.-64. orrialdeak.
- ⁶²⁹ *Argia*, 1926.eko martxoak 7, 255. zenbakia.
- ⁶³⁰ *Argia*, 1926.eko apirilak 18, 261. zenbakia.
- ⁶³¹ *Ibidem*.
- ⁶³² *Argia*, 1926.eko uztailak 4, 272. zenbakia.
- ⁶³³ *Argia*, 1926.eko abuztuak 15, 278. zenbakia.
- ⁶³⁴ Hala dio S. Onaindiak bere *Euskal Literaturan*, eta Urrestrarazuk berak baieztatu zigun *La Gaceta de Alavak (La Gaceta del Norte)* Araban kaleratzen zuen edizioan alegia) 1986.eko otsailak 11an argitaratu zuen elkarriketa batetan, guk egindakoa. Bertan Urrestrarazuk hala zioen: «Al poco tiempo de empezara aprender el euzkera en Vitoria me hube de trasladar a Madrid, donde acudía a las clases que se deban en aquel Ateneo organizado por la Sociedad de Estudios Vascos». Urrestrarazu, 1902.ean Araian jaioa, hogei urte zituelarik euskara ikasten hasi zen. Ateneoko klaseak ez ziren Primo de Riveraren diktaduran ere moztu.
- ⁶³⁵ *Tierra Vasca*, 1933.eko uztailak 18, 163. zenbakia.
- ⁶³⁶ *Argia*, 1926.eko uztailak 4, 272. zenbakia.
- ⁶³⁷ *Argia*, 1926.eko irailak 26, 284. zenbakia.
- ⁶³⁸ *Ibidem*.
- ⁶³⁹ Gubern, R.: *El lenguaje de los cómics*, Ed. Península, Barcelona, 1972, 105. orrialdea.
- ⁶⁴⁰ Ikus, esate baterako, Martínen liburuan eta Gasca, L.: *Los cómics en España* (Lumen, Barcelona, 1969) liburuan agertzen diren adibideak.
- ⁶⁴¹ *Argia*, 1935.eko ekainak 30, 742. zenbakia, 2. orrialdea.
- ⁶⁴² *Argia*, 1935.eko irailak 15, 753. zenbakia.
- ⁶⁴³ Garitaonaindia, C.: *La radio en España, 1923-1939. De altavoz musical a arma de propaganda*, Euskal Herriko Unibertsitatea. Argitarapen Zerbitzua- Siglo XX Editores, Bilbo, 1988, 34. orrialdea.
- ⁶⁴⁴ *Argia*, 1926.eko martxoak 7, 255. zenbakia.
- ⁶⁴⁵ *Argia*, 1925.eko urriak 18, 235. zenbakia.
- ⁶⁴⁶ *Argia*, 1925.eko urriak 11, 234. zenbakia.
- ⁶⁴⁷ *Argia*, 1925.eko urriak 18,235. zenbakia.
- ⁶⁴⁸ *Argia*, 1925.eko urriak 4, 233. zenbakia.
- ⁶⁴⁹ *Ibidem*.
- ⁶⁵⁰ Op.cit., 34. orrialdea.
- ⁶⁵¹ Urte hartan Inazio Eizmendi *Basarrik* bertso hauek bota zituen irratitari buruz: «Euskera eder zoragarriiorra irratetetan/txiro ta aberats artean, etxe ta ikastoletan, itxaso zabal, baso ta mendi, kale ta base-rietan./Biotz zabalez autortzen degu:/¡Maite zaitugu benetan!/Gaurtik aurrera garalle bear/dezu alde guztietan./Mundu guztian mintzatu dira/gizon azkar jakintzuak,/euskera gaiaz egin dabezan/saio alperrikakoak./Nundik eta zelan datozen/antzik eman gabekoak/guk zugaz bizi nai degu/arturik asmo sen-

deak./Aurrerantzean izango gera/euskaldun on ta zintzoak» (Donostiako *El Pueblo Vascon* eta Zornotzako Ekinen argitaratuak).

⁶⁵² *Argia*, 1934.eko urtarrilak 28, 3. orrialdea.

⁶⁵³ *Ibidem*.

⁶⁵⁴ *Euzko*, 1934.eko martxoak 30, 87. zenbakia.

⁶⁵⁵ Garitaonaindia, C.: «Política de comunicación de las Juntas de Defensa y del Gobierno Vasco durante la Guerra Civil», *Comunicación, cultura y política durante la II República y la Guerra Civil*, Bizkaiko Foru Aldundiak/Euskal Herriko Unibertsitatearen Argitarapen Zerbitzua, Bilbo, 1990, 1. liburukia, 27. orrialdea.

⁶⁵⁶ Garitaonaindia, C.: «La prensa y la guerra de ondas en Euskadi», *La Guerra Civil en el País Vasco 50 años después*, Carmelo Garitaonaindia eta José Luis de la Granja argitaratzaileak, E.H.U.-aren Argitarapen Zerbitzua, Bilbo, 1987, 203. orrialdea.

⁶⁵⁷ Barandiaranek, artean Gasteizko Seminarioko irakasle zena, eta Tomás Alfaro Fournierrek, Heraclio Fournier naife-egilearen biloba, eduki zuten Gasteizko lehenengo bi irriti tresnak, galenazko horietakoak, Ramón Alfaro Fournier Tomásen anaiak kontatu digunez. Garai hartan, 1924. inguru, Euskal Herrian irratirik ez zegoenez, Pariseko emisioak entzuten zituzten.

⁶⁵⁸ Ikus, adibidez, 1937.eko apirilak 6ko *Tierra Vasca*, 97. zenbakia, 5. orrialdea.

⁶⁵⁹ *Tierra Vasca*, 1937.eko apirilak 25, 114. zenbakia.

⁶⁶⁰ Bernabé Orbegozo A.N.V.-ren *Tierra Vasca* egunkarian (1933-34.ean eta Gerra garaian) idatzi ezezik, alderdi abertzale eta ezkertiarren agintari bat izan zen. Errepublikaren azken urteetan Frente Popularraren aldekoa izan zen. Olivares Larrondo eta Areitioaurtena A.N.V.-ren alde erradikalenaren buru baziren (hor zeuden Echabe, Uribe-Etxebarria, etabar), beste batzu (Perea, Bilbao, Basteara, Ruiz de Aguirre eta Orbegozo bera) ziren «también de izquierdas, pero menos radicales en la cuestión social» (Cfr. Granja, J.L. de la: *Nacionalismo y II República en el País Vasco*, 520. orrialdea).

⁶⁶¹ Dirudienez, Euzko Jaurlaritzak E.A.J. 8 irratia indarra haunditu nahi zuen, Europa osoan entzun ahal izan zedin (Zabala Allende, F.: *El Gobierno de Euzkadi y su labor legislativa*, Herri-Arduralaritzaren Euskal Erakundea, 1986, 131. orrialdea).

⁶⁶² Majuelo Gil, C.: «Prensa y sociedad en Navarra en la II República», *Comunicación, cultura y política durante la II República y la Guerra Civil*, I. liburukia, Euskal Herriko Unibertsitatea/Bizkaiko Foru Aldundia-Kultura Saila, Bilbo, 1990, 252. orrialdea.

⁶⁶³ «Un arma para la Guerra (*La Libertad y Norte*), 1936-1939», aurreko oharrean aipatu liburua, 209. orrialdea.

⁶⁶⁴ «*Pensamiento Alavés*, un diario tradicionalista ante la Guerra Civil», aipatu liburua, 227. orrialdea.

⁶⁶⁵ Luengo, F.: «La prensa guipuzcoana durante la Guerra Civil (1936-1939)», aipatu liburua, 227. orrialdea.

III. PARTEA
ESPAINIAKO GERRA ZIBILA
ETA EUSKAL PRENTSA
(1936-1939)

III.1. Euskal prentsa Gerraren lehen uneetan: Araba, Gipuzkoa eta Nafarroa

1936.eko uztailak 18an Espainiako Gerra Zibila piztu zenean, Hego Euskal Herria ere fase berri batetan sartu zen. Horren ispilu, zer esanik ez, komunikabideak izango ditugu, erdarazkoak zein euskarazkoak. Garai berriak eta egoera bereziak euskarazko kazetaritza-egundoko haustura ekarri zuen. Lehen unetik, Araba eta Nafarroa asaldatuak menpe erori ziren, eta haien aldekoa ez zen prentsa guztia desagertarazi zuten. Haien artean, Nafarroan Euzko Alderdi Jeltzalearen *Amayur* aldizkaria eta Iruñako kaputxinoek 1919.etik argitaratzen zuten *Zeruko Argia* desagertu ziren. Baita jeltkideen aldeko egunkaria zen *La Voz de Navarra*, noizbehinka euskarazko testuren bat zekarrena, 1923.ean argitaratzen hasia eta Miguel Esparzak eta Joaquín Reta Bidegainek zuzendua. Jeltkideen bi aldizkari haiek inprimategi berdinean egiten ziren, beren tirada parekoa izanik: 3.500 egunkariak eta 3.300 astekariak⁶⁶². *La Voz de Navarra*n idazten zuen noizean behin, adibidez, Enrike Zubiri *Manezaundik*.

Araban, Nafarroan bezala, asaldatuak uztailak 18an bertan jaun eta jabe bihurtu ziren. Gasteizen bi egunkari agertzen ziren: *El Pensamiento Alavés*, eskubikoa, José Luis de Oriol jabe zelarik, eta *La Libertad*, Luis Dorao errepublikazale erradikala (lerrouxista) eta bere semeek kaleratzen zutena, artean ere argitaratzen zen Arabako aldizkaririk zaharrena. Ez batean ez bestean ez zegoen euskararen arrastorik. *El Pensamiento Alavés* arazorik gabe mantendu zen; egun batzu irten gabe falangistek *La Libertad* bereganatzeko bilakaera hasi zuten, 1937.ean *Norte* bihurtu arte. Bi egunkari hauen historia Gerra Zibilean ezin hobeto ikertu dute Antonio Rivera⁶⁶³ eta Santiago de Pablo irakasleek⁶⁶⁴. Jeltkideek, dakigunez (ikus II.4.3. atala), ezin izan zuten egunkari propiorik eduki Araban, eta Bilboko *Euzkadin* «Euzkadi en Alaba» izeneko atal bat, erdara hutsez, argitaratzen zuten. Atal hau desagertu zen uztailak 18an.

Beraz, lehen momentutik euskarazko prentsa erabat desagertu zen Nafarroa eta Araban, eta baita euskaraz argitaratzeko aukera ere. Desberdin samarra izan zen Gipuzkoako kasua. Hor, euskarazko ekoizpena haundia zen, beharbada Hego Euskal Herriko lurraldeen artean haundiena. 1936.eko uztailak 18an matxinada ez zen inposatu hiriburuan, Donostian, baina egun batzutan gatazkak gertatu ziren. Uztailak 28an Loiolako koartela errenditu egin zen. Hamar egun haietan, ez zen egunkari edo aldizkaririk argitaratu, ez *El Diario Vasco*, uztailak 17an matxinada hasteko konsigna eman zuena⁶⁶⁵.

Egunkari guztiek utzi zioten kaleratzeari: *La Constancia* (integrista), *El Diario Vasco*, *La Prensa*, *El Pueblo Vasco*, *El Día* (jelkidea, Ander Arzeluzek zuzendutako euskarazko atal bat bazuena) eta *La Voz de Guipúzcoa* (errepublikazalea). Aldizkarien artean, *Gipuzkoarra* jelkidea eta batez *Argia* desagertu ziren, Gipuzkoako beste guztiak bezala. Gerraren lehenengo hamar egun haietan irratia, hau da, Unión Radioren Radio San Sebastián, izan zen Gipuzkoan komunikabide bakarra. Uztailak 19an militar asaldatuek ordu batzutan hartu bazuten ere, gero errepublikazaleek berreskuratu zuten⁶⁶⁶.

Uztailak 27an egun bat lehenago eraturako Donostiako Defentsa Batza edo Junta de Defensas erabaki zuen egunkari bakar bat argitaratzea: *Frente Popular*. Azpimarratzekoa da Defentsa Batzan gure ezagun bat bazegoela: E.A.J.ko Ricardo Leizaola, lehen Eusko Jaurlaritzan parte hartuko zuen Jesus Mariaren anaia eta Eneko Deunaren Irarkolaren jabea, non *Argia* egiten zen, eta *El Diáren* gerentea. *Frente Popular* Defentsa Batzak beraganatutako *El Diario Vascoren* inprimategian egiten zuten. Noizbehinka, euskarazko artikuluren bat agertu zen, baina ezin dugu aldizkari elebiduntzat hartu. Gipuzkoa asaldatuen menpe erori zen 1936.eko irailak 13an, Euskadik Autonomi-Estatutua lortu baino lehenago. Momentu hartatik, Euskadi ia Bizkaia bakarrik izango da, eta, gure gaiari dagokionez, euskaraz argitaratzeko aukera Bizkaian bakarrik, Bilbon zehazki, egongo da. Gipuzkoar idazleak hara joango dira, baita arabar batzu ere, eta egoera bezei-bezei hartan sortuko da euskara hutsezko lehen egunkaria: *Eguna*.

Gerraren lehenengo hiru hilabete horietan, honako euskarazko aldizkari hauek desagertu ziren: Nafarroan *Amayur* eta *Zeruko Argia*, Araban *Gure Mixiolaria* (gero afusilatu zuten Jose de Ariztimuño *Aitzolek* zuzentzen zuena), eta Gipuzkoan *Antzerti*, *Anuario de Eusko Folklore*, *Argia*, *El Día*, *Eusko langille*, *Igandeko Orria*, *Poxpolin* eta *Yakintza*. Bizkaian ere zenbait aldizkari erlijioso eta kultural desagertu ziren: *Ekin*, *Euskera*, *Euzkerea*, *Karmen'go Argia* eta *Txisulari*. Aldizkari politiko batzu ere (abertzale eskuindarrekin lotuak) desagertu ziren: *Bizkaitarra*, *Jagi-jagi*.

Hauxe zen Hego Euskal Herriko egoera. Bitartean, zer gertatzen zen Iparrean? Hor ezin interesgarriagoa da hain eragingarria zen *Eskualduna* astekariaren iritzia ezagutzea. Jean Claude Larrondek aztertu du: hasieratik, Iparreko euskaldun eskuindarren jarrera Frankoren aldekoa izan zen:

«En 1936, el semanario *Eskualduna* (...) es la encarnación perfecta de la divisa 'Eskualdun-Fededun'. Es también la encarnación de un nacionalismo francés que se alimenta de los recuerdos de la 'gran guerra' de 1914- 18 y de la exaltación de la mentalidad de ex-combatiente (...). En los números del 9 de octubre y del 16 de octubre de 1936, la formación del Gobierno Vasco no es comunicada, es decir, que *Eskualduna* ha elegido ya su campo: el de un apoyo decidido a las fuerzas franquistas»⁶⁶⁷.

Dena den, *Eskualdunak* ez du Gerrari buruzko editorialik argitaratuko, eta berriak ere laburrak izango dira. Dena den, bere jarrera argi eta garbi dago: Gernikako bonbaketaren ondoren, lehenengo aipamena 1937.eko maiatzak 7an aurkitzen dugu (Gernika bonbaztatu zuten apirilak 30an), «Molaren eskpaldunek zaintzen dute arbola saildua» esateko⁶⁶⁸. Bilbo asaldatuen menpe erori zenean, aipamen eskasek Francoren gudariak Euskadin ikusteko poza azpimarratzen dute⁶⁶⁹. Baina *Eskualdunaren* jarrera laburbilduta

dago garai hartan bere euskarri nagusia zen Jean Ybarnegaray deputatuaren hitzaldian, 1937.eko ekainak 11an argitaratua, eta Partit Social Français-en Batzarrean maiatzak 23an ahozkatua: Francori erreserbarik gabeko laguntza eta abertzaleen kritika zorrotza⁶⁷⁰.

Aintzinen eragina ez zen *Eskualdunarena* bezain handia, ezta gutxiago ere, baina komeni da gure ustez horri buruz ere zerbait esatea. Azpimarratu beharrekoa da, Larronderekin batera, Pierre Laffitteren zeregina, berak sostengatzen zuen komunikabidean anbigua baten ere, gero Hegotik zetozen errefuxiaten aldeko lan nekazina egin bait zuen⁶⁷¹. Anbigotasun hura, *Eskualdunak* mantentzen zuen jarrerarekin gonbaratuta, aurrerakoa zen. Kontutan hartu behar dugu, gainera, *Aintzina* P.N.V.tik gertu zegoela, nahiz eta estuki lotuta egon ez.

Baina ordua da Eusko Jaurlaritzaren sorreraz eta autonomiak ekarri zuen egoera berriaz hitzegiteko, egoera hartan aldizkari berri batzu, Gipuzkoan lehenago argitaratzen ziren beste batzu eta batez ere euskara hutsezko lehen egunkaria sortu zirelako.

III.2. Eusko Jaurlaritza eta Euskadiko euskal prentsa

1936.ean Errepublika osoan eskatutakoa lortu zuen Euskadik: Autonomia Estatutua. Gerran izan zen, eta egoera berezi-berezi hark eman zion Euskal Gobernuari kutsu berezi bat. Alde batetik, nahiz eta Euskadiko Agintzaritza izan, bere boterea Bizkaian ia bakarrik indarrean egon zen, Araba eta Gipuzkoa ia osoak asaldatu enpenpe zeudelarik. Lehenago ere beste saiakera batzu egin ziren: 1931.ean Eusko Ikaskuntzaren egitasmoa, maiatzak 31an, urte hartako ekainak 14ean Euskadiko Udalak Lizarran bilduta baieztatu zuena; 1932.ean Araba, Nafarroa, Gipuzkoa eta Bizkaiko Foru Aldundien Komisio Gestoreak egindako beste egitasmo bat, eta 1933.ean, Araba, Bizkaiko eta Gipuzkoako Foru Aldundiek eta Udalek baieztutako beste bat⁶⁷². Baina ez ziren aplikatu ahal izan. Estatuto bat lortzeko ahaleginek bildu zituen Errepublikan abertzale eta euskaltzale guztien indarra, lehenago ataletan ikusteko aukera izan dugunez.

Gerra egoera ikusita, Euskadirentzako Estatuto baten tramiteak arin-arin egin ziren Madrilen. 1936.eko otsailean Frente Popularra hauteskundeetan garaile suertatu ondoren, bazirudien Madrileko Korteetan Estatutorako bidea ireki zitekeela. Frente Popularraren egitarauan bazegoen Estatutoaren aldeko jarrera, abertzaletasunari erreibindikazio eskulusibo hori kentzeko edo⁶⁷³. Indalecio Prietok, Estatutoen Komisioaren presidentea izendatuta, Euskadiri Araudia emateko lanak hasi zituen apirilean. Uztailean, dakigunez, Gerra piztu zen, eta E.A.J. Errepublikaren alde jarri zen. 1936.eko urriak lehen Madrileko Parlamentuak onartu egiten du Euskadiko Araudi edo Estatutoa⁶⁷⁴. Ez dugu hemen gai horretan asko sakonduko, beste batzuk egin bait dute, eta Euskal Gobernuak euskal prentsan izan zuen eragina —eragin handia, bestalde— aztertzea mugatuko gara.

Urriak 7an, Bizkaiko Foru Aldundian bilduta, asaldatu enpenpe ez zeuden Euskadiko herrietako alkateek E.A.J.ko Jose Antonio Agirre Euskal Gobernuko lehendakaria hautatu zuten. Berehalaxe kontzentrazio-Gobernu bat osatu zuen, indar demokratiko guz-

tiekin, C.N.T. izanezik: P.N.V.-E.A.J., A.N.V., errepublikanoak, P.S.O.E. eta P.C.E. Gehienek bere komunikabide propioa izango zuten. Abenduan bereganatze edo inkautazio-politika hasi zen: *El Pueblo Vascoren* inprimategian A.N.V.ren *Tierra Vasca*, 1934.etik kaleratzen ez zena, P.C.E.ren *Euzkadi Roja*, lehenago Donostian argitaratzen zena, eta *Unión* errepublikazalea inprimatu ziren. 1937.eko martxoan Euskal Gobernuak *La Gaceta del Norte*, *El Nervión* eta *El Noticiero Bilbaíno* inkautatu zituen. *La Lucha de Clases* eta *Lan Deya*, 1933.etik agertu zena (oso ale gutxi geratzen dira, eta guztiak Gerrakoak), E.L.A.ren organua, inprimatu ziren *La Gaceta*n. Anarkistek aldizkari bat atera ahal izan zuten, *CNT del Norte*, *El Nerviónen* inprimategian. Eta komunistek *Euzkadi Roja* kaleratu zuten, egunkari bihurtuta, *El Noticiero Bilbaíno*n, nahiz eta C.N.T.koek protesta egin eta argudiatu egunakari hori Gerra baino lehenago eresia zeukatela⁶⁷⁵. Bere aldetik, komunistek beste aldizkari berri bat argitaratu zuten, guri interesatzen zaiguna, elebiduna bait zen: *Erri* astekaria.

Aldizkari berri batzu ere sortu ziren Gerran: Euskal Gobernuak *Euzko Deya* kaleratu zuen 1936.etik 1940. urtera arte, bere bozeramaile zelarik. Geroago ere argitaratu zen Europa eta Ameriketako hiri askotan. Lehenengo *Euzko-Deya* hura Felipe de Urcolak zuzendu zuen, eta elebiduna ere bazen. Izen berdineko beste bi aldizkari ere sortu ziren: *Gudari*, bata Euzko Gaztediak eta bestea Eusko Gudarosteak argitaratuak, biak elebidunak. Euskal Gobernuko Nekazaritza Sailak, A.N.V.ko Gonzalo Nardiz sailburua zela, euskarazko aldizkari bat kaleratu zuen, *Ereintza*. Euskal Gobernuak berak bere aldizkari ofiziala, egunkari bat, argitaratu zuen: *Euzkadiko Agintaritzaren Egunerokoa*, erdaraz eta euskaraz erdibana. Argitaratu zuen baita ere eguneroko boletin bat, *Boletín de información*, beste aldizkari batzuk, *Eguna* esaterako, erabili zutena. Eta 1937.eko urtarrilak leian hasi zen Gerra aurreko euskara hutsezko egunkari bakarra: *Eguna*. Azken honek atal berezi bat mereziko du lan honetan. Beste aipatu aldizkarietako dagokienez, haien ezagutze nagusiak aipatuko ditugu hurrengo lerroetan.

III.2.1. Aldizkari berriak

Esan bezala, Euskal Gobernuak bere egunkari ofiziala izan zuen, lege eta arauak euskaraz eta erdaraz argitaratzen zituen: *Euzkadi'ko Agintaritzaren Egunerokoa* 1936.eko urriak 9tik 1937.eko ekainak 16 arte agertu zen, egunero. Bi zutabetan, ezkerrean erdaraz eta eskubikoan euskaraz, jakin erazi zituen Euskal Gobernuak bere aginte, lege eta arauak. Euskarari dagokionez, Aradiak zera zioen: «Euzkeraz mintza oi diran urietarako agintzaritzak emango ditun erabaki guztiak aitatu bi izkuntzeraz adieraziak eta argitalduak izango dira»⁶⁷⁶. Gaztelera eta euskara Euskadiko bi hizkuntz ofizialak ziren. Noski, euskarari zegozkion arau eta aginte guztiak ezin izan zituen aplikatu edo indarrean jarri: alde batetik, ez zuela horretarako astirik izan, eta beste aldetik, bere menpean zegoen lurraldea ez bait zen Euskadi osoa. Elebitasun ofiziala zeran gauzatzen zen:

«Euzkeraz mintza oi diran urietako biztanleei bi izkeren artean aukera eskubidea opako zaie mota guztitako Auzitegi, agintari eta lanariekin izan ditzateken artu-emanetan (...). Epailariei zuzenduko zaizkien idazkiak iz-

kuntza batean edo bestean idatziak izatea berdin (...). Araudi nagusiaren 50'gn. atala betez, irakaskintzari buruz euskera eta erdera arteko artu-emanak tajutuko ditu. Euskal urietan eta bere mende jardungo diran lanari guziak euskeraz jakitera beartu litzake euzko-agintaritzak. Ez ordea lanariak, Araudiak indar izaten baño len bere lanean ari baziran (...). Euzkeraz mintza oi diran urien mugak ipintzea, Araba, Gipuzkoa eta Bizkaya'ko Aldundi edo Aldundi ordez izan ditezken agintari Bazkunen esku dago⁶⁷⁷”.

Euskara, mende luzetan zehar hizkuntza administratiboa izan gabe egon ondoren, bere lekua betetzen hasia zen, nahiz eta egoera ezin bereziagoan, behin eta berriro errepikatu behar dugu. Hori dela eta, Araudia bere osotasunean garatzeko astirik eta aukerarik ez zuen izan Euskal Gobernuak. Bazuen Unibertsitatearen lehen urratsak finkatzeko astia izan, ordea⁶⁷⁸, Eusko Ikaskuntza eta zenbait euskaltzaleren lana (haien artean *Aitzolena*) gogoan edukiz. Dekretu edo oroagindu haren bitartez, Bilboko Osakintza edo Medikuntz Eskola eratu zen⁶⁷⁹. Irakaskintza edo Hezkuntza arloan ere Araudiak agindutako betetze-arren, 1937.eko apirilean Euskal-Irakasle Elkarteak sortu zuen Euskal Gobernuko Zuzentza (Justizia) eta Gogo-lantze (Kultura) Sailak. Bere betebeharrak hauexek ziren:

«Euskal-Irakasle izan nai dutenak zenbat euskera dakiten erabakitzea eta egiztutzea. Euskera irakasteko era egokienak ikastea eta baietsitzea. Ala eskatuko luketen Agintzaritzaren Bazkun eta Idazkoletan, lanariak naikoa euskera ba al dakiten begiratzea eta baietsitzea: bidezko danetan, gai dirala adieraziko duan baiezpena emanaz»⁶⁸⁰.

Bistan dagoenez, Euskal Gobernuak hautatutako euskalkia gipuzkera zen, agian Justizia eta Kultur sailburua, Jesus Maria Leizaola, gipuzkoarra zelako. Kontutan hartu behar dugu, bestalde, itzultzailea Jesus Insausti tolosarra zela.

Nazioartean Euskal Gobernuaren informazioa emateko, sortu zen 1936.eko azaroak 29an, Parisen, *Euzko-Deya. La Voz de Euzkadi*. Zuzendaria Felipe de Urkola zen, Donostiako *El Pueblo Vasco* egunkariaren zuzendari ohia. 1936.eko Gerra piztu zenean, Frantziara herbesteratu zen, Rafael Pikabearekin batera. Euskal Gobernuak eratu zenean, bulego bat antolatu zen Parisen, Urkola buru zelarik. *Euzko-Deya* astekaria zen, 6 orrialde izaten zituen, eta gazteleraz, frantsesez eta euskaraz idatzia zen. Bere helburua zen Euskal Gobernuaren informazioa eta propaganda zabaltzea, Gerraren bere bertsioa emanez. Esate baterako, eta euskarari dagokionez, berehalaxe informatzen dute asaldatuak Gipuzkoan sartu bezain laister hizkuntzaren debekuari buruz⁶⁸¹. Gernikaren bonbaketari buruzko bertsioa ere jaso zuen *Euzko-Deyak*. Euskarari dagokionez, esan daiteke Hego eta Ipar Euskal Herriko euskalkiak, batez ere gipuzkera eta lapurtera, elkarrekiko harremanak hasi bait ziren *Euzko-Deyaren* orrialdeetan. Euskaraz oso gutxi idazten zen, ordea, astekariaren %10a baino ez. 1940. urtera arte iraun zuen Parisen, Munduko II. Gerra piztu arte, alegia. Euskal Gobernuak herbesteratuta, beste *Euzko-Deya* bat argitaratu zen, Londresen, 1938.ean, osorik ingelesez. Munduko II. Gerraren ondoren, Mexikon eta Ameriketako beste hiri batzutan ere argitaratu zen.

Euskal Gobernuaren Nekazaritza Sailak aldizkari bat argitaratu zuen, euskara hutsez: *Ereintza. Euzkadi'ko Nekazaritza Zaingoan entzukia*. Nekazaritza Sail edo Zaingoan A.N.V.ko Gonzalo Nardiz zegoen, bera ere euskalduna. A.N.V.k lehenagoko *Tierra*

Vasca berriro argitaratzeari ekin zion Gerran, noizbehinka euskarazko artikuluren bat agertzen zelarik. Irratian ere zertxobait egin zuten A.N.V.koek euskaraz, batez ere A.N.V.ren kazetala proiektuetan ibilia zen Bernabe Orbegozok. Bera ere izendatu zuten *Ereintzaren* zuzendaria. Nekazaritza Sailean hirurogei bat lanari edo funtzionari zeuden. Idazkari nagusia Telesforo Uribe-Etxebarria, zuzendaria Koldobika Eleizalde eta J. Basterretxea arazo burokratikoaren zuzendaria zen. Pentsatzekoa denez, aldizkariaren mamia nekazaritzari buruzkoa du. Irakurlegoa, beraz, nekazari edo luginak ziren; Bizkaiko luginak, azken finean. Horregatik arazoak sortu ziren euskalkiarekin, *Ereintzan* gipuzkera nagusi bait zen. Bigarren zenbakian Orbegozok erantzun behar izan zien *Euzkaditik* zetozen kritikei:

«Lenengo zenbakian bi lankide euskaldunak izan ditut bakarrik, eta berak bialdu bezela agertu dira bere idazkiak aldizkingi artan. Beste danak erderaz idatzi dute eta neonek euskaratu ditut, nik dakitan bezela. Ez da ba nere erru edo kulpa aldizkingi guztia gipuzkoarrean azaltzea. Nik badakit makurr aundia dala bizkaitarrentzat bere izkuntza albora uztea, baño emen danentzat izango da lekua. Lan autan ez det nausitasun aundik, baño ez lit-zake txarra al-degun guztia euskera batutzea egitea (...)⁶⁸²».

Gerrak sortutako egoera bereziak behartuta, idazle gipuzkoarrak eta bizkaitarrak bildu ziren Bilbon, eta bi euskalkien arteko ezberdintasunak ere gainditu behar ziren nolabait. A.N.V.k, dakigunez, euskararen batasuna nahi omen zuen, eta beraz ez da harritzekoa Orbegozoren eskaera. Ikusiko dugunez, bizkaiera eta gipuzkera euskaldun denentzat ulergarriak egiteko ahaleginak ere *Egunan* egin ziren.

Aldizkarian Nekazaritza Zaingoko aginduak argitaratzen ziren, beti euskaraz; nekazari-iei interesatzen ahal zitzaizkien gaiak ere *Ereintzaren* orrialdeetan nagusi dira. Aldizkariaren bultzatzaileen asmoa, dirudienez, «ez da inola ere politika egitea. Guk politika bat bakarrik nai degu nekazariarentzat, berari mesede egitea (...). Emen aterako dira Nekazaritza Zaingoan aginduak, emen aterako dira ere Nekazaritza-Abere eta Mendi Zuzendari jaunak iritziak»⁶⁸³. Noski, politikan ez sartzea ezina zen; A.N.V.ren eta E.L.A.ren aldeko testuak nonnahi agertzen ziren. Sindikalismoari dagokionez, nekazarien batzearen alde jokatu zuten beti; zenbakia askotan, «Lugiñak indarra lortu nai ba-dezute Nekazari Bazkunak batu bear dituzute» zioen iragarkia agertu zen. Luginen lanbideari duintasuna eman beharra zegoen: nekazaritza-ikastolak eratzeko deialdiak ia zenbaki guztietan agertzen ziren. Nekazaritzaren alderdi teknikoak ere aipatzen ziren, eta kultur arloko zenbait gauza ere bai: bertsoak, esate baterako. Irudiak ere argitaratzen zituzten, ohi zenez, alderdiak eta nekazaritzarekin zerikusia zuten gaiak. Aldizkaria, aldizkatasun definiturik izan ez zuena (bost ale ezagutzen ditugu, azkena 1937.eko apirilak 15koa, geroago gehiago argitaratu zirentz ez dakigularik), Jaungoiko-Zale`ren Irakolan inprimatzen zen, Gerrarekin batera *Ekin* desagertuta. Hasieran hamabostekaria izan nahi zutela aldarrikatu bazuten ere, ezin izan zuten bere asmoa bete. Aldizkaria, dirudienez, dohainik banatzen zen⁶⁸⁴.

Alderdi politikoei dagokionez, lehen bezala abertzale jeltkideak dira aldizkari elebidun gehien argitaratu zutenak. *Euzkadi* egunkarian euskal atala zegoen, 1936. urte osoan lanean jarraitu zuelarik. Dakigunez, Esteban Urkiaga *Lauaxetak* zuzentzen zuen atal hori

Gerra ailegatu baino lehenago. Urkiaga Euskal Gobernutik hurbil zegoen, eta beste zeregin batzutura joan behar izan zuen, Euskal Gobernuaren aginduz. 1937.ean asaldatuek afusilatuta hil baino lehenago, euskal kazetaritzarekin zerikusi haundia zuten bi proiektu-rekin parte ahal izan zuen: *Gudarin* eta *Egunan*. Gipuzkoa asaldatuen menpe erori ondoren, hango euskarazko aldizkarietan idazten zutenek Bizkaira joan behar izan zuten. *Euzkadin* ere lehen baino gipuzkoar gehiagoren izenak agertzen hasi ziren. 1936.eko abenduan, *Egunari* buruzko atalean ikusiko dugun bezala, paper eskasia zela medio, egunkari guztiek orri gutxiago argitaratu behar izan zuten. *Euzkadiren* euskal atala desagertu eta *Eguna* kaleratzen hasi zen. Baina guzti hau sakonago aztertuko dugu hurrengo atalean.

Aipatu bezala, 1936.ean *Gudari* bat sortu zen. Aldizkari elebidun jelkidea du, *Jaun-Goikua* eta *Lagi-Zarra* lemapean. Lehenengo zenbakia 1936.eko azaroak 4ean agertu zen. Euskaraz eta erdaraz idatzia zen, erdibana gutxigorabehera. Euzko-Gaztedi eta Euzko-Gudarostetik hurbil zegoen astekaria du, gerra gai nagusi eta ia bakarra zekana. Kazetal ezaugarri dagokienez, arras interesantea da: titulare korrituak, argazkiak, sloganak agertzen ziran. Informazio asko eta asko eman zuen, eta baliteke *Lauaxeta* ere bere sormenaren atzean egon.

Izen berdineko beste aldizkari bat ere argitaratzen hasi zen 1937.eko martxoak 6an. Kalitate oneko aldizkaria, argazkiz betea (Oyanguren, Antzola eta Etxeberriarenak), *Jaun-Goikua* eta *Lagi-Zarra* zuen lema. Bere azpitulua *Revista Gráfica Semanal de Euzko Gudaroztea* zen. Beste *Gudarian* informazioa nagusi bazen, honetan elementu grafikoek protagonismoa dute. Testuak erdaraz, gehienak, eta euskaraz (%10a gutxigorabehera) idazten ziren, noizbehinka frantsesezko bat eta katalanezko bat ere agertzen zelarik. Testu gehienak propagandazkoak ziren, eta euskarazkoak literarioak izaten ziren, gehienbat olerkiak. Euskarazko testuak, besteak beste, *Lauaxetak* (bere testu batzu erdarara itzuliak izan ziren), Jesus Insausti *Uzturrek*, Inazio Eizmendi *Basarrik* eta Andoni Urrestarazu *Utarrak* sinatuak ziren. Dakigunez, Esteban Urkiagak hil arte zuzendu zen *Gudari* hau. Azkenengo alea 1937.eko ekainak 7koa du.

Atal hau bukatzeko, aipatu behar dugu komunisten aldizkaria zen *Erri*, erdaraz eta euskarazkoa. Ale guztietan euskarazko testuren bat agertu zen. Ez da harritzekoa, aldizkari komunistak gehienak gipuzkoarrak —eta euskaldunak— bait ziren. Donostiako *Euzkadi Rojan*, Gerran eta Bilbon egunkari bihurtu zena, noizbehinka euskarazko testuak agertzen ziren. Euskaldunon hizkuntzaren presentzia asko gehitu zen *Errin. Erri. Política, economía, ciencias, información* astekariaren lehen zenbakia 1937.eko urtarrilean argitaratu zen, eta azkenengoa, 21.a, 1937.eko ekainak 5an. Komunistek bazeukaten Euskal Gobernuan partaide bat, Juan de Astigarrabia, Garraio Sailburua. Berak idatzi zuen, gipuzkeraz —*Erriren* euskarazko testu guztiak gipuzkeraz idatziak ziren— lehen aleko testu bat, Hitler eta Alemaniako egoera larriari buruz. Beste testu guztiek oso kutsu politiko, doktrinario eta iraultzailea zuten, lurak bereganatzearen alde, esate baterako:

«Lurzati bat landu dezan lugolkiñak, bere izardiz beregandu dun artai, lanik egiñ ez dezan beset inñori, erretarik ordaindu ez dezayolaren alde zatri dala, Garaizkile (cacique) ta erarkarien ongarriz, aldaitarraren izai-pena larritzen duten sorr ta hipoteka guziek zergetzearen, zearo galeraztearen, aldeztari ziatza dala; azkenez, aldaitarr-zut-ezkaratzean (hogares) zo-

rióna izan dedilaren aldeztari dala, ta oriek lortu eta kiñaldu ditezen. Egiñalaren iñarpenera loturik dagoala»⁶⁸⁵.

Eta beste zenbaki batetan:

«Guk, komunistok, marxist-leninist-erakiari zintzo gaitzayonok, bezte beñi ere, oartzen degu: Arodí onetan Euskadin, aziyaz dijoan, irabiotasunaren, edo erreboluzioaren igitzean ‘Lurra, landu dezanarentzat’ dasan oarkia, guretzen degula. Orrela dala-ta, gure nekazariei, lugoltzen dituen lurrok, eta bizi diran baserrik berenkiz edo propiedez, eman ditzaizkielagatik gudaratzten gerala dasagu (...)»⁶⁸⁶.

Askotan ere Lenin, Stalin, Nelken, Dimitroff eta Bakuninen aipuak agertzen ziren, euskeratuak. Sobietar Errepublikak Sozialisten Batasuna edo, garaiko hizkera erabiliz, «Soviet-Erkak Batzendiko Erridi edo Nazioak», asko agertzen ziren euskarazko testuetan. Euskadiko komunistentzat, Espainiako Gerra Zibila Iraultza egiteko bide bat omen zen:

«Lan gaizkagarri ori, errusian zorionerako bakarrik izan ez da, guri ere, darabilgun gud-ausi onetan, bere onezpenaren argi zidartsua, egoki eldu zaigu; berari ezkerrik, gure erriyari berak nai duan albekia (libertador) edo libera-dezana, eratu dezaiokegu»⁶⁸⁷

Informazioa, dirudienez, *Euzkadi* Rojarentzat uzten zuten, eta mami ideologikoko testuak, aldiz, *Erri* aldizkarira joaten ziren. Zenbait poesia ironiko ere aurkitzen dugu, hala nola 15. zenbakiko «Diputado fiña» izenburukoa, Frantziako Jean Ybarnegaray deputatuari egina. Badakigu (ikus II.4.4. atala) zer jarrera hartu zuten Ybarnegarayk eta Baionako *Eskualduna* astekariak: asaldatuen alde. Euskadiko komunistek esaldi ezin zorrotzagoak bota zizkieten: «zimaurrez egiña», «faxisstekin partean dabil ezkerotzik, gezurr eta fartzan ez dago oberik» eta horrelakoak. Elementu grafikoek ere garrantzi handia dute. *Gudarin* bezala, kolorea erabili zuten, baita argazkiak ere. Hizkuntz ereduari dagokionez, neologismoz josita zegoen, eta idazkera ere zaila zen. 2. zenbakian agertutako olerki batetan, esate baterako, honako hitz hauen esanahia argitu behar izan zuten: «Arrea- Persistente, pródigo en la alta Guipúzcoa», «Agoi-tzarra- gran crisol donde se funde el metal» eta «lJelia-Manipulación del metal en fusión». Aditz trinko asko ere erabili zuten: «dasagu (esaten dugu)» esaterako. Agian mundu berriarekin batera hizkuntz eredu idatzi berria ere proposatzen zutelako. Komunistek, nola ez, etengabeko propagandaren eraginean konfiantza handia zuten:

«Un buen sistema de agitación en las trincheras enemigas vale tanto como una colosal batería (...). La Radio emisora de Bilbao -dándole la potencia necesaria para que sus ondas sean percibidas, no sólo desde todos los rincones de España, sino desde Italia, Alemania y Marruecos- puede hacer en el campo faccioso, día por día, los efectos del más formidable camión (...). Es preciso que en el campo faccioso sepan la verdad de cuanto ocurre. Propaganda, propaganda incesante (...)»⁶⁸⁸.

Lan horretan ihardun zuten Gerran Bilboko aldizkari eta egunkari guztiek. Haien artean euskara hutsez idatzitako lehenengo egunkaria: *Eguna*.

III.2.2. Eguna, euskarazko egunkaria

III.2.2. a) Egunaren sorrera

Gerra piztu baino lehenago, *Euzkadiren* euskal atala, esan bezala Esteban Urkiaga *Lauaxetak* zuzendua, beste sub-atal batzutan banatuta agertzen zen, hau da, nahiko espezialdua. Egia esan, informazio garrantzitsuak beti erdaraz agertzen ziren, eta ezin deza-kegu euskal atala eradarzko egunkariaren barruko beste egunkari txikiagotzat hartu. Baina bazirudien egunkari-bihurtzeko elementu batzu bazeudela. Eta baita gogoia ere: ikusi dugu nola 1932.ean euskara hutsezko astekari bat sortu zen, *Euzko*, egunkari baten ezaugarriak bazituen.

Euzkadiren euskal atala egunkariaren azkenengo orrialdean egoten zen. Atal honetan albiste lokal asko, edo euskal kulturari zegozkionak, sartzen ziren. Gerra lehenagoko egun haietan, Estatuto edo Araudi baten premia nabaritzen zen:

«Estatutua eskuratu bezain lasterr, lortu doguzan eskubideak geien eta geiago kendu ez dagiekuezan, alderdi guztiak ukoz-ukoz ta beroz-beroz al-karr-artuta, Estatutoa'ren aldezko bazkun indartsu bat egin bearra dago (...)»⁶⁸⁹.

Hala ere, honelako artikulua politikoak ez ziren maizegi agertzen euskal atalean. Gerra piztuta, euskal atalak bere horretan jarraitu zuen: informazioa egunkariaren beste erdarazko orrialdeetarako erreserbatzen zen. Euskarazkoetan ez dugu Altxamenduari buruzko berririk 1936.eko uztailak 22 arte, ohar txiki bat:

«Atzo goxian uri onetatik Gazteiz'era erri gudari talde aundijak urten ziran. Gazteiz asaldarijen menpe aurkitzen ei-da, ba. Eta gobernuaren aurka auxe ei-da: Gazteiz asaldarijen menpetik azkatutia (...). Eibar eta beste leku batzuketak be lagun txango yakeze, ta Gazteiz, aseyan menpetik gaizkatuten alegiñak-alegin egingo dabeze (...)»⁶⁹⁰.

Egun hartan Gerrari buruzko beste erreferentzia batzu egin ziren, hala nola Sanjurjo jeneralaren heriotzari buruzkoak eta Bizkaiko ordenuari buruzkoak. Hala ere, euskarak jarraitzen du izaten euskal atalaren gai nagusia. Estatutoaren hurbiltasunak burutazioak zekartzan:

«Zenbat euzkeldun dagoz Euzkadi'n? Nungo errietan egiten da erderaz bakarrik? Nungoetan erderaz eta euzkeraz? Nungoetan euzkeraz baño erderaz geyago? Eztira itaun oneik alperrikoak. Euzkerea yaso gura ba-dogu, nun yausi dan ikustea lenengoko lana dala uste dogu (...). Araudia datorre-nean euzkeraz irakurri ta idazten ikusteko ikastolak sortu bear dira erri orreitan. Euzkeldunentzat kristau ikasbidea euzkeraz irakatsi barko yake. Ikastoletan be euskeraz ikasten ari bearko dabe (...). Au dana ondo egiteko erri bakoitzean batzorde bat berezi bear da (...)»⁶⁹¹.

1936.eko uztailak 24tik Tomás Agirre *Barrensorok* idatzi ohi zuen «Gayak» ataltxoan Gerrari buruzko berriak ematen hasi zen. Egun hartan Otxandianok pairatzen zuen erasoaz mintzo zen. Hurrengo egunetan Otxandianoko gatazkaz ezezik, Prietoren hitzaldiaz ere mintzo zen. Nafarroari buruzko aipamenak ere egin zituen Agirrek

«Txapel-gorrijok Nabarra zori-gaiztokuan egin ixan yakuzan basatike-rijak, gaur eztozuz emen idatziko, iñungo basak zikindu bako izparringi onetan agertuteko baño iguingarrijaguak diralako (...) ¡Nabarra gaxua!»⁶⁹².

Gerra, argi dago, euskal atalaren ezaugarriak aldatzen ari zen. Abuztuan *Euzkadiko* euskal atalean beste ataltxo bati hasiera eman zion: «Matxinada-izparrak-eta». Horez gerrozitik, ia egunero agertuko ziren Gerrari buruzko beri labur horiek. Abuztuan ere erlijioari buruz hitzegiten hasi ziren, asaldatuek abertzaleei botatako kritikei aurre egiteko:

«Ut! Ut! Gure ametsak eta ‘fascio’-tarrenak ez dauke alkarrekin zerikusirik (...). Guk gizonaren eskubideak arduraz zaindu gura doguz (...). Ba-da oraindio geiago be. Bakesale sutsuak gara euzko-abertzaleak (...)»⁶⁹³.

Aitzolen heriotzak, 1936.eko azaroan, kanpainia hori areagotu egin zuen. Tomas Agirre, *Ogoñope* eta beste batzuk gogor ziharduten lanean. Gipuzkoan, bitartean, abertzaleak hiltzen ziren. *Euzkadiko* euskal atalean Gipuzkoako gatazkei buruzko eta han hildakoei buruzko berriak gero eta gehiago ziren.

Irailak 15tik argazkiak sartzen hasi ziren euskal atalean, egunkariak zituen sei zutabetik hiru betetzen zituztenak. Balio informatiborik gabeko argazkiak izaten ziren, Gipuzkoako alderdien irudiak jeneralean, beharbada Gipuzkoatik etorritako jendeari adorea emateko. Gipuzkoarren sinadurak ere gero eta ugariagoak ziren euskal atalean; *Euzkadin*, non bizkaieraren nagusitasuna ia osoa zen, bi euskalki hasi ziren elkarrekin bizitzen. Anekdotan moduan, aipatuko dugu Federico García Lorcaren heriotza *Euzkadiko* euskal atalean aipatu zela, eta ez erdarazko orrialdeetan⁶⁹⁴. Estatutua lortu zenean, 1. orrialdean euskarazko titular bat agertu zen: «Estatutua lortu degu: Azkatasuna gurekin!», gipuzkeraz idatzia. Informazio honetan, gipuzkoar batek idatzia, esaldi hunkigarri hau irakur zitekeen: «Gipuzkoa! Gure maitasunaren kabitxo, ba goaz». Urriak 10ean, euskarazko orrialdeak Agirre lehendakariaren hautaketa ospatu zuen. Hilabete haren 18tik, Ogoñopek beste atal berri bati hasiera eman zion: «Guda-oñetako izparrak». *Basarrik* ere Gipuzkoako aldizkarietan argitaratu ohi zuen «Neure bordatxotik bildutako sortatxoak» berriro idazteari ekin zion.

Urriaren ere aldizkari berri bat argitaratzen hasi zen, aurreko atalean aipatutako *Gudari*. Bertan idazteko deiak zabaldu ziren *Euzkadiko* euskal ataletik. Berdin egin zuten azaroan agertu zen beste aldizkari batekin: *Euzko-Langille*:

«Ara emen gipuzkoarra Euzko-Langille Alkartasunak Donosti'ko urian ateratzen zuan aldiriko, asteroko bat. Gaur Bilbao'n len eta gero baño are ederragoa ateratzen dana (...). Euzko Langille beñepein naiz eta asteroko izan -ai eguneroko izate lortuko balu!- euzko langilleen betetzeko azaltzen da. Kistartasuna, Langilletasuna, Euzkotasuna elburu, gai xamurra bere orrietan ematen dizkigu (...)»⁶⁹⁵.

Azarotik Euskal Gobernuaren erabakiek eguneroko leku bat izango zuten. Baina abenduan hasi ziren *Euzkadiko* euskal atalean benetako aldaketak nabaritzen. Diseñuaren aldetik, eta Bizkaiko egunkari guztiek titulare korrituak eta bestelako baliabide tipografikoak erabiltzen zituzten biartean, euskal atalak neurri handi batetan Gerra aurrean zeukan itxura berdinarekin jarraitzen zuen. 1936.eko abenduak 6an sei zutabeko

izenburu edo titular bat argitaratu zuten euskal atalean: atal berri bati zegokion «Euzkadi'ko guda-otsak». Egoera latz berriak eskatzen zituen baliabideak ematen hasi ziren *Euzkadiko* euskal kazetariak:

«Anaitasunaren ezaugarririk ederrena gudarijen Gabonak doguz.

Gomutan gaitezen eta oparijak egin dayoeguzan»

(1936.eko abenduak 19)

«Laixter gaituk berriz ere, gure etxietan, diño gipuzkoar gudariak.

Legutiano gure oñetan dogularik.

Gure gudarijak iñor baxen sutsu ta gertu dagoz

Aberrijaren lurraldiak barriro geuganatzeko.

Itxarkundia lenengo egunetan bezin kementsu dago»

(1936.eko abenduak 20)

«Euzkadi'ko ordezkarijak Paris'en argi ta garbi itz-egiten dabe.

France'ko izparringijak goralbenak dagitsoez.

Gaur gabaz itz-egingo dausku Agirre lendakari jaunak»

(1936.eko abenduak 21)

Ikusi bezala, aldizkari berriak sortzen ziren: abenduan *Ereintza*, *Euzko Deya...* 1936.eko abenduaren azkenaldean, paper-murrizketa bat agindu zuen Gobernuak⁶⁹⁶. Abenduak 29an euskal atala beste sekzio berri bat argitaratzen hasi zen: «Euzkadi'ko errijetako izparrak». Euskal orrialdea, Gerrak bultzatuta, mikro-egunkari informatibo bat bihurtu egin zen. Ordua zen benetako euskara hutsezko egunkari bat kaleratzeko. 1936.eko 31an, *Euzkadin Egunari* buruz aurkitu dugun erreferentzia bakarra zegoen:

«EGUNA

Euzkel-eguneroko barrija,

bijar urte-barriz agertuko da

Euzkera utsez idatzija

EROSI, IRAKURRI TA ZABALDU».

1937.ean, *Euzkadiren* orrialdeak murriztuta, ez zen berriro argitaratzen euskal atala, euskal egunkaria bilakatuta. Euskarazko beste orrialde bat agertu zen Bilbo asaldatuenean, 1937.eko ekainak 16an.

Baina gatozen *Egunaren* bizitza laburra eta ezin mamitsuagoa aztertzeraz. Lehen zenbakia 1937.eko urtarrilak leian argitaratu zen. 1936.eko gabonetan, Manuel Ziarsolok, *Euzkoren* zuzendari ohiak, Agustin Zubikarai idazle gazteari⁶⁹⁷ (21 urte zituen) adierazi zion euskarazko egunkari bat argitaratzeko agindua jaso zuela⁶⁹⁸, beharbada *Lauaxeta*-rengandik:

«Zer, eziña al dala? Ez adi koldartu», esan omen zion Ziarsolok Agustin Zubikarairi, «Eta noiz?», erantzun zion. «Ba Urte Barri egunetik asita⁶⁹⁹.

Eguna, Zubikaraik berak kontatzen duenez, *Euzkadiren* inprimategian egin zen, eta bulegoa lehen *Excelsius* kirol —egunkariarena izango zen. Geroago Euskal Gobernuak in-

kautatu edo bereganatutako *La Gaceta del Norte* egin zen, *Lan Deyarekin* batera. Angel Aurrekoetxea takigrafoak hartzen zituen irratiko berriak, eta *Euzkadira* ailegatzten zirenak ere aprobetxatzen zituzten *Egunaren* lau kazetariek, itxulpen lana egin behar izan zutenek: Zubikaraiak berak, zuzendari-ordeko lana ere egiten zuena, Erkiagak, Arizmendiarrietak eta Alexander Mendizabal mutrikuarrak. Ikusi dugunez, *Euzko*, gure ustez behintzat, euskarazko egunkari bat kaleratzeko lehen ahalegina edo urratsatzat har dezakegu. Esan bezala, Ziarsolok Zubikarai, Jose Maria Arizmendiarrera (denboraren poderioz mugimendu kooperatiboaren bultzatzaile bihurtuko zena), Mendizabal mutrikuarra eta Eusebio Erkiaga deitu zituen euskal egunerokoan lan egiteko. Beste batzu hor zebiltzan: *Basarrik* bere testuak bidaltzen zituen, *Uzturrek* ere bai...⁷⁰⁰. Aurreko euskal aldizkarietan ibiliak ere hor zeuden: Zirilo Arzubiaga *Ekinetako*, Ondarroako Jose Ituarte, Abeletxerekin Euzkoren zuzendaritzan trebatua, Imanol Enebia (*Uribitarte'tar Ibon Euzkadin*, *Argian* eta *Euzkorean* Gerra aurrean euskarazko testuak argitaratzen zituena), *Argiako* Txomin Arruti eta Ander Artzeluz, Federiko Belaustegigoitia, etabar. *Eguna*, Gerra zela eta, Bizkaiko eta Gipuzkoako euskal idazleen topagunea bilakatu zen. Arabako batzu ere hor zeuden, Urrestarazu (*Utarra*) adibidez, lehenago *Euzkorean* eta *Arabarran* bere kazetaritza lana garatu zuena. Argi zegoen *Euzkadiren* euskal orrialdea *Eguna* bilakatu zela, *Euzkadin* bertan 1937.eko martxoak 4ean Mario de Mendiorlegik baieztatzen duenez: «Aparece EGUNA, magnífica ampliación de la página euzkérica de EUZKADI con seis páginas repletas de artículos rebosantes de sentimiento patriótico»⁷⁰¹.

Zuzendari ofiziala Ziarsolo bazen, *de factoko* zuzendaria Zubikarai zen. Berak kontaktatzen duenez, *Abeletxe* ez zen agertzen gaueko hamabiak arte, «beste lanetan zebilen, gerrateko gauzetan»⁷⁰². Zubikaraiak Euzko Gudarostetik kobratzen zuen, eta *Euzkadik* beste 350 pezeta eransten zizkion. Beste hirurok (Erkiagak, Arizmendiarrietak eta Mendizabalek) Eusko Gudarostearen soldata zuten. Itzulpenak Erkiagak eta Zubikariak egiten zituzten, batez ere. Batzutan, izenak hainbeste errepika ez zitezen, izengoiti bat baino gehiago erabiltzen zuten. Herrietako berriak ere moldatzen zituzten. Publizitate eta iragarkiak sartzea debekatuta zeukaten, eta beraz, egunkariaren orrialde guztiak informazioak betetzen zituen. Hala ere, noizbehinka eskelak eta iragarkiren bat sartu zuten, 139. zenbakitik aurrera.

Eguna gudariei kemena emateko sortu zen, baina aldi berean euskaltzale eta abertzaleen antzinako ametsa gauzatzen zuen: euskara hutsezko eguneroko komunikabide bat edukitzekoa, eta «euskara gizarteko harremanetarako eta komunikabideetarako tresna egokia izan zitekeela ere frogatu nahi zuten», Joseba Agirreazkuenagak dioenez⁷⁰³.

«Pozez gainezka gatoz eta poz orreri eutsi ezinez negarra yatorrku begietara. Ezin dogu ziñestu. Euzkeltzale ta euzkeldun gustion amtes zoro ta ezintzat uste zana, egi ta ixatean biurtuteko agindu zindua artu dogu goxetik gabera. Eta EGUNA yoatzue gaur, euzkeldunok, zuen gurari ase-gatxak beteten (...). Euzkerea erabilkatxa dala uzte dabezenei arpegi emoten dautsoegu eta gure aberrkidei atsegin yakezan izparrak euzkeraz bakarrik, argi-argi eta ziatz-ziatz emoteko ustietan agertuten gara (...）」⁷⁰⁴.

Halaxe aurkeztu ziran *Egunakoak*. Gorka Reizabali esker⁷⁰⁵, badakigu zer nolako informazio-iturriak erabili zituzten Egunakoek: informazio lokala (herrietako berriak) eta Euskadiko (Bizkaiko) informaziorako bere urgazle-sarea bazuten, *Euzkadi* egunkaria-

rena azken finean. Batzutan, kritikatzeko, Donostiako egunkari fakziosoetako informazioa jasotzen zuten, eta askotan gudari jeltkideek, frentean zeudenek —Andoni Ruiz de Azua Ogoñoperen kasuan, esate baterako— gerrako berriak bidaltzen zituzten⁷⁰⁶. Espainiako eta nazioarteko informazioa, aldiz, *Euzkadik* emandakoa zen, erdaraz. Beraz, itzulpen lan izaugarria egin behar izan zuten euskal egunkarikoek. Gerrako informazioari dagokionez, *Egunak* bi atal bereizten zituen: «Españarr guda-izparrak» eta «Euzko guda-oñetan», azken hau, esan dugunez, Zubikarai *Euzkadin* egiten zuena. Informazioa Euzkaditik eta Euskal Gobernutik iristen zen. Euskal Gobernuak bazeukan barruko boletín bat, Egunakoek erabili ahal izan zutena. Boletina Jesus Maria Leizaola Justizia eta Kultur Sailburuaren bidez lortzen omen zuten. Parisean korrespontsale edo urgazle bat bazuten, agian *Euzko-Deyaren* zuzendaria zen Felipe Urkola edo hango Euskal Gobernuaren bulegoan lan egiten zuen norbait. 23. zenbakitik, Parisetik berriak bidaltzen hasi zen. Kazetal baliabide guztiak erabiltzen zituzten: titulare korrituak, antetituluak eta subtituluak, argazkiak, iruzkin ironiko batekiko faxisten karikaturak⁷⁰⁷, korondelak... *Eguna* benetako egunkaria bazen. Gerrako informazioa eman ezezik, bestelako informazioa ere ematen zuten: «Au, ori ta bestea», «Andik eta emendik», «Tarteka marteka» halako saski-naskiko atalak ditugu, denetariko berriak, Espainiakoak zein Euskadikoak zein nazioarteakoak, agertzen zirelarik.

Baina garrantzitsuen, eta *Egunan* inportantzia gehien izan zuena, Gerra zen, Euskadiko Gerra. Durangoren bonbaketatik (1937.eko martxoak 3) Euskadiko Gerrari buruzko berriak 1. orrialdean agertzen hasi ziren. Era berean, Euzkadi, Kataluinia eta Madrileko Gobemuen Gerra-partea agertzen hasi ziren. Garrantzitsua zen baita ere Euskal Gobernuaren lanaren informazioa, «Atzoko eguna Euzko-Zaingoetan» atalean agertzen zena. Azken orduko berriak ere ez ziren falta, azken orrialdean (*Egunak* sei izaten zituen) «Azkenengo izparrak» izenburupean argitaratzen zirenak. Horrez gainera, «Bilbao'ko izparringajak diñuena» atalean egunkari eta aldizkarien laburpen bat egiten zuten (badakigu Bilboko egoera informatiboa Gerra asko haunditu zela, zeuden egunkariei beste batzu erantsi bait zitzaizkien, eta aldizkari batzu ere bai). Egunkari guztien berri eta iritziak jasotzen ziren atal hartan: *Lu Gaceta del Norte, Tierra Vasca, Euzkadi, El Liberal, Euzkadi Roja, CNT del Norte, Lan Deya...* «Jel Azija» atalak alde doktrinarioak betetzen zituen: ziur ez badakigu ere, baliteke Engracio de Aranzadi *Kiskitzak* berak idaztea, euskaraz. Aranzadik utzi zion euskaraz idazteari oso gazte zelarik, eta *Euzkadin* egindako lan osoa erdaraz garatu zuen. *Eguna* agertu zenean, badirudi berriro euskaraz idazteari ekin ziola⁷⁰⁸. Oso esanguratsua da Engracio de Aranzadi hil ondoren atal hau ez zela berriro argitaratu. Zenbait laguntza ere jaso zuen euskarazko egunkaria, Inazio Eizmendirena esate baterako. Artean, *Basarri* idazle eta bertsolaria ertzaina zen, eta, berak kontatu digunez, noizbehinka bere «Nere bordatxotik bildutako sortak» izeneko testuak lehen *Euzkadira* eta gero *Egunara* eraman zituen. Hala ere, Eizmendik ez zuen inoiz egunkari haien bulegoetan lanik egin. Jesus Insausti *Uzturrek* ere beste ataltxo bat idazten zuen, «Kaleko marmarra». Kirolak ere sartzen ziren, leku txikia bazeukaten ere. Abertzaleek kirolari izugarriko garrantzi propagandista eman zitoten, hortik bada *Egunan* zeukan pisua⁷⁰⁹. Gainera, garaiko egunkarietan kirolei buruzko informazioa egunero agertzen zen, jeltkideen *Excelsius* kirol-egunkaria desagertuta (dakigun bezala, hasieran *Egunako* kazetariak bere bulegoan lan egiten zuten), informazio hori nonbait agertu behar zen. Futbola edo «ostikolaritza», txirrindularitza eta herri-kirolak ziren gehien agertzen zirenak. *Eguna*, ikusten dugun bezala, erdarazko komunikabideekin pareka zitekeen egunkaria zen.

III.2.2. b) Egunaren pentsamoldea

Egunaren pentsamoldea, zer esanik ez, jelkidea zen. Finantziaketari dagokionez, Euzko Alderdi Jeltzaleak egin zuen, egunkariak ez bait zuen iragarkiak eta publizitatea sartzeko baimenik. Salmentak ere diru gutxi ekarri behar izan zuen: salneurria 15 zentimokoa zen, baina ale gehienak (20.000 unerik onenetan, *Egunan* bertan diotenez) frenteko gudarien artean dohainik banatu ziren⁷¹⁰. Ziarsolok argi eta garbi erantzun zion *Egunaren* gastuak nork ordaintzen zituen galderari: «Euzko Alderdi Jeltzaleak (...). Yo no sé de dónde salía el dinero. Sólo sé que me lo daban y yo sacaba el dinero. Tal vez fuera todo un milagro»⁷¹¹. Euskal Gobernuaren ere han atzean zegoen, bai bait dakigu berri asko eta asko Leizaolaren bulegotik ateratzen zirela. Dudarik gabe, Gobernuaren gehiengoa jelkidea izanik, euskara bultzatzeko eguneroko komunikabide bat interesatzen zitzairen. Zentsura ere ez omen zen *Egunarekin oso* gogorra:

«Ez, alderantziz. Zentsurak *Euzkadiri* zerbait ukatzen zionean, bertako zuzendaria, Don Pantaleonek [Díaz de Olano] deitzen ninduen eta ‘Zubikarai, a ver si puedes traducir esto al euskera y publicar vosotros’. Zentsurako arduraduna Abaitua zen, euskaldun jatorra, eta Erkiaga eta bere etxean bizi ziren. Altos Hornoseko gorabehera batzu etorri ziren, eta Pantaleonek geuri informazioa eman eta atera genuen. Sozialisten kontrakoak eta euskaraz ateratzen ziren», dio Agustín Zubikarai⁷¹².

Beraz, askatasun ia osoarekin jokatu zuen *Egunak*, E.A.J.ren kontrolpeko bozera-mailea izanik. Euskal Gobernuak prentsaren aldeko lan izugarria egiten zuen: aipatu boletina ezezik, liburuxkak, ohar eta artikuluak, argazkiak ere, bidaltzen zituen bertako eta kanpoko egunkari eta aldizkarie?.

Informazio-iturri haiekin, *Egunak* oso gune informatibo bat egin zuen. Agirreazkue-nagak eta Reizabalek antzeko diskurtsuaren ardatzak bereizten dituzte. Laburbilduz, hauexek dira:

- a) Gerrari buruzkoa, antifaxismoa eta askatasuna nagusi zirelarik.
- b) Euskal abertzaletasuna (jelkidea).
- d) Euskal Gobernuaren aldeko defentsa.
- e) Kristautasuna.
- f) Nekazarien aldeko defentsa eta arazo sozialak
- g) Euskara eta euskal kultura.

Modu laburrean bada ere, banan banan aztertuko ditugu hurrengo lerroetan:

a) Gerra: Ikusi dugunez, Gerrari buruzko informazioa da Egunaren orrialdeetan gehien agertzen dena. Alde batetik, gutun edo «idazkiak» argitaratzen dira, Loiola-Guda-rozteko gudariak Otxandiano eta Ubideako frentetatik bidalitakoak. Hasieratik argitaratu ziren, lehenengoa, *Uzturrek* sinatua, 1. zenbakian:

«(...) Tolosa’ko etxe bat. Bertan, ama bat negarrez. ¿Zer gerta oneri? Abertzalea zuan seme bat. Eta aberrtzalea zalako, bizia kendu zioten (...). Beste anaia, negarrez dagon ama onen beste semea, Bilbo’n dago espetxa-

turik (...).Or dek edestia. Or duk guda guda onen edesti bizia (...). Naikoa diat. Naikoa bearko. Burura zetorkidak odola eta. Adierazi diaten edestia ik baekiela jakin...; ez aztutzearren berritu diat !

Urren arte. Agurr»⁷¹⁴.

Horrelako istorio hunkigarriak agertzen ziren atal hartan, gudari eta Euskadiko hiritar guztiak Gerraren krudeltasuna sentiarazteko asmoz. Errelato bizi eta gertua dugu, beraz, informazio hutsari elementu sentimentala eransten ziona. Euskaditik kanpoko frentean zeuden gudariek ere bere gutunak bidaltzen zituzten, hala nola Oviedon zegoenak. Itxarkundia, Amayur, Saseta eta Muñatones Gudarozteko gudariek ere beren testuak argitaratu zituzten.

Egunaren iritzia bakezalea da. Gerra besteen probokazioa denez gero, euskaldunek defendatu baino ez dute egiten:

«Ludi onetan gauzarik onena bakia da. Baña eztoгу iñungo bakerik. España'ko pasistak sorturiko guda onetan beste bake-zale asko sartu diraz bittartean (...). Geure Aberrija zorundun gura dogu, eta zorundun ipinteko alegiñak egindo doguz. Bake deuna eta geure eskubidiak, azkatasun oso-gaz zoriontsu geure elburupian jarrattuko dogu»⁷¹⁵.

Agertu baino egun batzu lehenago, Agirre lehendakariak Gabonetako hitzaldi bat botatu zuen, zeinen alde jartzen ziren:

«Urte barriari begira gagoz zoli zoli ta kezkatu. Zoriontsu ta onurakorr ixango ete? (...). Gure lendakari txalotuak urte barri onen sarreran egin dabezan agerkunak pozez beterik irakurri doguz (...). Agirre jaunaren esaretan beste egokiagorik ba'dago guretzat. Unerik latzenetan erriak barritzau ta berpiztu egitten dirala esan dau. Eta egiz (...)»⁷¹⁶.

Gerrako azken egunetan, «Egunekua» izenburu orokorrarenpean editorial batzu aurkitzen ditugu *Egunan*: 1937.eko ekainak 9an («Azkatasun gogo»), 10an («Gudalburu bat») eta 13an («Al dutenaren morroi»). Ekainak 6an, egoera larria zelarik, bazeukaten gogoak altxatzeko adore nahikoa:

«Gudearen giroa aldatu dala esan daikegu (...). Gure errian oraindik are-rioren jaoldiak itxaroten gagoz (...). Gogoia landuta, biotzak gertuta doguz gure lurretan ikusi eta egin daikeguzan joaldietarako (...). Gernika'ko odol tantak, odol txipristiñak, bardin. bardin loitu ta orbandu dabe Davila, Mola lez. Odol orrek bengantzeta eskatuten dau. Bengantzeta ori Euzkadi'ren azkatasuna»⁷¹⁷.

Gerrako gertakizun gogorrenetako bat, gogorrena ez bazen, Gernikako bonbaketa izan zen, 1937.eko apirilak 26an. Hurrengo egunean ez zen egunkaririk kaleratu, eta horregatik *Egunak* ez darama 99. zenbakia (apirilak 27ri dagokiona), baizik eta 100.a, bihar-munean berriro agertu zenean. Zenbakia hartan Gernikaren berri ematen zen, nahiz eta zuhurki (Gernikaren balio sinbolikoa kontutan izanik, Durangoko bonbaketak baino leku gutxiago eman zion). Laugarren orrialdean agertu zen albiste hori, izenburu ezin esanguratsu honekin: «Paxisten egazkiñak Gernika, euzkotarren uri maitea, birrindu nai izan

dabe zearo.-Aritza zutik gelditu da, ordea, ondamendi orretan. Zutikago euzkotarren gogoia, baña»⁷¹⁸. Hurrengo egunetan ere Gernikan jazotakoari buruz luze hitzegin zuten: «Tinko, euzkotarrak! Irma!» zioten apirilak 29an, lehen orrialdean, sei zutabetan: «Pxisten gurariak ezerestu ta atzeratuteko guztiok gertu!.-Durango ingurutan joaldi gogorak.-Arerioak ez eban lortu bere guraririk, egiñalak egiñ arren». «Gernika'ko suagaketearen ondoren ingelesak asarre», «Eskandinabiar erriak, Noruega buru dala, Franco'gaz asarre» ziren beste titularrak. Idazpuru edo titularrek izugarritzko garrantzia hartu zuten Gerra denboran, bistan dago. Euskal Gobernuak bere bertsioa zabaltzen zuen, nahiz eta «faxisten izparrak» esan «Gernika suagatu eben egazkiñak ez ei dira eurenak izan». Zeregin hartan, Euskal Gobernuak ahalik eta komunikabide gehienak behar zituen. *Eguna* leialenetariko bat izan zen.

b) Euskal abertzaletasuna: *Eguna*, esan bezala, E.A.J.ren bultzadaz sortu zen, beraz, bere jelkideetasuna trinkoa zen.»JEL» lema bere mantxetan zegoen. Hala ere, E.A.J.k bazeuzkan beste organu batzu bere pentsamoldea zabaltzeko eta *Egunan*, hasieran «Jel azija» atala agertzen bazen ere (*Euzkadi* eta beste egunkari batzutan urteetan zehar agertu zen atal bera, nahiz eta aldizkari haietan erdarazkoa izan) E.A.J.ren ideologorik nagusiaz en Engracio de Aranzadiren emaitza zen atal hori, *Kizkitza* otsailean hil zenean, desagertu zen. *Egunak* bere heriotzaren berri eman zuen otsailak 13an:

«Gure egunkari eta astekarietan eten barik idazten eban idazle errimeia (...). Berau izan dogu, eta au, utzik egiteko bildur barik idazten dogu gaur emen, berau izan dogu abertzaletasunaren adora euskaldunik geyen ekarri dauan idazlea. Eriotza onekin ba, Euzkadi'k bere semerik bulartsuenetariko bat galdu egin dauala autortu bear dogu, eta guk barriz, anairik miñenetakoa (...))»⁷¹⁹.

Egunan ez zen beste atal doktrinariorik agertuko hurrengo hilabeteetan. Dakigunez, mami politikoa zuten testuak normalean erdaraz argitaratzen zituzten jelkideek. Hala ere, *Egunan* oinarritzko adoktrinamendu politikoa egin zen konsignen bidez. Guztietan, Aberria dugu protagonista:

«Zure aberri elia maite ezpadozu, zeure aberria bez, eztozu maite».

Batez ere Sabino Aranaren esaldiak berrargitaratzen ziren. Egunaren pentsamoldea normalean sloganen bidez adierazten zen: «EGUNA euzkel egunkari abertzalea, uzkurtz aldeze zintzoa da. Izango ote da euzkotar kistar zintzorik laguntza ukatuko dionik», lehen aldiz 97. zenbakian agertu zena, 24 laukitan errepikatu zen. 110.eko zenbakian lehen aldiz agertutakoa, 24 laukitan errepikatu zen, eta 111. zenbakikoa, 46 aldiz⁷²⁰. Aipagarriak dira baita ere Txomin Arrutiren Aberriari buruzko artikulua.

«Ixen bat: EUZKADI. Ikurrin bat: EUZKOTARRA. Elburu bat. EUZKADI'REN AZKATASUNA. Irukoitz ori da euzko gudarijaren bakarra. Euzkotarrak mendijetan odolik ixuri ba'dabe, beragaitik ixan da. Euzko-semerik bixi dan artian irukoitz orrek zutik eta zindo iraungo dau»⁷²¹.

Gerraren azken egunetan agerturiko konsigna honek laburbiltzen du Egunaren abertzaletasuna. Baina praktikotasunari dagokionez, E.A.J.rekiko atxikimendua batez ere Gobernuari buruzko informazioaren bidez azalduko zen.

d) Euskal Gobernuaren aldeko defentsa: *Egunak*, Gobernuarekin —eta batez ere Leizaolarekin— harreman onak mantentzen zituena, haren ekintzen berri eman zuen puntualki. Egunero «Atzoko eguna euzko zaingoetan» atalean Euskal Gobernuaren ekintza araugile eta praktikoaren berri zehatza ematen zuten, ziur aski barruko boletina informazio-iturri nagusia zelarik. *Basarri* beste aldetik, ertzaina zelarik Telesforo de Monzon Gobernazio Sailburuarekin lan egiten zuen. Beraz, Egunakoak oso gertu zeuden Gobernutik, eta batez ere sailburu jeltkideengandik, sailburu gehiengandik azken finean. Esan daiteke baita ere nolabait euskarazko egunkaria Gobernuaren kontrolpean mantendu zela, eta zentsura ere oso leuna izan zen *Egunarekin*. Erdarazko egunkarietan sartzen ez ziren zenbait berri ere euskaraz agertu ziren *Egunan*. Hala ere, *Eguna* nolabait beste egunkari jeltkideen osagarri zenez (eta batez ere *Euzkadirena*), Gobernuaren aldeko propaganda ez zen oso nabarmena. Joseba Agirreazkuenagak azpimarratzen duenez, Agirre, Monzon eta Leizaolaren argazki barra baino ez zuten argitaratu⁷²². Euskal Gobernuaren aldeko atxikimendu oso-osoaren adibiderik garbiena 1937.eko urtarrilak 13an Bilbon gertatutako anarkisten matxinadari buruzko testu hau dugu:

«Legeaz kanpora ezeze, legearen kontra jokatu nai izan daben norbaitzuk izan dira, ta itsusmustuan egin be. Naste-usañik be eztau laketuko Gobernu onek. Danok batean gagoz. Beste aldiren baten ontzat artu ezin leikena, orain arerioaren aurreaz-aurr, zigorpetugarria da (...). Gobernuak, berak daukozan jakingai arrigarriak ikusi ondoren, paxisten kideko uste eta etsiko dauz erri bakia nastau gura daben gustiak eta orretarako Erri-zaintzak artu dabean neurrien gañera, Guda-zaingoara agindu ta azalgarriak emon dira. Zaingo onek biarr dan neurriz eta ezelako begirapen barik jokatuko dau berari yagokozan olako gauzetan»⁷²³.

Egunak ez zuen batere problemarik izan Euskal Gobernuarekin, eta ez zion inoiz ere kritikarik zuzendu. Are gehiago, zentsoreak Egunaren bulegoan bertan lan egiten omen zuten⁷²⁴. Beraz, Euskadiko agintzaritzarekiko identifikazioa osoa izan zen.

e) Kristautasuna: E.A.J.ren ideologia ortodoxoaren jarraitzailea, *Egunak* behin eta berriro bere abertzaletasuna aldarrikatu zuen. Hainbeste errepikatzen ziren Sabino Aranaren esaldien artean, badago bat asko agertzen dena: «Gu, Euzkadirentzat eta Euzkadi, Jaungoikoarentzat», erlijioari emandako pisuaz hitzegiten duena. *Egunan Astitxe* delako bat arduratu zen gai erlijiosoez. Noizbehinka «Uzkurtza gayak» atala atera zuen. Reizabalek beste artikulu batzu aipatzen ditu: «Maitasunaren bideak, gure egizko bideak» (1937.eko martxoak 20), «berbiztu ete zan?» (1937.eko martxoak 28), «Jaungoikua eta jakituna» (1937.eko maiatzak 25), etabar. «Jaungoiko lenen; sendi eta aberria ondoren», zioen *Itumendik* 1937.eko maiatzak 18ko zenbakian. «Euzkeldun, fededun» betiko berdinketa hori, *Egunaren* orrialdeetan askotan errepikatu zen:

«‘Euzkeldun fededun’ esaera egiztatua bat geiagotan ikusten da. Eta aldi negarrari onetan. Iñoiz baño ere gorroto geiagoz begiratzen diguten aldi ontan; gorroto biziaz, euzko izatearen gorroto biziz, euzko sinismenaren aurka itz eta ots, ari diran une ontan, ara euzkoak, len eta beti baño ere sinimentsuago, ‘Euzkeldun fededun’ gaurr ere (...)»⁷²⁵.

Erlijioaren aldekoak bete-betean, gogoratu besterik ez dugu egin behar «EGUNA euzkel egunkari abertzalea, uzkurtz aldeze zintzoa da. Izango ote da euzkotar kistar zintzorik laguntza ukatuko dionik» zioen eslogana.

f) Nekazarien aldeko defentsa eta arazo sozialak: «Euskaldun-fededun» osatzeko, nekazaritza falta zen. Zer esanik ez, baserritar eta nekazarien aldeko testuak maiz agertu ziren *Egunan*. Baserritarrekiko kezka behin eta berriro agertu zen euskarazko egunkarian. *Egunakoen* jarrera ederki definitu zen 33. zenbakian:

«Bakardade mundian doguz baserritarrak. Bakardadea dogunezanez euron eskabideak, euron bearrak, euron diadarrak entzun bearr leukiazanekana ez dira eltzen. Bidean galtzen dira (...). Beste langilleak euren etorkizun onari begira doguz, ta gure baserritarrentzat ez al dogu poz biderik, etorkizun eta berez-berez yatorkun gizarte barri orretan. Langilliei guda au etorkizun-argi-izpiak bide yasangarri egiten yakue: beztiontzat bizibide barri dana; ondamendi izango ete dabe lugin zintzoak? Besoak zabaldu dayoeguzan gure baserritarrei. Ekin dagiogun euron alde, be. EGUNA'k beintzat, ez dauz aztuko ta pozik agurtzen dauz»⁷²⁶.

Berriro ere *Egunan* baserritarraren idealizazioa, hiritarrarekin kontrajarriz, agertzen da. Ona hemen «Nekazariaren etsayak eta lagunak» izeneko artikuluan esaten zutena:

«Udal-etxe eta Aldundi edo Diputacio-etan agintzen egon dirade kaletarrak; asmatu izan dituzte sariketak (...). Baña ez uste izandu au egiten zutela gu asko maitatzen ginduztelako, ez; baizik sari oyek jarri eta guk orren pozarekin lana gogotik egin ondoren, naiz esne, txekorr, bei, ollo, ugald, eta ugaritasunaren bidez berentzat merkeago izate arren. Bestelako maitasuna izan balute, au da, benetako maitasuna, lagundu biarr ziguten, guk gure lana bide, artutzen genduen uzta edo 'cosecha' orrekin aldan onuririk geyena artzen (...)»⁷²⁷.

«Lurra landutzen duanarentzat biar da», hau da beste idazpuru esanguratsu bat:

«Sei urte dirade Gipuzkoa'n Euzko Nekazarien Bazkuna sortu zala, eta bere Araudiak esaten du, Bazkun onen egitekorik garrantzizkoena izango dala, bertako bazkideen baserri eta lantzen dituzten lurak berentzako iristea (...). Nola? Kenduta? Ordainduta? Bildurr xamar naiz uts egingo ote detan bada Nekazaritza Zaingoak iduki biarr du lege asmo bat, eta nola ez dakitan ziur zer eratakoa dan, ez nua ezer esatera bera ikusi arte (...). Nere ustez ara emen, gaurrko egunean ainbeste aldiz 'democracia' eta 'igualdad' itzak españetan darabiltzatenentzat ikaskizun ederra. Ara emen gaurrko agintariak hura lantzen duanarentzat izatea nai badute nola egin litekean 'ixpilu' ederra»⁷²⁸.

Nekazarien aldeko artikulua haiekin batera, beste batzu teknikoagoak argitaratu zituzten. Horrekin lehenagoko beste euskarazko aldizkari askoren tradizioa, Argiarena batez ere, jasotzen zuten.

Hirietako langileei dagokienez, erabat onartzen dugu Joseba Agirreazkuenagaren adierazpena:

«Egia esan bazuten beste egunkaria, *Euzko Langille* eta gero *Lan Deya*, eta beharbada horregatik, ia ez dira kontutan hartzen, azken batean talde

edo giro politiko berebean burutuak bait ziren. Honela, bada, konturatu gabe, ezkutuko diskursoaren adierazle gisa, abertzaletasun euskalduna, baserritarrekin lotzen zen»⁷²⁹.

Jelkideen prentsa oso zabalduta egonik, bazuten bere mikrogizartearen alderdi guztiak behar bezala betetzeko aldizkariak. Lehenago, *Argiak* nekazari eta baserritarrentzako prentsa izatearen zeregina bete zuen, eta Gerran, egoera arras desberdina izan arren, *Eguna* neurri haundi batetan baserritarrentzat egina zen. Beraz, euskara erlijio eta nekazaritzarekin lotzen zela garbi dago. Ikuspen hau osatzeko, ez ziren falta kapitalismoaren erreak salatzeko zituzten artikuluak:

«Domudun edo kapitalisten aginpide-zale nai arerio izan daike edonor. Naiz arerio naiz zale izan, oraingo domukeri edo kapitalismoa bide okerez dabillenik edo oiñarririk ez dabenik iñork ezin ukat daike (...). Domukeri agintaritzan larregiak zapaldu gaitzean nai ez badogu, geuk zapaldu edo azpiratu bear dogu domukeri agintaritzan larregioi»⁷³⁰.

Bestela ere, Txomin Arruti *Mendi-Lautak* noizbehinkako atal bat argitaratu zuen, «Gizarte Auzi buruz». Bertan, besteak beste, hezkuntza gaiak («Ikastolak ugaritu bear ditugu», 1937/IV/21,94. zenbakia) eta lan-gaiak («Lan, alogera eta orduak», 1937/V/9, 109. zenbakia, eta «Sendi alogera», 1937/IV/11, 86. zenbakia) aipatzen ziren. Emakumea ere zenbait artikuluren gai zen. Emakume batek idatzi zituen, Maite delako batek. Dirudienez, Mungiako Gabilondo abizeneko gazte bat zen⁷³¹. *Egunaren* lehen zenbakian hasi zen idazten. Gero ere «Euzko emakume maitia» eta «Euzko-emakumiaren gixarte-lanak» izenburua zeramaten atalak idazteari ekin zion. Bertan adierazten zituen zeintzuk ziren Euskadiko emakumearen zereginak: «Euzkadi euzkaldundu»⁷³², «euzko ekandubak biztu»⁷³³ eta «semiaren adimena aberastu»⁷³⁴. Zeregin haiei beste bat oraindik erantsi behar zitzaion: «Otoi eta lan Jaungoikua eta Aberrija aldeztzen diñardugun gudarrijo aldez»⁷³⁵. Hau da, gizarte tradizionalerako eginbeharrak.

g) Euskara eta euskal kultura: Euskara ez zen bakarrik Egunaren hizkuntza, baizik eta gai nagusienetarikoa bat. *Eguna* bizkaieraz eta gipuzkeraz argitaratu zen, bizkaiera nagusi bazen ere. Gutxigorabehera molde sabindiarrak aplikatu ziren, eta egunkariaren testu gehienak neologismoz josita agertzen ziren: «Uzkurtza», «Neskutza», «txandona» bezalako hitzak irakur zitezkeen. «Horregatik», dio J. Agirrazkuenagak⁷³⁶, «A. Zubikaraik dioskunez, egon ziren bai zirrikada batzuk. Baina azkenean bakoitzak bere erara idazten zuen». Azken finean, idazle gehienentzat mintzaira bizkaiera bazen, Agintaritzan Sailakoena (J.M. Leizaola Sailburuarena eta Jesus Insausti *Euzkadi'ko Agintaritzaren Egunerokoa*ren itzultzailearena, adibidez) gipuzkera zen. Baina nolabait, *Eguna* bizkaierazko eta gipuzkerazko idazleen topagune bilakatu zenez geroztik, halako batasun bat, edo behintzat kazetaritzan estiloren zuzenbidea aurrerapausu bat, finkatu zen. Aurreko euskal aldizkarietan bezala, euskarari buruz behin eta berriro hitzeginen zen. *Eguna*, ikusi bezala, euskaldunen «gurari ase-gatxak» betetzeko sortua zen⁷³⁷. Euskara, beraz, egunkariaren ardatz garrantzitsua izan zen. Eguneroko euskarari buruzko ideologia zabaltzen zuten lauki batetan. Pentasolde hura nolakoa zen erraz asma dezakegu, kontutan hartzen badugu lehen zenbakian zortzi urte lehenago hildako Ebaristo Bustintza *Kirikiñoren* goraiapamena egiten zutela. Euskara, arrazaren ezaugarria, bizi ahal izateko, idatzi eta irakurri egin behar zen. «Euskara geure izkuntz bakarra» zela zioten. Erlijioarekiko identifikazio mistikorik ere

aurkitzen dugu *Egunaren* orrialdeetan: «Euzkera gure ele bakarra: Jainkoak nai du euzkera jasotzea», zioen artikuluan idazpuruak⁷³⁸ Euskaldunak irakurtzen zaletzea zen *Egunaren* helburu bat, aurreko euskal aldizkari askorena izan zen bezalaxe. *Euzkadiren* laguntzaz «Euzkeldun Irakurle Batza» sortu eta indartu zuen, batez ere harpidedun gehiago lortzeko: kopuru ideala 4.500 omen zen, Jesus Insaustik dioen bezala⁷³⁹. Kinka larrian bazen ere, literatura ere bultzatu nahi zuten: Tomas Agirre *Barrensorok*, egunkariaren laguntzailea, *Uztaro* elaberria argitaratu zuen 1937.ean. Kritika ezin hobeak jaso zituen. Bide batez, gogora dezagun Gerra ondoren, hiztegia piska bat «garbituta» («euzkotar»), «Euzkadi» bezalako hitzak ezabatuta) euskaraz agertu zen lehen liburua dugula. Euskal literaturaren urrezko garaiko idazleak, «Euskal Pizkunde»koak, hilak ziren: *Lizardi* 1933.ean, eta Gerran bertan *Lauaxeta* eta *Aitzol*. Herbesteko belaunaldiaren gidaria Orixe bihurtuko zen. «Euskaltzaleak» erakundeak urtero antolatzen zituen Olerti Eguna Euzko Gudarozteak berriro martxan nahi izan zuen 1937.eko ekainak 30rako. Baina Bilbo asaldatuenean menpe erori zen ekainean eta amets horiek ezin izan zituzten bete.

Ezagutzen dugun *Egunaren* azken zenbakia 1937.eko ekainak 13koa dugu. Handik gutxira, faxistak Bilbo menderatu zuten, eta Euskal Gobernuaren historia hor bertan bukatu zen. Neurri handi batetan, euskarazko kazetaritzaren historiaren garai bat ere bai. Euskal kulturarako bide bakarra, eta kazetaritzarako ere bai, herbestean zegoen. Euskadiko errefuxiatuek 1937.ean eta 1938.ean Barcelonan *Euzkadi en Catalunya* egunkaria argitaratu zuten, baina euskara ez da agertzen. Euskaldun kazetariak hartu zituzten bideak aztertuko ditugu hurrengo atalean. Honetan *Egunaren*, garrantzia azpimarratu egin nahi izan dugu.

III.3. Herbestera bidea

Bilbo erori zenean, euskarazko aldizkari guztiak desagertu ziren. Ez hori bakarrik; asaldatuek, Estatu berria zekartenean, euskararen manifestapen guztiak debekatu egin zituzten. Gogoratu besterik ez dugu egin nola frankistek «Español, habla español» lema aldarrikatu zuten⁷⁴⁰, nola kalean euskaraz hitzegitea galerazita zegoen, nola sermoiak, liburuak, gutunak ere euskaraz idazteak zigorra ekartzen zuten⁷⁴¹. Berdin gertatu zen Katalunian armada frankista sartu zenean, eta Dionisio Ridruejok, frankisten alde zegoena eta gero erregimenaren ahots kritikoa bihurtu zenak, kontatzen duen pasadizoa: haiek Bartzelonan sartu zirenean, garaileek bazeukaten prest kataluineraz idatzitako publizitatea. Hura ere debekatua izan zen⁷⁴².

Zer esanik ez, gerra galtzeak sekulako kaltea ekarri zion euskal kulturari, eta orokorrean, periferiako kulturari eta diktadurarekiko kritikoa zen manifestapen orori. Egoera ezin larriago hartan, euskal kazetaritza ere, eta aurreko hamarkadetan lortutako aurrerapen guztiak, suntsituta geratu ziren. Espainiako Estatu berriaren etortzearekin batera, milaka euskaldunek herbestera joan behar izan zuten. Herbestean, batez ere, sortuko ziren gerra ondorengo kazetaritzaren pausu berriak, eta oro har, euskal kulturarenak.

Aipatu dugu nola 1936.ean, Gerra sortu zenean, *Euzko Deya* sortu zen Parisen. Cero izen berdinekin argitaratuko da Londresen, Mexicon eta Ameriketako beste hainbat lekutan. Londresekoa ingelesez bakarrik idatzia zen, eta ez zuen ez gaztelera ez euskararen

arrastorik. Frantzia nazien menpe erortzen denean, Munduko II. Gerraren garaian, mugaz bestelde zeudenek berriro alde egin behar izan zuten. Eusko Jaurlaritzak Gerra denboran ere Barcelonan *Euzkadi en Catalunya* izeneko astekari bat argitaratu zuen, 1936.ean eta 1937.ean, baina ez zen euskarazko testurik ere agertu, guk ikusitako aleetan behintzat.

Bitartean, Hego Euskal Herrian, Bilbon bertan, euskarazko kazetaritzaren azkenengo gauzatxoak aurki ditzakegu. *Espetxean*, Larrinagako kartzelan eskuz idatzitako aldizkari-ritxo batek hasiera ematen die klandestinitatean, izkutuan kaleratutako aldizkariari. Hain bitxia den aldizkari horren orijinalak —guk ezagutzen ditugun bakarrak— Euzko Alderdi Jeltzalearen artxiboetan omen daude, Juan Ignacio Echevarriak Juan José Aguirreri 1981 .ean bidalitako gutun batetan diotsonez⁷⁴³ Echevarriak berak ematen digun *Espetxeani* buruzko zenbait argitasun:

«Se trata de una revista manuscrita por los presos del Partido Nacionalista en la cárcel de Larrínaga de Bilbao durante la Guerra Civil (...). Los originales están escritos en tres hojas agrupadas en forma de cuadernillo (...). Presentan así un total de seis páginas escritas con tinta azul al igual que los dibujos y por lo que se puede ver en el número cuatro, la ikurriña que allí aparece está pintada con sus auténticos colores.

En algunos ejemplares aparece el número de orden de la revista y en otros se pierde, teniendo que identificarlos por la fecha, cosa que en algún ejemplar tampoco aparece nada claro (...).

No tenemos conocimiento del número de revistas que se hicieron aunque (...) elaboraron más de un ejemplar por cada número, como se puede ver en las dos últimas».

Ale guztiak, beraz, eskuz eginak ziren. Bildumatxo honen lehena 1937.eko abenduak 8koa dugu; ez dakigu agertutako lehenbizikoa den, ez bait da zenbakirik agertzen. Gordezten den bigarren alea abenduak 25koa da, laugarrena. Baliteke orduan lehenengo zenbakiak urrikoak edo azarokoak izatea. Laugarren ale honetatik bost «iyeki» edo kopia egin omen zituzten. Bostgarren alea 1938.eko urtarrilak 15koa dugu. Urtarrilak 20an (seigarrena, dudarik gabe) beste bat agertu zen, ezagutzen dugun azkena.

Ez dugu haren egilerik ezagutzen. Haien artean bazegoen euskaldunik, bat behintzat, euskarazko testu guztiak esku bakar batek eginak ematen bait zuten. Gipuzkeraz idazten zuen abertzale sutsu bat dugu, eta ez da falta Arana-Goiriren aipuren bat. Guregana heldu diren izen bakarrak hiltzera kondenaturik zeuden presoena ditugu; haien azken gutunak ezin hunkigarraigoak dira:

«Nere amatxo maitea: Iru illabete osatu dira gaur espetxean sartu giñan egunetik (...)», kexatzen da preso bat 1937.eko abenduak 8an idatzitako gutunean. Eta erderazko beste batetan ere hala dio José María Azkarragak: «Prometí entregar a usted para hoy lo que de mí solicitó hace dos días [aldizkariaren zuzendariari diotso]. Sólo entrego mi firma rubricada con mi sangre. Agur»⁷⁴⁴.

Zoritzarrez, horrelako testuak ez dira batere arraroak gure aldizkari honen orrialdeetan: Félix de Larrañagak bere emazteari idatzitako gutuna, hil baino egun batzu lehe-

nago, 1937.eko abenduak 25ean alean argitaratua, edota *La ronda de la muerte* izeneko poesia, 1938.eko urtarrilak 20ko alean agertua, esaten dugunaren adibide ezin hobekak dira. Aldizkari egiten dutenaren heriotza edo gartzela batetik beste baterako trasladoak zirela eta, 1938.ean desagertu zen *Espetxean*. Hego Euskal Herrian, Espainiar Estatuaren mugetan, hamarkada luzetan argitaratutako (baina ez inprimitutako) azken aldizkaria izan zela esan dezakegu. Urte batzu geroago, 1941 .ean, José Verdeseke berriro argitaratu zuen Burgosko espetxeko inprimategian⁷⁴⁵. Espetxe hartako euskal atxilotuen buruzagia Juan de Ajuriagena zen. Espetxean atxilotuek bere ahaleginak egin zituzten euskal kultura nolabait mantentzeko, A. de Urarte bere *Veintisiete meses condenado a muerte* liburuan kontatzen digunez:

«Transformar el penal en una gran academia de manera que, al mismo tiempo que pudiera librarnos de la cruel y obligada permanencia en el patio durante todo el día, nos permitiera a todos aprovechar lo mejor posible el tiempo que tuviésemos que continuar encarcelados»⁷⁴⁶.

Urartek kontatzen dizkigun gertakizunak 1941.ean jazo ziren. Laister «se inauguraba el primer curso de un amplio plan de estudios especiales». Bertan 1.236 ikasle —guztiak atxilotuak, noski— eta 40 irakasle —atxilotu politikoak— zeuden:

«Además de las clases de catecismo, Historia Sagrada y Cultura Primaria Elemental, desde el primer día comenzaron a explicarse con especialización las siguientes asignaturas: Aritmética, Geometría, Álgebra, Cálculo Infinitesimal, Física, Química, Electricidad, Cálculo Mercantil, Contabilidad, Taquigrafía, Dibujo Lineal, Dibujo Ornamental, Lengua Española, Francés, Inglés y Alemán».

Beste asignatura batzu ere irakadsten saiatu ziren, filosofia adibidez, baina «a raíz de aquello tuvo lugar un cacheo riguroso por todo el Penal para requisar cuantos libros de Filosofía o similares se hubieran introducido, y fue clausurada la biblioteca». Euskara ere ikasgai zen espetxeko euskaldunen artean. Gure ezagun bat, *Argiako Luzean*, hor zebilen:

«Para no llamar la atención sobre lo que estaban estudiando, algunos pusieron en las cubiertas de sus cuadernos el siguiente rótulo: «Temas de Gramática griega». Y así, nadie les molestaba. Andrés de Arzeluz, el digno dirigente nacionalista, no sólo daba clases de vasco sino que para mejor orientar sus lecciones llegó a escribir una preciosa gramática (...)».

Bilbo asaldatuen menpe erori zenez geroztik hasiko da herbesteko kazetaritza deituko duguna. Kazetari eta kultur munduko euskaltzaleen kopurua ere asko murriztu zen. Batzu heriotzak eraman zituen, naturala edo bortitza: *Lauaxeta* afusilatua izan zen Gasteizen, bere ekoizpenaren fruiturik hoberenak ematen ari zelarik, gaztetasunaren erdian; berdin gertatu zitzaion *Aitzoli*⁷⁴⁷. Arturo Campión, zahar zaharra zena ere, hil zen Gerran; *Kizkitza* eta beste asko ere, hil ziren; Unamuno bera ere (nahiz eta oso euskaltzalea ez izan) hil zen Salamancan 1936.ean. Beste batzu, geratu ziren gehienak, herbestera joan ziren, eta lurralde desberdinetik hasi ziren euskal kultura nola edo hala berpizten: horixe da Jokin Zaitegi edo Nikolas Ormaetxea «Orixe»ren kasua, zeinek Gerra ondoko euskara hutsezko aldizkari lehena sortu zuten, *Euzko Gogoan*.

Lizardi gaztetan hilda eta *Lauaxeta* faxistek afusilatua, euskal idazleetan geratzen zen ia bakarra —eta dudarik gabe, gidari bilakatzeko ahalmena zuen bakarra— *Orixe* zen. Berak hartu beharko zuen bere gain ardura hori. Gauzak horrela, ez da batere harritzekoa nola idazle batek gogoratzen du garai batetan *Orixe* zela gidaria euskara kontuetan, eta ez Euskaltzaindia. Antzeko gauza bat gertatzen zen 20. eta 30.eko hamarkadetan *Kirikiño*-rekin, abertzale batzurentzat behintzat.

Orixeren itzal eskerga nabaritu hasiko zen, noski, Gerra aurretik, baino haundiagotu eta azken batean nagusitu egin zen Gerraren ondoren. Espainia osoa Francoren mende erori baino hilabete batzu lehenago, 1939.eko urtarrilean, hasi zen argitaratzen Baionan Euskadiko herbesteratuen aldizkari bat, *Euzko-Enda. Boletín mensual dedicado a la unión de la raza vasca. Bulletin mensuel dédié à l'union de la race basque zeritzona, Comité Basque de secours aux réfugiés* izeneko elkarteak kaleratzen zuena. Angeluko *villa* batetan zuen egoitza, Villa Endaran zehazki, eta *Sud-Ouesten* inprimategian egiten zen, Baionan. Gazteleraz eta euskaraz (gehiena gazteleraz) idatzia, eta zertxobait frantsesez, idazleen artean badago izen ezagun asko: erdaraz idazten zutenetan, Engracio Aranzadi, Adolfo de Larrañaga, Jose Miel Barandiaran, Isaac López Mendizabal, B. Belaustegi-goitia eta Jesus Maria Leizaola daude, eta euskaraz egiten zutenetan, Inazio Eizmendi *Basarri*, Errose Bustintza (*Kirikiñoren* iloba, *Euzkadin* idazten hasia), Manu Ziartzolo *Abeletxe* eta Joseba Zubimendi aurkitzen ditugu. Zuzendaria José Javier Leguía zen. Baina haien artean, *Orixe* nagusitzen zen.

Euskaldunen egoera larria zen. Herbestean bizitza ez omen zen batere atsegina:

«Herbesteko gure bizitza mingotza da. Emengo legeak, lanik egiten ez dauskue laketuten. Talde eskelak dira lana billatu ta orretarako baimena lortu dabena. Piñadietako lan zakarra, bertotxuok egin nai ez dabena arazo aztuna da askok bizibide aukeratu dabena (...). Gure etxetatik urrun, lan askori eutsi bearrez aurkitu gara, baña ez gara makal geratu; asnai arteko biotz zindotasuna agertzen jakin dogu»⁷⁴⁸.

Batzeko beharra nabaria zenez, euskaldunen errolde bat egin nahi zuten:

«A todo lector de esta revista, residente fuera de Euzkadi, se ruega con el mayor encarecimiento envíe a nuestra dirección una lista de todos los vascos que conozca con sus nombres, apellidos y direcciones y, a ser posible, con la indicación de si son nacidos en Euzkadi o fuera de ella. Y cualquier otra indicación o circunstancia personal que se conozca de cada uno de ellos»⁷⁴⁹.

Eta bostgarren zenbakian, maiatzekoan, hala diote:

«Ha terminado la lucha armada en el territorio del estado español (...). ¿Qué es, mientras tanto, del pueblo vasco? A nadie como a él le amenazó tan hondo la catástrofe (...). Euzkadi, nacionalidad de un millón y medio de naturales, se vió amenazada en su propia existencia (...). Para servir a ese afán en estos días, los más duros que ha conocido este pueblo de existencia milenaria, nació *Euzko-Enda*, llamando a todos los hijos de la raza, empujando la labor de componer su Censo en todo el mundo, expandienco hacia todas las latitudes la llamada del hogar en asedio, en dispersión y

violentado, que quiere perdurar (...). ¡Perdurar! En los lugares más distanciados de la tierra, corazones de sangre vasca captan las ondas de esta emoción que estremece a la raza, y nos las devuelven saturadas de fraternidad (...). Así se guarda ininterrumpido el fuego del hogar de los caseríos vascos, y así conserva inextinguible su afán de perduración nuestra Patria»⁷⁵⁰.

Abertzaleen ideia hori tinko jarraituz, hizkuntza zen arrazaren ezaugarririk nagusi-entako bat. «Jokin» delako batek (agian Jokin Zaitetik?) «Euzkerea euzko-abendikurra» izeneko artikulua bat idatzi zuen⁷⁵¹. «Ni euzkelduna naz», dio Jokinek, «eta ez besterik, nire arpegija euzkerea, eta ez besterik». *Orixek*, hala ere, *Euzkadi* egunkariko literatur kritika gehienetan egiten zuen bezala, gazteleraz ari da *Euzko-Endan* ere.

Ekaineko alean hasi zen *Orixek* «Hacia una gramática nuestra» izeneko artikulua sorta bat idazten. Bertan frantses eta gazteleraren gramatika on bat idaztea gomendatzen du:

«La primera providencia pedagógica que hay que adoptar es escribir una buena gramática francesa y española, emancipada de las que hasta ahora se han escrito, teniendo en cuenta el gran poso prelatino que en sí llevaban, para de ahí dar el paso seguro a la gramática vasca, con cuyo verbo, semánticamente considerado, tiene tan gran punto de contacto, a pesar de sus diferencias de morfología. Dicho de otra manera, no se puede escribir bien hoy una gramática francesa ni española sin tener en cuenta la lengua vasca, que se da la mano con aquellas lenguas anteriores de franceses y españoles cuyo genio no ha podido absorber la que las invadió»⁷⁵².

«Orixek»k proposatzen du aditzen banaketa bat: «sustantivos y sustantivoides y posesivos y posesivoides», eta aldi berean mesprezatzen du transitibo-intransitiboen beste hura. Baina gramatika kontuak alde batera utzita, hemen gehien inporta zaizkigunak bestelakoak bait dira, goazen aldizkari honen euskarazko atala nolakoa zen ikustera.

Guztira, euskarazko testuak 70 bat dira: Aurkibidean «Euzkel-idazkijak», «Euzkeralogía y lingüística» eta «Filosofía» arloetan agertzen direnak. Gehienak, aldiz, literatur testuak ditugu, ipuiak, poesiak, atsotitzak etabar. Euskarazko atala «Lengua vasca» izenburupean agertzen da, erdiko bi orrialdeetan. Bertan ipuiak, olerkiak eta bestelako literatur testuak agertzen dira. Errose Bustintzak, esaterako, ia ipui bana argitaratzen du *Euzko-Endaren* aleetan (aldizkarian argitaratutako guztiak, hiru izan ezik, bi *Abeletxe*-renak eta beste bat «Napartarra»k idatzia). Ohiturez ere idatzi zuen Errose Bustintzak. Literatura kontuetan asko idatzi zuen *Basarrik*, Inazio Eizmendi bertsolari eta kazetariak, *Euzko-Endan* olerkigintzara emana, zortzi argitaratu bait zituen *Basarri* eta beste bat *Pagota* ezizenekin. Zubimendi eta ezizen askorekin («Itz-Begi», «Anie'ko Arranoa», «Larrangus'ko Lorea» etabar) sinatzen zuten beste idazle batzu ere agertzen dira. Manu Ziartzolak ere, ohizko bere *Abeletxe* ezizenarenpean, testu batzu argitaratu zituen, literarioak eta bestelakoak: 2. eta 3. zenbakietan Ameriketako euskaldunei deialdia («Ameriketako euzko anayai») eta «Ameriketara begira» izeneko artikulua, eta 7. zenbakian «Revendications?...eta gure Euzkadi'rentzat, zer?» izeneko artikulua, zeren eta «italiar-rrak, doistarrak eta orain espainarrak eurak be, 'revendications' itza abo-miñean artu dautzube», baina «azke ixateko, azke bixitzeko, bere buru-jaube ixateko, ¡'revendica-

tions'! zarataka ibiltzeko, Euzkadi'k baño eskubide geyago, argijago ta garrbijaurik, eztaula iñok ludijon»⁷⁵³. *Abeletxe* paremiologia kontuetan ere sartu zen 2. zenbakitik 12.era argitara eman zuen «Esakun zarrak» izeneko sortan. Filosofiaz «Jokin»ek testu bat argitaratu zuen, 1. zenbakian, ikusi dugun «Euzkera, euzko-abendikurra» izeneko hura. «Jokin»ek linguitikari buruzko hiru testu gehiago idatzi zituen, «Gaudi-askundia eta euzkera» izenekoak.

Amaitzeko, Espainiako Gerra denboran argitaratutako beste aldizkari bat, nahiz eta hego Euskal Herrian, noski, ez izan: *Anayak* aipatuko dugu. azpituaren bidez argi eta garbi dakigu nortzuk bultzatu zuten: *Correspondance bi-mensuelle des prêtres basques en exil*. Esan bezala, bi hilabetekaria zen, lehen zenbakia 1939.eko urtarrilean agertu zelarik. Frantsesez eta euskaraz idatzia zen, gehiena frantsesez (%90, gutxigorabehera). Sei zenbaki kaleratu ziren, azkena 1939.eko apirilean, gutziak Parisen (bulegoa bertako Quentin-Bauchart kalean zegoen, eta Parisen ere inprimatzen zuten, Laninier kaleko Société Parisienne d'impressions-ean). Oso sinadura gutxi (ezizenez izan ezik) ikus dezakegu aldizkariaren orrialdeetan. Hala ere, batzu ezagutzen ditugu: Cirilo Arzubiaga, Gabriel Manterola eta S. Onaindia, esaterako. Lehenengo biak euskaraz idazten zuten, Onaindiak aldiz frantsesez. Arzubiaga eta Manterola (Gerra aurreko *Ekin* Zornotzako Jaungoiko-Zale elkartearen aldizkari zuzendu zuena) Ingalaterran bizi ziren, herbestera-tuak, Sussex-en eta Londresen⁷⁵⁴. Guztiek susmatzen zuten gerra galtzeak euskararentzat ekarriko zituzkeen debekapenak, ostopoak eta zailtasunak:

«(...) Gure euskera maitiari guda onek emon dautsan sartadea», esaten zuen Arzubiagak. «Gure euzko-ikastolak itxita dagoz; gau eta egun askotako lanez idatzitako euskal-idatzi ederrak suak irauntsi ditu. Bai; «Jaungoiko-Zale Bazkuna»'ko jaupari ixil eta apalak ogetabost urte onetan argitalduriko idatzi mamintsuak, gure erriaren kistartasuna biziago ta beroagutuko ziran idazlanak! au arrigarria! (...). Etxian, txaidian, eleizan bertan, euskeraz mintzatzea galerazia da. Orrez gañera, ainbat aur Kataluñian, 1.800 Beljika'n, 1.600 England'an, ainbat Parantze'n... Milaka euskaldun herbestean, *erdel errian* (...)»⁷⁵⁵.

Herbestean beharko zuten euskaldunek bere hizkuntza eta bere bizitza berriro eraiki; kazetaritzari dagokionez, Europako herbestean zeudenen zailtasunak areagotu ziren Munduko II. Gerrarekin. Ipar Euskal Herriko *Eskualduna*, Gerran *vichysoise* porrokatu agertu zena, debekatu zuen Frantziako Gobernuak. Espainian geratu zirentzat, beste lurralde batzuetatik emititzen zuten irratia komunikabiderik garrantzitsuenak zen. Mantrolak berak Ingalaterrako B.B.C.-en lan egin zuen, Hego Ameriketarako irratsaioak prestatuz. Angel Urrutiarenak ziren Euzko Alderdi Jeltzalearen *Alderdi* aldizkarian aurkitu ditugun hiru gidoi: «Engalandar eta euzkotarren bizitegijak», «Doniene-aurreko gaba (Midsummer day)» eta «Loyola'ra begira» izenekoak, 1947.ean aideratuak⁷⁵⁶. *Euzko-Deya*, esan bezala, Parisetik Buenos Airesera joan zen (1939), gero Mexikora (1943) eta berriro Parisera (1945). Espainian lehenengo euskarazko testuak *Eganen* agertu ziren, hasieran Real Sociedad Bascongada de Amigos del País elkartearen boletinari gehigarri moduan (1948), gero aldizkari bihurtuta. 1950.ean *Euzko Gogoa sortu* zen, Guatemalan, Zaitegi eta Orixeren bultzadaz. Urte batzu lehenago, lehenik Caracasen eta gero New Yorken, euskarazko aldizkari bat, *Argia*, agertu zen (1946). Liburuak ere

berriro hasi ziren agertzen: Tomas Agirrereren *Uztaroaren berrargitalpena*⁷⁵⁷, Nemesio Etzanizen *¿Nola idatzi euskeraz?*, (Zarautz, 1950) etabar. Irratia beranduago hasi zen euskarazko hitza Euskal Herriko lau haizetara igortzen, 1957.ean Zesareo Elgarreta apaizak Segura Irratia sortu zuenean⁷⁵⁸. Euskaltzaindiak *Euskera* bere aldizkaria berriro ekin zion argitaratzeari 1953.ean, artean euskaltzain asko hil zitzaizkiolarik: Urkijo, Campion, Zamarripa, Juan Carlos Guerra, Juan Bautista Eguzkitza... Piskanaka piskanaka, herbestera-tuak eta hemen geratu zirenak euskara berpizten sutsuki saiatu ziren. Baina hori beste historia bat da, beste ikerketa bat mereziko lukeena. Gurea, ordea, hemen amaitzen da.

OHARRAK

⁶⁶⁶ Garitaonaindia, C.: «Política de comunicación de las Juntas de Defensa y del Gobierno Vasco durante la Guerra Civil», aipatu liburua, 27. orrialdea.

⁶⁶⁷ Larronde, J.C.: «La prensa de Iparralde y la Guerra Civil», aipatu liburua, 317. orrialdea.

⁶⁶⁸ *Eskualduna*, 1937.eko maiatzak 7,2. orrialdea.

⁶⁶⁹ «Bilbaoko jendea alegera zen, Francoren soldadoak ikustearekin», *Eskualduna*, 1937.eko uztailak 2.

⁶⁷⁰ Larronde, op. cit., 308. orrialdea.

⁶⁷¹ Larronde, op. cit., 312. orrialdea.

⁶⁷² Testu guztiak irakur daitezke Tamayo Salaberria, V. eta C.: *Fuentes documentales y normativas del Estatuto de Gernika* liburuan, Publicaciones de la Excma. Diputación Foral de Alava, Gasteiz, 1981.

⁶⁷³ Fusi Aizpurua, J.P.: *El problema vasco en la II República*, Turner, Madrid, 1979, 131. orrialdea.

⁶⁷⁴ Ikus San Sebastián, K.: «El Gobierno Vasco en la Guerra Civil», *La Guerra Civil en el País Vasco 50 años después*, EHU/UPV, Bilbo, 1987,89. orrialdea.

⁶⁷⁵ Garitaonaindia, C.: «Política de comunicación de las Juntas de defensa...», 30. orrialdea.

⁶⁷⁶ *Euzkadi'ko Agintaritzaren Egunerokoa*, 1936.eko urriak 11,3. zenbakia.

⁶⁷⁷ Euskadiko Araudia, 7. atala, *Euzkadi'ko Agintaritzaren Egunerokoa*, 1936.eko urriak 11, 3. zenbakia.

⁶⁷⁸ *Euzkadi'ko Agintaritzaren Egunerokoa*, 1936.eko azaroak 18,41. zenbakia: «Zuzentza ta gogo-lantze zaingoa.-Oroagindua..Euzko Ikastola Nagusia sortu eraziaz».

⁶⁷⁹ 1937/IV/23.

⁶⁸⁰ *Ibidem*.

⁶⁸¹ *Euzko-Deya*, 1937.eko apirilak 22,42. zenbakia.

⁶⁸² *Ereintza*, 1936.eko abenduak 15,2. zenbakia.

⁶⁸³ *Ereintza*, 1936.eko abenduak 1, 1. zenbakia.

⁶⁸⁴ Agirreazkuenaga, J.: «Prensa euskaraz: 1936.eko Gudaldian eta Lehen Euskal Gobernuaren garaian», *Jakin*, 1989.eko urtarrila-otsaila, 50. zenbakia. Eskertu nahi diogu José Luis de la Granja irakasleari *Ereintzen* kopiak erabiltzen uztea.

⁶⁸⁵ *Erri*, 2. zenbakia.

⁶⁸⁶ *Erri*, 8. zenbakia.

⁶⁸⁷ *Ibidem*.

⁶⁸⁸ *Erri*, 1937.eko ekainak 5,21. zenbakia.

⁶⁸⁹ *Euzkadi*, 1936.eko ekainak 15.

⁶⁹⁰ 1936.eko uztailak 22.

⁶⁹¹ *Euzkadi*, 1936.eko uztailak 24.

⁶⁹² 1936.eko uztailak 30.

- ⁶⁹³ 1936.eko abuztuak 14.
- ⁶⁹⁴ 1936.eko urriak 2. Gogora dezagun *Lauaxetak*, García Lorcaren olerkiak ezagutu eta preziatzen zituena, euskal atala zuzentzen zuela.
- ⁶⁹⁵ 1936.eko azaroak 15.
- ⁶⁹⁶ «Desde el primero de año, los periódicos sólo publicarían cuatro y seis páginas», *Euzkadi*, 1936eko abenduak 29,1. orrialdea.
- ⁶⁹⁷ Zubikaraik, dirudienez, Jaungoiko-Zale'ren Irarkolan lan egin zuen, inprimategiko lanetan. Gerra denboran *Euzkadiko* «Guda-oñetako otsako» ataltxoaz arduratu zen.
- ⁶⁹⁸ Agirreazkuenaga, op. cit., 100. orrialdea.
- ⁶⁹⁹ Zubikaraik zera kontatzen du: «Ni esan neukena au da: Egunaren sortzaille eta aitasuna erakunde baten eroanarren, bere auspoa, aizelaria, Urkiaga'tar Estepan *Lauaxetu* izan zala. Ni gudaritzarako izena emonaz, toki eta guda sailla eskatzen aurkeztu nitzanean, uste gabe beragaz topo egitean, gero zer pentsatu emondako bere erantzuna gogoan daukat: Zu, oraingoz, Eskolapioen gudaletxera joan zaite ta neuk dakit zure gudaritza nun bete bearko dozun». *Egunaren* berrargitalpen faksimila, Eusko Jaurlaritza, Gasteiz, 1990,35. orrialdea.
- ⁷⁰⁰ Joseba Agirreazkuenagak Egunuren berrargitalpen faksimilean (Eusko Jaurlaritza, Gasteiz, 1990) laguntzaileen zerrenda argitaratu du (41. orrialdean irakur daitekeena).
- ⁷⁰¹ Joseba Agirreazkuenagak aipatua, Jakineko aipatu testuaren 99. orrialdean. Egun batean, gogoratzen du Zubikaraik Argiaren ale berezi batetan, 1989.eko azaroak 26, 1269. zenbakian, «ezin izan zen kalera atera, guk lana amaitu arren, *Euzkadi* paper faltan zegoela eta».
- ⁷⁰² Ibidem.
- ⁷⁰³ Op.cit., 100. orrialdea.
- ⁷⁰⁴ *Eguna*, 1937.ekourtarrikak 1., 1. zenbakia.
- ⁷⁰⁵ Reizabal, G.L: *Eguna, único diario en euskera*, Nafarroako Unibertsitatean 1973.eko irailak 10an aurkeztutako tesina. Eskerrik beroenak eman nahi dizkiogu Gorka Reizabali bere lan hau ezagutarazi eta erabiltzen uzteagatik.
- ⁷⁰⁶ Reizabal. op. cit., 108. orrialdea.
- ⁷⁰⁷ «Gehienak Abeletzek burutuak, A. Zubikarairen ustetan», Agirreazkuenaga, J., op. cit., 106. orrialdea.
- ⁷⁰⁸ Agustín Zubikaraik Joseba Agirreazkuenagari kontatu zion Aranzadi damuturik zegoela eta «bere azken egunetan euskarazko artikuluak idazteari ekin ziola» (Agirreazkuenaga, J., op. cit., 104. orrialdea).
- ⁷⁰⁹ Adibidez, hegazkin bat erosteko kanpainia. 1937.eko martxoan Euzko Gudarosteko gudariek eta Euzko-Ekintzakoek (A.N.V.koek) futbol partidu bat jokatu zuten San Mamesen. Reizabalek azpimarratzen duenez, «la propaganda que se le dio al partido fue verdaderamente extraordinaria. Las fotos de los jugadores se publicaban haciendo verdaderos alardes tipográficos, teniendo en cuenta la sobriedad del periódico, y el acontecimiento se anunció desde cuatro días antes pidiendo el apoyo para la compra del avión». Beste kanpainia bat antolatu zen «Konsomol» izeneko gerra-itsasuntzia erosteko. VI. Aberri Eguna zela eta, 1937.eko martxoak 28an kirol emankizunak antolatu ziren, *Egunak* behar bezala jaso zituenak (Reizabal, G., op. cit., 119. orrialdea).
- ⁷¹⁰ Zubikaraik hala dio *Argiaren* aipatu ale berezian.
- ⁷¹¹ Reizabal, op. cit., 141. orrialdea.
- ⁷¹² *Argiaren* ale berezian.
- ⁷¹³ Garitaonaindia, C.: «Política de comunicación de las Juntas de Defensa...», 33. orrialdea.
- ⁷¹⁴ *Eguna*, 1937.eko urtarrikak 1.
- ⁷¹⁵ 1937/I/8,7. zenbakia.
- ⁷¹⁶ 1937/I/2,2. zenbakia.
- ⁷¹⁷ 1937/VI/6,133. zenbakia.
- ⁷¹⁸ 1937/IV/28,100. zenbakia.
- ⁷¹⁹ 38. zenbakia.
- ⁷²⁰ Agirreazkuenaga. op. cit., 107. orrialdea.
- ⁷²¹ *Eguna*, 1937.eko maiatzak 10, 136. zenbakia.
- ⁷²² Op.cit., 112. orrialdea.
- ⁷²³ *Eguna*, 1937.eko urtarrikak 15, 13. zenbakia.

- ⁷²⁴ Reizabal, op. cit., 92. orrialdea.
- ⁷²⁵ *Eguna*, 1937.eko martxoak 28,73. zenbakia.
- ⁷²⁶ 1937/II/7,33. zenbakia.
- ⁷²⁷ 1937/II/2,52. zenbakia.
- ⁷²⁸ 1937/III/4,54. zenbakia.
- ⁷²⁹ Op.cit., 11. orrialdea.
- ⁷³⁰ *Eguna*, 1937.eko maiatzak 14, 113. zenbakia, 1. orrialdea.
- ⁷³¹ Reizabal, op. cit., 75. orrialdea.
- ⁷³² *Eguna*, 1937.eko otsailak 23,46. zenbakia.
- ⁷³³ 1937/II/24,47. zenbakia.
- ⁷³⁴ 1937/III/11, 60. zenbakia.
- ⁷³⁵ 1937/IV/1,77. zenbakia.
- ⁷³⁶ Op.cit., 112. orrialdea.
- ⁷³⁷ *Eguna*, 1937.eko urtarrilak 1,1. zenbakia.
- ⁷³⁸ 1937/IV/2,78. zenbakia.
- ⁷³⁹ Egunaren aipatu berrargitalpen faksimila, 49. orrialdea.
- ⁷⁴⁰ Torrealdei, J.M.: «Euskararen zapalkuntza (1936-1939)», *Jakin*, 24, 1982.eko uztaila-iraila, 5. orrialdea.
- ⁷⁴¹ Arana Martija, J.A., *Jakin*, 25, 1982.eko urria-abendua.
- ⁷⁴² Benet, Josep: *Catalunya sota el règimfranquista*, Edicions Catalanes de París, 1973.
- ⁷⁴³ Euskaltzaindiko Azkue Bibliotekan ikusi ditugu aldizkariaren eta gutunaren fotokopiak. Lerro hauek idatzen ditugun uanean, Sabin Arana Fundazioak faksimilean berrargitaratzeaz omen dago.
- ⁷⁴⁴ *Espetxean*, 1938.eko abenduak 8. Ale hartan Esteban de Urkiaga Lauaxeturen erdarazko olerki bat, afusilatutako eguneari idatzia, agertzen da: «Plegaria postrera» du izena.
- ⁷⁴⁵ San Sebastián, K.: «Aberri Eguna del dolor», *Deia*, 1991/III/31,37. orrialdea.
- ⁷⁴⁶ Urarte, A. de: *Veintisiete meses condenado a muerte*, Santiago de Chile, 1964,335. orrialdea.
- ⁷⁴⁷ Biei «Dos renacentistas vascos» izeneko testu bat dedikatu zieten *Euzko-Endan*, 1939.eko urriko zenbakian. Artikulua orduan eta orain askok egindako galdera batez amaitzen da: «¿Qué no hubieran hecho si en vez de morir trágica y gloriosamente en el primer año de la guerra, su muerte hubiese tenido lugar dentro de 30 o 40 años, es decir, ala edad que, por un simple cálculo demográfico, se puede obtener como promedio de vida de los hombres en Euzkadi?».
- ⁷⁴⁸ *Euzko-Enda*, 1939.eko maiatza, 5. zenbakia
- ⁷⁴⁹ 1939.eko urtarrila.
- ⁷⁵⁰ 1939.eko maiatza.
- ⁷⁵¹ «Abendikurra: Característico de la raza humana», adierazten zaigu testuaren hasieran. Testua sabindiar neologismoz josirik dago.
- ⁷⁵² *Euzko-Enda*, 1939.eko ekaina, 6. zenbakia. Erabili dugun bilduman norbaitek idatzi zuen honako ohar hau: «Esto recuerda aquello de '¿Qué es un cañón? - Un agujero rodeado de acero».
- ⁷⁵³ *Euzko-Enda*, 1939.eko uztaila, 7. zenbakia.
- ⁷⁵⁴ Ingalaterrara joandako beste apaiz batzuren izenak ere ezagutzen ditugu *Anayak* aldizkariaren bidez: Pedro Atutxa eta Benito Larrakoetxea Isle of Wight-en bizi ziren; Francisco Bilbao eta Alberto García Southampton-era joan ziren; Lucio Ugalde, Manterola bezala, Londresen zegoen; Angel Urrutia eta Felipe Zubeldia Middlesex-en bizi ziren; Darlington-en, Liverpool-en eta Carlisle Manuel Orbegozo eta Antonio Renteria zeuden.
- ⁷⁵⁵ Arzubia, Zirilo: «Euskararen galbidea», *Anayak*, 1939.eko urtarrilak 15, 1. zenbakia.
- ⁷⁵⁶ *Alderdi. Euzko Alderdi Jeltzalia-ren Deya*, 1947,4. eta 5. zenbakia.
- ⁷⁵⁷ Agirre 'tar Toma («Barrensoro»): *Uztaro. Gure erriaren bizierazi buruz, edesti jakingarria*. Editorial Vasca, Bilbo, 1950.
- ⁷⁵⁸ «Euskal kutsuz apaiduta ematen dizkigute irrati-aldi guziak. Makiñabat euskal-abesti eder jarri dituzte, baita bertako apaizgaiak eta egindako bertso berri jator askoakere (...)», dio *Aranaz* aldizkariak 1957.ean, 93. orrialdean. Leintz Gatzaga, Eskoriatza, Loiola, Alegia eta Orendainen entzun ahal omen zen.

BIBLIOGRAFIA

- AGIRREAZKUENAGA, JOSEBA: «Prensa euskaraz: 1936.eko Gudaldian eta Lehen Euskal Gobernuaren garaian», *Jakin*, 50. zenbakia, 1989.
- AGIRREAZKUENAGA, JOSEBA ETA URQUIJO GOITIA, J.R.: *150 años del convenio de Bergara y de la Ley del 25-X-1839*, Eusko Legebiltzarra, Kondaira-Mailako Bilduma, 3, Gasteiz, 1990.
- AGUILAR PIÑAL, FRANCISCO: *La prensa española en el siglo XVIII. Diarios, revistas y pronósticos*, C.S.I.C, Madrid, 1978.
- AKESOLO, LINO: «Euskal-egutegirik zarrena», *Euskerazaintza*, Bilbo, 1990.eko urtarrila-martxoa, 10. zenbakia.
- AKESOLO, LINO: «Euzko-Deya», *Euskerazaintza*, 12. zenbakia, 1990.eko uztaila-iraila.
- ALBERT, PIERRE: *Histoire de la presse*, Presse Universitaire de France, Paris, 1970 (gaztelarazko itzulpena erabili dugu: *Historia de la prensa*, Ediciones Rialp, 1990).
- ALTUBE, SEBER: *La vida del euskera. Divulgación de los principios de la lingüística general aplicables a su defensa*, Editorial Vasca, Bilbo, 1934.
- AÑIBARRO, P.A. DE: *Gramática bascongada*, ASJU III, 1969.
- AFRAIZ Y BUESA, ODON: *El vascuence en Vitoria y Alava en la última centuria*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 1976.
- ARANA GOIRI, LUIS: *Formulario de los principios esenciales del primitivo Nacionalismo Vasco contenidos en el lema «Jaun-Goikua ta Lagi-zarra*, Bilbo, 1932.
- ARANA GOIRI, SABINO: *Obras completas*, Sabindiar Batza, Buenos Aires, 1965.
- ARANA MARTIJA, JOSÉ ANTONIO: «Euskal katedraren lehiaketa eta eragina», *Euskera*, XXIII.
- ARANZADI, ENGRACIO DE: *Ereintza. Siembra de nacionalismo vasco*, Auñamendi, Donostia, 1980 (lehen argitalpena Zarautz, 1935).
- ARISTI, PAKO: «Basarri, flakatuta baina adoretzu», *Zabalik (El Diario Vascoren euskarazko gehigarria)*, 1989.eko uztailak 5.
- ARRIEN, GREGORIO: *La generación del exilio. Génesis de las escuelas vascas y las colonias escolares 1932-40*, Editorial Onura, Bilbo, 1983.
- AVIRANETA, EUGENIO DE: *Memoria dirigida al Gobierno español sobre los planes y operaciones puestos en ejecución para aniquilar la rebelión en las provincias del norte de España*, Imprenta de Narciso Sanchiz, Madrid, 1844.
- AXULAR, PEDRO DE: *Guero*, Bordele, 1643 (Euskaltzaindiak 1988.ean argitaraturiko faksimila erabili dugu).

- AZKUE, RESURRECCION M^a: «Observaciones acerca de la obra de *Langue basque et langues finnoises*, del príncipe Luis Luciano Bonaparte», *Euskera*, VII, 1926.
- AZKUE, R.M. DE: *Gipuzkera osotua*, Gaubeka, Bermeo, 1935.
- AZURMENDI, J.: «‘Euskara’, XIX. mendeko aldizkari alemana», *Jakin*, 7. zenbakia, 1978.eko uztaila-iraila.
- BARANDIARAN, JOSE MIGEL: *La religiosidad del pueblo*, Anuario de la Sociedad de Eusko Folklore, Donostia. 1924.
- BAROJA, SERAFIN: *Bertsoak, Pudente, Tormesko lazarettoa*, Txertoa, Donostia, 1988.
- BIDART, PIERRE: *Le pouvoir politique à Baigorri, village basque*, Editions Ipar Bayonne, Anglet, 1977.
- BUSTINTZA, EBARISTO: *Edo geuk edo ñok ez*, Labayru Ikastegia, Bilbo, 1985.
- BUSTINTZA, EBARISTO: *Egunekoa*, Labayru, Bilbo, 1987.
- CAMPION, ARTURO: *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua vasca*, Tolosa, 1884.
- CARO BAROJA, JULIO: *Ensayo sobre la literatura de cordel*, Círculo de Lectores, 1988 (berrargitalpena).
- CERTEAU, MICHEL; JULIA, DOMETIQUE; RETEL, JACQUES: *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois*, Éditions Gallimard, Bibliothèque des Histoires, Paris, 1975.
- CHARRITTON, PIERRE: *Pierre Broussain. Sa contribution aux études basques*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique (Centre Régional de Publication de Bordeaux), Paris, 1985.
- CHUECA INTXUSTA, JOSU P.: «Napar tokiko aginteak eta euskararen borroka», *Eusko Ikaskuntza, Cuadernos de Sección, Historia-Geografía*, 17, Donostia, 1990.
- CORCUERA ATIENZA, JAVIER: *Orígenes, ideología y organización del nacionalismo vasco, 1876-1904, Siglo XXI*, Madrid, 1979.
- DASSANCE, LOUIS: «Eskualzaleen Biltzarraren sortze eta hastapenak», *Gure Herria*, 24. urtea, 4. zenbakia, Baiona, 1952.eko uztaila-abuztua.
- DESVOIS, J.M.: *La prensa en España (1900-1931)*, Siglo XXI, Madrid, 1979.
- DIAZ NOCI, JAVIER: «Abdón Alaiza: un alavés artífice del primer comic vasco», *Kultura*, 2. aroko 2. zenbakia, Arabako Foro Aldundia, Gasteiz, 1990.
- DIAZ NOCI, JAVIER: «‘Txistu’, euskarazko lehen komiki-aldizkaria», *Jakin*, 60. zenbakia, Donostia, 1990.
- DOUGLASS, WILLIAM ETA BILBAO, JON: *Amerikanuak* (Román Basurtok itzulia), Euskal Herriko Unibertsitatea, 1985.
- EGUIGUREN, JESUS: *El PSOE en el País Vasco (1886-1936)*, Haranburu Editor, Donostia, 1984.
- EGUZKITZA, JUAN BAUTISTA: *Gizarte-azua*, Erein (Euskal Editoreen Elkarte), Klasikoak Bilduma, Bilbo, 1990.
- ELORZA, ANTONIO: *Ideologías del nacionalismo vasco. De los euskaros a Jagi-jagi*, Haranburu Altuna, Donostia, 1978.
- ELORZA, ANTONIO: «Le syndicalisme nationaliste basque», *Le mouvement social*, 128. zenbakia, 1984.
- ESTORNÉS ZUBIZARRETA, IDOIA: *La Sociedad de Estudios Vascos. Aportación de Eusko Ikaskuntza a la cultura vasca (1918-1936)*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 1983.
- EUKALTZAINDIA: *Euskararen liburu zuria*, Euskaltzaindia, Bilbo, 1977.
- EUKALTZAINDIA: *Conflicto lingüístico en Euskadi*, Ediciones Vascas, Bilbo, 1979.

- FERNANDEZ CEPEDAL, JOSÉ MANUEL: «Lengua universal, lengua francesa y patois durante la Revolución francesa», *El Basilisco*, bigarren aroko 1. zenbakia, Oviedo, 1989.
- FERNANDEZ CLEMENTE, ELOY: «La Dictadura de Primo de Rivera y la prensa», *Metodología de la historia de la prensa española*, Siglo XXI, Madrid, 1982.
- FERNANDEZ SEBASTIAN, JAVIER: *Prensa y publicística vasconavarra en la crisis del Antiguo Régimen*, Doktorego-tesia, Euskal Herriko Unibertsitatea, 1989.
- FERNANDEZ SEBASTIAN, JAVIER: *El Bascongado (1813-1814). Edición facsimilar*. Biblioteca Clásica Municipal, Bilboko Udala, Bilbo, 1989.
- FISHMAN, JOSHUA: *Sociología del lenguaje*, Cátedra, Madrid, 1982.
- FUSI, JUAN PABLO: *El problema vasco en la II República*, Turner, Madrid, 1979.
- FUSI, JUAN PABLO: *El País Vasco. Pluralismo y nacionalidad*, Alianza Universidad, Madrid, 1984.
- GASCA, LUIS: *Los comics en España*, Lumen, Barcelona, 1969.
- GARITAONAINDIA, BITOR: «Garitaonaindia'tar Bitor'ek Donostiko Batzarrean euskera'ren bata-sunaz irakurri zuen txospena'ren aterakizunak», *Euskera*, 1922.
- GARITAONAINDIA, CARMELO: «La prensa y la guerra de ondas en Euskadi», *La Guerra Civil en el País Vasco 50 años después*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 1987.
- GARITAONAINDIA, CARMELO: *La radio en España, 1923-1939. De altavoz musical a arma de propaganda*, Euskal Herriko Unibertsitatea-Siglo XXI, Bilbo, 1988.
- GARITAONAINDIA, CARMELO: «Política de comunicación de las Juntas de Defensa y del Gobierno Vasco durante la Guerra Civil», *Comunicación, cultura y política durante la II República y la Guerra Civil*, Bizkaiko Foru Aldundia-Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 1990.
- GOYHENETCHE, EUGENE: *Le Pays Basque*, Société Nouvelle d'Éditions Régionales et de Diffusion, Pau, 1979.
- GOYHENETCHE, JEAN: «Les origines sociales et historiques de l'Association Eskualzaleen Biltzarra», C.N.R.S., Université de Pau et des Pays de l'Adour.
- GOYHENETCHE, JEAN: «Idéologies culturelles et espace social en Pays Basque de France à la veille de la Première guerre mondiale», *La Production sociale des espaces*, C.N.R.S.
- GRANJA, JOSÉ LUIS DE LA: «La prensa nacionalista vasca (1930-1937)», *La prensa de los siglos XIX y XX*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 1986.
- GUBERN, ROMAN: *El lenguaje de los comics*, Editorial Península, Barcelona, 1972.
- HERNANDO, BERNARDINO M.: «Hipótesis de trabajo para una lexicometría del lenguaje periodístico», *Revista de Ciencias de la Información*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1988.
- INCHAURRONDO ARRIARAN, MIGUEL: *La Iglesia y el Euskera. Obligación de hablar al pueblo en su lengua nativa y de cultivarla*, Iruña, 1927.
- INTXAUSTI, JOSEBA: *Iraultzaren hildotik*, Editorial Franciscana Aranzazu, 1972.
- INTXAUSTI, JOSEBA: «Eliztarrak eta euskal kultura», *Euskal Herriko Historia*, III, Euskal Herriko Unibertsitatea, 1986.
- IRURE, JOSÉ Mº: «Garitaonaindia'tar Bitor jauna. Bere bizitza», *Euskal Esnalea*, 318. zenbakia, 1930.
- KANBLONG, RAMUNTXO: «Gure ekonomiaren hiru pondu», *Ipar Euskal Herria*, Jakin Liburu Sorta, Editorial Franciscana Aranzazu.
- KAYSER, JACQUES: *Le Quotidien Français*, Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris (gaztelera-zko itzulpena: *El diario francés*, A.T.E., Barcelona, 1982).

- LABAYEN, ANTONIO M^o: *Muñagorri, eskribaua, pakegille eta fuerozale*, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia, 1974.
- LABAYEN, MARTIN: *Txiki, marrazkilari ta umoredun*, Auñamendi, Donostia, 1973.
- LAKA, ITZIAR: «Hiperbizkaieraren historiaz», *Anuario del Seminario Julio de Urquijo*, XXI-3.
- LAFFITTE, PIERRE: «J.-B. Etcheberry Almanakaren aita (1806-1898)», *Gure Almanaka*, Baiona, 1970.
- LAFFITTE, PIERRE: «Eskual-astekariaren ixtorioa (1887-1969)», *Gure Herria Almanaka*, Baiona, 1971.
- LAFFITTE, PIERRE: *Mintzaira, aurpegia: gizon!*, Jakin Liburu Sorta, Editorial Franciscana Aranzazu, Oñati, 1971.
- LAFFITTE, PIERRE: *Zezenak Errepublikan*, Jakin Liburu Sorta, Editorial Franciscana Aranzazu, Oñati, 1972.
- LAFFITTE, PIERRE: «Duvoisin kapitainaz ohaio purruxka batzu», *Euskera*, XXIV, Bilbo, 1979.
- LAFFITTE, PIERRE: *Grammaire basque sur le navarro-labourdin litteraire*, Elkar, Baiona, 1987 (berargitalpena; jatorrizko testua 1944.ekoa).
- LANNON, FRANCES: «Un desafío vasco a la iglesia española de la preguerra civil», *Revista Internacional de Estudios Vascos*, XXXI, 1986.
- LARRAMENDI, MANUEL DE: *Corografía de Guipúzcoa*, 1754 (Ekin Argitaletxeak 1950.ean egindakoaren faksimila erabili dugu, Editorial Amigos del Libro Vasco, 1986).
- LARRAÑAGA, POLICARPO DE: *Contribución a la historia obrera del País Vasco*, Auñamendi, Donostia, 1976.
- LARRAÑAGA, POLICARPO DE: *Emakume Abertzale Batza. La mujer en el nacionalismo vasco*, Auñamendi, Donostia, 1979.
- LARREA, J.M. ETA DIEZ DE ULTZURRUN, P.: *Nafarroako euskal idazleak*, Pamiela, Iruña, 1987.
- LARRONDE, JEAN CLAUDE: *El nacionalismo vasco. Su origen e ideología en la obra de Sabino Arana Goiri*, Txertoa, Donostia, 1977.
- LARRONDE, JEAN CLAUDE: «Protesta de los vascos con ocasión de la creación del departamento de los Bajos Pirineos (1789-1790)», *Muga*, 14. zenbakia, Bilbo, 1981.
- LARZABAL, PIERRE: «Eskualdungeoaren aldaketak Ipar Euskal Herrian (1900-1970)», *Ipar Euskal Herria*, Jakin Liburu Sorta 1, Editorial Franciscana Aranzazu.
- LETAMENDIA, PIERRE: *Nationalisme au Pays Basque*, Presses Universitaires de Bordeaux, 1987.
- LIZARDI, XABIER DE: *Kazetari-lanak*, Lurdes Otaegik prestatuturiko argitalpena, Erein, Donostia, 1987.
- LOPEZ ADAN, EMILIO: «Ipar Euskal Herria: 150 urte historiari gabe», *Saioak. Revista de Estudios Vascos*, 2. zenbakia, 1978.
- LUENGO TEIXIDOR, FÉLIX: «La prensa guipuzcoana en los años finales de la Restauración (1917-1923)», *Historia Contemporánea*, 2. zenbakia, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 1989.
- MARIN OTTO, ENRIC: «La historia de la prensa en el ámbito global de la historia de la comunicación social», *Metodología de la Historia de la Prensa*, Siglo XXI, Madrid, 1982.
- MARIN OTTO, ENRIC, ETA GOMEZ MOMPART, JOSEP LLUIS: «Elements per a una caracterizació de l'inici de la premsa diària de masses», *La premsa de los siglos XIX y XX*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 1986.
- MARIN OTTO, ENRIC ETA GOMEZ MOMPART, JOSEP LLUIS: «Els orígens de la societat (comunicació) de masses a Catalunya», *La premsa de los siglos XIX y XX*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 1986.

- MARTIN, ANTONIO: *Historia del comic español: 1875-1939*, Editorial Gustavo Gili, Comunicación Visual bilduma, Barcelona, 1978.
- MARTINEZ ALBERTOS, JOSÉ LUIS: *Redacción periodística*, A.T.E., Barcelona, 1974.
- MARTINEZ-PEÑUELA, ARACELI: *Antecedentes y primeros pasos del nacionalismo vasco en Navarra*, Nafarroako Gobernua, Iruña, 1989.
- MEEES, LUDGER: «La izquierda imposible. El fracaso de nacionalismo republicano vasco entre 1910 y 1913», *Historia Contemporánea*, 2. zenbakia, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 1989.
- MEEES, LUDGER: «El nacionalismo vasco entre 1903 y 1923», *Eusko Ikaskuntza, Cuadernos de Sección, Historia-Geografía* 17.
- MENÉNDEZ PIDAL, RAMON: *En torno a la lengua vasca*, Espasa-Calpe, Austral bilduma, Buenos Aires, 1962.
- MICHEU-POYOU, J.: *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la IIe et la IVe République*, Paris, 1965.
- MIRALLES, RICARDO: «'La Lucha de Clases'. Estudio de algunos aspectos de un periódico socialista vasco durante la II República», *La prensa de los siglos XIX y XX*, Euskal Herriko Unibertsitatea, 1986.
- MITXELENA, KOLDO: «Iztueta, testigo político de su época», *Euskal Herria (1789-1850). Actes du Colloque International d'Études basques*, Bordeaux, 1973.
- MITXELENA, KOLDO: *Textos arcaicos vascos*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 1989 (berrargitalpena).
- MOGUEL, JUAN ANTONIO: *El doctor Peru Abarca, catedrático de lengua bascongada en la Universidad de Basarte. Diálogo entre un rústico bascongado y un barbero callejero llamado Maisu Juan*, Durango, 1881.
- MOKOROA, JUSTO: *Genio y lengua*, Librería de Mocoero Hermanos, Tolosa, 1936.
- MUR, PILAR, ETA TRENC, ELISEO: *Arte gráficoak Euskadin eta Kataluinan (1888-1936)*, 1764 (RIEV, 1907).
- NUÑEZ LADEVEZE, LUIS: *El lenguaje de los «media». Introducción a una teoría de la actividad periodística*, Ediciones Pirámide, Madrid, 1979.
- OIHARTZAEUIL, BEÑAT: «Euskarazko kazetaritzaren lehen entseia: A: Chahoren *Uscal Herrico Gasetas* (1848)», *Patxi Altunari Omenaldia*, Mundaiz, Donostia, 1990.
- OJANGUREN, ELI: «Indalecio Ojanguren», *Eibar*, Eibar, 1988.
- ONAINDIA, SANTIAGO: *Euskal literatura*, Etor, Bilbo, 1977.
- PABLO, SANTIAGO DE: «Conocimiento del euskera y conciencia nacional. El caso de Alava durante la II República», *Symbolae Lvdovico Mitxelena setpvagenario oblatae*, (José Luis Melena argitaratzailea), Euskal Herriko Unibertsitatea, Gasteiz, 1985.
- PABLO, SANTIAGO DE: *El nacionalismo vasco en Alava (1907-1936)*, Ekin, Bilbo, 1988.
- PONTET-FOURMIGUÉ, J.: *Bayonne: Un destin de ville moyenne à l'époque moderne*, Baiona, 1989.
- REIZABAL ARRUBARRENA, GORKA: *Eguna, único diario en euskera (Bilbao, 1937)*, Nafarroako Unibertsitateko Informazio Zientzietako Fakultatean irakurritako tesina, Iruña, 1973.
- RICHARD, ANTOINE: *Le Gouvernement Révolutionnaire dans les Bases-Pyrénées*, Harriet, Baiona, 1984.
- RUIZ DE GAUNA, ADOLFO: *Catálogo de publicaciones periódicas vascas de los siglos XIX y XX*, Eusko Ikaskuntza-Eusko Jaurlaritzaren Kultura eta Turismo Saila, Donostia, 1991.
- SAIZ, Mª DOLORES: *Historia del periodismo en España. 1. Los orígenes: El siglo XVIII*, Alianza Universidad Textos, Madrid, 1983.

- SAIZ VALDIVIELSO, ALFONSO CARLOS: *Triunfo y tragedia del periodismo vasco, 1900-1939*, Editorial Nacional, Madrid, 1977.
- SANCHEZ ARANDA, J.J.: «La actividad periodística en la región vasco-navarra a principios del siglo XIX», *La prensa de los siglos XIX y XX*, Euskal herriko Unibertsitatea, Bilbo, 1986.
- SAN SEBASTIAN, KOLDO: «El Gobierno vasco en la Guerra Civil», *La Guerra Civil en el País Vasco 50 años después*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 1987.
- SARASOLA, IBON: *Historia social de la literatura vasca*, Akal, Madrid, 1976.
- SEOANE, Mª CRUZ: *Historia del periodismo en España. 2. El siglo XIX*, Alianza Universidad textos, Madrid, 1983.
- SIGUAN, MIQUEL: *España plurilingüe*, Alianza Editorial, Madrid, 1991.
- SMITH, ANTHONY D.: *The ethnic origins of nations*, Basil Blackwell Ltd., Oxford, 1986.
- SOROA, MARCELINO (itzultzailea): *Euskal napparren joaera edo emigrazioa*, Euskal Editoreen Elkartea (Labayru), Zarautz, 1988 (jatorrizko testua: Colá y Goiti: *La emigración vasco-navarra*, Gasteiz, 1882).
- TIMOTEO ALVAREZ, JESUS: *Historia y modelos de la comunicación en el siglo XX. El nuevo orden informativo*, Ariel Comunicación, Madrid, 1987.
- TAMAYO SALABERRIA, VIRGINIA ETA C.: *Fuentes documentales y normativas del Estatuto de Gerrika*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 1981.
- TORREALDAI, J.M.: *Euskal idazleak gaur*, Lankide Aurrezki Kutxa, Donostia, 1979.
- TORREALDAI, J.M.: «Euskararen zapalkuntza (1936-1939)», *Jakin*, 24, 1982.eko uztailea-iraila.
- TOVAR, ANTONIO; MICHELENA, LUIS; CARO BAROJA, JULIO: *D. Resurrección Mª de Azkue, lexicógrafo, folklorista y gramático*, Publicaciones de la Junta de Cultura de Vizcaya, Bilbo, 1966.
- UGALDE, MARTIN DE: *Unamuno y el vascuence*, Ediciones Vascas, Donostia, 1979.
- UNAMUNO, MIGUEL DE: *Obras completas*, Madrid, 1969.
- UNSAIN, JOSÉ M^a: *Antecedentes del comic en Euskadi (1894-1939)*, Ediciones Ttartalo, Donostia, 1989.
- URARTE, A. DE: *Veintisiete meses condenado a muerte*, Santiago de Chile, 1964.
- URQUIJO, JULIO DE: *Lengua internacional y lenguas nacionales. El euskera lengua de civilización*, Excm. Diputación de Vizcaya, Bilbo, 1919.
- VALLE, JOSÉ ANTONIO: «La censura gubernativa de prensa en España (1914-1931)», *Revista de Estudios Políticos*, 21. zenbakia, Madrid, 1981.
- VILLASANTE, LUIS: «Bitor Garitaonaindia jauna eta euskararen batasuna», *Euskera*, XXII, 1977.
- VILLASANTE, LUIS: *Historia de la literatura vasca*, Editorial Aranzazu, 2. argitalpena, 1979.
- VILLASANTE, LUIS: *Hacia la lengua literaria común*, Editorial Franciscana Aranzazu, Oñati, 1980.
- VILLASANTE, LUIS: *Euskararen auziaz*, Editorial Franciscana Aranzazu, Oñati, 1988.
- VINSON, JULIEN: *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Paris, 1891.
- WEILL, GEORGES: *El periódico. Orígenes, evolución y función de la prensa periódica*, Uteha, México, 1979.
- WOLGENSINGER, JACQUES: *L'Histoire à la Une. La grande aventure de la presse*, Gallimard, Paris.
- ZATARAIN, ANBROSIO: «Garitaonaindia'tar Bittor neure gogoan», *Euskera*, XXII, 1977.
- ZAVALA, ANTONIO: «La guerra napoleónica de España y los bersolaris», *II. Euskal Mundu-Biltzarra, Literatura Biltzarra*, III. alea, Gasteiz, 1989.
- ZUMO, KOLDO: *Euskararen batasuna*, Euskaltzaindia-Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 1988.
- ZUMO, KOLDO: «Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrerez», *ASJU*, XXI-3.

AURKIBIDE ONOMASTIKOA

• A •

- Abbadie, Antoine d', 56, 58, 60, 134.
 Abbadie, Arnaud, 53.
Abeletxe (ikus Ziartzolo, M.).
 Adéma, J. B., 53, 55, 61, 135, 216.
 Agerre, J. de, 73, 135.
 Aginagalde, V.M., 180.
 Agirre, D., 135
 Agirre, J. M., 87, 163-166, 169, 171, 190, 191.
 Agirre, J.A., 233, 249, 261, 269.
 Agirre, J.J., 267.
 Agirre, T., 196, 255, 256, 266, 272.
 Agirreazkuenaga, J., 20, 258, 260, 263, 264, 265.
 Agirretxea, A.M., 215.
Aitzol (ikus Ariztimuño, J.).
 Aizkibel, J.F., 134.
 Ajuriagerra, J., 268.
 Akesolo, L., 87.
 Alaiza, A., 224-226.
 Alberti, R., 209.
 Albisu, E., 182.
 Alemany, L., 209
 Altonaga, R.M., 208.
 Altube, S., 135.
 Altuna, J., 87, 203.
 Alzaga, T., 133.
 Amilgain, K., 196.
 Amillagarai, K., 74.
 Amonarriz, K., 101.
 Amusategi, A., 106.
 Andonegi, M., 196.
 Angioza, M. de, 212
 Angoitia, A., 208.
 Ansoleaga, F., 56.
Anxuberro (ikus St. Pierre, J.).
 Añibarro, P., 143.
 Apraiz, O. de, 209.
 Arana Goiri, L., 68, 71, 80, 82, 211, 214.
 Arana Goiri, S., 57, 59, 61, 65-71, 75, 81, 83, 85, 87, 91, 92, 101, 150, 198, 202, 203, 262, 263, 267.
 Arana Martija, J.A., 19, 92, 97, 98.
 Arana, F. de, 71.
 Arana, J.I. (*Nubarriztarra*), 143, 163.
 Aranbeazkoa, A.L., 104.
 Aranzadi, Engracio de, 67, 69, 70, 71, 81, 85, 162, 165, 171, 201, 259, 262, 268, 269.
 Aranzadi, Estanislao, 56, 62.
 Aranzadi, T. de, 91, 212.
 Araquistain, J. V., 43.
 Argote, N., 71.
 Aristi, P., 156
 Arizmendianieta, J.M., 258.
 Ariztimuño, J., 82, 167, 171, 186, 189, 20-205, 248, 251, 268.
 Arotçarena, X., 217, 221.
 Arregi, C., 215
 Arrese Beitia, F., 58, 90, 91, 92, 97.
 Arrese, E., 101.
 Arriandiaga, M., 81, 84, 87.
 Arriola, F., 101.
 Arroqui, J., 41.
 Arrue, G., 43.
 Arrue, J., 169.
 Arruti, Tx., 87, 144-166, 265.
 Arteche, J., 205.
 Artola, J., 101, 110.
 Artzeluz, A., 106, 145-179, 232, 268.

Arzac, A., 58.
 Arzadun, J., 162
 Arzubiaga, Z., 108, 258, 271.
 Astarloa, P.P., 143.
 Astigarraga, J., 253.
Axular, Pedro de Dasconaguerre, 62, 71, 75.
 Azkarate, J., 206.
 Azkarraga, J.M., 267.
 Azkue, E. M. de, 58, 92, 97, 101.
 Azkue, R. M., 30, 59, 60, 65, 68, 69, 85, 89-105, 135, 145.
 Azpiazu, J., 182.

• B •

Bakunin, 254.
 Barandiaran, J.M., 149, 182, 233, 269.
 Barbier, J., 220.
 Barère, 26-28.
 Baroja, Ignacio M. 31.
 Baroja, P., 213.
 Baroja, S., 38-39, 58.
 Barrutia, E., 106.
 Barrutia, P.I., 97.
 Basaldua, P. de, 215.
Basarri (ikus Eizmendi, I.)
 Basterretxea, J., 250.
 Bayo, N. de, 215.
 Beaskoetxea, A., 87.
 Becerro de Bengoa, R., 56.
 Belaustegigoitia, F., 73, 85, 88, 138, 196.
 Belaustegigoitia, R., 88, 269.
 Berdoly, M.-H., 44, 46-51, 54.
 Bernadau, 26.
 Berraondo, M., 212.
 Bikuña, R., 226.
 Bilbao, J., 44.
 Biscailuz, Martin V., 40-43.
 Biskarret, M., 136.
 Blazy, M.E., 220.
 Bonaparte, Louis-Lucien
 Bonnet, J.L., 51.
 Boulanger jenerala, 49.
 Bouquet, F., 41.
 Bozas Urrutia, E., 106.
 Broussain, P. 51, 135.
 Busch, W., 222.
 Bustintza, Ebaristo, 60, 65, 70, 73, 80-83, 85, 86, 97-105, 135, 163, 189, 190, 191, 215, 265, 269.
 Bustintza, Errose, 269.

• C •

Cadena y Eleta gotzaia, 162.
 Calvillo, J., 209.
 Cambó, F., 157.
 Campión, A., 56-61, 62, 64, 74, 85, 92, 170, 268, 272.
 Candau, J., 50.
 Cánovas del Castillo, A., 44, 56, 68.
 Carnot, s., 44, 49, 50.
 Caro Baroja, J., 92.
 Cejador, J., 62.
 Cerutti, 28.
 Ciaurriz, D., 226.
 Coral, B., 218-219.
 Corcuera, J., 64, 68, 150.
 Cultrera, S., 142.
 Curutchet, 52.

• CH •

Chaho, Joseph-Augustin, 31-35, 36, 38, 46, 57.
 Charritton, Pierre, 50.
 Churruca, C. de, 134.

• D •

Daranatz, 53, 55.
 Dasconaguerre, J.-B., 43.
 Dassance, L., 217, 220.
 Dechepare, B., 62.
 Delglanzes, R., 217, 218.
 Díaz de Olano, P, 260.
 Díez, I., 226.
 Diriar, M., 46, 47.
 Dodgson
 Donostia, J.A., 140.
 Doñabeitia, G., 214.
 Dorao, L., 247.
 Douglass, William, 44.
 Dugas, 26.
 Duvoisin, Jean, 38, 52, 58.

• E •

Echaide, Salvador
 Echegaray, B., 97.
 Echegaray, Carmelo, 58, 97.
 Echevarria, J.I., 267

Egiarte, P., 138.
 Eguzkitza, J.B., 135, 137, 138, 186, 187, 272.
 Eizagirre, D., 177.
 Eizagirre, J., 62, 220.
 Eizmendi, Inazio, 20, 156, 195, 196, 253, 256, 259, 269.
 Eleizalde, K., 252.
 Eleizalde, L., 71, 74, 75, 77, 79, 80, 84, 85, 135, 159.
 Elgarreta, Z., 272.
 Elissalde, J., 150, 220, 217.
 Elissamburu, Jean Baptiste, 49, 57, 97.
 Elissamburu, Michel
 Elizechea, E., 101.
 Elizondo, J., 101, 212.
 Elorza, A., 175, 178, 180, 204, 205, 214.
 Enbeita, P., 101, 202.
 Epalza, T. de, 90-97, 113.
 Erkiaga, E., 258, 260.
 Ernardorena, T., 169, 230.
 Erro, J.B., 31.
 Ertze, R., 137, 186.
 Esparza, M., 247.
 Estornés Zubizarreta, I., 133.
 Etcheberry, Jean-Baptiste
 Etchegaray, J.B., 35.
 Etchepare, Jean, 55.
 Etcheverry *Saracoa*, Jean
 Etcheverry, Louis
 Etxaniz, N., 138, 272.
 Etxeberria, A., 169.
 Etxeberria, T., 106, 215.

• F •

Fernán Caballero, 56.
 Fernández Clemente, E., 159.
 Fernández de Trocóniz, P., 208.
 Fernández Sebastián, J., 25, 29, 30.
 Fernández, J.R., 209.
 Floridablanca, 29.
 Franco, F., 248.
 Fusi, J.P., 89.

• G •

Galdos, L., 77.
 Gallastegi, E., 169, 214.
 Garaizabal, M., 209.

Garbizu, I., 140.
 García de Albéniz, B., 182.
 García Lorca, F., 209, 256.
 Garijo, S., 73, 77.
 Garitaonandia, B., 81, 145-179.
 Garitaonandia, C., 20, 229, 232.
 Garmendia, J., 196.
 Garmendia, J.M., 20.
 Garro, B., 196, 202.
 Gascue, F., 106.
 Gavel, H., 220.
 Gieure apezpikua
 Goicoecheandia, J., 182.
 González Portilla, M., 20.
 Gorsabel, I., 87.
 Gorsabel, J., 40.
 Gorostiaga, E., 181.
 Goya, J.M., 84.
 Goyhenetche, Eugène
 Goyhenetche, Jean, 61.
 Goytino, J.-P., 42-45.
 Granja, J.L. de la, 105, 211.
 Grégoire abatea, 26-28.
 Gubern, R., 228.
 Guelbenzu, R., 101.
 Guerra, J.C., 272.
 Guiard Larrauri, T., 68.
 Guilbeau, M., 60.
 Guisasola, J., 106.

• H •

Hannemann, K., 58.
 Harff, A. von, 58.
 Haritschelhar, J., 20.
 Héguy, Julien
 Herelle, G., 220.
 Herrán, F., 56
 Hiriart-Urruty, J., 51-55, 61.
 Hirigoyen, M., 41.
 Hitler, A., 170.
 Humboldt, W. von, 58.

• I •

Iglesias, P., 106, 174.
 Ilarregui, P., 56.
 Insausti, J., 251, 253, 259, 265, 266.
 Intxausti, J., 18.

Intza, D., 135, 136, 139.
Intzagarai, R., 110, 135, 145-179.
Iñarra, F. 56.
Iparraguirre, J.M., 57.
Iraola, J.E., 182.
Iraola, V., 101, 110, 222.
Iriart, Michel
Irigarai, A., 212.
Irigarai, P.F., 73, 74, 87, 140, 165, 206-210,
217, 220.
Irujo, M. de, 171, 226, 233.
Irurozqui, Ramón
Isasi, E., 88.
Ithurralde, P., 220.
Ituarte, J. de, 215.
Iturralde, J. de, 56.
Iturriaga, 30.

• J •

Jaka Kortajarena, F., 136.
Jauffret apezpikua, 54.
Jauregui, K., 140, 182.
Jemein, C., 86.
Joannateguy, B., 101.
Julia, D., 28.
Juvenal-Martyr, 52.

• K •

Karrera, J., 145-147, 158.
Kirikiño (ikus Bustintza, E.)
Kizkitza (ikus Aranzadi, E. de)

• L •

Labayen, A. M., 30.
Lacombe, G., 135.
Lacombe, Georges
Lafitte, P., 53, 217, 218, 219, 221, 249.
Lamennais anaiak, 54.
Landa, N., 56.
Landeta y Aburto, E., 88.
Lannon, F., 139.
Larrañaga, A., 202, 269.
Larrañaga, F., 267.
Larreko (ikus Irigarai, PF.).
Larzabal, P., 216.
Laskibar, R., 109.
Laspiur, J. de, 213.

Lauaxeta (ikus Urkiaga, E.)
Lazkano, E., 178.
Leguía, J.J. de, 202, 269.
Leiçarraga, J., 28, 58.
Leizaola, J.M., 171, 172, 251, 259, 262, 263,
265, 269.
Leizaola, R., 166, 248.
Lekuona, M., 136, 182.
Lekuona, N., 209.
Lengoust, Jean-P., 41.
Lenin, (Uljanov, Vladimir Ilich), 174, 259.
Leon XIII, 184.
Letamendia, P., 217, 218.
Lhande, P., 135, 190, 220.
Linschmann, Th., 58.
Lizardi (ikus Agirre, J.M.)
Lizarraga, A., 145.
Lojendio, L., 178.
Lope de Rueda, 209.
López Mendizabal, I., 57, 62, 187, 221, 229,
269.
Louis Philippe, Parisko kontea, 53.
Loyarte, A. de, 85.
Luengo, F., 106
Luzear (ikus Artzeluz, A.)

• M •

Madrado, E., 106.
Manezaundi (ikus Zubiri, E.).
Manteli, S., 56.
Manterola, G., 109, 137, 138, 183, 184, 185,
271.
Manterola, J., 56-59, 134.
Marín, L., 217.
Martín i Otto, E., 132.
Martínez Peñuela, 73.
Meabe, S., 71.
Meabe, T., 106.
Mees, L., 81, 105.
Mendilauta (ikus Arruti, Tx.).
Mendiorlegi, M., 258.
Mendizabal, A., 258.
Mendizabal, N., 85.
Mieza, R., 20.
Mingolarra, Z., 85.
Mitxelena, K., 92.
Mogel, J.A., 67, 94, 101, 212.
Mokoroa, A.M., 137.
Mokoroa, B., 101.

Mokoroa, J.M., 147, 170.
 Monzon, T., 263.
 Mora, J.B., 50.
 Moulrier, J., 220.
 Mues, J.J. de, 208.
 Mujika, G., 62, 63, 64, 81, 101, 145-179, 189, 224.
 Mujika, M., 144, 167, 182.
 Mujika, R., 87, 138.
 Mujika, S., 62.
 Muñagorri, 30.
 Mussolini, B., 159, 170.

• N •

Napoleon I, 37, 53.
 Napoleon III, 38.
 Nocedal, C., 70.
 Núñez y Arizmendi, I., 110, 112.

• O •

Obanos apaiza, 56.
 Odriozola, A., 209.
Ogoñope (ikus Ruiz de Azua, A.).
 Ojanguren, I., 138, 170, 253.
 Olabide, R., 135.
 Olachea, J., 41.
 Olano, M.A., 136.
 Olariaga, N., 71.
 Oleaga, N., 135, 136.
 Olivares Larrondo, J., 211.
 Onaindia, A., 83, 171, 182, 189, 204, 271.
 Orbegozo, B., 234, 252.
 Oregi, J.C., 202.
 Oriol, J.L., 206, 208, 247.
*Orix*e (ikus Ormaetxea, N.)
 Ormaetxea, N., 81, 109, 169, 190-193, 266-270.
 Ortueta, A., 211.
 Orueta, A. de, 202.
Oxobi (ikus Moulrier, J.)
 Oyaga, J. de, 206.
 Oyarbide, K., 202.
 Oyharçabal, B., 19, 32.

• P •

Pablo, S. de, 19, 77, 247.
 Palacios, S., 208.

Peñafloridako kontea (Munibe, X.), 29, 62, 133.
 Pikabea, R., 172, 214, 249.
 Pildain, A., 172.
 Pio IX, 184.
 Pio X, 140.
 Pio XI, 163, 174, 184, 188.
 Pochelou, A., 51, 52.
 Prieto, I., 187, 198, 249.
 Primo de Rivera, M., 86, 88, 132, 146, 156-163, 181, 201, 207, 226, 227.
 Pulitzer, J., 45.

• R •

Reizabal, G., 193, 258, 260, 263.
 Rete Bidegain, J., 247.
 Rével, J., 28
 Rezola, A., 70.
 Ridruejo, D., 266.
 Rivera, A., 247.
 Romanones kontea, 103.
 Romeu, J., 25.
 Ruilope Ruiz de Munain, V., 208.
 Ruiz de Azua, A., 256, 259.

• S •

Saenz de San Pedro, J.M., 209.
 Saint Pierre, J., 217, 218, 220.
 Saiz Valdivielso, A., 106, 210.
 San Julián, J., 73.
 San Miguel, R., 179.
 San Sebastián, K., 88.
 Sanjurjo jenerala, 255.
 Santafé Largatza, A., 196.
 Sarasola, I., 21.
 Sarasqueta, P., 106.
 Sarria, J. de, 8, 89.
 Saseta kapitaina, 261.
 Satrustegi, J.M., 26.
 Schuchardt, H., 58.
 Seoane, M.C., 31.
 Siguan, M., 21.
 Smith, A.D., 155.
 Soraluze, A., 178.
 Soroa, M., 40, 43, 58.
 Sota, M. de la, 68, 89, 90, 91, 215.
 Soubelet, D., 217.
 Souberbielle, E., 220.
Stalin, 254.

• T •

Telletxea, J., 87.
Thalamas Labandibar, J., 182.
Timoteo Alvarez, J., 131.
Tommasa, N., 186.
Tovar, A., 92.
Trotsky, (Bronstein, L.), 174.
Trueba, A. de, 58, 58,
Txiki (ikus Zabalo, J. de).
Txurruka, E., 80.

• U •

Ubillos, J.A. de, 143.
Ugalde, J.J., 107.
Ulibari, J.P., 29, 38, 134.
Ullibarri, C., 212.
Umandi (ikus Urrestarazu, A.)
Unamuno, M. de, 58, 60, 65, 92, 105, 268.
Unsain, J.M., 196, 216.
Uralde, O., 209.
Uranga, J.I., 107, 182.
Urarte, A. de, 268.
Urcola, F., 251, 259.
Uriarte, J.R., 40.
Uriarte, M., 181.
Uribe-Echevarría, T., 213, 252.
Urkiaga, E., 81, 169, 190-200, 202, 252-257,
266, 268.
Urkixo, J., 55, 58, 60, 62, 64, 81, 85, 135, 172.
Urquijo, J.M. de, 62.
Urrestarazu, A., 208, 226, 253.
Urrestarazu, M., 202.
Urrutia, A., 187.
Urrutia, G., 138.
Urruzuno, P.M., 97, 159.

Utarra (ikus Urrestarazu, A.).
Uzelaieta, S ,229.

• V •

Valle, J.A. del, 161.
Varela, E., 106.
Vignancour, L., 48.
Villasante, L., 57, 84, 86.
Vinson, J., 32, 58, 60, 220.
Vulcanius, 58.

• X •

Xenpelar, 110, 225.

• Y •

Ybarnegaray, J., 51, 217-219, 249, 254.

• Z •

Zabala Suárez, F., 70.
Zabala-Arana, L., 202, 230.
Zabalo, J. de, 168
Zaitegi, J., 180, 268, 271.
Zamarripa, P., 101, 272.
Zarco del Valle, A.R., 31.
Zatarain, A., 145-147,160.
Zavala, 29.
Ziartzolo, M., 192-00, 257, 258, 269, 270, 271.
Zinkunegi, 87
Zubikarai, A., 257, 258, 260, 265.
Zubimendi, J., 232, 269, 270.
Zubiri, E., 247.
Zugasti, A., 169.
Zúñiga, G.M. de, 209.

**AIPATUTAKO ALDIZKARI, KOMIKI,
URTEKARI ETA ALMANAKEN
AURKIBIDEA**

1887 garren Urteraco Egunaria, 36.

• A •

Abeja, La, 92.

Aberri (1906-1908), 70, 71.

Aberri (1916-1922), 159.

Aberri (1923), 215.

Aberrija, 70, 71.

Adelante, El, 105.

Aintzina, 216-220, 249.

Alderdi, 271.

Almanaca Berria edo Escualdun Egunaria (Donibane Lohitzune, 1885), 36, 46.

Almanach Berria (Pau, 1888), 46.

Almanaka Berria (Orthes, 1884), 36.

Almanaka Berria edo Egunaria (Baiona, 1879-1882), 36-46.

Almanaque Bilingüe, 39.

Amayur, 206-208, 247.

Anales de la Propagación de la Fe, 107 (n.)

Anayak, 271.

Annales de la Propagation de la Foi, 107 (n.)

Antzerti, 248.

Anuario de Eusko Folklore, 248.

Apis, 92.

Arabarra, 71-81, 207-209.

Aranzazu, 139, 142-144, 179.

Argia (New York), 271.

Argia'ren Egutegia, 146.

Argia, 64, 81, 132, 138, 142, 145-179, 182, 183, 186, 189, 192, 200, 212, 221, 224, 225, 227, 230, 264, 268.

Argitzalea, 50.

Armanak Uskara edo Ziberouko Egunaria, 36, 37.

Arrati'ko Deya, 181, 210.

Azkatasuna, 105, 201.

• B •

Bai, jauna, bai, 39.

Bascongado, El, 25.

Baserritarra. Probintziako ganaduen terramako albistaria, 110, 112.

Baserritarra. Jaungoikua eta Lagizarra, 68-70, 90.

Baskonia, 214.

Bermeotarra, 210.

Bizkai-Aldundijaren Abeluin-Baso-Ingurtija, 112.

Bizkaitarra (1893-1895), 66-68.

Bizkaitarra (1909-1913), 71-81, 83.

Bizkaitarra (1930-1936), 248.

Bulletin de la diocese de Bayonne, 54.

Busturi'ko Kistar Ikasia, 109, 137.

• C •

California-ko Eskual Herria, 42-45.

Cinco, 209.

CNT del Norte, 249, 259,

Constancia, La, 248.

Correo del Norte, El, 31, 32.

Correo Vasco, El, 70.

Courrier de Bayonne, Le, 52.

Croix de Dimanche, La, 142, 147.

• D •

Día, El, 106, 205, 248.
Diario de Barcelona, 29.
Diario de Madrid, 29.
Diario Pinciano, 29.
Diario vasco, 247, 248.
Dominguín, 223.

• E •

Eco de San Sebastián, El, 42.
Ecos de San Felicesimo, 179.
Eguna, 166, 193, 194, 201, 248, 254-266.
Egunari Berria, 35.
Egutegia Euskerascoa, 29.
Ekin, 109, 135, 139, 144, 169, 179-189, 212, 248, 252, 271.
Eleiz-Orria, 137, 185.
Elgar, 220.
En Patufet, 227.
Ereintza, 249, 251, 257.
Erri, 253, 254.
Escualdun Gazeta, 40-43, 45.
Escualdun Laborarien Adiskidea, 35.
Eskualduna, 38, 44, 51-55, 81, 138, 140, 146, 147, 216-221, 248, 249, 271.
Eskualdunaren Almanaka, 219.
Espetxean, 267, 268.
Esprit, 218.
Euscaldun Necazarien Adisquidea, 39.
Euskal Erria, 59-60, 140, 205.
Euskal Esnalea, 62-64, 135, 140, 183.
Euskalduna, 70, 89-92.
Euskalerrriaren Alde, 64, 205.
Euskaltzaindiaren Laguntzalleak Deia, 136.
Euskaltzale, 89-104, 145.
Euskaltzaleen-Deia, 205.
Euskaltzaleen-Biltzarra, 135.
Euskara, 59, 62.
Euskaria, La, 134.
Euskera, 135, 136, 202, 248, 272.
Eusko Ikaskuntzaren Deia, 165.
Eusko Langille, 248, 156, 264.
Euskerasco Pronosticua, 38.
Euzkadi en Catalunya, 266, 267.
Euzkadi Roja, 249, 254, 259.

Euzkadi. Diario nacionalista, 64, 80-83, 140, 182, 189-192, 198, 211, 214, 218, 230, 234, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 262, 266, 270.
Euzkadi. Revista Trimestral de Ciencias, Bellas Artes y Letras, 84-86.
Euzkadiko Agintaritzaren Egunerokoa 249, 265.
Euzkerea, 82, 165, 198, 201-205, 248.
Euzko Gogoa, 180, 268, 271.
Euzko, 169, 192-201, 229, 255.
Euzko-Deya (Bilbo, 1916-1923), 82, 86-88, 138, 193, 201, 222, 223.
Euzko-Deya (Paris, 1936-1940), 249, 251, 257, 259, 266, 271.
Euzko-Enda, 269, 270.
Euzkotarra (1907-1909, Mexiko-Estatu Batua), 71.
Euzkotarra (Buenos Aires, 1913), 71.
Euzkotarra (Zarautz, 1922), 71.
Excelsior, 211.
Excelsius, 257.

• F •

Fedearen Propagacioneco Urtecaria, 107, 138, 140.
Feuille Villageoise, La, 28.
Frente Popular, 248.
Fuerista, El, 70.

• G •

Gaceta de Madrid, La, 29.
Gaceta del Norte, La, 140, 249, 258, 259.
Gastetxu, 196.
Gauden Gu Eskualdun, 219.
Gazeta vinguda a esta ciudad de Barcelona, 25.
Gazteen Laguna, 185.
Getxotarra, 201.
Gipuzkoako Nekazaritza, 110.
Gipuzkoarra (1907-1913), 71-86.
Gipuzkoarra (1920-1936), 159.
Gudari (1936-1937), 194, 253.
Gudari (Euzko Gudarostea, 1937), 194, 253, 256.
Gure Herria, 220.
Gure Izarra, 42.

Gure Mixiolaria, 182, 248.
Gure Mutillak, 142, 179.
Gymnasium, 182.

• H •

Haritza, 40.
Heraldo Alavés, El, 207, 208.
Hermes, 88, 89.

• I •

Ibaizabal, 89-104, 145.
Idearium, 182.
Igandeko Orria, 137, 248.
Irrintzi, 40.
Irugarrengo Prantzisko`tarra, 108, 135, 138,
140, 143.
Irugarrengoen Irakaslea, 108, 138.

• J •

¡Jagi-jagi!, 214, 215, 248.
¡Jaiki!!, 107, 159, 210.
Jaungoiko-Zale, 108-109, 135-141, 144-179,
182, 183, 185.
JEL, 87.
Jesus`en Biotzaren Deya, 108, 137, 140, 179.
Journal des Hommes Libres, 27.
Journal Universal, 27.
Junior, 142, 179.

• K •

Kaiku, 159.
Kantabriko, El, 107.
Karmen`goArgia, 181, 182.
¡Kendu!, 159.
Kristau Ikasbidea, 181, 182.

• L •

Lan Deya, 249, 258, 259, 264.
Laurac-Bat, 40.
Liberal, El, 105, 198, 259.
Libertad, La, 247.
Lucha de Claes, la, 249.

• M •

Magazin des enfants et des adolescents, 28.
Mendigoxale, 214-216.
Mensajero del Corazón de Jesús, 109, 141.
Mercurio Histórico y Político, 29.
Monos, 222.
Motín, El, 106.

• N •

Napartarra, 71-81, 206.
Nervión, El, 249.
New York Journal, 232.
Norte, 247.
Noticiero Bilbaíno, El, 249.

• O •

Oarso, 181.
Oyartzungo Eleiz-Oriya, 138.

• P •

País Vasco, El, 106
Patria vasca, 169.
Patria, La, 70.
Pays Basque-Eskual Herria, 50.
Pensamiento Alavés, El, 247.
Pepito, 223.
Periquin, 223.
Petit Vingtième, Le, 227.
Poxpolin, 221, 229.
Pueblo Vasco, El, 134, 211, 212, 214, 249.
Pulgarcito, 223, 227.

• R •

Rentería, 181.
Républicain Bayonnais, Le, 49.
Républicain de Vasconie, Le, 33.
Réveil Basque, Le, 38, 44, 46-51.
Revista Euskara, 56, 57.
Revista Internacional de los Estudios Vascos,
55, 62, 64, 84.
Revue des Basses Pyrénées et des Landes, 52.

• S •

San Frances Terziaren Hilabetekaria, 107.
San Francesen Deia, 108, 138, 140.
Santo Tomasco Feriya, 39.
Semaine de Bayonne, La, 53.
Sol, El, 232.
Sud Ouest. 269.

• T •

Tarde, La (Bilbo), 211.
Tarde, La (Gasteiz), 208.
Tierra Vasca, 210-214, 234, 249.
Txistu, 163, 221-228.
Txistulari, 248.

• U •

Umeentzako euskal ingitxoa, 223.
Umetxuen Adizkidea, 138.
Uscal-Herrico Gaseta, 32-35, 46.

• V •

Vasco, El, 92.
Vasconia, 40.
Veu de Catalunya, La, 147.
Vingtième Siécle, 227.
Voz de navarra, 206, 247.
Voz del Trabajo, La, 106.

• W •

World, The, 45, 228.

• V •

Yakintza, 205, 248.

• Z •

Zeruko Argia, 135, 137, 138, 139-142, 144,
179, 183, 223, 247, 248.
Zeruko Izpitxoak, 185.